MAPUSÂNE

Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni

(1839-1908)

GÜLTEKİN YILDIZ

KİTABEVİ

GÜLTEKİN YILDIZ

MAPUSÂNE

KİTABEVİ

Beden mahbesinden azâd oluşunun yirminci yılında,
Babam Hakkı Dursun Yıldız'ın aziz ruhuna

KİTABEVİ • 508

Kapak
Minyatür / Onur Sönmez

Dizgi/İç Düzen
Hülya Aşkın

Baskı - Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 12107

1. Baskı 1100 Adet
İstanbul, 2012

ISBN 978- 605-5397-64-7

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 0107-34-007408

Online Satış
www.kitabevi.com.tr

Kapak fotoğrafı: Ordu bölgesinde yakalanmış prangalı eşkıyalar (Sağdan sola: Abaza Pehlivan, Çerkes Musa, Abaza Şuayib, eşkıya reisi Abaza Süleyman, Abaza Şerif, Abaza Şirvanlı Deli Ahmed, Arnavud Beytullah, Abaza Reşid) (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

KİTABEVİ

Çatalçeşme Sk. No: 46/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel:(0212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks:(0212) 513 77 26

Mapusâne

Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)

GÜLTEKİN YILDIZ

KİTABEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ • VII

GİRİŞ
HAPİSHANE ÖNCESİ HAPİS:
MAHBES ve ZİNDAN • 1

I. BÖLÜM
MAHBESTEN HAPİSHANEYE:
TANZİMAT, İÇ GÜVENLİK ve CEZA REFORMU • 55
A. Püriten Modernliğin Bir İcadı: Tevbehane ya da Hücre Tipi Hapishane • 55
B. Bir Tanzimat Projesi: Cezanın Standardizasyonu ve Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi • 66
C. "Medenîleştirme Misyonu" ve Hükümranlık Mücadelesi: Elçi Stratford Canning'in "Osmanlı Mahbeslerinin Islahı" Projesi • 110

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI HAPİSHANESİNİN DOĞUŞU:
ISLAHAT FERMANI ve "HAPİSHANE REFORMU"
POLİTİKASI • 163

A. Taklit ve Telif Arasında *Tanzimat*:
İngiliz Danışman Gordon'un "Hapishane Reformu" Planı • 172

B. Ceza İnfazında Çeşitlilik Arayışları: Ağır Ceza Mahkumları ve
Zorunlu Çalışma • 225

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
VATAN YAHUD HAPİSHANE:
HAPİSHANE REFORMUNDAN HAPİSHANELER
PROBLEMİNE • 263

A. Sultanahmed Meydanı'nda Bir "Medeniyet Numûnesi":
Model Cezaevi Olarak *Hapishane-i Umumî* • 267

B. Sonu Gelmez Bir İnşaat Faaliyeti: Retorik ve Pratik Arasında
"Hapishane Islahatı" • 328

C. Hapishanelerin Yeni Müdavimleri: Siyasi Suçlular • 407

EK • 475

Bibliyografya • 491

İndeks • 513

Önsöz

Osmanlı Devleti topraklarında ve dolayısıyla Türkiye'de hapishane kurumunun tarihini araştırmaya başlayalı on seneden fazla oldu. Henüz bir lisans öğrencisiyken bitirme tezimle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yürüttüğüm bir incelemede, Osmanlı Devleti'nin milletlerarası hapishane kongrelerine iştirakine dair resmî yazışmalar dikkatimi çekmişti. Basında hemen her ay hapishanelerdeki isyanlara dair haberlerin çıktığı 1990'lı yılların sonlarıydı ve ben ne Türkiye hapishane tarihine ne de hapishaneler ile modernizm arasındaki münasebete dair hiçbir fikre sahip değildim. Yolu "içeri"ye düşmemiş ama politikaya meraklı bir kişi olarak hapishaneye dair bildiklerim, 12 Eylül ve 27 Mayıs'ın siyasî mahbuslarına reva görülen eza ve cefa ile âdi suçlular için sık sık başvurulan "kader mahkumları" söyleminin ötesine geçmiyordu.

Tam o sıralar, meşhur Osmanlı tarihçisi Prof. Dr. Suraiya Faroqhi, mezun olmama ramak kalmışken, misafir hoca olarak Boğaziçi Üniversitesi'ne geldi ve "Osmanlı Devleti'nde Suç ve Ceza" başlıklı bir yüksek lisans dersi açtı. Kendisiyle yaptığım görüşme neticesinde beni kırmadı ve dersine kabul etti. Milletlerarası hapishane kongrelerine Osmanlı katılımından hareketle Yedikule'den Sultanahmed'deki Mehterhane'ye Osmanlı ceza sisteminin dönüşümü üzerine bu ders için yazdığım 10-15 sayfalık ödev metni, elinizdeki kitabın ilk nüvesini oluşturdu. Mamafih, bu konu üzerine daha etraflı bir çalışma yapmak için akademik tarih çevresinde fikrini sorduğum hocalardan o ta-

rihlerde pek bir teşvik göremedim. Hatta samimiyetlerinden şübhe etmediğim bazı kıdemli Osmanlı tarihçileri, "Boğaziçililik yapmayıp" yüksek lisans tez çalışmamı "daha ciddi bir konu" üzerine hazırlamamı telkin ve tavsiye ettiler. Zaten, Türkiye'de güncel tartışmalara konu olan pek çok sosyal problem gibi, hapishaneler hakkında da elle tutulur bir akademik literatür yoktu ve işe nereden başlanıp meseleye nasıl yaklaşılacağı da belli değildi. Mimariden ceza hukukuna, psikolojiden çalışma ekonomisine kadar konuyla ilgili hemen hiçbir disiplinde hapishaneler ya da bugünkü karşılığıyla ceza infaz kurumları yeterince ele alınmamış, Osmanlı tarihçiliğinde de ceza hukuku ve infazı hakkında bazı öncü çalışmalar yapılmakla beraber hapishaneler mevzuuna el atan olmamıştı.

Osmanlı hapishanelerinin bir "tez konusu" olabileceğine dair o günlerde gördüğüm ilk teşvik, o tarihlerde Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde birlikte görev yaptığımız değerli ağabeyim Dr. Ali Karaca'dan geldi. Doktora tezini, Berlin Kongresi sonrası büyük devletlerin telkiniyle Osmanlı hükûmetinin yürürlüğe soktuğu "Anadolu Islahatı" ve Ahmet Şakir Paşa üzerine yazmış olan Dr. Karaca, hapishanelerin bu reform paketi içinde mühim bir yeri olduğunu ve "Osmanlı hapishane ıslahatı" başlığı altında bir çalışma yapmamın faydalı olacağını söyledi. Aynı bölümün Yakınçağ Tarihi ABD'nın kıdemli hocası Prof. Dr. Cevdet Küçük ve sonradan tez danışmanım olan bölüm başkanımız Prof. Dr. Mücteba İlgürel de kanaatlerini sorduğumda destekleyici mahiyette karşılık verdiler. Böylelikle, tarih yazıcılığına, devlet ve toplum ilişkilerine, modern devlet telâkkisi ve dünya tasavvuruna, Türkiye'deki siyasî rejimin yapısına, velhasıl hayata dair bakışımı büyük ölçüde değiştirecek "hapishane tarihi" çalışmasına başladım.

Lisans öğrenciliğim sırasında başlayıp dört sene içerisinde ancak ve kısmen tamamlayabildiğim yüksek lisans tez çalışmam, elinizdeki kitabın ikinci nüvesini oluşturmaktadır. Mamafih, hapis cezası ve infazının Osmanlı coğrafyasının her yerinde ve 1839-1908 arası gibi uzun sayılabilecek bir süre içerisindeki tarihî seyri için bu ikinci araştırma süreci de yeterli değildi. O tarihlerde, Osmanlı Arşivi'nde bu ko-

nuyla ilgili bazı belge fonlarının tasnifleri tamamlanmamış olduğu için araştırıcılara kapalı olması da, yüksek lisans çalışmamızın birinci el kaynakların bütününü kuşatmasının önüne geçmişti.

Hem söz konusu tarihî kaynakların tamamının gözden geçirilerek bilgi düzeyindeki eksikliklerin giderilmesi, hem de Osmanlı hapishanelerinin hikâyesini interdisipliner bir bakış açısı ve karşılaştırmalı tarih metodu ile doğru bir zemine oturtmak için 2002 sonrasında da çalışmamı sürdürmem gerekiyordu. Ancak, yüksek lisans tezimin hemen arkasından başladığım doktora tezimde aynı konuya devam etmek yerine, modern hapishanenin doğuşuna da zemin hazırladığını düşünerek kışla ve zorunlu askerliğin Osmanlı serüvenine yönelince, hapishane tarihine tam zamanlı olarak geri dönemedim. Bu arada Osmanlı Arşivi'nde hapishanelerle ilgili bilgi içeren yeni belge fonları açılırken; ben de daha önce erişemediğim bazı matbu kaynaklar ve akademik yayınları elde etme imkânı buldum. Ayrıca bu konu üzerinde çalıştığımı bilen kıymetli meslekdaşlarım, öğrencilerim ve dostlarım karşılarına çıkan bilgi ve belgeleri benle paylaşmaya devam ettiler. Doktora tez çalışmam için ziyaret ettiğim İngiltere ve Avusturya arşivlerinde de ikinci bir mesai yapıp, Osmanlı hapishaneleriyle ilgili tesadüf ettiğim belgeleri topladım. Biriktirdiğim bu yeni malzemeyi okuyup değerlendirmek ve bunlar ışığında yüksek lisans tezimden ilâveler ve çıkartmalarla yeni bir metin teşkil etmek, çok istediğim ama sürekli ertelediğim bir vazife olarak beni gölgem gibi takip etti.

Ben daha Osmanlı hapishanelerine dair tez çalışmamı bitirmeden, Türkiye hapishaneler tarihinde hem mimarî hem de idare-mahbus ilişkileri açısından bir dönüm noktası sayılabilecek meşhur Bayrampaşa vak'ası ve F-tipi cezaevlerine geçiş süreci yaşandı. Aslında uzun süredir devletin gündeminde olduğu anlaşılan ve fakat talihsiz ve kanlı bir baskın neticesinde hayata geçirilebilen, koğuş esaslı kapalı cezaevlerinden oda/hücre esaslı güvenlikli cezaevlerine geçiş projesi, esas olarak siyasî ve organize suçluları hedef almasından dolayı kamuoyunda hapishane kurumuna olan güncel ilgiyi arttırdı.

Lâkin, Adalet Bakanlığı bürokrasinine ait harf tipi sınıflandırma içinde "F" rumuzu ile kategorize edilen bu hücre/oda tipi yüksek gü-

venlikli ceza infaz kurumlarının Anglo-Amerikan dünyada XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başlayan tarihî hikâyesine merak duyan pek olmadı. Osmanlı/Türkiye ceza infaz tarihinde köklü bir kopuş manasına gelen bu "reform" da, tıpkı Osmanlı devrindeki "hapishane ıslahatı"nda olduğu gibi, resmî makamlar tarafından daha ziyade yeni tarz bir ceza infaz mekânı inşası olarak algılanmaktaydı. Mensupları yeni tip ceza infaz kurumlarında tutulacak örgütlerin yükselttikleri muhalif sesler marjinal kalırken, birkaç derginin özel sayıları müstesna fikir dünyası ve akademik çevrenin konuya hazırlıksız yakalandığı gözüküyordu. Kamuoyununun tabanını oluşturan geniş kitle bir tarafa, bazı akademisyen ve fikir adamları için dahi, yeni ceza infaz kurumları "ceza mekânı" olamayacak kadar düzenli, temiz ve hatta "konforlu" idi. Tıpkı Osmanlı vak'a-nüvisi Ahmed Lütfî Efendi'nin 1870'de Sultanhamed'de açılan ilk Osmanlı model hapishanesi hakkında halka teşhiri için serd ettiği "böyle rahat hapishane mi olur" mealindeki sözlerinin benzerlerini, gazeteci ve televizyonculara iftiharla gezdirilen "modern F-tipi hapishaneler" için söyleyen okumuş yazmışların sayısı az değildi.

Aradan geçen on sene içerisinde, ceza infaz hukuku ve kurumlarının AB standartlarına uyumlu hale getirilmesinde bazı adımlar atıldı. Bir kısmı hâlâ hayata tam manasiyle geçmiş olmasa da, Türkiye ceza infaz mevzuatı ve pratiğinde daha önce yer almamış hapse alternatif cezalar ile şartlı tahliye, denetimli serbestlik ve cezaevi izleme kurulları gibi uygulamalar ilk kez yürürlüğe girdi. Mamafih bütün bunlar, artık adı "cezaevi" haline gelmiş hapishanenin XIX. yüzyıldan bu yana üstlendiği fonksiyonu ve misyonu masaya yatıracak tarihî/felsefî bir tartışma olmaksızın yapılmaya çalışıldı.

ABD ve Avrupa'da 1960'ların sonunda baş gösteren sivil muhalefet ikliminde başlayan "modernite kritiği"nin bir parçası olan "hapishanenin tarihi"ni yazmak ve böylelikle onu ezelî ve ebedî bir müessese olmaktan çıkarmak yönündeki çabalar, akademisyenlerin sivil bir politik motivasyondan, politikacı ve bürokratların ise entelektüel donanımdan mahrum oldukları Türkiye'de çok cılız bir karşılık buldu. Hapishane tartışmaları, daha ziyade devlet ve illegal örgütlerin "kimin dört duvar arasına hakim olacağı" eksenindeki çekişmesine bırakıldı.

Yurtiçi ve yurtdışında Osmanlı ve Türkiye hapishane/ceza hukuku tarihi üzerine yapılan birkaç tez çalışması ve yine az sayıdaki birkaç akademik sempozyumun ardından, bu mesele de, bürokratların ve piyasadaki moda trendlere göre hızlı üretim yapan popüler tarih yazarları ile kariyerist akademisyenlerin şahsî hesaplarına terkedildi.

Doktora tezimi bitirmemin hemen ardından bir önceki çalışmamı tamamlamak üzere harekete geçmemde, geçen süre içerisinde Türkiye'de bu mesele etrafında üretilebilen fikrî ve akademik literatürün yetersizliğine olan inancım etkili oldu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yeni belge fonlarını gözden geçirdikten sonra, hapishanenin dünya ve Osmanlı Devleti'ndeki tarihine dair ait eksik kalmış okumaları tamamladım. Çalışmanın ana kaynağını oluşturan Osmanlı devlet yazışmalarının bıraktığı "içeriden bakış" boşluğunu doldurabilmek için, Türkiye hapishanelerine yolu düşmüş bazı kişilerle konuştum. Ayrıca hapishane konulu yerli ve yabancı film ve belgeselleri izleyip, ana teması bu olan romanların başlıcalarını okudum. Geçtiğimiz seneler içerisinde Osmanlı hapishane tarihine dair çeşitli akademik birimler, sivil toplum kuruluşları ve Adalet Bakanlığı bünyesindeki eğitim merkezlerinde yaptığım ona yakın sunumda aldığım geri dönüşlerin yanısıra, tez metnimi ve haftalık bir yayın organına verdiğim mülâkatı okuyup tavsiye ve kritiklerini benle paylaşan meslekdaşlarım ve ilgililerin görüşlerinden de istifade etmeye çalıştım.

Hapishanenin dünyadaki ve Osmanlı topraklarındaki geçmişine dair Türkçe literatürde mevcut olan büyük boşluk, ortaya çıkan bu kitabın istediğimden çok daha hacimli olmasına yol açtı. Çünkü ana metinde Osmanlı hapishane tarihini ele alırken, kısmen metinde kısmense dipnotlarda hapishanenin ABD ve Avrupa'daki kuruluş hikâyesi ile dünyanın çeşitli yerlerindeki "hapishane reformu" tecrübelerine birlikte göndermeler yapmak gerekiyordu. Onsekizinci yüzyıldan önce yeryüzünde varolmayan hapishanelerin modernite projesi içerisinde nereye oturduğunu göstermek için, dar bir idarî tarih perspektifi yerine felsefeden psikolojiye, mimariden ceza hukukuna kadar insan bilimlerinin bütününü içine alacak bir sentez yapma ihtiyacı da metnin uzamasına bir diğer sebep oldu.

Mamafih, gösterilen bütün bu çabaya rağmen, akademik bir tarih çalışması olan ve bu yüzden de yazılı verilere dayanması beklenen elinizdeki çalışmanın, dört duvarın içinde "gerçekte ne olup bittiği"ne dair yeterince ışık tuttuğunu söylemek ne yazık ki pek mümkün değildir. Söz uçar yazı kalır darbımeselini doğrularcasına, Osmanlı topraklarında yaşayıp da hapishane ile beraber hayatları değişen ve farklı bir beşerî tecrübe ile karşı karşıya kalan fertler ve toplulukların neler düşündükleri, hissettikleri ve hayatlarını kuşatan bu yeni müesseseye nasıl tavır aldıkları, bugün bizler için büyük oranda meçhuldür. Kimi zaman mahbes ya da hapishane duvarlarına kazıdıkları imzaları, kimi zaman ise tarihî kaynaklarda bir belirip kısa zamanda kayboluveren isimleri ile varlıklarından haberdar olduğumuz Osmanlı mahbuslarının bedenleri ve zihinlerine kazınan mahbusluk izlerinin çoğu, kendileri ile beraber tarih aynasının kör noktasında kaybolup gitmiştir. Sadece hapsedilenler değil, hapishanenin duvarlarına bakarak hayatlarını "içeri düşmemek" üzere yeniden tanzim edenler ya da mağduru oldukları fiillere verilecek cezayı seçme hakları devletçe ellerinden alınanlar da, seslerini bugün doğrudan duyma ve yansıtma imkânına sahip olamadıklarımız arasındadır. Ondokuzuncu yüzyılın son yıllarında sayıları artmaya başlayan şehirli ve mektebli Osmanlı siyasî mahbuslarına kadar, hapishane ve mahbusluğa dair gazete ve mecmualarda pek bir yazı çıkmaması ve çoğu ümmî olan mahbusların hatıralarını kayıt altına almaması, hapishaneler resminin dışardan çizilmesinin en büyük müsebbibidir. Onlardan geriye kalan ancak, "mapus damı"na dair yakılan türküler olmuştur.

Yukarıda kısaca ortaya çıkış hikâyesine değindiğim bu çalışmanın gerçekleşmesi ve on yıllık bir süre sonunda kitap haline gelmesinde çok sayıda kişinin destek ve katkıları olmuştur. Başlangıçta isimlerini zikrettiğim hocalarımın yanısıra, her vesileyle yaptığım gibi bu kez de, lisans eğitimim sırasında "el verip" bu fakiri uzun ondokuzuncu yüzyılın problemlerle dolu tarihine sokan kıymetli hocam Prof. Dr. Selim Deringil'e teşekkürlerimi tekrar bildirmek isterim. Osmanlı Devleti'nin katıldığı milletlerarası sergiler ve kongreler konusuna dikkatimi çekerek, beni Osmanlı hapishanesinin tarihine götüren araştırma yoluna sevk eden o olmuştur.

Tarih eğitimine birlikte başladığım değerli dostum ve meslekdaşım Dr. Mert Sunar, daha sonra gidip bizzat inceleme imkânı bulduğum İngiliz Elçi St. Canning'in Osmanlı mahbeslerine dair hazırladığı uzun rapordan beni haberdar etmek ve büyük bir kısmının fotokopisini İngiltere Devlet Arşivi'nden getirmek nezaketinde bulunmuştur. Yine meslekte yol arkadaşlarımdan kardeşim Dr. Fatih Yeşil, Londra ve Viyana'daki arşiv incelemelerinde beni yalnız bırakmamış, Londra'da artık yerinde yeller esen tarihî hapishane ve zindanları aç karnına benle birlikte aramış, ondokuzuncu yüzyıldan kalma yüzlerce sayfalık hapishane raporlarının fotokopisini hiç ses çıkarmadan çekmiş, birlikte yaptığımız teorik modellemelerde heyecanıma ve akıl yürütmelerime ortak olmuştur. Kezâ teorik ve metodolojik olarak değerli fikirlerinden istifade ettiğim değerli dostum Prof. Dr. Nadir Özbek'i de, bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki katkılarından dolayı anmak üstüme borçtur. Osmanlı hapishanelerinin II. Meşrutiyet devri tarihi üzerine yürüttüğü doktora çalışması sırasında tanıştığımız Dr. Kent Schull da, yüksek lisans tezimi okuyarak kritiklerini paylaşmasının yanısıra, okumam için önerdiği çalışmalar ve arayıp da bulamadığım kimi makaleleri temin edişi dolayısıyla müteşekkir olduğum meslekdaşlarım arasındadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu araştırma ile ilgili olarak yürüttüğüm çalışmanın ilk yıllarında, belgelerin dilini çözmek ve labirenti andıran çeşitli tasniflerde kaybolmadan yol almak için pek çok selefim gibi ben de meslekî ağabeylerimden akıl ve yardım aldım. O zamanlar doktoralarını yazan Doç. Dr. Erhan Afyoncu, Doç. Dr. Fikret Sarıcaoğlu ve Dr. Şamil Mutlu'ya, verdikleri destek için müteşekkirim. Bu vesileyle, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin geçtiğimiz 15 sene içindeki değerli yöneticileri ve personeline de, gösterdikleri kolaylıklar ve verdikleri nitelikli hizmet için, değerli arşivci ağabeyim Mehmet K. Kirişcioğlu'nun şahsında teşekkür etmeyi borç bilirim. Kitabın dipnotlarında yeri geldikçe bir kısmının isimlerini andığım pek çok meslekdaşım ve öğrencime de, tesadüf ettikleri belge ve bilgileri şahsımla paylaşmalarından dolayı minnettarım.

Kısa bir süre önce, hiç de beklemediğimiz bir vakitte aramızdan genç yaşta ayrılan değerli ağabeyim merhum Dr. Yücel Dağlı, yapmış

olduğu bir Sinop gezisinden sonra bana oradaki tarihî hapishanenin kendi çektiği fotoğraflarını vermişti. Bu kitabın içinde o fotoğrafların ikisine yer verirken, Osmanlı tarihçileri camiasının pek çok mensubu gibi bu kardeşinin de Yücel ağabeyi hep muhabbet ve hasretle hatırlayacağını belirtmek isterim. Modern hapishanenin tarihinde "kurucu baba"lardan kabul edilen John Howard'ın ulaşamadığım bazı yayınlarını temin etmesinin yanısıra, Kitabevi'nde her tesadüf edişimizde bana hapishane çalışmamın ne zaman çıkacağını sorarak bu kitabı daha fazla tehir etmemin önüne geçen kıymetli tabip Dr. Şahap Erkoç Bey'e de teşekkür ediyorum. Ayrıca kitapta kullanılan fotoğrafların temini ve biraya getirilmesindeki katkılarından ötürü, genç meslekdaşlarım Metin Ünver, Fatih Tetik, Mehmet Ali Düzgün, Mustafa Yeni, Yunuscan Konyar ve Mustafa Tanrıverdi'yi de burada muhabbetle anıyorum.

İsmini andığım ve anamadığım bütün bu kıymetli insanların yanısıra, verdikleri sürekli destek ve moral için yakın dostlarım, arkadaşlarım ve elbette aileme de en derin şükran ve minnet borcumu burada bir kez daha beyana mecburum.

Mesleğimizin pîri Mehmet Genç hocamızın zaman zaman sohbetlerinde biz mübtedilere yaptığı mühim ikaz kulağımdan gitmiş değil. Haddinden fazla kelâm, cehalet ve ondan neşet eden cesaret ve cürete işaret eder. Elinizdeki kitabın da bu hükmü teyit ettiği ortadadır. Umulur ki, bu kadar sarf-ı kelâm neticesinde, âmiyâne tabirle attığımız taş ürküttüğümüz kurbağaya değer de, arz üzerinde ve bu ülkede her gün yenileri inşa edilen fizikî ve fikrî hapishanelerin insanlığın derdine ne derece devâ olabildiği ve olabileceği hususunda bir nebze olsun tefekküre vesile olunur.

Gültekin YILDIZ

İstanbul, Ekim 2012

Giriş

Hapishane Öncesi Hapis: Mahbes ve Zindan

İn cihân zindân u mâ zindâniyân
Hufre kon zindân u hod râ vâreha

Bu cihan bir zindandır, bizler ise mahbuslar
Eş, del bu zindanı da kendini kurtar

(Mevlânâ, Mesnevî, I. defter, 50. fasıl)

Hapishane, ezelî ve tabiî bir ide ya da yapı değildir. Beşerî-aklî bir icattır ve bu yüzden de sunîdir. Her sunî olan gibi o da tarihîdir; mekân ve zamanla kayıtlı bir teşkili, onu meşrulaştıraçak bir "kuruluş efsanesi" ve bu efsanenin arkasında kendini gizleyen bir esbâb-ı mûcibesi vardır. Günümüzde Dünya'nın "her yerinde", yani tarihin vücuda geldiği mekânın tamamında, sanki ezelden beri varolagelmiş görüntüsü verse de, hapishanenin üç asır önce Dünya'nın "hiçbir yerinde" varolmadığı görülür. Ancak, başlıbaşına bir kurum olarak hapishanenin varolmayışı, hapsetme fiilinin de kadîmden beri varolmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır.

Hapsetmek, hareket etme kabiliyeti olan bir canlıyı hareket serbestisinden mahrum etmek; hareketin iki boyutu olan zaman ve mekânın biri ya da her ikisini onun dışında belirleyerek onu teslim olma-

ya mecbur etmektir. Bu şekilde hareketi kısıtlanan özne belirli bir süre için de olsa "hür" olmaktan çıkar ve onu hapsedenin üzerinde kurduğu tahakkümün nesnesi haline gelir.

İnsan, "kendi dışı" kabul ettiği dünyada iktidarını öncelikle hareketli canlılar, yani hayvanlar üzerinde kurma yoluna gitmiştir. Asimetrik yapıdaki iktidar ilişkisi böylece tam bir "galebe çalma" olmaktan çıkarken, ilkel insan ile vahşi hayvan arasındaki "avcı" ve "avlanan" münasebeti yerini "muktedir" ve "madun" bağlantısına bırakır. Muktedir madunu kapmaz, ama "kapatır". Çoban-göçebe, kara hayvanlarını, yerleşik köylü ise buna ilâveten bitkiler ve akar suyu kapatmaya, onların ehlîleştirerek efendisi olmaya çalışır. Göçebe için hayat toprak-mekândan çok hareket ve zamanda varlık bulur ve yok olmamak zamanın akışı ile denge içinde hareket etmek ile mümkündür. Bu yüzden çoban-göçebenin efendisi olduğu hayvanlar, mekânda değil zamanda kapatılırlar. Maişetlerini temin etmek için birbirlerine bağımlı hale gelen insan ve hayvan, artık yaylak ve kışlak, v(b)arış ve k(g)eliş arasında dairevî bir seyahatin yolcusudur.

Beşerî iktidarın yürüttüğü hayatta kalma savaşının ilk esirleri olan kara hayvanları, efendilerini sırtlarında taşır ve maişetlerini sağlarken, efendileri de onların hayatını "tanzim" eder ve maişet kaynaklarını bulmalarında rehberlik ederler. Tabiî hayat alanından koparılan hayvana, avlanana has içgüdüsü, yani kaçma dürtüsünün cebir marifetiyle kaybettirilip onun teslim alınmasından itibaren, hayvan artık hayatını nâzımsız sürdüremez hale gelmiştir. Âkil muktedir olmakla kalmamış, maduna "rabb"ı olduğunu öğretmek, yani onu "terbiye" etmek yoluna da giderek, ne yapması gerektiğini "talim" eden bir muallim de olmuştur. Bu kabil ilk "muallim", atın efendisi olan çoban atlı göçebe, ilk talim gereçleri ise kırbaç, kamçı, koşum takımı, boyunduruk ve tasmadır.[1]

---

[1] Eskiçağda Yunan ve Roma Dünyasında kullanılan bu tür malzeme ve kullanılış şekilleri için bkz. Nuray Yıldız, *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul 1993, 102-111; 197-203.

Âkilliğini, tabiat ve kendisi dışındaki canlılar üzerinde sınırlı da olsa bir tahakküm kurma yolunda kullanan ve bu süreçte hem nâzımlık hem de muallimlik melekeleri ile tanışan insan, bir süre sonra dikkatini hemcinslerine yani diğer insanlara çevirmiş ve avcılık ve çobanlıkla geçici olarak sürdürdüğü "liderlik" vazifesini yeni bir savaşla genişletmek ve daimîleştirmek istemiş gözükmektedir. Bunun manası, savaşın artık "insan ve insan" arasında yapılacak olmasıdır. Aklen teslim olmaya yanaşmayan ve iktidar kurma arzusundaki tarafından çizilen "sulh dairesi"nin dışına çıkanlar, tıpkı "av hayvanları" gibi savaşın tarafı sayılır. Mağlup olması halinde âkıbeti yok edilmek ya da cebren teslim alınmak, yani esirleştirilmekten birisidir. Sahip olunan iktidar alanını ve canlı cansız maişet ve servet kaynaklarını muhafaza etmek ya da arttırmak için girişilen bu mücadele, eğer hasmın fizikî varlığını sonlandırmamışsa bir "fatih-reaya" münasebetini beraberinde getirir. Böylece *muamelat*, yani hayatta kalmak ve zarurî ihtiyaçlarını temin etmek üzere biraraya gelmiş insanların arasındaki münasebet ve alışverişler, *ubûdiyet* (kulluk) kaidesine rabt edilir.

Lâkin iktidarın ortaya çıkması ve hiyerarşik bir sosyo-politik düzenin kurulması, bir kere dönmeye başladı mı çalışmaya aralıksız devam edecek bir çark değildir ve kendi zıddını, yani muhalefeti de içinde barındırır. Çünkü iktidar olmak veya tabiî ve zarurî ihtiyaçları gidermek arzuları, insanları ihtiyaç duyduğu şeye el atmaya ve muhtaç olduğu şeyi bir diğerinin elinden çekip almaya davet ederken, karşısındakini de elindekini vermemek için mukavemete sürükler. Âkil olan insan, teslim alınan hayvandan farklı olarak, velev ki teslim dahi olmuş olsa, bir yandan mecburî teslimiyetinin icabını suretâ yerine getirirken; aynı zamanda zihninde kendi iktidar olacağı anı yaşatmaya devam edebilir. Bir başka ifadeyle, insan aklıyla hesap yaparak duygu ve dürtülerine rağmen itaat etme yolunu seçebileceği gibi, kendince uygun gördüğü anda isyân etme potansiyelini de yaşatır. İtaat ile isyanın birlikte kâimliği, sulh ile harbin birbirini takiben fasit bir daire oluşturması neticesini verir. Hal bu olunca iktidarı tesis etmek değil, muhafaza etmek daha öne çıkar.

Büyük kısmı eserlerini toplumsal kargaşa ya da merkezî bir iktidarın yokluk zamanlarında yazmış ve insanların bir toplum olarak birlikte yaşayabilmeleri için bir düzen vericinin (nâzım) zorunluluğu üzerinde durmuş düşünürlere göre, bu karşılıklı "savaş hali" tabiî ve fıtrîdir ve insanların birbirlerine yönelttikleri tecavüzleri engelleyen bir hâkim-nâzım olmadan sosyal hayatlarını sürdürmeleri mümkün değildir.[2] İnsanın doğuştan sosyal (*medeniyü't-tab*) olduğu önkabulü ile insana ferdî arzularının yön verdiği hükmünün *a priori* olarak birlikte kabulünden doğan bu anlayışa göre, beşerî iktidarın ortaya çıkışı, Tanrı ve insan arasındaki ezelî muahedenin yeryüzünde insan-insan arasında yeniden üretilişidir. İster semavî bir dine isterse pagan mitolojilere dayansın, kadîm medeniyetlerde yeryüzündeki beşerî iktidarın meşruiyeti İlâhî kudretin vekili olmasında görülür. İlkinin vazifesi, ikincisi yeryüzünde ikame etmektir.

Ziraî yerleşiklik ve yazılı kültürün gelişmesi ile beraber, "eşitler arasında birinci" olan göçebe-çoban liderin iktidarı "devlet" şeklinde sürekli kılınmaya çalışılır. Liderin silah arkadaşı olan "hür savaşçı", devletin doğuşu ile beraber yerini "asker"e bırakmak zorunda bırakılır. Kendi kendini geçindirmekten öte bir hayat stratejisi olmayan üretici köylü ise, artık işlediği toprağı terketmesine müsaade edilmeyen bir "ver-gi" mükellefidir. Savaş ve üretimin siyasete tâbi kılınmaya çalışıldığı devlet düzeninde, asıl misyonu insanı İlâhî kudret dışındaki bütün diğer bağlardan hürleştirmek olan din ve kimi toplumlarda dinin yerine geçmiş kozmogenetik mitoloji de, devletin "ikiz kardeşi" ilân edilmek suretiyle sunî bir kanbağının direnilemez kuşatmasında kapatılır.[3]

---

[2] Misâlen bkz. Platon, *Devlet*, II, trc. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul 1985, 359; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, 537; Thomas Hobbes, *Leviathan*, Londra 1651. Avrupa'nın yeni bir devre girdiği XVII. yüzyıl ile beraber ortaya çıkan mutlakiyetçi monarşiler, bilhassa Hobbes ve onun açtığı yolda ilerleyen filozofların cemiyet hayatının devamı için fertlerin "toplum sözleşmesi" ile iktidarı merkezî bir nâzıma devretmeleri gerektiği fikrini ziyadesiyle benimsemiş ve yeni tesisine uğraştıkları güçlü merkezî iktidarlarını tabiîleştirmek için bu gerekçeyi kullanmışlardır.

[3] İslâm ve Osmanlı siyaset felsefesinde derin tesirlerine rastlanılan İran Sasanî hânedânı kurucusu Ardeşir, İbn el-Mutazz'ın *Resâ'il*'inde naklolunduğu üzere bunu şu şe-

Böylelikle insanların, artık onlar için bir kapatma mekânı, bir mahbes haline gelmiş sunî sosyal düzeni, tarihsiz ve tabiî bir hakikat olarak kabullenmeleri sağlanmaya çalışılır. Çünkü insan ancak zihnen teslim alındığı takdirde idare edilmesi sürdürebilir hale gelir.

Kişileri teslim almak ya da bir kez "teslim olmuş" kişiyi "sözleşmeyi bozduğu" gerekçesiyle cezalandırmak maksadıyla "hapsetmek", gök ile yer arasına "kapatılma"nın kozmik ve ontolojik bir kader olarak algılandığı kadîm dünyada çok yaygın ve kurumlaşmış bir cezaî tatbikat değildir. Kadîm zamanların kabilevî birlik, şehir devleti ve imparatorluklarında hakim olan nizam ve hukuk anlayışı, ister örfî ister semavî din kökenli olsun, muhafazasına çalışılan "istikrar"a halel getirecek "dış dünya"nın varolma hakkını redde ve nefye dayanır. Çünkü ister göçebe ister yerleşik, ister nâzım ister tâbi olsun kadîm zamanların insanı kendini *menfâda* hissetmekte, yani bu dünyada kendinin sürgünde olduğuna inanmaktadır. Ona verilmiş en büyük ceza, aslından kopmuş olarak gurbete gönderilmiş olmasıdır..

Nâzım-ı mutlak ile olan aslî ahdini bozup ona tâbi olmadığı için Dünya'ya *nefy* edildiğine inanan insan, kendi kurduğu sosyal düzene uymayan hemcinsine de önce bu cezayı uygular. Göçebelerde kabile ya da aşiret düzenini bozduğuna hükmedilen kişi *mensub* olduğu *neseb* ile bağını kesmeye zorlanır. Şehir devleti ya da imparatorluktaki ise, suçlu, doğduğu ve yaşadığı mekândan kovulur. Göçebe kabilenin sürgün yeri, bir mekân değil bir haldir. Şehir devletlerinin, yani *medîne*nin menfâsı ise "vahşi tabiat"tır. Hakimiyet alanı fiziken daha geniş olan imparatorlukların menfâsı ise ikamet edilenden uzak bir başka şehirdir.

Kişi "menfâ"sında yabancıdır, manen ya da cismen hemcinslerinden uzaktır. *Medeniyü't-tâb* olan insan *medeniyet*ten kovulduğu an, artık düşmanları için kolay bir "av"a dönüşür. Nâzıma teslim olmamakta direnmesi onu tekrar "savaş hali"ne döndürmüş, "*ıslah-ı nefs*" etmesinin mümkün olmadığı zannıyla "*maslahat*"ın dışına attırmıştır. Bu

---

kilde ifade etmiştir: "*Din esastır, mülk ise muhafız. Esası olmayan parçalanır, muhafaza edilmeyen ise ortadan kalkar*", bkz. G. E. Von Grünebaum, *Islam*, Londra 1961, 51 dipnot 36.

tarz bir *nefy*, sadece fiziken değil hukuken de *medîne*nin duvarları dışına atılmak manasına gelir.[4]

Suçlunun sürülmeyip vücudunun ortadan kaldırılması, yani idamı ise, bir ceza değildir. Savaşı sulhe, çokluğu bire indirmeyi cazalar ile başaramayan siyasî-hukukî nâzımın başvurduğu son yoldur.[5] Bu yüzden, en ağır ceza olan sürgün ve idam arasında, kadîm dünyada en çok başvurulan ceza suçlunun bedenine yönelik şiddet kullanılmasıdır. Şiddetin belirli teknikler ve belirli sınırlar çerçevesinde bir ceza olarak beden yöneltilmesi, suçluya acı çektirmenin yanısıra topluluğun diğer

---

4 Platon, *Yasalar*'da yer verdiği ütopik *Magnesia Cumhuriyeti*'nde üç tarz mahbesin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Pazar yerinin yanında yer alacak ilkinde âdi suçluların büyük bir bölümü iki seneyi aşmayacak bir süre hapsedilecekler; bir tür ıslahhane görevi üstlenecek ikincisinde ise fıtraten kötü olmamakla beraber cahilliklerinden dolayı daha ciddi suçlar işlemiş kişiler beş yıldan az olmamak üzere tutulacaklar ve onların ahlâkını ıslahla mükellef bir tür ahlâk polisi sayılabilecek Nocturnal Konseyi dışında kimse ile görüştürülmeyeceklerdir. Platon'un ütopyasındaki üçüncü mahbes ise "ıslâhı kabil olmayanları" barındıracak ve şehirden uzakta ülkenin en vahşi yerinde bulunacaktır. Burada tutulan mahkumları kimse ziyaret edemeyecek ve müebbeden hapsolunacak bu kişiler köleler tarafından muhafaza edilecek ve beslenecektir. Bu üçüncü grup mahkumlar öldüklerinde cesetleri defnedilmeksizin şehir sınırları dışına bırakılacaktır (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", *The Oxford History of the Prison*, ed. Naval Morris- J. Rothman, New York- Oxford 1998, 7-8). Tevrat'ta büyük suçlara karşılık verilen "kabileden ihraç etme" cezası da, yerleşik medeniyetlerde gördüğümüz mekân boyundaki sürgünün göçerlere mahsus bir şeklidir ("Ceza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, *DİA*, 470).

5 Sosyal düzenin, bir kozmik inanç sistemi ya da semavî din üzerine bina edildiği ya da meşrulaştırıldığı hallerde, en büyük suç olarak, totemin ya da İlahî Nâzım'ın varlığını kesin olarak reddetmek görülmüştür. Nâzım-ı mutlakın yeryüzündeki vekili olmak iddiasındaki devletin doğuşu ile, bu suçun kapsamı hem İlâhî hem de dünyevî düzen vericiye isyan olarak genişletildi. Din ile onun muhafızlığını yapan devletin "ikiz kardeş" olarak tarif edildiği Sâsanî düzeninde, dinden dönerek tanrıyı inkâr etmek ile isyan çıkararak ya da savaştan kaçarak şâha karşı gelmenin her ikisinin cezası da ölümdü. İctimaî nizamı tehdit etmek, yani komşunun canına ya da hakkına tecavüzde bulunmak gibi fiiller de sonradan idamlık suçlara dahil edildi (Clement Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, Londra 1927, s.158). Roma hukukunun birinci döneminde de *patrie*ye ihanet, kelimenin her iki manasında da (vatana ihanet ve aile reisini öldürmek), idam cezasıyla karşılık bulmaktaydı. Yine, büyücülük ve sihirbazlık faaliyetlerinde bulunmanın cezası da ölümdü ("Ceza", DİA, 471). İslâm devletlerinde de "irtidad", yani dinden dönme ile isyan ve ihtilâl (bağy) suçlarının cezası çoğu kez ölüm olarak belirlenmiştir.

üyelerine de "ibret" vermek maksadını taşır. Bu yüzden de cezalandırma halkın önünde icra edilen bir "gösteri"ye dönüşür. İdarî altyapısı derinleşmemiş ve kontrol teknolojileri gelişmemiş kadîm siyasî yapılarda, hem ferde hem de topluluğa mesaj göndermenin en hızlı, en etkin ve en ekonomik yolu şiddetin seçilmiş bedenlere tatbikidir. Şehre saldıran yabancı düşmanlar, yangınlar, kuraklık ve kıtlıklar, depremler ve seller bir cezalandırıcı olarak tanrıyı gündeme getirirken; zincire ve türlü boyunduruklara vurulan, kırbaçlanan, uzuvları kesilen, recmedilen, yakılan, asılan ya da boynu vurulanların teşhiri ise yeryüzündeki muktediri akla getirir ve cezanın adalet sınırları içerisinde kaldığına toplum ikna edilmişşse ona teslimiyeti kolaylaştırır.[6]

Kişinin hapsedilmesi bir tür şiddet tatbiki ise de, bedene yönelik şiddet içeren diğer cezalar gibi anlık ve umuma açık bir gösteri imkânı sunmaz. Bu yüzden de cezanın kendisi olmaktan çok, cezalandırmanın soruşturma ya da yargılama yüzünden ertelendiği durumlarda başvurulan bir kapatma ve tutmadan ibarettir. Suç zannı ve ithamı altındaki kişiler, hüküm verilene ya da infaz edilene dek, yani geçici bir süre için kaçamayacakları herhangi bir mekânda tevkif olunur. Kadîm medeniyetlerde mevcut olan mahbeslerin ekserisi bu tarz bir tevkif mahallidir. Muhakemesi süren zanlılar, idam edilmeyi bekleyen mahkumlar ve borcunu ödemediği için mallarının tesbiti gereken borçlular bu kabilden mahbuslardır.[7]

---

[6] Antik Atina'da suçlunun bedenine yönelik bunlara benzer "ibretlik" ölüm cezaları arasında recm, kayalıktan aşağı atma, direğe bağlayarak ahalinin gözü önünde yavaş yavaş ölüme terketme (*apotympanismos*), çarmıha germe zikredilebilir (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 5-6). Örfî hukukun ağır bastığı İngiltere'de, ceza infazı çoğu kez halka açık yapılıyor ve cezalandırılan kişi üzerinden topluluğun geri kalanını uyarma amacı öne çıkıyordu. Teşhir direğinden uzuv kesmeye, dağlamadan meydana kurulmuş tomruğa kadar uzanan bu cezalar arasında; asma, yakma, canlı gömme ve boyun vurma şeklinde infaz edilen halka açık idamlar da yer almaktaydı (Peters, s. 32).

[7] Roma'nın ilk yazılı kanunu sayılan Oniki Levha'ya (M.Ö. 451) bakıldığında temel cezaların sürgün etme, idam ve zorunlu çalıştırma olduğu görülür. Hapis ise ancak marjinal bir yere sahiptir. Borçlarını ödemeyen ya da ödeme gücü olmayan kişiler, alacaklı tarafından 60 gün süreyle hapsedilebiliyordu. Bu süre sonunda da borçlarını ödeyememeleri halinde üç gün boyunca pazarda teşhir ediliyor ve daha sonra ya

Tarih boyunca insanların kapatıldığını tesbit ettiğimiz her mekânı, günümüzdeki manasında "hapishane" olarak adlandırmak, "hapishane" ve "mahbes" arasında varolan farkı gözardı etmek anlamına gelir. Oysa mahbes ve hapishane, farklı dünya tasavvurları ve toplum düzenlerinin birer tezahürüdür. Kadîm medeniyetlerde "mahbes" denildiğinde akla, sadece dört tarafı kapalı bir bina değil ruhu kapatan beden ya da kozmik hiyerarşide en altta (*edna*) olduğuna inanılan Dünya'nın ta kendisi de gelir.[8] Mahkum ya da esir için onun hapsedildiği saray, kale, hisar, kule, tersane ya da çeşitli devlet görevlilerinin konutları birer mahbesti, fakat bunların hiçbiri suçluları ve tutukluları kapatmak, cezalandırmak ve dönüştürmek için tesis edilmiş birer hapishane değildir.

---

katlediliyor ya da köle olarak şehir dışına satılıyorlardı. Bunun dışında, aile reislerinin de kölesini ya da aile ferdini terbiye etmek için onu hapsetme hakları vardı (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 14). İslâm fıkhının ceza bahsinde, maddî gücü olup da borcunu ödemeyenler ve sair tutukluların hapsedilmesi uygun görülmüştür (Metin Hülagu, *İslâm Hukukunda Hapis Cezası*, Kayseri 1996, 6-7). Ödeme imkânı olmayan borçluların hapsedilmemesi hususunda ise müctehidlerin ittifakı vardır. Hal bu ise borçlunun mal tesbiti yapıldıktan sonra salıverilmesi gerekir (Hülagu, 51). Halife Ömer'in Mekke'de satın aldığı ve mahbese çevirdiği ev (Franz Rosenthal, *İslâm'da Özgürlük Kavramı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2000, 58) ile Hz. Ali'nin önce kamışlar ve çamurdan yaptırıp daha sonra hırsızlık zanlılarının burdan kaçması sebebiyle taştan ve çamurdan inşa ettirdiği *Mahyes/Muhayyes* ismi verilmiş mahbes de, borçluların yanısıra zina, cinayet, hırsızlık zanlıları ve esirlerin nezaret altında tutulduğu bir tevkifhane mesabesindeydi (Hülagu, 22). Nitekim bu tarz bir mahbesin bulunmadığı hallerde yakındaki bir mescid, bir delhiz ya da bir kuyunun kullanılması, bu mümkün değilse zanlının bir direğe bağlanması (Hülagu, 16), maksadın hapsetmek/kapatmaktan ziyade tevkif etmek/tutmak olduğunu göstermektedir.

8 Platon *Phaedon*'da bunu işler. Kadîm Yunan mistisizminin kurucusu kabul edilen Pitagoras da, dünyanın geçici ve aldatıcılığından bahisle ruh için bir hapishane olduğunu belirtir (Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982, 31). Erken devir Hristiyanlığının önde gelen isimlerinden Tertullian, katledilmek üzere zindana konmuş dindaşlarına cesaret vermeye çalışırken, onları bu dünyadan ziyade öte dünyaya dönmeye ve tıpkı Hz. İsa gibi fedâkarlıkta bulunmaya davet etmiştir. Ona göre zindan, *martyr*'in kendisini bu dünyanın bağlarından, ailesinden ve dostlarından kurtardığı bir inziva mekânıdır. Gerçek mahbes, hücre değil, bu Dünya'nın ta kendisidir. Bu yüzden de o, mahbus dindaşlarına şu şekilde seslenmekteydi: "*Çöl peygambere ne yaptı ise, mahbes de Hristiyan'a onu yapar...Mahbes lafını lugatınızdan atın ve onu bir inziva mahalli olarak adlandırın. Beden buraya hapsolunmuş olsa da, ruha bütün kapılar açıktır.*" (Owen Chadwick (ed.), *Western Asceticism*, Philadelphia, The Westminister Press 1958, 20).

Bir muhafaza mekânı olarak mahbes, tutuklunun kaçmasına mani olacak az çok müstahkem bir olabileceği gibi, eli ve ayakları tutarak hareketi imkânsızlaştıran bir kayış, zincir, pranga, bukağı ya da tomruk da olabilir. Bir mekânın mahbes vazifesi görmesi için esas olan, kişinin kaçışını engelleyecek derecede muhkemliğidir. Bilhassa siyasî iradeye muhalefet ve isyanla itham edilerek hapsedilmiş olanlar ile savaş esirleri arasında çoğu kez bir fark yoktur.[9] Medenî hakları elinden alınmadan "ıslâh-ı nefs" etmesi için cezalı olarak mahbese konmuş kişi ise, süreli bir kapatmanın nesnesidir. Ancak bu süre önceden belirlenmiş değildir.[10] Esaret de ömür boyu olabileceği gibi savaş halinin bitmesi, af ya da "fidye" ödenmesiyle neticelenecek süreli bir mahbusiyet de olabilir.

Mahkumun "ıslâh-ı nefs" etmesi için gönderileceği toplum dışı sürgün yeri olarak fiziken sınırlı bir zindan-mahbes seçildiyse, bunun da "vahşî tabiat" gibi ürkütücü ve bezdirici bir mekân olması gerekir. Çünkü "ıslâh-ı nefs"in, iradî teslimiyeti amaçlayan bir cebir ve şiddet

---

9 Eski Mısır'da Orta Krallık zamanında (M.Ö. 2050-1876) esirler, casuslar ve görevini kötüye kullanmış kişiler kalelerdeki zindanlar ya da hücrelerde hapsedilmekteydi. Söz konusu bu mahbuslar çoğu kez çalışmak da zorundaydılar. Mezopotamya'da da (M.Ö. 3000-400) âsi köleler, yabancı esirler ve rüşvet almış görevliler, borçlular ve hırsızlar ile birlikte hapsedilmekteydi. Asur İmparatorluğu'nda da (M.Ö. 746-539) kaçakçılar, hırsızlar, devlet hizmetinden kaçanlar, vergisini ödemeyenler ve yabancı esirler zorunlu olarak çalıştırdıkları yerlere yakın müstahkem mekânlarda hapsedilmekteydi (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 9). Hapsetmenin bir ceza olmaktan çok tutukluluk ya da ceza infazına kadar gözaltına alma şekillerinde karşımıza çıktığı Atina sitesinde, bilhassa devlete olan maddî mükellefiyetlerini yerine getirmemiş borçluların hapsedildiğini görüyoruz. Mahkumların ayaklarına vurulan zincirler, boyun ya da başlarına takılan boyunduruklar, ayak ve kollarına bağlanan tahta parçaları ve bukağılar vasıtasıyla da hareket serbestiyetleri ellerinden alınabilmekteydi (Peters, 7). Roma'da ise M.Ö. 200'lere gelindiğinde, savaş esirleri ve devlet ricalini tenkit eden şairler zicire vurularak birlikte hapsedilmekteydi (Peters, 17).

10 Ortaçağ Avrupasında, kişinin ıslâhını hedefleyen bu tarz süresiz hapis cezalarına başvurulmaktaydı (Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs, Von den Kerkern des Altertums bis zur Gegenwart*, Darmstadt 1999, 17). İslâm fakihleri, hapis süresinin 1gün ile 1 sene arasında olmasını benimsemişlerse de, *ıslâh-ı nefs* etmesi beklentisiyle mahbese konulanların durumlarına bağlı süresiz hapsine de cevaz verilebiliyordu (Metin Hülagu, *İslâm Hukukunda Hapis Cezası*, 6-7).

tatbiki neticesinde gerçekleşeceği kanaati hâkimdir. Bu yüzden, bir "cezaevi" olarak mahbesten kadîm telâkkide beklenen, "cehennem"i temsili etmesidir. Nitekim kale, hisar, saray, kule, tersane ya da mahallî idarecinin makamı içindeki mahbesler çoğu kez yer altında, karanlık, havasız, rutubetli birer "zindan"dır ve tıpkı "vahşî tabiat" gibi insan elinin değmediği bir mekân görüntüsündedir.[11]

Kadîm ceza nazariyesinde, "ıslah-ı nefs" ve "ibret verme" kadar mühim bir üçüncü husus da mağdurun "intikam" hissinin tatminidir. İktidarın şahıslar arası muamelatta henüz faal bir taraf olmak yerine

---

[11] Roma'da M.Ö. III. yüzyılda şehir idarecilerinin makamı ile adlî binalara yakın bir noktada bulunan bu tarz bir yeraltı zindanı için bkz. Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 17-18. Roma sonrası Avrupa'da da, son derece kötü şartlara sahip yerlere kapatılarak zincire ya da tomruğa vurulmuş mahbuslar kuru ekmek ve suya talim ediyorlardı. Mahbesler umumiyetle kule, kale ve hisarların altında ya da belediye binasının bodrumunda bulunmaktaydı. Çoğu kez bir delikten ibaret olan bu hapis mekânları "deliğe tıkmak" darbımeselinin doğuşunda da tesirli olsa gerektir (Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs*, 18 ve 55). Madrid'in geleneksel mahbesi Saladero'yu, İspanyol yazar Don Francis, "tahayyül edilebilecek en karanlık ve pis yer" olarak tasvir eder. Neredeyse hiç ışık görmeyen ve kesif bir rutubet kokusunun hâkim olduğu yer altındaki bu zindanın ünvanı "*El Infierno*", yani "cehennem"di (Arthur Griffiths (Major), *In Spanish Prisons, Persecution&Punishment 1478-1878*, New York 1991 (Tıpkıbasım), 129). Krallığın kilise ve toprak sahibi aristokratlarla idareyi paylaştığı ve onlara da mahbes sahibi olma hakkını tanıdığı İngiltere ve Germen topraklarında, kaleler ve mahkeme binaları müştemilatında bulunan kraliyet zindanları yanında manastırlar, şato-kaleler ve değirmenler de mahbes olarak kullanılmaktaydı (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 31-32).

İslâm fakihleri mahbesin çok rahat bir yer olmasa da, kalabalık ve pis olmaması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Ayrıca kişinin mahbesde kaldığı sürece yiyecek ve içecek ihtiyacının karşılanması da şart koşulmuştur (Metin Hülagu, *İslâm Hukukunda Hapis Cezası*, 70-71ve 105). Hanefî fıkhına ait bir derleme olan İbrahim Halebî'nin *Mülteka el-Ebhur* adlı eserinde, hastalanıp bakacak kimsesi olmayan kişilerin mahbesden çıkarılmaları ve mahbesde imkân var ise mahbusun câriyesiyle cinsî münasebette bulunmasına izin verilmesi savunulmuştur, bkz. *İzahlı Mültekâ el Ebhur Tercümesi*, mütercim: Mustafa Uysal, Konya 1993, 200-201. Bununla beraber, İslâm tarihi boyunca siyasî iradenin hapisle ilgili bu tür nazarî hükümlere pek uymadığı ve gerek adlî süreçte ortaya çıkan gecikmeler gerekse idarenin siyasî mahkumlara yönelik keyfî tavırları sebebiyle mahbeste unutulanlar ya da kötü muamele neticesinde hayatını kaybedenler olduğu söylenebilir (Franz Rosenthal, *İslâm'da Özgürlük Kavramı*, 64).

arabulucu bir hakem rolünü üstlendiği ve suçlu ile mağdurun tesbiti ile yetindiği yerde, kişiler arasındaki çatışma ve hak tecavüzlerinde cezanın esası *kısas*tır. İlahî ya da örfî, sözlü ya da yazılı câri hukuk kaidelerine göre tatbik edilen kısastan ancak mağdurun rızası ile vazgeçilebilir ve bunun bedeli olan *diyet* devreye sokulur.[12] Suçlunun hapsi mağdur adına ne kısas ne de diyet yerine geçmediğinden, bu cezanın şahıs hukuku davalarında pek yeri yoktur. Ancak devletin şahsî davalarda "kamu adına" hak iddia edip taraf olduğu hallerde "bedelin bedeli" söz konusu olur ve siyasî nâzım *tazîr* adı altında içlerinde hapsin de bulunduğu çeşitli cezalara başvurur.

Osmanlı nizamının "hapishanesiz yüzyılları", kadîm dünyada hüküm sürmüş birçok şehir idaresi, hanedan devleti ve imparatorluk gibi, bu esasları bir kez daha gözler önüne seren siyasî, idarî ve hukukî uygulamalarla karşımıza çıkar. Semavî bir dini kabul etmiş kabilevî bir birliğin, Doğu Roma İmparatorluğu'nun pâyitahtı ve hinterlandını ele geçirerek emperyal bir mirası devralması ile kadîm dünya siyasî nizamının üç önemli saçayağı biraraya gelmiştir: Göçebenin sözlü töresi ve kozmolojik anlayışı, semavî bir dinin ilahî kaynaklı yazılı hukuku ve dünyevî iktidarın o tarihlerdeki zirvesi olan imparatorluk teşkilatı. İlki, avı ve savaşı; ikincisi ilahî kaynaklı bir nizam ve nâzım tarifini, üçüncüsü ise yerleşik ve sürekli bir iktidar muhafazasını beraberinde getirmiş ve ortaya kadîm siyaset ve dünya tasavvurunu gayet güzel temsil eden dikkate değer bir siyasî medeniyet çıkmıştır.

İslâm ve Osmanlı ceza hukuk tatbikatında, işlenmiş suç için Kur'an'da belirlenmiş bir "*hadd*", yani Allah'ın hakkını muhafaza edecek kesin bir ceza bulunuyorsa öncelikle bunun tatbiki lâzımdır. Eğer bu mevcut değilse devreye, mağdurun "intikam" hissinin bir kan dava-

---

[12] Kısas ve diyet üzerine kurulu İslâm ceza hukukunun şahsî haklar bahsinde, suçun tesbit edilememesi ya da cezanın uygulanmasının imkânsız olduğu vak'alarda itham olunan şahsın durumuna bakılıp kısasın düşmesi ya da tehir edilmesine karar verilmesi halinde *tazîren* hapsetmenin söz konusu olabileceği belirtilmiştir (Metin Hülagu, *İslâm Hukukunda Hapis Cezası*, 56-57 ve 94). Avrupa'da ise Germen-Frank kanunlarında varolan *compositio*, mağdurun ailesine ödenen nakdî diyet ve devlete verilen para cezasını içermekteydi. Ancak bu parayı ödeyemeyenler hapis yatmaktaydı (Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs*, 17).

sına dönüşmeden tatminini hedefleyen "bi'l-misl mukabele", yani kısas girer.[13] Tarafların aralarında anlaşmaları halinde ise, kısasın bedeli olan diyete (*kanlık*) başvurularak, mağdurun manevî ve maddî zararı fıkhın ve örfün belirlediği ölçü ve nisbetler mesabesinde maddî bir karşılıkla giderilebilmektedir. Haddin olmadığı hallerde ise, muhakemeyi yürüten kadının bir hakem konumuna indiği ve taraflar arasında karşılıklılık ilkesine dayalı bir "sulh" teminine çalıştığı sıklıkla vâkidir.[14]

XV.-XVI. yüzyıllar arasında vaz' edilmiş Osmanlı kanunnamelerinin ceza bahislerinde buna bir halkanın daha eklendiği ve işlenen suçun sadece mağduru değil toplum düzenine de zarar verdiği gerekçe gösterilerek devletin vereceği cismanî ya da nakdî cezaların şahıs hukukuna müteallik davalarda da söz konusu olduğu görülür.[15] Şer'î ceza-

---

[13] Hükmolunan kısas eğer idamı gerektiyorsa, bunun infazı için padişahın tasdiki şarttır (Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1, İstanbul 1992, 119).

[14] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1, 44 ve 108.

[15] U. Heyd, bu üçüncü halkayı, Maverdî'nin kullandığı bir tabire başvurarak "*Hakk el-saltana*" olarak adlandırmaktadır ("Kanun and Shari'a in old Ottoman Criminal Justice", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, c. III, Kudüs 1969, 14). Şeyhülislâmlar tarafından çıkarılan fetvalarda da, "*veliyü'l-emr*" olarak takdim edilen sultanın "*sebeb-i nizâm-ı 'âlem*" olarak idam cezası da dahil olmak üzere tazir hakkını kullanabileceği vurgulanmıştır. Buna göre, şer'-i şerife göre daha hafif bir ceza alması gereken bir suçlunun, eğer bu hareketini bir "*âdet-i müstemirre*" haline getirmiş ise "*sâ'î bi'l-fesâd*" kabilinden değerlendirilip "*nizâm-ı memleket*" ve "*sıyâneten li'l-ibâd*" (ahalinin muhafazası) adına siyaseten cezalandırılabileceği belirtilmiştir (Heyd, 13). Fatih'in umumî kanunnamesinde, hadd ve kısasın suçun şer'î kaidelere göre sübût etmemiş sayılması ya da bir başka sebeple uygulanamaması halinde, tazir olarak cedl (ağaç) ya da akçenin devreye girmesi öngörülmüştür. Ağaç, yani sopa atmanın bedeli ise suçlunun maddî haline göre belirlenecek nakdî cezaydı. Dövüşme sırasında meydana gelen yaralama ve katl fiilleri, zina, şarap içme ve hırsızlık gibi vak'alarda, şer'-i şerifte belirtilmiş had ve kısas cezaları uygulanamıyor ise yerine bu iki tazir tatbikatı geçmekteydi (Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1, 347-350). Bundan sonra çıkartılan II. Bayezid kanunnamesinde ise selefine nisbetle tazirin alanı genişletilmiş ve ilâve edilen "fasl-ı râbi" ile birçok suç için bedene yönelik cezalar getirilmiştir. Birinin evine girip kadın ya da kız kaçıranın erkeklik organının kesilmesi, kadın ticareti yapanların alnının dağlanması, esir çalan veya birkaç kez hırsızlık yapanın asılması, elinde hırsızlık malı bulunana işkence ile doğrunun söyletilmesi, asker kaçağının sefere birkaç kez gelmemesi

lara göre daha fazla şiddet içeren bedene yönelik örfî cezalarda, iktidarın hükmetme gücünün topluma hatırlatılması ve suç kabul edilen fiilerin yaygınlık kazanmaması için "ibret" verme kasdının ağır bastığı söylenebilir.[16] Tazir kapsamında verilen nakdî cezalar ise daha ziyade malî kaygılarla düzenlenmiş ve siyasî merkezi taşrada temsil eden mahallî görevlilerin (*ehl-i örf*) henüz merkezden "maaş" almadıkları dolaylı idare zamanında bunların kendilerini finanse edebilmelerini amaçlamıştır. Fakat siyasî merkezin taşra idaresi üzerinde denetiminin zayıfladığı devirlerde bu "kanunî" cezanın gerçek bir "cereme" halini aldığı malumumuzdur.[17]

Kanunun ve tazirin kapsamının genişletilmesi, şer'-i şerifte bir "hadd" olarak yer almayan ve daha ziyade borçlular ve zanlıların tev-

---

halinde asılması, eğer bunu âdet haline getirmemişse kadı marifetiyle burun ya da kulağının kesilmesi bunlar arasında sayılabilir, bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.2, 92, 40-44 ve 65. Süleyman kanunnamesinde ise bu tarz cismanî cezalara nakdî cezalar da eklenmişti. Bir kişiyi öldürmüş ancak kısastan affedilmiş kişi 400 akçe cürm vermek zorunda bırakılmaktaydı. Suçun ve cezanın ferdîliğini esas alan şer'-i şerifin tersine kollektif sorumluluk ve ceza uygulamalarına da kanunname de yer verilmişti. Bir köyde haramîlik ya da hırsızlık olması durumunda, zararın köylüye tazmin ettirilmesi bu tarz örneklerinden biridir, bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 4, 299-302. II. Bayezid kanunnamesinde karşımıza çıkan "*siyâset*" bahsi burada da devam ettirilmiş ve hırsızlık, tarla ve mera anlaşmazlıkları, namaz kılmama, şarap içme, kadın ve erkeklerin aynı mekânlarda bulunmaması gibi hususlar bu bölümde ele alınmıştır.

16 "*Ta'zîr bi'l-teşhîr*" olarak anılan bu cezalar, sakal kesme ve yüz karalamadan başlayıp, "kürek" olarak anılan ağır işlerde devlet adına ücretsiz çalıştırma, dağlama, sopa vurma, uzuv kesme ve nihayet idama kadar uzanmaktaydı (M. Akif Aydın, "Ceza (Osmanlı Ceza Hukuku)", *TDV İslâm Ansiklopedisi (=DİA)*, c. 7, 480; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Menage, Oxford 1973, 300). Teşhir etmenin herhangi bir bedenî ceza ile desteklenmesizin tekbaşına kullanıldığı vak'alar da mevcuttu. Yalancı şahitler ve fahişelerin bir merkebin üzerinde ters oturtulmuş, yüzlerine kara sürülmüş ve boyunlarına koyun ve sığır bağırsakları dolanmış halde sokaklarda dolaştırılmaları ile tavuk ve ördek çalmış kişilerin boyunlarına asılmış hayvanla teşhiri buna misâl verilebilir (Heyd, 300). Şahıs hukukuna dair ihtilaflarda Osmanlı tatbikatında yer alan "tazir"e benzer ilâve bir cezaya destek veren Beccaria da, mağdurun suçluyu affetmesi halinde toplum ya da hükümdarın ibretlik bir ceza vermesini savunmaktadır, bkz. *An Essay on Crimes and Punishments*, İtalyanca'dan çev. John Adams, Londra 1775, tıpkıbasım: ed. Adolp Caso, Boston 1992, 98.

17 Uriel Heyd, "Kanun and Shari'a in Old Ottoman Criminal Justice", 16;

kifinde başvurulan hapsetme ve benzeri hürriyet kısıtlayıcı müeyyidelere daha sık başvurulmasını beraberinde getirmiştir.[18] Herhangi bir itham karşısında evvela kişinin masumluğunu esas alan ve suçu kesin delillerle isbat edilemiyorsa ceza vermekten kaçınan fıkhın "*berâet-i zimmet*" anlayışına karşılık örfî idare ve kanunda zanlının suçluluğunu esas alıp masumluğun isbatlanmasının beklenmesi ve cezalandırmada kişinin sâbıkası, suçluluk alâmetleri ve çevrenin beyanının da dikkate alınmasının bunda payı büyüktür.[19] Bu yolla kadının tazirdeki insiyati-

---

[18] Osmanlı kadılarının el kitaplarından biri olan *Mültekâ el-Ebhur*'da, borcunu ödemeyi reddedenlerin bundan vazgeçmesi için 2-3 ay hapsedilebilecekleri; tutukluluğu sırasında malı olmadığı anlaşılan kişinin serbest bırakılması gerektiği; zengin olup da ödememekte direnenlerin ise müebbeden hapsedilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir. Firar etme ihtimali olmayan borçlu mahbusun boynuna zincir, ayağına bukağı tomruğu vurulması ile mahbes içinde borçluların dövülmesi ise kesin bir dille men edilmiştir. Hanımının ya da çocuğunun nafakasını vermeyen koca ve babanın da kadı tarafından hapsedilebileceği ictihadı da mevcuttur, bkz. *İzahlı Mültekâ el Ebhur Tercümesi*, c. 3, 200-202. XVI. yüzyıla ait Dede Cöngi Efendi'nin *Siyâset-i Şer'iyye* adlı eserinde ise, sirkat ile itham olunan kişi hakkında kesin bir hükme varılamıyorsa tahkikat bitene dek "*çend rûz habs olunabileceği*" belirtilmiştir. Buna göre, söz konusu zanlı isnat olunan hırsızlık suçu ile "*maruf ve müttehem*" birisi ise, suçunu itiraf edinceye yahut "*tevbe ve salâhı zâhir olunca*"ya kadar zindanda tutulmalıydı. Kanun ile şer'-i şerif arasında kurmaya çalıştığı denge ile tanınan Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ise *Ma'rûzât*'ında, aksi yöndeki emre rağmen kul ve câriye kullanan zımmîler, ihtisabı zımmiye mukataa veren ve birçok müslümanı hapsederek onları rencide eden muhtesip ile belirlenen faiz oranının üstüne çıkan kişiler için, "*ta'zîr-i şedîd ve habs-ı medîd*"in devreye girebileceğinin altını çizmiş, hapis süresini ise "*tevbenin hâsıl olması*"na bağlamıştı, bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 4, İstanbul 1992, 142 ve 35-59).

[19] Dede Cöngî Efendi'nin *Siyâset-i Şer'iyye*'sinde, bir suçla itham olunan şahsın sâbıkalı olması halinde sultanın belirleyeceği bir süre "*meks-i zindan ile tenkîb ve imtihan*" olunabileceğini belirtmesi bu tavra bir örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı müellifi bu tatbikatı şer'en meşrulaştırmak için, Halife Ömer bin Abdülaziz'in hırsızlık ile itham edilen kişilerin yakalandıktan sonra suçlarını ikrar etmemeleri halinde ölünceye dek haps edilmeleri yönündeki emrine dikkat çekmektedir. Dede Cöngî Efendi'ye göre, malı çalman kimsenin hırsızlığıyla tanınan bir kişiyi suçlaması halinde de, söz konusu şahsın hapsi lâzımdır. Çünkü inkârda ısrar etse de, bu kabil bir "*şahs-ı fâsid*"in hapsi "*nâs üzerlerinden zarar ve ezâsını def'e medâr*" olacaktı. Fetâvâ-yı hülâsa ve Bezzâziye'de geçen, "*şerr ü fesâd*"ı alışkanlık hâline getirmiş kişilerin "*tevbe ve salâhları*" ortaya çıkıncaya kadar hapsedilmeleri gerektiği şeklindeki hüküm de, ona göre, bu tür bir yargısız infâza cevaz vermekteydi, bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 4, 160-161.

fini sınırlanırken, mahallî ehl-i örfün nüfûz sahası kadı aleyhinde genişletilir.[20]

XIX. yüzyıl öncesinde ceza hukukunda merkezî bir yere sahip olmayan tazîren tevkif ve hapsin pâyitahtta infaz edildiği başlıca mekân, İstanbul surlarının Yemiş İskelesi civarındaki kapısındaki bir kuleden ibâret Baba Cafer Zindanı idi. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar bir mahbes-tevkifhane olarak işgören bu zindan; hem mekân hem de mahiyet olarak Antik Roma'daki *Tulianum*, Floransa ve Venedik gibi İtalyan şehir devletlerinde Le Stinche (*Carceri di Comune*) [21], Bizans Konstantinopolis'indeki Praetorium[22], Lond-

---

[20] Nitekim şer'-i şerifde kesinlikle yasaklanmış olan işkenceye, kanunda bir itiraf ettirme aracı olarak resmen yer verilmiş olması da suça ve cezaya bakıştaki bu farklılığın bir göstergesidir (Uriel Heyd, "Kanun and Shari'a in old Ottoman Criminal Justice", 11; Mehmet Akif Aydın, "Ceza", *DİA*, c. 7, 480-481). XVIII. yüzyılda Avrupa'daki ceza infaz usulünü tenkit ederek yeni bir ceza anlayışına geçilmesi gerektiğini belirten Aydınlanma devrinin öncü penologlarından Cesare Beccaria da Avrupa'daki örfî idarecilerin (*magistrate*) benzer tavrını eleştirmiş ve "Asya despotizmi" olarak andığı Doğu ülkelerinde uygulanan davalı ve davacının mahkemede biraya getirilmesi usûlünü savunmuştur, bkz. *An Essay on Crimes and Punishments*, 49. Osmanlı siyasî merkezi, kendi "siyaset" hakkından pek feragat etmez ve aksine bunun tatbikat alanını genişletirken; taşra üzerindeki kontrolünün azaldığı XVI. yüzyılın ortalarında Sultan Süleyman adına çıkarılan kanunnamede örfî hapsin kadının nezaretine verilmesi dikkate değerdir. Buna göre, *'kadı marifeti'* olmadan ehl-i örf kimseyi *'habs edip incitmeyecek'*ti. Benzer bir uyarı, suçlulardan alınacak *'cürm'*, yani nakdî cezalarla ilgili olarak da yapılmıştı, bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 4, 305.

[21] 1297 senesinde inşa edilen ve mahkumların yaş, cinsiyet ve suçlarının ciddilik derecelerine göre tefrik edildiği Floransa'daki Le Stinche, daha sonraları Siena ve Pistoia gibi şehirlerde açılacak avam mahbeslerine (*carceri di commune*) modellik yapmıştı. Büyüyen ve gelişen İtalyan şehir devletlerinde hissedilen kanunlaştırma ihtiyacı ve kilise hukuku modeli, bir ceza olarak hapsetmeyi XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu bölgede Roma hukukunun ötesine götürmüş; XVI. ve XVII. yüzyıllarda Roma sonrası Avrupa'nın ilk güçlü merkezî monarşilerinin kurulduğu Fransız ve Kastilya saraylarında da bu tatbikat hatırlanmıştı (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 39-40).

[22] Konstantinopolis'in en eski mahbesi *Strategion* olmakla beraber, en büyüğü Patriklik idaresindeki Praetorium idi. Ayrıca büyük saray içinde de şu altı zindan mevcuttu: Chalke, Noumera, Elephantine, Boukoleon, Anemas ve Prnadira ("Prisons", *The Oxford Dictionary of BYZANTIUM*, c. 3, New York-Oxford 1991, 1723).

ra'daki Newgate, Paris'teki Le Châtelet[23] ve Bastille'in[24] bir benzeriydi.

İstanbul surlarının daha sonra "*Zindankapısı*" olarak adlandırılan kısmında yer alan Baba Cafer Zindanı, bu kapının iç kısmında ve sol taraftaki sura bitişik bir haldeydi ve çeşitli bölmelere sahipti. Bunlar arasında, yer altında bulunan ve ağır ceza mahkumlarının kapatıldığı ya da idam edildiği "*Kanlıkuyu*" adlı bir kuyu-zindan da bulunmaktaydı. Ayrıca mahbesde kadınlar için de ayrı bir bölüm vardı.[25] Subaşının

---

[23] Seine nehrinin kıyısındaki bir hisarın kuzeydoğu kulesinde yer alan ve cezadan çok tevkif etme veya firarın önüne geçme amacıyla kullanılan Châtelet'nin nisbeten daha konforlu üst katı, oda ve yatak parası ödeyebilecek aristokratlara ayrılmıştı. Bir alt katta daha aşağı sınıflardan kişilerin tutulduğu bir koğuş, bunun altında ise üst kattakilerin zaman zaman indirildiği ve İngiliz mahbeslerinde de mevcut olan mezarımsı bir kuyu mevcuttu. Yeraltındaki bu kuyunun bile gecelik bir ikâmet ücreti bulunmaktaydı. Borcunu ödememek, hırsızlık, yemin bozmak, mukaddes kabul edilen şeylere hakaret etmek gibi suçlarla itham edilenler, hem kraliyet hem de örfî hukuk gereği bu mekâna kapatılıyorlardı (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 35-36). XV. yüzyıla kadar Paris dışında Châtelet dışında bir devlet mahbesi yoktu. Sadece, XI. Louis (1461-1483) Tours yakınlarındaki Loches hisarını kule ve zindanlarla genişletirken, Vincennes'deki şatosunu da müstahkem bir hisar ve mahbes haline dönüştürmüştü.

[24] Fransa'daki kraliyet mahbeslerinin en meşhuru olan Bastille, esasen savunma maksadıyla inşa edilmiş surlardaki kapılardan biriydi. 1370 yılından XV. yüzyılın başlarına kadar giderek genişletilen Bastille'de çeşitli zindanlar ve kalın taş duvarları arasında insanların hapsedildiği odalar bulunan sekiz kule bulunmaktaydı (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 36).

[25] Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, İstanbul 1996, 6 ve 16. 1765 yılında zindan hademelerinin arzuhali üzerine mimar ağaya yaptırılan keşif neticesinde, zindanda 570.5 kuruş karşılığında yapılacak tamirat şu şekilde sıralanmıştı: Mahbuslara mahsus ve avratlara mahsus odaların kiremitlerinin aktarılması ve döşeme tahtalarının değiştirilmesi, *Kanlıkuyu*'nun tahta döşemesi ve demir kapısının elden geçirilmesi, Demirkuyusu'nun tamiri, matbah üzerinin kiremit aktarılması ve sundurmalarının yenilenmesi, su kuyusunun tamiri. Belgede döşemeleri değişecek oda sayısı 60 olarak belirtilmiştir. Kiremitleri aktarılacak odalar arasında 5 adet "*medyûn odası*"nın sayılmış olması, borçluların zindanda diğer suçlulardan ayrı tutulduğunu göstermektedir. Üzeri kiremitleri değişecek kadınlara mahsus "*nisâ odaları*"nın sayısı ise 5 olarak verilmiştir, bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), *Cevdet Zabtiye* (=C.ZB), nr. 2566 (Cemâziyü'l-âhır 1179/ Kasım 1765). Söz konusu keşif defterinde belirtildiğine göre, zin-

idaresindeki Baba Cafer Zindanı'na asesbaşının yakaladığı avam takımından zanlı ve suçlular getiriliyor, bunlar arasında tazîren katledilecek olanların infazı da burada gerçekleşiyordu.[26]

Taziren hapis cezası verilmiş hırsızlık, zina ve katil zanlıları ile mahkumları yanında, hususî şahıslara borcu olup bunu ödemeyen kişiler ile devlete başlangıçta taahhüt ettikleri mikdarı ödemeyen mülte-

---

danın bazı mahalleri yedi sene önce 140.5 kuruşa tamir ettirilmişti.Zindan'ın borçlulara ve kadınlara mahsus kısımlarıyla, kapıcıların ve muhafazadan mesul yeniçerilerin yattıkları yerlerin 1200/1785-86 senesinde geçirdiği tamirat için mimar ağa tarafından hazırlanmış keşif defterinde sindanın içindeki bölümlerin "*mahbeshâneler*" ve "*habshâne*" olarak adlandırıldığı görülmektedir ("*zindân-ı merkûm derûnundaki mahbeshâneler*", "*zindân-ı merkûm derûnunda medyûn habhânesi*"), bkz. C.ZB, nr. 4284.

[26] Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. I, çev. M.A. Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990, 146. İdam cezasının infazı umumiyetle boğma şeklinde idi. Cesedin ayaklarına taş bağlandıktan sonra bir çuvala konulup denize atılması da sıkça rastlanan bir uygulama idi (Reşat Ekrem Koçu, "Baba Câfer", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul tarihsiz, 1735). Boğazkesen Kalesi, Baba Cafer Zindanı ve sair yerlerde suçları karşılığı boğdurularak idam edilen kişilerin denize atılması tatbikatına son verilmesi yönünde Sultan III. Selim'e teklifte bulunan devrin sadaret kaimmakamı, ceza olarak idam edilenlerin bir de denize atılmasını, ölü bedenlere yönelik bir ceza olduğuna dikkat çekmiş ve bunun yerine Müslüman mezarlıklarına gömülmelerinin daha doğru olacağını beyân etmişti. Kaldı ki çoğunun akraba ve yakınları cenazelerini almak istemekte, ancak bu talepleri reddedilmekteydi. Bu yüzden, '*şimdiye dek böyle câri olagelmiş*' bu uygulamaya bir son verilerek idam edilen suçluların cesetleri sahiblerine verilmeli; sahibi olmayanlar ise infaz kale içinde yapıldıysa orada, zindanda gerçekleştiyse de çavuşbaşı tarafından kefen paraları temin edilerek yakındaki bir mezarlıkta defnedilmeliydi. Teklifi okuyan III. Selim'e göre, bu husus '*mülâhaza götürür*' bir maddeydi, zira '*keyfiyet-i kadîm*'di. Bu uygulama eskiden beri süregeldiğine göre, '*selef bu kâ'ideleri beyhûde vaz' etmiş*' değildi ve bunun terki '*kadîm olan kâ'ideleri bozmak encâmından mahâzıra mûcib*' olabilirdi. Mamafih Sultan'ın cesetlerin denize atılmaması teklifine tek karşı çıkış sebebi bu "kadîme riayet" hassasiyeti değildi. Ona göre, devletinde '*merhamet ziyâde olalı nizâm bozulmuş*'tu. Bundan dolayı da, seferden firar eden ve savaş sırasında karşıklığa sebep olanların yakalanıp bildik şekilde cezalandırılması gidilecek en iyi yoldu (BOA, *Hatt-ı Hümayun* (=*HAT*), nr. 11398 (sene 1205). Beşiktaş'da "*edebsizlik*" ettikleri için yakalanan 2, sekbanbaşı tarafından bununla ilgili yapılan aramalar neticesinde ele geçirilen 19 ve bir de bostancı olmak üzere toplam 22 ocaklının Baba Cafer Zindanı'na götürülüp burada idam edilmesine dair daha geç tarihli bir hatt-ı hümayun için bkz. *HAT*, nr. 1361/53601 (1222).

zimler de bu zindanın müdavimleri arasındaydı.[27] Zaten mahbeste en uzun süre kalanlar da, devletin alacağını tahsil edemediği ve kimi zaman içerde unuttuğu mültezimler ve zamanında onlara kefil olmuş kişilerdi.[28]

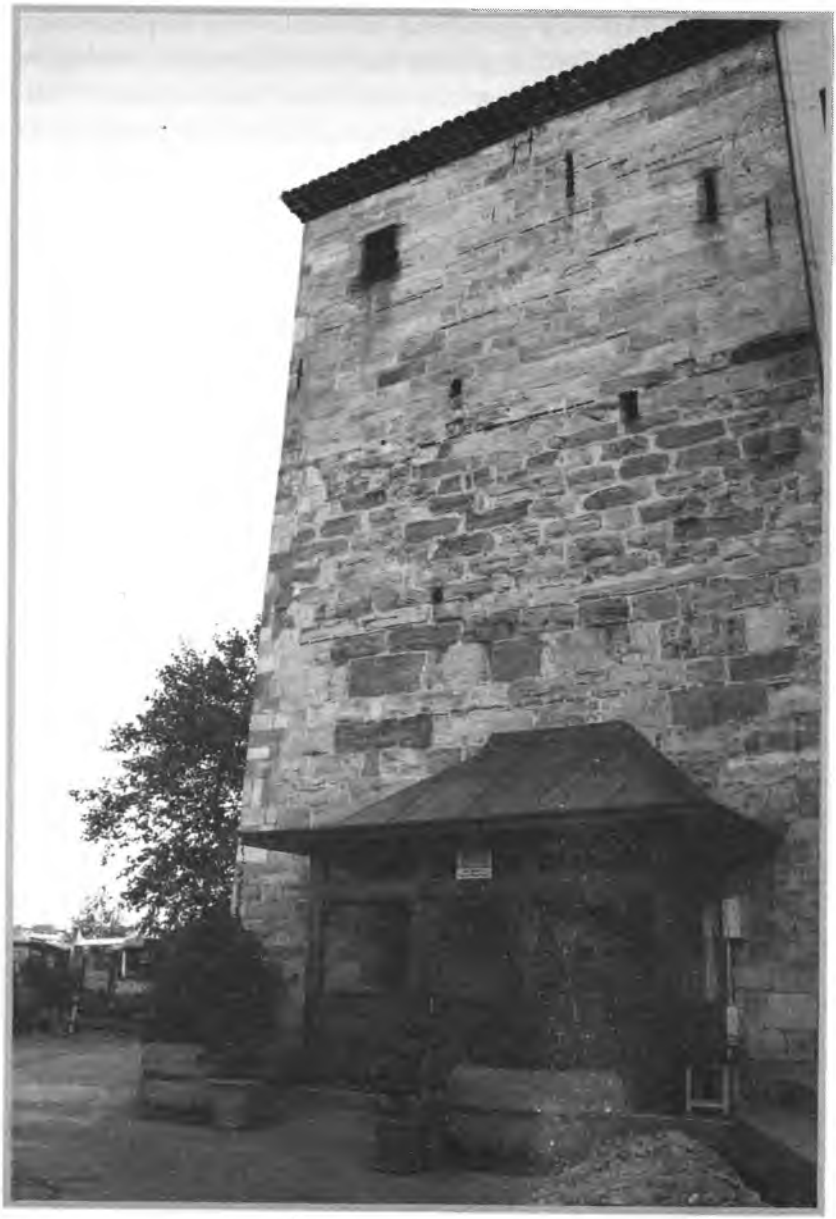
XVIII. yüzyılın son çeyreğinde zâbitân tarafından İstanbul'un çeşitli yerlerinden toplatılarak zindana konulan fahişeler de, Baba Cafer'in süresi önceden belirtilmemiş tutuklularından gözükmektedir. Söz konusu kadınların *'ıslâh-ı nefs edinceye dek zindan-bend olduklarından sonra'*, içlerinden *'tevbe ve tezkiye-i nefs edenlerin'* bir daha fuhuş yapmayacaklarına dair mahalleleri imamları marifetiyle hâkim huzurunda kefilleri alındıktan sonra tahliye edilebilecekleri yetkililere bildirilmişti. Lâkin, fahişe kadınların zindanda Sadaret'in istediği kadar

---

[27] Belgelerde kimi zaman, Galata'yı çevreleyen surun eski Yağkapanı Kapısı civarında bulunan Galata Zindanı'ndan (Hovannesyan, 39) tefrik maksadıyla *İstanbul Zindanı* olarak adlandırılan Baba Cafer Zindanı'nda XVI. yüzyıl ortalarındaki borç (düyûn) mahbuslarına misâlen bkz. BOA, *Kâmil Kepeci* (=KK), Ahkâm Defterleri, nr. 61, s.28-31 ve 40 (Bu bilgi için meslekdaşım Rıfat Günalan'a teşekkür borçluyum).

[28] XVI. yüzyılın başlarında "İstanbul zindanı"nda mahbus âmiller arasında, 3 yıldan 22 yıla kadar mahbeste tutulan kişiler bulunmaktaydı. İhtida eden Hristiyan âmiller ise serbest bırakılmaktaydı. Mahbesteki 14 iltizam mahkumundan 2'si kefil olduğu için buradaydı (L. Fekete, *Die Siyaqat-Scrift in der türkischen Finanzverwaltung*, c. 1, Budapeşte 1955, 128-137). 951 yılı başında (1544) *"İstanbul'daki âmiller zindanı"*na yeni zindancı tayini için bkz. *KK Divan-ı Hümayun Defterleri*, nr. 62, s. 41 (Bu kayıttan beni haberdar eden değerli meslektaşım Bilgin Aydın'a müteşekkirim).

Devlet hazinesine borcu olan kişilerin hapsedildiği bir başka mekân ise, devletin alacaklarını takipten mesul başbâki kulunun konağıydı. İlk sorgulaması burada yapılan borçlu, borcunu veya zimmetindeki devlete ait malı temizleyene kadar bu konakta gözaltında tutulmaktaydı. Defterdarlar ve görevden alınan sadrazamların hesaplarına bakan maiyeti de, "başbâki kulu hapsi"nde gün sayanlar arasındaydı (Feridun Emecen, "Başbâki Kulu", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, 126-127). Niğde müteselimi iken katledilmiş Kör İsmail ile ilişkili mallar, eşyalar ve poliçeler hakkında sorgulanmak üzere Başbâkikulu Konağı'nda mahbus tutulan Papas Nikola için bkz. C.ZB, nr. 1559 (17 Şevvâl 1188/21 Aralık 1774). Başbâki kullarında mahbus olan müteveffa Selim Ağa'nın oğlu Emin Efendi'nin sorgulandığına dair bkz. *HAT*, nr. 7843 (1204/1789-90). 1791 senesi sonlarında Başbâkikulu mahbesinden çıkartılarak Keban Maden emini tarafına gönderilen dört çavuş ve iki haryeciye harcırâh verilmesine dair bkz. C.ZB, nr. 686.

Baba Cafer Zindanı'nın günümüzde kalan restore edilmiş kısmı

tutulmaları noktasında görevlilerin suistimalleri ile karşılaşılmakta; mahalle imamları, kefiller, şahitler, mahkeme hademeleri, asesbaşı ve subaşı gibi adlî sürecin parçası olan yetkililerin "ayakbastı ücreti", "kalem hakkı" adları altında mahbuslardan aldıkları paralar karşılığında yalan ifade ve beyanlarla *'henüz tezkiye-i nefs etmeyenleri'* zindandan salıverdirdikleri görülmekteydi.[29]

Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Avusturya savaşlarının devam ettiği 1770 yılı sonunda şehirde düzeni sağlamak için çabalayan III. Selim de, İstanbul'daki meyhanelere ve fahişelere karşı bir kısım tedbirler alınmasını emretmişti.[30] İstanbul'daki *'fahişe avratların def'i'* hususunda *'kaç gündür imâl-i fikr ve iktizâ edenler ile müzâkere'* ettiğini belirten Sultan, bunların içinde en göze batan birkaçının *'sâ'ire ibreten'* asılmaları ve kalanların ise yaptıkları işe tevbe ettirilip dışarı çıkmamak ve sokaklarda gezmemek şartıyla peyderpey salıverilmeleri yönünde talimat vermişti. Ayrıca, umumhanelerin yıktırılması ve kerhanecilerin katl ettirilmesi de Sultan'ın emirleri arasında idi.[31] Sultan'a göre, daha önce sık sık başvurulan fahişelerin pâyitahttan uzak bir yere sürgüne gönderilmesi uygulaması, sayılarının bu kez çok olması ve orada da fuhuşa devam edecekleri öngörüldüğünden uygun değildi. Sekban ağa tarafından gündeme getirilen Ağakapısı civarındaki "Tavhâne"ye[32] konulma-

---

[29] Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. 2, İstanbul 1995 (2. Baskı), 870 (20 Receb 1192 tarihli buyruldu metni).

[30] Bkz. Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi'*, haz. Adnan Baycar, İstanbul 1998, 203.

[31] Bkz. *HAT*, nr. 11055. Sultan'ın *'fahişelerin birkaçını salb ettiresin. Üç dâne İslambol'da biri limân-ı Üsküdar'da biri Kasımpaşa'da salb olunsun. Sâ'irlerine tevbe ettirilince birer ikişer koyuverdiresin... Bundan böyle zâbıtânlara tenbih eyliyesin. Tutulanlardan eğer bir dâne kaçırırlar ise kendilerini te'dîb ederim. Kerhâneleri yıkdırasın ve bir kerhânecileri katl ettiresin'* şeklindeki emri yerine getirilmiş ve birkaç gün zindanda tutulan fahişelerden en meşhur 6'sı zindanda boğularak Balatkapısı, Kesme Kaya, Üsküdar, Parmakkapı ve Tophane'de çuvallar içinde asılmışlardı, bkz. Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi*, 203-204.

[32] *Tavhâne* ya da *Tabhâne*, İstanbul'a gelip tedavileri sonrasında sokakta kalanlar başta olmak üzere fukaranın barınması için kurulmuş bir hayırevi idi. Hastahaneden çıkıp nekâhet devresi geçiren yahut taşradan gelip iş buluncaya kadar barınma ihtiyacı duyan fakirler buraya sığınmaktaydı (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul 1971, 424). Söz konusu bu proje, ancak Yeniçeriliğin kaldırılması sonrası gerçekleşecek ve Baba Cafer Zindanı tasfiye edi-

ları ise bunlara orada yiyecek ve içecekleri için erzak ve eşya verilmesini gerekeceği ve ne kadar süre hapsedileceklerinin belli olmaması yüzünden Sultan III. Selim tarafından kabul görmemişti. Kaldı ki bu kadar kadının bir yere toplanması halinde, bunları başlarına konacak zâbıta neferleri ile zabtetmenin pek de mümkün olamayacağı düşünülmekteydi.[33]

---

lirken, burada tutulan fahişeler Sultanahmed'deki Tavhane'ye nakledileceklerdi. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, II-III, yeni yazıya aktaran: Yücel Demirel- Tamer Erdoğan, İstanbul 1999, 658. Bu nakille ilgili serasker tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda, Zindankapısı'nda Baba Cafer nâmıyla medfun zâtın Ensar'dan olduğu ve kendisine "*Baba*" lakabının Yeniçeriler tarafından takıldığının anlaşıldığı belirtiliyor, böyle bir zâtın yanında mahbes bulunmasının münasip olmadığı görüşüyle buradaki zindanın Sultanahmed'deki Tavhane'ye nakli teklif ediliyordu. Böylelikle Baba Cafer'in türbesinin bulunduğu mahall de "*Zindankapısı*" olarak değil "*Baba Cafer*" olarak adlandırılacaktı, bkz. *HAT*, nr. 29101, H.1249/M.1833-34). Yeniçerilikle beraber Baba Cafer Zindanı'ndan mesul asesbaşı ve subaşılık gibi makamların kaldırılması ve zindanın ismi ve mâzisi itibarıyla eski nizamı çağrıştırması da, bu değişiklikte müessir olsa gerektir.

Bundan çeyrek asır sonra, fahişelik yaptıkları iddiasıyla yakalanmış kadınların, sonradan kadın tevkifhanesi olarak kullanılacak Haseki Bimarhanesi'nde tutulduklarını görüyoruz. Bimarhane'nin hastalara yeterli olmaması 1263/1847 senesinde Bimarhane'ye kapatılmış fahişelere yer aranmasına sebep olmuş, başta elenen Edirnekapı Gureba Hastahanesi ve Şehzâdebaşı Camii karşısındaki Tachâne'yi takiben Silivrikapısı civarında bostanlar arasında bulunan boş ve geniş bir mektep binası ya da bu uygun olmazsa Sultanahmed Meydanı'nda '*tahtanî olarak muhtasarca ahşab bir mahall inşâsı*' ihtimalleri üzerinde durulmuştu. Sadaret'in, bunlardan hangisi seçilirse seçilsin fahişelerin konulacağı binanın yanıbaşına bir karakolhane kondurulması gerektiği tesbiti de dikkat çekicidir, bkz. BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri* (=A.MKT), 104/56. Yeniçerilikle beraber Baba Cafer Zindanı'ndan mesul asesbaşı ve subaşılık gibi makamların kaldırılması ve zindanın ismi ve mâzisi itibarıyla eski nizamı çağrıştırması yüzünden kapatılması ile beraber hayat geçirildi.

[33] Sultan III. Selim'in çağdaşı Avusturya İmparatoru II. Joseph de, kendisine bağlı casus ve hafiye teşkilatı aracılığıyla edindiği bilgiler neticesinde, yeni kurulan polis teşkilâtı ve şehir idaresine, "fesad" olarak nitelendirdiği fahişelerin ortadan kaldırılması emrini vermişti. 1785 tarihli bu talimata göre, Viyana'daki bütün umumhanelere baskın yapılacak ve yakalananlar sağlık muayenesinden geçirilerek hasta olanlar tedavi ettirilecekti. Ayrıca fuhuş ticaretinde o veya bu şekilde payı olan herkes tutuklanarak *Magistrat* tarafından verilebilecek en ağır ceza olan bir yıl hapse mahkum edileceklerdi. Ancak polisin yürüttüğü bu "av" pek başarılı olamadı ve fahişelerin çoğu kaçmayı başardı. Yoğun tutuklamaların yerini ise her sene bir mikdar sokak kadınının memleketlerine geri gönderilmesi tatbikatı aldı (Paul Bernard, *From the Enlightenment to the Police State: The Public Life of Johann Anton Pergen*, Univer-

Bundan altı ay sonra, 1791 senesi Temmuz'unda, harekete geçen sekbanbaşı ağa, bu kez bizzat kendisine hitâben kaleme alınmış hatt-ı hümayunda emrolunduğu üzere, pâyitahtta Müslümanlar'a şarap satan meyhanecilerin peşine düşmüştü. Sekbanbaşı tarafından yakalanmış olan ve "*kendilerini te'dîb ve âhirlerini tahvîf ve terhîb için*" 12'si küreğe konulan 6'sı ise Midilli adasına nefyolunan 18 meyhanecinin tamamı Rum ve Ermeni Osmanlı reayasındandı. Daha önce birkaçı ibretlik olarak asılmış, bir kısmı ise sürgüne gönderilmiş fahişelerden tekrar piyasaya çıkanlardan bir kısmını da yakaladığını bildiren sekbanbaşı, bunların İstanbul'a yakın liman kentlerine (İznikmid/18; Mudanya/18, Tekfurdağı/19) sürgün edildiğini rapor etmişti.[34]

İstanbul ve bazı büyük şehirlerde ortaya çıkan ve Avrupa ülkelerinden farklı olarak maldan ziyade cana ve ırza karşı işledikleri suçlarla dikkat çeken serseriler, hamallar ve benzeri grupların kontrol ve pasifize edilmesinde de sürgünün yanısıra zorunlu çalışma ve hapis gibi cezalara başvuruluyordu. Cuma günleri tebdil-i kıyâfet şehrin sokaklarında gezinen Padişah, Avrupa'daki yeni iktidarın tembellik ve boşgezerlikten yana şikâyetlerini andırır bir üslupla "miskinler"in dilencilik yaptığından yakınmış ve yaralıların sokaklarda dilendirilmek yerine meskenlere gönderilmesi tenbihinde bulunmuştu. Ona göre, '*el ve ayağı ve gözleri sağ olup kâr ü kisbe gücü yetenler*'in dilenmelerine kesinlikle izin verilmemesi lâzımdı. Sultan'ın sokaklarda dolaşıp "külhanîlik"

---

sity of Illinois Press, Urbana ve Chicago 1991, 133-135). Bu kampanya sırasında Prusya'dan gelen bir uzmanın, fahişelerin Almanya'da devlete ait bir umumhanede çalıştığını ve bunun Viyana'da da yapılması halinde hem arzu edilen kontrolün hem de devlet hazinesine gelir sağlanacağı fikrini ortaya atması ve önce buna tepki gösteren İmparator'un bir süre sonra bu teklife sıcak bakması ilgi çekicidir. Ancak, mirî bir iplikhane kurarak mahkum, dilenci ve serserileri orada çalıştırmaya başlamış Pergen devlet umumhanesi teklifine yanaşmamış ve bunun Viyana'da kârlı olmayacağını iddia ederek Joseph'in bu projeyi gerçekleştirmesini engellemiştir.

[34] Bkz. HAT, nr. 11209. Sürgün edilen fahişelerin lakapları oldukça ilgi çekicidir: Lüfer çiçeği Ümmügülsüm, Ay çiceği Cemile, Kâkülü melâ Ayşe, Şahin Hafîze, Uzun Saçlı Emine, Mühtediye Hadice, Cincoloz Nefîse, Akçelik simid Hadice, Çukadar karısı Fatma, Çalarsaat Emine, Rakımezesi Hanife, Gül Ayşe, Kavakçı karısı Bitli Ayşe, Hoppala Nâile, Çolak Hadice, Berber karısı Fâtıma, Yedidağ çiceği Nesîbe, Delikız Nesîbe. Sürgün edilen 55 fahişeden sadece biri zımmî idi (Elene Nasraniyye).

yapanlar için bulabildiği en iyi hal çaresi ise esirler ve kürek cezası mahkumları gibi Tersane'ye gönderilip orada "hizmet" etmeleriydi.[35]

Aslında fahişelerin sürgün edilmesi ya da boğdurulması gibi; dilenci, külhanbeyi ve serserilerin şehir dışına ya da kürek cezası alarak Tersane'ye gönderilmesinde de yeni olan bir şey yoktu. Başkentin asâyiş ve huzuru konusunda her zaman hassas olmuş merkezî hükümet, şehirde zaman zaman artan bu gruplardan rahatsızlığını her merkezîleşme döneminde ifade etmiş ve benzeri yollara başvurmuştu.[36] Bununla beraber, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla gelinirken, fahişelere ve eşkıyalık yapan serserilere karşı her zaman varolmuş tepkinin dilenciliğe karşı da oluşmaya başladığı ve önceden '*şer'-i şerifin müsaade ettiği*' kişilere ya da tahsil günleri dışında olmak üzere medresede ders gören suhtelere dilenme hususunda gösterilen hoşgörünün kalmadığı gözükmektedir. Bunun yerini XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir örnekte karşımıza çıkan, İstanbul dilencilerinin İzmid şehir merkezindeki sanatkârların ya da bu kazaya bağlı köylerdeki rençberlerin yanına çırak ve ırgat olarak verilmeleri gibi değişik çalıştırma uygulamaları almıştır.[37]

---

[35] Bkz. E. Z. Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedit-*, Ankara 1988, 96.

[36] 1565 yılına ait bir fermanda, sağlıkları yerinde ve "kâr u kisbe kâdirler" iken İstanbul sokak ve mahallelerinde dilencilik eden bazı Araplar, âmâ cariye ve kul gezdirip dilendirenler ya da yanlarındaki bir kişinin boynuna zincir vurup borcundan dolayı mahbus olduğunu söyleyerek halktan para isteyenlerden sıhhati yerinde olanların küreğe, hastaların ise şehir dışına gönderilmesi emredilmekteydi, bkz. Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul 1988, 139. 1734 tarihli bir fermanda ise, daha önce Üsküdar, Kartal, Pendik ve Gebze bağlarında dolaşan Arnavud taifesinden kefilleri bulunmayan ve "mechûlü'l-ahvâl" olan serserilerin bostancıbaşı marifetiyle Tekfurdağ kayıklarına bindirilip vilayetlerine geri gönderilmeleri istendiği belirtilmekte; ancak söz konusu şahısların Yalova, Gemlik ve Karamürsel'deki bağlara geçtiklerinden buraya gelen "mechûlü'l-ahvâl" Arnavud ve Kürd serserilerinin "kâr ü kisbde olmayanlar"ının memleketlerine geri gönderilmeleri istenmekteydi, bkz. *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988, 131-132.

[37] Nadir Özbek, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", 36-37; Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, 194-195. 1759 tarihli bu hükme göre, fizikî kuvvet açısından bir eksikliği olmayıp pâyitaht sokaklarında dilenen ve bu şekilde "kâr ü kisbe ittihâz eden" 43 kişi kayıkla İzmid'e gönderilecekler; ziraate kuvvet ve istidadı olanlar köylülere, genç oğlanlar ise kasabadaki sanat-

Hapis cezasının ceza hukukunda henüz marjinal bir yere sahip olduğu bu tarihlerde, başta *zindancı* olmak üzere ceza infaz sürecinde pay sahibi görevlilerin mahbuslardan nakdî harçlar talep etmesi, henüz bütün idarî teşkilatın tam bürokratikleştirilmediği XIX. yüzyıl öncesinde Osmanlı topraklarında da gayrimeşru kabul edilmiyordu.[38] Siyasî merkezden düzenli ve devamlı bir "maaş" almayan zindan kâtipleri ve diğer mahbes görevlilerinin geçim kaynağını mahbuslardan aldıkları nakit meblağlar (resmî ücret ve harçlar, zorla alınan haraçlar, rüşvet vs.) oluşturmaktaydı.

Hapsetmenin tek başına bir ceza olarak görülmediği ve siyasî iktidarın mahbusların gündelik hayatının bütününe hükmederek onları

---

kârlara teslim edileceklerdi. Mamafih merkezî hükûmetin "firar ettirilmemeleri" hususunda yaptığı ikazın ne derece hayata geçebildiği ve bu kişilerin gerçekten de çalışarak hayatlarını kazanmaya alışıp alışmadıkları şüphelidir.

38 Londra'daki zindanlarda alınacak harçlar hakkında 1346 yılında bir talimatname çıkarılmıştı. Ancak kraliyetçe müsaade edilen meblağların oldukça düşük olması ve mahbesleri işletene pek bir kâr imkânı bırakmaması; mahbusların yiyecek, yakacak, yatak ve ihtiyaç duydukları diğer eşyalar için gerekli masrafları kendilerinin karşılamasına yol açmaktaydı. Bir mahkumun zindandan tahliye olabilmesi için ceza süresinin bitmesinin yanısıra zindancıya borcunun bulunmaması da lâzımdı. Vakıflar ve hayır kuruluşlarının yardımları olmasa fakir mahbusların hayatta kalması bile mümkün değildi (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 32). Bu manzara, yeni hapishanelere geçişin henüz tam manasiyle gerçekleşmediği XX. yüzyılın başlarında da büyük ölçüde devam etmişti. Mahbesin idaresini kendi hesabına yürüten zindancılar, çeşitli adlî hizmetler karşılığında aldıkları harçların yanısıra mahbuslardan yatak ve tahliye akçesi de talep ediliyordu. Hatta ceza süresi bitip de tahliye akçesini ödeyemediği için zindancı tarafından salıverilmeyen mahkumlar da mevcuttu. Ziyaretçilerden alınan harçlar ve mahbes içinde yaptıkları bira satışı da aile efradı ile beraber bu işi yürüten zindancıların diğer gelir kaynakları arasındaydı (Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, ed. Norval Morris ve David J. Rothman, 74). Güney Amerika'dan bir örnek olarak Peru'da, 1822'de çıkarılan ilk hapishaneler kanunu tahliye harcını resmen kaldırmış olsa da, yüzyılın ortalarına kadar bu tatbikat fiilen devam etmişti. Maddî imkânları yetersiz mahkumlar cezalarını bitirmelerine rağmen sırf bu harcı ödeyemedikleri için hapisten çıkamıyorlardı (Carlos Aguirre, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, 1830-1940* (ed. Ricardo D. Salvatore ve Carlos Aguirre), University of Texas Press, Austin 1996, 51).

dönüştürmek gibi bir gayretinin olmadığı "hapishane öncesi" devirde, mahbusların kendi ihtiyaçlarını kendilerinin karşılaması gerektiği şeklindeki kabul de bu dolaylı idare modelinde pay sahibiydi. İstanbul Kadı Sicilleri'nde kayıtlı 1767 tarihli bir hükümde, Baba Cafer Zindanı'na konulan mahbuslardan beraberlerinde getirdikleri kilim, keçe ve sair döşekler için "yatak akçası" adı altında 1 altına dek ücret alındığı; bunu kitâbet için alınan 40 akçeden 20 pâreye ikinci bir ücretin izlediği, bir derkenar gerektiğinde 40 akçeden 20 pâreye kadar harç alınmasına müsaade edilmişken 60 pâreden 5 kuruşa dek para talep edildiği ve nihayet mahbusun tahliyesi sırasında da resmen müsaade edilmiş 20 pârelik harcla yetinilmeyip mahkumun nesi var nesi yok alındığından şikâyet edilmektedir. Söz konusu kayda göre, borçlular ya da küçük bir suçtan dolayı zindana konmuş kişiler arasından subaşı, odabaşı ve zindan kâtiplerinin akçe taleplerine kudreti olsa da rağbet etmeyenler çeşitli sıkıntılarla bezdirilirken, istenilen akçeyi verenler ise suçları ne derece büyük olursa olsun iyi müşteri misâli hoş tutulmaktaydı.[39]

Zindandaki mahbuslardan fakir olanlara zaman zaman hazine hesabına ekmek veriliyordu.[40] Ancak bu sınırlı yiyecek tahsisatları çoğu

---

[39] Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. 2, 866-868. Zindandaki bu suistimallerin ortadan kaldırılmak için işbilir bir subaşı tayin edilmesi, yatak ve kule penceresinden yardım isteyen mahbuslara verilen sadakalara Baba Cafer zaviyedârı, mütevellisi ve subaşıların nâzır kılınması, bu paradan mahbuslara her gün çorba ve ekmekleri verildikten sonra kalan akçenin mütevelli elinde hıfz olunması ve dört ayda bir İstanbul kadıları marifetiyle hesaplarının görülmesi kararlaştırılmıştı (Ergin, *a.y.*).

[40] Baba Cafer Zindanı'nda bulunan kadın mahbuslardan "ehl-i İslâm fukaralarına" 1237 yılı Rebiyü'l-âhır gurresinden Receb'in inayetine dek (Ocak-Mart 1822) dört ay kethüda ağa marifetiyle Balıkpazarı haricindeki ekmekçiden günlük 110 adet ekmek alınıp dağıtılmıştı, bkz. BOA, *Cevdet Adliye* (=C.*ADL*), nr. 435. Yine aynı zindandaki ehl-i İslâm fukarasına subaşı tarafından 1246 yılı Ramazan ayında zahire ve çeşitli ihtiyaç maddeleri verildiği de malûmumuzdur, bkz. BOA, *Cevdet Dahiliye*, nr. 69). Haseki Sultan İmareti bitişiğindeki zindan içinde mevcud ehl-i İslam fukaralarına günlük olarak verilmekde olan 110 adet ekmeğin 1251 senesi Rebiyü'l-âhır- Cemâziyü'l-evvel (1835 Ağustos-Ekim) arası iki aylık bedelinin Hazine-i Âmire'den ödenmesine dair bkz. BOA, C.*ZB*, nr. 26. Bâbıâli mahbesine konulmuş kişilere 1259/1843 yılı içerisinde subaşı tarafından verilen tayinat bedelinin daha önceden olduğu gibi Maliye Hazinesi'nden verilmesine dair hüküm için bkz. *Cevdet Dahiliye*, nr. 11218.

kez yeterli olmuyor ve fakr ü zaruret içinde zindanın pencerelerinden aman dileyen mahbusların yiyecek, giyecek ve mum gibi ihtiyaçları zindan çevresindeki hayır sahipleri ile hanedan mensupları ve devlet ricalinin verdikleri sadakalar, nezir kurbanları ve sair aynî yardımlardan karşılanıyordu.[41] Toplanan nakdî yardımlardan arda kalan olur ise bununla borcundan dolayı hapsedilmiş kişilerin borçlarının ödenip tahliyelerinin sağlandığı da olmaktaydı.[42] Ancak hayır sahipleri tarafından mahbuslar için verilen sadakaların her zaman yerine gitmediği

---

[41] Bizans devrinde de, başkentteki zindanlarda bulunan mahbuslara yönelik yardımların, Hristiyan ahlâkının ve dindarlığın bir gereği olarak görüldüğünü ("Prisons", *The Oxford Dictionary of BYZANTIUM*, c. 3, New York-Oxford 1991, 1723) burada belirtelim. Zindanların zindancının hususî işletmesi olarak çalıştığı XVIII. yüzyıl İngilteresinde de zaruretten dilenen mahbuslara aileleri ile arkadaşlarının yanısıra çevredeki halk yardım ediyordu (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain, The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*, New York 1978, 34). Baba Cafer'in Fransa'daki muadili sayılabilecek Paris'teki Châtelet mahbesinde de, henüz devletin mahbusların hayatının her alanına hükmetmek ve karşılığında onların zarurî ihtiyaclarını karşılamak gibi bir iddiasının olmadığı hapishane öncesi devirde mahbusların iaşesi çoğu kez çeşitli meslek birlikleri ve hayır cemiyetlerinin yaptığı yardımlarla temin edilmekteydi (Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", 36).

[42] Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c.2, 866; R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul tarihsiz, 1735. Padişahlar tarafından çeşitli vesilelerle borç mahbuslarına ihsan edilen atıyye-i seniyyelerden de haberdarız. Sûr-ı hümayun vesilesiyle uzun zamandır zindanda bulunan ve *'kesret ü ifratla üzerlerine borç asmış'* oldukları için *'sermayelerinin iki başı bir yere gelmeyen'* kimselerin borçlarının alacaklılarına ödenmesi hakkında bkz. Âli, *Câmi'ul-buhûr*, yay. Ali Öztekin, 260-261. Çocukları İstanbul'da başgösteren çiçek salgınına yakalanan Sultan I. Abdülhamid'in, onların şifa bulması temennisiyle İstanbul'daki çeşitli mahbes ve zindanlarda borçlarından dolayı tutulan kişilerden seçtiklerini borçlarını ödeyererek salıverdirmesi de bu meyanda zikredilebilir. Salgının seyri şiddetlendikçe padişahın mahkumlara olan merhametinin arttığı ve sürgün ve kürek mahkumları ile başlayıp 10 ilâ 15 sene ceza almış "mahbus ve mücrim"lere kadar uzandığı da belirtilmelidir, bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, 23-24. Saltanatının başlarında II. Mahmud da benzeri bir şekilde borç mahbuslarına el uzatmış ve Bâbıâli'de, Muhzır Ağa tomruğunda ve Nakib Efendi başçavuşunda *'medyûnen mahbûs olanların'* serbest bırakılmaları yönünde verdikleri arzuhâllere karşılık 11,000 kuruşluk bir atıyye ihsan etmişti. Önceliğin Nakib Efendi hapsinde uzun süredir bulunan mahbuslar ile tomruklardaki sahipsiz ve fakir kişilere verildiği bu sultanî af muamelesi işi çavuşbaşıya verilmişti, bkz. *HAT*, nr. 1319/51441).

ve bu paralardan her bir mahbus için günlük bir kap çorba ve 2'şer akçelik ekmek parası ayrıldıktan sonra geriye kalanın zindan kâtipleri arasında paylaşıldığı da oluyordu. Tıpkı, nezir kurbanlarından gelen etten yirmi mahbusa bir vukiyye (1280 gr.) verilip; gerisinin subaşı, odabaşı ve kâtipler arasında dağıtılması gibi.[43] Pâyitahttaki bu avam zindanının taşradaki muadilleri de mekân olarak pek farklı yerler değildi. Şehirlerdeki kale ve hisarlar ile bunların bünyesinde bulunan zindanlar, taşradaki başlıca kapatma mekânlarıydı.

Osmanlı şehrinin muhafazası görünümündeki kale "müstahkem ve emniyetli" bir mahal olarak sadece zanlı ya da tutukluların değil şehrin tahrir defterleri ve mahallî hazinenin yanısıra vakıf ve tüccarların kıymetli eşyalarının da bünyesinde tutulduğu bir yerdi.[44] Taşradaki kalelerin bünyesinde yer alan zindanlar, fizîkî açıdan İstanbul'daki kapalı yer altı mahbeslerinin birer benzeriydi. Barındırdıkları mahbus nüfusunun kimliği açısından bakıldığında ise pâyitahtın avam mahbesi olan Baba Cafer Zindanı ile yabancı esirler ve Osmanlı siyasî elitinin kapatıldığı Yedikule ve Rumelihisarı'ndaki zindanları bünyelerinde birleştirmektelerdi. Bir yandan başta hırsızlar olmak İstanbul'a gönderilmek üzere tutuklanmış âdi suçlular[45] ve borçlular[46], di-

---

[43] Böyle bir vak'a için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. 2, 866.

[44] Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, 77-78.

[45] Hırsız sipahilerin İstanbul'a gönderilinceye kadar hisarlarda hapsi için bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, c.2, 43-44; kız çekenlerin zindana konulmasını öngören Aydın siyasetnamesinin ilgili hükmü için bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, 170. 1732 tarihinde Anteb nâibi Mustafa Efendi'nin öldürülmesinde yardımcı olan Basmacı oğlu Şeyh Mehmed, Ramazan oğlu Ahmed ve Debbağzâde Mustafa'nın Magosa kalesinde ölünceye dek tutulmalarına dair hüküm için bkz. *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, haz. Cemil Cahit Güzelbay- Hulûsi Yetkin, Gaziantep 1970, 9.

[46] XVI. yüzyılın sonlarına doğru bazı şahıslara olan borçları yüzünden Trablusgarb Kalesi'ndeki umumî mahbese konulan Germen tüccar Krafft ve biri Fransız iki arkadaşı, kadı tarafından gönderildikleri zindanda borçlarından dolayı mahbus bulunan birçok kişiyle karşılaşmışlardı. Geniş bir avlu ve etrafında tutuklular için çepeçevre dizilmiş küçük hücrelerden oluşan mahbes, Trablusgarb kalesi altında yer alan karanlık ve havasız bir zindandı (H.U. Krafft, *Türklerin Elinde Bir Alman Tâcir*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1996, 72). Krafft, burada kaldığı ilk hücreyi, 5 adım boyunda 3.5 adım eninde bir mekân olarak tarif etmiş ve kapının üst tarafında açılan bir el büyüklüğündeki delikten gelen yetersiz güneş ışığıyla aydınlanabilen karanlık bir yer oldu-

ğer taraftan ise yabancı kökenli esirler[47] ile siyaseten haps edilen ma-

ğunu kaydetmiştir. Krafft'ın birbuçuk sene sonra konulduğu ikinci hücresi ise, dört mahbusun boyunlarında ve ayaklarında ağır demir halkalar, zincirler ve bileziklerle oturdukları bir samanlıktır. Rüşvet vererek zincirlerden kurtulan Schwab tüccar, devletin borçlarını takip eden vekile verdiği hediye elbise ile zindanın yukarısındaki kalede gözaltında bulundurulmaya, yani kalebendliğe terfi edebilmişti. Kale avlusu içinde, odun ve kömür depolamak için kullanılan ahşap bir odada bir süre kalan Krafft'a, burada düğme imal etme izni de verilmişti (s. 87 ve 92-93). Germen tüccarın kaldığı üçüncü mahbes ise, kalenin aşağı kısmında yer alan "şehir" olmuştu. Bunun manası, daha rahat çalışma ve daha iyi yiyecek temin etme imkânına sahip olmaktı. Çünkü kale içinde mahbusların yiyecek ihtiyacı dışardan sağlanan "yemek sadakası" ile karşılanmakta, kale idaresi bunun için masrafa girmekten kaçınmaktaydu (s. 98).

47 Napolyon'un Mısır'ı işgali sebebiyle çıkan Osmanlı-Fransa Harbi sırasında Kayseri kalesinde hapsedilmiş olan 19 Fransız'a 1800 yılı Nisan ayından 1801 yılı Nisan ayına dek Kayseri cizyesinden ödenmiş yiyecek bedeline dair bkz. BOA, *Cevdet Hariciye*, nr. 1407 (18 Ca 1215); yine aynı sıralarda Konya kalesinde mahbus olan 17 Fransız'a Konya cizyesinden bir yıl boyunca günlük 5'er para yiyecek bedeli verildiğine dair bkz. *Cevdet Hariciye* (=C.*HR*), nr. 2146 (19 Ca 1215). Sakız Adası'nda mahbus olan Fransa konsolosu ile tercümanı ve hizmetkârlarına da bir senedir günlük birer kuruş tayinat bedeli veriliyordu (C.*HR*, nr. 2066/ Şevvâl 1215). Sinop Kalesi'nde tutulan Fransız esir sayısı ise 7 idi ve 1215 Şevvâl ayında kaleye konuldukları belirtilen esirler 1217 yılına gelindiğinde hâlen Sinop Gümrüğü malından yevmiye alıyorlardı (C.*HR*, nr. 7929). Karadeniz sahilinde Fransız esirlerin hapsedildiği bir diğer yer de Amasra kalesiydi. Burada tutulan Fransızlar'dan 16 yaşındaki bir delikanlıya Amasra ayânlarından olduğu belirtilen bir şahıs göz koymuş ve kale muhafızlarını oğlanı vermemeleri halinde kaleyi basmak ile tehdit etmişti. Durumdan haberdar olan Danimarka maslahatgüzârı Baron Hirsch Bâbıâlî'ye başvurmuş ve söz konusu esirin İstanbul'a getirtilerek Beyoğlu'ndaki Fransız hapishanesine konmasını talep etmişti (C.*HR*, nr. 2306/ Şevvâl 1214). Aynı tarihlerde Edirne'de bulunan 23 Fransız esiri ise "Edirne Sarayı mahbeshânesi"nde kapatılmışlardı (C.*HR*, nr. 1143). Giresun, Samsun ve Sinop kalelerinde tutulan 33 Fransız esirin, esirlerle ilgili anlaşmaya uygun olarak Beyoğlu'ndaki elçilik hapishanesine nakledilmesine dair Danimarka'nın İstanbul'daki maslahatgüzarının 1216 yılı Safer (1801 Haziran) ayında verdiği nota, Bâbıâli ve Sultan tarafından kabul görmüş ve ilgili yerlerin kadıları ve kale dizdarlarına bu yönde talimat gönderilmişti. Söz konusu esirler arasında, İzmir'de görev yaptığı belirtilen Fransız ticaret komisyoneri, bu kişinin kançıları, Leh serkâtibi, iki hizmetkârı, Rum tercümanı ve bir hoca ile birlikte İstanbul'daki elçinin maiyetinden bir basmacı, üç dil oğlanı, bir tüccar kaptan, bir cerrah, üç hoca ve Yaş'da görev yapan ticaret komiseri, ticaret memuru, elçi serkâtibi, üç tercüman, bir hizmetkâr, iki general hizmetkârı, bir hekim, bir musavver, bir sâzende ve Eflak komiserinin hizmetkârı da bulunmaktaydı (C.*HR*, nr. 3333). Boğdan hududunda bir kasabada casusluk töhmetiyle tutuklanan Aleksander ve iki arkadaşı da fermân-ı âli ile konuldukları İbrail kalesi zindanında uzun bir süredir mahbus haldeydi, bkz. C.*HR*, nr. 2860 (15 M 1184/11 Mayıs 1770).

hallî idareciler ve merkezkaç unsurlar[48], bu zindanlarda karşımıza çıkan simalardandır.

Sürgün (*nefy*) cezasındaki "zorunlu göç" unsuru ile merkezî idare tarafından belirlenmiş bir yerde "zorunlu ikâmet"i bünyesinde birleştiren "kalebendlik" cezası ise, Dünya'nın başka yerlerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da zindan hapsine göre daha yaygındı. Daha çok "nizâm-ı memleket"e karşı işlendiği düşünülen fiilerden suçlu bulunmuş kişilere verilen kalebendlik cezası, kişinin ait olduğu mahalden bir başka yere gönderilerek "tehlikesiz" hale getirilmesini hedefleyen sürgün cezasını bir kale-şehrin surları içinde yaşama zorunluluğu ile pekiştiriyordu. Eşkıyalık, "reayayı ehl-i örfe karşı tahrik etmek" ya da Osmanlı siyasî dilindeki ifadesiyle "*sâi' bi'l-fesâd*" ve "*su-i hâl ve bâis-i ihtilâl*"de bulunmak, kalebendliğe mahkum olanların itham edildiği başlıca suçlardı. Bunları kalpazanlık, belge sahteciliği, rüşvet ve misyonerlik gibi ithamlar izliyordu.[49]

---

[48] XVI. yüzyılda Anadolu'yu kasıp kavuran suhteler; merkezî idare ile sık sık karşı karşıya gelen göçebeler ve "ilhad"la itham edilen tasavvuf erbabı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut *Mühimme Defterleri*'nde isimlerine rastlanılan bu tarz mahbuslar arasında yer alan başlıca gruplardır. Onaltıncı yüzyıl sonlarında, Diyarbakır defterdarı Mahmud Bey kısa bir süre mahallî kalede hapsedilmişti, bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. II., haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, 487. Aynı tarihlerde, Eflâk'dan çıkarılan voyvoda önce Haleb kalesine habpi emrolunmuşken yolda kayıplara karışmış, sonra yakalanarak "kanûn-ı kadîm üzre" bu kez Rodos kalesine haps olunmuştu, bkz. *Tarih-i Selânikî*, I, 332. 1005/1596-97 yılında görevinden alınan cebecibaşının birkaç gün Yenihisar'da hapsedildikten sonra Cezayir, Kıbrıs ve Rodos'dan birinin seçilerek oraya gönderilmesi istenmişti, bkz. *Tarih-i Selânikî*, II, 693. Vezir-i azâma muhalefet eden Defterdar Bekir Paşa'nın Mardin kalesinde tevkifi için bkz. *Târih-i Na'imâ, Ravzatü'l-huseyn fi hülâsatü'l-ahbârü'l-hâfikeyn*, c. 3, İstanbul tarihsiz (6. Baskı), 9-10. 1130/1717 senesinde Rakka Valisi Ahmed Paşa'nın buyruldusu ile ödemekle mükellef olduğu verginin tahsili için Anteb kalesinde zindana konulan Elbeyli aşiretinden Ahmed oğlu Hikmet, birkaç gün sonra atlı ve yaya olarak Anteb'e gelen aynı aşiret mensubu kişilerce kaçırılmıştı. Kale yakınında saklanan mahbus yakınları, sabah hergün olduğu üzre kale kapısı açıldığında kaleye girerek zindanı basmış ve tutukluları yanlarına alıp gitmişlerdi, bkz. *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, haz. Cemil Cahit Güzelbay- Hulûsi Yetkin, 1-2.

[49] Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 82-84 ve 86-87.

Osmanlı hükûmetinin tazir tatbikatı içinde, âdi suçlular ve reayayı hedef alan hürriyet kısıtlayıcı kapatma/hapsetme cezaları arasında en çok başvurulanı ise "*kürek*", yani kişinin devlet hizmetinde zorunlu çalıştırılmasıdır. Savaş esirlerinin devletin esiri sayıldığı Roma devlet hukukunda olduğu gibi[50], Osmanlı'da da yabancı tutsaklar "*üserâ-i miriyye*" olarak adlandırılıyor ve devletin malı olarak görülüyordu. Yine Roma'dan itibaren Akdeniz coğrafyasında hüküm sürmüş birçok devlette olduğu gibi, esirler donanmada kürek çekmekle mükellef tutulmaktaydı. Siyasî iktidarın gözünde "esir" ile "mahkum" arasındaki aynîliğin bir göstergesi de sayılabilecek şekilde, ilerleyen yüzyıllarda ağır ceza mahkumlarına da "kürek" adı altında toplanan çeşitli ağır işlerde çalıştırma cezası verilmeye başlandı.

Zaten "hapsetme"nin tekbaşına bir ceza ya da bir "ıslâh" aracı olarak görülmediği kadim siyaset anlayışında, "nizam"ı ya da "teslimiyet akdi"ni bozduğu düşünülen kişiye karşı dayatılan esas müeyyide "esirleştirme" idi. Savaş ve av kaynaklı ilk köleleştirmenin, daha sonraları kabile ve şehir (medine, medeniyet) esaslı kurulan cemiyet hayatında da devam ettirilmesinden ibaret bu ceza, kabile toplumları ve antik şehir devletlerinde suçlunun kabileden ya da şehirden kovulması manasındaki nefy (sürgün) ile gerçekleşirken, daha sonraları tarih sahnesine çıkan devletler ve imparatorluklarda ise *opera publica*, yani kamu için zorunlu çalışma olarak kendini göstermişti.[51] Osmanlı Devleti'nde

---

Şahsî hukuk ihlâli ve hadd kapsamına giren öldürme, yaralama, fuhuş, ırza tecavüz, iftira ve küfür ile hırsızlık gibi suçlarda, şer'î cezaya ilâveten uygulanan tazir cezası da nefy (sürgün) olabiliyordu.

50 Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs*, 14.

51 Antik Roma'da yeterli miktarda gönüllü bulunmadığı zamanlarda savaş esirleri ve köleler kadırgalarda kürekçi olarak zorla çalıştırılmış, ancak bu uygulama sıradan ahaliye verilen kanunî bir ceza haline getirilmemişti. Roma sonrası ortaya çıkan Fransa, İspanya ve İtalya merkezli Akdeniz devletlerinin büyük donanmalar kurması ve çok sayıda kürekçiye ihtiyaç duyması ile beraber, savaş esirleri ve kölelerden müteşekkil kürekçi kadrosuna suçlular da eklendi. Avrupa'da savaşın boyutlarının giderek büyümesi karşısında önceleri ücretli askerler (*condottieri*) vasıtasıyla ordusunu takviye eden Venedik Cumhuriyeti, bunların yeterli olmaması üzerine kendisine tâbi topraklarda zorunlu askerlik uygulaması başlatmıştı. XV. yüzyıla gelindiğinde ise artık Venedik donanmasında mahkumlar ve esirler de zorunlu kürekçilik hizmetiyle istihdam edilir olmuşlardı. Bunda elbette, geminin her kenarında üç mahir

de ilk "kürekçiler"in ağırlıklı olarak XVI. yüzyılın başlarından itibaren sayıları hızla artan Gayrimüslim savaş esirlerinden oluşması[52] ve XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise "kürek"in dar ve geniş anlamları ile tazir tatbikatı içindeki yeri giderek artan bir ceza haline dönüşmesi bunun bir başka örneğidir.

Gönüllü kürekçiler ve savaş esirlerinin ihtiyaca cevap vermemeye başlaması ile yaygınlaşan "küreğe koyma" cezasının verilmesinde başlangıçta küçük ve büyük suç ayrımı ya da suçun sübût etmesine bakılmıyor; sabıkalılar, potansiyel suçlu kabul edilen kişiler ve diyetini ödemiş kâtiller de dahil olmak üzere taşradan toplanabilen herkes önceden belirlenmemiş bir süre devlet hizmetinde kullanılmak üzere Tersane'ye gönderiliyordu.[53] Kapatılma ile çalışmanın birleştiği bu "esir-

---

kürekçinin bulunması gereken kadırgadan, her kenarında bir büyük küreğin bulunduğu gemilere geçişin de payı vardı. Çünkü bu ikincisinde, acemi ve isteksiz mahbuslar dahi sadece ağırlıklarını kullanarak iş görebilmekteydi (Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs*, 18, 22 ve 108 (dipnot 18); Charles Tilly, *Coercion and Capital and European States, AD 990-1992*, Blackwell, Oxford-Massachusets 2000 (10. Baskı), 149). Ortaçağ'da, Güney Almanya ve Avusturya gibi denize sahili olmayan bölgelerde kelimenin ilk manasında kürekçiliğe rastlanmamakla beraber, bir ceza olarak zorunlu çalışma mevcuttu. Nitekim XVII. yüzyılda Almanya Würtemberg'de bedene yönelik cezalar ve zorunlu çalışma yerine hapis cezasına ağırlık verilmesi gündeme geldiğinde; çalışmayan mahbusların hazineye yük olacakları, sadece hapsolunarak mahkumların ıslah edilemeyeceği ve böyle bir cezanın ibretlik olmayacağı gerekçeleri ile bu fikir kabul görmemişti (Krause, 26).

52 XVI. yüzyılda esir düşerek Osmanlı pâyitahtına gelmiş bir İspanyol gözlemciye göre, yabancı savaş esirlerinin beşte birini (pençik) temellük eden sultan bunları Galata Kulesi'ne göndermekteydi. Pedro'ya göre, kendi efendisi Sinan Paşa'nın kulesinde 700 esir bulunmaktaydı.. Geri kalan esirler ise devlet adına çalıştırılmak üzere Tersane'ye gönderilmekteydi (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, çev. Fuad Carım, İstanbul 1996, 19). Aynı yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Alman elçi Ogier Ghislain de Busbecq de, Cerbe zaferi sonrası İstanbul'a getirilen esirlerin Galata Kulesi'ne konduğunu belirtmektedir (Karl Teply (yay. haz.), *Kaiserliche Gesandschaften ans Goldene Horn*, Stuttgart 1968, 358-359). Evliya Çelebi, biraz da abartılı sayılabilecek bir şekilde, Sultan Süleyman zamanında Galata Kulesi ve Tersane zindanlarında 31,000 *'ecnâs-ı mahlûkât kefere-i fecereden esir'* tutulduğunu belirtmiştir, bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu-dizini*, haz. O. Ş. Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı, İstanbul 1996, 1775.

53 Uriel Heyd, "Kanun and Shari'a in old Ottoman Criminal Justice", 17-18; a.y., *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 307. D. Panzac'ın 1660-61 tarihi için verdiği ra-

leşme cezası"nın infaz mekânı, yabancı esirlerin Avrupa'daki benzerlerine atıfla *Bagno del Granturco* diye adlandırdıkları Tersane Zindanı idi. *Forsa* ya da *Sanbola Zindanı* olarak da adlandırılan ve Haliç'in Kasımpaşa sahilindeki Tersane-i Âmire'nin yanıbaşındaki bu zindan yüksek bir duvarla çevriliydi. Sağ taraftaki avluda üzeri tek bir çatı ile kaplı olmasına rağmen üç mahbese bölünmüş sağlam ve yüksek bir bina bulunuyordu.

Yabancı esirlerce *Magistranza* olarak adlandırılan ilk bölüm, gemi yapımı ve inşaatlarda kullanılacak zanaatkâr esirlere ayrılmıştı. XVI. yüzyılın son çeyreğinde zindanı görmüş Lubenau'ya göre, Tersane Zindanı'nda tutulan esirler arasında en şanslı olanlar bu ilk bölümde tutulan zanaatkârlardı. Dışarda çalıştırıldıkları için ellerine para geçen bu grup, tek ayakları zincirli de olsa diğer mahbuslara göre ihtiyaçlarını temin hususunda daha fazla imkâna sahipti. Çalışmalarının karşılığı olarak az da olsa bir ücret almalarının yanısıra; gün içinde aşırdıkları demir, çivi, kurşun, tahta, elbise vesâir metaları satarak da birşeyler kazanıyorlardı. Ellerine geçen bu fazla para onlar için daha fazla yiyecek manasına geliyordu.

Herhangi bir el becerisi olmayan esirlere ayrılmış *il Bagnio*, Tersane Zindanı'nın ikinci bölümünü oluşturuyordu. İlkbaharda kadırgalara dağıtılıp forsa olarak çalıştırılan bu kişiler, yaz sonuna doğru sefer bittiğinde ise taş kırmak, mermer yontmak, toprak kazmak, inşaatlara araç gereç taşımak gibi işlerde ırgat vazifesi görüyorlardı. XVI. yüzyıl ortalarında sayıları 500-600 civarında olan ikinci grup esirler arasında, esir düşmüş kent soylu bilim ve din adamları ile aristokratların da yer aldığı oluyordu.

XVI. yüzyılda esir düşerek forsalar arasında bulunmuş Baron Wratislaw, Tersane'ye gelen her esirin ayağına bir çingene demircinin

---

kamlara göre, Osmanlı donanmasının istihdam ettiği 12,391 kürekçiden 835'i, yani %6.6'sı mahkumlardı. Kalanların yarısı ücret karşılığı Anadolu'nun iç kesimlerinden toplanıyor, diğer yarısı ise eyalet ve kazalara gönderilen zâbıtalar vasıtasıyla yakalanıp getirilen kürek çekmeye muktedir kişilerden oluşuyordu (Daniel Panzac, "The Manning of the Ottoman Navy in the Heyday of Sail (1660-1850), *Arming the State* (ed. Erick J. Zürcher), Londra-New York 1999, 42).

pranga ve zincir geçirdiğini, sonra da zincirin öteki ucunu esirin seçeceği diğer bir esirin ayağındaki prangaya bağlayarak onları çifter çifter zincire vurduğunu kaydetmiştir. Forsalar, tıpkı Tersane'de olduğu gibi kadırgalarda da oturdukları sıranın altına birer ayaklarından zincirleniyorlardı. Sabahları günışığı ile gardiyanbaşı tarafından açılan zindan kapısından dışarı çıkartılan esirler, güneşin batışıyla zindan avlusunda kendilerine dağıtılan iki somun ekmek ve sudan oluşan tayinatlarını alıyor ve yemekten önce zindan şapelinde dua ediyorlardı. Katolik ve Protestan esirlerin birlikte ibadet ettikleri zindan şapelinde çan sesinin duyulması ile beraber herkes diz çökerek ibadete başlıyor, mumlar yakılıyor ve zangoç tarafından haç dolaştırılıyordu. Zindana âyin için gelen papaz ve rahiplere, esirlerin kendi aralarında topladıkları paradan her defasında ücret de ödeniyordu. Dua ve ibadet faslının bitmesinden sonra herkes bir köşeye çekilerek dağıtılan tayinatı yemeye başlıyor; çalışmak üzere zindandan çıkıp dışarda bir koyun ya da keçi kellesi, ayağı, ve sakatatı bulanlar ise ortalığı kesif bir dumana vererek bunları pişirmeye ve kızartmaya girişiyorlardı. Yemeklerini yiyip bitiren mahbuslar oyun alanı olarak anılan mahalde vakit geçiriyorlardı. Savaş esiri zabit ve erler burada çeşitli zar, kart ve tavla oyunları oynuyor, ortaya konulan kumbaraya para atarak bahse tutuşuyorlardı. Parası kalmayanların üstündeki yırtık pırtık elbiseler ve üzerlerinde yattıkları döşeklerine oynadıkları da olmaktaydı. Bazıları ise dama, satranç veya *alla Mora* oynamayı tercih ediyordu. Havalandırma vaktini, örgü örerek ya da dikiş dikerek geçirenler de vardı. Ayrıca Tersane ağasının getirtiği bir hocadan ücret karşılığı Türkçe okuma yazma öğrenenlerin, tarih okuyanların, aritmetik çalışanların da olduğunu, yabancı mahbusların esâret hatıralarından öğreniyoruz. Açık havada geçirilen bu sürenin ardından esirler rutubetli ve küf kokulu mahbeslerine geri dönmek zorundaydı. Bilhassa sıcak yağmur havası olduğunda öylesi bir taaffün ortaya çıkmaktaydı ki mahbuslar boğulacak gibi oluyor, buğulu hava tuz gibi gözlerini yakıyordu. Sıçan ve fareler ile bit, pire ve tahtakuruları, esir Wratislaw'ın hatıralarında anlattığına göre, neredeyse zindanın her yerinde mahbusların başlarına belaydı.

Tersane Zindanı'nın üçüncü ve son bölümü, çok sayıda ülkeden esirin birarada yaşadığı bu mekâna hâkim *Lingua Franca*'daki karşılığı

ile *Santo Paolo*, yani hasta mahbusların dipdibe yatırıldığı bir hasta koğuşuydu. Beli bükülmüş yaşlı bir mahbus burada bir tür hastabakıcılık yapıyor, hastalara ekmek ve sudan oluşan günlük tayinatlarını dağıtıyordu. Hastaların gördüğü yegâne ayrıcalık, Cuma günleri dağıtılan bir kap az pişmiş mercimek veya fasulye ile bir içimlik şaraptı. Tersane içinde ayrıca ekmek üreten bir fırın, bir mutfak, şarap, et ve sebze satılan üç taverna, bir hamam, bir çeşme ve bir mescid de bulunuyordu.[54] Tersane Zindanı'nda bulunan esirlere senede bir defa kışlık elbise verildiğine dair XIX. yüzyılın başlarına dair bir kayıt mevcutsa da[55], bunun sürekli ve düzenli bir uygulama olduğunu söyleyebilecek kadar örneğe sahip değiliz.

XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın hemen başında Tersane-i Âmire ve Yedikule zindanlarında esir tutulmuş Fransız Doktor Pocqueville'e göre, Tersane Zindanı'nı kapudan paşanın maiyetinde yer alan bir efendi idare ediyordu. Bu kişi istediği mahbusu zincire vurup zincirlerinden kurtarabiliyor ya da kırbaçlama benzeri cezalar verebiliyordu. Zindandaki mahbusların muhafazası ise "gardiyanbaşı"ların işiydi. Pocqueville'e göre, o tarihlerde tıpkı zindan celladları gibi eli sopalı gardiyanlar da ekseriyetle Rum kökenliydi. Geceleri devriyeye çıkan, infazlarda hazır bulunan gardiyanlar canları kimi isterse onu sopalıyabiliyorlardı.[56] XIX. yüzyılın ilk yarısına ait Osmanlı belgelerinde "vardiyan" olarak anılan zindan muhafızlarının sayısı, mahbus esir sayısına paralel olarak artıp azalabiliyordu. Savaş zamanları Tersane'de tutulan

---

[54] Karl Teply (yay. haz.), *Kaiserliche Gesandschaften ans Goldene Horn*, (Beschreibung der Reisen des ehrenvesten, namhaften und wolweisen Herren Reinholtt Lubenauen des Eltter, Rathverwandeten der loblichen Altenstadt Konigsberk in Preussen, yay. W. Sahm, Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg, Königsberg 1912, s. 205-209'dan naklen), 382-387, 398-399; Baron Wenceslaw Wratislaw, *Anılar*, Türkçesi: M. Süreyya Dilmen, İstanbul 1981, 113, 115-117 ve 125; İdris Bostan, *XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, 11-13.

[55] BOA, *Cevdet Bahriye*(=C.BH), nr. 10202 (Şevvâl 1216/ Şubat 1802).

[56] Pocqueville, M.D., *Travels in the Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, İngilizce'ye çev. Anne Plumptre, Londra 1813, 266-267. Pocqueville'e göre, Tersane-i Âmire cellatlığına daha ziyade Rum ya da Maltalı esirlerin gönüllü olmaları, onların 'bir Türk'ü infaz ettiklerinde övgüye değer bir iş yapmış olacakları' düşüncelerinden kaynaklanmaktaydı.

esirlerin sayısı artınca ilâve gardiyan istihdamına gidiliyor, savaş bitip esirler salıverildiğinde bunların maaşları kesilerek işlerine son veriliyordu.[57]

Resmî yazışmalar ve tarihlere yansıyan az sayıda vak'adan anlaşıldığı kadarıyla, Tersane Zindanı'nda yaşanan firar hadiselerinin başarılı olanlarında gardiyanların maddî menfaat karşılığında görevlerini kötüye kullanmalarının da büyük payı vardı. Tersane Zindanı'nın kapatılarak tarihî misyonunu tamamlamasından kısa bir süre önce gerçekleştiğini gördüğümüz, 5 sene kürek cezasına mahkum Laz Ahmed'in Tersane'den kaçışı "içeriden" verilen desteğe geç tarihli bir misâldir. Bu vak'aya dair yapılan tahkikatta, adı geçen mahkumdan 7 altın aldıkları ortaya çıkartılan gardiyanlar Rizeli Muhsin ve meslekdaşı Ali'nin bu para karşılığında Laz Ahmed'i firar ettirdikleri zanlıların itiraflarıyla ortaya çıkmıştır. Firarî mahkum yakalanamezken, iki gardiyan ceza kanununun ilgili maddeleri gereği hapisle cezalandırılmıştır.[58] Bununla beraber, Tersane Zindanı'nda yaşanan bütün firar teşebbüslerinin personelin desteğiyle gerçekleştirildiği de düşünülmemelidir. Müverrih Şemdanî-zâde'nin hikâye ettiğine göre, 1750/51 yılında Tersane Zindanı'nda mahbus 26 esir birkaç ay zarfında zindan zemininde kazdıkları bir tünel yoluyla prangalarının söküldüğü bir geceyarısı kaçmışlar, ancak sonrasında birer ikişer yakalanarak tekrar mahbeslerine iade olunmuşlardı.[59] Bu hadiseden 7 yıl sonra ise ilginç bir başka firar vak'ası yaşanmıştı. Müverrih Fındıklılı Süleyman Efendi'nin ifadesiyle, Tersane Zindanı'nda tutulan bir *Maltız oğlanı* kendisine gelip giden

---

[57] Savaş sırasında Tersane-i Âmire Zindanı'na yollanan Rus ve Avusturyalı esirlerin çokluğu dolayısıyla ilâveten istihdam edilen 10 vardiyanın 75'er kuruşluk maaşları ve ekmek tayinatları, savaş sona erip Zindan'da Rus ve Avusturyalı esir kalmayınca 1206 Şevvâlinde kesilmişti (*C.BH*, nr. 9359). Yine, 1216 Şevvâlinde (1802 Şubat) Tersane-i Âmire Zindanı'nda görev yapıp 15'er kuruş aylık ve zindan fırınından günde bir çift ekmek alan 20 *vardiya*ndan 6'sı, bir kısım esirin tahliyesi üzerine kendilerine ihtiyac kalmadığı yönünde Kapudan Paşa'nın gelen talep üzerine işlerinden çıkarılmıştı, bkz. *C.BH*, nr. 5993.

[58] Bkz. BOA, *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1054, s.144.

[59] Bkz. *Şemdanî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-tevârih*, I, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1976, 157-158.

bir papazla anlaşmış, belirlenen günde zindana gelen sekiz Rum oğlana zenne kıyafeti giydirerek muhafızlara fark ettirmeden onu kaçırıvermişlerdi.[60] Yine 1790 yılında, '*zindan delip*' firar etme niyetindeki Rus esirlerden *Akbıyık* ve dört kaptanın, kaçmayı planladıkları günün duyulmasıyla yakalandığı ve bu teşebbüslerinden dolayı herbirine 200'er değnek vurulduğu da malûmumuzdur.[61]

XV.-XIX. yüzyıllar arasında hapsetmenin yazılı kanunda yer alan idarî bir tedbir ya da suçlunun "*ıslâh-ı nefs*" etmesini hedefleyen bir ceza olmaktan çok, şer'-i şerif ile kanunun pek dikkate alınmadığı siyasî hesaplaşmalarda daha sık başvurulan bir sosyal kontrol aracı olduğu söylenebilir. Böyle hallerde söz konusu olan, savaşlarda esir alınan üst rütbeli askerler ile harp ilân eden ya da edilen devletlerin o sırada Osmanlı topraklarından bulunan sefaret heyetleri ve tüccarlarının başına gelen cinsten[62] bir "siyaseten esir alma" tatbikatıdır.[63]

---

[60] *Şemdanî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-tevârih*, c.II A, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1976, 20.

[61] Bkz. Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi'*, haz. Adnan Baycar, TTK, Ankara 1998, 41.

[62] Karşılıklılık (*reciprocity*) ilkesine dayalı yeni diplomasiye ancak XIX. yüzyılın başlarında geçen Osmanlı Devleti'nde, savaşa girilen devletin Osmanlı topraklarında bulunan resmî ve gayriresmî temsilcileri savaş bitene dek esir kabul edilerek kale, hisar veya sefarethane binalarında ikâmete zorlanmakta ve bu süre içindeki zarurî ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktaydı. İran şahına karşı 1606/1607 senesinde açılan sefer sırasında şahın gönderdiği Kâsım adlı elçi, getirdiği hediye ve nâmesi reddedildikten sonra, '*mazhar-ı gazâb-ı pâdişâhî olub*' Yedikule'de hapsolunmuştu (*Târih-i Na'imâ*, c. 2, 146). Yedikule'nin, 1691 yılındaki misafirleri arasında, o sırada Osmanlı ile savaş hali devam eden Avusturya teb'ası bir kapudan da bulunmaktaydı. Bu kişiye Darbhane mangırından aylık 600 akçe nafaka bağlanmıştı, bkz. BOA, *İbnülemin Hariciye* (=*İE.HR*), nr. 679, 282 ve 325. Osmanlı-Rusya Harbi sırasında 1711 yılı başında maiyeti ile beraber Yedikule'de hapsedilen Rusya sefiri hakkında bkz. *İE.HR*, nr. 739. Napolyon'un komutasındaki Fransız ordusunun Mısır'ı işgal etmesi üzerine sadaret kaimmakamı asesbaşıya verdiği talimatla Fransa sefirini baştercümanı, serkâtibi ve diğer sefaret hademeleriyle birlikte Yedikule'de hapsettirmiş; topçubaşı ve Galata voyvodasına ise o sırada Osmanlı topraklarında bulunan Fransız tüccarların Mısır'da bulunan tüccar ve sair Müslümanlar'a karşılık İstanbul'daki "Frınçe Sarayı"nda '*cem ve habs*' olunmasını emretmişti. Bu ikincilerin mahzen ve odaları mühürlenerek malları zabt edilecek ve hapsolunacakları elçilik binasının etrafı kuşatılarak dışarı çıkmalarına izin verilmeyecekti. Ancak Fransız teb'asının Elçilik'de tutulmalarına karşı çıkan Sultan III. Selim, bunların '*yollucalarını bazı kalelere ve esâfilini Tersâne'ye habs eylemek*' gerektiği yönünde ikazda bu-

İstanbul'un fethinden XIX. yüzyıl başlarına kadar yabancı esirlerin nezaret altında tutulduğu İstanbul'daki bir diğer "devlet mahbesi" olan Yedikule Hisarı'nda sadrazam, vezir ve defterdarlar gibi "kul tâifesi"nin yanısıra Abbasî Halifesi Mütevekkil, Kırım hanları, Erdel ümerâsı, Eflak ve Boğdan voyvodaları, Yemenli Mutahhar evlâdı gibi İstanbul'a metbû mahallî hanedan mensupları da kalebend hayatı sürmüşlerdi.[64]

---

lunmuştu, bkz. *HAT*, nr. 13800. Ancak üç sene sonrasına ait bir başka belgede, '*Galata'da Fransa Sarayı'na vaz' ve habs olunan*' Fransa esirlerinin muhafazasına memur Yeniçeriler'den bahsolunması (*C.HR*, nr. 560/1216), III. Selim'in bu müdahelesine rağmen Elçiliğin savaş sırasında en azından İstanbul'daki Fransızlar için bir zorunlu ikametgah/mahbes olarak kullanıldığını göstermektedir. Yedikule'de hapsolunan Fransa maslahatgüzârı ve Fransalı tüccarların salıverilmesi talebi için bkz. *HAT*, nr. 5749. Kezâ Danimarka maslahatgüzârı Baron Hirsch tarafından Eylül 1800'de Bâbıâli'ye sunulan bir yazıda da, Yedikule'de tutuklu bulunan Fransa maslahatgüzârı, sırkâtibi, tercümanı ve bazı rütbeli görevlileri ile Galata'daki *Fransalıların habishânesi*'nde tutulan kadınlar ve çocuklara tayin olunan geçim ödeneğinin verilmesi istenmektedir, bkz. *C.HR*, nr. 8780.

63 Osmanlı tarihinde buna benzer ilk siyasî kapatma uygulaması, I. Murad ve Çelebi Mehmed devirlerinde Menteşeoğlu Mihaloğul Mehmed Bey'in Tokat'da "*Bidevi Çardak*" denilen yerde zorunlu ikâmete mecbur edilmesi ve onun ölümünden sonra iki oğlunun Tokat hisarında hapsedilmesidir, bkz. Çiftçioğlu Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, 157 ve 167. Yine I. Murad zamanında Durahan Beg de yakalanarak Tokat'daki Bedevi Çardak'a gönderilmiş, ancak daha sonra Hünkâr tarafından affedilerek '*Tokat hisarının habsinden*' çıkartılmıştı (*a.g.e.*, 184-185). Aynı tarihlerde Yörgüç tarafından yakalanan Alparslan oğlu ise Bursa'ya "*dutsak*" gelmiş ve Bursa hisarında bir evde hapsedilmişti (*a.g.e.*, 171). Tokat hisarındaki mahbese, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi de tesadüf etmişti, bkz. *Seyâhatnâme*, V, 57.

64 Yemen Beylerbeyi Vezir Hasan Paşa tarafından yakalanıp İstanbul'a gönderilen Yemen Zeydîleri reislerinden "evlâd-ı Mutahhar"dan beş kişi Yedikule'de hapsolunmuşlardı (*Tarih-i Selânikî*, I, 184). Bu kişiler, yaklaşık 10 sene Yedikule'de hapis tutulduktan sonra Yemen'de ortaya çıkan siyasî kargaşada gönderdikleri mektuplarla pay sahibi oldukları ortaya çıkınca "kimseyle buluşmamak", yani kesin olarak dış dünyadan tecrit edilmek üzere 1597 yılında Yenihisar'a naklolunmuşlardı (*Tarih-i Selânikî*, II, 744-745). Yedikule'de mahbus Kırım hanları arasında Şahin Giray ve Mehmed Giray isimlerine kaynaklarda rastlanılmaktadır. 1617/18 yılında Yedikule'de mahbus iken firara kalkışan ve daha sonra yakalanan Hanzâde Mehmed Giray için bkz. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarîh-i Peçevî*, önsöz ve indeks: Fahri Ç. Derin- Vahit Çabuk, İstanbul 1980, c. II, 362-363; Na'ima, *Târih-i Na'imâ*, 163-164. 1679 yılı baharında Yedikule'de mahbus Erdel ümerâsından 6 kişiye günlük 50'şer akçe nafaka verilmesi hakkında bkz., *İE.HR*, nr. 135 (7 Rebiyü'l-evvel 1090).

Bizans devrinde beş burçtan ibaret bir hisar olan Beşkule, harp dönüşlerinde ordunun şehre girdiği birinci askerî kapı idi. Fetihten sonra Sultan II. Mehmed, katledilmesi gerekenlerin toplatılarak Beşkule'ye hapsedilmesini emretmiş ve burada bir cins esir kampı meydana getirmişti. Fethin üçüncü günü buraya kapatılan ve 40 günlük bir tutukluluktan sonra boynu vurularak idam edilen Vezir Çandarlı Halil Paşa Beşkule'nin ilk siyasî mahbusu olmuştu.[65] Bunu izleyen üçbuçuk asır içinde pâyitahttaki siyaset oyununda o veya bu sebeple gücünü kaybeden ya da gözden düşen ricalin; suistimal ve itaatsizlik ile suçlanan merkez ve taşra idarecilerinin ve kurulu düzene bir şekilde karşı gelen kişilerin tutuklanıp Yedikule ve Rumelihisarı (Yenihisar) gibi hisar-mahbeslere getirilmesi âdet haline gelecekti.[66] Mamafih bunlardan pek çoğu mahbeste uzun süre kalmamıştır. Siyasî sebeplerden dolayı tevkif edilenler kısa sayılabilecek bir süre hapsedildikten sonra "siyaseten katl" edilirken[67]; devlete olan malî taahhüdlerini yerine getirme-

---

[65] Ziya Şakir, "İşkence ve Ölüm Yeri: Yedikule", *Resimli Tarih Mecmuası*, 4 (Nisan 1950), 145. Çandarlı'nın cesedi, daha sonra bir âdet halini alacak şekilde, Kanlıkuyu olarak adlandırılan ve denizle bağlantısı bulunan hisardaki kuyulardan birine atılmıştı (İzzet Kumbaracılar- Cahide Tamer, *Yedikule*, İstanbul (tarihsiz), ek).

[66] Hicrî 995 senesi Zilhicce ayında (1587 Kasım) Akdeniz'de seferde iken rastladığı Malta, Duka ve Fransız gemileri üzerine varmayıp kayıtsız kalan seferin serdarı eski Mısır Beylerbeyi Cafer Paşa, donanmada bulunanların haber vermesi üzerine '*kadırgadan çıktığı gibi doğru Yedikule'ye gidip habs buyurulmuş*'tu (*Tarih-i Selânikî*, I, 197). Görevinden azledilen Başdefterdar İbrahim Efendi de, birçok meslekdaşının başına geldiği gibi, hemen o gece Çavuşbaşı Hızır Ağa tarafından evinden çıkarılarak Yedikule'de hapsolunmuş, mülk ve evleri mühürlenmişti (*Tarih-i Selânikî*, I, 197). Aynı tarihlerde Yedikule'nin diğer zorunlu misafirleri arasında, merkezin gönderdiği çavuşların vergi toplamasına mani oldukları ve kendi hesaplarına mal edindindikleri meslekdaşları tarafından başkente bildirilen yedi Rumeli kadısı da bulunuyordu (*Tarih-i Selânikî*, I, 225).

[67] Kul tâifesi için Yedikule'deki "siyasî esaret"in süresi 1 gün ilâ 1 sene arasında değişmekteydi, bkz. Ek, İzzet Kumbaracılar-Cahide Tamer, *Yedikule*, İstanbul (tarihsiz). Bu iş için gönderilen kapıcılar kethüdası ve maiyetindeki kapıcıların zincirleyip başkente getirdikleri Erzurum defterdarı ve tezkirecisinin İstanbul'da iskeleye ulaştığı haberi alındığında ilgililere '*tutsakları yayan sürüp Yedikule'de habs idesüz*' talimatı verilmişti (*Tarih-i Selânikî*, I, 127). Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın 1582 yılındaki azlini takiben ona tâbi müteferrika Kenan Beg, Galata emini Mihaliçlü Ahmed Çavuş, tezkireci divân kâtibi Lâm Ali Çelebi, Masatçı olarak bilinen Mustafa Çavuş ve arpa kâtibi Cafer Çelebi'nin Yedikule'de hapsolunması emrolunmuştu (*Tarih-i*

diği gerekçesiyle tutuklanan görevliler, talep edilen meblağı kendileri ya da ailelerinin ödemeleri üzerine tahliye edilmişlerdi.[68]

Fetih sonrasında mevcut beş burca iki kule daha ilâve edilmesiyle "Yedi-kule" haline gelen hisar[69]; III. Murad devrine kadar devlet hazinesinin saklandığı müstahkem bir mevkii iken, sonraları Batı ve Doğu Avrupa'daki benzerleri gibi bir "siyasî mahbes" haline getirildi.[70] Londra'da Kral William tarafından bir kale-ikâmetgâh olarak inşa ettirilen ve daha sonra İngiltere'nin devlet mahbesi (*state prison*) haline gelen *Tower of London*[71], Fransa'da İhtilâl ile beraber eski rejimin sembolü haline gelecek olan *Bastille*[72], Almanya'nın en eski ve en ünlü devlet mahbesi (*Staatsgefaengnis*) sayılan ve XVI. yüzyılın sonlarından

---

Selânikî, I, 137). Yedikule'ye kapatılacak kişiler pâyitahtta bostancıbaşı ve maiyetindeki bostancılar tarafından tutulup kapatılıyor, hakkında idam fermanı çıkanların infazı ise bostancıbaşı, çavuşbaşı, subaşı ve zindanda bulunan celladlar tarafından icra ediliyordu. 1595 yılı başında Yedikule'de bu kişiler tarafından boğulan Deli İbrahim Paşa'nın cesedi Narlıkapı'dan denize atılmıştı (*Tarih-i Selânikî*, II, 439). Bir sonraki sene çiftiğinde bostancıbaşı ve bostancılar tarafından tutulup Yedikule'ye kapatılan veziriazâm Ferhad Paşa'nın âkıbeti de farklı olmamış ve üç aylık bir tutukluluktan sonra adaşı Bostancıbaşı Ferhad Ağa ve bereberindekiler, çavuşbaşı ve celladlar tarafından boğularak malları müsadere edilmişti (*Tarîh-i Peçevî*, II, 170). Defterdar Efendi de 1655 yılında Yedikule mahbesinde '*cellâdın pençesine giriftâr olmuş*' idi (İsâzâde, 15). Gözden düşüp Yedikule'ye atılan devlet ricâlinin mallarının müsâdere edilmesinin, oldukça sık rastlanan bir ceza ve hatta bir malî politika enstrümanı olduğunu bu noktada belirtelim.

68 Hicrî 1002 yılı Şevval (1594 Haziran) ayında Defterdar Burhaneddin Efendi ile çatışan Anadolu Defterdarı Hasan Efendi Yedikule'ye hapsolunmuş, ancak bir mikdar ödeme yapması üzerine serbest bırakılmıştı (*Tarih-i Selânikî*, I, 379).

69 Ziya Şakir, "İşkence ve Ölüm Yeri: Yedikule", 144.

70 Cengiz Köseoğlu, *Topkapı Sarayı İmparatorluk Hazinesi (Hazine-i Hümayun)*, İstanbul (tarihsiz), 14-15.

71 John McIlwain, *Dungeons&Torture*, Pitkin Guides, Londra 2000, 14. Krala ihanet ettiği ya da ona siyaseten bir tehdit oluşturduğuna inanılan kişiler kalenin kulelerinde bulunan zindanlarda tutuluyordu. *Tower of London*'un aristokrat kökenli misafirleri nisbeten daha rahat şartlarda günlerini geçirirken, avam takımı zemindeki küçük, havasız ve karanlık zindanlara kapatılmaktaydı.

72 Eski rejimin başlıca sembollerinden görülen Bastille'e yönelik devrimci bakışa örnek olarak bkz. J. Michelet, *Fransız İhtilâli Tarihi*, I, çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul 1950, 74-88 (Bu metne dikkatimi çeken değerli meslekdaşım İlhami Yurdakul'a teşekkür borçluyum).

XX. yüzyıl başlarına dek kullanılan Dresden'deki Königstein Kalesi[73], Çarlık Rusya'sında I. Petro devrinden XIX. yüzyılın sonlarına dek siyasî suçlular için önce bir mahbes sonra bir hapishane olmuş St. Petersburg'daki Petropavlovskaya Kalesi[74], Yedikule'nin benzerlerinden birkaçıydı.[75]

Bir hisar-mahbes olarak Yedikule'nin idaresi ve güvenliği, resmî yazışmalarda "Yedikule ağası"[76] ya da "Yedikule dizdarı"[77] olarak adlandırılan dizdar ağaya bırakılmıştı. XIX. yüzyıl dönümünde Fransız sefaret heyeti ile birlikte Yedikule'de esir tutulmuş Pocqueville, bu tarihlerde dizdar ağanın maiyetinde bir kethüda (kahya), her biri bir bölükbaşı tarafından idare edilen 54 dizdarlı ve bir mehteran takımının bulunduğundan bahseder. Bunların dışında hisarda bir imam, bir nargileci, bir sandalcı ve bunlara denk başka görevliler de yer almaktadır.[78]

---

[73] Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs*, 62. Dresden'in güneyinde, Elbe nehrine hâkim bir kayalık üzerinde bulunan bu kale, siyaseten tevkif ya da hapsi gerekli görülen kişilere mahsustu. XIX. yüzyıla dek merkezî bir idareye sahip olmayan Almanya'da her prenslik ya da bölgenin bu tarz bir kale-mahbesi bulunduğunu belirtelim.

[74] Kropotkin, hiçbir otokrasinin Bastille ya da Kale'si olmadan düşünülemeyeceğini, St. Petersburg otokrasinin de bu kurala uyarak Petropavlovskaya Kalesi'ni kendi Bastille'i olarak kullandığını ifade etmiştir (*In Russian and French Prisons*, Montreal, Quebec 1991 (İlk baskı: 1906), 84).

[75] Napoléon'un Mısır'ı işgâli sırasında Fransız ordusuna eşlik eden bilim adamları ve sanatçılar arasında bulunan ve Akdeniz'de Cezayirli levendler tarafından esir edilerek bir kısım yurttaşları ile beraber 1798 senesinde Yedikule'ye kapatılan Doktor F. C. Pocqueville de, Fransız okuyucularına burayı Osmanlı *Bastille*'i olarak tanıtmıştır (*Travels in the Morea, Albania, and Other Parts of the Ottoman Empire*, 241). Pocqueville ve arkadaşları büyük bir korku ile girdikleri mahbeste, savaş dolayısıyla Yedikule'de tutuklu bulunan zamanın meşhur Fransız diplomatı ve şarkiyatçısı Ruffin, sefarethane kâtibi Kieffer, tercüman Dantan ve dört Fransız asker ile karşılaşmışlardı.

[76] Misâlen bkz. *HAT*, nr. 11548 (1204/1789-90).

[77] Misâlen bkz. *C.HR*, nr. 5479 (1108/1696-97).

[78] Pocqueville, M.D., *Travels in the Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, 252.

Ondokuzuncu yüzyıl başında Yedikule Hisarı
(M.D. Pocqueville, *Travels in the Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, Londra 1813)

Yedikule'de nezaret altında tutulan son yabancı esirlerden biri olan Fransız doktor Pocqueville'in bildirdiğine göre, hisarın esirler için en dehşet verici kısmı içinde korku verici zindanların bulunduğu ikinci mermer kuleydi. Osmanlı-Fransa Harbi sırasında birçok Fransız vatandaşı ile beraber[79] dört yıl İstanbul'da esir tutulan Pocqueville, neşredilmesinden kısa bir süre sonra İngilizce'ye de çevrilen Osmanlı Seyahatnamesi'nde söz konusu bu zindanları Avrupalı okuyucularına şu şekilde tasvir etmişti:

"Bu kule ilki gibi değildir; içinde ölüme terkedilmiş yüzlerce kurbanın âh u vahlarıyla yankılanan soğuk ve dehşetengiz zindanlar mevcuttur. Bunların en önde geleni Kanlıkuyu olarak adlandırılır: Buna açılan ilk kapı tahtadandır. Bu, oniki adım (feet) uzunluğunda, dört adım (feet) genişliğinde bir koridora açılır ve buranın nihayetinde iki basamakla demir bir kapıya inilir ki bu da sizi yarı dairevî bir mahzene ve bundan on adım (feet) sonra zindanı çevreleyen kocaman masif bir kapıya götürür. Buradan içeri ürpermeksizin girmek mümkin değildir."[80]

Yedikule'de tutulan yabancı esirlere bir tür "resmî misafir" muamelesi yapan devlet, yiyecek ihtiyaçları için onlara günlük ya da aylık belirli bir tayinat tahsisatı bağlamakta[81], yeri geldikçe yeni elbise

---

[79] İstanbul'daki Rusya, İngiltere ve Prusya elçilerinin, mahbus olan bazı Fransalı yazıcıların salıverilmesi hakkında Bâbıâli'ye başvurduklarını sultana bildiren bir sadaret arzı, söz konusu Fransız mahbusların üç sınıf olarak değerlendirilebileceği belirtilmiştir. İlk grubu sefarette görevli konsolos, konsolos vekilleri ve tercümanların; ikinci grubu tüccarların ve son grubu da *'ahâd-ı nâs gürûhundan olub bunların ekseri müfsid ve muharrik makûlesinden'* şeklinde anılanlar oluşturmaktadır. Tüccarlardan bazıları *'mu'temed gürûhundan olmağla'* elçilerin kefaletine verilerek tahliye edilmişlerse de, esir tutulan sefaret görevlileri *'Devlet-i 'Aliyye'nin Paris'de olan sefîri ve sâ'irlere bedel olduğu'* gerekçesiyle savaş bitene dek hapsedilmek zorundalardı. Bâbıâli, çoğu Venedik adalarından ve diğer yerlerden gelen harp esirlerinin oluşturduğu üçüncü gruptaki kişilerin tahliyesine de karşıydı, çünkü Fransızların elinde de Müslüman esirler mevcuttu, bkz. *HAT*, nr. 262/15116 (1214/1799-1800); *HAT*, 237/13141.

[80] Pocqueville, M.D., *Travels in the Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, 254-255.

[81] Yedikule'nin 1691 yılındaki misafirleri arasında, o sırada Osmanlı ile savaş hali devam eden Avusturya teb'ası bir "kapudan" da bulunuyordu. Bu kişiye, Darbhane mangırından aylık 600 akçe nafaka verilmekteydi (*İE.HR*, nr. 679, 282 ve 325).

vermekte[82], hastalananlara tabip ve ilaç temin etmekte[83] ve hatta gerektiğinde mahbus elçinin yalnız başına kalmış ailesi için ev kiralan-

---

1679 yılı baharında Yedikule'de mahbus bulunan Erdel ümerâsından 6 kişiye ise günlük 50'şer akçe nafaka verilmesi kararlaştırılmıştı, bkz. *İE.HR*, nr. 135). Yedikule'de ikamet ettirilen Moskov elçisine günlük 25 kuruş *'mirîden tayinat behâsı'* verilmesi hakkında 11 Şevvâl 1203/ 5 Temmuz 1789 tarihli hüküm için bkz. *C.HR*, 4382. Ordu tarafından gönderilip Yedikule'ye konmuş bir Rus generali (*ceneral*) ve dört binbaşısı için Matbah-ı Âmire'den verilecek yiyeceğe dair 1770 tarihli defterde ekmek, zeytin, peynir, zeytinyağı, beşmal yağı, un, pirinç, nohut, sebzevât, soğan, tavuk, karabiber, arak, kahve, ham şeker, şeker ve tuzun adı geçmektedir. Kezâ, 1136/1723-24 tarihli bir belgede, Tersane-i Âmire Zindanı'nda mevcut olan mirî üserâya da *'senede bir kere itâsı mu'tâd olan pirinç, mercimek ve revgan-ı zeyt'* tayinatından bahsedilmektedir, bkz. *C.BH*, nr. 3131. Devam eden Osmanlı-Avusturya/Rusya Harbi sırasında esir edilerek 1790 yılında önce Tersane Zindanı'na ve sonrasında nakille Yedikule'ye hapsolunmuş Şolc (?) adlı Avusturyalı esir kumandanın reisülküttâb efendiye verdiği arzuhâlde, kendisi ile birlikte 7 Avusturyalı zâbit ve 4 hizmetçisine Yedikule'ye konulduklarından beri verilen aylık 150 kuruşluk yiyecek tahsisatının yeterli olmadığından şikayet edilmektedir. Aylık tahsisatın daha ilk on günde bitmesi üzerine kendisi ve maiyetinin dört günden beri aç kaldıklarını belirten Avusturyalı kumandan, aylık tahsisatlarının bu sebeple 400 kuruşa çıkartılması ve hastalanan üç zâbite bakmak üzere bir Fransız tabibin haftada iki kez Yedikule'ye gelmesi talebinde bulunmuştur. Esirlerin şikayetlerini inceleyen Bâbıâli toplamda 125 kuruşluk bir artış yapmayı kabul etmişti, bkz. *C.HR*, nr. 1633.

82 Ekim 1783'de Yedikule'de bulunan, 2'si Müslüman olmuş 6 Rus (Moskov) esir için Yedikule'deki bâzirganbaşı aracılığıyla 220.5 kuruşa satın alınan elbiselerin bedelinin ödenmesine dair bkz. *C.HR*, nr. 717. 1790/91 tarihinde Yedikule'de tutulan Avusturya (Nemçe) ve Rus (Moskov) esirleri kendilerine tahsis edilmiş olan tayinatın yetmediğine dair reis efendiye defaeten arzuhal vermiş ve Yedikule ağasını oldukça rahatsız etmişlerdi. Konuyu inceleyen Sadaret, verilen tahsisatın yiyecek açısından yeterli olduğunu ve esirlerin talebinin daha ziyade elbise ve mefruşat ihtiyacından ileri geldiğine hükmetmiş; ancak esirlere yardım etmesi yasaklanmış Fransız elçisinin konuya tekrar karışmasının önüne geçmek için esirlerinin sergerdelerinin her birine 2000 kuruş atiyye-i şehriyârî verilmesi yoluna gidilmişti, bkz. HAT, nr. 9638. Benzer bir uygulama Tersane-i Âmire'de tutulan mirî esirler için de geçerliydi. Tersane-i Âmire Zindanı'nda, donanma-yı hümâyûn kalyonlarında, Saray-ı Cedîd ve Saray-ı Atîk'de müstahdem ve mevcut mirî üserâ için kışlıkların (*şitâiyye*) piyasadan râyiç fiyatla satın alınmasına dair 1200/1786 tarihli talimat için bkz. *C.BH*, nr. 3035.

83 Yedikule'de 1772 senesi başında mahbus olan esirlerden hastalananlar için tabip İsmail Efendi'nin hazırladığı ilaçların masrafının hazineden ödenmesine dair bkz. BOA, *Cevdet Sıhhıye*, nr. 826. Hicrî 1205 (M.1790-91) senesinde Yedikule'de mahbus Avusturyalı esir subaylardan birinin hastalanması üzerine hekimbaşı marifetiyle zindana Müslüman bir tabib gönderilmiş, ancak bu kişinin verdiği ilacının işe ya-

maktaydı.[84] Sultan III. Mustafa zamanında, Rusya maslahatgüzârı Obresko uzun süre hapis kaldığı hisarın "D Kulesi"nde hastalanınca Fransız elçisi öncülüğünde harekete geçen İstanbul'daki yabancı diplomatlar Padişah'a ortaklaşa bir ariza vererek elçilerin bundan böyle bu kule yerine hisar dahilindeki bir evde ikamet etmesini istediler. Gelen bu talebin Osmanlı hükûmetince kabul edilmesi üzerine, 1769/1770 (1183) tarihinden itibaren esir elçilerin kule hapsi günleri sona erdi.[85]

---

ramaması üzerine esirler Tersane'deki hasta esirlere bakmakta olan Venedikli tabibin Yedikule'ye de gelmesi için dilekte bulunmuşlardı. Her ne kadar Yedikule'ye Frenk tabip girmesi daha önce çıkmış bir hatt-ı hümayun ile yasaklanmışsa da, Avusturya ile mütareke yapılmakta olduğu ve zaten barış olması halinde de söz konusu esirlerin salıverileceği gerekçesiyle Venedikli tabibin Yedikule'ye gitmesine müsaade olunmuştu, bkz. *HAT*, 1395/55850. Bundan bir iki sene sonra, Tersane-i Âmire Zindanı'ndan Yedikule'ye naklolunmuş esirler ile 1790 yılında ordu tarafından gönderilip Yedikule'ye konulmuş esirlerden bazıları hastalanmış ve acele olarak kendilerine bir Fransız tabip tayin olunması talebiyle Yedikule ağası vasıtasıyla Bâbıâli'ye başvurmuşlardı. Esirlerin bu talebini kabul etmeyen Bâbıâli ise mahbese kekimbaşı marifetiyle Müslüman bir tabip göndermişti. Ancak, söz konusu bu hekimin dertlerine devâ olmadığı ve hastalığın azalmak bir yana şiddetlendiğini belirten mahbuslar ikinci kez başvuruda bulunmuş ve "*Devlet-i 'Aliyye'nin misâfiri*" olduklarına işaretle bir Frank tabip tayini yönündeki ricalarını tekrarlamışlardı. Bu arada meseleye taraf olan Fransa elçisi eğer tabibin esirlere haber götürüp getireceğinden korkuluyor ise kendisinin göndereceği Fransız tabibin esirlerden oradan çıkmasına kadar mahbeste ikamet edebileceğini ifade etmişti. Bununla da yetinmeyen Elçi, haftada bir iki kez mahbese uğrayarak mahbusların çamaşırlarını yıkayacak ve ihtiyaç duydukları şeyleri pazardan alıp Yedikule ağasına teslim edecek bir hizmetkârı da kendisinin temin etmeye hazır olduğunu bildirmişti. Sadaret kaimmakamı tarafından arz edilen elçinin bu istidası üzerine oldukça hiddetlendiği kaleme aldığı satırlardan anlaşılan Sultan III. Selim teklife sert bir dille karşı çıkmıştı, bkz. *HAT*, nr. 16112.

[84] Yedikule'de tevkif olunan Fransa maslahatgüzârının karısı için Galata'da tutulmuş "iki bâb hânenin" 1216 yılı Rebiyü'l-âhir ayına (Ağustos 1801) ait 150 kuruşluk kirasının Danimarka maslahatgüzârının arzuhâli üzerine Darbhane-i Âmire'de bulunan Frençelü akçesinden ödenmesine dair emir için bkz. *C.HR*, nr. 6240 ve 1624.

[85] İzzet Kumbaracılar- Cahide Tamer, *Yedikule*, İstanbul tarihsiz, 38. Nitekim, 1240/1824-25 tarihli olduğu tahmin edilen bir hatt-ı hümayunda, hem Yedikule'nin hem de Rumelihisarı'ndaki Zindan Kulesi'nin, Baruthane'ye sığmayan barutun muhafazası için baruthane mahzeni olarak kullanılması söz konusu edilmektedir, bkz. *HAT*, nr. 28905.

İstanbul'da ikamet eden yabancı "dost devlet" elçileri, savaş hali sebebiyle hapsolunmuş meslektaşlarının/dindaşlarının Osmanlı hükûmeti nezdindeki en önemli savunucularıydı. Esirlerin serbest bırakılması ya da ihtiyaçlarının karşılanması gibi konularda onlar ile Bâbıâli arasında aracılık yapmaya soyunan elçilerin bu tarz talepleri, Osmanlı mahbes ve hapishanelerinin XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupa siyasetinde bir "diplomatik mesele" haline getirilişinin erken bir habercisi sayılabilir.[86] Sultan III. Selim'in kendi devrinde artmış gözüken bu talepleri iktidarına bir müdahele olarak telâkki ettiği ve bilhassa zamanın Fransa elçisi söz olduğunda bunlara oldukça şiddetli tepkiler verdiği hatt-ı hümayunlarından görülmektedir. Nitekim Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında Yedikule'de hapsedilmiş (1790/91) Avusturya ve Moskov "üserâ"sının reis efendiye arzuhâl vererek kendilerine tahsis edilen tayinatın yetmediğini belirtmeleri ve zamm talep etmeleri üzerine III. Selim'in ilk tepkisi Fransa elçisinin mahbuslara yardımda bulunmasını kesinlikle yasaklamak olmuş, elbise ve mefruşatları için esirlerin araya soktuğu kişilere bir mikdar "atiyye-i seniyye" verdirerek bunun önünü kesmeye çalışmıştır.[87] Aynı elçi daha önce esir reislerine birkaç tencere ve bir kısım eşya göndermiş, ancak bunları vermeye cesaret edemeyen Yedikule ağası vaziyeti Sadaret'e bildirmişti. Sadaret kaimmakamının konuyu Padişah'a arzı üzerine kalemi eline alan III. Selim hiddetini şu şekilde ifade etmişti:

"Re'îs Efendi Françe tercümanını çağırıp desin ki Devlet-i 'Aliyye su'âl ediyor. Âsitâne'de kendi işi için mi oturuyor yoksa Moskov ve Nemçeli'ye

---

[86] Yedikule ve Galata'da mahbus Fransa maslahatgüzârı, serkâtibi ve bazı rütbeli beyzâdelerin günlük 30 kuruşluk tayinatının Hazine'deki "Françelu akçesinden" kendisi vasıtasıyla ödenmesine dair Danimarka maslahatgüzârının 1215/ 1800-1801 tarihli arzuhâli için bkz. *C.HR*, nr. 1756. Bâbıâli'ye sunduğu istidasında, Tersane-i Âmire'de mahbus iki Fransızın rençber ve kral tarafdarı kişiler olup daha önce kendi hizmetinde çalıştıklarına atıf yapan İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi, söz konusu iki kişinin salıverilmelerini talep etmişti. Konuyla ilgili Sadaret arzını okuyan Sultan III. Selim üzerine "müsâ'ade oluna" derkenarını düşmüştür, bkz. *HAT*, 246/13855 (1213/1798-99).

[87] Bkz. *HAT*, nr. 9638 (1205/1790-91).

kapıkethüdalığı ve esirlerine i'ânet için mi oturuyor...Sorun bakalım ne cevâb eder."[88]

Tersane Zindanı'ndakiler için olduğu gibi Yedikule'de esir tutulan yabancıların mahbusluklarının bitmesi için de tebası oldukları devlet ile Osmanlı arasındaki savaş halinin sona ermesi lâzımdı. Bunun dışındaki tek tahliye yolu Müslüman olmalarıydı. Esirlere bu yönde bir telkin olduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamakla beraber, ihtida eden ya da en azından öyle yapmış gibi gözüken esirlere taltifatta bulunulduğunun misâlleri mevcuttur.[89]

---

[88] Bkz. *HAT*, nr. 11548 (1204/1789-90).

[89] 1788-1789 (1203) yılında Yedikule'de bulunan Rus (*Moskov*) esirlerinden bir beşyüzbaşının "*İslâm'a gelmek istida'âsı*" üzerine III. Selim adı geçen kişinin Galata Sarayı'na gönderilmesini emretmiş; ancak Sultan'a hitâben ikinci bir yazı kaleme alan Sadaret kaimmakamı daha önceden bunun gibi Müslüman olan bir Macar beyzâdesine dikkat çekerek '*bu makûlelerin İslâmına i'timâd câ'iz olmadığı*' gerekçesiyle bu kişinin firar ihtimaline karşı Galata Sarayı'na gönderilmediğini ve öncelikle kendisinin ya da ricâlden birisinin dairesinde ikametle tecrübe edildikten sonra Saray'a verilmesinin emrolunduğuna dikkat çekmişti. Fakat Paşa'nın Rus beşyüzbaşı için de aynı tatbikata başvurulması teklifini kabul etmeyen Sultan, gerek Macar gerekse Rus mühtedilerin silahdar ağa vasıtasıyla Galata Sarayı'na çerağ edilip terbiye olunmalarında ısrarcı olmuştu, bkz. *HAT*, nr. 15969. Osmanlı-Avusturya Harbi sırasında Yedikule'de mahbus tutulan Avusturyalı (Nemçelü) esirlerden 1790 yılında Müslüman olarak Ahmed ismini almış bir kimseye 100 kuruş harçlık verilmişti (*C.HR*, nr. 1183/18 Ca 1204). Osmanlı-Rusya Harbi sebebiyle Yedikule'de hapsolunmuş Rus esirlerden 1205/1790-91 tarihinde Müslüman olan birisi için III. Selim, daha önceden Müslüman olanlara yapıldığı gibi, silahdar ağa tarafına gönderilerek Galata Sarayı'na "çerâğ olunması" emretmişti (*HAT*, nr. 11542). Tersane Zindanı'nda tutulan Nemçeli esirlerden sergerde olmayan 13 kişinin Müslüman olduklarına dair bkz. *HAT*, nr. 9690. Tersane-i Âmire'de bulunan esirlerden, 1206/1791-92 senesi içinde birbiri peşisıra Müslüman olan 17 esir serbest bırakılmış ve sünnet ettirilmelerinden sonra Sultan III. Selim'in emriyle herbirine elbise ve harçlık verilmişti. Daha sonra bunları önce 12 ve sonra 4 esirlik gruplar takip etmişti. Ayrıca '*bu makûlelerin durub oturacak yerleri ve bir medâr-ı ma'îşetleri olmadığına*' dikkat çeken Bâbıâli, Tersane emini ağaya bu gibilerin kalyonlarda istihdâm edilmeleri talimatını vermişti. Ancak kalyonlarda çalışacak kişilerin '*sanâyi'-i deryâya vâkıf olmağa muhtâc*' olduğunu belirten ağa, söz konusu esirlerin *deryâ fenninden bî-behre olmaları* sebebiyle işine yaramayacakları cevabını verdi. Müslüman olan esirlere iş bulma hususunda bostancıbaşını adres gösteren Tersane emini, eski esirlere bostancı libasları kesilip bostancıbaşı aracılığıyla üçer beşer Boğaziçi ve civarındaki ustaların

Savaş haline girilen yabancı devletlerin İstanbul'da bulunan sefîrlerinin esir muamelesi görüp Yedikule'de hapsedilmesi uygulaması, savaş organizasyonu ve diplomasi anlayışında hayata geçirilmeye çalışılan değişikliklerle beraber rafa kaldırılacaktır. Osmanlı ordusu ve buna bağlı olarak maliye ve kalemiye teşkilatlarında yeniden yapılanmanın başlatıcısı olan III. Selim, Rus sefiri Italinski'nin 1806 Haziranında patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Yedikule'ye gönderilmesini reddederek bu konuda ilk adımı atan padişah olmuştur. Onun bu hareketi halefi II. Mahmud tarafından da sürdürülür ve Yunan isyanı sırasında İstanbul'u terketmeyi seçen Avrupalı sefirlerden geriye kalan Rus Elçisi Strogonoff, aksi yöndeki bütün tahriklere rağmen, korumalarla Osmanlı pâyitahtından uzaklaştırılır. Böylelikle elçilerin "Yedikule esâreti"ne resmen son verilmiş oldu.[90] Avrupa kamuoyunda, "barbarlık"dan "medeniyet"e (*civilisation*) geçişin bir işareti olarak hüsnükabul gören bu değişiklik, Osmanlı tarihi boyunca devam edegelmiş bir başka tatbikatın daha askıya alınarak savaş esirlerinin Tersane Zindanı'na gönderilmemesi ile iyice belirginleşecektir.[91] Osmanlı Devleti "yeni savaş" ve onun

yanına verilmelerinin en doğru yol olacağını ifade etmişti. Böylelikle diğer bostancılar ile beraber hem hizmete alışıp Ocağa hizmet eder, hem maişetlerini temin edebilirlerdi. Ancak, bu teklif Sultan tarafından kabul görmeyecekti, bkz. *HAT*, 233/13028. Tersane Zindanı'nda tutulurken 1227/1812 yılında toplu olarak İslâm'ı kabul eden 140 Rus esire elbise ve 50'şer kuruş atıyye verildiğine dair bkz. *HAT*, nr. 1081/44034.

90 Rev. R. Walsh, *A Residence at Constantinople during a period including The Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolutions*, c.II, Londra 1838, 295-296. Medeniyet (*civilization*) söyleminin Kıta Avrupası ve İngiltere'nin siyasî ve fikrî çevrelerine hakim olduğu ve "Avrupa/ Batı dışı dünya"nın bu gözlükle bakılarak mahkum edilmeye başlandığı tarihlerde Osmanlı Devleti ve ondan henüz ayrılan Yunanistan hakkında gözlemlerini kaleme almış Walsh, sefirlerin hapsini "barbarca" olarak tasvir etmiş ve birçok "barbar" kavim tarafından mukaddes görülen sefirin şahsî hukukunun, "gurur ve kibirlerinden dolayı" Türkler tarafından ihlâl edildiğini belirtmiştir. Walsh'a göre, III. Selim bu "Şark küstahlığı"nı kırma cesareti gösterdiği, II. Mahmud ise bütünüyle ortadan kaldırdığı için takdire şâyânlardır.

91 Tuncer Baykara, *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, 9. Osmanlı mahbeslerini medenî olmamakla itham ederek siyasî teşkilat ve mahbesler/hapishaneler açısından Osmanlı Devleti ile İngilte-

tamamlayıcısı olan "yeni diplomasi"yi kabul ederken, Osmanlı ceza infaz geleneğinde mevcut "mahbus" ve "esir" aynîliğinin de sonuna gelinmektedir.

Tıpkı Yedikule gibi, Osmanlı tarihleri ve devlet yazışmalarında "Yenihisar" olarak anılan Boğaz sahilindeki Rumelihisarı da, XV.-XVI-II. yüzyıllar arasında yabancı esirler ve siyasî/idarî tutukluların kapatıldığı bir hisar-mahbes olarak kullanılmıştı.[92] Bir süre kadırgalarda forsa olarak çalıştırıldıktan sonra XVI. yüzyılın sonlarında meslekdaşları ile beraber Rumelihisarı'ndaki "Kara Kule"de üç sene esir tutulan Avusturya'nın İstanbul'daki elçiliğinde görevli Baron Wenceslaw Wratislaw'in tarifiyle bu kule-mahbes "*canlı canlı girilen bir kabir*"di. Mahbuslar sanki bir kabirdeymiş gibi oturuşuyor ve oradan ancak ölüleri çıkıyordu. Wratislaw ve arkadaşlarının tutulduğu sıralarda, bu yüksek ve fakat fevkalâde küçük ve karanlık kulede kafesimsi bir odada neredeyse koyun koyuna yatan 26 mahbus bulunmaktaydı. Wratislaw ve arkadaşları dışında, onlardan önce zindana konulmuş olan dördü Macar, ikisi Rum, biri Alman ve dokuzu İtalyan 16 esir mevcuttu. Bunlar arasında kurtuluş umudunu kaybetmiş halde 14-15 senedir burada hapis yatanlar vardı. Kalın meşe ağaçlarından yapılma parmaklıkları olan bu aslan kafesi benzeri odanın tam ortasında gece gündüz yanan sırça bir

---

re/Avrupa arasında bir mukayese yapan ilk kişi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Yunanlı Alexandre Soutsos'dur. Şubat 1827 yılına ait *Hydra* mecmuasında neşrolunan ve bizim Fransızca tercümesine Avusturya Devlet Arşivi'nde Yunanistan meselesiyle ilgili yazışmalar arasında rastladığımız "Britanya Siyasî Sistemi Üzerine" başlıklı yazısında Soutsos, İngiliz hapishanelerinin '*Tatarlarınkiler gibi kudurmuş bir hiddet tarafından idare edilen ve masum garipleri cezalandırmak için acımasız eller tarafından tesis edilmiş yerler olmayıp bunların birer ahlâk mektebi (ecoles de morale) birer endüstri atölyesi (boutiques d'industrie) olduğunu*' ifade etmiştir, bkz. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Türkei VI/29.

92 Padişah III. Murad'ın 1594 senesi Mart ayında Vezir Halil Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayunda, Üsküdar'da olan Dîvâne İbrahim Paşa'nın Diyarbekir'e gitmesine müsaade edilmeyip, üzerine gönderilen Bostancıbaşı Ferhad Ağa ile Yemişçi Hasan Ağa tarafından kendisine getirileceği bildirilmekte ve adı geçen paşayı '*boynuna zincir ve ayağına bukağu ve ellerine bilekçe vurup Yenihisar'da habs etmesi*' emrolunmaktaydı, bkz. *Tarih-i Selânikî*, I, 362. Deli İbrahim Paşa Ramazan ayı geldiğinde, şehre yakın olması sebebiyle Yedikule'ye naklini istemiş ve bu teklifi kabul görmüştü (*Tarih-i Selânikî*, I, 367).

kandil yer alıyordu. Mahbusların tabiî ihtiyaçlarını gidermeleri için ise bir su oluğundan başka bir şey yoktu.[93] Wratislaw'ın kaldığı sıralarda zindanın pisliği ve havasızlığı sebebiyle bazı mahbuslar zehirlenmiş, bunun üzerine hareket geçiren kale dizdarı zindanda temelli bir temizlik yaptırmış, defne yaprakları yakarak mahbesi tütsülemiştir.[94] Wratislaw'ın hapis arkadaşı Alman Friedrich Seidel'ın seyahatnamesinde belirttiğine göre, Kara Kule'de üst üste dokuz kat vardı ve kendileri yedincide tutuluyordu. Burada mahbusların zaman zaman bağlandıkları bir tomruk da yer almaktaydı. Kulenin güvenliğinden ise akşamları hem bu katta hem de zeminde davul ve düdükleriyle nöbet tutan sipahiler mesuldü.[95]

Hisarda tutulan mahbuslar, 3 akçelik yevmiyeleri kendilerine pek bir şey sağlamadığından ihtiyaçlarını temin etmek için çalışmak ve birşeyler üretip satmak zorundalardı. Beşer altışar kişilik ortaklıklar halinde pamukdan iplik eğirip çorap, eldiven ve bereler ören esirler, bunları satarak kendilerine birer maşrapa ve büyücek bir tahta gerdelin yanısıra, zaman zaman da yağ, ekmek, sirke, kumanya ve kömür alıyorlardı. Yine kendi edindikleri büyükçe bir saksının içini muhafızlarının getirdikleri balçıkla sıvamak suretiyle bir çeşit fırınları dahi olmuştu.[96] Zaman zaman hisara uğrayan hayırseverler ve dinî cemaat mensupları da Hisar'da tutulan dindaşlarının zarurî ihtiyaçlarını temin ediyorlardı. Bu yardım ziyaretleri kimi zaman mahbusların kaçabilmesi için bir tertip olarak kullanılsa da, getirilen yiyeceklerden bazen kendine hisse alan kale dizdarı gelen gidene pek ses çıkartmıyordu.[97]

---

[93] Baron Wenceslaw Wratislaw, *Anılar*, çev. Süreyya Dilmen, İstanbul 1981, 129-132, 135, 137.

[94] Baron Wenceslaw Wratislaw, *Anılar*, 144.

[95] *Denkwürdige Gesandschaft an die Ottomanische Pforte*, Görlitz 1721, 52-56 ve 56-61'den nakleden Karl Teply (yay. haz.), *Kaiserliche Gesandschaften ans Goldene Horn*, 396.

[96] Baron Wenceslaw Wratislaw, *Anılar*, 120 ve 134.

[97] Baron Wratislaw, 137-138. Wratislaw, Hisar'daki Rum mahbuslara yardım getiren bazı yerli Rumlar'a şahit olmuştu.

Şehrin dışında ve Boğaz sahilinde bulunan Rumelihisarı, Yedikule'ye nisbetle daha fazla firar ya da firar teşebbüsüne sahne olmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarında hisarda mahbus tutulan 16 yabancı esir, müverrih Selânikî Efendi'nin aktardığı kadarıyla nice yıllardır düşündükleri planlarını bir gece gerçekleştirmiş ve nöbetçi Yeniçerilerin gafletinden yararlanarak kaçmışlardı. Aralarında Latin (*Efrenç*), Hırvat ve Macar esirlerin bulunduğu topluluk, kalenin tavanını deldikten sonra dolaylı yollardan elde ettikleri iple aşağı sarkmışlar ve kadın kılığına girerek ulaştıkları Galata'da birkaç gün saklanmışlardı. Hadisenin ortaya çıkması üzerine kalenin dizdarı, kethüdası ve nöbetçileri padişahın gazabına uğrayıp '*dâr-ı siyâsete çekilirken*', firarîler o sırada Galata limanında bulunan bir gemiye atlayıp soluğu Venedik'de almışlardı.[98]

Osmanlı müverrihlerinin Hisar'dan firara teşebbüs edenler arasında ismini verdiği bir diğer mahbus topluluğu, 1630 Temmuzunda Kars Valisi Sefer Paşa'nın yakaladığı ve Serdar-ı azâm Hüsrev Paşa tarafından Rumelihisarı'na hapsedilen Şemsi Han isimli Kızılbaş lideri ve adamlarıydı. Vak'a-nüvis Na'îmâ Efendi'nin "*garîb*" bulup tarihine aldığı bu ilgi çekici firar hikâyesine göre, Ermeni dönmesi bir gemici mahbuslara yiyecek içecek getirme görüntüsü altında şarap varili içinde onlara halat ulaştırmış; plan gereği önceden uzattığı sakal ve bıyığını beyaza boyayıp "ak sakallı" bir hâle bürünen Şemsi Han ile 6 adamı kalenin penceresini kesip iple aşağı sarkmışlardı. Sahilde kendilerini bekleyen kayıklarla Boğaz'ın karşı kıyısına geçen firarîler, buradan da yine kendileri için bekletilen atlarla sırra kadem basmışlardı. Hisar'dan kaçmayı başaran, ancak yol üzerinde mola verdikleri bir köyde adamlarıyla yakalanıp Kaimmakam Receb Paşa'ya teslim edilen Şemsi Han'ın "niçin kaçtınız" sorusuna verdiği abdalâne cevap ise firar planından çok daha dikkat çekicidir: "*Biz tutsağız bize düşen kaçmak size düşen arayıp bulmaktır.*" Belki de bu cevabından dolayı başkaca bir ceza verilmeyip Yedikule'ye nakledilen Şemsi Han, bir zaman sonra Kızılbaş güçlere esir düşmüş bazı kişilere karşılık serbest bırakılmış, ona yataklık eden Ermeni dönmesi ise bu suçun karşılığını ibretlik bir ceza

---

[98] *Tarih-i Selânikî*, I, 330.

ile ödemişti: Mahbusların sarkdığı pencereden aşağıya boğazından asılmak.[99]

Yedikule ve Rumelihisarı gibi hisar-mahbesler yanında, tazir çerçevesinde kullanılagelen bir diğer idarî kapatma mekânı da sadrazam, Yeniçeri ağası, bostancıbaşı ve muhzır ağa gibi İstanbul'un asâyiş ve emniyetinden mesûl devlet ricâlinin konakları altındaki tomruklardı. Birer tevkifhane/ nezarethane olarak iş gören bu mahbesler adlarını, önceleri bir ceza ya da sorgu aleti olarak kullanılmış[100] "*tomruk*"dan almaktaydı.

Paşa konağının (sonraki tabirle hükûmet konağı) cümle kapıları arkasında duran tomruk, dört beş metre uzunluğunda, 40-50 cm. çapında bir ağaç kütüğüydü. Boylu boyuna ortasından ayrılmış olan bu kütüğün bir başı açılır kapanır vida ile tutturulduğu gibi kilitlenmeğe elverişli surette yapılır; üzerine büyüklü küçüklü 8-10 çift ayak yeri açılırdı. Kaçma ihtimali olan suçlu ya da zanlılar, baldırları kütük üzerindeki deliklerden hangisine uyarsa ayakları oraya sokulup kilitlenirdi. Tomruğa vurulmuş bu kişilerin yatması, kalkması, uyuması ve hatta abdest bozması bile bu kütük üzerinde gerçekleşirdi. Tutuklular için bu ilkinden daha çetin bir işkence aracı olan bir diğer tomruk türünde ise ağaç yalnız ayağın değil bütün vücudun sığacağı şekilde oyulmuştu.

---

[99] Na'îmâ, *Târih-i Na'imâ, Ravzatü'l-huseyn fî hülâsatü'l-ahbârü'l-hâfikeyn*, III, 48-49. III. Selim de, Tersane-i Âmire eminine hitâben kaleme aldığı 1205/1790-91 tarihli bir hattıyla, Tersane Zindanı'nda yaşanan firar vak'asından dolayı idamını emrettiği "kilitçi kapûdân"ın cesedinin zindanın kapısı önünde "ibret için" bir gün asılı bırakılmasını emretmişti, bkz. *HAT*, nr. 178/7920.

[100] 1205/1790-91 yılında Tersane-i Âmire Zindanı'ndan çalıştırılmak üzre dışarı çıkartılmış esirlerden biri firar etmiş, ancak Tersane emininin çabaları neticesinde beraberinde bir at ve bir yük eşya ve akçe ile Tatavla'da yakalanmıştı. Kendisini kimin kaçırdığı, atı ve eşyayı nereden bulunduğu yönündeki sorulara tatmin edici cevaplar vermeyen esir tomruğa gönderilmiş ve 170 değnek yedikten sonra dile gelmişti. Esirin verdiği bilgiye göre, bir süre önce ölü bulunan ormanlı subaşısının kâtili kendisiydi ve beraberinde bulunan eşya ve para da aslen subaşıya aitti. Bu itirafı üzerine esirin Zindan önünde asılması emri verilmiş, ancak "Osmanlı esirleri salb ediyor" şeklinde bir söylentinin çıkıp düşman elinde bulunan Osmanlı esirlerinin mukabil bir tatbikata kurban gitmemeleri için, verilen idam cezasının firardan dolayı değil subaşının katli sebebiyle infaz edildiğinin esirin boynuna asılacak yaftada belirtilmesi kararlaştırılmıştı, bkz. *HAT*, nr. 184/8597.

Buna vurulan kişinin yalnızca başı dışarıda kalırdı. Sorgu bitene, yani kişi "suçunu itiraf edinceye kadar" bu cendereye sıkışıp kalırdı. Zaman içinde bu işkence/sorgu aleti kulanılmaz olmuş, ancak kişilerin idarî sebeplerle hapsedildiği ya da haklarındaki davanın görülmesinden önce tevkif edildikleri mekânlar bu isimle anılır olmuştu.[101]

İstanbul'daki bu tarz mahbeslerin başında Paşa Konağı, Bâb-ı Âsafî, Bâb-ı Âli isimleriyle bilinen Sadaret ikametgâhı bünyesindeki *tomruk* gelmekteydi. XIX. yüzyılın başlarında tebdil-i kıyafetle Sultanahmed'den geçen sadrazam bir dükkânda toplaştıklarını gördüğü kişilere öğle vakti neden camide değil de orada bulunduklarını sormuş, aldığı cevaptan tatmin olmayınca onları önce Ağa Kapısı ve hemen arkasından da Paşa Kapısı'ndaki tomruğa hapsettirmişti.[102] Kısa bir süre sonra ise bunların yanlarına, züyûf altın kesmekle itham edilen altı kalpazan konmuştu.[103] Borcunu ödeyemediği için nezaret altına alınan kişiler de bu tarihlerde Bâb-ı Âsafî tomruğunda mahbus tutulanlar arasındaydı.[104]

Yine Bâb-ı Asâfî içinde bulunan bir başka tomruk da, Yeniçeri ağası maiyetinde kolluk hizmeti gören ve aynı zamanda sadrazamın muhafızı olan muhzır ağa uhdesindeki "muhzır ağa tomruğu"ydu.[105] Uzun süredir tamir görmediği için duvarları harabeye dönmüş bu mekânda tutulan bazı "*medyûn ve cürmlü*" kişiler 1786 senesi sonlarında

---

[101] Mehmet Zeki Pakalın, "Tomruk", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul 1971, 511.

[102] Câbi Ömer Efendi, *Câbî Târihi, Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî*, haz. Mehmet Ali Beyhan, c. I, TTK, Ankara 2003, 223-224.

[103] *Câbî Târihi*, I, 263. Kalpazanlar, Bâb- Âli tomruğunun müdavimlerindendi. 1260/1844 tarihinde kalpazanlık suçlamasıyla Bâb-ı 'Âli tomruğuna konmuş Müslim ve Gayrimüslim 6 kişi için bkz. BOA, A.MKT, 21/35.

[104] Bâb-ı Âsafî tomruğunda tutulurken 1229 yılı Safer ayında (Ocak 1814) padişah tarafından verilen atıyye ile borçları ödenerek salıverilen 10 kişi için bkz. *HAT*, nr. 1319/51442-C.

[105] Muhzır ağa hapsinde bulunup İstanbul'a gönderilen suçlular ve esirler hakkında 1205/1790-91 tarihli bir kayıt için bkz. *HAT*, nr. 10522. Kasabbaşı Mehmed Ağa'nın Darbhane'ye olan borcu yüzünden muhzır ağa hapsinde tutulduğuna dair bkz. BOA, *Bâb-ı Defterî–Darbhane-i Âmire Eminliği* (=*D.BŞM.DRB*), nr. 16/22 (22 Zilhicce 1198/7 Kasım 1784) (Bu belgeden beni haberdar eden Ömerülfaruk Bölükbaşı'ya müteşekkirim).

buradan firar etmiş, bunun üzerine "*muhzır ağa tomruğu ta'bîr olunan mahbeshâne*"ye gidip yerinde keşif yapan mimar ağa, "*habshâne-yi merkûm*"un tamiri için gereken meblağı Sadaret'e bildirmişti.[106]

Esas olarak saray ve çevresinin güvenliğinden mesul olmakla beraber, devlet ricâlinin siyaseten cezalandırılmasında infaz görevlisi olarak karşımıza çıkan bostancıbaşının da Topkapı Sarayı bünyesinde bir tomruğu bulunmaktaydı. Saraydaki bostancıbaşı fırınlarının yanında olduğu için "fırın" olarak anılan bu mahbes, azledilen ricâle kendilerine atfedilmiş suçları itiraf ettirmek ve müsadere edilecek servetlerinin yerini söyletmek için kullanılmış bir sorgu/işkence mekânıydı.[107]

Çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası da, azlolunan devlet ricâlini sorgulamak ya da cezalarının infazı öncesi nezaret altına almak için onları hapsetmeğe memur kılınmış görevliler arasındaydı. Kişinin hapsedildiği mekâna değil, onu hapseden görevliye nisbetle "*çavuşbaşı habsi*"[108], "*ka-*

---

106 C.ZB, nr. 2485. Söz konusu bu belgede rastladığımız "*habshâne*" ibaresi, tıpkı yukarıda zikredilen Baba Cafer Zindanı'nın 1179/1765 tarihli tamirinde olduğu gibi yine mimar ağa tarafından kullanılmış Osmanlı belgelerindeki en erken ikinci örnektir.

107 Halim Alyot, Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum)*, Ankara 1947, 61. Bostancıbaşı hapsine verilmiş olan Tayyar'ın hademesinden Ali'nin bostancıbaşı ağa tarafından istintak edilip, bunun neticesinde kendisi ve avanesinin gizledikleri para, mal ve eşyalardan İstanbul'da ortaya çıkartılanların bostancıbaşı tarafından Bâbıâli'ye teslim edildiğine dair bkz. *HAT*, 103/4065 (1220/1805). Bostancıbaşı ağa mahbesinde olan Sırp knezlerinin mübadele yoluyla serbest bırakılması hakkında Belgrad Muhafızı Abdurrahim'in 1241/1826 tarihli yazısı için bkz. *HAT*, nr. 44973-C. Yine aynı tarihlerde, Rum isyanı sonrası başlatılan bir uygulama olarak, rehinen Limni ve Bozbaba adalarından gönderilip "*bostancıbaşı mahbesi*"nde bir süre kaldıktan sonra tekrar memleketlerine iadeleri gereken 10 kocabaşının tahliyesi hakkında Limni'den gelen talep için bkz. *HAT*, nr. 838/37764 (23 Za 1239/ 20 Tem. 1824). Bostancıbaşı mahbesinde 1240/1825 senesinde "*emâneten tevkîf olunan*" Tekfurdağı ve İznik metropolidlerinin buradaki zorunlu ikametleri sırasında hastalanmaları sebebiyle serbest bırakılmaları ve yerlerine başka üç metropolid konmasına dair Fener Rum Patriği'nin arzuhali için bkz. *HAT*, nr. 1333/51973.

108 Tuna defterdarı Mustafa Efendi, verdiği muhasebe düşük bulunduğu için 1594 yılı sonlarında Çavuşbaşı Çoban Süleyman Ağa'ya "*habse verilmiş*" ve evleri mühürlenmişti (*Tarih-i Selânikî*, I, 392). Sivas Paşası Osman Paşaoğlu ile Anadolu, Adana ve Maraş Beylerbeyi Hasan Paşa'nın çavuşlar emini hapsine verilmesi hakkında bkz. *İsazâde Tarihi*, 148. Rodos'dan gönderilip "*bostancıbaşı mahbesinde olan*" reayadan beş kişinin salıverilmesi talebiyle ilgili olarak bkz. *HAT*, 734/34806 (1243/1827-

pıcılar kethüdası habsi"[109] ya da "*Haseki Ağa'da mahbûs*"[110] şeklinde anılan bu kapatmalar da res'en hükmedilen siyasî/idarî cezaların infazı için yapılan tutuklamalardan ibaretti. Ayrıca pek sık müracaat edilmemiş gözükse de, borcunu ödemeyen ya da ödeyemeyen kişilerin nakîbü'l-eşrâf konağında hapsolundukları da vâki idi.[111] Bektaşî tarikatının kapatılması sırasında haklarında tahkikat yapılan tarikat mensuplarının elkonulan kitapları ve eşyalarıyla konuldukları *Darbhane mahbesi*nin[112], yüzyılın ortalarında baltacı neferlerinin ya da *efrenc mahbus*ların kapatılması için kullanıldığı da malumumuzdur.[113] Yeniçeri ağasının makamı olan Ağa Kapısı'nda da bir mahbesin olduğu ve burada ocak mensuplarının yanısıra sivil halktan kişilerin de tevkif ve haps edildiği anlaşılmaktadır.[114]

---

28). XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait bir devlet yazışmasında da, Deavi Nezareti bünyesinde "*çavuşlar emini odası*"nın bir mahbes olarak kullanıldığını ve mahbes ile burasının muhafızlığını yapan çavuşlar için Bâbıâli haricindeki koğuşuna kilim, hasır, kandil için zeytinyağı ve ekmek istendiğini görüyoruz. Bkz. BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ* (=*İ.MVL*), nr. 7357 (gurre-i Cemâziyü'l-evvel 1268/ 22 Şubat 1852).

109 Hadım cücelerden Zeyrek Ağa'nın 1595 Haziranında tahtın el değiştirmesi sırasında bir önceki padişah zamanında edindiği mükellef evinin satılıp, kendisinin kapıcılar kethüdası hapsinde kalması hakkında bkz. *Tarih-i Selânikî*, II, 487. Yine, Serhazin Ali Ağa da kethüda ve serbölük neferleriyle beraber 1596 Haziranında kapıcılar kethüdası Ahmed Ağa'nın hapsine verilmişti (*Tarih-i Selânikî*, II, 604).

110 Müteveffâ Büyük Abdi Paşa'nın ıyâli, câriyeleri ve harem kethüdası, Paşa'nın gizli servetinin ortaya çıkartılması için İstanbul'da haseki ağa tarafından hapsedilmiş ve sorgulanmıştı. İlgili sadaret arzında belirtildiğine göre, "haseki ağa kullarında mahbûs cârîyeler" ve harem kethüdası, defterdar efendi tarafından "*hezâr gûne ihâfa ve terhîb ederek istintâk olunmuş*"lardı (*HAT*, nr. 200/10238, 1205/1790-91).

111 Borçlarından dolayı nakîbü'l-eşrâf konağında mahbus iken Sultan II. Mahmud tarafından ihsan olunan atıyye ile borçları ödenerek tahliye edilen beş kişi için bkz. *HAT*, nr. 1319/51442-B.

112 Çağdaş bir kaynakta, Bektaşiler'in hapsedildiği yer "Darbhane" değil "Cebehane" olarak belirtilmiştir. Bkz. *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*", *Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri*, haz. Şamil Mutlu, 73.

113 BOA, *Hazine-i Hassa İrâde* (=*HH.İ*), nr. 23/22 (17 B 1273/13 Mart 1857); *D.DRB.MH*, nr. 865/34 (8 M 1261/18 Ocak 1845). Bu bilgiyi benimle paylaşan genç meslekdaşım Ömerülfaruk Bölükbaşı'ya teşekkür borçluyum.

114 Ağa Kapısı "*mahbûshânesi*"ndeki demir bukağının kullanılmayacak hale gelmesinden dolayı Cebehane-i Âmire'den 15 bukağı yollanması hakkında Ocak'tan yapılan 1234 C.âhır/ Nisan 1819 tarihli taleb için bkz. *Cevdet Askeriye* (=*C.AS*), nr. 47129.

I. Bölüm

Mahbesten Hapishaneye: Tanzimat, İç Güvenlik ve Ceza Reformu

A. Püriten Modernliğin Bir İcadı: *Tevbehane* ya da Hücre Tipi Hapishane

İngiltere XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Endüstri Devrimi'ne ev sahipliği yaparken, kapitalist ekonomi ve onun şehir ve toplum hayatındaki menfî tesirlerini de fazlasıyla hisseder hale gelmişti. Artan nüfus ve sınıflararası gerilim, büyük sanayi şehirlerindeki suç oranlarının da artışını beraberinde getirmişti. Diğer taraftan Britanya'dan istiklâlini kazanan Kuzey Amerika'ya mahkum sevki durmuş, eskiden kalma zindanlar istiap haddini aşan mahbus kalabalıklarıyla karşı karşıya kalmıştı.

Geçici hal çaresi olarak ıskartaya ayrılmış bazı savaş gemileri "yüzen mahbesler" olarak Thames üzerinde demir attılar. Bunlara 1776 yılında Plymouth, Gosport ve Portsmouth limanlarının ağzında mevzilendirilen ve *hulk* olarak adlandırılan ağır eski tekneler ilâve edildi. Mahkumlar birbirlerine zincirli şekilde gemi ve tersane işlerinde çalıştırılmaktaydı. Önceden çoğu Amerika'ya gönderilen mahkum nüfusunun %60 kadarı bu mahbes-gemilere kapatılırken, kalan binlercesi de mahallî idarelere bağlı zindanlara konulmaktaydı. Ancak zindan humması (*gaol fever*) olarak bilinen ve birçok mahbusun ölmesine sebep olan salgınlar, firar ve isyanlar yüzyılın son çeyreğine girilirken dinî

kaynaklı hayırsever toplulukların mahbusların sağlığı meselesini geniş çaplı tartışmasına zemin hazırladı. Çok sayıda reformcu, aralarında hücre hapsine geçişin de bulunduğu ve fakat sadece zindan ve mahbeslerle sınırlı kalmayıp toplum hayatının diğer kapalı/kapatıcı mekânlarını (hastahaneler, gemiler, mahbes olarak kullanılan gemiler, fabrikalar, çalışmaevleri) içine alan bir dizi tanzim planını kamuoyunun dikkatine sunmaya başlamıştı. Her ne kadar 1786 yılında Kuzey Amerika yerine İngiltere'nin diğer bir okyanus ötesi kolonisi olan Avustralya'ya mahkum sevkine başlanmış olsa da, kırbaç ve dağlama gibi bedene yönelik cezalar ile kamuya açık idamların kaldırılması ile beraber hapis cezası giderek daha fazla başvurulan bir uygulamaya dönüşmekteydi.[1]

Hem görevi gereği hem de şahsî hayat tarzı ve dünya görüşünün tesiriyle çevresindeki mahbes ve zindanları inceleyen Bedforshire Şerifi Howard[2], buralarda câri hususî işletmecilik modeli içerisinde mahbusların zindancıya harç ödeyemedikleri için ceza süreleri bitse de hapis tutulmaya devam edildiklerine şahit olmuştu. Gördüğü manzaranın mahallî bir istisna mı yoksa Ada'nın tamamında geçerli bir hal mi olduğunu tesbit için yakın çevresinden başlamak üzere bütün Britanya'yı dolaşan Howard, 1777 yılında yayınladığı *The State of Prisons in Eng-*

---

1 Roy Porter, "Howard's Beginning: Prisons, Disease, Hygiene", *The Health of Prisoners*, ed. Richard Creese- W. F. Bynum- J. Bearn, Amsterdam-Atlanta, GA 1995, 15; Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 75; Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain, The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*, New York 1978, 80-81; 91 ve 114.

2 Londralı bir Kilise muhalifi Protestanın (*dissenter*) oğlu olarak 1726'da doğan John Howard, babasının ölümüyle kendisine kalan mirasla henüz delikanlı iken Bedfordshire'a bağlı Cardington'da bir malikâne satın almıştı (Roy Porter, "Howard's Beginning: Prisons, Disease, Hygiene", 6). Sabahları erken kalkarak güne soğuk bir banyo ile başlayan, basit ve sade giyinen, az yiyen biri olarak tanınan Howard, tam bir nizam ve devamlılık aşığıydı. Sıkı bir dakiklik, kesin ve metodik bir zaman tasarrufu tarafdarıydı. Bir Kalvinist olan Howard'ın bu *zahidâne* hayat tarzının yakın çevresinde bulunan ve münzevî bir hayat süren Quaker tarikatı mensubu dostlarından mı, yoksa "aristokratlaşmış bir küçük burjuva" olarak mensubu olduğu sınıfın o devirde yücelttiği değerlerden mi mülhem olduğu sorusuna verilecek en iyi cevap belki de her ikisi şeklinde olabilir (M. Ignatieff, State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", *Social Control and the State* (ed. Stanley Cohen- Stanley Seull) içinde, Blackwell, Oxford 1985, 50).

land and Wales (İngiltere ve Galler'de Mahbeslerin Hali) adlı raporuyla o günlerde hem ülkesinde hem de Avrupa'nın birçok yerinde gözlerin bu konuya çevrilmesini sağladı.[3] Mahbeslerin pisliği ve salgın hastalıklara açık hali, içerdeki düzensizlik ve mahbusların kendi başlarına buyruk hayatı ve nihayet mahallî yetkililerin idarî suistimalleri, Howard'a göre XVIII. yüzyılın sonunda İngiltere'de varolan mahbeslerde istisna değil kaide haline gelmişti.[4]

Rusya hastahanelerini incelerken 1790 yılında tifoya yakalanarak Kırım'da ölen Howard bu arada geçen onbeş yılda Avrupa'nın birçok ülkesini de ziyaret etmiş ve gittiği yerlerde hapis mekânları ile beraber mektepler, çalışmaevleri, hastahane ve darülacezeleri de incelemişti.[5] Bunlar arasında en beğendiğinin, tıpkı İngiltere ve A.B.D. gibi yükselen ticaret burjuvazisinin öncülüğünde "Protestan ahlâkı"nın kendine bir gelişme ortamı bulduğu Hollanda olması şaşırtıcı değildi. XVI.-XVII. yüzyıllarda, yani denizaşırı kapitalist ticaretin şekillendiği merkantalist devirde Avrupa'nın ilk *Zucthaus*'larına ev sahipliği yapan Hollanda, iki yüzyıl sonraki endüstriyel kapitalizm çağında da "çalışmaevi" ve "ıslahhane" halini almış yeni hapishanelerin Avrupa'da uygulamaya sokulduğu ilk ülke idi. Bu ceza kurumlarının tarzın Amsterdam ve Rotterdam'da bulunan ilk örneklerini gezen Howard, İngiltere ve ABD'de kurulacak hücre tipi hapishanenin (*penitentiary*) habercileri sayılan ve çalışmaevi ile ıslahhaneyi bünyesinde birleştiren Ghent'deki (Belçika) *Maison de Force*'ı 1771'de, Roma'da Papa XII. Clement'in rahiplerin cezalandırılması amacıyla kurdurduğu ve hücre hapsini esas alan 1703 yapımı San Michele mahbesini de 1775'de bizzat gezip görmüştü.[6]

---

[3] Howard ve Blackstone'ın fikir ve tesbitlerinden hareket eden Sir William Eden'in 1778 yılında hazırladığı kanun teklifinde, İngiltere'nin 19 bölgeye taksim edilmesi ve bunların her birinde çalışma, dinî talim ve gece tecridini içeren birer çalışmaevi/kürek hapishanesi (*house of hard labour*) kurulması öngörülmekteydi. Eden'in başka önerileri de kuşatacak şekilde bir sene sonra tertip ettiği kanun tasarısında, Londra yakınlarında inşa edilecek kurumlar *penitentiary houses* olarak adlandırılmıştı (J. M. Beattie, *Crime and Courts in England, 1660-1800*, Oxford 1986, 574-575).

[4] Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 78-79; 82.

[5] Roy Porter, "Howard's Beginning: Prisons, Disease, Hygiene", 7.

[6] M. Ignatieff, State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", 53.

Howard'ın yeni hapishanelerde gördüğü sessizlik ve temizlik, endüstriyel üretim, mahbus davranışlarının düzenlenmesi prensipleri ile hâkim ve kral naiplerinin mahbuslara gösterdiği insaniyet ve ihtimam, tam da onun arzu ettiği ve ülkesine döndüğünde örnek gösterdiği hususlardandı. Zaten mahbeslerle alâkalı onun yapmak isteği de, dışardan müdahele ile rasyonalize edilecek ve yeniden yaratılacak sunî bir sosyal alanda, sağlıklı şartlar ve sıcak bir dinî havanın hüküm süreceği bir rehabilitasyon ortamı kurmaktı. Ancak, mahbeslerdeki yiyecek, temizlik ve kıyafet hususlarında Howard'ın planladığı "iyileştirmeler"e (*improvements*) kuşkuyla bakan ve hapsedilmenin "dehşeti"nin bunlarla beraber ortadan kalkması ile "aşağı sınıflar"ın hapishaneyi kendi evlerine tercih eder hale geleceklerini ileri sürenler de yok değildi. Howard'ın buna cevabı, hedefinin mahbesin meşakkatini adil hale getirmekten ibaret olup bunun yoğunluğunu azaltmak gibi bir niyetini olmadığı şeklinde oldu. Ona göre, dışarıyla ilişkileri kesilen ve günlük hayatları kontrol altına alınan mahbuslar, onlar için yaratılmış bu "steril" ortamda içki, kumar ve tembellik gibi kötü huylarından sıyrılarak yeni toplum için belirlenmiş normlara uygun davranış kalıplarını içselleştireceklerdi. Britanya adasındaki mahbeslerle ilgili olarak açtığı bu tartışma neticesinde parlamentonun önüne gelen ve onun da katkıları ile nihaî şeklini alan 1779 tarihli Hapishaneler Kanunu (*Penitentiary Act/The Hard Labor Bill*) ile beraber, İngiliz ceza infaz müesseselerinin hücre hapsi, dinî talim, düzenli bir çalışma rejimi, tektip kıyafet ve yemeğe dayalı birer "ıslahhane"ye dönüşmesi yönünde ilk adım atıldı.[7]

Kadın ve erkekler için ayrı mahbesler inşa edilmesi, mahbusların geceleri tecrit gündüzleri ise nezaret altında tutulması, mahkumların zorunlu bir ağır çalışma ile meşgul edilmesi, mahbusların yeterli derecede beslenmelerinin sağlanması; mahbeslerin temiz tutulması, mahkumların eğlence ve lüksden uzak tutularak günlük davranışlarının be-

---

[7] Mahbusların birbirlerinden ve toplumdan tecrit edilerek tekbaşlarına hapsedilmeleri fikri, aslında Howard'dan önce XVIII. yüzyılda çeşitli defalar dinî ve laik kimi şahıslar tarafından dile getirilmişti (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain*, 53-54).

lirli bir rutin içine oturtulması ve zorunlu dinî talime tâbi tutulmaları, bu ilk hapishane kanununun dikkat çekici maddeleri arasındaydı.[8]

Ancak bu kanun, Howard'a destek veren diğer iki görevlinin ölümü sebebiyle kağıt üzerinde kalmaktan öteye geçemedi. Bunu 1782, 1784 ve 1791'de çıkartılan kanunlar ile ülkedeki örfî idarecilere (*magistrate*) mahallî mahbesleri tamir ettirme; bu mekânlarda tutulacak mahkumları yaş, cinsiyet ve suç derecelerine nisbetle sınıflara ayırma ve mahbeslerin idaresini *franchise* usûlüne dayalı olarak kendi hesaplarına ellerinde tutan zindancıları (*jailer*) maaşa bağlayarak onları yeni ceza infaz sistemine dahil etme yetkisinin verilmesi izledi. Müstakil mahallî zindan-mahbeslerde standart bir hapishane idaresinin hakim kılınması, zindancıların mahbuslardan çeşitli isimler altında harç almalarını yasaklayan ve mahallî idarecileri zindancıların maaşlarını ödemek hususunda bir kısım düzenlemeler yapmaya zorlayan 1815 tarihli kanunla iyice belirginleşecekti.[9]

Howard'ın mahbeslerin yeniden yapılandırılmasına dair tavsiyelerini fizikî olarak ilk uygulamaya sokan mahallî idareci Richmond Dükü oldu ve Sussex'deki mahallî zindanı (*county jail*) 1779 yılında yeniden inşa ettirdi. Her mahbus için ayrı bir hücrenin bulunduğu bu yeni hapishane içinde hava cereyanının sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesine dikkat gösterilmişti. Mahkumlar hapishaneye girerken yıkanıyor ve kendilerine verilen ünifomaları giyiyorlardı. Borç mahkumları müstesna mahbusların bira ya da şarap içmesi eski zindanlardan farklı olarak yasaklanmıştı. Ayrıca mahbesin hapishaneye dönüşümünü kalıcı kılmak amacıyla yarı müstakil bir müteşebbis görüntüsündeki zindancı (*jailer*) maaşlı bir memura çevrilmiş ve mahbeslerde alınması mutad harçların tamamı resmen kaldırılmıştı. Hapishanenin bir diğer maaşlı personeli ise hususî bir rahipti. Bu kişi mahkumlara hergün toplu dua ettirmek ve haftada bir vaaz vermekle görevlendirilmişti.

---

[8] Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago 2000, 43; Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain*, 94.

[9] Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 79-80; Roy Porter, "Howard's Beginning: Prisons, Disease, Hygiene", 15.

Bir diğer erken tarihli örnek olarak zikredilebilecek olan Petworth'da 1781'de açılan ıslahhane/hapishane (*house of correction*) de müstakil hücrelerin bir bütünü şeklinde tasarlanmış, bununla da yetinilmeyerek mahbusların haftasonu âyinlerinde biraraya gelmesini engellemek için hapishane şapeline bölmeler ilâve edilmişti. Howard'ın kendi verdiği bilgiye göre, 1789 yılında çoğu hücre değil koğuş esaslı 42 yeni mahbes (*jail*) veya ıslahhane (*house of correction*) inşa halindeydi. Fakat maddî sıkıntılar sebebiyle bunlardan bir kısmı ancak yeni yüzyıla girilirken bitirilebilecekti. Richmond Dükü'nün yaptırdığı hücre tipi hapishanelerin yanısıra Wymandham, Norfolk'da 1785 yılında açılan *house of correction* ile 1790'da Manchester'de açılan ve 100 ayrı hücreye sahip hapishane, Ada'nın bu alandaki ilk model müesseseleriydi. Tecrit ve zorunlu çalışmanın ceza infazında esas alınması davasını Howard'ın ölümü sonrasında savunmaya devam eden Sir George O. Paul'ün idarecisi (*magistrate*) olduğu Gloucester'daki yeni mahbes (*county jail*) ve beş *bridewell* de dikkat çekici öncü kurumlardan idi. Paul'ün inşaları için Parlamento'dan 1785 yılında aldığı yetkiyle başlatılan ve 1792'de tamamlanan Gloucester hapishanesine konulan mahkumlar geceleri birbirlerinden tecrit edilerek ayrı ayrı hücrelere konuluyor, gündüzleri ise hep birlikte ağır işlerde çalıştırılıyorlardı. Söz konusu bu hapishanenin idaresinin, emekli bir asker olması tercih edilen bir idareciye (*governor*) verilmesi ve bu kişinin eski zindancı profilinden farklı olarak harc ve kâr peşinde koşan bir müteşebbis değil de kayıt tutan, teftiş ve disipline ağırlık veren bir memur olması da kayda bağlanmıştı. Ayrıca mahallî hakimlerden oluşacak bir komisyonun her üç ayda üç defa mahbesi ziyaret ederek incelemelerde bulunması da öngörülmüştü.[10]

---

[10] Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 78 ve 82-83; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 43-44. Yeni hapishanelerden Londra'daki Coldbath Field'de müdürün yolsuzluğu, kalabalık ve salgın hastalıklar neticesi 1797 yılında tecrit tatbikatı iptal edilmişti. Gloucester'daki tecrit uygulaması ise mahkum sayısındaki büyük artış sebebiyle 1818 yılında kaldırılacaktı. Sadece siyasî mahkumlar ile ağır ceza mahkumları için tecride devam kararı verilmişti. Tıpkı Millbank gibi burada da 1815 yılında ağır çalışma rejimi karşıtı bir mahkum isyanı patlak vermişti (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain*, 156, 128 ve 103).

Aynı tarihlerde ceza hukuku felsefesinde yeni bir çığır açan hümanist İtalyan düşünür Beccaria ya da mahbusların her anının gözetlenmesine dayalı yeni bir hapishane mimarîsi geliştiren faydacı (*utilitarian*) düşünür İngiliz hukuk adamı J. Bentham'dan farklı olarak, bir mahallî emniyet görevlisi olan Howard'ın mahbesleri dönüştürme projesi teorik bir hapishane rejimi ya da hususî bir mimarî model üzerine kurulmamıştı. O devirde, bilhassa Britanya ve A.B.D.'de yaşanan toplumsal dönüşümün bir yan tesiri olarak gördükleri ferdî sapmaları tekrar yola koyma iddiasındaki pek çok Püriten kanaat önderi gibi Howard da, suça itilmiş kadın ve erkeklerin günahkâr ruhlarının "sürekli çalışmasına eşlik eden fizikî ve dinî talimler"le sağlanacak disiplinle kurtarılabileceklerine inanıyordu.[11]

Dışlarındaki dünyaya yana nizam vermeye çalışan bu yeni din ve fikir adamlarının, "cehennemvâri zindan ve mahbeslere terkolunmuş suçluları topluma yeniden kazandırma"ya yönelik *penitentiary* projesi, gerek adı gerekse işleyiş felsefesi itibariyle Katolik manastırından ödünç alınmış gözükmektedir. Kişinin işlediği günahtan/suçtan pişmanlık duyup tevbekâr olarak ıslah-ı nefs etmesi (*penitence*) için dış

---

[11] Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 43. M. Ignatieff'in de belirttiği gibi, Howard'ın pederşahî disiplin anlayışının gelişmesinde içinde büyüdüğü Anglikan Kilisesi'ne muhalif (*nonconformist*) muhitin zühd geleneğinin tesiri olmalıdır. XVIII. yüzyılın müesses kilise muhalif topluluk ve cemaatleri bir önceki asrın Püriten Devrimi'nin zayıf bakiyeleriydi. Bunlardan bazıları, en fazla da Quakerlar, cemaat ateşlerini kaybetmişler ve dış dünyadaki davranışları itibariyle müesses kilise mensuplarından pek az farklı hale gelmişlerdi. Diğerleri ise Kalvinist kader (*predestination*) anlayışının sıkı savunucusu olarak kaldı. Unitaryenler (*Unitarians*) ve akılcı muhalifler (*rational dissenters*) gibi başka gruplar da, ilahî tavrın anlaşılırlığı ve düzenliliğine vurgu yapan oldukça rasyonalist bir inancı kabul etmektelerdi. Aralarında doktrinde farklılıklar bulunan bütün bu *nonconformist* toplulukların ortak noktası, Anglikan Kilisesi'ne muhalif olmaları ve bu yüzden de yurttaşlık haklarının bir kısmından mahrum bırakılmalarıydı. Müstakiller (*independents*) adı verilen mutedil bir Kalvinist cemaate mensup olan Howard'ın, Londra'da Baptist bir topluluğa devam ettiği de malumumuzdur, bkz. Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain*, 149. Rusya'da da mahkumların "rehabilitasyonu" için zorunlu çalışmanın yanısıra Ortodoks dinî talim de tretmanın parçası kılınmıştı (Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, Northern Illinois University Press 1996, 57).

dünyadan tecrit edilerek vicdanı ile başbaşa bırakılması fikri, Katolikliğin zühd anlayışında da mevcuttu.[12] Ancak Püriten cemaatların XVI-II. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere ve ABD'de yaşanan politik, ekonomik ve entelektüel değişikliklere karşı bir cevap ya da tepki olarak geliştirdikleri kapatıcı-kuşatıcı müesseselerde (hapishane, akıl hastahanesi, çalışmaevleri, ıslahhaneler) kişilere benimsetilmeye çalışılan

---

[12] Hristiyanlığın erken devrinde pagan Roma devleti ve halklarının baskı yaptığı ilk Hristiyanlar'ın "yersiz yurtsuz birer yabancı" haline gelmelerinin de tesiriyle, Mısır çölleri ve Yunanistan'daki zâhid topluluklarda nüve bulan ve Ortaçağın Katolik Avrupasında çoğu Kilise'nin himayesindeki bazı tarikatlar etrafında teşkilatlanmış keşişlik tarafından manastırlarda sürdürülen bu anlayış, Dünya'ya günahkâr olarak indirildiğine inanılan insanın (hristiyanın) şeytanî fikirler ve günahkâr davranışlardan arınması ve Tanrı'nın şefkatini kazanması için günaha sevkedici dış dünyadan kendini tecrit edecek bir manastıra kapanması ve burada girişeceği nefis terbiyesi (*ascesis*) mücahedesi sayesinde yeni bir manevî kimlik kazanmasına dayanmaktaydı (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 17-18; Harold Begbie, *Punishment and Personality*, Londra 1927, 9). Bu manastır zahidliği V. yüzyıla gelindiğinde Avrupa kıtasında yaygınlık kazandı. Büyük bir kısmı müstakil idareye sahip manastırlarda, 528 yılında St. Benedict tarafından formüle edilmiş kurallar yaklaşık dört asır hakim oldu. XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla dek inzivaya mahsus hücrelerin en yaygın olduğu yerler ise İngiltere, İrlanda, Galler ve İskoçya idi. Bu halvethaneler müstakil hücreler olabildiği gibi; kilise, manastır, darüşşifa gibi dinî tesislerin müştemilatı da olabiliyordu. Erkek ve kadın keşişlerin kendilerini hapsettikleri ve bir kısmı yerin altında bulunan bu kabil mekânlar ışık almıyor, yatak ve battaniye dahil olmak üzere hiçbir eşya barındırmıyordu. (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 18).

Hristiyan Avrupa'da zühdün tarihî izlerini süren Owen Chadwick, Hristiyanlığın hemen başlarındaki ibtidaî kiliseyi "püriten" olarak tanımlamayarak bunun inananlara vaz' ettiği ahlâkî standartlarının yüksekliğine, sıkı disipline ve taleplerin katılığına dikkat çekmektedir (*Western Asceticism*, ed. Owen Chadwick, 13). Hristiyan zahidliğinin ancak XV. yüzyılda derlenmiş temel metinlerinde, bir keşişin "tekâmül"ünde edineceği huy ve tavırlar şu şekilde sıralanmaktadır: Sessizlik ve terk, tevbe ve nedâmet, nefis terbiyesi, neşve, mala ve mülke rağbet etmeme, sabır, gösterişten uzak durma, kimse hakkında hüküm vermeme, tedbirli olma, samimî dua, yardımsever ve merhametli olma, itaat, mütevazılık. Bkz. *Western Asceticism*, 33-190. İlk İngilizce-Türkçe lugat kitabını tertib eden James Redhouse, 1862'de yayınladığı eserinde "penitentiary" kelimesini Türkçe'ye, "*nedâmet ve tevbeye mahsûs habshâne*" olarak çevirdiğini de burada belirtelim, bkz. *Kitâb-ı Lehcetü'l-me'âni, A Lexicon English and Turkish*, İstanbul 1911(4. Ed.), 568.

"dış dünya zühdü" [13] ile Ortaçağ'ın manastır keşişlerine mahsus "iç dünya zühdü" arasında, Max Weber'in modern burjuva toplumunun Protestanlık/Püritenlik kaynaklı maneviyatına dair kaleme aldığı incelemesinde dikkat çektiği bir fark vardı. Weber'e göre, kadîm Katolik zühd anlayışı "terk-i dünya edecek keşişler yaratmak" maksadını güderken; Londra, Philadelphia ve New York'daki manastırımsı hapishanelerin bânisi olan Quaker cemaatinin maksadı[14], Protestan ve Kalvinci köklerine sadık bir şekilde, "yeryüzündeki her nevî salih ameli ibadet bilecek meslek ahlâkına sahip aksiyon adamları" ortaya çıkarmaktı.[15]

---

[13] M. Ignatieff "State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", 82; Randal Mcgowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 77-78. Suça/suçluya karşı mücadelenin hapishane ya da İncil'deki intikam fikri ile değil çocukluktan itibaren insanların fikrî ve ruhî melekelerini geliştirecek cemiyet hayatı vasıtasıyla olabileceğinin altını çizen XIX. yüzyılın ünlü Rus anarşist düşünürü P. Kropotkin'in, *'hapishanenin de manastır gibi sunî bir muhit olduğunu ve mahbusu topluluk içinde yaşamak hususunda daha da yetersiz kıldığı*'na dikkat çekmesi, iki müessese arasındaki benzerliği vurgulaması açısından zikre değerdir. Kropotkin'e göre, gerek hapishaneler gerekse manastırlarda insanın iradesini yok etmek için herşey yapılmaktaydı (*In Russian and French Prisons*, 233 ve 235; 224-225).

[14] Bir New York Quaker'ı olan Thomas Eddy'nin katkılarıyla alınan izinle 1797'de Hudson nehri kıyısındaki Greenwich Village'da Walnut modeli bir hapishane inşa edilmişti. İki katında 8'er kişilik 54 odası bulunan söz konusu bu yeni hapishanenin adı, Londra'daki selefine nisbetle *Newgate* olarak belirlenmişti. Koğuş sistemine dayalı olan Walnut Street Hapishanesi'nin 1776'daki açılışından sonra Quaker cemaati ileri gelenleri ile diğer mahallî liderler tarafından *Philadelphia Society for Alleviating the Miseries of Public Prisons* adıyla bir dernek kurulmuş, sonradan *Pennsylvania Prison Society* adını alan bu "hapishane cemiyeti" bütün dünyada türünün ilk örneği olmuştu. John Howard'ın hapishaneler hakkındaki fikir ve gözlemleri ile İngiltere'de bu hususta yapılanlardan haberdar olduğu anlaşılan Cemiyet'in çabaları neticesinde aynı yıl bir kanun çıkartıldı. Bununla, Walnut arsası içinde küçük bir hücre bloğunun inşası ve burada idam cezasına çarptırılmayıp hapse mahkum edilmiş ağır cezalık ve azılı mahkumların tecridi öngörülmekteydi (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 67-68).

[15] Max Weber, *Die Protestanische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*, (1904-5 tarihli ilk baskısı ve 1920 tarihli ikinci baskısında yer alan ilâve ve değişiklikler gözden geçirilerek yay. haz. Klaus Lichtbau ve Johannes Weiss), Bodenheim 1993, 116-117. Almanca'da bugünkü manasıyla "meslek" kelimesine karşılık kullanılan *Beruf* sözü "çağırmak, davet etmek" manasına gelen "rufen" masdarından gelmektedir ve Lut-

Bir başka ifadeyle, hapishane reformunun mucitlerinin başlangıçtaki hayalleri Hristiyanlık'da XVI. yüzyıldan itibaren kademeli olarak gelişen Reform'un açtığı yolda giderek, Katolikliğin manastır hücresinde yaşayan keşişe mahsus saydığı "metodik hayatı" umum halkı da kapsayacak şekilde gündelik hayata teşmil ederek zâhidane yaşayan fertlerden meydana gelen bir cemiyet oluşturmaktı. Martin Luther'in anladığı şekliyle Hristiyan (Protestan) zâhidliğinde[16], kişinin inancına hâlel getirmeyen ve umumî menfaate hizmet eden her iş onun için "meslek" (*Be-ruf*) idi. Luther'in bu anlayışını devam ettirdiği söylenebilecek Quaker ahlâk tasavvurunda da, insanın meslek hayatı "azm ü sebat ile sürdürülen bir fazilet talimi" idi ve kişinin mesleğiyle meşgul olurken gösterdiği ihtimam ve edeb (metod) sayesinde onun vicdanî-

---

her ile halefleri tarafından "Tanrı'nın davetine icabet etmek" üzere salih amel işlemek manasında kullanılmıştır. Kelimenin Türkçe karşılığı olan ve bugün "bir kişinin iyi bildiği ve yaptığı iş" manasına kullanılmaya devam eden "meslek" kelimesinin de, İslâm tasavvufunda "Hakk'a giden yol/yolculuk" manasına gelen *silk*, *sülûk* kelimeleriyle aynı kökten olması kayda değerdir.

16 Protestan Hristiyanlığın kurucusu kabul edilen Martin Luther "Bir Hristiyan İnsanın Hürriyeti Hakkında" başlıklı yazısında, çalışmayı itikadın zemini olarak yeniden tarif eder. Luther'e göre, nizâm-ı âlemin (*lex naturae*) tabiî bir gereği olarak bedenine ve toplum birliğine fiilen bağlı olan insan mümin bir Hristiyan ise, saf aşkta sebat bulan Tanrı'nın şefkat ve merhametine kendinden gayrısını severek mukabelede bulunmalıdır. İman ve aşk arasında kurulan bu bağlantı sayesinde çalışma, insanın bâtınına cismi üzerinde hakimiyet temin eden vasıtalardan birine dönüşür. Kendini bu dünyada ama öte dünya için çalışmaya adamış mümin böylece bir taraftan kendi kurtuluşunu hazırlarken diğer taraftan da parçası olduğu cemiyetin huzur ve mutluluğuna katkıda bulunacaktır. Mümini bir amel/çalışma adamı olarak gören Lutherci Protestan ve sonradan da Kalvinci öğretilerde, Ortaçağ'ın inzivaya çekilmiş keşişleri sevgisiz ve bencil olmakla itham edilirken, ruhban zümresine mahsus metodik ve sistematik zühd hayatı dışında bırakılmış "laik halk adamı" da bulduğunu yiyen, ananevî vazifelerini itinayla yerine getiren ve fakat "hayırlı işleri" plansız bir dizi münferit fiilden ibaret kişi olarak küçümsenir. Çünkü İlâhî inayetin insanı *status naturae*den *status gratie*ye çekip çıkarması için, hayatın her saati ve faaliyetinde "kendini dönüştürme" iradesi gösterilmelidir. Tamamiyle Tanrı'nın rızasını kazanmaya yönelik böylesi bir dünyevî hayat ile zahidlik tecrübesi artık çöller, kuş uçmaz kervan geçmez coğrafyalar ve Ortaçağ Avrupasının kurumlaşmış manastırlarının sınırları dışına çıkartılırken, onu bir *opus supererogationis* olmaktan da çıkararak kendi maneviyatına müdrik olmak isteyen herkesin deruhde etmesi gereken bir vazifeye dönüştürür (*Die protestanische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*, 39-40, d.not 43; s. 76-77; 120)

liğini temin eden merhamet hâli muhafaza edilebiliyordu. Esâsen Tanrı'nın kulundan talep ettiği de gelişigüzel bir çalışma değil, böylesi bir rasyonel meslek hayatıydı.[17]

Max Weber'in son derece veciz şekilde tasvir ettiği bu nevî bir metodik/zahidâne hayat düstûrunun XIX. yüzyılla başlayıp günümüze dek devam eden en görünür tezahürü olarak, aşırı formel/rasyonel modern askerî disiplin gösterilebilir. Kışlalar kadar olmamakla beraber, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de gelişen endüstriyel kapitalizmin yuvası olan manifaktür/ fabrika çalışma düzeni de, ilk bakışta "ücret karşılığı emeğin kiralanması" gibi gözükse de, benzeri bir "çalışma disiplini ve ahlâkı" ile yürütülen bir faaliyet haline gelmiştir. İnanmış âbid bir Quaker ya da benzeri bir başka Püriten cemaat/tarikat mensubunun başta maişet olmak üzere herhangi bir zaruret, kollektif ve ferdî fayda ya da keyif için değil de son tahlilde sadece kendi nefsini terbiye etmek ve Tanrı'nın rızasını kazanmak için çalışma anlayışı, XIX. yüzyılın vatandaş-askeri ve/veya fabrika işçisinde yerini devletin/işverenin menfaatini kendi menfaati bilerek çalışmasının fazileti fikrine bırakır.[18] Kurucu babalarının öngördüğü manevî misyonu[19] bir

---

[17] *Die Protestanische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*, 78-80; 131.

[18] Lewis Mumford, dünyadan sonrası için dünyevî keyiflerden feragat etmenin XIX. yüzyıl şartlarında kişiye aldatıcı bir ahiret saadeti hissi vererek onu Cennet'e değil kapitalist teşebbüse hazırladığına işaret eder. Anlık hazlardan feragat, yani müstakbel ödüller uğruna halihazırdaki haz ve faydaların terki gibi, XIX. yüzyılın kimi yazarlarınca sermaye biriktirmeyi ve faiz almayı haklı çıkartmak için kullanılan sözler; insanları tenlerinin anlık baştan çıkartmalarından uzak tutarak onlara ahirette daha büyük ödüller kazandırmaya çabalayan bir Ortaçağ vaizinin ağzından çıkan kelâm ile zahiren benzerdir (*Technics and Civilization*, New York- Burlingame 1963, 103).

[19] Michael Ignatieff, farklı dünya tasavvurları ve motivasyonlarla İngiltere'de XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde benzer kurumlar tasarlayan kanaat önderlerine örnek olarak, dinî zühd anlayışını esas alan ve Londra'daki Newgate mahbesinin 1816 yılında reformunda başat rol oynayan Elizabeth Fry ile aynı yıl Londra kamuoyunda adından söz ettiren sosyalist eğilimli hayırsever Robert Owen'i gösterir. Owen'ın New Lanark'da kurduğu model fabrika, işe yaramaz görülen yoksul kesimin nasıl mutî işçilere dönüştürülebileceğini kanıtlaması açısından kendisine Londra burjuva muhitinde şöhret kazandırmıştı (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain*, 144-145; 147-148; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 44).

tarafa bırakılırsa, iktidarlar için yeni hapishanelerin vazifesi, sınaî ya da askerî proleterlik dairesinden çıkanları istenilen standart vatandaş modeline uygun hale getirdikten sonra tekrar topluma iade etmek; ya da en azından "yoldan sapanlar"ı tecrit ve "yoldan sapma niyeti olanlar"a gözdağı vermektir.[20]

B. Bir Tanzimat Projesi: Cezanın Standardizasyonu ve Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi

Püriten-Protestan modernliğin icadı kapatıcı-kuşatıcı ceza infaz müesseselerinin Osmanlı Devleti'nin gündemine gelmesi, devlet ve toplum ilişkilerinde yeni bir devrin başlangıcı sayılan Tanzimat Fermanı'nın ilânı sonrasında gerçekleşmiş gözükmektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda altı en fazla çizilen hususlardan biri, başta can, mal ve ırzın teminat altına alınması ile siyaseten katil ve müsaderenin kaldırılması gibi temel şahıs hakları etrafında takdim edilen "kanuna uygunluk" ilkesiydi. İlk bakışta yönetilen halkı muhatap alıyor gözükse de, söz konusu bu teminatla öncelikle koruma latına alınmak istenen "padişaha rağmen iş yapacak" bürokrasi idi..[21] Şer'-i şerifden farklı ola-

---

Ignatieff'in, XIX. yüzyıl Avrupasında yoksullara barınak, öğretim ve sağlık hizmeti sağlanması teşebbüslerinden hiçbirinin, fukaranın zihnini kolonize edici tamamlayıcı bir deneme olmadan yapılmadığı yönündeki tesbitini de burada hatırlatalım. Ignatieff'e göre, bu gelenek içerisinde hümanitaryanizm kaçınılmaz bir şekilde tahakkümle irtibatlandırılmıştı. Devlet yurttaşlarına mükellefiyetlerini arttırırken bunu, burjuvanın kendi imajı olarak seçtiği "asketik doğruluk" karikatürü içine sokmak suretiyle haklı çıkarmaya çalışmaktaydı (*A Just Measure of Pain*, 214).

20 William G. Staples, *The Culture of Surveillance: Discipline and Social Control in the United States*, New York 1997, 27. Kendisi de Rusya ve Fransa hapishanelerinde yatmış olan XIX. yüzyılın meşhur anarşistlerinden Peter Kropotkin'e göre hapishane görevlilerinin maksadı, gardiyanlardan biri tarafından açılıp kapatılan elektrik anahtarları vasıtasıyla yataktan kalkan, çalışan, yiyip içen ve yatağa giren binlerce "otomat" yaratmaktı (*Kropotkin's Revolutionary Pamphlets*, ed. Roger N. Baldwin, New York 1970, 226).

21 Yüzyılın ikinci yarısında muhalif siyasî kimliği ile sivrilmiş Namık Kemâl de fermanın ilânından otuzdört sene sonra artık bir devre adını vermiş Tanzimat konusunda benzer düşünceler ileri sürmüştür: "..*Tanzimât haddizâtında hukûka müteallik değil sırf siyasî bir eserdir. Vâkıâ, sırf zâhirine bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur. Fakat hakîkat-i hâlde devletin hayatını te'min maksadıyla i'lân*

rak muhataplarının doğrudan din kökenli olmayan ve müslim-gayrimüslim bütün tebayı muhatap alan "kanun" önünde "eşitlik"; mahkemelerin umuma açık yapılması; muhakematın hızlandırılması; ceza infazına standart bir usûlun getirilmesi, cezalardaki müphemliğin ve keyfîliğin giderilmesi gibi vaatler, Avrupa'da XVI. yüzyıldan itibaren insanı merkeze alan hümanist düşünürler tarafından ortaya atılan yeni bir hukuk ve yeni bir toplum arayışına ait ahlâkî idealler olmakla beraber[22], sonraları bürokrasi-burjuvazi ittifakı tarafından manipüle edilerek kral, kilise ve aristokrasi üçlüsünü alt etmek üzere verilen mücadelede halkı harekete geçirmek için kullanılan demokratik propagandanın unsurları haline gelmişti.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun vaad ettikleri arasında askerealma ve vergi tahsilatı gibi idare ile toplum arasındaki münasebeti belirli kurallara bağlayacak kanunlar yanında, bunların tatbikatını teminat altına alacak ceza kanunlarının çıkarılması da yerini almıştı. Öncelikle merkezî hükûmetin iki saçyağı olan ulema ve vüzeradan kanuna karşı gelenlerin *'rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak te'dîb*'i için bir ceza kanunnamesi çıkartılacaktı. Bu çerçevede devlet görevlilerinin kendi kendilerini finanse ettikleri eski dolaylı idare tarzından çıkılması için düzenli maaş sistemine geçilmesi ve hemen arkasından alınacak cezaî tedbirlerle rüşvetin engellenmesi ısrarla altı çizilen hususlar arasındaydı. Nitekim, Ferman'ın ilânından bir sene sonra çıkarılan ilk ce-

---

olunmuştur", "Tanzîmât", *İbret*, no.46/ 25 Teşrin-i evvel 1288 (Yeni yazıya çevrilmiş metni için bkz. *Türkiye Günlüğü*, 8 (Kasım 1989), aktaran: Sıddık Çalık, s. 3). Görevinden azledilen ve sultanın gözünden düşen devlet ricaline yönelik idam, sürgün ve müsadere gibi siyasî cezaların kamu hizmetine olan talebi azalttığı yönündeki fikirler, III. Selim'e sunulan lâyihalarda da yer almıştı. Bunlara misâlen bkz. Ali Osman Çınar, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-levâyih'i ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992, 52-53.

22 Bkz. Cesare Beccaria, *An Essay on Crimes and Punishments*, 54; 41; 51; 21-22 (Orijinal ilk iki baskı: *Dei delitti e delle pene*, Livorno 1764, üçüncü ve genişletilmiş baskı, Lozan 1765). Beccaria'nın bu eseri kısa zamanda Avrupa'nın birçok yerinde tercüme edilerek yayınlanmış; A.B.D.'de ise ilk olarak 1773'de New York'da, 1776'da ise tecrit esaslı yeni tarz hapishanenin de çıkış yeri olan Philadelphia'da basılıp tanınmıştı.

za kanunnamesinde ahaliden ziyade memurlar muhatap alınmış ve bu konulara geniş yer ayrılmıştı.[23]

"Kanun"un henüz hukukun tamamına nüfuz edemediği ve şahsî hukuk ve ceza davalarının büyük ölçüde şer'-i şerife bırakıldığı erken devre ait bu yeni ceza kanunnamesi, aslında teba ile idare arasındaki münasebetin esaslarını belirleyen siyasî bir metin hüviyeti taşımaktadır. Statü ve din farkı gözetmeksizin herkesi içine alması ve kanuna bağlı cezalandırma anlayışının resmen kabul edildiğini göstermesi açısından, söz konusu kanunun çıkarılmasının mühim bir adım olduğu söylenebilir.[24] XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren başta Beccaria olmak üzere Aydınlanma filozofları tarafından ortaya atılan fikirleri benimseyen birçok Avrupa monarşisi de, idarenin bürokratikleşmesi/rasyonalleştirilmesi yolunda yeni ceza kanunları tedvinine girişmişlerdi.[25]

---

[23] Bütün bir Osmanlı coğrafyasını içine alan standart tek bir ceza kanunu yerine farklı kesimler için farklı kanunlar çıkarmak fikrine, yüzyılın başında kaleme alınmış Behic Efendi'nin ıslahat lâyihasında darastlıyoruz. Her meslekî grup için ayrı bir ceza kanunu çıkartılması gerektiğini düşünen Behic Efendi'ye göre, '*hademe-i Devlet-i Aliyye'ye mahsus olan hudud başka, erbâb-ı hıref ve tüccarın her sınıfına tahsis olunan başka ve sâire yani nizâm-ı askeriye dair tertib olunacak başka tefrik olunub birer suretleri her sınıfın rüesasına ita olunmalı*' idi (*Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-levâyih'i ve Değerlendirmesi*, 50).

[24] Bkz. Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu, "Hâtime" kısmı.

[25] M. Raeff, Avrupa'da sınırların yeniden belirlenmesi ve ekonomik birimlerin yayılışının, malların daha serbest akışını kolaylaştırıp can ve mal güvenliğini sağlayacak muntazam ve tektip hukuk usulüne ihtiyacı arttırdığının altını çizmektedir. Bu maksatla Roma-Germen örfî ve feodal hukukları câri hukuk sistemi içerisinde metodik hale getirilirken, hükümdar da siyasî-hukukî nüfuz alanını hakimler ve *magistratlar* aleyhine genişletiyordu. Bir kanun kodifikasyonu şeklini alan bu faaliyetle Raeff'e göre, '*Polizeistaat* ile birlikte oluşumları hızlanan modernliğin dinamik güçlerinin tam ifadesini bulmasını sağlayacak kendi içinde uyumlu, muntazam, tektip ve stabil bir kanunî çerçevenin temin edilmesi' hedeflenmekteydi ("The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeeth-and Eighteenth- Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach", *The American Historical Rewiev*, vol. 80, Issue 5 (Dec. 1975), 1239-1240).

Bunlar arasında, 1767'de II. Katerina tarafından hazırlatılan ve Beccaria ile Montesquieu'den mülhem umumî kanunname; 1786'da Toskana Kralı II. Leopold'un görevlendirmesi ile bizzat Beccaria'nın başkanlığında hazırlanan ceza kanunu; 1787'de Avusturya İmparatoru II. Joseph tarafından yayınlanan ve ölüm cezasına yer vermeyen yeni ceza kanunu; İhtilâl sonrası Fransa'da 1791'de hazırlanan ceza kanunu ve

Muhakemenin kamuya açık olması, hükümsüz infaz yapılmaması, kanun önünde herkesin eşit tutulması gibi maddelerin tekrar altının çizildiği kanunnamede tarif edilen suçlar ise sırasıyla padişaha hıyanet ve devlete karşı isyan çıkarma; kişinin ırz ve namusuna sövme; mal ve emlâke kanundışı el koyma; rüşvet alma ve verme; vergi tahsilatında yolsuzluk; başka bir memurun görev alanına girerek işine karışma; vergi ödememe; zabtiye memurlarına karşı gelme ve son olarak da silah çekme ile yol kesme olarak belirlenmişti.[26] Cezalarda ise devrin Avrupasında görülen eğilimlere uygun bir şekilde, bedene yönelik şiddet içeren eziyet verici uygulamaların kısmen de olsa terki ile, "kürek" başlığı altında toplanan ağır işlerde çalıştırma cezası ile sürgün ve kısa süreli hapis cezalarına doğru bir kayış söz konusuydu.[27] İdam cezası ise sa-

---

1794'de Prusya'da çıkartılan ve ikinci kısmı ceza hukukuna ayrılmış *Landrecht* (arazi kanunu mevzuatı) sayılabilir, bkz. Sulhi Dönmezer-Sahir Erman, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, c. 1, İstanbul 1997 (Ondördüncü Baskı), 64-65. Beccaria, suç ve ceza üzerine yazdığı ünlü risalesinin İngilizce çevirisine yazdığı 1775 tarihli önsözde, 'kanun ve hükûmetin fevkalâde olduğu ve ne vahşet ne de zulmun mevcut olduğu İngiltere için böyle bir eserin gereksiz olduğunu' ifade etmişti. Ancak mütercimi, mutlak monarşileri tenkit eden Beccaria'ya İngiltere'de de düzeltilebilecek şeyler olduğunu hatırlatmıştı. Borçluların hapsi, mahbeslerin havasız ve fecî hali, zindancıların gaddarlığı ve Kıta Avrupasına oranla yüksek idam cezası oranı bunlar arasındaydı, bkz. *An Essay on Crimes and Punishments*, 13.

Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu* adlı mühim eseri ile Rousseau'nun toplum sözleşmesi nazariyesinden etkilenen Beccaria, cezalandırmayı toplumdaki ferdî hak ve hüriyetlerin diğer fertler tarafından gasbedilmemesi için gerekli görüyor ve devletin adına ceza verme hakkını "sosyal savunma" çerçevesinde değerlendiriyordu. Eski rejimi, Aydınlama söyleminin anahtar kavramlarından "cehalet" ve "barbarlık" gibi sıfatlarla tasvir eden Beccaria'ya göre, kanun hakimiyeti "keyfî tiranlık" ile "gayrimeşru şiddet"i ortadan kaldıracaktı (Marie-Christine Leps, *Apprehending the Criminal: The Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse*, Durham ve Londra 1992, 18).

[26] 1256 tarihli Ceza Kanunname-yi Hümayunu'nun yeniyazı metni için bkz. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 811-819.

[27] Cismanî cezalara kanuna uygun olmak şartı ile nisbeten hoşgörü ile bakan Beccaria'nın ölüm cezasının yeni demokrasilere uymadığı şeklindeki fikirlerini benimseyen Bentham, Romilly ve Blackstone gibi faydacı düşünürler, teşhire yönelik şiddet yerine zorunlu çalışmayı da içeren uzun süreli hapis ve para cezalarını savunuyor, suçlunun bu şekilde topluma suçunun bedelini ödeyeceğini iddia ediyorlardı. Bentham'a göre, hücresinde dış dünyadan tecrit edilecek mahkum, yaptığı yanlışlıklar hakkında vidan muhasebesine girişecek ve ruhen yenilenme imkânı bulacaktı (Roy

dece devlete isyana karşılık öngörülmüş; tıpkı eski kanunnamelere benzer bir dille, bu suçu işleyenlerin "siyaseten katl" olunacağı bildirilmişti. Ancak burada da söz konusu cezanın padişah tarafından müebbet küreğe çevrilebileceği hükmüne yer verilmişti.[28] Yine, klasik dönem kanunnamelerinde şer'-i şerife atıfla taziren ölümle cezalandırılan yol kesme fiili de, yeni kanunda, kısas gerektirecek bir katil vuku bulmamışsa, 7 sene küreğe konulmak ile cezalandırılmaktaydı (XI/1-3).[29]

Porter, *The Enlightenment*, Hong Kong 1993, 67-68). Cezalandırmadaki bu değişiklik, Beccaria'nın da belirttiği gibi, "gözetleyici bir polis" idaresine geçişi de beraberinde getirmekteydi. Böylece, iktidarın fiilî teşhirine dayalı "ibretlik" cezadan, anonim ve görünmez yeni iktidara uygun polis ve hapishane gibi kurumsal gözetleme, denetleme ve kapatma müesseselerine geçilmekteydi (Christopher Dandeker, *Surveillance, Power and Modernity: Bureaucracy and Discipline From 1700 to the Present Day*, 59 ve 118-119). Bu doğrultuda, hapishane ve hürriyet kısıylayıcı cezaların en erken geliştiği ülkelerden biri olan İngiltere'de; dağlama 1779'da, kadınların kırbaçlanması 1819'da, direğe bağlayıp teşhir etme 1837'de kaldırılmış, halka açık idam infazları ise ancak 1860 tarihinde hapishane duvarlarının içine girmişti (Michael Ignatieff, "State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", 79). İngiltere dışında Islah edici hücre tipi hapishanenin (*penitentiary*) ilk kurulduğu yer olan ABD'nin Pennsylvania eyaletinde de 1786 yılında eşkıyalık ve hırsızlık gibi suçlar için, 1794'de ise birinci derece cinayet için idam cezası kaldırılmış; kezâ New York, New Jersey ve Virginia eyaletleri de 1796'da aynı yola gitmişti (David Rothman, "Perfecting the Prison, United States, 1789-1865", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, ed. Narval Morris-David J. Rothman, 103; U. R. Henriques, "The Rise and Decline of the Separate System of Prison Discipline", *Past and Present*, 54 (Feb. 1972), 72-73).

[28] Devlete, kanun ve nizamlara karşı bir ya da birden çok kişiyi sözle hareket geçirmenin cezası 1 ilâ 5 sene küreğe konulmak iken (II. Fasıl, 1. Madde), kışkırtmanın yanında âsilere silah ve barut verilmesi halinde idam söz konusu oluyordu (II/2).

[29] II. Fasıl, 3. ve 4. Maddeler. Söz konusu kanunnamede hapis (ve kürek) cezası verilecek suçlar ve mütekabil hapis süreleri şu şekildedir: Devlet görevlileri ya da herhangi bir kişiye sövmek; itibarına dokunacak laf söylemek için 5-25 gün hapis (III/1); bir kişiyi dövme, alet ile vurmak için kabahatin derecesine göre 15 gün-3 ay hapis (III/5); rüşvet alan memura görevden uzaklaştırma ve kürek (V/12 ve VI/3); farizânî zimmeti olan vergiyi vermeyen kişi için hapis cezası (IX/1); zabıta tarafından istenilip de özrü olmadan gelmeyen kişiye 10 günden 40 güne kadar hapis (IX/2); zabtiye ve rabtiye memurlarına silah çeken kişiye Dersaadet'de 2-3 sene kürek cezası, yaralayanlara 5 sene kürek cezası (IX/3); bir kişiye silah çekme için 1 sene, silah boşaltma ve yaralama için 3 sene kürek cezası (X/1); yol kesip adam öldürmeden soygun yapanlara 7 sene, adam öldürenlere 10 sene kürek (XI/1-2).

Yeni ceza kanununda tek başına hapis cezasına fazla yer verilmemesi ve bir ceza infaz müessesi olarak hapishanelerden bahsedilmemesine rağmen, yukarıda sözü geçen siyasî ve hukukî düstûrlar hapishanenin orta vadede ceza infaz sisteminin tam kalbine yerleşmesine zemin hazırlayacaktı. Çünkü Bâbıâli bürokrasisinin ceza muhakematı ve infazında yerleştirmeyi hedeflediği standart ve objektif kriterlerin hayata geçmesi için memleketin birbirinden çok farklı bölgelerinde mahallî şartlardan yalıtılmış benzer ceza infaz müesseselerinin mevcudiyeti şarttı.

İlk Ceza Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesinden 6 sene sonra, katil suçuna devletçe verilecek cezanın ne olması gerektiği konusunu görüşen Meclis-i Vâlâ'nın aldığı karar, merkezî hükûmetin şahsa karşı suçların cezalandırılmasına daha fazla müdahil olma isteğini ve hapis cezasından beklentilerini göstermesi açısından mühimdir. Mevcut Ceza Kanunnamesi'nde diyet gerektiren katil suçu işlemiş kişinin 7 sene, maktulun vârisleri tarafından "meccânen" yani diyet bedeli alınmadan affolunmuş kişinin ise 15 sene müddetle küreğe konulmasının öngörüldüğüne ve fakat sonradan söz konusu ceza süresinin 1 seneden 5 seneye indirildiğine atıf yapan Meclis-i Vâlâ heyeti, cezanın hafifleştirilmesinin caydırıcılığını azalttığı görüşündeydi. Çünkü katil fiili dinen en büyük suç olması dışında can emniyetinin ortadan kalkması ve memlekette asâyişin zedelenmesine itibarıyle amme huzurunu da doğrudan zedelemekteydi. Bu yüzden katl mahkumlarının '*gereği gibi ıslâh-ı nefs etmeleri ve habsde ziyâde durdukça o misillu sû-i ef'âlden bi't-tab'i geçmeleri*' için hapis sürelerinin uzatılması gerekliydi. Diyet gerektiren ya da kısas gerektirip de maktulün vârisleri tarafından alınacak diyetle sulha bağlanacak hallerde, davayla alâkalı şerî hüküm icra olunduktan ya da maktulün vârisleri kâtili diyetsiz olarak affettikten sonra kâtilin davası artık '*taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye râci olmakta*' idi. Amme hukuku çerçevesinde katil mahkumlarının suç derecelerine göre verilecek bu cezalar, mahkum taşradaysa bulunduğu bölgenin en büyük şehrinde İstanbul'da ise alışıldığı üzre Tersane-i Âmire küreğinde ve diğer zabtiye merkezlerinde infaz edilecek 5 ilâ 15 seneye kadar kürek ve prangaya koymak şeklinde yeniden düzenlenmişti.

Meclis-i Vâlâ'nın bu görüşünü Saray'a arzeden Sadaret de, katil ve benzeri ağır suçlara verilecek hapis cezasının süresinin arttırılmasına, *'müddet-i mahbûsiyyette lâyıkıyle ıslâh-ı nefs etmek ve mürûr-ı zemân ile öyle sû-i efâlden bi't-tab' geçmek ve emsâline dahi cezâsı şedîd görünmek'* gerekçeleriyle destek vermiş; ayrıca merkezî idarenin bu tarz ağır cezaların taşradaki infazı üzerindeki denetimini arttırması gerektiğinin de altını çizmişti. Uzun süre hapis cezası almış kişilerin başkalarına ibret de olsunlar diye kendi memleketlerinde prangabend edilmeleri yoluna gidiliyorsa da, bu kişilerin taşrada ne şekilde haps edildikleri Bâbıâli'nin pek malumu değildi. Mahallî idarecilerin infaz sırasında gösterebildikleri kayıtsızlık, bu nevî mahkumların cezadan kurtulmasının yanısıra, ümit edilenin tam tersi bir "ibret" görüntüsü de doğurabiliyordu. Bâbıâli bürokratları bu yüzden, suçluların kanunen hak ettikleri cezada öngörülen hapis müddetini tamamladıklarından emin olunabilmesi ve mahkumların yol temizlemek gibi hizmetler ya da bazı demir madenlerinde çalıştırılmak üzere İstanbul'a gönderilerek Tersane-i Âmire küreğinde ve diğer zabtiye mahallerinde hapislerinin daha uygun olacağı kanaatindeydi.

Bununla beraber, pâyitahtın bir "*mecma'-yı haşerât*", yani "kötü adamların toplandığı bir yer" olmaması için bu kişilerin ceza sürelerini tamamlar tamamlamaz derhal memleketlerine geri gönderilmesi gerektiği de bir derkenar olarak talebin hemen yanına ilâve edilmişti. Daha önceden cezası kesinleşip halen taşrada cezasını çekmekte olan ve eldeki kayıtlara göre ceza müddetlerini bitirmelerine daha uzun süre olan kürek mahkumları da, Sadaret tarafından pâyitahta gönderilmesi arzu edilenler arasındaydı. Böylelikle hem suça niyetlenmiş kişiler "*terhîb*" edilecek, yani "korkutulacak", hem de cezasını bitirmeden salıverilmiş olan mahkumlarla bunları salıveren memurlar bu vesileyle ortaya çıkarılacaktı.[30] Meclis-i Vâlâ ile Sadaret'in bu yöndeki taleplerini tasdik onayan irade-i seniyye; katle verilen kürek cezasının süresini tekrar uzatırken cezanın infazı da birkaç sene sonra İstanbul'daki

[30] BOA, *İrade Mesâil-i Mühimme* (=İ.MSM), nr. 126 (22 Zilhicce 1262/ 19 Kasım 1848).

mahbeslerde büyük yığılmalara sebep olacak şekilde merkezîleştirilecekti.

Merkezî hükûmet sadece hapis, pranka ve kürek mahkumları değil, yaşadıkları yerden sürülmeye (*nefy u iclâ*) mahkum edilmiş kişilerin cezalarını tamamlayıp tamamlamadıkları hususunda da şübheliydi. Bu konuyla ilgili olarak edinilen istihbaratı değerlendiren Meclis-i Vâlâ heyeti, nefy mahkumlarının gönderildikleri yerlerden kısa sürede savuşmaları için iki sebep üzerinde durmuştu. Bunlardan ilki, nefyi gereken kişilerin '*öteden beri câri olduğu üzere hemân hâtıra gelen mahallere gönderilmesi*' ve çoğu korunaklı olmayan bu yerlerden firarın nisbeten kolay olmasıydı. Menfa merkezlerindeki memurların "*emr-i zâbıta*"ya dikkatsizliği ise firarlara zemin hazırlayan bir diğer idarî zaaf idi. Bunların önüne geçilmesi için alınması gereken tedbirleri görüşen yüksek kurul, söz konusu nefy mahkumlarından suçları ağır bulunup şiddetli ceza görmesi gerektiği düşünülenlerin "*muhâfazalıca bulunan*" yerlere gönderilmesi yönünde bir tavsiye kararı aldı. Meclis-i Vâlâ heyetinin bu vesileyle zikrettiği yerler, daha sonraki yıllarda "*taşra kürek merkezleri*" olarak karşımıza çıkacak kale ve/veya tersane sahibi kıyı şehirleriydi: Rumeli'de Varna, Vidin, Rusçuk ve Niş kaleleri; Anadolu ve Akdeniz (*Bahr-ı Sefîd*) taraflarında ise Antalya, Diyarbekir, Sinop, Rodos ve Magosa gibi.[31] Bâbıâli'nin eskiden beri en çok tercih ettiği sürgün

---

[31] *İ*. MSM, nr. 161 (14 Muharrem 64/ 22 Aralık 1867). Alınan bu karardan dokuz sene sonra yaşanan ve Meclis-i Vâlâ'nın gündemine giren bir vak'a, nefy cezasının infazı hususunda merkezin yaşadığı çaresizliği açıkca gözler önüne sermektedir. İşledikleri suçlar sebebiyle Trablusgarb'a nefy olunarak oradan memleketlerine ve Girit adasına firar eden Aydın ve Denizlili dört mahkum nihayet Muğla sancağında yakalanmışlar; verdikleri ifadelerden bunların başta 25 kişi olarak firar ettikleri ve fakat sonradan her birinin başka bir yere dağıldığı anlaşılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Bâbıâli'den İzmir ve Sayda valilerine gönderilen buyrulduda, yakalanan kişilerin tekrar menfalarına gönderilmesi '*...eşhâs-ı merkûmenin zabt u rabtı hâsıl olamadığı cihetle menfâlarına i'âdeleri beyhûde bir takım masârıfı mûcib olacağı*' gerekçesiyle tercih edilmemiş ve "*mücâzât-ı mahdûde*", yani Tersane-i Âmire'de küreğe konulmakla yola gelmeyecekleri anlaşılmış dört mahkumun müebbeden Akkâ'da kalebend olunmaları talimatı verilmişti (BOA, *Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ* (=A.MKT.MVL), nr. 82/85, 10 Rebiyü'l-evvel 1273/ 8 Kasım 1856). Yine aynı sene içinde taşraya gönderilen bir başka talimatnamede de, ağır suçlardan mahkumen kalabend olarak

yerlerinden olan Trablusgarb ve Fizan'ın bu listede bulunmamasının sebebi ise, bundan birkaç ay önce Meclis-i Vâlâ'nın aksi yönde aldığı bir tavsiye kararıydı. Buna göre, Trablus eyaleti *'hüsn idâresi en ehemm ve elzem olan'* Osmanlı topraklarındandı ve oraya gönderileceklerin mahallî ahaliyi *'Devlet-i 'Aliyye'ye ısındıracak'* kişiler olması gerekirken *'böyle bir takım fazâhati i'tiyâd edinmiş eşhâsın'*, yani bu cins "edebsizlikleri alışkanlık haline getirmiş olanların" bu eyalete sürgüne gönderilmesi uygun değildi. Bunların İstanbul'da tevkifine de sıcak bakmayan Meclis-i Vâlâ heyeti, "sâbıkalı" bu grup için *'mesâfede ba'îd olan ve firâr ve 'avdet mümkün olamayan'*, yani mahkumların kaçıp dönemeyecekleri kadar uzakta başka yerlere işaret etmişti. Birden çok kez suç işlemiş kişilerin suç derecelerine göre kendi içlerinde sınıflara ayrılması lüzumuna da dikkat çeken Meclis-i Vâlâ, bunlardan *'cünha ve kabâhati fevkal'âde olanların'* Sudan içine; ikinci derece suç işlemişlerin kalebend olmak üzere Akkâ'ya ve üçüncü derecede bulunanların ise Magosa'ya yollanmasının yerinde olacağını bildirmiş ve bu tavsiye çıkan irade-i seniyyeyle resmiyet kazanmıştı.[32]

Alınan bu kararlara rağmen tutuklamadan ceza infazına kadar adlî sistemin büyük oranda eski minval üzre devam ettirilmesi ve sık sık da fizikî cebre başvurulması, "himaye" için İstanbul'daki İngiltere Sefareti'ne sığınan Gayrimüslim zanlı ve suçluların sayısının her geçen gün artmasına gerekçe oluşturuyordu. Çoğu Maltalı ve Oniki Ada kökenli Rumlar'dan oluşan ve İngiliz tüccarların bu bölgedeki faaliyetinde oynadıkları rol sebebiyle Sefaret tarafından geri çevrilemeyen bu zümre, İngiltere Elçisi Canning'in en büyük sıkıntı kaynaklarından biriydi. Elçi'nin ifadesiyle, 'en göze batan suçlu sınıfını oluşturan bu kişiler, Sefaret'e sığınmak hususunda yalnız değillerdi. İstanbul'u dolduran ve sokaklarda çatışıp geceleri birbirlerini bıçaklayan suçlular da

---

çeşitli yerlere sürgüne gönderilen kişilerin, buralarda yeterince iyi muhafaza olunmayarak kale içinde ellerini kollarını sağlayarak gezindikleri, kaçıp vatanlarına giderek buralarda istenmeyen işler yaptıkları belirtilerek, bunların yanlarında nöbetçi olmadan kale dışına çıkarılmamaları ve idarecilerin maiyetleri bu tedbir için maiyetleri yeterli değilse bildirilmesi istenmekteydi (A.MKT, 288/98, 15 Zilhicce 1273/ 13 Temmuz 1853).

[32] İ.MSM, nr. 159 (4 Muharrem 1264/ 12 Aralık 1847).

Osmanlı kolluk kuvvetlerinden kaçıp Sefaret'e sığınanlar arasındaydı'. Adalılar'ı 1844 yılında memleketlerine gönderen Canning, bunların ertesi sene çıkıp geri gelmeleri ile iyice zor duruma düşmüştü. Çünkü onları cezalandırmak için elinde hukukî bir vasıta yoktu. Londra'ya yolladığı bir yazı ile, konsoloslara adlî yetkiler verilmesini ve kendisinin bu suçluların muhafazası işinden kurtarılmasını isteyen Canning'in içinde bulunduğu hali tarifi, aslında Osmanlı adlî sisteminin ne halde olduğu ve istikbalde hangi yönde dönüşeceğini gösterir cinstendir:

"*(Elimde) Ne İngiliz polisi (police) var, ne de İngiliz hapishanesi (prison). Bu yüzden de, himaye edilen suçluların tutuklanması çok zor hale geliyor. Bir tutuklamanın yapılması halinde ise ilgili kişileri ya Tersane Zindanı'nın (Turkish Bagnio) dehşetine terketmek ya da şübheli kefaletlere bağlayarak serbest bırakmak gerekiyor*".[33]

Devrin Osmanlı ceza hukuku ve ceza infaz usulüne dair muhalefetini, irtidada karşılık verilen ölüm cezasının kaldırılması yolunda 1844 sonbaharında giriştiği mücadele ile de göstermiş olan Elçi Canning, sonraki yıl da işkencenin kaldırıldığını ilân eden fermanın çıkmasına vesile olmuştu. Üsküdar'da 1844 Kasım'ında 3 Hristiyan'ın yargılanmadan cezalandırılmaları, Trabzon'da vali paşanın sokak ortasında iki suçlunun boğazını kestirmesi ya da Musul valisinin benzeri uygulamaları da, İngiliz Elçisi'nin öğrenip de şikâyet konusu ettiği uygulamalar arası-

---

[33] Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, c. II, Londra 1888, 85-87. İngiliz Elçi'den himaye bekleyen Gayrimüslim Osmanlı uyrukların, zaman içinde Nasturîler, Protestan Ermeniler ve Pera'nın Rum esnafı da katılacaktı (s. 88). İstanbul'daki İngiltere Sefareti'nden Londra'ya gönderilen 23 Ocak 1845 tarihli bir yazıda, Elçi'nin Tophane mahbesini gezip buradaki yeni hapis yerini beğendiği ve İngiltere teb'ası ve mahmisi mahkum ve mahbusların burada tutulabileceği yönünde görüş bildirdiği kayıtlıdır. Yazışmanın ekindeki listeye bakılırsa, söz konusu kişilerin toplamda 15 kişi olduğu ve çoğunun 1864'e kadar İngiltere toprağı kalmış Yedi Adalar sakini olduğu görülmektedir, bkz. The National Archives, *Foreign Office* (=FO), 781/2. İstanbul'daki İngilitere Sefareti tarafından tutulmuş 1840'lara ait *police registers* için bkz. FO, 781/3. Bu kayıtlarda, çoğu Yedi Adalar ve Malta kökenli zanlıların 1846 yılında 87, 1847 yılında 71, 1848 yılında 66 ve 1849 yılında 53 kişi olduğu bilgisi mevcuttur. Toplam 277 zanlıdan 138'i hüküm giymiş; 171'i tahliye edilmiş, 7'si ise muhakeme için başka yere gönderilmiştir. Mahkumlar

na katılmıştı. Kendi ülkesinde ve Avrupa'nın diğer devletlerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da cismanî cezalardan polis ve hapishaneyi esas alan bir "gözetleme ve kapatma rejimi"ne doğru geçilmesini arzu eden İngiliz Elçisi'ne göre, hafif suçluların hâlen falaka ile cezalandırılıyor olmaları da, devlet ricali dahil bazı mahkumların boyunlarının vurulmaya devam edilmesi de "kabul edilebilir" değildi.[34]

---

hapis ya da para cezasının yanısıra Beyrut limanı üzerinden sınırdışı edilmekle de (meselâ bkz. FO, 226/8) cezalandırılmışlardır.

İngiltere Sefareti'nin 1855 yılı sonlarında Bâbıâli'ye başvurarak İngiltere teb'asından olan suçluların haps ve tevkifi için Zabtiyye mahbesinde bir yer istediğini; Zabtiye binasında İngilizler'e ayrılacak bir yer olmamakla beraber, o sıralar zaten Zabtiye Müşirliği'nin gündeminde olan Zabtiye bitişiğinde satın alınmış Tahir Paşa arsası üzerindeki bazı kârgir mahallerin tamir edilerek mahbes olarak kullanılmasının bu kez İngiltere Elçisi'ne teklif edildiğini; İngiltere Elçisi'nin de Zabtiye Müşirliği'nin teklifi üzerine gelip bu arsayı bizzat gezerek kendisine gösterilen kârgir mahalleri beğendiği de malumumuzdur. Söz konusu binaların tamir edilerek mahbese dönüştürülmesi için gerekli görülen 15,000-20,000 kuruşluk meblağın kimin tarafından karşılanacağı hakkında zabtiye müşiri ve sefaret tercümanı arasında geçen görüşmede, tercüman bu mahallerin geçici olarak İngiltere Devleti'ne tahsis olunması halinde tamirat masrafının İngiltere tarafından karşılanmayacağını, eğer masraf kendilerince karşılanırsa da bu binaları terk etmeyeceklerini ifade edince Müşirlik ikinci ihtimali uygun görmemiş ve maliyet Hazine'den karşılanarak binaların geçici olarak İngiltere'ye bırakılmasının daha yerinde olacağı şeklinde görüş bildirmiştir. Müşirliğin bu teklifi Sadaret tarafından da yerinde görülerek, bu konuda bir irade-i seniyye çıkmışsa da (BOA, *İrade-Hariciye* (=*İ.HR*), nr. 125/6300), bu fikrin vücût bulup söz konusu binaların "İngiliz hapishanesi" olarak kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye tesadüf etmediğimizi belirtelim.

[34] Stanley Lane-Pool, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 84-85. Canning'in bu çıkışından kısa bir süre sonra, 1845 Şubat ayında, taşradan Sadaret'e gönderilen bir yazıda, yabancı bir kadınla basılan zina zanlıları; kadınlar ve genç çocuklara sarkıntılık edenler; sokak ortasında ya da sair yerlerde nâra atıp önüne çıkana sataşan sarhoşlar; alâmetiyle yakalanan kumarcılar ve esnaftan ölçüyü eksik tartan ve narhından fazla satanlara, haklarındaki itham sübût etmediği hallerde hadd tatbik edilmese de tazîren değnek vurulmasının Bâbıâli tarafından tenbih edildiğine işaret ediliyor ve fakat buna birçok yerde dikkat edilmediğinden şikayet ediliyordu. Yazıyı kaleme alan Mehmed Tayyar'ın edindiği istihbarata göre, Osmanlı coğrafyasında '*mugâyir-i şer'-i şerîf ve hilâf-ı irâde-i seniyye*' haller yaşanıyor, toptan yasaklanmış olmasına rağmen hırsızlara değnek vuruluyor, zanlılar sırtüstü yatırılıp falakaya çekiliyordu. Bu yüzden, Bâbıâli'nin kimlere ne mikdar değnek vurulacağına açıklık getirip bunu mahallî idarecilere tekrar açıklamasında fayda vardı, bkz. *A.MKT*, 22/44.

Birkaç sene sonra da Osmanlı mahbeslerinin Avrupa'daki benzerleri doğrultusunda "ıslah" edilmelerini gündeme getirecek Canning'in, tutuklamalarda ve bazı suçluların cezalandırılmasında kullanılan Osmanlı mahbesleri hakkındaki yorumu oldukça olumsuz ve bir hayli abartılıydı. Buna göre, taşra bir yana pâyitahttaki mahbesler bile '*kendi ülkesindekilerin iki ya da üç asır önceki halini andırmaktaydı*'.[35] Öyle gözüküyor ki, Avrupa'da "hapishane reformu"nun başını çeken İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi, yüzyılın başında Londra ve İngiltere genelindeki mahbes ve zindanların ne halde olduğundan ya haberdar değildi[36] ya da kolonyal söylemin o bildik yapısı içerisinde "mekânda

---

[35] Stanley Lane-Pool, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 102.

[36] XVIII. yüzyılın son çeyreğinde gelindiğinde İngiltere'de hapis cezası henüz yaygınlık kazanmış bir uygulama değildi. Hapsedilenlerin çoğu mahkemesini ya da cezasının infazını bekleyen tutuklulardı. Mahkumen mahbus bulunlar arasında ise dilenciler ya da serseriler gibi hafif suçlular başı çekiyordu. Teorik olarak iki tür hapsetme mekânı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki; kürek mahkumları, tutuklular ve borçluların tutulduğu zindanvarî mahbes (*jail*), diğeri ise kısa süreli cezalara çarptırılmış hafif suçluların konulduğu ıslahevi (*house of correction*) idi. Ancak bu tasnif çoğu kez hayata geçmiyor ve farklı kategorilerden kişiler aynı mekânda kapatılabiliyorlardı. Zindan (*jail*) ile mahbes/hapishane (*prison*) kavramları ise birbirine karışmış vaziyetteydi. Adem-i merkeziyetçi bir idarî geleneğe sahip İngiltere'de başkentteki mahbesler yanında, işletmesi toprak sahibi aristokratlara, kilise yöneticilerine ve geçimlerini mahbuslardan aldıkları harçlar ile mahbes içi bira satışından sağlayan sürdüren zindancılara bırakılmış mahallî mahbesler de mevcuttu. Gerek başkentteki gerekse taşradaki mahbeslere girenlerin ilk karşılaştığı şeyler, gürültü ve kötü bir koku idi. İçerde karışık vaziyette bulunan mahbuslar ve ziyaretçilerini ayıran tek şey, kürek mahkumlarının ayaklarına vurulmuş zincirlerdi. Farklı türden müşterilerin konakladığı bir misafirhane görüntüsü veren kimi mahbeslerde parası olan mahbuslar rahat içinde fukara takımı ise sefalet ve açlık içinde günlerini geçirmekteydi. Zindancıların mahkum harçlarından elde ettikleri kazançlarına yoğunlaşması ve sonraki hapishanelerde rastlanılacak türden bir "disiplin obsesyon"larının bulunmaması sebebiyle, mahbes içinde kumar oynayan ya da içerdeki fıçıdan içki içenlere de sık sık rastlanabilmekteydi. Suçlu muamelesi görmeyen borçlular ise zindancılar tarafından pek sıkıştırılmaz, zaman zaman karıları ve çocuklarını da içeri almakta bir engelle karşılamazlardı (Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 72-73). Ayrıca, "zindan humması" (*gaol fever*) denilen salgın hastalık da mahbusların hayatını ciddî şekilde tehdit etmekteydi. Yüzyılın sonuna doğru suçun ve hapis cezasının artması ile mahbeslerde oluşan izdiham ise tifüs salgınlarını beraberinde getirmişti, bkz. Roy Porter, "Howards's Beginning: Prisons, Diseases, Hygiene", 15. Kırbaç, zincir ve salgın hastalıklar, hapishane reformunun gündeme geldiği XIX. yüzyı-

farklı, zamanda geri öteki" kurgusunu bu kontekste yeniden üretiyordu.[37]

Osmanlı siyasî merkezinin tebası üzerindeki iktidarına ortak olma niyetindeki İngiliz Elçisi'ne göre, eğer Bâbıâli'nin işine dostça karışılmaz ve yol gösterilmez ise '*Hristiyan unsurlar bir süre sonra isyân edebilir ve karışıklığa yol açabilir*'di. Eflak'daki karışıklık muhtemel bir Rus müdahelesine zemin hazırlarken, Bulgarlar ve Arnavutlar ile meskun bölgelerde de ayaklanma hazırlıkları yapılmaktaydı.[38] Emrinde çalıştığı Bakan Aberdeen'in "bilinci bulanık barbarların reformu" için çok vakit harcadığı şeklindeki itirazına, Osmanlı coğrafyasına polis ve hapishaneyi sokmaya uğraşan Elçi Canning'in verdiği cevap kayda değerdi: "*Bizim görevimiz, bizim işimiz köleleştirmek değil hür kılmaktır. Bizim meselemiz, yol göstermek ve milletlerin yürüyüşünü yönlendirmektir*".[39]

---

lın ilk yarısında, İngiltere, Amerika ve Fransa'daki birçok mahallî mahbeste hükmünü hâlâ korumaktaydı, bkz. Michael Ignatieff, "State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", 82.

37 Avrupa kökenli kolonyal söylemlerde öteki kurgusu hakkında bir değerlendirme için bkz. Hayden White, "The Forms of Wilderness: Archaeology of an Idea", *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* içinde, John Hopkins University Press, Baltimore1985, 150-182.

38 Stanley Lane-Pool, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 84.

39 Allan Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (ed. by W. R. Polk and R. L. Chambers), Chicago University Press, Chicago 1968, 262. Ondokuzuncu yüzyılın ortasında Londra hapishanelerini inceleyen iki müfettişin raporunu kitaplaştıran yayıncı önsöze, '*aşağı sınıfların uzun süredir"tehlikeli sınıflar" olarak; kadınıyla erkeğiyle medeniyet (civilization) skalasında Hottantolar'dan az biraz daha yüksek olarak görüldükleri*'ni, '*çalışmayıp başkalarının can ve malına kasdetmekle*' suçlandıklarını vurguluyordu (Henry Mayhew- John Binny, *The Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, Londra 1862, iii). Bu söylem o devirde artık İngiltere kamu hayatına hakim olma yoluna girmiş burjuvazinin kendi zıddı olarak tarif ettiği proleter ve lümpen şehir yoksulları/mülkiyetsizleri ötekileştirici kimlik kurgusunun tipik bir ifadesidir. Tasarlamış olduğu *Panopticon* modeli gözetlemeye dayalı yeni hapishane (*penitentiary*) modelinin habercilerinden sayılan İngiliz faydacı düşünür Jeremy Bentham da "suçlular"ı (*delinquents*) tarif ederken "kesintisiz denetlenmesi gerekli hususî bir varlık cinsi' gibi bir ifade kullanmıştı. Ona göre bu sınıfın zaafiyeti, geçip giden anın baştan çıkarışına kapılıp gitmelerinde yatmaktaydı. Zihinleri güçsüz ve düzensizdi (Martin J. Wiener, "The Health of Prisoners and the Two Forces of Benthamism", *Health of Prisoners* (ed. Richard Creese- W. F. Bynum- J. Bearn), 46).

Her ne kadar Reşid Paşa'nın tasfiyesinden sonra yerini alan ekip Elçi Canning'in tenkit ve tavsiyelerine pek de sıcak bakmıyorsa da, "polis" ve "hapishane" eksenli yeni bir iç güvenlik politikası onların da gündemine girmişti. Tabiî bunda, gayrimüslim teb'anın Avrupalı büyük devletlerce giderek daha yoğun olarak Osmanlı adlî sisteminin dışına doğru taşınmak istenmesi ve fizikî şiddete dayalı kadîm ceza tatbikatının kimi bölgelerdeki siyasî muhalefeti güçlendirmesinin rolü büyük olmalıydı.

Canning ile aynı sıralarda "polis"ten bahseden Bâbıâli'nin güçlü isimlerinden Sadık Rifat Paşa, Avusturya'daki sefirliği sırasında gözlemlediği şiddetten nisbeten tecrit edilmiş yeni sosyal kontrol sistemi ve ceza hukukunu İstanbul'daki muhataplarına şu şekilde tasvir etmişti:

" ..*Ve mamafih bu rütbe müsaade ile yine bir gûne nizamsızlık olmayıp ve münazaa ve cidâl vukû' bulmayıp ve a'lâ ve ednâ velhasıl kimse kimseye el kaldırmayıp, bilfarz, bir gûne münazaa vukû' bulsa veyahud bir cünha dahi vâki' olsa derhal "polis" tabir olunan zâbıtan tarafından ahz u te'dîb ve kavânin-i mer'iyye üzre bazen tecrîm bile olunur, fakat siyaset muamelesi pek nâdir vâki' olup, icab etse bile o makûle cerâ'im-i cesîme ashâbını kabahat-ı vakı'asından dolayı sual ve cevab ve tahkikat ile icra-yı muhakemesi hayli vakitler sürdükten sonra, hasbe'l-kanun ne makûle cezaya müstehak olur ise, ona göre badehu icra olunur. Bu cihetle zulmen ve garazen tagyîr-i hak muamele-i şedîdesi icra olunmaz. Cesîm bîmâr ve tımarhaneler olarak mahsus hizmetçileri olduğundan fukaradan mahallât arasında hasta ve alîl ve sokaklarda serseri ve meczub bulunmayıp, o makûleleri bîmarhanelerinde tımar ederler ve ekser fukaraları alîl olamadığı halde fabrikalarda amele suretiyle istihdam olunduğundan sokaklarda gedâ makûlesi kesret üzre görülmez*".[40]

Rifat Paşa'nın son derece hoşuna giden bu yeni politika, bir taraftan şiddetin ülke içinden yalıtılması ve cezalandırmada kanunauygunluk ilkesini ön plana çıkartırken, diğer taraftan "kanun"u vaz' eden ve

---

[40] *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I (1839-1865), haz. M. Kaplan- İ. Enginün- B. Emil, İstanbul 1988, 33-34.

kendini onu korumakla görevli sayan bürokratik iktidarın toplumun hayat alanına müdahelesini arttıran bir kontrol şebekesini beraberinde getirmekteydi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve İhtisab Nezareti'nin kurulması ile beraber bu yönde ilk adımı attığı söylenebilecek Osmanlı idaresi, 1843'de karara bağlanan yeni askerî organizasyon ile beraber şehir merkezlerinde yeni bir iç güvenlik teşkilatının da temelini atma noktasına gelmişti.

Tıpkı Viyana, Berlin ve Petersburg'da olduğu gibi daha çok pâyitahtla sınırlı bir "polis" idaresi öngören Bâbıâli, ülkedeki güvenlik işleri içinse Zabtiye Nezareti adıyla yeni bir idarî teşkilatın kurulmasına karar vermişti. Polisten ziyade ordu teşkilatı içinde yer alan bir cins jandarma görüntüsündeki Zabtiye teşkilatı 8 Haziran 1844'de resmiyet kazandı.[41] Bunu 1845 yılında Tophane Müşiriyeti'ne bağlı Polis teşkilatının ve Polis Meclisi'nin kuruluşu izledi. Ancak Nisan 1845 tarihinde yayınlanan Polis Nizamnamesi'ne bakılırsa, resmen yürürlüğe sokulan "*polis nizamı*"nın fiilî olmaktan çok diplomatik ve sembolik değeri olan siyasî bir adımdır. Avrupa'daki benzerlerinden tercüme edildiği her halinden belli olan söz konusu nizamnamede bu yeni güvenlik teşkilatı, '*polis ta'bîr olunan usûl-ı cedîd-i zabtiyye*' olarak adlandırılırken, polisin görevi '*emniyet ü asâyiş-i dahiliyye-yi memlekete dâ'ir kavânin ü nizâmât-ı muktezâ-yı ittihâzının icrâsı*', yani memleketin içinde emniyet ve asâyişin sağlanması için gereken kanunlar ve düzenlemelerin hayata geçirilmesi olarak tarif edilmişti. Yabancı seyyahların geliş ve gidişine nezaret, Devlet-i Aliyye tebasından olan olmayan misafirlerin mürûr tezkereleri veya pasaportları karşılığı verilecek ikâmet tezkerelerini tertip, avcılara ateşli silah ruhsatı verilmesi, devlet binalarını ve umumî yerleri koruma ile han, lokanta, bekâr odaları ve '*otel ta'bîr olunan bi'l-cümle misâfirhâneler*'i denetleme gibi işler yanında, sosyal hareketlerin kontrolünü de içeren uzun bir görev listesi nizamnamede yerini almıştı. Çalışmayıp dilenenlere mâni olmak, memleketlerine dönmek isteyip de fakir ve işsiz ya da hasta olduğu için dönemeyenlere '*ber-muktezâ-yı insâniyet*' yardımcı olmak, hapishanelerde cezasını ta-

[41] Musa Çadırcı, "Osmanlı Ordusu'nda Yeni Düzenlemeler (1792-1869), *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, c. II, Ankara 1983, 98.

mamlayıp tahliye edilen mahbuslardan fakir olanların memleketlerine dönmelerinde kolaylık sağlamak, kumarhane ve benzeri yerleri teftiş etmek ve çoğalmasını engellemek, tiyatro, eğlence ve oyun mahallerinde asâyiş ve intizamı sağlamak, ahlâk ve umumî edebi ihlâl ettiği düşünülen yayınların basılması ve satılmasına mâni olmak, ülke dışından gelen kitap, gazete ve diğer basılı evrakı gözden geçirmek, bir iddia olduğunda ya da gerekli görüldüğünde bir kimsenin ölüm ve/veya hastalık sebebini ya da bir kadın çocuk düşürüp düşürmediğini, hamile olup olmadığını ortaya çıkarmak bunlar arasındaydı.

Listede yer alan, *'işi ve gücü terk ile mücerred ta'tîl-i mesâlih-i 'ibâd garazında olan amele ve işçi ve sâ'ir serseri makûlerinin cem'iyet ve zehâmlarının'* ve *'asâyiş-i 'âmmeyi ihlâl edecek her gûne fitne ve fesâd cem'iyetlerinin def' ve izâlesiyle ihtilâl vukû'unun önü kestirilmesi*'nin çarelerine bakmak şeklinde düzenlenmiş madde ise, Osmanlı topraklarında o tarihlerde pek de karşılığı olmayan işçi grevleri ve devrimci hareketlere yönelik olan ve nizamnamenin tercüme kokusunu arttıran bir madde idi. Tıpkı, borsada intizamı sağlamak ve simsarlara mezuniyet tezkeresi vermekle ilgili madde gibi.[42] Bâbıâli'nin yeni tesis olunan "Osmanlı polisi" hakkında İstanbul'daki sefarethanelere iletilmek üzere bir umumî müzekkere hazırlığına girişmesi[43], Polis Nizamnamesi'nin Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerindeki hükümranlığına devletlerarası arenada meşruluk kazandırma maksadı güden siyasî bir hesapla ortaya çıktığı kanaatimizi güçlendirmektedir.

Gerek 1844'de temelleri resmen atılan Zabtiye teşkilatı, gerekse Avrupa'daki örneklerine benzer bir şekilde pâyitahtta faaliyet göstermesi düşünülen yeni polis idaresi, 1846'da kurulan Zabtiye Müşirliği bünyesine alınmıştır. Şehir merkezine yakınlığı dikkate alınarak Bahçekapı'daki Ticaret Konağı'na yerleştirilen *Zabtiye Dairesi*, İstanbul'un o devirdeki iki mühim tevkif ve hapis mekânı olan Seraskerlik ve Üs-

---

[42] Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, 77-78; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 1, 875-877; "Polis nizâmı", BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defterleri*, nr. 11, s. 361-362.

[43] "Sefâretlere müzekkere-i 'umûmiyye müsevvedesi sûreti" için bkz. BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defterleri*, nr. 11, s.362-363.

küdar tomruklarının da idaresini üstlenmiştir.[44] Bunlara ilâveten, Müşirliğin kurulmasının hemen ardından Ticaret Konağı içinde *'bir cesîm habshâne inşâsı'* gündeme getirilmişti. Ancak Konak'da mahbes olabilecek boş bir mahallin bulunamamış ve bunun yerine Konağın karşısındaki arsaya 577,000 kuruş masrafla yarı kârgir ya da 97,000 kuruş daha az bir maliyetle ahşap bir hapishane binası inşası projesi geliştirilmişti. Bu iki alternatifi görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti, Zabtiye Müşirliği civarına müstakil bir hapishane binası inşasını uygun bulmuş ve *"mahall-i mahbes"* olarak kullanılacağını dikkate alarak firarlara karşı binanın yarı kârgir yapılmasına karar vermişti. Osmanlı hapishane tarihinin sonraki safhalarında da sık sık karşılacağımız üzre, merkezî idarenin bu ilk hapishane binasında aradığı başlıca ve hatta tek hususiyet ise *'oldukça metânet ve rasânet'* sahibi olması, yani fiziken sağlamlığıydı.[45]

İstanbul'un güvenliğinin sağlanması işini, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra kurulan İhtisab Nezareti ile paylaşacağı belirtilen Zabtiye Müşiriyeti'nin bünyesinde, bir de Zabtiye Meclisi'nin kurulması öngörülmüştü. İlk *Zabtiye Müşiri* olarak göreve başlayan Hâfız Mehmed Paşa'nın 1846 yılı Şubat ayı sonunda Bâbıâli'ye sunduğu gerekçesinde belirttiği üzere katl, hırsızlık, çatışmaya girme gibi suçlamalarla Dersaadet, Üsküdar ve Beşiktaş tomruklarına getirtilen ya da hakkını aramak üzere buralara gelen kişilerin sorgulama ve soruşturmalarının sadece tomruk ağaları marifetiyle yapılmaya çalışılması, zanlıların *'hâl ve keyfiyet ve derece-i cürm ve töhmetleri'* her tarafta tek bir memurca tahkik edilmediğinden bazılarına suçlarından çok ceza verilmesi bazılarının ise lâyıkıyla ceza görmemesi neticesini veriyordu. Bilhassa bu ikinci grup cezalandırmada yaşanan bu aksaklıktan cesaret alarak işlemiş oldukları suçu tekrarlamaktan geri durmazken, muhakeme sırasında da *'gadr ve himaye'* benzeri istenmeyen haller ortaya çıkıyordu. Müşir Paşa'ya göre bundan böyle söz konusu yerlerde belirtilen aksaklıkların yaşanmaması ve şerî mahkemeye gönderilmesi gerekenler dışın-

---

[44] Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, 82-83.

[45] İ.MVL, nr. 1437 (27 Safer 1262/ 14 Şubat 1846).

daki davaların Bâb-ı Zabtiyye'de hakkıyla görülebilmesi için bir *meclis*, yani mahkeme görevi üstlenecek bir heyet teşkil edilmesi elzemdi. Her ne kadar bu mahkemede görev yapacak memurların bütün gün Bâb-ı Zabtiyye'de bulunup gelen davaları karara bağlamaları istenen bir şeyse de, Hazine'ye ilâve yük getirmemek için bunun bir "*meclis-i muvakkata*", yani geçici bir meclis olarak işe başlaması da mümkündü. Ulemadan seçilecek bir kişi ile Dâr-ı Şûra-yı Askerî ve Muhasebe-i Maliye'nin yanısıra, Ziraat, Tophane-i Âmire ve Bahriye meclisleri memurlarından seçilecek birer kişinin oluşturacağı geçici Zabtiye Meclisi haftada iki gün Bâb-ı Zabtiyye'de toplanacaktı. İdarî olarak zabtiye müşirinin maiyetindeki Bâb-ı Seraskerî tomruğunda görevli kalem efendilerinden biri de, suçluların jurnallerini okumak üzere meclise iştirak edecekti. Hâfız Mehmed Paşa'nın bu teklifi hemen ertesi gün Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve bazı ilâvelerle kabul edildi. Yeni kurulacak Zabtiye Meclisi'ne Müşir Paşa'nın tavsiye ettiği kısmî zamanlı üyeler yanında aralarında ihtisab nazırının da bulunduğu altı tane tam zamanlı muvazzaf üye tayin edilecekti.[46]

Aynı yılın başında Meclis-i Vâlâ tarafından görüşülen ve hakkında prensip kararı alınan Osmanlı mahbeslerinin ve buralarda tutuklu ya da hükümlü olarak hapsedilmiş bulunanların halinin iyileştirilmesi meselesi de[47], Zabtiye Müşiri Hâfız Mehmed Paşa'nın 1846 Ağustos

---

[46] *İ.MSM*, nr. 100 (10 Rebiyü'l-evvel 1262/ 8 Mart 1846).

[47] Meclis-i Vâlâ'nın Osmanlı mahbeslerinin halini görüştüğü oturuma ait 5 Muharrem 1262/ 3 Ocak 1846 tarihli mazbatada, '*bi'l-icâb habse vaz' olunan eşhâs iki sınıf gibi olarak*' denildikten sonra ödeyemedikleri borçlarından dolayı hapsedilenler ile işledikleri suçlardan (*cünha*) ötürü hapsedilenlerin tefrik edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Meclis-i Vâlâ heyetine göre, borçlular ile ağır suç mahkumu çeşitli şahısların bir '*mevzi'de habs ve tescîn olunması usûl şer'iyye ve 'adliyyeye muvâfık olmadığı hâlde*' çoğu yerde birden fazla mahbes olmadığından borcundan ya da hafif bir suçtan dolayı hapsedilenlerle katl, hırsızlık ve yol kesme benzeri ağır suç zanlı ve mahkumları birlikte habs ve tevkif edilmekteydi. Bu, '*adl u hakkâniyete muvâfık olmaması*'nın yanısıra borçlular ve hafif suçluların belirtilen ağır ceza mahkumlarıyla aynı mekânı paylaşmaktan ötürü '*tebdîl-i ahlâk ederek bayağı ehl-i fesâd ve cinâyetin*' çoğalmasına zemin hazırlamaktaydı. Mahbeslerdeki kalabalık ve izdihamdan ve mahbuslar arasında '*süflî eşhâs*'ın da bulunmasından ötürü bu mekânların temizlenmesi mümkün olmuyor ve ortaya çıkan hastalıklar birçok kişinin hayatını kaybetmesine yol açıyordu. Meclis-i Vâlâ'nın, mahbeslerde hüküm süren bu manzaraları ortadan kal-

ayında kaleme alıp Sadaret'e gönderdiği bir başka takririnin konusuydu. Müşir Paşa'ya göre, borçlular ya da hafif bir suç (*cünha*) ile itham edilenlerin kâtiller ve hırsızlarla birlikte haps ve tevkif olunması uygun değildi ve kimsenin "rencide" edilmemesi için yeni bir düzenlemeye gidilmesi gerekmekteydi. Buna göre, herkesin '*kadr u haysiyet ve derece-i kabahatlerine göre takım takım tefrîki*' ve sonrasında farklı mahallerde hapsini temin için '*müte'addid mahbesi şâmil bir habshânenin inşâsı*' öngörülmüş ve ilgili iradenin çıkması ile bu yeni binanın inşasına başlanmıştı. Söz konusu yeni hapishanenin bitmek üzere olduğunu belirten Zabtiye Müşiri, herkesin '*derecesi ve kabahatine göre te'dîb ve guşmâlleri*' ve '*kimsenin töhmetinden ziyâde mücâzât olmaması*' için böyle bir hapishanenin şart olduğunun altını çizmiş ve sadrazam ile vükelâyı bu

---

dırmak ve '*mahbeslere bir nizâm vermek*' bâbında ileri sürdüğü ilk tedbir, "*kadîm mahbesler*"i bazı ilâvelerle yeni birer "*habshâne*"ye çevirmek; bunun mümkün olmadığı hallerde ise yeni binalar inşa etmekti. Bilhassa ikinci şıkkın '*biraz masraf*' getireceği heyet üyelerinin malûmuysa da, '*külliyetli şey*' olmayan bu para bir şekilde temin edilebilirdi. Zabtiye Müşirliği'ndeki yeniden yapılanmayla birlikte mütalaa edildiği anlaşılan bu hususlar, Meclis-i Vâlâ heyetinin ifadesiyle '*polis nizâmı müteferru'âtından olarak*' ileride karşılığı bulunarak hayata geçirilmek üzere şimdilik Zabtiye memurları eliyle yürütülecekti. Bu aşamada atılabilecek ilk adım, İstanbul'un önde gelen tomrukları/mahbesleri ve zindanı/mahbesi olan Bâbıâli, Bâb-ı Seraskerî, Bâb-ı Zabtiyye, Tersane-i Âmire ve Tophane "*habshâneleri*"nin büyük olmasından da yararlanarak buralarda muhtelif mahbus gruplarının tutulacağı ayrı birimler oluşturmaktı. Borçlular, hafif suçlular ve ağır suçlular ayrı ayrı odalara konulmalı; temizliğine dikkat edilecek hapis mekânlarında rutubet ve pis havanın ortaya çıkmasına müsaade edilmemeliydi. Hasta mahbuslar hastahane hekimlerine baktırılmaydı. Mahbusların yatacakları yerlerde kaba hasır bulundurulmalı, kış günleri yeterli miktar kömür verilmeliydi. Maddî imkânlar elverdikçe taşradaki mahbeslerin genişletilmesine de; civarlarındaki oda ya da mahallerin mahbese katılması ve masrafı 2000 kuruşu geçmeyen yeni hapishane inşaatlarına hemen başlanması yoluyla girişilecekti. Bunların ötesinde idarî bir düstûrü'l-amel olarak '*hiçbir şahıs hakkında hilâf-ı şer' ve nizâm eziyet ve işkence*' yapılmamasına dikkat gösterilmesi yönünde müşirler, valiler, mutasarrıflar ve gereken yerlerin kaimmakamlarına emirname yazması da kararlaştırılmıştı. Meclis-i Vâlâ tarafından karara bağlanan reform programında kadın suçluların '*nisâya mahsûs mahbesde habsi lâzım geleceği*'ne de dikkat çekilmişti. İstanbul'da bile bu tür bir kadın hapishanesinin bulunmaması sebebiyle kadın tutuklu ve hükümlüler Haseki Ticarethanesi'nde fahişeler ile birlikte habs olunuyorlardı. Meclis-i Vâlâ'da çizilen bu çerçeve sonrasında konu Meclis-i Vükelâ'da da görüşülmüş ve hemen arkasından çıkan irâde-i seniyyeyle de resmî devlet politkası olarak tasdik edilmişti, bkz. *İ.MSM*, nr. 88.

eserlerini görmeye davet etmişti. Bu davete iki gün içinde icabet eden vükelâdan bir heyet, inşası biten bu yeni binayı ziyaret etti ve oldukça beğeni ile karşıladı. İç güvenlik teşkilatı ile ordunun tam olarak ayrılmamış olması sebebiyle o güne dek siviller için de bir tevkifhane olarak kullanılmış olan Bâb-ı Seraskerî mahbesinde tutulan kişiler de, Bâb-ı Zabtiye'nin açılışı ile beraber buraya naklolundular.[48]

Mahbusların suçlarının derecesi ve sosyal statülerine göre ayrılmalarına imkân verecek bu yeni tevkifhane/hapishane inşası, Müşir Paşa'nın yazısından altı ay önce Sadaret'ten taşraya bildirilmiş mahbesler hakkındaki hareket planının ilk adımıydı. Buna göre, taşrada azamî 2000 kuruş masrafla zanlı ve suçluların tefrikine imkân verecek şekle getirilebilecek mahbeslerde hemen inşaata başlanması düşünülmüştü. Mahbuslara yeterli mikdarda ekmek ve kış günleri kömür verilmesiyle, '*haklarında hilâf-ı şer'-i şerîf ve nizâm bir gûne eziyet ve işkence vukû'a getirilmemesi*' de söz konusu emirnamede yer bulan diğer hususlardandı. Bu talimata cevaben İstanköy'den Bâbıâli'ye gönderilen 1 Rebiyü'l-evvel 1262/ 27 Şubat 1846 tarihli yazıda, '*müstakilen habshâne*'si olmayan adada zanlı ve mahkumların yer altında mahzen misâli bir mahallde tutuldukları belirtiliyor ve henüz bir vali konağının olmadığı bu yerde hapishane inşasının zorluğundan bahsediliyordu. Mahallî idare meclisinin buna karşılık bulduğu hal çaresi, adaya gelen memurların kiralayıp ikamet ettikleri konağın 4000 kuruşa sahibinden alınması ve üzerine 2500 kuruş daha masrafla buranın hapishane haline getirilmesi idi.[49]

Bundan iki hafta sonra Aydın Valisi tarafından gönderilen bir başka cevabî yazıda ise, Sadaret'in gönderdiği emirnamenin mahallî

---

[48] BOA, *İrade-Dahiliye* (=*İ.DH.*), nr. 6363 (12 Şaban 1262/ 5 Ağustos 1846). Resmî yazışmalarda nadiren de olsa karşımıza çıkan "*polis tevkifhanesi*" ('*polis tevkifhânesi tabibi bulunan*' Kalika'nın çok yaşlandığına dair 1265/1848-49 tarihli bir belge için bkz. *C.ZB*, nr. 3664) ve "*polis meclisi tevkifhânesi*" tabirlerinin ('*polis meclisi tevkifhânesinde bulunan*' hastalara bakılmak üzere Tophane-i Âmire'den bir tabip ve bir cerrahın tayini hakkında bkz. *A.MKT*, 49/5, 29 Şaban 1262/ 24 Ağustos 1846), Bâb-ı Zabtiyye'den farklı bir tevkif mekânına işaret ettiği söylenebilir.

[49] *A.MKT*, 36/80.

meclislere yollanması sonrasında kendi mahallerinde tesbit yapan idarecilerin Denizli ve Menteşe sancaklarının kaimmakamlık merkezi olan Muğla'daki hapishanelerin genişletilmesi için harekete geçtiği bildiriliyordu. İlki 2000, ikincisi ise hapishaneci odasının tamiratı ve bir yeni hapishanenin ilâvesiyle birlikte 3500 kuruşa mal olacağı belirtilen bu kısmi iyileştirme projeleri de, Meclis-i Vâlâ tarafından hüsnükabul gördü.[50] Aynı günlerde Silistre müşiri tarafından gönderilen yazıda ise, '*Rusçuk Paşa Kapısı'nda habshâne olmadığı*'na işaret edilerek, inşası gereken hapishane ve zabtiye odasının 8895 kuruşa çıkacağı belirtiliyordu.[51]

Resmî yazışmalarda Zabtiye Müşiri'nin '*serd ü beyân ile feryâd etmekte bulunduğu*' vurgulanan sorgulama, yargılama ve tutuklamalardaki sıkıntılar, ilerleyen günlerde Müşiriyet ile birlikte kurulan Zabtiye Meclisi'nin lağvedilerek yerine *Divân-ı Zabtiyye* ve *Meclis-i Tahkik* adları altında iki idarî mahkemenin oluşturulmasını da beraberinde getirecekti. Bu iki yeni makam sâyesinde tutukluların sorgulanması ile yargılanmasının hızlanacağı, hafif suçlardan dolayı hapsedilmiş kişilerin hırsız ve kâtillerle uzun süre aynı mekânda bulunmasının önüne geçilebileceği umuluyordu. Divan-ı Zabtiyye üç ayı aşmayan hapis ve hafif para cezası gerektiren suçların yargılanmasından mesul tutulurken, ikincisi daha ağır suçları soruşturmak ve yargılamakla görevlendirilmişti. Meclis-i Tahkik'in görev alanına giren ağır ceza davaları konusunda son söz Meclis-i Vâlâ'ya ait olacaktı.[52] Böylece, daha sonraları "nizamiye mahkemeleri" olarak Osmanlı adlî teşkilatında yer bulacak

---

[50] A.MKT, 39/39.

[51] A.MKT, 40/4.

[52] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c.2, 890-891; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara 1996, 118; Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, 83-86. Eski "*tomruk müdürü*" makamı yeni oluşturulan Zabtiye müşteşarı ile yer değiştiriyordu. Müsteşar, tıpkı tomruk müdürü gibi "kol gezmek" ve yangınların söndürülmesini organize etmekle de yükümlü tutulmuştu (Alyot, 87). Dilenciler, çengiler ve *zendân* adı verilen kadınlar mahbesinin idaresi, 1843 yılında Seraskerliğe bağlı Tomruk dairesine bırakılmıştı. Ondan önce ise Deavi Nezareti uhdesinde bulunmaktaydı (Ali Akyıldız, *Tanzimât Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, 174).

örfî muhakeme teşkilatına zemin hazırlanıyor, Meclis-i Vâlâ ile başlayan idarî hukuğun alanının genişletilmesi ve bürokratikleştirilmesi sürecinde yeni bir adım atılmış oluyordu.

Zabtiye Müşiri Hâfız Paşa'nın dikkat çektiği bir diğer husus olan tutukluların suç derecelerine ve toplumdaki konumlarına göre sınıflara ayrılması meselesi de, Zabtiye dairesinin yeni idarî teşkilatında karşılığını bulmuştu. Buna göre, Bâb-ı Zabtiyye'ye gelen zanlıların jurnallerini icap eden idarî mahkemeye havale etmek ve tevkifhanenin kendileri için ayrılmış kısmına yerleştirilmek görevi, yeni ihdas edilen "tefrik müdürlüğü"ne ait bir vazife olacaktı. Bu görevlinin maiyetinde iki ya da üç kâtip ile *'habshânelerin hüsn-i hâl ve zabt u rabtına me'mûr olmak'* üzere bir *"hapishane müdürü"* ve beş kâtip de bulunacaktı. Hapishanenin henüz fiziken olmasa da artık bir adlî ıstılah olarak karşımıza çıktığı bu düzenleme ile, zanlıların tutuklanması ve hapsi ile verilen cezaların tatbiki de Zabtiye müşirine ait görevler arasında sayılmıştı. Mahbeslerin teftişi, buralarda "nizam"ın tesisi, hasta olan tutuklu ve mahbusların bakımı ve ceza süreleri dolan hükümlülerin tahliyesi, Müşir emrinde olacak hapishane müdürünün uhdesindeydi.[53]

---

[53] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c.2, 891; Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, 87; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 118-119. Zabtiye mahbesi/tevkifhanesi için öngörülen bu bürokratik idarenin bir benzeri, Bahriye Nezareti'nin yeniden düzenlemesi amacıyla kaleme alınan 1849 tarihli Bahriye Nizamnamesi ile birlikte Tersane Zindanı için de geçerli kılınmaya çalışılmaktaydı. Buna göre, liman reisi tarafından idare edilecek Tersane Zindanı'na cezalarını çekmek üzere girecek olanlar önce "yoklama" ve "jurnal"e havale edilerek kayıtları yapılacak, evrakları ise muhasebe tarafından tutularak Zindan'a yazılı ilmühaber verilecekti. Liman reisi tarafından paraflanarak onaylanacak bu giriş bilgileri, zindan kâtibi tarafından kaydedilecekti. Bir iki "gardiyan" eşliğinde işe götürülecek prangalı mahkumların Tersane dışında tenha yerde oturmaları; olur olmaz yerde sigara ve çubuk içmeleri; zindana uyuşturucu madde ve kesici aletler sokmalarının önüne geçilmesi de açık bir dille emrolunmuştu. Mahkumlar akşamları "gardiyanbaşı" tarafından sayılacak ve ayaklarındaki zincirlerin somunları memurlar ve zindan kilitçibaşısı tarafından konrol edildikten sonra içeri alınacaklardı. Nizamnamede yer alan, *'mahkumların zindan içi hareketlerinin serbest bırakılmaması ve gece vardiyasına memur kilitçi, hamlacı ve gardiyanlar tarafından "devamlı kontrol altında bulundurulmaları'* maddesi, tıpkı İplikhane'de olduğu gibi Tersane Zindanı'nda da "sürekli nezaret" rejiminin girişi açısından önemliydi. Zindan'ın muhafazasından sorumlu olduğu belirtilen ve Osmanlı resmî dilinde ilk kez nizamnamede karşımıza çıkan *"gardi-*

Yapılması planlanan bütün bu idarî değikliklere rağmen Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'ndeki esas mesele, resmî yazışmalarda daha sonraki tarihlerde sık sık dile getirileceği üzere, mahbus nüfusunun giderek artması ve mevcut mekânın bu kalabalığa yetmemesiydi. Nitekim, Müşir Hâfız Paşa'nın raporunun üzerinden daha bir sene geçmemişken onbeş gün arayla Zabtiye kaimmakamından Sadaret'e gönderilen iki yazıda, çeşitli ithamlar ve hukuk davaları sebebiyle İstanbul'da tutuklanıp Bâb-ı Zabtiyye'de haps edilen kişiler ile cezalarının infazı için taşradan pâyitahta gönderilmiş mahkumların çokluğu sebebiyle Zabtiye hapishanesinde izdiham yaşandığı dile getiriliyor ve bunun üstesinden gelebilmek için burada tutulan mahbuslardan suçları hafif ve süreleri kısa olanların Seraskerlik, Üsküdar[54] ve Beşiktaş tomruklarında hapsedilerek yol inşası ve sokak temizliği gibi işlerde çalıştırılmaları, ağır suçlardan mahkûmen uzun süre prangabend olacak yaklaşık 85 mahkum ile taşradan gönderileceklerin ise Tersane-i Âmire Zindanı'na nakli isteniyordu.[55]

---

yanbaşı" da, muavini ile birlikte nöbetleşe olarak geceleri gardiyanlar ile saatçilerin bulunduğu mahalleri teftişle mükellef tutulmuştu, bkz. Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985, 230-231; *Bahriye Nizamnâmesi (1849)*, çev. Sabahattin Öksüz, Ankara, Deniz K.K.lığı Karargâh Basımevi, 1996, 49-51; A.MKT, 158/71. Bahriye Nizamnamesi'nde Tersane Zindanı için öngörülen bu yeni rejimin pek uygulanamadığına dair sonraki tarihlerde çok sayıda örnek mevcut olsa da söz konusu bu maddeler merkezî bürokrasinin idarî çevresini "tanzim"e uğraştığını ve bunu yaparken de kendi tekelindeki kapalı mekânlarda bir tür gözetleme (*surveillance*) rejimi kurmaya çalıştığını göstermesi açısından önemli sayılabilir.

54 Aynı tarihlerde, Üsküdar'da bulunan '*Bâb-ı Müşirî habshânesi*'nin yeterince sağlam ve korunaklı olmadığı gerekçesiyle tamir ettirilmesine dair bkz. *İ.DH*, nr. 7841 (selh-i Receb 1263/ Temmuz 1847).

55 A.MKT, 101/67 (2 Cemâziyü'l-evvel 1263/ 18 Nisan 1847) ve A.MKT, 79/92 (17 Cemâziyü'l-evvel 1263/ 3 Mayıs 1847). Mamafih Tersane Zindanı'nın hâli de pek iç açıcı sayılmazdı. Nitekim Bahriye Nazırı tarafından yaklaşık birbuçuk sene sonra Sadaret'e gönderilen bir yazıda, Tersane Zindanı'nın '*ziyâdece harâb olduğu*' ve kendi haline terk edilmesi durumunda yıkılıp can kaybı ortaya çıkabileceğine işaret edilmiştir. Zindan'ın adamakıllı elden geçirilmesi işi, bunun için gereken 7000 kesenin çok bulunması yüzünden ileriye bırakılmış olsa da; Bahriye Meclisi, en azından '*pek elzem olan*' yerlerin Hazine'den karşılanacak 100,000 kuruş civarında bir masrafla tamir edilmesi yönünde Sadaret'ten talepte bulunmuştu, bkz.

Müşirliğin söz konusu yazılarında verilen bilgiye göre, her ne kadar Bâb-ı Zabtiyye bünyesinde *'çend oda mahbesi müştemil bir bâb habshâne'* inşa edilmişse de, bu mekânın 100-150 arasındaki hukuk davası ve 70-80 ceza davası tutuklusu ile birlikte katl, hırsızlık ve benzeri suçlardan pranga cezası almış 70-80 mahkumun hepsine birden kifâyet etmesi mümkün değildi. Kaldı ki bu nüfusa bir de, cezalarını çekmek üzere Rumeli ve Anadolu taraflarından gönderilmiş katl mahkumu prangalılar ilâve olunmuş; bu ikinci grubun çoğunlukla beş ve daha fazla sene ceza almış olmaları hapishane nüfusunun devridaimi önünde büyük bir engel haline gelmişti. İzdiham ve taaffün sebebiyle birçok mahbusun hastalandığını ve birşeyler yapılmaza öleceklerinin altını çizen Müşirliğin bu talebi Meclis-i Vâlâ'da kabul görünce, en azından hafif suçlularının bir kısmının nakli için Seraskerliğe talimat verildi.

Aslen nezarethane ya da tevkifhane olarak kullanılan bir tomruk olmakla beraber, zamanla Tersane Zindanı'na benzer şekilde bir ağır ceza mahbesi haline gelmiş Seraskerlik'de de[56] aynı tarihlerde Zabtiye Müşirliği'ndekine benzer bir kısım düzenlemelere gidiliyordu. Gerek

---

A.MKT, 164/41. Bahriye Meclisi mazbatasında, *'Tersâne-i Âmire'de kâ'in zindan ta'bîr olunan habshâne'* şeklinde tarif edildiği görülen pâyitahtın bu kadîm çalışma kampı/zindanında tutulan bütün mahbuslar bir mahallde kalıyor, mahkumların suç derecelerine göre birbirlerinden tefriki mümkün olmuyor, kalabalıktan dolayı ortaya çıkan taaffün sebebiyle çok sayıda hastalık ve ölüm vak'ası meydana geliyordu.

56 Çok daha erken bir tarihte, 1252/ 1836-37 senesi sonlarında, Bâb-ı Seraskerî'de mevcut olup *'hidemât-ı süfliyyede istihdâm olunmakda olan'* 44 prangalıya rastlıyoruz. Bu kişilere o senenin Şevvâl ayı için verilen bulgur, yağ, soğan ve tuz için bkz. C.AS, nr. 22995. 1258 yılı Şaban (1842 Eylül) ayına ait bir yazışmada ise, *'Bâb-ı Seraskerî derûnunda vâki habshânenin'* tamirinin bitmek üzere olduğundan bahsedilmekte ve bunun yanısra bir de kışla binası altında yer alan *'asâkir-i muntazama mahbûshânesi'*nin tavan ve döşemelerinin elden geçirildiği ifade olunmaktadır. Bkz. C. AS, nr. 22871. Öyle anlaşılıyor ki, Seraskerlik bünyesinde biri siviller diğeri askerler için iki mahbes bulunuyordu. Bu tarihten üç sene sonra hazırlanan bir kısmî af tasarısında, İstanbul'un başlıca mahbesleri olarak Bâbıâli, Bâb-ı Seraskerî, Bâb-ı Zabtiyye tomrukları ve Tersane-i Âmire Zindanı ile birlikte Tophane-i Âmire de anılmaktadır. Sûr-ı hümayun vesilesiyle ilân edileceği belirtilen bu af, hafif suçlardan dolayı belirli bir süre belirtilmeksizin yani idarî olarak pranga ve küreğe konulmuş ve taşraya sürgüne gönderilmiş kişileri kapsamaktadır. Şahıslara olan borçlarından dolayı habsedilmiş kişiler de, borçlarının çok olmaması ya da kefil

İstanbul gerekse taşrada yakalanıp Bâb-ı Seraskerî'ye getirilen kişilerin '*keyfiyet-i habs ve tevkîfleri ve levâzım-ı terbiyelerinin icrâsı ve muhâfaza ve istihdâmları*' hususunun bir '*nizâma rabt olunarak*' bu konuyla ilgili bir nizamname hazırlanması yönündeki irâde-i seniyye çerçevesinde konuyu ele alan Sadaret, bundan böyle mahbusların '*öylece habshânede kimesnenin ma'lûmu olmayacak vechle kalmayıb*' yazılı talimatla belirlenmiş işlerde istihdam olunduklarını herkesin göreceği bir düzene geçileceği beyanında bulunmuştu.

---

bulmaları şartıyla affa dahil edileceklerdir. Adı geçen mahbeslerin bağlı bulundukları makamlar tarafından takdim edilen listelerden Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görülerek Saray'a iletilen mahbusların isimleri ve suçlarını içeren defterden, bu tarihte İstanbul mahbus nüfusu hakkında da kısmî de olsa bir fikir edinmek mümkündür. Hazırlanan listeye göre, sadaret buyruldusu ve seraskerlik emriyle Bâb-ı Seraskerî'de 3 ay ilâ 1 senedir hapsedilmişken tahliye edilecek olan Müslüman-Gayrimüslim karışık 11 kişiden 3'ü Manyas'daki sultanî çiftliklere ait tarlalara akan suyun yolunu kesip mahsûle zarar vermekten dolayı sadaret buyruldusu ve serasker emriyle 1 senedir; 3'ü sahtekârlık, dolandırıcılık ve yankesicilikten; 2'si hırsızlıktan; 2'si haklarında kesin delil olmaksızın katil zanlısı olmaktan ötürü hapsedilmişlerdi. Tophane-i Âmire'de prangabend iken tahliye edilmesine karar verilen 7 kişinin tamamı hırsızlıktan dolayı habsolunmuş Gayrimüslimler'di. Zabtiye Müşirliği tomruğundan tahliye edilecek ve aralarında hem Müslim hem de Gayrimüslimler'in bulunduğu 19 kişinin 3'ü piştov ateşiyle kasden ya da kazaen sebep olduğu katil vak'asından ileri gelen diyeti ödeyemedikleri (bu vak'alardan birinde müslim kâtil ile gayrimüslim maktulün vârislerinin Fetvahane'de diyet karşılığı sulh olduklarını görüyoruz); 2'si eşkıyalıktan (bunlar sonra Tersane'ye gönderilmişlerdir); 6'sı hırsızlıktan; 1'i yaralamadan; 2'si fahişelerle işret yapmaktan; 1'i esnafla hesaplarında yolsuzluk yaptığı şübhesinden; 2'si kavga etmekten ve 1'i de sahte mürûr tezkeresi taşımaktan dolayı tutuklanmışlardır. Bir ilâ iki senedir Müşirlik'de bulunan bu mahbuslardan mesleği olanlardan 1'i çoban, 1'i korucu, 2'si eşkıya, 1'i hammal, 4'ü gemici, 1'i kayıkçı, 1'i şerif vekilharcı olup, bunlardan 2'si Üsküb'den gönderilmiş gerisiyse İstanbul ve civarında yakalanarak haps ve tevkif edilmişlerdir. Borcundan dolayı ilâm-ı şer'î ya da tahrir-i ticaret ile hapsedilmişken alacaklılarıyla sağlanan sulh ya da kefalete rabt edilerek tahliye edilmesi kararlaştırılan kişilerin sayısı ise 118'dir.

İstanbul'daki mahbesler hakkında Fransız görevli Blanqui'den bilgi alan İngiliz MacFarlane, Seraskerlik'deki hapishaneyi (*prison*) gören Mösyö Blanqui'nin verdiği bilginin Peralı Frenkler'den kendisinin aldığı malumatla örtüştüğünü belirterek; 5-6 avluluk bu mekânın muntazam bir yer olmadığını, şaşırtıcı seviyede rutubetli olduğunu, karanlık ve pis odalarda yatak ya da şilte bir yana saman bile bulunmadığını kaydetmiştir (Charles MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, c. 2, Londra 1850, 358).

Seraskerliğin kendi bünyesindeki *tomruk*la ilişkili olarak hazırladığı takrirde, "*te'dîbât-ı şedîde*", yani ağır ceza gerektiren suçları (*cünha*) işledikleri gerekçesiyle yakalanarak Bâb-ı Seraskerî'ye gönderilen Müslümanlar ile Gayrimüslimler'in tomruğa konularak belirli bir süre ağır işlerde istihdam edilecekleri bildiriliyor ve bu "çalışma cezası"nın ne şekilde infaz edileceği açıklığa kavuşturuluyordu. Buna göre, birer ayaklarına uçları bellerine bağlı "bossa" denilen demirler vurulacak mahkumlar, ceza süreleri bitip '*ıslah-ı nefs edinceye*' kadar, Bâb-ı Seraskerî'de ve Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye kışlalarında meydan süpürmek, abdesthane ve helâ temizlemek ve bunlara benzer diğer "*hademât-ı süfliyye*"de istihdam edilecek; sayılarının 100-150 kişiye çıkması halinde 5-10'arlık gruplar halinde Rami Çiftliği, Davudpaşa ve Mühimmat-ı Harbiyye kışlalarında meydanları ve Bâbıâlî'de bulunan Asâkir-i Mansure koğuşlarını temizleyecek; ihtiyaca göre günlük 20, 30, 40 kişilik gruplar askerî binaların inşasında çalıştırılacak, Asâkir-i Mansure elbise vs. anbarlarında nöbetleşe istihdam olunacaklardı. Adı geçen bu yerlerde çalıştırılacak mahkumlar geceleri tekrar Bâb-ı Seraskerî tomruğuna konacaklardı.

Bir tür ceza infaz talimatnamesi görüntüsü veren bu takrirde, ağır çalışma cezası ile ölüm cezası (*siyâseten te'dîb*) arasında da bir mukayese yapılmış ve neredeyse hiç başvurulmadığı ifade edilen ölüm cezasına nisbetle mahkumların ayaklarında demirlerle çalıştırılmasının hem '*ıslâh-ı nefs etmeleri*' hem de caydırıcılık açılarından daha tercih edilir olduğunun altı çizilmişti. Buna göre, tahliye olunanlar '*envâ'i te'dîbât havfıyla can korkusu ne demek olduğunu kendi nefslerinde müşâhede eylediklerinden*' dolayı sonraki hayatlarında kötü bir harekete cesaret edemeyecek; ayrıca ceza müddetleri sırasında yaşadıklarını başkalarına nakil ve hikâye ettiklerinde bunları duyanlar korkarak suç işlemekten geri duracaklardı.[57] Aslında takrirdeki bu ifadeler, Osmanlı ceza huku-

[57] Bkz. BOA, *Dosya Usulü İradeler* (=*DUİT*), nr. 49/3. Sadaret ile Zabtiye Müşirliği arasında bu düzenlemeden kısa bir süre önce yapılan yazışmalarda, Bâb-ı Zabtiye'de prangenbend bulunan mahkumlardan bir kısmının tamir olunmakta olan Beyoğlu yollarında istihdam edilmelerinin gündeme geldiği görülmektedir (*A.MKT*, 12/96, 18 Cemâziyü'l-evvel 1260/ 5 Haziran 1844). Bâbıâli tarafından Gelibolu ka-

ku ve infazında XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve bilhassa da Sultan II. Abdülhamid devrinde kendini iyice gösterecek bir değişikliğin, ölüm cezası ve diğer cismanî cezalardan hapis ve sürgün gibi doğrudan şiddet içermeyen cezalara doğru bir geçişin resmî ifadesiydi.[58]

Seraskerliğin hazırladığı takrirde, ceza infazında takip edilecek bürokratik prosedür de tarif ediliyordu. Buna göre, işledikleri suç dolayısıyla yakalanıp buraya getirilen kişilerin kabahatlerini, tevkif ve istihdam müddetlerini içeren müzekkirelerin Bâbıâli'ye takdim edilmesini takiben sâdır olacak ferman Seraskerliğe yollanacak ve burada tomruk odasındaki deftere kaydedilecekti. Bâbıâli, mahkumlardan vefât edenler ve tahliye edilenler olduğunda da haberdar edilecekti. Seraskerlik tomruğunda kalıp çeşitli işlerde çalıştırılan mahkumların herbirine, Asâkir-i Mansure'ye verilen yarımşar vukiyyelik (640 gr.) ekmeklerden birbuçukar adet verilecek ve akşamdan akşama önlerine yine askerin pilavına katılan mercimekten yapılacak çorba konacaktı. Aynı tarihlerde Tersane-i Âmire'de küreğe konulanların herbirine günlük 100'er dirhemlik (320 gr.) 3'er adet ekmek ve akşamları bulgur

---

immakamına gönderilen 17 Muharrem 1272/ 29 Eylül 1855 tarihli bir yazıda ise, Gelibolu'da '*usûl-i nezâfetin icrâsı*', yani beledî temizlik hizmetleri için mal sandığından tahsisat temininin Meclis-i Vâlâ ve Maliye Nezareti tarafından hüsn ü kabul görmediği ifade edilmekte ve bunun yerine çarşı ve pazarda biriken çöplerin dükkân sahipleri, mahalle arasında birikenlerin ise mahalle imamı ve muhtarı marifetiyle ahali tarafından kaldırtılması ve '*icâbı takdîrinde pranga-bend olan mücrîmine dahi i'âne ettirilmesi*' talimatı verilmişti (A.MKT.MVL, 75/16).

[58] Mahkumların hapishane dışında çalıştırılması, modern hapishanenin doğum yeri olan A.B.D.'de 1830'lardan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Ancak Amerika örneğinde, mahkum emeğinin ücret karşılığı hususî müteşebbislere kiralandığı ve kölecilik geçmişine sahip Güney eyaletlerinde bu uygulamanın İç Savaş sonrası devirde sosyo-ekonomik bir enstrümana dönüştüğü bilinmektedir. İşçi kıtlığının yaşandığı savaş sonrası devirde, Güney'in hakim beyaz zümresi milyonlarca eski köleye hem bir tehdit hem de bir insan gücü kaynağı olarak bakıyorlardı. Mahkumların kiralanması uygulanması onlar için, suç kontrolü yanında ırkî kontrol ve iktisadî baskıyı da bünyesinde birleştiren bir tahakküm vasıtasıydı. Ayaklarından birbirlerine zincirlenmiş vaziyette barakalarda aç bilaç yatan ve hastalıklarla boğuşan zenci mahkumlara, Güney eyaletlerinde XX. yüzyılın ortasına kadar rastlamak mümkün olmuştur (Robert P. Weiss, "Humanitarianism, labour exploitation, or social control ? A critical survey of theory and research on the origin and development of prisons", *Social History*, 12/3 (Oct. 1987), 344-345).

çorbası; gardiyanlara (*vardiyan*) ise günlük 4'er ekmek ve 40 kuruş aylık verildiğini de belirtelim. Seraskerlik tomruğunun gardiyan ihtiyacına da dikkat çekilen takrirde, bu iş için yakındaki yangın kulesi bekçilerine işaret edilmişti. Zaten vakitlerinin çoğunu Bâb-ı Seraskerî'de geçiren ve aylık 15 kuruş gibi düşük bir ücret alan bekçilerden on tanesi gardiyan olarak tomruğa tayin edilecekti.[59]

Zabtiye Müşirliği ve Seraskerlik bünyesindeki tevkifhane ve mahbeslerde başlatılan ya da en azından başlatılması kararlaştırılan bu yeni düzenlemeler, çok geçmeden Dahiliye Nezareti vasıtasıyla taşraya da bildirildi. Buna göre, hapsi gereken borçlular ve hafif suçlular bundan böyle bir mahbeste toplanarak, *cünha* ya da *töhmet*leri ve *haysiyet*lerine göre sınıflandırılacak ve sonrasında başka başka mahallerde habs olunacaklardı. Bu uygulamaya elvermeyecek taşra "hapishaneleri" ise ya genişletilecek ya da yeniden inşa edileceklerdi. Mamafih, "hapishane" tabirinin resmî yazışmalarda yeni yeni kullanıldığı 1840'lı yılların sonlarında bu kelimeyle kasdedilenin mahallî hükûmet konağı içindeki mahbesten fazlası olmadığı, taşradan Bâbıâli'ye gelen cevaplarda açıkca gözükmektedir.[60]

Bu kabîlden olmak üzere 1846 tarihli bir yazısında Silistre Müşiri, Rusçuk'da Paşa Kapısı'nda hapishane olmadığından şikâyet ediyor ve hafif suçluların Zabtiye odalarında tutulmasının mahzurlarından bahsediyordu. Bir hapishane ile yeni bir zabtiye odasının 8895 kuruş masrafla inşasını talep eden müşir paşanın talebi Meclis-i Vâlâ tarafından yerinde görülmüştü. Daha sonraki benzeri talimatlarda da dasık sık karşımıza çıkacağı gibi, merkezî hükûmetin bu işle alâkalı Silistre'ye gönderdiği tasdik yazısında, '*tasarruf kaidesi*'ne uyulması ve inşa edilecek binanın '*metânet ve rasaneti*'ne dikkat edilmesinin altı çizilmişti.[61] Müstakil bir hapishane binasının inşası yönünde aynı tarihlerde

---

[59] *DUİT*, nr. 49/3.

[60] Hemen hemen aynı tarihlerde Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınan bir mazbatada, tamirat masrafı tahmin edileni aşan Kıbrıs'daki Muhassıl Konağı'nda bulunan '*üç aded habs-hâne*'den ve '*ilâve olunan bir mahbes*'den bahsedilmektedir, bkz. *İ.MVL*, nr. 10100 (23 Cemaziyü'l-evvel 1269/ 4 Mart 1853).

[61] *C.ADL*, nr. 2148.

Niş'den de bir talep geldiğini görüyoruz. Niş'den Bâbıâli'ye gönderilen yazıda, Paşa Kapısı karşısında bulunan boş arsaya 21,600 kuruşa bir hapishane inşasının planlandığı; ayrıca baş imamın hanesine 1000 kuruş maliyetle ilâve olunacak yeni bir odanın da kadınlara mahsus mahbes olarak kullanılmak istendiği kayıtlıdır. Bu ikinci projenin gerçekleştirilmesi halinde baş imama 100 kuruş aylık bağlanacak ve kadın mahbusların muhafazası mesuliyeti kendisine bırakılacaktı. Ancak, söz konusu projelerle alâkalı olarak görüşü istenen Meclis-i Muhasebe-i Maliye, bu planların ilâve masrafa sebep olacağı gerekçesiyle her ikisine de karşı çıkmış ve hatırlı kişilerden hapsi gerekenlerin kavasbaşı odasında, suçlular ve zanlıların ise kale hapishanesinde hapsedilebileceğini belirtmiş ve sadece hafif suçlular ve borçlular için uygun bir yerde 3000-4000 bin kuruşa küçük bir hapishane yapılmasına cevaz vermişti. Kadın mahbuslar ise o güne kadar olduğu gibi yine imam hanesinde tutulmaya devam edilecekti.[62]

Bâbıâli'den gelen talimat üzerine kaleme sarılan Aydın valisi de eldeki imkânlar çerçevesinde belirtilen hususlara uyduklarını ve uymaya devam edeceklerini belirttikten sonra, Denizli kazası hapishanesinin genişletilmesine masrafı 2000 kuruşu geçmeyeceği için merkezin muvafakati istenmeksizin başlandığını bildirirken, Menteşe Sancağı kaimmakamlık merkezi olan Muğla'daki hapishanenin tamiri ve bitişiğine yeni bir hapishane ilâvesi için izin ve tahsisat talep ediyordu.[63] İki sene sonra, yine Aydın Valisi tarafından Bâbıâli'ye gönderilen 1 Cemaziyü'l-evvel 1264/ 5 Nisan 1848 tarihli sonraki bir yazıda ise, katil ve buna benzer suçlar için Aydın Güzelhisar'da bir "*habshâne*" bulunmakla beraber burasının son derece kalabalık ve havasız bir mekân olması ve borçlular ile diğer hafif suçlular için mahbes olarak kullanılan "*habshâne*"nin zabtiye neferlerinin ikametine tahsis kılınmasıyla beraber iki yeni hapishane ve nöbetçi odaları inşasının zaruret hâline geldiği belirtiliyordu. Aydın Vilayeti'nin talebini görüşen Meclis-i Vâlâ, 52,490 kuruş keşif bedeli bulunan bu projeyi malî sıkıntılar sebebiy-

---

[62] Bkz. *İ.DH*, nr. 7489 (5 Cemaziyü'l-evvel 1264/ 9 Nisan 1848).

[63] Bkz. *A.MKT*, nr. 39/39.

le geri çevirmiş; ancak mahkumların suçlarının derecelerine göre farklı yerlerde tutulması, firar etmelerinin önüne geçilmesi ve mahbusların gerek taaffün gerekse diğer uygunsuz şartlar sebebiyle hayatlarını kaybetmelerinin önüne geçilmesi şeklinde maddeleri sıralanan yeni "ceza infaz politikası"nın gereği bir mahbes yapılıncaya dek ağır suçluların Vali Konağı'nda, borçlular ile hafif suçluların ise Aydın içinde kiralanacak uygun yerlerde tutulması tavsiyesiyle yetinmişti.[64] Teke Sancağı'na bağlı Antalya kazasında tamiri gereken resmî binalar arasında da, mirî konak ve zabtiye askerlerinin koğuşlarının yanısıra her yeri harap vaziyette olduğu belirtilen bir *'habshâne ve koğuşları'* da bulunuyordu.[65] Tamiri için merkezden tahsisat talep edilen Niğde'deki *'habshâne'* de, buradaki muhassıl konağı içinde yer alan bir mahbesten başka bir şey değildi.[66]

Sinop'tan gelen Nisan 1847 tarihli cevabî yazıda da, kaimmakam konağı içindeki *'habshâne'*nin tarif edilen usûle müsait olmadığı ve konağın küçüklüğü sebebiyle ilâve yapmanın da mümkün gözükmediği bildirilmişti. Buna mukabil, 9500 kuruşluk masrafının karşılanması halinde konağın bahçesine böyle bir hapishane inşasına girişilebileceği belirtilmişti.[67] İstanbul hükûmetinin cevaz verdiği ve masrafının kaimmakamlık emvâlinden karşılanmasını teklif ettiği bu proje, mahiyet olarak klasik mahbesten pek farklı olmasa da hapsetmeye mahsus müstakil bir mahall olması açısından Osmanlı hapishanelerine giden yolda atılan öncü bir adımdı. Merkezî hükûmete 1848 yılı Nisan ayında bir yazıyla başvuran Balıkesir mutasarrıfı bölgesindeki mevcut *'habshâne'*nin yanına bir diğerinin inşasına ihtiyac olduğunu ifade etmişti. Balıkesir'de de kâtiller ve yol kesenler gibi ağır suç işlemiş kişiler ile borcundan ya da küçük suçlardan mahkum edilmiş olanlar bir yerde hapsedilmekteydi ve bu uygunsuzluğu gidermek için 3000 kuruş masrafla bir başka hapishane daha yapılması elzemdi. Sinop'takine nisbetle da-

---

[64] BOA, *Sadaret Mektubî Mühimme* (=A.MKT.MHM), 5/27; *A.MKT*, 130/24 (19 Cemaziyü'-âhır 1264, Aydın Valisi'ne).

[65] Bkz. *İ.DH*, nr. 7360 (13 Rebiyü'l-âhır 1263/ 31 Mart 1847); *İ.MVL*, nr. 2326.

[66] Bkz. *İ.DH*, nr. 9676.

[67] *İ. DH.*, nr. 7471.

ha düşük bir bedele hallolunabileceği düşünülen Balıkesir hapishanesi projesi, Hüdavendigâr müşiri vasıtasıyla arz edildiği Meclis-i Vâlâ'da tahsisatı Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere kabul görmüş ve çıkan padişah iradesi ile tasdik edilmişti.[68] Biga Mutasarrıflığı'nın 1849 yılı Mart ayı içinde İstanbul'a gönderdiği ve Kal'a-i Sultaniyye'de kışlaya bitişik *'habshâne'*nin yıkılması sebebiyle oradaki mutasarrıf konağı önünde yeni bir "hapishane" inşa edilmesi teklifi de yine Meclis-i Vâlâ tarafından görüşülerek kabul edilmişti.[69] Aynı yılın sonunda Amasya Mutasarrıflığı'nın gönderdiği bir yazı ile oradaki *'habshâne'*nin de yenilenmesi talep edilmişti. Buna göre, mevcut *'Amasya habshânesi atîk ve ahur misâli bir mahall'* idi ve geçen zaman içinde duvar ve zemini harap olmuştu. Tamir edilip genişletilmesi gereken bu eski binanın bitişiğine 5745 kuruşa yeni bir hapishanenin inşasına ihtiyaç vardı. Konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ Maliye'nin de görüşünü aldıktan sonra, yukarıda bahsi geçen erken tarihli diğer misâller gibi, bu tasarıyı da kabul etmiş ve çıkan iradeyle yeni hapishanenin inşası için muvafakat verilmişti.[70]

Birkaç sene sonra Manastır kazasından gelen bir başka yazıda, buradaki hapishanelerin/mahbeslerin basık ve dar oluşu sebebiyle mahbusların hastalandığı ve aralarından bazılarının hayatlarını kaybettikleri belirtildikten sonra; bu halin düzeltilmesi için mevcut hapishanelerin toptan yıkılarak 27310 kuruş masrafla üç yeni hapishane inşa edilmesinin talep edildiğini görüyoruz. Taşradaki daha küçük maliyetli projelere cevaz veren Meclis-i Vâlâ bu kez, hafif suçlu ve borçluların diğer mahbuslardan ayrılması için aylık 250 kuruşa bir ev kiralanması yolunu göstermekle yetinmişti.[71] Ancak birkaç ay sonra Manastır'dan gelen mahbus ölümleri haberi, meselenin bu şekilde halledilemeyeceğini gözler önüne serecekti. Hersek eski valisi İsmail Paşa'nın yeğenle-

---

[68] A.MKT, nr. 132/90; İ.MVL, nr. 3059.

[69] İ.MVL, nr. 137/3741.

[70] İ. MVL, nr. 4626 (12 Safer 1266/ 28 Aralık 1849).

[71] Bkz. İ.MVL, nr. 10028 (8 Cemâziyü'l-evvel 1269/ 17 Şubat 1853); Manastır'da *'üç bâb hapishânenin'* inşasına dair yaklaşık bir sene sonra çıkan bir irade-i seniyye için bkz. İ.MVL, nr. 11958.

rinin çocukları uhdesindeki Kösinic Çiftliği ve bir takım başka emlâk yüzünden çıktığı belirtilen çatışma sonrasında tutuklanarak mahbese getirilmiş üç gayrimüslim kişi orada hastalanmışlar ve biri yolda diğerleri tedavi altına alındıkları cemaat hastahanelerinde (*ispitalya*) hayatlarını kaybetmişlerdi. Gelen şikâyet üzerine bu konuyla ilgili gizli bir tahkikat yapılması emrini veren merkezî hükûmete cevap veren Rumeli Ordusu Müşir Kaimmakamı Avni Paşa, söz konusu mahbusların işkence veya benzeri bir eziyet gördükleri iddiasının gerçeğini yansıtmadığını belirtirken; mutasarrıflık konağı içinde bulunan '*habshane*'nin kötü şartlarına dikkat çekmişti. Avni Paşa'nın ifadesine göre, ölümlerin yaşandığı sırada zaten '*gâyet zîk ve hava almaz çukur bir mahall*' olan bu mekânda müslim ve gayrimüslim çok sayıda kişinin hapsolunması neticesinde bir grup mahbus aynı anda hastalanmış; mutasarrıfça vaziyetten haberdar edilen Avni Paşa hemen Rumeli ordusu başhekimi Mustafa Bey ve maiyetindeki diğer tabipleri hapishaneye göndermişti. Yapılan ilk muayene neticesinde mahbusların hastalığının tifüs olduğu anlaşılmış ve daha önce de gündeme geldiği üzere mutasarrıflık civarında bir ev kiralanarak hasta mahbuslar buraya naklolunmuşlardı. Bu tür ağır hastalıklara yakalanan Müslimler'in askerî hastahaneye, Gayrimüslimler'in ise kendi ispitalyalarına (hastahanelerine) gönderilmesi kuralına uygun şekilde ispitalyalarına kaldırılan mahbusların pek çoğu, buradaki tabibin izinli olması yüzünden gereken tedaviyi göremediklerinden hayatlarını kaybetmişlerdi. Askerî hastahaneye gönderilen Müslüman hastalar ise onlara nisbetle daha şanslı olmuş ve büyük bir kısmı yeniden sağlıklarına kavuşmuştu.[72] Bir başka ifadeyle, mahbuslar kelimenin bildik manasıyla işkence görmemişlerse de, belki de işkenceden beter hapis şartları yüzünden mahkum bile mahbusken canlarını vermişlerdi.

Merkezî hükûmetin kurmaya çalıştığı yeni ceza infaz nizamının hayata geçmesi için elzem sunî fizikî çevrenin oluşturulması için yüzyılın ortalarında pek ciddi adımlar atılmış olduğunu söylemek zordur. Çıkarılan yeni kanun ve nizamnamelerin öngördüğü şartları yerine ge-

---

[72] Bkz. İ.MVL, nr. 10633 (26 Şaban 1269/ 4 Haziran 1853).

tirmek için lâzım olan tahsisatın temini hususunda işi ağırdan alan Bâbıâli, taşradaki idare meclisi üyelerinden birisinin her hafta beraberine meclis kâtibini de alarak bölgelerindeki hapishanede yoklama yapmaları, mahallî hapishane memurunun her gün memleket meclisine jurnal vermesi ve nihayet mahbeslerin yoklama defterlerinin her ay kendilerine gönderilmesi gibi bürokratik talimatlar yağdırmaktan ise geri durmamıştır.[73]

Adı artık "hapishane" olarak anılır olmaya başlamış vilayetlerdeki mahbeslerin fizikî şartları kadar mahbusların zarurî ihtiyaçlarının teminde de benzeri bir zaaf mevcuttu. Merkezî hükûmet önceki zamanlardan beri mutad olduğu üzre, İstanbul'daki fakir mahbusların zarurî ihtiyaçlarını az çok temin etmeyi sürdürüyordu. Bununla ilgili olarak çıkarılan 13 Muharrem 1267/ 18 Kasım 1850 tarihli talimatnamede, "kendi ihtiyaçlarını teminé kudreti olmayan mahbuslara geceleri kullanacakları kandiller için bir mikdar zeytinyağı verilmesi" yönünde bir hüküm mevcuttu.[74] Biga'dan İstanbul'a gönderilen, '*mahbes*'deki fakir orta ve hafif ceza mahkumlarına bir mikdar ekmek ile '*habshâne*'de geceleri yakılan kandiller için zeytinyağı, yatacak kaba hasır ve kömür verilmesi için mal sandığından kaynak sağlanması talebi, merkezî hükûmetin bu konuda daha açık bir tavır sergilemeye zorladı. Meclis-i Vâlâ ve Maliye Nezareti'nden alınan görüşler doğrultusunda Sadaret tarafından Biga'ya verilen cevaptan öğrendiğimize göre, taşra mahbes-

---

[73] BOA, *Sadaret Mektubî Umumî*, (=A.MKT.UM), 54/8 (29 Cemaziyü'l-evvel 1267/ 3 Nisan 1851). Yozgad valisinin bu emirnameye cevaben gönderdiği ve her ne kadar bu şekilde hapsedilmiş bir kişi yoksa da bu talimata uyulacağını belirttiği 13 C 1267/ 15 Nisan 1851 tarihli yazı için bkz. A.MKT.UM, 56/41. Haleb valisinin cevabî yazısı ve ekinde mahbes yoklama defterini gönderdiğine dair bkz. A.MKT.MHM, 32/95 (27 Ramazan 1267). Erzurum valisinin emirnameyi aldığı ve gereğinin yapılacağına dair yazısı için bkz. A.MKT.UM, 56/50 (17 C 1267/ 19 Nisan 1851). Rodos'tan gelen ve '*Rodos mahbeshânesinde bulunan*' suçluların her hafta yoklamalarının meclis maarifetiyle icra olunacağı hakkında 16 Cemâziyü'l-âhır 1267/ 18 Nisan 1851 tarihli yazı için bkz. A.MKT., 56/40. Aynı senenin sonlarında Yeni-İl kaimmakamlığından gönderilen yazıda ise, '*habshâneye dâ'ir olan usûl*'ün '*lâzım gelenlere irâ'e ve ta'lîm olunduğu*' belirtiliyor ve bundan böyle ona uygun hareket edileceğinin altı çiziliyordu, bkz. A.MKT.UM, 72/72.

[74] Bkz. C.ZB, nr. 3782.

lerinde yakılacak kandiller için gereken zeytin yağı, kış günlerinde sarf olunacak bir mikdar kömür, mahbusların yatmak için kullandıkları kaba hasırlar ile fakir mahbuslara verilecek günlük 300'er dirhemlik (960 gr.) ekmek bedellerinin mahallî mal sandıklarından karşılanması umumî bir kaide olarak kabul edilmişti.[75]

Bundan birkaç ay sonra Sadaret tarafından taşraya gönderilen, *'re's-i eyâlet ve elviye ve kazâ mahbeslerinde bî-kudret ekmeksiz ve kandilsiz mücrim ve mahbûs var mıdır ve bunlar haklarında ne-vechle mu'âmele olunmakdadır ?'* sualine cevaben Sayda Meclisi'nden gelen yazıyı görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti, Sayda Eyaleti'ne bağlı Beyrut'taki mahbusların kendilerine verilen günlük yarım kıyye (200 dirhem; 640 gr.) ekmeğin arttırılması için yaptıkları başvuruyu ve mahbus tayinatının eyaletteki bütün *'mahbeshâneler'*de 300 dirheme çıkarılması yönünde Sayda Meclisi'nin teklifini yerinde görmüştü. Meclis-i Vâlâ'nın görüşüne başvurduğu zabtiye müşiri, fakir olsun olmasın Bâb-ı Zabtiyye'de tutulan bütün mahbuslara *'te'âmül-i kadîmî vechle'* tanesi 150 dirhemlik ekmeklerden bir çift, yani günlük 300'er dirhem ekmek ile kandilleri için zeytinyağı ve kışları da kömür verildiği bilgisini vermişti.[76]

---

[75] Bkz. A.MKT.MVL, 25/15 (29 Rebiyü'l-âhır 1266/14 Mart 1850).

[76] Bkz. İ.MVL, 5992 (28 Safer 1267/ 2 Ocak 1851); A.MKT.UM, 48/94 (11 Rebiyü'l-âhır 1267/ 13 Şubat 1851). Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'nde bulunan mahbusların zarurî ihtiyaçlarını temin için yapılan bu devlet yardımı sadece Osmanlı teb'ası ile sınırlı değildi. Zabtiye müşirinin Bâbıâli'ye başvurarak, ecnebî kançılaryaları ve/veya başka bir yerden sahiplenilmemiş kişiler de dahil olmak üzere mahbuslara ekmek, muhtaç olanlara "sadaka-ı seniyye" olarak aylık 2000 kuruşluk katık, kışlık kömür ve Zabtiye demirbaşına kaydolunmak şartıyla kışlık aba, şalvar ve yağmurluk verilmesini talep etmesi üzerine konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ, Maliye Nezareti ve serasker paşa ile de yazıştıktan sonra, mahbuslara verilecek elbise için gereken abaların Asâkir-i Şâhâne depolarından teminini uygun görmüştü. Ordu levâzımatından Zabtiye Tevkifhanesi'ne hibe olunacak sadece bu abalarla sınırlı değildi. Askerlerin kullanılmış yağmurlukları da, tamir masrafları Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere, ordunun elbise anbarlarından çıkarılarak mahbuslara gönderilecekti (A.MKT.MVL, 85/6, 6 Receb 1273/ 2 Mart 1857)). Tam üç sene sonra da benzeri bir talep tekrarlanmış ve *'Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhânesi ve mahbesinde'* tutulanlar için Asâkir-i Nizamiyye depolarından 200 adet kullanılmış yağmurluk ve pantalonunun verilmesi istenmişti. Ancak Zabtiye'den gelen bu talep Dersaadet Ordusu Müşirliği tarafından ellerinde fazla aba pantolon olmadığı gerekçesiyle reddedildi. Bunun üze-

Aynı yıl Şam valisine gönderilen bir başka yazıda da, Şam mahbesinde bulunan cünha ve kabahat mahkumlarından maişetlerini temine gücü olmayanlara verilen günlük ekmek mikdarının yarımşar kıyyeden 300 dirheme çıkartılması istenmekte; mahbeslerde yakılacak 9 aded kandilin herbiri için uzun gecelerde 20'şer kısa gecelerde 15'er dirhem olmak üzere zeytinyağı, ortalama 4 ay süren kış boyunca mahbes mangallarında yakılmak üzere günlük 15'er kıyye kömür ve 60 adet kaba hasır tahsis kılınması taleplerinin Zabtiye Müşirliği ve Maliye Nezareti'nin de görüşleri alınarak kabul edildiği belirtilmektedir. Sadaret ayrıca, *'habshâne idâresinin yalnız kethüda bulunanlara ihâlesi*'nin güç olduğu gerekçesiyle mahbus jurnallerini düzenleyerek Zabtiye sergerdesiyle birlikte bunları mühürleyip vermesi için 250 kuruş maaş ve bir mikdar ekmek, yağ ve kömür tahsisatıyla hususî bir memur tayini için gelen talebe de sıcak bakmıştı.[77]

Gülhane Hattı'nın ilânı ertesinde çıkarılan ilk ceza kanununa nisbetle, 20 Aralık 1850'de (15 Safer 1267) resmen kabul edilen yeni ceza kanunu çok daha geniş kapsamlıydı. İlk bakışta, dinî mensubiyet ayırdetmeksizin bütün Osmanlı teb'asını muhatap almasını ve cezanın kanuna uygunluğu ilkesine dikkat gösterilmesi itibariyle İngiliz Elçisi Canning'i de memnun edecek bir "siyasî vesika" olarak değerlendirilebilecek bu kanun, idarenin merkezîleşmesi ve şer'-i şerif aleyhine tatbikat alanı büyüyen kanun üzerinden bürokratik sosyal kontrol mekanizmasının oluşturulmasında yeni bir adım şeklinde de değerlendirilmeye açıktır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na atıfla can, ırz ve namus ve mal emniyetinin sağlanmasına yönelik üç ayrı fasıldan oluşan yeni ceza kanunu, fıkıh nazariyesinde siyasî iktidara tanınmış *tazir*in alanını genişletirken; şahıs hukukunu ilgilendiren

---

rine, takımı 177'şer kuruştan tek renk abadan bir çift aruba, birer pantolon, birer serpuş, birer yün çorap, gömlek, don ve ayaktakımından oluşan 200 takım elbisenin nakdî ceza hasılatından karşılanması yönünde bir irade-i seniyye çıkarıldı, bkz. İ.MMS, 17/725, 7 Receb 1276/ 30 Ocak 1860. Edirne *mahbeshânesi*nde bulunan kimsesizlere 1274 Haziran ayına mahsuben yiyecek verilmesi talimatı için bkz. C.ZB, nr. 552.

[77] Bkz. A.MKT.MVL, 44/72 (26 Şevvâl 1267/ 24 Ağustos 1851); İ.MVL, nr. 7232 (10 Şevvâl 1267/ 8 Ağustos 1851).

suçlar da devletin verdiği cezaların kapsam ve boyutlarını arttıyordu.[78]

Yeni kanunun ikinci faslının ikinci maddesinde yer alan '*tazir dahi herkesin hâl ve şânına göre olduğundan*' kaydı ile, devlet memurları ve ahali arasında ceza muhakematı ve infazında yine belirli bir farkın muhafaza edilmesine çalışılmıştı. İtham edilen kişi İstanbul'daki ulemadan, seyyidlerden ya da rütbeli zevattan bir şahıs ise Meclis-i Vâlâ'ya sevkolunacak ve cezasına aynı zamanda bir üst mahkeme gibi çalışan bu yüksek kurul tarafından karar verilecekti. Sıradan insanlar ise gereğine göre ya haps olunacak ya da nefy edilecek, ayrıca bu cezalara ilâveten '*vech-i şer'î üzre*' mâhkuma 3 ila 75 değnek vurulması da mümkün olabilecekti.[79] Bu son cismanî cezayla, hapis ve sürgün (*nefy*) ile yeterince karşılanamayacağı düşünülmüş olsa gereken "cezanın suçlu dışındaki halka ibret verme" boyutunun doldurulmaya çalışıldığı söylenebilir.

1840 tarihli ilk ceza kanununda geniş yer verilen suistimal, rüşvet, irtikap gibi suçlar 1850 kanununda da yer almış, ancak bu kez sadece bu fasıl ile yetinilmeyerek hırsızlık (sirkat); vergi vermemek ve tohum çalmak gibi yeni suç ve ceza tarifleri ihdas edilmiştir. Sirkatle itham edilip de şer'î olarak cezalandırılmayan kişilerin çalınan eşyanın kıymetine göre 3 aydan 3 seneye kadar prangabend olarak ağır işlerde çalıştırılmaları (III/11)[80]; öşür vermemek için zahirelerini kaldıranla-

---

[78] Gabriel Baer, "The Transition from Traditional to Western Criminal Law in Turkey and Egypt", *Studia Islamica*, XLV(1977), 144. Katil fiiline karışmış bir memurun maktûlün vârisleri tarafından afvedilmiş olsa da "siyâseten ve nizâmen idamı"(I/1); kısas cezalarının tatbiki için tuğralı fermanın şart koşulması (I/4); vârisi olmayan maktûlün davasının devlet tarafından üstlenilip, kısası affedilen ya da sulh ile diyete çevrilen kâtilin İstanbul'da ise 1-5 sene küreğe, taşrada ise bulunduğu yere en yakın büyük şehirde prangaya konularak ağır işlerde istihdamı (I/11); mahkumun kısasen idam olunmayıp diyete hükmolunması halinde bunun beytülmâla ödenmesi (I/12), kasden olmayan katil fiilerinde kâtilin sabıkası ve kötü şöhreti var ise "nizâmen" bir sene küreğe veya prangaya konulması (I/13) gibi maddeler bu kabildendir. Kanun metni için bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 822-824.

[79] Bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 825.

[80] Bu maddeyle ilgili olarak, 28 Safer 1264/ 4 Şubat 1848 tarihli bir sadaret yazısında, her ne kadar hırsızlık mahkumlarının üç sene prangabend olarak ağır işlerde çalış-

rın iki misli öşür ödemeye zorlanmaları (III/14); tohum çalan çiftçi hizmetkârlarının sair hırsızlık vak'aları ile bir tutulup cezalandırılmaları (III/18); bakkal, kasap, ve ekmekçi gibi esnafın sattıkları malın ölçüsünden çalmaları ya da narhtan pahalı fiyata satış yapmaları halinde habsedilerek dükkânlarının kapatılmalarına (III/19) dair maddeler bu kabildendir.[81]

Yeni kanun tek başına hapis cezasına pek yer vermemişse de, kürek ve pranga cezalarının artmasıyla beraber bu mahkumların tutulacağı yerler olarak mahbeslere ihtiyacı arttırmıştır.[82] Kanun yapıcının kürek cezasıyla mukabele ettiği suçlar arasında, ahaliyi devlet, kanun ve nizama karşı kışkırtmak (I/5; 1 seneden 5 seneye küreğe konma ve prangabendlik); adam öldürmeksizin yol kesmek (I/9; 7 sene kürek); bir kişiyi para vererek ya da başka şekilde katle azmettirmek (I/14; 1-5 sene kürek ve prangabendlik); kolluk kuvvetlerine silah çekmek (I/16; 2 ay-2 sene prangabend olarak ağır işlerde çalışma); kolluk kuvvetlerini kesici aletlerle yaralama (I/16; 5 ay-5 sene prangabend olarak ağır işlerde çalışma); silah çekme (I/17; 1 ay-1 sene prangabendlik); silah boşaltma (I/17; 2 ay-2 sene prangabendlik); silahla yaralama (I/17; 3 ay-3 sene prangabendlik) ve mükerreren sarhoş olup sokakta bağırıp çağırma (II/5; *nedamet ve tevbe-i sahîha hâsıl oluncaya kadar* Dersaadet'te

---

tırılmaları yönünde madde mevcut ise de ufak tefek şeyler çalmış olan kişilerin bu kadar uzun süre ceza almalarının '*kendileri ve familyalarının sefâlet ve emr-i zirâ'atlerinin ta'tîline sebeb olacağı*'na dikkat çekilmiş ve söz konusu cezanın 6 aya indirilmesi yönünde sadrazamın görüşü isteneceği belirtilmiştir (*A.MKT*, 113/14). Suçluyla beraber ailenin de cezalandırılmaması yönündeki bu hassasiyet İslâm ve Osmanlı fıkıh geleneğinde meselâ borçluların hapsedilmesi ile alâkalı olarak da karşımıza çıkmaktaysa da; bu uyarıda esas dikkat çekici husus, bütün memleket için geçerli standart ve tektip bir ceza kanununun farklı coğrafi şartları bünyesinde barındıran ziraî bir toplumda tatbikinin güçlüğüne işaret edişi olsa gerektir.

81 Bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 829-830.

82 Yeni kanunda ayrıca ilk kez kadınlara mahsus mahbeslerden bahsedilmiş ve katl ile katl fiiline yardımcı olmak suçlarından taziren hüküm giyen kadın mahkumların '*ta'ife-i nisâya mahsûs mahbesde ıslâh-ı nefs edinceye kadar habs*' olunmalarını ve mahbusiyetleri sırasında kendilerine yiyecek ve giyecek sağlayacak veli ya da akrabaları olmaması halinde bu nevî ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması öngörülmüştür (I/15) (Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 824).

ise küreğe, taşrada ise prangaya konulma); resmî evrak, şer'î senedler ve mürûr tezkerelerini taklit ve tahrif etmek (III/12; 4 aydan 4 seneye kürek ve prangaya konulma, şahsına göre nefy ve sürgün); sikke ve nakdî evrak taklit ederek kalpazanlık yapmak (III/12; 6 aydan 4 seneye prangaya konulma) sayılabilir.

Ağır işlerde çalıştırılma, ayağına pranga vurulma ve hapis gibi hürriyeti kısıtlayıcı cezalar yanında, az da olsa ceza mevzuatında varlığını koruyan ikinci bir ceza grubu da cismanî, yani bedene yönelik şiddet içeren cezalardı. Klasik Osmanlı kanunnamelerinde karşımıza çıkan çeşitliliğin aksine, Tanzimat devrinin bu ilk ceza kanununda cismanî cezalar grubuna giren tek cezalandırma tatbikatı "değnek vurulması" idi. Birbirini yaralayanlara, sokakta bağırıp çağıranlar ile kumar oynatanlara, tartıda ölçüde hile yapan ya da mallarını narhtan pahalıya satan esnafa konulacakları hapishane önünde suçlarının derecelerine göre 3-79 değnek vurulması (II/7; II/5; III/18)) maddelerinde olduğu gibi.

Hapis cezasının tek başına verileceği suçlar ise sadece, müslim ya da gayrimüslim kız kaçırmak (II/6; mahallinde 6 ay); birbirini yaralamak (II/7; 15 gün-3 ay); bakkallık, kasaplık, ekmekçilik gibi ticarette ağırlıktan çalmak ya da mallarını belirlenmiş narhtan pahalıya satmaktan (III/18) ibaretti. Bununla beraber, henüz ceza muhakematı ve infazına dair müstakil kanun ve nizamnamelerin olmadığı bir devirde, kimsesiz mahbusların zarurî ihtiyaçlarının karşılanması ve hasta mahbusların tedavisinin yaptırılmasına dair iki maddeye ceza kanununda yer verilmişti. Ne memleket ne de hapishane hastahanelerinin olmadığı bir sırada, hasta mahbuslarla ilgili olarak kanuna konulan hüküm (III/16), ancak ağır hasta olanların kefile bağlanarak iyileşinceye kadar evlerinde ikamet ettirilmelerine müsaade etmek şeklindeydi. Hasta mahbusların mahbesleri dışında geçirecekleri bu süre cezalarına mahsup edilecek, ayrıca hastalar onbeş günde bir evlerinde yoklanarak iyileşip iyileşmediklerinin kontrol edilecekti. Tıpkı sağlık alanında olduğu gibi, Osmanlı merkezî ve mahallî idareleri, mahbusların iaşelerinin temini yönünde de kendilerini herhangi bir mükellefiyet içine sokmamışlardı. Bilhassa memleketinden uzakta hapsedilmiş olan mah-

kumların yiyecek ve giyecek bulma hususunda çektikleri sıkıntılar sebebiyle, hapsedildikleri yerde veli ya da akrabası olmayan mahbusların nafakalarının mahallî bütçelerden sağlanmasını öngören madde (III/17), fakir mahbuslara bilhassa pâyitahtta eskiden beri yapılagelen yardımların kanun ile sürekli hale getirilmesi ve ülke topraklarına teşmil edilmesinden başka bir şey değildi.

Ceza kanununun yayınlanmasından kısa bir süre önce, "*tanzimât-ı hayriyye*" olarak adlandırılan temel ilkeler arasında sayılan kanunun üstünlüğü, işkencenin kaldırılması, eşkıyalık ve rüşvetin önüne geçilmesi gibi maddelerin tatbik edilip edilmediğini teftiş için Meclis-i Vâla bünyesinde oluşturulan komisyon tarafından teftiş ve tahkikata başlanmıştı. Yerinde yapılan ilk tesbitlere bakılırsa daha birkaç yıl önce "*habshâne*" olarak yeniden düzenlenen Zabtiye Müşirliği Tomruğu'na getirilmiş tutukluların tefrik ve sınıflandırılmasının üstesinden gelinememekte ve işler eski minval üzere devam etmekteydi.[83] Zabtiye mahbesinde bulunan mahbuslar içinde haklarındaki zann isbatlanmamış ya da suçları sabit olmakla beraber ceza müddetleri belirlenememiş kişiler bulunduğu gibi, orta dereceli suçlu (*cünha*) olup mahbeste gereğinden fazla kalmışlar olanlar da vardı. Oysa hafif suçlardan dolayı habsolunanların, '*derece-i töhmetlerinin ilerisinde mücâzât görmeleri ittihâz olunan usûl-ı ma'delet-i seniyyeye*' uygun değildi. Meclis-i Vâlâ bu manzaranın önüne geçmek ve gerekli incelemeleri yapmak için Zabtiye Dairesi'nden bu mahbuslara ait kayıtların tutulduğu defteri talep etmişti. Ancak '*her nasıl ise*', söz konusu evrakta mahbusların içeriye girişlerine dair kısımlar kaybolmuştu. Öyle gözüküyor ki suçları derecelendirme ve buna göre suçluları ayırmaya dayalı yeni bir infaz usûlü kağıt üstünde getirilmiş de olsa, bunun gerektirdiği bürokratik organi-

---

[83] Bu komisyonun kurulduğunu Büyükelçi Canning'in yazışmalarından hareketle bildiren A. Cunningham, Âli ve Reşid Paşaların, Canning'in İstanbul'a döndüğü 1851 Ocağı öncesinde geniş yetkilerle donattıkları bu komisyonu teftiş için eyaletlere de gönderdiğini belirtmektedir, bkz. "Stratford Canning and the Tanzimat", 262. Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'ndeki eksikliklerin tartışılıp karara bağlandığı Meclis-i Vâla mazbatasının 1850 Eylül tarihli olması, mahbesin halinin gündeme gelmesinde bahsi geçen bu gözden geçirme faaliyetinin gerçekten de etkili olduğunu düşündürmektedir, bkz. *İ. MVL*, nr. 5545.

zasyon henüz kurulamamıştı. Gelen bu cevap üzerine, Meclis-i Vâlâ memurlarının Zabtiye'ye gönderilerek müşir paşa ile beraber bu haldeki suçluların tomruk defterlerindeki kayıtlarına başvurulması ve ilâve bilgi için de mahbusların sorgulanmasına karar verildi. Katil ve yaralama gibi büyük suçlarla itham edilip haklarında henüz ceza tayin olunmamış kişiler sonraya bırakılırken, hırsızlık gibi nisbeten hafif cürüm ve cünha zanlısı bulunanlardan müddetlerini bitirdikleri anlaşılan ya da hapis süresi suç derecesi için yeterli görülenler kefilleri alınarak tahliye edileceklerdi.[84]

Haklarında bir irade çıkmamış olup Zabtiye Meclisi'nden mazbataları gönderilen mahbusların sayısı 127 idi. Bunlar içinde Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'den, yani gönderilenlerin yanısıra ülkenin çok çeşitli yerlerinden yollanmış mevkuf ve mahkumlar da bulunuyordu. Zabtiye Tevkifhanesi'nde bulunanlardan 36'sı katil suçu ile itham edilmektelerdi. Bunlardan başka, hepsi de Rumeli Yenişehir kökenli olan 35 kişi eşkıyalıkla; Sofya, Lofça, Palanga, Karadağ, Yanya, Hasköy, Ankara ve Safranbolu'dan gönderilen 24 kişi ise haydutlukla suçlanmaktaydı. Sivaslı Millî aşiretine mensub 11 ve Han Mahmud'un takımından olduğu belirtilen 1 kişi için herhangi bir suç belirtilmemekle beraber, bunların da önceki iki başlık altında değerlendirildiği söylenebilir. Darb ve cerhden dört kişi, göz yaralamaktan ise bir kişi mahbeste yatıyordu. Aydın, Konya ve Şam posta tatarlarının başına bela olmuş gözüken Goloslu Yani de yaralama suçuyla itham edilmişti. Bedirhan Bey'e mektup götürmekten bir kişi; eşya hırsızlığından iki kişi; at hırsızlığı, yankesicilik ve gasptan ise birer kişi töhmet altındaydı. Üç kişi de gulâm kaçırmakla suçlanıyordu. Osmanlı teb'ası 126 mahkuma ek olarak, hırsızlıktan dolayı mahbese konulmuş bir de Avusturyalı vardı.[85]

Görüldüğü üzere mahbestekilerden büyük bir bölümünü (73/127) eşkıyalık ve haydutluk başlığı altında toplanabilecek ve devletin şahsında ammeye karşı suç işlediği kabul edilen kişiler oluşturmaktaydı.

---

[84] *İ.MVL*, nr. 5545, Meclis-i Vâlâ mazbatası (18 Zi'l-ka'de 1266/ 25 Eylül 1850).

[85] Bkz. *İ.MVL*, nr. 5545.

Osmanlı ceza hukukunda *tazir* ile mukabele edilebilecek bu suçlarla itham edilenlerin pâyitahta getirtilip mahbese konması pek şaşırtıcı değildir. Tutuklunarak geçici olarak buraya konulan bu kişilerin, bir tek hapse değil de daha büyük bir ceza olan "ağır işlerde çalışma"ya mahkum edilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zabtiye Tevkifhanesi'nde tutulduğunu gördüğümüz katil zanlılarının da, şerî hukuka göre kısas ya da diyet ile cezalandırılması gerekenler ile haklarındaki hükümleri bekleyen zanlılar ya da kısastan af edilmekle beraber devletin *tazîren* hapsettiği kişiler olduğu düşünülebilir. Ancak ilk ihtimalin daha ağır bastığı ve bunlar için hükmolunacak asıl cezanın *kürek* olduğu söylenebilir. Yine sayıca az olan yaralama ve darb zanlıları da (5), mağdurlarına verdikleri zarara göre kısas ve diyet ya da tazir kapsamına girmiş olmalıdır.

Bu tabloda en ilgi çekici olan, mal ve eşyaya karşı suçlardan tutuklu olanların sayısındaki azlıktır. Her ne kadar bunlar şer'an cezası tesbit edilmiş suçlular arasına girse de; hırsızlık, yankesicilik ve gasp suçlarından mahkum ya da mevkuf olarak mahbesde bulundurulanların daha çok olması beklenirdi. Ceza Kanunnamesi'nin kabulünden iki sene sonra Meclis-i Vâlâ'da yapılan bir tartışma, bunun hırsızlık ve benzeri suçların azlığından değil de, ilk iki ceza kanununun Osmanlı hukuk geleneğinde şer-i şerif içinde mütalaa edilen şahıs hukukuna fazla müdahil olmaması ile alâkalı olduğunu göstermektedir. Hırsızların Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de çokca kişiyi soymaları ve hatta öldürmelerinin '*artık söylemeye bile gerek bırakmayacak derecede*' yaygın bir suç hale geldiğinin altı çizilen Meclis-i Vâlâ mazbatasında, bu hususlarda Ceza Kanunnamesi'nin yetersiz kalışı neticesinde bir kısım kişilerin '*şurada burada serseri geşt ü güzâr eylemekliğine*' işaret edilmektedir. Heyete göre meselenin halli, ceza kanunu hükümlerinin genişletilmesi ve bu kişilerin '*tard u def'i*'nden, yani İstanbul'dan uzaklara gönderilmelerinden mesul olacak bir Meclis-i Mahsûs oluşturulmasından geçiyordu.[86]

---

[86] Bkz. *DUİT*, 49/3 7 (10 Cemaziyü'l-âhır 1268/ 1 Nisan 1852). Bu hassasiyete bir başka misâlolarak, Anadolu ve Rumeli taraflarından hasta ve dilenci adamların '*sahîhen işleri olmadıkça*' İstanbul'a gelmelerine mâni olunması hakkında Bâbıâli'den taş-

Zabtiye Tevkifhanesi'nde yapılan bu incelemenin sadece İstanbul ile sınırlı tutulmadığı ve Anadolu'daki mahbeslerin de söz konusu teftişe dahil edildiğini söyleyebiliriz. Ülkenin çeşitli yerlerinden 1850 Kasımından 1851 Ocağına kadar Bâbıâli'ye gönderilen cevabî yazılara bakılırsa, 1850 güzünde sancak ve kaza merkezlerine kısa bir soru sirküleri gönderilerek oralardaki *mahbes*lerde tutulanların haline dair bilgi toplanmaya çalışılmıştır. Mahallî idarecilerin cevaplarından anlaşıldığına göre onlara, mahbeslerinde '*bî-kudret, ekmeksiz ve kandilsiz mahbûs ve mücrim*'in olup olmadığı ve '*bunlar hakkında ne vechle mu'amele olunmakda*' bulunduğu sorulmuştur. Aralarında Vidin, Varna, Selanik, Siroz, Kavala, Edirne, Konya, Trabzon, Hakkâri ve Batum gibi yerlerden gönderilen yazılarda; mahbuslara günde 300'er dirhem ekmeğin yanısıra, hasır, kömür, kandil ve kandil için zeytinyağı verildiğinden bahsedenler olduğu gibi; Siroz idarecileri gibi ekmek ve kandile zeytinyağ verip de kömür ile hasır vermeye paraları olmadığını belirtenler de mevcuttur. Batum idaresi kendi bölgelerinin '*eşkıya menşei ile dolu bir yer olduğundan*' mahbusların hepsinin '*aç ve muhtac*

---

raya gönderilen emirnameye ve buna Diyarbekir'den gelen cevabî yazı için bkz. A.MKT, 191/38 (23 Cemaziyü'l-evvel 1265/ 16 Nisan 1849). Taşradan '*mechûlü'l-ahvâl âdemlere mürûr tezkeresi verilmemesi ve tezkeresiz olanların mahallerine i'âde edilmesi*' talimatına uyulmadığı ve para karşılığı suçlulara tezkere verildiğini belirten Sadaret'in, '*mürûr nizâmının umûr-ı zâbıtanın birinci mes'elesi olması*' hasebiyle buna riayet edilmesi yolunda vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği talimat için bkz. A.MKT.UM, 258/100 (28 Safer 1273/ 28 Ekim 1856). Sadaret'ten gönderilen emir üzerine, Dersaadet'ten '*tard u def edilecek serseri eşhâs*'tan kendi bölgesine gönderileceklere ilmuhaberlerin verileceği ve '*hiçbir sebeb ile avdet edememeleri için*' haklarında sürekli kayıt tutulacağı; izinli olarak Dersaadet'e gitmek isteyenlerin '*kâr u san'at ve ahvâl ve maslahatları*'nın araştırıldıktan sonra kefalete bağlanarak ve vesikalanarak gitmelerine müsaade edilmesi hakkında talimat verdiğine dair Erzurum Valisi Edhem İbrahim'den gelen cevabî yazı için bkz. A.MKT.UM, 381/9 (1 Cemaziyü'l-evvel 1276/ 26 Kasım 1859). İki ay sonra, Sadaret'ten Şeyhülislâmlık ve Şehremaneti'ne gönderilen bir başka yazıda ise, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki medrese, tekke ve hanlarda talebe ve derviş görüntüsünde bir takım '*serseri ve mechûlü'l-ahvâl*' kişilerin çoğalmakta olduğuna ve bunların bu iş için görevlendirilen memurlar tarafından tahrir edilerek kefalete bağlandığı bildirilmekte, talebelerin geliş gidişleri için eskiden beri olduğu gibi İstanbul mahkemesi talebe kâtibinin mesul olduğu ve dervişler için de orada benzeri bir defter tutulmasının Meclis-i Vâlâ tarafından karara bağlandığı bildirilmektedir, bkz. A.MKT.MVL, 114/53.

afkar-ı fukara'dan oluştuğunu ve zaten ekmek vermeseler mahbusların hepsinin çoktan ölmüş olacağını dile getirirken; Vidin ve Kavala idarecileri ise mahbeslerinde hiç *bî-kudrete* tesadüf etmediklerini söyleyerek meseleyi baştan kestirip atmışlardır. Konya idaresi ise fırsat bu fırsattır diyerek mahbeslerindeki bütün sıkıntıları dile getirmiş; dar olan ve borçlular, katiller ve hırsızların birbirlerinden ayrı hapsedilmesine imkân vermeyen mahbeste kadınlar için de hususî bir hapis mekânının bulunmadığına dikkat çekmişti. Borcundan ya da küçük kabahatlerden dolayı hapsi gerekip de şurada burada kapatılan kadınlar için Konya valisinin talebi, merkezî hükûmetçe sağlanacak tahsisatla aylık 150 kuruşluk maaşla güvenilir bir imamın "*baş imam*" tayini ve kadın mahbusların onun nezaretine verilmeliydi. Yine Edirne'den gelen cevapta da şikayetler sıralanmış, bu şehrin eyalet merkezi olması sebebiyle davaların oradaki meclis-i kebîrde görüldüğü ve bu yüzden mahbesin oldukça kalabalık bir tutuklu nüfusu olduğu belirtilerek, 92 kişiye 100'er dirhem ekmek verildiği ancak mahbus sayısının 132'ye çıkması sebebiyle ekmek tahsisatının yetmez olduğu ifade edilmişti. Edirne'de hasta mahbuslar için onbeş yatak imal ettirilip bunlara eski abadan elbise yaptırıldığı da, mahallî idarenin verdiği bilgiler arasındaydı.[87]

Meclis-i Vâlâ tarafından, '*usûl-ı zulmiyye ve âdât-ı gayrı marziyyenin def'i*', yani zulüm ve istenmeyen alışkanlıkların ortadan kaldırılması için incelemeler yapmak üzere "Anadolu müfettişi" olarak görevlendirilmiş Filibe Valisi sâbık vezir Mehmed İsmet Paşa'nın[88], 1850 yılının Aralık ayı sonunda Meclis-i Vâlâ'ya takdim ettiği "*hapishâne maddesine dâ'ir*" ikinci arızasından anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu'daki mahbesler ve mahbusların hali de İstanbul'dakilere oldukça benzerdi. Gördüğü eksikliklerin düzeltilmesi için mahbeslerde "haftalık yoklamalar"ın yapılmasını teklif eden İsmet Paşa, mahallî memle-

---

[87] Bkz. *İ.MVL*, nr. 6436 (8 Ca 1267/ 11 Mart 1851).

[88] *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, c. IX, yay. Münir Aktepe, İstanbul 1984, 43-44. Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi, kendisinin de yaklaşık ikibuçuk sene İsmet Paşa ile Anadolu Eyaleti'ni gezdiğini belirtmektedir. Aynı teftiş faaliyetinin Rumeli ayağı ise Tırhala Mutasarrıfı Mısırlı Sami Paşa'nın uhdesine verilmişti.

ket meclisinin bir üyesi ve kâtibinin her hafta mahbusların halini yerinde teftişini talep etmişti. Maiyetindeki memurlar ile memleket meclisi içinden seçtiği bir üye ve meclis kâtibini bizzat hapishaneye götüren İsmet Paşa, söz konusu yoklamanın ne şekilde yapılacağı ve ne cins neticeler vereceğini kendilerine göstermişti. Mahbeslerde henüz hüküm giymemiş pek çok mahbus bulunduğunu tesbit eden Müfettiş Paşa, *'Tanzîmât-ı Hayriyye icâbınca hiç kimsenin bilâ-muhâkeme habs olunmaması'* kaidesini hatırlatarak memleket meclisinin söz konusu mahbusların muhakemeleriyle alâkadar olmasını ve bundan böyle kendisinin gösterdiği şekilde yoklama yapılmasını ilgili kişilere tenbih ettiğini de arizasında belirtmişti. Ayrıca daha önce *"hapishâne jurnalinin beher gün meclis-i kebîre verilmesi"* hakkında Sadaret tarafından verilmiş talimat gereğince, yoklama yanında günlük jurnallerin de tomruk idareleri ya da yeni tabirle "hapishane memurları" tarafından memleket meclisine yollanması da Müfettiş Paşa tarafından görevlilere hatırlatılmıştı.[89]

İsmet Paşa'nın yaptıklarını ve tavsiyelerini yerinde bulan Meclis-i Vâlâ, 13 Mart 1851 tarihli toplantısında, gerek haftalık yoklama gerekse günlük jurnalin gönderilmesi uygulamalarının bütün ülkede yayılması için Anadolu Müfettişi İsmet Paşa ve Rumeli Müfettişi Sami Paşa ile vilayetlerdeki yetkililere talimat verilmesine karar verdi.[90] Mahbeslerden ziyade mahbusların halini gözeten bu karar ile hedeflenen, Osmanlı adlî teşkilatı ve mevzuatında esas itibarıyla bir tevkifhane ve hafif suçlular için kısa süreli bir ceza infaz mekânı olarak düşünülegelmiş mahbesin bu hüviyetinin korunması ve muhakemede yaşanan aksaklıklar sebebiyle mevkufların birer mahkum ve uzun süreli mahbuslar haline gelmesinin önüne geçmekti.

---

[89] Bkz. *İ.MVL*, nr. 6448.

[90] *İ.MVL*, nr. 6448.

C. "Medenîleştirme Misyonu" ve Hükümranlık Çatışması: Elçi Stratford Canning'in "Osmanlı Mahbeslerinin Islahı" Projesi

Reşid Paşa ve Âli Paşa'nın görevlendirdiği teftiş komisyonunun faaliyetleri, 1851 yılının başında Osmanlı pâyitahtına geri dönmüş ve kendisine söz konusu teftişin hangi esaslara göre yapılacağı konusunda yazılı bilgi verilmiş olan İngiltere Büyükelçisi Canning tarafından da izlenmekteydi.[91] Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması ve "Avrupa medeniyeti"ne dahil edilmesi hususunda ısrarı bilinen İngiliz Büyükelçi, yeni gündeme gelen bu "*hapishaneler maddesi*" hakkında bizzat bilgi edinmeye karar vermiş olacak ki, 30 Kasım 1850'de, yani müfettişlerin Anadolu ve Rumeli'deki mahbesleri gezmeye başladığı sıralarda, Osmanlı topraklarında bulunan konsoloslarına 30 soruluk ayrıntılı bir anket sirküleri göndermişti. "*Query respecting prisons and prison discipline* (Hapishaneler ve hapishane disiplini hakkında inceleme)" başlıklı bu anket ile konsoloslarından bulundukları mahallerdeki Osmanlı mahbeslerinin haline dair tesbitlerini, anket sorularını cevaplamak suretiyle İstanbul'daki Büyükelçiliğe iletmeleri isteniyordu. Daha önce de Osmanlı hukuku ve adlî teşkilatının temel meseleleriyle alâkadar olmuş Canning'in, bu kez doğrudan mahbes ve zindanları gündemine getirmesi, '*hapishane maddesi*' olarak Osmanlı resmî yazışmalarına giren bu konunun pek yakında "hapishane ıslahatı/ *prison reform*" şekline geleceğini haber verir gibiydi.

Aslında Osmanlı mahbeslerinin haliyle alâkadar ilk Avrupalı gözlemci İngiltere Elçisi Canning değildi. Osmanlı topraklarını 1847-48'de ikinci kez ziyaret eden İngiliz subay Charles MacFarlane'in Londra'ya dönüşünde neşrettiği seyahatnamesinden öğrendiğimiz kadarıyla, Fransız İçişleri Bakanı M. Duchatel, o sıralar Başbakan M. Guizot tarafından çok başka bir görevle Balkanlar'a gönderilmiş politik ekonomi profesörü M. Blanqui'den 'Türk mahbeslerinin ekonomik ve disiplin rejimi' (*economical and disciplinary regimen of the Turkish prisons*) üzerine bir rapor hazırlamasını talep etmişti. Fransız Bakan Duc-

---

[91] A. Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", 262.

hatel'e göre hükûmeti Osmanlı İmparatorluğu'nun mahbesleri üzerine hiçbir belgeye sahip değildi ve bu da giderilmesi gereken bir eksiklikti.[92]

MacFarlane sayesinde haberdar olduğumuz Prof. Blanqui'nin bu incelemesine dayalı olarak sunulmuş olması muhtemel rapor ve bunun akabinde Fransa hükûmetinin herhangi bir adım atıp atmadığı malumumuz değildir. O devirde Osmanlı hükûmeti üzerinde İngiltere'nin Fransa'ya nisbetle daha müessir olduğu kabul edilirse, Fransa hükûmetinden aldığı talimatla Osmanlı mahbesleri hususunda tek başına ve daha ziyade İstanbul'da bir inceleme yaptığını sandığımız Blanqui raporunun, ülkedeki bütün konsoloslarını seferber etmiş nüfuzlu elçi Canning'in hapishane çalışmasına nisbetle siyaseten tesirsiz bir ön keşif olarak değerlendirebilir.[93]

İngiltere Büyükelçisi'ne İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri, Sivas, Samsun, Erzurum, Adana, Hama, Humus, Halep, Şam, İskenderiye, Bağdad, Musul, Beyrut, Akkâ, Yafa, Kudüs, Rodos, Girit, Kıbrıs, Midilli Adası, Edirne, Selânik, Enos, Tulca, Varna, Filibe, Arnavutluk, Bingazi, Gıdâmis (Trablusgarb'ın kazası), Marzuk ve Trablus'daki konsoloslardan iki ay sonra gelen cevaplar, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yeni bir nizam vaad eden Osmanlı idaresinin ceza şekilleri ve infazı hususunda henüz pek bir değişikliğe gidemediği intibaını uyandırmaktadır.[94]

---

[92] Charles MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, c. 2, Londra 1850, 357-358.

[93] MacFarlane'in aktardığı kadarıyla Blanqui Osmanlı mahbeslerinde *'ne disipliner ne de ekonomik bir sistem olmadığı'* kanaatine varmış ve ağır suç mahkumlarının ağır demir zincirlerle zindanın duvarına bağlandığı, ister mahkum ister tutuklu ister yaşlı ister çocuk olsun mahbusların herhangi bir tefrik olmaksızın birlikte kapatıldıkları, mahbusların dayak ve kötü muameleden kurtulmak için zindancılara rüşvet vermek zorunda bırakıldıkları, eşi dostu olmayanların mahbeste karnını doyurmakta fevkalâde zorlandıkları, mahbusların ateş yakmalarına müsaade edilmemesi sebebiyle ısınma hususunda zorluk çektikleri tesbitlerini buna delil göstermişti (MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, c. 2, 358-359).

[94] Konsoloslukların kendilerine gelen sirkülerde belirtilen başlıklar altında gözlemlerini aktardığı cevapları ve Büyükelçi Canning'in bunlardan çıkışla Osmanlı topraklarında yapılması gereken hapishanelerle ilgili tavsiyelerini içeren raporu için bkz. *FO*, 195/364. Osmanlı Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nın evrakı arasında, İstan-

Konsoloslara gönderdiği sirkülerde, Türkçe'de daha sonra "hapishane" olarak karşılık bulacak "*prison*" kelimesini kullanmış olan Büyükelçi, gelen cevaplarda verilen bilgiler ışığında bu konuyla ilgili fikir ve tavsiyelerini içeren Haziran 1851 tarihli raporuna "*Improvement of Prisons in Turkey*/Türkiye'deki Hapishanelerin İyileştirilmesi" başlığını koymuştu. Konsolosların verdiği bilgilerden ortaya çıkan manzara, beş sene önce merkezî hükûmetçe taşraya gönderilen mahbeslerin düzenlenmesi ve gerekirse bu amaca matuf müstakil binalar inşası yönündeki talimata rağmen Osmanlı topraklarında "hapishanenin yokluğu"nu bir kez daha gözler önüne seriyordu. Hal böyle olunca bir "hapishane ıslahatı"ndan bahsetmek de mümkün değildi. Zaten Canning de kaleme aldığı raporun sonunda, İstanbul'da açılacak ve zamanla diğer şehirlerde benzerleri inşa edilecek nümunelik bir "model hapishane"nin vasıflarını madde madde açıklayarak bunu teyit etmişti.

İmparatorluğun çeşitli yerlerinden İngiltere konsolosları tarafından gönderilen ve Şubat 1851'de İstanbul'daki Büyükelçilik'de biraraya getirildiği anlaşılan mahallî raporlara göre, Osmanlı coğrafyasında tevkif ya da hapis cezası için kullanılan mekânlar, şehrin en üst idarî âmiri olan vali paşanın hem ikametgâhı hem de işini yürütmek için kullandığı konağının tomruk dairesi, mahzeni ya da kale, tophane, saray gibi müstahkem binaların içinde bu işe ayrılmış herhangi bir yer veya "delik"ten ibaretti. Buralarda da çoğu zaman ayrı bir mekân tahsisi mümkün olmadığından, kadın zanlı ve mahkumlar dinlerine göre ya imam, papaz ve hahamın ya da şehir halkından birinin evinde tutulmaktaydı. Pâyitahtta bu maksatla kullanılan Bâb-ı Zabtiye ve Se-

---

bul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne 17 Ocak 1852 tarihinde Batum'dan gönderilmiş ve oradaki mahbesin vaziyeti hakkında kısa bilgi veren İngilizce yazının hülâsa (*excerpt*) mahiyetindeki aslı ve bunun Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Bâbıâli'nin eline ne şekilde geçtiği belirtilmeyen bu yazı, Canning'in konsoloslardan gelen cevapları toplayıp derlediği Haziran 1851 tarihli Osmanlı mahbesleri raporundan altı ay sonra kaleme alınmıştır. Canning'in raporunda yer almayan Batum mahbesi hakkında bilgi veren bu yazının gönderilmekte geç kalındığı için Elçi'nin raporuna giremediği ve hususî kuryeyle yollanamaması yüzünden de bir şekilde mahallî Osmanlı idarecilerinin eline geçtiği söylenebilir. Bâbıâli bürokrasisinin elde ettiği bu yazının nasıl bir maksada hizmet ettiğine dair bir değerlendirmesine tesadüf edemedik. Bkz. BOA, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası* (=*HR.TO*), 216/53.

raskerlik İstanbul'un en üst güvenlik âlnirlerinin makamları olmak hasebiyle zanlı ve mahkumların geçici olarak tutuldukları birer tevkifhane iken; Tersane, Tophane ve XIX. yüzyılda artık sadece kadınlara ayrılmış olan Baba Cafer ise "zindan" olarak tanımlanmaya uygun mahbeslerdi.[95] Gerek İstanbul gerekse taşrada bulunup konsolos raporlarına yansıyan Osmanlı hapis mekânları, mahkum ve diğer kapatılmak istenenlerin hapsedilmesi için yapılmış ve sadece bu maksatla kullanılan "hapishaneler" değil, birer mahbes ya da zindandı.

Bütün konsolosların üzerinde birleştiği olumsuzluklar arasında sırasıyla mahbeslerin kirliliği ve temizlik işinin bütünüyle mahbuslara ait oluşu, havalandırmanın yetersizliği, mahbeslerin zemininin döşemesiz kuru yerden ibaret oluşu, mevcut mekânın çok sayıdaki mahbus için dar kalışı ve içerdeki sıcaklığın tamamen mevsime ve içerdeki mahbus adedine bağlı oluşu gibi noktalar yer almaktaydı.[96] İstanbul'da bulunan hemen hemen bütün mahbuslar pislik içindeydi ve kışın kömür mangalı ile ısıtılan Zabtiye Tevkifhanesi hariç diğer bütün zindan ve mahbeslerde ısıtmadaki düzensizlik, kötü havalandırma ve zeminin kısmen döşemeli oluşundan dolayı rutubet ve taaffün hüküm sürmekteydi. Taşra mahbeslerinin hali ise bundan da beterdi.

Köylülerin 'bir domuz ahırını aratır halde olduğunu' söyledikleri pislik ve darlığı ile meşhur İskenderiye mahbesinden 110 günde tahliye edilmeyen bir mahbusu 'ölüm âzad ediyordu'.[97] Zemini toprak duvarları ise balçıktan yapma yumuşak taşlardan oluşan Bingazi mahbesinde de, aydınlık ve havalandırma için mevcut tek vasıta küçük bir kapıdan ibaretti.[98] Haleb'de Paşa Sarayı içindeki yer altı mahbesinin hiç penceresi yoktu ve zifirî karanlık altındaydı. Yer üstünde bulunan diğer mahbesin hali de temizlik açısından bundan pek iyi sayıl-

---

[95] Elçi Canning'in hapishane raporunda, İstanbul'daki mahbeslerde 52 muhafız bulunduğu ve Zabtiye'de ortalama 300-800 arası, Tersane'de 475 ve iki mahbesi olan Tophane'de de 30-150 arası mahbus tutulduğu kaydedilmiştir (*FO*, 195/364, "Report on Prisons in Turkey", s. 107).

[96] *FO*, 195/364, "Report on Prisons in Turkey", s. 34-35.

[97] "Report on Prisons in Turkey", s. 36-37.

[98] "Report on Prisons in Turkey", s. 44.

mazdı. Ancak, avluya bakan kapısı üzerindeki tek pencereden ışık aldığından öbürü kadar rutubetli değildi. Döşemesi bulunmayan bu mahbeste de içerdeki sıcaklık son derece uygunsuzdu. Haleb'e komşu sayılabilecek Antakya, Anteb, Urfa ve Birecik mahbeslerinde ise vaziyet burayı da aratır cinstendi.[99] Şam'da da mahbesin vaziyeti iyi sayılmazdı. Son derece rutubetli olan mahbes içine temiz hava ve günışığının girebilmesi için tek fırsat dış kapısısının açılmasıydı. Ancak kapı neredeyse her daim kapalı olduğundan mahbusların içerdeki hayatı karanlıkta geçiyordu. Mahbesin zemini ise nemli topraktan ibaretti. Kışları çok soğuk, Mayıs ve Kasım arasında ise son derece sıcak olan mahbesin içinde kalmak kimi zaman dayanılmaz hale geliyordu.[100] Yine bu bölgede bulunan Hama'da da iki mahbes vardı. Bunlardan biri, *'mahallî hükümetin memnuniyetsizliğini çekenlerin tıkıldığı dehşet verici bir delik'*ti. Her ikisinin de zemini topraktı ve kuru oldukları pek vâki değildi. Konsolosun tarif için *"prison"* yerine *"dungeon"*(zindan) tabirini tercih ettiği bu mahbeslerde, tıpkı Şam'daki gibi kışların çok soğuk yazların ise çok sıcak geçmesi mahbusları canından bezdiriyordu.[101]

Bağdad'daki dört mahbesten biri olan ve 100-180 kişinin tutulduğu tomruk dairesinin odalarına ışık ve hava sadece kapılardan giriyordu. Ağır suçlulara mahsus büyük odada ise duvarın en üstüne açılmış küçük bir delik bu işi üstlenmişti. Burada borçlulara ayrılmış küçük odaların her birinde de sadece küçük bir delik mevcuttu. Hepsinin zemini çamurdu ve içerde zehirleyici derecede pis bir hava hüküm sürüyordu. Musul'un hali de bir hayli kötüydü. Zemini balçık ve çok rutubetli bu mahbesin havalandırması yoktu ve içerdeki hava da bu yüzden son derece pisti. Mahbusların yakacak temin etmesine izin verilmediği için çoğu soğuktan kırılmaktaydı. Bu ızdırapları, tıpkı Suriye vilâyetinde olduğu gibi, yazla beraber azalmıyor, aksine gelen aşırı sıcaklarla

---

[99] "Report on Prisons in Turkey", s. 41-42 ve 106.

[100] "Report on Prisons in Turkey", s. 45-46. Raporun mahbeslerin büyüklüğüne dair rakamların verildiği kısmında Şam mahbesinin 75-130 kişilik kapasitesi olduğu belirtilmiştir (s. 97).

[101] "Report on Prisons in Turkey", s. 47.

beraber iyice artıyordu.[102] Mahbeste her zaman en az elli kişi bulunuyordu. Bu sayı çoğu kez 140-180 seviyesine dek çıkabiliyordu. Seçme bazı mahbuslar ise şehirdeki kışlada tutulmaktaydı.[103]

Selanik'de paşa konağı içindeki mahbesin zemini kısmen döşemeliydi. Koğuşlardan birinde ise yerler kaldırım taşı ile kaplanmıştı. Havalandırmanın avluya bakan birkaç küçük pencere vasıtasıyla sağlandığı bu mahbeste de içerdeki hava son derece pisti. Yaz kış nem hüküm sürmekte, kışın buna bir de soğuk eklenmekteydi. Selanik'de bir diğer mahbes de Tophane'de yer altındaydı. Burası da raporda 'tasavvurun ötesinde pis' olarak tasvir edilmişti. Zemini göstermelik şekilde kaldırım taşı ile döşenmiş mahbesin girişe yakın pencereler dışında havalandırması olmaması, içerisinin son derece rutubetli olmasına yol açılıyordu. Bu ikisine ilâveten, en az Tophane kadar rutubetli bir yer olup havalandırması bulunmayan ve St. Nichola Mahallesi içinde yer alan bir de zindan mevcuttu. Burada daha ziyade hafif suç ve borç mahkumları tutulmaktaydı.[104]

Selanik gibi birden çok mahbesin bulunduğu bir başka önemli liman şehri de İzmir'di. Burada da karşımıza çıkan manzara pek farklı değildi: Pislik, aşırı sıcaklık ve kötü bir havalandırma. Vali konağının zemin katındaki mahbeslerin ikisi, havanın bile zor geçtiği küçücük pencerelere sahipti. Yaklaşık 150-200 kişinin tutulduğu üçüncü ve dördüncüsü ise nisbeten daha iyi hava alıyorlardı, çünkü daha büyük olan pencereleri açık bir avluya bakıyordu. Yerler döşemesiz, zemin nemliydi. Mahbes umumiyetle çok kalabalık olduğundan kışın bile içerisi sıcak oluyordu. Yazın ise dayanılmaz bir hararet ortalığı kavuruyordu.[105] Penceresi bulunmayan ve sadece kapılar açılınca hava alabilen Trablus'un dördü Kale içindeki beş mahbesi de toprak zeminliydi ve soğuk ile nem burada birlikte hüküm sürmekteydi. Daha küçük kazalarda bulunan mahbeslerin hali ise 'bu tarif edilenlerden de kötü' olarak tasvir edilmişti.[106]

---

[102] "Report on Prisons in Turkey", s.47-48.

[103] "Report on Prisons in Turkey", s. 109.

[104] "Report on Prisons in Turkey", s. 37-39 ve 110.

[105] "Report on Prisons in Turkey", s. 48-50 ve 111.

[106] "Report on Prisons in Turkey", s. 51 ve 112.

Öyle gözüküyor ki, Osmanlı topraklarında görev yapan İngiliz konsolosları Osmanlı mahbeslerinin fizikî şartları itibarıyle birer küçük cehennemi andırdığı konusunda hemfikirdi. Bu mekânlarda tutulan mahbusların hali bir "kendi haline bırakılmışlık" manzarası arzediyordu. Zanlı ve suçluları mahbeslere koyan devlet, XIX. yüzyılın başlarına kadar Dünya'nın geri kalanında da olduğu gibi onların zorunlu ihtiyaçlarını gidermeyi vazifesi olarak addetmiyordu. Dolaylı idarenin esas olduğu o devirde kişilerin günlük hayatına sistematik şekilde doğrudan müdahil olmayan iktidar, bunun karşılığında onların her ihtiyacını temin gibi bir mükellefiyetin altına girmek arzusunda da değildi. Mahbese konan kişiler de dışardaki bu kurala tâbi idi ve hayatlarını büyük ölçüde kendileri idâme ettirmek zorundalardı. Yataklarını ve elbiselerini kendileri temin ediyor ya da edemiyor, yemeklerini kendileri pişiriyor ya da aç kalıyorlardı. Mahbesin ve kendilerinin temizliği de yine kendilerine aitti, tabiî gerekli suyu bulabilmeleri halinde.

Elçi Canning'e konsoloslarının verdiği bilgiye göre İstanbul, İzmir, Bursa, Adana ve Tarsus'da mahbuslara yatak verilmediğinden, kendi imkânlarıyla birer döşek temin edemeyen birçok mahbus elbiseleriyle ya da Bursa'daki fakir mahbusların yaptığı gibi paltoları içinde yerlerde yatıyorlardı. Elbiselerini kendileri bulmak zorunda kaldıklarından çoğunlukla üst başları eski püskü şeylerden ibaretti. Başta İstanbul, Edirne ve Bursa olmak üzere birkaç yer haricinde su, yıkanmak için değil sadece yemek yapmak için verilmekteydi. Yıkanmak için su verildiği belirtilen Bursa'da da mahbuslar nadiren yıkanabiliyor ve çoğu kez günde iki kez gitmelerine izin verilen çeşmenin başında bir avuç suyu hızla yüzlerine vurmakla yetiniyorlardı.[107]

Yatak, elbise ve yıkanacak su hususlarında mahbusların yaşadığı bu mahrumiyet yiyecek hususunda da geçerliydi. XIX. yüzyılın ortasında Osmanlı mahbuslarına verilen günlük tayinat, o sıralar Dünya'nın birçok başka yerindeki alışılageldik zindan menüsünden farklı değildi: Bir parça ekmek ve su. İstanbul'da adambaşı günlük iki somun ekmek verilirken, bu mikdar taşrada yarım somuna düşmekteydi. Mahbese

---

[107] "Report on Prisons in Turkey", s. 52-55.

toptan tayinat tahsis edildiği ve içerdeki mahbusların sayısı artmasına rağmen istihkak sabit kaldığı için adambaşı düşen ekmeğin çeyrek somuna kadar indiği oluyordu. Meselâ 100 somunluk istihkakı olan Edirne mahbesinde, konsolosun ziyarete gittiği sırada 400 kişi mevcuttu ve herkes payına düşen çeyrek ekmekle yetiniyordu. İskenderiye, Adana, Tarsus, Hama ve Humus'da ise bu kadarı bile verilmiyordu. Hal böyle olunca, kürek mahkumu olup mahbes dışında çalıştırılan ve bunun karşılığında İstanbul ve Akkâ'da olduğu gibi bir kuruş yevmiye alanlar şanslı sayılıyordu. Çünkü bu parayla, kendilerine tahsis edilmiş resmî tayinata ilâveten dışardan yiyecek ya da diğer ihtiyaçlarını kısmen de olsa temin etmeleri mümkün oluyordu. Bunun dışında kalanlar ise ancak hayır sahipleri, vakıflar ve Hristiyanlar için mahallî kiliselerin yaptığı yardımlarla hayatlarını sürdürüyorlardı.[108] Musul'da ise mahbusların yemek pişirmesi yasaklanmıştı.[109]

Benzer bir mahrumiyet sağlık hizmetleri açısından da mevcuttu. Osmanlı topraklarında sivil nitelikli hastahanelerin açılmadığı ve kamu sağlığının henüz devletin meşguliyetleri arasında görülmediği bu devirde, mahbes içinde hastaların yatırılacağı ayrı bir hasta koğuşu fikir olarak dahi mevcut değildi. İngiliz konsolosların kendi hapishanelerinde görmeye alıştığı sivil ve resmî gezici tabipler de Osmanlı mahbeslerinde karşılarına çıkmamıştı, çünkü ortada ordu mensubu olmayan ve sivil alanda hizmet edecek doktor yoktu. Bunun tek istisnası olan Tersane Zindanı'nda görev yapan hekim de, Osmanlı tıb geleneğinde önemli bir yere sahip Yahudi milletinden idi. Zabtiye mahbesinde de zaman zaman bir tabibe rastlanıyorsa da bu kişi sadece çağrıldığı zaman gelen ve mahbes personeline dahil olmayan biriydi. İstanbul'da Tersane Zindanı dışındaki mahbeslerde hastalara mahsus bir mekân bulunmadığından, ağır hasta mahbusların evlerinde tedaviye alınmasına imkân vermek amacıyla Ceza Kanunnamesi'ne bir zeyl yapılmıştı.[110]

---

[108] "Report on Prisons in Turkey", s. 71.

[109] "Report on Prisons in Turkey", s. 95.

[110] *Cevdet Adliye*, nr. 1610. Bu husus, pâyitahtta bulunan çeşitli mahbeslerden mesul bulunan serasker, hassa müşiri, kapudan paşa, ticaret nazırı, Tophane müşiri, Baruthane nazırı ve ihtisab eminine de bildirilmiş ve gereğini yapmaları istenmişti.

Aynı yılın son aylarında birbiri peşisıra ölümler yaşanan Edirne'de belediye tabibi mahbese gelir gider olmuş ve dört oda ile onbeş yatağa sahip bir hasta koğuşu meydana getirilmişti. Trabzon mahbeslerinde hastalananlar ayrı bir odaya götürülmekle beraber, acılarını dindirmek ya da nisbeten rahatlamalarını sağlamak için hiçbir şey yapılamıyordu. Ayrı bir hasta koğuşu ve hekimi bulunan Rodos mahbesi bu açıdan daha iyi durumda gözükmekle beraber, acil hallerde başvurulan hastahaneye nakillerde tıpkı Kıbrıs ve Bağdad'da olduğu gibi son dakikaya kadar beklendiğine ve geç kalındığına dair şikayetler mevcuttu. Bu konuda farklı bir uygulamaya gidilen Beyrut'da, konsolosun raporunu kaleme aldığı 1850 yılının sonlarında müşir paşa ile bir anlaşma yapmış olan Fransız rahibeler aylık 250 kuruş karşılığında mahbesleri ziyaret etmeye başlamış, ancak bundan beklenen netice elde edilememişti. Bu yüzden, hastalıkları ciddi olan Müslüman mahbusların civardaki askerî hastahaneye taşınması yoluna gidilmişti. Benzer bir uygulamaya, Akkâ'da da başvurulmuştu. İzmir'de ise Hristiyan ve Yahudi mahbuslar daha şanslıydı, çünkü hastalandıklarında yatırılabilecekleri cemaat hastahaneleri mevcuttu. Müslüman ve maddî gücü yetersiz olan mahbuslar ise bunlara benzer bir İslâm vakıf hastahanesi İzmir'de bulunmadığı için kendilerine bir kefil bulup kalıcı bir ikâmetgâh gösteremezlerse ya mahbesde tedavi edilmeye çalışılıyor ya da yine burada hayatlarını kaybediyorlardı. Benzer bir şekilde Erzurum, Kudüs ve Bingazi'de de sadece kendilerine kefil bulabilen mahbusların hastahaneye gitmelerine müsaade edilmekteydi. İskenderiye ve Şam gibi bazı mahbeslerde ise hastalanan mahbuslar bu kadar bile yaşama şansına sahip değillerdi. Mahbesten herhangi bir hastahaneye naklolunmayan ve kaderlerine terkedilen hasta mahbuslar umumiyetle koğuşlarındaki döşekleri üzerinde can veriyordu. Ortalama 75 mahbusun birarada tutulduğu Şam'da üç yıl içinde 40'ın üzerinde mahbus hayatını kaybetmişti. [111]

İstanbul'daki Tersane Zindanı ve Zabtiye mahbesi ile taşradaki Varna, Rodos, Bursa, Erzurum, Yafa ve Musul'daki birkaç mahbes dışında, Osmanlı mahbuslarının çoğu açık havaya çıkma hakkına sahip

---

[111] "Report on Prisons in Turkey", s. 77-84.

değildi. Varna, Rodos ve Erzurum'da günde iki kez mahbesin avlusunda volta atmalarına izin verilirken, Musul'da mahbusların dışardaki hamama gitmelerine müsamaha gösteriliyordu. Kayseri'de ise çok daha esnek bir nezaret rejimi hakimdi ve şehirde evi olan mahbusların sabah geri gelmek şartıyla kimi akşamlar evlerine gitmelerine cevaz verilmekteydi. Bunların dışındaki bazı başka yerlerde de mahbesin dört duvarı dışına çıkabilen mahbuslar varsa da, bunlar "kürek cezası" olarak bilinen ağır kamu hizmetlerinde çalıştırılma mahkumlarıydı ve büyük bir kısmı sokakların süpürülmesi, yolların tamiri ve benzeri açık hava inşaat işlerinde istihdam edilmekteydi. Mahbusların Kıbrıs'taki gibi saray temizliği ve bahçe işlerinde kullanıldıkları da oluyordu.

Mahbusların dış dünya ile irtibatının devamını sağlayan bir diğer imkân ise ziyaretlerine gelen dost ve akrabalarıyla görüşmeleriydi. Zindan ve mahbeslerin dört duvarı ile dışarısı arasındaki mesafenin henüz yeterince belirgin olmadığı benzerleri gibi, Osmanlı mahbeslerinde de kapılar gündüzleri gelen gidene açıktı. Günde dört saat ziyaret edilebilen İstanbul'daki Zabtiye mahbesi haricinde kalan hemen her yerde, tecrit cezası almış olanlar müstesna bütün mahbuslar her saat ziyaret edilebiliyordu. Ancak Selanik, Haleb ve Rodos'da, ağır suçlular ile siyasî sebeblerden dolayı hapsedilmiş olanlar da ziyaretlerine izin verilmeyenler arasına alınmıştı. Kayseri'de mahbuslarla görüşmek görevlilerin iznine tâbi iken, İzmir'de ise görüşme ancak parmaklıklar arkasından yapılabilmekteydi.[112]

Devrin başlıca ticarî merkezlerinden olan ve belirli br sermayedar zümrenin yaşadığı İzmir'de, toplum içinde satütü sahibi bazı kişilerin geceleri yakalanarak hapsedildiği ve serbest bırakılmalarına karşılık kendilerinden belirli bir bedel talep edildiği iddia olunmaktaydı. Mahallî İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre, İzmir zabtiye müdürü Bekir Ağa böylesi kişileri tutuklamak için fırsat kolluyor ve "*fidye-i necât*" kabilinden aldığı paralarla kayda değer bir gelir elde ediyordu. Söz konusu bu gayrikanunî tutuklama ve hapsetmelerden payını alan sadece varlıklılar da değildi. Toplumun alt kesimlerinden kişiler de hakların-

---

[112] "Report on Prisons in Turkey", s. 72-76.

da elle tutulur bir itham olmaksızın ufacık bir şübhe üzerine mahbeslere kapatılmaktaydı. Validen habersiz kendi başlarına buyruk hareket eden köy nazırı ve tüfekçibaşılar, bazı kişileri keyfî olarak hapsediyor ve çoğu mahkemeye çıkmaksızın günlerce mahbeste kalıyorlardı.

O tarihlerde ve yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı mahbeslerini denetleyen merkezî hükümet müfettişlerinin de dikkat çektiği gibi, muhakeme esnasında meydana gelen gecikmeler de mağduriyete sebep oluyordu. Tutuklular mahkemeye tevkif edilmelerinden çok sonra çıkarılıyor, zaten geç verilmiş mahkeme kararı bir de bu konuda son karar mercii olan valilik, mahallî meclisler ya da pâyitahtta tasdik bekliyordu. Mahbusların bu halden şikayetlerini dile getirdiği arzuhaller ise ancak bütün bu safahatın sonunda mahkemeye intikal ediyordu. Gayrikanunî bir şekilde zanlıyken mahkum muamelesi gören ya da kısa süreli bir cezaya mahkum olmasına rağmen uzun süreler mahbeste bırakılanların aksine, hükmedilmiş cezayı tam olarak çekmeden dışarı çıkmanın yolunu bulanlar da vardı. Daha ziyade varlıklı ve çevresi güçlü mahbusların faydalandığı bu tarz bir erken tahliyenin yolu, söz konusu İstanbul ise devreye sokulacak makam ve mevkii sahiplerinin rica ve iltimasından, taşra mahbeslerinde ise mahallî idarecilere verilecek bir mikdar paradan geçiyordu. Birçok mahkumun rüşvet karşılığında cezası bitmeden salıverildiği Musul mahbesi buna bir örnekti. Musul'daki mahbesi gezen İngiltere'nin oradaki konsolosu, borçlarını ödemedikleri için hapsedilenlerin mahbes nüfusunun üçte birine ulaştığını ve alacaklılarına yapmaları gereken ödemenin küçük bir mikdarını zindancıya veren borç mahbuslarının kısa bir hapis süresi sonrası salıverildiklerini belirtmişti.[113]

Her gün çeşitli töhmetlerle Bâb-ı Zabtiyye'ye getirilen kişilerin, hemen akabinde gelip araya giren dostlarının gece gündüz süren çabaları ile salıverildiğinden şikayet eden Zabtiye Müşiri Mehmed Emin Paşa'nın, Sadaret'den *'ricâ ve iltimâs*'ın önüne geçilmesi için acilen gerekli uyarıların yapılmasını talep etmesi bundandı. Müşir Paşa'nın verdiği bilgiye göre, Zabtiye dairesine getirilen zanlılar sorgu için mahbes-

[113] "Report on Prisons in Turkey", s. 124-129.

te tutulurken, hafif suç mahkumları kısa süreli cezalarını burada çekiyor, muhtemelen daha ağır suçlardan mahkum olanlar ise bir süre amele olarak çalıştırılmak üzere İplikhane'ye (*Rişteḫâne*) gönderiliyordu. Zabtiye Müşiri'ne göre, suçluların bu cezaları eksiksiz çekmeleri '*kendilerin te'dîb ve emsâlinin terhîbi*', yani kendilerinin ceza yoluyla terbiyeleri ve sair şahısların da onların bu halini görüp ibret almaları için şarttı. Oysa bunların salıverilmesi için '*ricâ ve itimasdan asla göz açılamayıp*', iki ay tevkif ve tedibi lâzım gelenler hemen birkaç gün içinde mahbesten çıkarılıyor ve '*lâyıkıyla terbiye görmediklerinden intibahları hâsıl olmayıp*' tahliyelerinin hemen arkasından çeşitli '*edebsizlikler*'e girişerek Bâb-ı Zabtiye'ye geri dönüyordu. Bunun gibi, sorgusu yapılmak üzere tutuklu bulunan kişilerin bu şekilde ortalığın vâvelaya verilip henüz tahkikat bitirilemeden dışarı çıkartılması da sakıncalıydı. Müşir Paşa'ya göre, arzu edilmeyecek bu fiillerin meydana gelmemesi için bundan böyle tahliye talebi araya giren kişiler ile mahbusun bağlı olduğu yerden açıkca ve yazılı olarak bildirilmedikçe kişilerin serbest bırakılmamaları daha uygun bir hareket tarzı olacaktı. Zabtiye Müşiri'nden Sadaret'e ve oradan da Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen bu teklif resmen kabul gördü ve '*ricâ ve şefâ'at madde-i muzırrasının*' bütünüyle yasaklanması hakkında verilen karar padişah tarafından da onandı.[114] Ancak, Osmanlı idarî geleneğinde derin kökleri bulunan şahsî münasebete dayalı bu tarz koruma ve kayırma vak'alarını, devlet erkânı ve ricâle sözlü uyarıda bulunarak ya da bunu yazılı olarak *Takvim-i Vekâyi*'de ilân ederek bir anda ortadan kaldırmak pek de kolay değildi.

Mahbeslerde ceza infaz usulü açısından yaşanan bir diğer temel sıkıntı da, zanlı ve mahkumların tasnifi ve belirlenecek farklı kategorilere göre birbirlerinden ayrılmaları idi. Zanlıların mahkum muamelesi gördüğü ve hafif suçlardan mahkum olanların ağır suçlularla beraber tutulduğuna dair ilk şikâyet, Zabtiye mahbesinin yeniden düzenlemesi sırasında Müşir Hâfız Mehmed Paşa tarafından dile getirilmiş; İstanbul, Anadolu ve Rumeli mahbeslerinin *tanzimat-ı hayriyye*ye uyup uymadığını tesbite giden müfettişler ise gerek Bâb-ı Zabtiyye'deki yeni

---

[114] Bkz. *İ.MVL*, nr. 9175 (10 Muharrem 1269/ 1 Kasım 1852)

mahbeste gerekse taşrada bu uygunsuzluğun devam ettiğine işaret etmişlerdi.

Osmanlı mahbeslerinde fiilen geçerli olan tek tasnif ve tefrik cinsiyet hususunda idi. Hemen hemen bütün mahbeslerde erkeklerden ayrı bir yerde tutulan kadın zanlı ve mahkumlar, bir süredir İstanbul'da şehrin en eski mahbeslerinden biri olan Baba Cafer Zindanı'nda tutulmaktaydı ve kendilerinden "*kolcu hanım*" diye hitap edilen bir bayan görevli mesuldü.[115] Taşrada ise mahbesler içinde kadınlara mahsus bir yer bulunamadığından, haklarındaki tahkikat ya da ceza süreleri bitene dek, bilhassa saygın kabul edilen kadınlar o mahaldeki imam, rahip ve hahamlar gibi din adamlarının hanelerinde tutuluyorlardı. İmamlar arasından birinin baş imam seçilerek aylık 150 kuruş maaş karşılığında kadın zanlıların onun hanesinde haps olunması yönünde Konya Valisi'nden gelen talep, zaten erkeklere yetmeyen Konya hapishanesinin de hali hesaba katılarak Meclis-i Vâlâ ve Sadaret tarafından kabul görmüştü.[116] Muhtarlık makamının tesis edildiği yerlerde ise imamın yerine muhtarın bu işle görevlendirildiği oluyordu.[117] Bu görevin bir

---

[115] Canning'in verdiği bu bilgiye daha erken tarihli bir Osmanlı belgesinde de rastlıyoruz. Deavi nazırının Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen 5 Safer 1259/ 7 Mart 1843 tarihli bir takririnde, '*zindan kolbaşısı ve çengiler ile arab kolbaşılarının, dilencilerin ve zindan ta'bîr olunur nisvâna mahsûs habshâne*' işlerininin si'la müdürü, subaşı ve Bâb-ı Seraskerî tomruğundan alınarak İstanbul muhafızlığı uhdesine nakli istenmiştir. Bkz. *İ.MVL*, nr. 48/921. Canning'in derlediği raporda da, Osmanlı pâyitahtındaki mahbesler sayılırken Seraskerliğe yakın bir kadın zindanının adının geçtiğini hatırlatalım (s. 107).

[116] Bkz. A.MKT.MVL, nr. 40/79 (22 Cemâziyü'l-evvel 1267/25 Mart 1851).

[117] Şam'da '*habsi lâzım gelen ehl-i ırz nisvân*', yani fahişelikten değil sair suçlardan dolayı hapsedilmiş kadın mahkumlar kendilerine mahsus bir hapishane bulunmadığı için muhtarların hanelerinde tutuluyorlardı. Lâkin bu uygulama pek de yerinde bulunmamış olduğundan, Cemâziyü'l-evvel 1264/ Nisan 1848 gibi nisbeten erken bir tarihte müstakil bir kadın hapishanesi fikri mahallî idare tarafından merkezî hükûmetin gündemine getirilmişti. Şam'dan gelen yazıda, Bâbü'l-beriyye denilen yerdeki hapishanenin kadınlara tahsis edilmesi, burada görevli memur Ali Çelebi'nin aylık 120 kuruş maaşla müdür tayin edilmesi ve fakir mahbuslara ekmek verilmesi talep edilmişti. Söz konusu bu teklif hakkında irade-i seniyye çıkmış olsa da (*İ.DH*, nr. 9002), daha sonraki tarihlerde Şam'da böyle bir "kadınlar hapishanesi" bulunduğuna dair bir bilgiye tesadüf etmedik.

saray hademesi ve karısına verildiği Kıbrıs'da, mahbus kadınlar kendilerine tahsis edilmiş bir evde tutulmaktaydı. Kadın mahkumların, Midilli'de olduğu gibi mahallî hastahanede ya da Musul'da olduğu üzere zindancının ailesi ile yaşadığı evin yanındaki ayrı bir binada kaldıklarına da tesadüf edilebiliyordu. Belki de ilk Osmanlı kadın mahbesi sayılabilecek bu küçük bina, bir oda ve bir hücreden müteşekkildi. Etrafında zindancının oturduğu küçük odayı da çevreleyecek yüksek duvarlar, önünde ise bir avlusu vardı. Az mikdarda ışık ve hava alan ve temizlik açısından bir farkı olmasa da erkek mahbesine oranla daha kuru bir havaya sahip bu kuytu odacıkta günlerini geçiren altı kadın, ne yıkanmak için uygun bir yere ne de hamama gitme iznine sahipti. Ayrıca erkek mahbesine az da olsa tahsis edilen tayinat ve yatacak bir döşekten de mahrumlardı. Hayatlarını idame ettirmeleri tamamiyle dostlarının yardımseverliğine bağlıydı. Yaşlı bir adam olan ve karısı ile beraber yaşayan zindancının herhangi bir maaşı yoktu. Bütün geliri, tahliye edilen kadın mahbusların güçlerine göre verdikleri birkaç kuruştan ibaretti.

Kadınların erkeklerle hapsedildiği nadir yerlerden biri Selanik'ti. Pek sık olmasa da erkeklerin koyulduğu zindana kadınların da kapatıldığı oluyordu. Erzurum ve Girit Adası gibi kimi yerlerde ise fahişeler için diğer kadın mahkumlardan ayrı tevkif mahalleri bulunmaktaydı. Ancak çoğu kez, Bağdad'da olduğu gibi, fahişelerin aşağı sınıftan kadınlarla birarada tutulmasında bir mahzur görülmemekteydi. Bağdad'da bu iki grup kadın mahbus, *maşalcıbaşı* olarak adlandırılan görevlinin nezareti altına verilmiş, o da bunları kendi evine hapsetmişti. Musul'da olduğu gibi burada da mahbusların bütün ihtiyaçları tanıdıkları ya da hayırseverler tarafından karşılanıyordu. Serbest kalmaları ise imkânları nisbetince tüfenkçibaşı ve maşalcıbaşına verecekleri belirli mikdarda bir para ile mümkündü. Kimi zaman kadın mahbusların erkekler gibi zincire vurulduğu da oluyordu. Bununla beraber, kadın mahbuslara kötü davranıldığına dair tek istihbarat Edirne'den gelmişti.[118]

---

[118] "Report on Prisons in Turkey", s. 107; 117-122. Kadın zanlı ve mahkumlar için ayrı bir mahbes ya da yeni inşa edilecek hapishaneler içinde ayrı bir mahall tahsisi

İngiliz konsosloslarının raporlarına göre, Osmanlı mahbeslerinde din ya da mezhep ayrılığına dayalı bir tefrik yoktu. Farklı dinlere mensup mahbuslar, son yıllarda Türkler'in/Müslümanlar'ın ayrı bir yerde tutulduğu Edirne müstesna umumiyetle karışık bir halde bulunuyorlardı. Sadece dininden dolayı kötü muamele görene de rastlanmamıştı. Ancak Beyrut, Havran, Hama ve Şam'da Müslümanlar'a Hristiyanlar'a oranla daha iyi davranıldığı iddiaları mevcuttu. Aslında mahbuslar ile zindancılar arasındaki münasebetin rengini belirleyen şey, mahbusun dinî ya da etnik kökeni değil varlıklı olup olmaması, bir başka ifadeyle, kendisinden talep edilen harç ya da rüşvetleri verip veremediğiydi. İzmir'de, talep edilen rüşvetin verilmesi halinde hapis sürelerinin kısalabildiği oluyordu. Varna ve Haleb'de ise, zindancılara verilecek değersiz birkaç hediye işe yarıyordu. Her türlü harç almaları yasaklanan Bağdad zindancılarının ise bu gelir kaynağını kurutmaya pek niyeti yoktu ve gelen emre pek kulak asılmayacağı fikri hâkimdi. Mahbusun ilk gelişlerinde bir "ayakbastı bedeli" verdiği Kudüs'de, aydınlık ve temiz havaya yakın olmak için de ilâve bir ücret ödemek gerekiyordu. Şam'dan gelen şikâyetler ise görevlilerin haksız yere kazanç elde etmek için Hristiyan ve Yahudiler'e daha sert davrandığı yönündeydi.[119] Kimi yerlerde ise mahbuslardan tahliye sırasında para alınıyordu. Konsolosların verdiği bilgilere göre adam başı Selanik'de 2-10 kuruş; İskenderiye'de 5 kuruş; Tulca'da 6 kuruş; Kudüs'de 7-12 kuruş; Trablus'da 12-14 kuruş ve kezâ Bingazi'de de 12.5 kuruş tahliye harcı olarak zindancının cebine gitmekteydi.[120]

---

ancak erkeklerin mahbesden hapishaneye naklinden sonra, yani yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. 1859 Haziranında Sivas'dan merkezî idareye gönderilen bir yazıda, kadınlara mahsus bir hapishane olmadığı için hapsi gerekenlerin '*şunun bunun hânesine*' koyuldukları ve hane sahiplerinin de bu işten şahsî bir menfaat elde etmemeleri yüzünden bunların muhafaza ve asâyişi için bir çaba göstermediklerinden şikâyet ediliyordu. Vilâyet meclisinin o tarihte bulduğu ve teklif ettiği hal çaresi, evleri birer mahbes olarak kullanılan kişilere aylık 130 kuruş maaş tahsis etmek ve bu işte kullanılacak paranın merkezden istenilmesi olmuştu, bkz. *İ.DH*, nr. 29106.

119 "Report on Prisons in Turkey", s. 58-59, 100 ve 113-116.

120 "Report on Prisons in Turkey", s. 113.

Mahbuslara dinî ya da etnik kimliklerine dayalı farklı bir muamele gösterilmemesi hukukun umumîliği noktasından ne kadar olumlu ise; yaşı küçük mahkumlarla yetişkin olanların birbirlerinden ayrılmaması ceza infaz usulü açısından o kadar istenmeyen bir hususstu. İstanbul'da ve taşradaki birçok mahbeste, 15-16 yaşlarındaki genç mahbuslar umumî mahbes içinde diğer zanlı ya da mahkumlarla birarada tutuluyordu. Toyluğundan kaynaklanan bir anlık heves ya da hiddet ile küçük bir suç işlemiş delikanlılar, kâtiller ya da benzeri ağır suçlular ile aynı mekânı paylaşıyorlardı. Sadece Bursa, Kayseri, Samsun, Bağdad ve Kıbrıs'da bunun aksi bir uygulamaya şahit olunmuş, yaşı küçük mahkumlara uzun süreli hapis yerine kısa süreli cismanî cezaların verildiği gözlemlenmişti. Yakın zamana kadar genç mahkumların umumî mahbeste tutulduğu Beyrut'ta ise, gelen emir üzerine bunların geceleri mahbesin köşesindeki ayrı bir hücrede geçirmesi sağlanmıştı.[121]

Mahbuslara, cezasını çeken ya da mahkemesini bekleyen birer suçlu veya zanlı olmaktan ziyade birer gelir kapısı gibi baktıkları anlaşılan zindancıların, onlara karşı çok fazla sert davrandıkları ya da yoğun olarak şiddet kullandıklarına konsoloslarca pek şahit olunmamıştı. Pâyitahttaki mahbeslerde taşraya göre nisbeten daha katı bir idarenin hüküm sürdüğü gözlenmişse de, bunun görevlilerin zalimâne ya da gayrîinsani tavırlarının bir neticesi olduğunu söylemek için bir delil mevcut değildi. Kimi zaman ihmalkârlık, kimi zaman ise görünürde olduklarını düşünen mahbes görevlilerinin nizam ve disiplin hususlarında taşradaki meslekdaşlarına göre daha fazla gayretkeşlik içinde olmaları bunda tesirli olsa gerekti.

Taşra mahbesleri arasında Haleb, Kudüs ve Rodos'da yumuşak denilebilecek bir mahbes idaresi mevcuttu. Hama'da ise sertlik hakimdi. Adana, Tarsus, İskenderiye, Şam, Hama, Havran, Trablusşam, Beyrut,

---

[121] "Report on Prisons in Turkey", s. 59-62. Beyrut'da, 1853 yılı başlarında Vali Konağı içinde '*üç bâb habshâne*' inşa edilmesi talebi de (*İ.MVL*, nr. 10106), mevcut mahbeste tutuklu ve mahkumların tefriğinde yaşanan sıkıntıdan kaynaklanmış olmalıdır. Bu belgede geçen, "*habshâne*" ifadesiyle kasdedilen, henüz mahbesin münferid odaları manasının ötesine geçmemiş gözükmektedir.

Varna, Kayseri ve Erzurum'un da aralarında bulunduğu bazı mahbeslerde ceza vermek için falakaya başvurulduğu görülmekle beraber; Bursa, İzmir, Rodos, Trabzon ve Samsun'da buna hiç rastlanmamıştı. Haleb'de falaka, daha ziyade ağır suçlarla itham edilenleri itirafa zorlamak için kullanılmaktaydı. Yüzyıllar boyunca Osmanlı kanunnamelerinde itiraf ettirmek amaçlı kullanılmasına cevaz verilmiş işkence, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile tamamen men edilmiş olmasına rağmen, kimi zaman falaka kimi zamansa başka şekillerde varlığını sürdürüyordu. Falakanın terkedilmediği belirtilen mahbesler ile bunun dışında başka usullere başvurulduğundan korkulan Edirne ve Selanik mahbesleri bunu göstermekteydi. Nadiren de olsa, soygun ve hırsızlık yaptıklarından şübhelenilerek 1849 yılı içinde İskenderiye mahbesine atılan Kıptî kadınlardan birinin başına geldiği gibi, kadın mahbusların da bu tarz bir muameleye maruz kaldığı oluyordu. İstanbul'da ise büyük suçların faillerinin ortaya çıkarılabilmesi için mahbusun zincire vurulduğu ve hücre hapsine konularak burada yalnız başına tutulduğu oluyordu. İsyan eden ya da itaat etmeyen mahbuslara da benzer bir şekilde davranılıyordu.

Selanik'de ise bazı hallerde mahbusların bacaklarının mümkün olan son noktaya kadar açılıp ayaklarının zorla tomruğa sokulduğu ve bu arada da boyun ya da bellerinden duvara zincirlendikleri istihbar edilmişti. Selanik şehir merkezindeki bu sert muameleler bir yana, Fransa'nın oradaki temsilcisinin naklettiği bilgiye göre Kavala'daki durum vilayet merkezinden daha da kötüydü. Tavana bağlı zincirler ayakları ya da boyunlarına vurulan mahbuslar, havada asılı kalacak şekilde yukarı çekiliyorlardı. Bu muameleye maruz kalıp boyunlarından asılanlar bütün bir gece ayak parmaklarının ucunda kalıyor ve bazen yere bile zar zor değebildiklerinden neredeyse boğulacak hale geliyorlardı. Mahbusları havaya doğru kaldıran bu zincirin ucu zindancının elinde idi. Kimi zaman üst mercilerinden gelen işkence emrini uygulamak kimi zamansa mahbustan bir şeyler koparabilmek için, ucu açılan bir delikle oturduğu yere kadar getirilmiş zincire hükmediyordu. İstisnaî olarak rastlanan bu işkence sahneleri bir yana, bir çok mahbeste katl, soygun, yaralama, isyan, dine hakaret ve tecavüz gibi maddelerden mahkum olanların bacaklarından zincirlendiği ve tomruğa konul-

duğu, hatta Adana ve Tarsus'da bu zincirlerin geceleri boyunlarına vurulduğu konsoslosların ortak gözlemlerindendi. Varna ve Gıdâmis'de de mahbusların zincire vurulduğuna şahit olunuyordu. Mamafih, parası olanlar ve çoğu bu gruba giren borç mahkumları için hemen hemen her mahbes iyi ve yumuşak sayılabilirdi. Buna iyi bir misâl teşkil eden Erzurum'da, Paşa Sarayı'nda bulunan mahbeste borcundan dolayı tutulanlardan hali vakti yerinde olanların zindancının hanesinde konaklayabildiği ve akşam yemeklerinin önlerine gelerek, beğenmesi halinde zindancının da sofraya mahbusla birlikte oturduğu nadir değildi. Ancak alacaklının valinin yakını olduğu hallerde mahbuslar arasında en çok işkence görenler, Kavala'da olduğu gibi, borç mahkumları oluyordu.[122]

Sıradan bir Osmanlı mahbusunun gündelik hayatında, o tarihlerde belirli bir "disiplin" rejiminin oturtulmaya çalışıldığı Batı Avrupa veya AB.D.'deki hapishanelerdeki mahkumlara nisbetle "imtiyaz" sayılabilecek bazı hususlar da mevcuttu. Bunların başında tütün gelmekteydi. Pâyitahtta sadece kârgir mahbeslerde izin verilen ve tek başlarına hücre hapsine konulmuş mahbuslara yasaklanan tütün keyfi, hemen hemen bütün Osmanlı mahbeslerinde serbestti. Yine İstanbul'daki mahbeslere sokulmasına müsaade edilmeyen oyun kartlarına da, burası dışındaki birçok yerde müsamaha gösteriliyordu. Tütün içip şans oyunları oynayan Osmanlı mahbusları arasında, İngiliz konsoloslarına göre sarhoşluk gibi bir "kötü alışkanlık" pek yaygın değildi. Varna, Adana, Tarsus, Haleb, Hama, Havran, Şam, Musul, Erzurum, Samsun, Trabzon, Kudüs ve Kıbrıs'ın da bulunduğu birçok mahbeste içki ve kumar yasaklanmıştı.[123]

Sosyal alana müdahelenin bilinçli ve kararlı bir devlet politikası haline gelmediği ve "normal" bir "vatandaş ahlâkı"nın henüz resmen formüle edilmediği Osmanlı topraklarında, dışardakiler gibi mahbesin içindekiler de gündelik hayatta "kendi hallerine" bırakılmış olmanın sağladığı "hürriyet"ten nasiplerine düşeni alıyorlardı. Mahbes ile dışı

---

[122] "Report on Prisons in Turkey", s. 87-88, 90-91, 97, 99-104, 108.

[123] "Report on Prisons in Turkey".

arasında kalın hatlı bir sınırın mevcut olmadığı bir dünyada, mahbes "hürriyet"in karşısına onun zıddı olarak dikilmiş bir "hürriyetsizlik" âbidesi değildi ve bu yüzden de yöneten ile yönetilenler arasında toplum hayatında varolandan daha sıkı bir kontrol ve tahakkümün teşhirgâhı değildi.[124]

Osmanlı mahbusları içinde sadece Tersane Zindanı'nda bir Rum ve bir Ermeni kilisesi ile beraber bir de cami bulunuyordu. Bunun dışındaki yerlerde ise mahbuslar ihtiyaç duymaları halinde mensup oldukları dinin temsilcileri tarafından her zaman ziyaret edilebiliyorlardı. Bunun bir istisnası, o tarihlerde Marunî din adamlarının mahbese girmesinin yasaklandığı Şam'dı. Bursa'da ise Ramazan ayında vali paşa tarafından gönderilen bir imam mahbeste görev yapmaktaydı. Ayrıca aralarında Selanik, Varna, Bursa, Hama ve Havran'ın da bulunduğu bazı yerlerde, bayram ve yortularda mahbusların mensup oldukları dine ait mabedlere gitmelerine izin verildiği de gelen bilgiler arasındaydı. Beyrut'ta ise bu hak sadece Müslüman mahbuslara tanınmıştı. Günde üç vakit kale içindeki camiye gitmelerine müsaade edilen Trablus'daki mahbuslar ve abdest almaları için kendilerine su temin edilen İskenderiye'dekiler, Müslüman mahbuslar arasında bu konuda en şanslı olanlardı.[125]

Merkezi hükûmetin ülkenin tamamında "*tanzimât-ı hayriyye*"nin tatbikine dair incelemelerde bulunmak üzere görevlendirdiği müfettişler ile hemen hemen aynı sıralarda Osmanlı mahbeslerini gezen İngiliz konsoloslarına göre, İsmet Paşa'nın numunelik olarak icra ettiği ve Canning'in raporları toplamasından bir ay sonra 1851 Martı'nda Osmanlı merkezi hükûmeti tarafından mahallî idarecilerin hepsine tenbih edilecek olan mahbeslerin ziyaret ve teftiş edilmesi hususuna çok

---

[124] İngiltere'de *penitentiary* adı verilen yeni hapishanelerin inşasından önce varolan mahbeslerin çoğunda da idarecilerin mahbusların günlük hayatını düzenleme yönünde bir gayretkeşliği mevcut değildi (Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 74-75). Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise İngiltere'deki bir mahbus, hanımı ve çocuklarını ancak üç ayda bir görebilir hale gelmiş, dış dünyaya yazdığı mektuplar sıkı bir sansüre tâbi tutulur olmuştu (Bkz. *Kropotkin's Revolutionary Pamphlets*, 224).

[125] "Report on Prisons in Turkey", s. 67-70.

yerde ihtiyaç vardı. Günlük olarak denetlenen Bursa, Rodos, Varna ve Yafa'daki mahbesler ile haftalık olarak teftiş gören Erzurum ve nadiren bu tarz bir resmî ziyaretçisi olan Bağdad mahbesleri dışında mahallî idarecilerin bu konuda pek gayret göstermedikleri ortadaydı. Bunun bir istisnası sayılabilecek İzmir'de, mahbeslerin haftada iki defa yoklanmasına dair talimat o sıralarda yeni veriliyordu. Alt kademedeki görevliler tarafından yapılan bu yoklamalara ilâveten Varna, Arnavutluk, Rodos, Trabzon, Bağdad, Musul ve Yafa mahbeslerinin vali paşalar ya da atadıkları bir kişi tarafından teftiş edildiği de oluyordu. Haleb valisi ise Ramazan ve mübarek günlerde bazı mahbusları af ederek ve bu vesileler ile mahbese gelerek boy göstermekteydi. İstanbul'daki Bâb-ı Zabtiyye mahbesi ise 15-20 günde bir bizzat müşir paşa tarafından ziyaret ediliyordu.[126]

Hallerinden şikayetçi olan mahbuslar bu resmî teftiş ziyaretler sırasında ya da takdim eyledikleri arzuhaller vasıtasıyla valiyi sıkıntılarından haberdar edebiliyordu. Ancak İstanbul'da mahbes görevlileri tarafından üst makamlara iletilmekte pek sakınca görülmeyen mahbus arzuhalleri, taşradaki mahbeslerde kimi zaman zindancının çekmecesinde kalıyor ve bu yüzden de aracılık görevi mahbusun bu iş için habere verebildiği dışardaki dost ya da tanıdıklarına kalıyordu. İskenderiye'de mahbusların şikayetlerini mahbes dışındaki yetkililere bildirmeleri imkânsızken, Rodos'da da zindancıya söylenenlerin yerine ulaştığı nadirdi. Bu kötü örneklerin aksine, İzmir'deki mahbuslar şikâyetlerini kendi milletlerinden olup vilayet meclislerinde görev yapan cemaat temsilcilerine nakledebiliyordu. Fakir mahbusların her konuda olduğu gibi işi burada da zordu. Çünkü ne kâtibe ne de arzuhallerin üzerine yazılmasının şart koşulduğu mühürlü kağıtlara verecek paraları yoktu. Şam'da olduğu gibi sırf bu yüzden arzuhalleri dikkate alınmamış ya da bir köşede unutulmuş olduğu için senelerini hapiste geçirenlere de rastlanıyordu.[127]

---

[126] "Report on Prisons in Turkey", s. 85-86.

[127] "Report on Prisons in Turkey", s. 92-95.

İstanbul'daki Büyükelçilik tarafından Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde görev yapan konsoloslara gönderilen anketinin otuzuncu ve son maddesi, mahbeslerin yeniden yapılandırılması için neler yapılması gerektiği idi. Hemen hemen benzer hususlardan şikâyet eden konsolosların reform için teklifleri de örtüşmekteydi. Bunlar arasında mahbeslerin öncelikle fizikî olarak uygun hale getirilmesi ve geceleri aydınlatılması; bir müdür ya da mesuliyet alabilecek bir başka kişinin temizlik ve disiplin hususları başta olmak üzere mahbesin idaresini üstlenmesi; farklı dillere âşina bir beyin müdüre muavinlik etmesi; mahbes görevlilerine (*jailer*) yeterli derecede maaş verilmesi ve rüşvet almalarının yasaklanması; mahbeslerde haddinden fazla kalabalığa göz yumulmaması; mahbusların suçlarına göre tasnif ve tefrik edilmeleri; temizlik ve adâba dair nizamnameler çıkartılması; her mahbese bir gezici hekim atanması ve mahbesin bu kişi tarafından her gün teftiş edilmesi; hasta mahbusların ayrı bir koğuşta tutulmaları ve barınma şartlarına daha fazla özen gösterilmesi; en az üç mahallî meclis üyesinin belirli aralıklarla mahbesleri ziyaret etmeleri veya buna benzer bir teftiş nizamının getirilmesi, meclislerin bilgisi ve kararı olmadan bedene yönelik şiddet içeren bir cezanın verilmemesi ve tomrukların ya kaldırılması ya da belirli bir hücrede bulundurularak sadece mükerreren itaatsizlik gösteren mahbuslar için kullanılması gibi hususlar başta geliyordu. Fakir mahbuslara bedelsiz dilekçe verme ve bunları beyin günlük gezilerinde takdim imkânının sağlanması; her mahbese anahtarı bizzat valinin kendisinde bulunacak bir şikayet kutusu konulması; rahiplerin mahbeslere serbestçe girebilmesi; kadın mahbuslara daha iyi tayinat temin edilmesi ve genç mahbusların da kadınlar gibi ayrı bir mekânda hapsedilmesi, böyle bir yerin bulunmaması halinde ise mahallî imam, rahip veya hahamın hanesinde tutulması ve mahbuslara bina dışında egsersiz yapma imkânının sağlanması gibi maddeler de konsoslosların gündeme getirdikleri teklifler arasında yerini almıştı. Onlara göre, yapılması gereken bütün bu işlerin önünde iki büyük engel bulunuyordu: Parasızlık ve mahallî idarecilerin göstermesi muhtemel mukavemet.[128]

---

[128] Bkz. "Report on Prisons in Turkey", s. 132-138.

Büyükelçi Canning konsolosların bu gözlem ve tavsiyeleri ışığında 1851 Haziran ayında bir rapor kaleme aldı. Başlığı "*Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey*" (Osmanlı Mahbeslerinin Islahı Hakkında Takrir) olan bu raporda Canning, konsolosların verdiği bilgileri hülâsa ederek bir vaziyet tesbiti yapmış ve buradan hareketle İstanbul ve vilâyetlerde mevcut mahbeslerin ıslahına dair fikir ve tavsiyelerini sıralamıştı. Kendisi tarafından '*insanî ve dostâne*' saiklerle hazırlandığını belirtiği bu çalışmayı padişaha yakın vükelâ ve ricale takdim edeceğini ifade eden Canning'e göre bundan sonrası sultanın meselenin ehemmiyetini kavraması ve bir an önce gerekli adımların atılarak tavsiye edilen tedbirlerin alınmasını ümit etmeye kalıyordu.[129]

Raporunun girişinde Avrupa ve Amerika'da hapishanelerde yürütülen çalışmalardan bahseden Büyükelçi, medeniyet (*civilization*) ile beraber "hapishane bilimi"nde (*science of prison*) ilerlemeler kaydedildiğini ve mahbeslerin aynı anda hem bir "tevbehane" (*house of penitence*) hem de "çalışmaevi" (*house of industry*) haline geldiğini belirtiyor; artık bir "hastalık" olarak görülmesi gereken suçun, ahlakî ve dinî talimin de yardımıyla buralarda "tedavi edildiği"nin altını çiziyordu. Buna mukabil, hemen hemen her Osmanlı şehir ve kazasında mevcut mahbeslerin 'inşası ve idaresi fennine' (*the science of constructing and administering*) pek dikkat edilmemiş olduğundan, bunların ciddî bir mikdar masraf etmeksizin ıslah edilemeyeceklerini düşünüyordu. Haddinden fazla cismanî eziyet, hastalıklara karşı korumasızlık ve kanunen cevaz verilmemiş olmasına rağmen yetkililerin başvurmaktan geri durmadıkları kötü ve zalimâne uygulamalar o ana dek çıkartılabilmiş birkaç adlî nizamname ile resmen men edilmiş ve bunların gereği olarak bazı düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, bu konularda atılacak öncü adımları daha olgun bir "reform"a dönüştürmek için ilâve bir harcama lâzımdı. Ancak bu son tesbiti yapan İngiliz Büyükelçisi'nin, Osmanlı bürokratlarının bu malî mazaretin arkasına sığınmalarına göz yummaya da pek niyeti yoktu. Raporunun başında bunun "iyiniyetli

---

[129] "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s.1 (Söz konusu bu takririn Canning'in kendi kaleminden çıkma orijinali ile yukarıda atıf yapılan konsolos raporları birarada ciltlenmiş halde bulunmaktadır).

bir dost tavsiyesi" olarak anlaşılması gerektiğinin altını çizen Canning, XIX. yüzyıl boyunca Avrupalı büyük güçler tarafından kendi dışlarında kalan devletlere siyasî meşruiyet ve müstakilliyetlerinin devamı için en mühim şart olarak dayatılan "medeniyetin (*civilisation*) bir parçası olmak" ya da onun dışında kalarak siyaseten yok olmayı göze almak tercihini ima etmişti. Buna göre, 'insan bilgisinin ve kamuoyu duyarlılığının' vardığı şu noktada, kendini itibarlı addeden ve 'medenî topluluklar' arasında bir yer edinmek iddiasında olan hiçbir hükûmet mevcut bu suistiamallere ve suçu önleme adına ortaya çıkan dehşet görüntülerine gözlerini kapayamazdı.[130]

Canning'in, söz konusu olan Osmanlı Devleti olduğunda, kendine biçtiği "medenîleştirme misyonu" akla geldiğinde, diplomatik dille yaptığı ikaz kendi açısından tutarlıydı. Çünkü Osmanlı Devleti'ni dahil etmek istediği *civilisation* projesinin yüzyılın ikinci çeyreğindeki başlıca unsurlarından biri de, mahbeslerin yeniden yapılandırılması ya da o devirde adlandırıldığı şekliyle "hapishane reformu" (*prison reform*) idi. Gerek Canning'in ülkesi İngiltere'de, gerekse Batı Avrupa ve Kuzey Amerika devletlerinde, mahbeslerin birer "ıslahhane" ya da başka bir tabirle "ıslah edici hapishane"ye (*penitentiary*) dönüştürülmesi yolunda mühim adımlar atılmış ve teoride endüstriyel burjuva düzenin temelinde harcı bulunan aktörlerin dünya tasavvurlarına uygun yeni ceza infaz müesseseleri birbiri peşisıra açılmıştı.[131]

---

[130] *FO*, 195/364, "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 2.

[131] Onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren bazı eyaletlerinde küçük suçlulara mahsus hapishaneler (*local jail; prison*) inşa edilen İngiltere'de merkezî hükûmetçe açılan millî ölçekli ilk hapishane, inşaatına 1812'de başlanıp 1816 yılında tamamlanan ve 1817'de açılmasına rağmen ancak 1821'de bitirilebilen *Millbank*'di. Thames nehri kıyısındaki Parlamento Binası yakınında inşa edilen bu ilk umumî hapishane (*general penitentiary*), labirenti andıran şekilde birbirine bağlı geçit ve hücreleri ile kuleli bir Ortaçağ hisarı havasındaydı. Bir tekerleği andıran zemin planının tam orta yerinde müdürün hanesi bulunuyor, iki tekerleğin teli misali uzanan iki ana hat üçgen bazlı pentagonun kenarlarını oluşturuyordu. Sürgün ya da kürek cezası almış mahkumların ilk adresi olan Millbank, yaklaşık 1200 mahbusa evsahipliği yapma kapasitesiyle Londra'nın en büyük hapishanesi olmuştu. Ancak İngiltere'deki bu ilk tecrübe başarısızlıkla neticelenecek, Millbank'ın ilk iki müdürü yetersiz bulunarak görevden alınırken, pek çok gardiyan da azledilecekti. Günlük hayatlarına da-

Büyükelçi Canning'in iftiharla bahsettiği ve yeni medeniyetin harika ürünlerinden biri olarak takdim ettiği "hapishane bilimi" (İng.

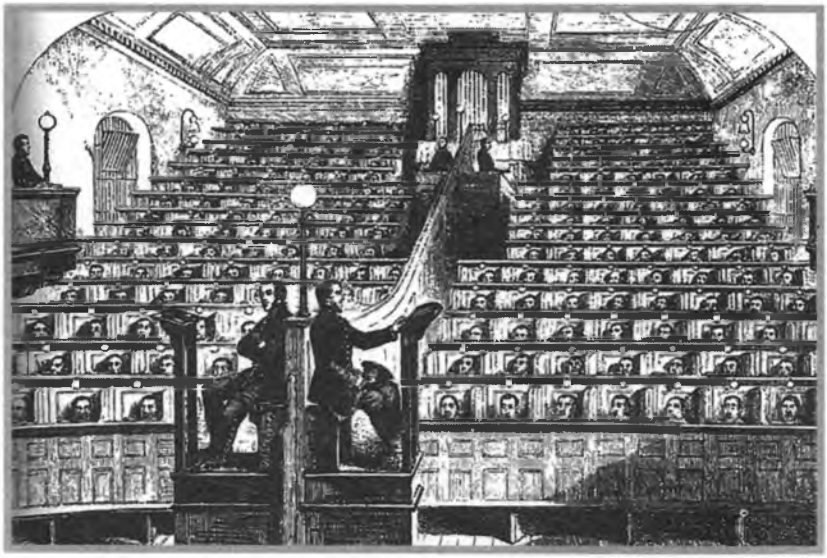
---

ir yürürlüğe konulan yeni "disiplin" uygulamalarına, yani tecrit, ağır çalışma ve az yiyecek üçlüsüne karşı çıkan mahkumların 1820'li yıllarda süren isyanları 1824'de şiddetli ve kanlı bir ayaklanmaya ile neticelendi. Bu arada 1823 yılında baş gösteren tifüs, dizanteri ve tuzlubalgam salgınları yüzünden 31 mahbus hayatını kaybetmiş, 400'e yakın mahbus da takatten düşmüştü. Bunun üzerine kamuoyundan gelen tepkiler hapishanenin bir seneliğine kapatılmasını beraberinde getirdi. Mahkumların bir kısmı affedildi, bir kısmı ise *hulk*lara gönderildi. Ayrıca hapishanenin tekrar açılmasıyla beraber tecrit süreleri azaltıldı; su ve ekmekten oluşan tayinata et ve sebze ilâve edildi. Londra'nın başlıca hapishanelerinden *Coldbath Field House of Correction*'da 1834 yılında sessizlik prensibi kabul edildi ve hemen ertesi sene ondokuz eyalet hapishanesinde daha bu "tretman modeli" benimsendi. Ancak, mahbuslar arasında delirme vak'aları yaşanmaya başlayınca tecridin cezanın ilk üç ayıyla sınırlı kalması kararına varıldı. Millbank'da dersini alan hükûmetin Aralık 1842'de açtığı 520 hücrelik Pentonville hapishanesinde ise, 18-35 yaş arası ağır ceza mahkumlarının 18 ay tutulması ve buradan çıkanların Avustralya'ya gönderilmesi planlanlanmıştı. Tecridin sıkı savunucuları Crawford ve Whitworth Russell'ın ölümleri sonrasında, Pentonville'deki tecrit süresi 1847'de kısaltılarak önce 12 ve arkasından 9 aya indirildi. Yeni hapishane, mahkumların ıslahı için o tarihlerde başvurulan üç esası, yani tecrit, ağır işlerde çalıştırma ve dinî telkini bünyesinde toplamıştı. Açılışını takip eden yıllarda toplu talim yerleri de ortadan kaldırılmış, mahbuslar havalandırmalarda daireler şeklinde birbirlerine zincirli ve yüzleri birbirlerini görmemeleri için maskeli halde sessizce yürütülmeye başlatılmıştı. Tecride dayalı habsetme sistemini tekmil için bunlarla da yetinilmemiş ve mahbuslara yemekleri hücrelerinde verilir olmuştu. Hücrelerinden çıkarılmaları gerektiğinde yüzlerine sadece göz delikleri bulunan maskeler giydirilmekteydi. İbadete götürüldükleri şapellerde de herbiri için ayrı hücreler inşa edilmişti. Ancak tek başlarına hücreye kapatılan mahkumlara birer "irrasyonel, tehlikeli canavar" muamelesi yapıldığı yönünde basında çıkan eleştiriler ve diğer hapishanelere göre delirme oranının on kat fazla olması (Henry Mayhew- John Binny, *The Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, 103-104) gibi sebeplerin de tesiriyle 1847 yılında, cezalarının ilk kısmını Pentonville'de geçirmeleri öngörülen ağır suç mahkumları için tecridin süresi 18 aydan 12 aya, bir süre sonra da 9 aya indirildi. Merkezden bütün hücre kapılarının gözlenebildiği merkezî bir gözetleme kulesinin etrafını yarım daire şeklinde saran koridora bakan hücreleri taşıyan üçer katlı dört kanattan oluşan Pentonville'de, sadece mahkumlar değil onlarla konuşmaları yasaklanmış gardiyanlar da kontrol altında tutulmaya çalışılmıştı. Yüzyılın ikinci yarısında hızla yayılan millî ve mahallî hapishaneleri (*convict prisons*), Pentonville'de vücut bulan bu yeni ceza infaz müessesesinin kopyaları olacaktı (Michael Ignatieff, "State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", 80; Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 92; Sean McConville, "The Victorian Prison, England, 1860-1969", *The*

prison science, penitentiary science; Alm. *Gefaengniskunde*) ile kasdettiği, pozitivist penolojinin içinde bir şube haline gelen ve konusu dört duvar arasındaki "yeniden yaratma" sürecini tesbit, tertip ve tanzim olan uzmanlık alanıydı.[132] Ancak İngiliz Büyükelçi'nin devrin Avrupasında resmî ağızlara pelesenk olan o naif dille bahsettiği mahbeslerin aynı anda hem bir "ıslahhane" hem bir "işevi" hem de suçun bir hastalık gibi tedavi edildiği "hastahane" şekline getirilmek istenmesi, sadece "medenî bir terakki" ya da "bilimin bir mucizesi" olarak etiketlenecek masumâne bir yeniden yapılanmadan ibaret değildi. Yeni ceza infaz müesseseleri, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da temelleri atılan yeni politik ve ekonomik sistemlerde mündemiç toplum mühendisliği projesi çerçevesinde kurulan "küllî müesseseler" zincirine ilâve edilen son bir halkaydı ve olgunlaşması üç çeyrek asır sürmüştü. Nitekim Osmanlı Devleti ve toplumu ile çok uzun süre önce tanışmış bu mahir Elçi'nin Bâbıâli bürokratlarına bu hususta yaptığı tavsiyeleri de, gidilecek yolun uzun olduğu ve bu yeni müessesenin bütün parçalarıyla Osmanlı topraklarında yeniden üretilmesinin zor olduğunun farkında bulunduğunu gösterir cinstendir.

Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society içinde, ed. Norval Morris ve David J. Rothman, 120; Giles Playfair, *The Punitive Obsession: An unvarned history of the English prison system*, Londra 1971, 64; Albert Crew, *London Prisons of Today and Yesterday*, Londra 1933, 103-104; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 90-92; Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain*, 171, 176, 178 ve 199); U. R. Henriques, "The Rise and Decline of the Separate System of Prison Discipline", 76, 78, 86.

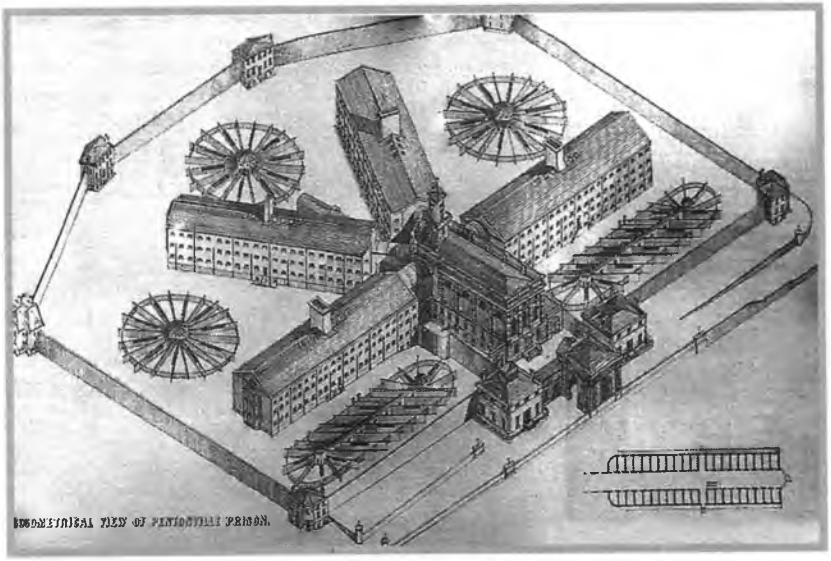
132 Avrupa'da XIX. yüzyılın başlarında hapishaneler ve "hapishane bilimi" hususlarında söz sahibi teorisyen ve pratisyenler, yani hapishane reformuna dair kitap yazanlar ile hapishane idarecileri aynı kişilerdi. Hapishaneler ve mahkumlarla alâkalı istatistikler ve farklı ülkelerdeki uygulamaları karşılaştıran çalışmalar, hem ceza bilimi "penoloji"nin hem de onun bünyesinden çıkan "hapishane bilimi"nin ilk habercileri oldular (Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment*, 307).

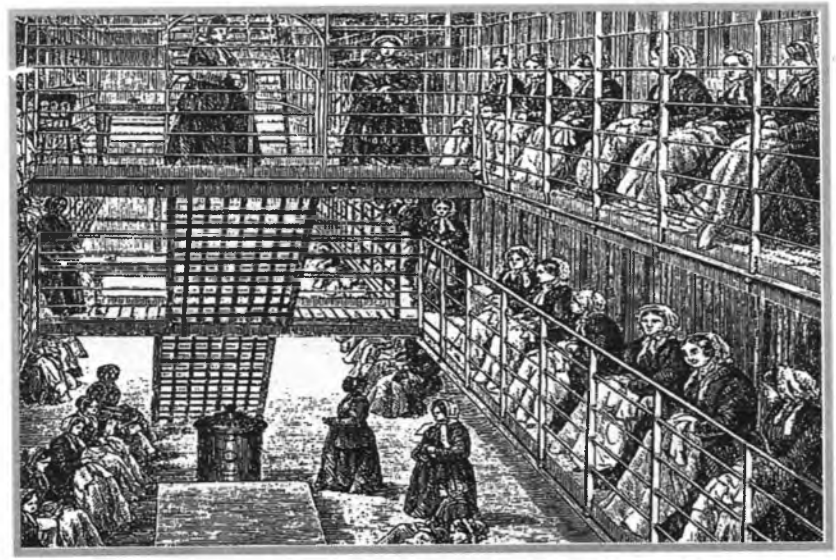
Pentonville Hapishanesi'nin şapelinde hücrelere ayrılmış mahkumlar ve kürsülerde mahkumlara nezaret eden gardiyanlar

Londra Pentonville Hapishanesi'nde maskeli mahkumlar havalandırmada

Londra'daki Pentonville Hapishanesi'nin isometrik planı

İngiltere Brixton Hapishanesi'nde hücre galerinde kadın mahkumlar

Canning'e göre, Osmanlı mahbeslerinde acilen üzerine eğilinmesi gereken noktalar sırasıyla beş maddede toplanabilirdi:

1. Fizikî durum ve iç mimari;
2. Aydınlatma, ısıtma, havalandırma ve temizlik;
3. Mahbusların güvenliği, sağlığı, hakça muamele görmeleri, ahlakî açıdan ıslahları ve farklı sınıflara ayrılmaları;
4. Mahbeslerin içinde ya da üzerinde otoritenin sağlanması ve mahbus şikâyetlerinin o çevredeki mahkemelere intikaline imkân verilmesi;
5. Farklı inançlara sahip mahbusların istedikleri ibadeti yapmalarının sağlanması.

Mevcut malî imkânlar göz önüne alındığında, ilk iki madde, yani mahbeslerin fizikî hali ve iç tertibatı hususunda Canning'in yapılmasını beklediği, yeni hapishaneler inşası ya da bütün eski mahbeslerin bu şartları haiz hale getirilmesi değil, bu maksatla kullanılan mekânları bir sistemin parçaları kabul ederek tedricen ıslah etmekti. Bunun için de, "hapishane reformu"na teşebbüs eden hemen her ülkede olduğu gibi, Osmanlı pâyitahtında da nümûnelik model bir hapishane tesis edilebilir ve burada kazanılan tecrübe ışığında gerekli olduğu teyit edilen düzeltmeler mahallî şartlar ve imkânlar mertebesince memleket sathına teşmil edilebilirdi. Kaldı ki, mevcutlardan farklı nümûnelik bir mahbes, İstanbul'daki Zabtiye Dairesi bünyesinde zaten oluşturulmuş haldeydi. Mahbesler fiziken yeniden düzenlendikçe, mahbusların sınıflara ayrılması ve ayrı koğuşlarda tutulması da hayata geçebilecekti.[133]

Elan vâki olduğu gibi delikanlılar ve gençler yetişkin suçlularla aynı odada tutulmamalı; zanlı ve mahkum, borçlu ve suçlu birbirine karıştırılmamalıydı. Katl ve kundakçılık gibi büyük suçların failleri diğerlerinden ayrı tutulmalı; bu "canavarlar" ile hasbelkader bir sahtekârlık yapmış ya da sokaktaki kavgaya karışmış şanssız bir suçlu aynı yere tıkılmamalıydı. Bütün mahbeslerde olmasa bile en azından

---

[133] "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 3.

bazılarında bu hususlara dikkat edilmeli ve kısmen de olsa hayata geçirilmeleri sağlanmalıydı. İngiliz Elçi'ye göre mahbeslerin tanzimi ve buralarda otoritenin ele alınması; temizlik, yiyecek ve tıbbî yardım gibi hususlara itina edilerek mahbusların sağlığının korunması, dinî yönden teselli edilmeleri ve nihayet cebrî ve zalimâne şiddete maruz bırakılmamaları gibi maddeler hızla hayata geçirilebilecek olanlardı.[134]

Raporunu kaleme aldığı tarihlerde Avrupa ve Amerika'nın çeşitli yerlerinde hapishaneler ve "hapishane bilimi"nin geldiği noktadan iftiharla bahseden Canning'in Osmanlı hükûmetine yakın vadede yapılması gerekenler hususundaki tavsiyeleri, yaklaşık 75 sene önce mahbeslerin ıslahını İngiltere ve Avrupa devletlerinin gündemine getiren ilk resmî görevlilerden biri olan vatandaşı John Howard'ın eylem planı ile benzerlik içindeydi. Pratik ve gerçekleşebileceğine inandığı bir proje üzerinde çalışmış gözüken Canning, çağdaşı Avrupa ve Amerika'dakilerden ziyade XVIII. asrın sonlarında memleketinde Howard'ın ilk olarak gündeme getirdiği ve sonrasında resmî bir hapishane rejiminin temel taşları haline getirilen düzenlemelere benzer müdaheleler önermiştir.

Elçi Canning'e göre, yeni Osmanlı mahbesleri için sağlıklı ve bu işe uygun bir mevkii seçilmeli; bina bulunacağı mahallin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde taştan ya da kerpiçten inşa edilmeliydi. Farklı sınıf mahkumların birbirlerinden ayrılabilmesi için koğuşlar halinde düzenlenecek mahbeslerde ayrıca vali, hapishane görevlisi (*jailer*) ve muhafızlara mahsus mekânlar ile hasta koğuşu, bakım odası, mutfak, anbar, ibadethane, hamam, çamaşırhane, ahır ve idman yapmaya mahsus bir avlu gibi müştemilat için gerekli düzenlemeler yapılmalıydı. Mahbusların ulaşamayacağı yerlere konacak lambalarla mahbes aydınlatılmalı, havalandırma ve yeterli mikdarda su bulundurulmalıydı. Büyükelçi Canning, mahbesin kalorifer benzeri sıcak su boruları ile ısıtılması halinde emek ve nakit tasarrufu, sağlığın korunması, sıcaklığın her yerde aynı olması, temizlik ve güvenliğin temini açılarından büyük

---

[134] "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 4.

fayda görüleceğini de savunmuştu. Biri yemek pişirme, diğeri ise ısıtma için kullanılacak iki ocak mahbes için yeterli olacaktı.[135]

Mahbeslerin mahallî zindancının ticaret kapısı olmaktan çıkarılması, her daim burada yatıp kalkacak bir müdür, hapishane görevlileri (*jailer*) ve gerekirse iki ya da üçü silahlı olacak zabtiye birliğinin mahbesin idaresi ve güvenliğinden mesul olması da Canning'in teklifleri arasında yerini almıştı. Müdür, mahbes için vaz edilmiş nizamnamelerin tatbikinden mesul olacak, mahbusların ceza türleri ve tahliyelerine ait kayıtlarını tutacak, ancak para ve iaşe işlerine karışmayacaktı. Dışardan hapishane görevlisi ya da umumî posta vasıtasıyla mahbuslara gelecek mektupların açılıp kontrol edilmesi de müdürün görevleri arasında olacaktı. Tıpkı devrin kışlaları, mektepleri ya da hastahanelerinde olduğu gibi Canning'in planına göre mahbuslar da günde iki kez ictima ettirilmeli, muhtemel bir firarın ve içeriye sokulması yasak şeylerin girişinin önüne geçmek için de koğuşlar düzenli olarak aranmalıydı. Ayrıca müdürler de geceleyin önceden belirlenmemiş saatlerde koğuşları dolaşıp mahbes görevlilerinin işlerini yapıp yapmadıklarını denetlemeliydi. Sürekli mahbeste kalacak bir hastabakıcı ile ihtiyaç halinde çağrılacak bir hekim de yeni mahbesin genişlemiş personel kadrosu içinde yer alması istenenlerdendi. Hekim, hastaların te-

---

[135] Canning'in önerdiği ısıtma modeli, o sıralar Londra'nın model hapishanesi Pentonville'de uygulanıyordu. Zemin kattan gelen borularla bina içine dağıtılan sıcak su hapishaneyi ısıtırken, binanın her kanadının çatısındaki bacalarla da havalandırma sağlanıyordu (Albert Crew, *London Prisons of Today and Yesterday*, 86; Henry Mayhew- John Binny, *The Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, 117). Sıcak su ısıtması ABD'de de ilk kez 1836'da büyük bir binada kullanılmış; 1841'de sıcak hava; 1849'da ise su buharından ısıtma amacıyla faydalanılmıştı. Bununla beraber ısıtma ve havalandırma problemlerinin XIX. yüzyılın en azından ilk yarısında bütünüyle ortadan kaldırıldığını söylemek mümkün değildir, bkz. Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 75. Canning'in bu "kaloriferli hapishane" projesi gerçekleşmemiş olsa da, onun raporundan iki yıl önce tamamlanan Tophane-i Âmire Hastahanesi (bugünkü Gümuşsuyu Askerî Hastanesi ile İstanbul'un kaloriferli ilk kamu binasına sahip olmuştu. Söz konusu hastahanenin mimarı da bir İngiltere vatandaşı, W. Smith idi. Smith'in o yıllarda Osmanlı pâyitahtında mimarlığını yaptığı diğer binalar arasında Mecidiye Kışlası (bugünkü Taşkışla, İTÜ Mimarlık Fakültesi) ile Bahriye Hastahanesi (Kasımpaşa) de mevcuttur.

davisinin yanısıra her hafta koğuşları sıhhî açıdan teftiş edecek, mahbuslar gizli bir bölmede soyularak hekim tarafından muayene edileceklerdi. Ayrıca hekimin tutacağı hastahane defterinin bir nüshası ayda bir valiye gönderilecekti.[136]

Büyükelçi'nin tasvir ettiği yeni Osmanlı mahbesi, devrin Avrupası ve Amerikadakilerinin aksine koğuşlardan oluşmaktaydı. Bir mahbusun diğerlerinden tecrit edilerek tek başına bir hücrede hapsi, Canning'in önerdiği modelde sadece huzursuzluk çıkartan ya da mahbes içi düzeni bozan mahbuslara verilecek bir ceza idi. Hiç şübhe yok ki bunda, "hücre tipi ıslahhane"nin inşa ve idamesinin koğuş tipi hapishaneye nisbetle çok daha masraflı oluşu ve ferdiyetçi ve faydacı bir hayat felsefesinin Osmanlı devlet ve toplumunda pek bir zemini bulunmamasının da tesiri büyük olmalıdır. Ancak hücreler yerine koğuşun tercih edilmesi, mahbusların "rehabilitasyonu"ndan vazgeçildiği anlamına gelmiyordu. Rasyonalist bir düzen bilinci içinde tasarlanan bu yeni sosyal alan, içinde yaşayacak olanlar için sağladığı iddia edilen temizlik, düzen ve huzur karşılığında onlara bir takım mükellefiyetler de yüklüyordu. Canning'e göre, mahbes içinde sağlanacak "temiz ortam"ın devamı için mahbusların dışarda giydikleri elbiselerle dolaşmasına müsaade edilmemeli, içeri girerken parası ve diğer eşyaları ile birlikte elbiselerini de müdüre teslim edecek mahbusa kaba kumaştan ve tek tip bir kıyafet verilmeliydi. Mahbese her girenin saçlarının traş edilmesi de yine temizlik icabı gerekli gösterilen disiplin kurallarından bir diğeriydi. Mahbusların günlük temizlikleri ve yıkanmalarında gözetilecek şekil de üniformalı ve kısa kesimli saçlarına uygundu. Buna göre, koğuş temizliğinden sonra gruplar halinde uygun adım hamama gidecek mahbuslar, yine hapishane görevlisinin nezaretinde burada sabun ve suyla el, ayak ve yüzlerini yıkayacaklardı.

Düzen ve temizlik adına mahbese sokulan kışlavarî bu tektipçilik ve disiplinin bir devamı olarak, mahbuslara idarece verilecek iki tahta, iki şilte, bir yastık, bir çift çarşaf ve mevsime uygun bir örtüden oluşacak yatak takımı karşılığında onların yatış kalkış saatlerini düzenle-

---

[136] Bkz. "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 5.

yen bir zaman tablosu icat edilecekti. Canning'in, "tembelliği ve boş durmayı" en büyük kabahat sayan Protestan ahlâkı ve onun sekülarize edilmiş hali olan devrin endüstiryel burjuva ideallerinden mülhem kaleme aldığı bu gündelik hayat nizamnamesine göre, mahbuslar gün ışığında kalkıp yataklarını yapacak ve gün içinde yataklar asla kullanılamayacak şekilde duvarlara yaslanacaktı. Ancak uzun günlerde mahbuslara iki saatlik fazladan istirahat verilebilirdi. Koğuşlar kışın haftada bir, yazın ise iki kez temizlenecek, yatak samanları ayda bir değişecek ve bu arada eskiyenler yakılacaktı. Yatak tahtalarının da haftada bir elden geçirilmesi gerekiyordu. Yemek pişirmek müstesna bütün bu işlerin hapishane idaresinin nezaretinde mahbusların kendileri tarafından yapılması öngörülmüştü.

Mahbuslar için getirilen yasaklar sadece boş durmak ve tembellikten ibaret değildi. Tütün ve sarhoş edici içkiler, kahve ve Canning'in "lüzumsuz ve boş şeyler" arasında saydığı kağıt oyunları, zarlar, müzik aletleri, uygunsuz kitaplar ve önüne gelenle sohbet etme gibi meşguliyetler de Anglo-Sakson benzerlerinde olduğu gibi Osmanlı mahbeslerinde de ortadan kaldırılmalıydı. Hapishane içi işler ve idman yapmak dışında bütün vakitlerini koğuşlarında geçirmeleri gereken mahbuslar, bu süre zarfında da mahbesteki sessizliği bozmamaya özen göstereceklerdi.[137] Bilhassa İngiltere'de ve hapishane içi sessizliğe büyük önem verilen A.B.D.'deki hücre tipi hapishanelerde uygulanan bu ilkelerin, mahkumların hücrelerde değil koğuşlarda kalmasının öngörüldüğü Osmanlı mahbesleri için pek de uygulanabilir olmadığı açıktı. Nitekim Büyükelçi de bunun farkında olacak ki, sessizlik prensibinin başına "mümkün olduğunca" ibaresini koymuştu.

Canning'in Osmanlı mahbeslerinde uygulanmasını istediği bir diğer husus da, Jeremy Bentham'ın kendi tasarladığı ve *Panopticon* adını verdiği mimarî şekil ile sağlamayı umduğu, mahbusların kendilerinin göremediği bir gözetleyici tarafından kontrol altında tutulmasıydı.[138]

---

[137] "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 5.

[138] Bentham, "*Panopticon*" adını verdiği mimarî tasarımını Beyaz Rusya'da bulunduğu 1787 yılında İngiltere'deki bir dostuna yazdığı mektuplarda dile getirmişti. Bentham'ın, "*Panopticon; or, the Inspection House: Containing the idea of a new principle of*

Koğuşlardan müteşekkil Osmanlı mahbesine "olabildiği kadar" sessizliği yerleştirmeyi hedefleyen Canning, mimarî açıdan bir *Panopticon* olmaktan çok uzak bu mekânda gözetleme sistemini de yine bir ara formülle hayata geçirmeyi planlamıştı. Buna göre, koğuşlar gece karanlı-

construction applicable to any sort of establishment, in which persons of any description are to be kept under inspection; and in particular to penitentiary-houses, prisons, houses of industry, work-houses, poor-houses, manufactories, mad-houses, lazarettos, hospitals, and schools with a plan of management adapted to this principle" olarak adlandırdığı bu tasarım, isminden de anlaşılacağı şekilde bir total kontrol projesiydi. İngiltere'de gündeme gelen ve hücre hapsi, sesssizlik, zorunlu çalışma ile talim ve terbiyeye dayalı "penitentiary" projesi bir "Inspection-house" haline getirilerek, mahbusların bu temel kaidelere uyup uymadığı her an gözetlenecekti. Böyle daimî bir gözetleme/teftişi sağlamak için, mahbus hücrelerini barındıran blokların daire şeklinde konumlanması ve bunların tam ortasında bir gözetleyici locasının yer alması öngörülmüştü. Mahbusların birbirlerini göremeyeceği şekilde inşa edilecek hücreler, merkezde duran gözetleyicinin hücre içlerini görebilmesi için güneş ışığı ve lambalarla aydınlatılacaktı. Ayrıca hücrelerdeki seslerin duyulması ve gerektiği zaman mahbuslara talimat verilebilmesi için, hücreler ile merkez loca arasında teneke borular döşenecekti (Jeremy Bentham, *The Panopticon Writings*, ed. Miran Bozovic, Londra 1995, 29-95). Simon Werret, *Panopticon*'un Bentham'ın meşgul olduğu ideal bir tasarıdan çok tarihî karşılığı olan bir projeye dayandığı görüşündedir. İngiliz filozof Jeremy Bentham'ın kardeşi Samuel Bentham'ın bahriye mühendisi olarak 1780 yılında gittiği Çarlık Rusyasındaki hizmetini inceleyen Werret, *Panopticon* projesinin ilk olarak Samuel Bentham tarafından 1786 güzünde Çariçe Katherina'nın gözdesi Prens G. Potemkin'in Beyaz Rusya'nın güneyinde yer alan çeşitli fabrikalarının bulunduğu mülkündeki çalışmaları sırasında tasarlandığı görüşündedir. O sene başından itibaren kardeşinin yanına gelmiş Jeremy Bentham, Samuel'in *Inspection House/Elaboratory* fikrini kendi *penitentiary* projesine taşımış olmalıdır. Potemkin'e ait Krischev'deki manüfaktürleri işletmekle görevli Samuel Bentham, Prens'in olurunu alarak 1784'den itibaren Londra'dan getirttiği ustalara bu mülk üzerindeki gemi inşası faaliyetleri ile fabrikalarda çalışan köylü işçileri talim etme vazifesini vermişti. Ancak, bir süre sonra İngiliz ustabaşıları kontrol etmek zorlaşmış ve bunların tembellik, hırsızlık, kavga ve içki içme gibi davranışlarından şikayet edilmesi üzerine, "nezaret edenlere nezaret edilecek" bir *Panopticon* fikri Samuel Bentham'ın zihnine düşmüştü. Werret'in de belirttiği gibi, Jeremy Bentham o esnada St. James Chronicle tarafından açılmış Middlesex hapishanesi tasarım yarışmasına hazırlanıyordu. Jeremy planlarını 1786 Aralığında sınırlı sayıda basılmak üzere mektuplar halinde babasına göndermiş ve bunlar 1791'de *Panopticon; or the Inspection House* başlığı altında basılmıştı. Kardeşi Samuel'in *Panopticon*'u ise onun Osmanlı-Rusya Harbi sebebiyle Krischev'den ayrılmasıyla rafa kalkmıştı. ("Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eighteenth Century Russia" (elektronik metin: htttp:/www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/ journal/ nlwerret.htm, 2-4, 16.).

ğından şafağa dek aydınlatılacak ve bina içinde gece dolaşmaya çıkacak mahbes görevlilerinin mahbuslar tarafından görünmeden koğuşların içine bakabilmesi için gerekli tertibat kurulacaktı. Âkil, iradeli, hür ferdler yaratmak iddiasında olan Anglo-Sakson hapishane reformu, uygulanan katı disiplinle mahbusların akıl ve iradeleri yerine nâzımın temsil ettiği "tek akl"ı yerleştirirken, ferdin hususî hayatını da her an gözetlenmeye açık olacak şeffaf bir kamusallık ile değiştirmekteydi.

İntizam ve itaata dayalı bu yeni hapishane rejimi ile beraber, eski mahbes hayatının dış dünya ile bağlantılı ve geçişli yapısı da tamamen kontrol altına alınmak istenmekteydi. İster para ister eşya ister mektub ister ziyaretçi, Canning'in tabiri ile 'mahbes kapısından giren herşey sıkıca aranmalı', artık sadece belirli günlerde kabul edilecek ziyaretçiler hapishane görevlisinin de bulunduğu bir yerde demir parmaklıklar arasından mahbus ile görüştürülmeliydi. Resmî olmayan hiçbir ziyaretçi koğuşlara sokulmamalı, koğuşlardan hiçbiri de dış dünyaya bakmamalıydı.[139]

İçerde yaratılması planlanan "steril" ortam ile yapılmak istenen, en azından kağıt üzerinde, mahbusu dış dünyanın "aldatıcı/baştan çıkarıcı" ve "dikkat dağıtıcı" etkilerinden korumak ve manastırvarî bu "tevbehane"de Protestan asketizminin yeni bir insan yaratma projesini başarıyla yürütmekti. Dört duvarla çevrilen "içerisi" disiplin ve hapsolmayı, bu sunî mekânın "dışarısı" ise irade ve hürriyeti temsil edecek; bir bakıma hapishane dışardaki hayatta varolan hürriyetsizliğin *simülakrı*/kaimesi olacaktı. Dışardakiler için artık hapishanedekiler "mahbus", hapishanedekiler içinse ancak dışardakiler "hür" olarak görülecekti.[140] Mahbes içi hayatta tatbik edecek bu sert disiplinin, bir taraftan sokaktaki insanı "içeri" düşmekten uzak tutarken diğer taraftan da içeri düşenleri düzeltip ıslah edeceğini belirten İngiliz Büyükelçi[141],

---

[139] "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 5.

[140] Modernizmin barındırdığı bu çelişkili çifteanlamlılık hakkında bir değerlendirme için bkz. Peter Wagner, *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, Londra ve New York 1994.

[141] Bkz. "Memorandum on Improvement of Prisons in Turkey", s. 5.

o devrin Avrupasında "içerde" ve "dışardaki"lerde zaman içinde gelişmiş ya da gelişmesi umulan bu "vatandaşlık" bilincinin faydalarının muhtemelen farkındaydı.

John Howard ve çağdaşı Hristiyan reformistlerin İngiltere'deki mahbeslerin ıslahı hakkındaki tavsiye ve tekliflerinden birçoğuna Osmanlı mahbesi için hazırladığı raporda yer veren İngiliz diplomat, modern tevbehanenin kuruluş felsefesinde geniş yer tutan dinî terbiye ve talimi ise kenara itmişti. Mahbusların dince mukaddes kabul edilen günlerde bu işe ayrılmış mahallerde ibadet etmeleri maddesi dışında, Canning'in bu konuda tavsiye ettiği hemen hemen hiçbir şey yoktu. Hapishane reformunun sivil Hristiyan teşekküller ve hümanist entellektüellerin elinden alınıp bürokratik bir sosyal kontrol müessesesi haline getirildiği XIX. yüzyıl ortalarında, bir bürokrat olan Canning'in mahbusların rehabilitasyonunda din yerine kışla disiplinini tercih etmesi çok garipsenecek bir husus değildir. Bununla beraber, İngiliz Büyükelçi'nin, mahbeslerinde farklı din ve mezheplerden insanlar bulunan ve idarenin de Hristiyan olmadığı bir imparatorluk için Protestan ahlâkının manastırvarî bir ortamda mahbuslara talimi esasına dayalı orijinal *penitentiary* projesini uygun görmemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Aynı tarihlerde Anadolu mahbeslerini gezen müfettiş İsmet Paşa'nın hükûmete teklif ettiği mahbeslerin memleket meclisi üyeleri tarafından ziyareti fikri, Büyükelçi Canning tarafından yapılmış tavsiyeler arasında da mevcuttu. Buna göre, her hafta önceden belirlenmemiş bir günde ve gece vakti birkaç meclis üyesi mahbese gelecek ve yanlarında herhangi bir mahbes görevlisi olmaksızın yapacakları denetleme de mahbusların şikâyetlerini öğreneceklerdi. Bununla beraber, hiçbir mahbusun gelmekte olan bayram, mübarek gün, cülûs yıldönümü ya da yeni bir valinin tayin edilmesi gibi vesilelerle af edilmeyi aklından geçirmemesi ve arz edilecek bu nevî taleplere idarece kesinlikle karşılık verilmemeliydi. Büyükelçi'ye göre, mahbusların kendilerine çeki düzen vermeleri ve düzelmeleri için aflar yerine, iyi hali sübut etmiş olanların ceza sürelerinin kısaltılması yoluna gidilmesi daha yerinde olacaktı.

Öyle gözüküyor ki, 1774'den 1851'e geçen yaklaşık üç çeyrek asırlık sürede Howard'ın altını yaktığı yemek pişmiş, bir zamanlar mahbesleri için ülke dışında model arayan İngiliz bürokratları model ihraç eder hale gelmişti. Lâkin hemen hemen her gün kapıları yabancı sefirler ve tercümanları tarafından reform talepleri ile çalınan Bâbıâli paşaları[142], Canning'in kendilerine takdim edeceğini söylediği bu raporda yazılanları tatbik için pek de aceleci davranmayacaklardı. Bu konuda atılan ilk ve tek adım, 1851 Kasım ayında Meclis-i Vâlâ'dan çıkan ve Büyükelçi'nin ayrıntılı raporundan ziyade İstanbul'daki mahbeslerden mesul Zabtiye müşirinin şikayetlerine cevap vermeyi hedefleyen bir iyileştirmedir. Buna göre, Bâb-ı Zabtiyye ile Beyoğlu, Galata, Kasımpaşa, Beşiktaş ve Üsküdar zabtiye merkezlerinde bulunan hapishanelerin tamire muhtaç cam ve çerçeveleri ile suyolu ve lağımları kış mevsimi gelmeden elden geçirilmeli; buralarda tutulan mahbusların daha fazla sefalet çekmesinin önüne geçilmeliydi. Yaklaşık 63,000 kuruşa mal olacak söz konusu tamirat, gerek Meclis-i Vâlâ gerekse tasdik için sunulduğu padişah tarafından kabul edilmiş ve ebniye-yi miriyye müdürü marifetiyle gerçekleştirilmesi için talimat verilmişti.[143] Mutad bir mahbes tamiri olmaktan öteye geçemeyen bu sınırlı teşebbüs, Bâbıâli'nin mahbesten hapishaneye geçiş konusunda ne derece "istekli"

---

[142] Hariciye Nezareti Tercüme Odası evrakı arasında tesadüf ettiğimiz ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya hitaben İngilizce kaleme alınmış tarihsiz kısa bir raporda da, Osmanlı hapishanelerine dair yapılması gerekenler sıralanmıştır. Reşid Paşa'nın sadarete geldiği devirler Ağustos 1848-Ocak 1852; Mart-Ağustos 1852; Ocak 1854-Mayıs 1855; Kasım 1856-Ağustos 1857 ve son olarak da Ekim 1857-Ocak 1858'dir. Biz bu raporun, Paşa'nın ilk sadareti sırasında, yani Canning'in Osmanlı mahbeslerinin ıslahı hakkındaki raporuyla hemen hemen aynı zamanlarda düzenlendiğini düşünüyoruz. Söz konusu raporda sırasıyla hapishanenin tıbbî personeli ve hasta mahbusların tedavisinden; hapishanede istihdam edilecek personelden; ziyaretçilerin uyması gereken hususlardan; hapishaneye ilk girerken mahkumların saçlarının kestirilmesi ve üstlerine numaralı üniforma giydirilmesinden; mahbusların hapishane içi işlerde çalıştırılmalarından ve uyulması gereken temizlik kurallarından bahsedilmektedir. Raporda yer verilen bazı maddeler, bunun Osmanlı mahbesleri için hazırlanmış bir nizamname taslağı olmayıp o devirde İngiltere hapishanelerinde câri olan mevzuatın bir hülâsası olduğu intibaını vermektedir, bkz. *HR.TO*, 237/8.

[143] *İ.MVL*, nr. 7602.

olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla beraber, gerek merkezî hükûmet gerekse mahallî meclislerde, mevcut mahbeslerin yetersiz kaldığı şeklindeki tesbitlerin giderek daha fazla dile getirilir olduğu da bir gerçektir.

1851 yılının Mart ayında Bosna Valisi Veliyüddin Rıfat Paşa tarafından Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen bir yazıda, Tanzimat tatbikatına yeni dahil olması hasebiyle eyaletin her bir liva ve kazasında çeşitli suçlarla itham edilen çok sayıda mahbusun bulunduğu belirtiliyor, bilhassa da Saray(bosna) hapishanesinde görülen nüfus artışının 14 ay gibi kısa bir sürede 48 kişinin vefâtına yol açtığına dikkat çekiliyordu.[144] Vali Paşa, Bâbıâli bürokrasisinin "tanzimat-ı hayriyye" maddeleri arasında yer alan işkence ve kötü muamelenin engellenmesi noktasındaki nazarî hassasiyetini pek iyi bildiğini gösterircesine, bu ölümlerin *'bir gûne işkence ve eziyetten olmadığı*'nın altını çizerek; meselenin Saray'da bir "*mahbes-i mahsûs*" olmaması ve *'habshâne olmak üzere*' kiralanmış iki üç han odasının aşırı dolu ve bu iş için uygunsuz oluşundan ileri geldiğine dikkat çekmişti. Bununla beraber, merkez tarafından hiçbir şey yapmamakla suçlanmaktan korkuyor gözüken Vali Paşa, mahbuslara yeterli mikdarda yiyecek ve diğer ihtiyaç maddelerini verdiklerine işaret etmiş ve mahbuslar, *'her ne kadar cezâya müstehakk olsalar bile yine canları muhafaza olunub oturdukları mahallde istihsâl ve istirahat ve refâhiyetleri lâzımeden*'dir diyerek mahbes olarak kullanılan han odalarının boşaltıldığını ve mahbusların suç derecelerine göre dört sınıfa ayrılarak başka başka yerlere dağıtıldığını ve zarurî ihtiyaçlara dikkat gösterildiğini not düşmüştü.

---

[144] *İ.MVL*, nr. 8293. Bosna Valisi Veliyüddin Rifat Paşa'nın yazısına ilâveten olarak sunduğu "tomruk jurnali"nde 7 Rebiyü'l-evvel 1267'den (10 Ocak 1851) 8 Cemâziyü'l-âhır 1268'e (30 Mart 1852) kadar geçen süre içinde Saray'daki Bosna mahbeshânesinde vefât eden kişilerin bir listesi yer almaktadır. Buna göre, ölen 48 mahbustan 43'ü Gayrimüslim 5'i Müslüman idi. Bu kişilerin mahbese konmasına sebep olan suçları ise daha ziyade amme huzurunu bozucu davranışlar ve cana karşı tecavüzlerden oluşmaktadır (Haydudluk (16), katl (13); fesad karıştırmak (3); yol kesmek (1); darb ve yaralama (1); uygunsuz hareketlerde bulunmak (3) ve kız kaçırmak (5)). Kalan altı kişinin suçu ise belirtilmemiştir.

Veliyüddin Rifat Paşa'nın titizlikle seçtiği bu ifadeler, Osmanlı Devleti'nin devrin beynelmilel siyasî arenasında "meşrû" bir oyuncu olarak kabulüne uğraşan Bâbıâli bürokrasisinin inşa ettiği reform retoriğinin, mahallî idareciler nezdinde iştirak edilmesi zarurî hale gelmiş bir "dil oyunu" haline dönüştüğünü göstermektedir. Mahallî idarecilerin hemen hepsi bir *ideal* olarak kendilerine bildirilen düzenlemeleri hayata geçirecek maddî imkânlardan mahrumdu. Yeni bir hapishane ve ona ait bir hastahane inşaatı gibi fizikî değişiklik taleplerine ne zaman karşılık alacağını bilemeyen Bosna Valisi, hapishane içindeki kalabalıklığın önüne geçmek için öncelikle ceza muhakematı ve infazında iyileştirmeler yapma yolunu tercih etmek zorunda kalmış, henüz kabahatleri açıkça belli olmamış kişilerin her gün meclis-i kebire celp edilerek burada sorgulanmaları ve suçsuz bulunanların tahliye edilmeleri ve bunun dışında kalanların da ceza sürelerinin bir an önce belirlenmesi hususlarında ilgililere tenbihde bulunduğunu İstanbul'a rapor etmişti.[145]

Bir sonraki sene, 1852 yılı ortalarında Silistre valisi Bâbıâli'den, 7000 kuruş masrafla Tolcı'da bir "*habshâne*" inşa etmek için izin iste ve bu teklifi, neticede '*mahallinde alenen münâkasası bi'l-icrâ kontratoya rabt edilmek*', yani yerinde açık eksiltme yoluyla ihale edilmek şartıyla Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilmişti.[146] Yine aynı yıl Kıbrıs muhassılından Bâbıâli'ye gönderilen bir yazıda da, '*muhassıl konağı'nda kâ'in üç 'aded habshânenin*' tamiri istenmiş, ayrıca bir hastahane ile birlikte '*diğer bir ufak mahbes*'in de mevcutlara ilâve edilmesi lüzûmu hatırlatılmıştı. Maliye Nezareti'nin görüşü alınarak Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilen bu tamirat ve inşa faaliyetinin 4150 kuruşluk bedeli, Hazine ve Muhassıllık arasında yarı yarıya paylaştırılmıştı.[147] Yine aynı sıralarda, Rüstem Paşa'nın valiliği esnasında, Yanya'da bulunan vali konağı önündeki eski hapishane yıktırılmış ve yerine yeni bir hapishane inşa ettirilmişti.[148]

---

[145] Bkz. İ.MVL, nr. 8293 (9 Cemaziyü'l-âhır 1268/ 31 Mart 1852).

[146] Bkz. İ.MVL, nr. 8742 (28 Şevvâl 1268/ 15 Ağustos 1852).

[147] Bkz. A.MKT.MVL, 56/40 (11 Zi'l-ka'de 1268/ 27 Ağustos 1852); İ.MVL, nr. 8799 (7 Zi'l-ka'de 1268/ 23 Ağustos 1852).

[148] Bkz. İ.MVL, nr. 8905 (23 Şevvâl 1268/ 10 Ağustos 1852).

Dar geldiği için elden çıkarılması düşünülen "*Selanik habshânesi*"nin satılması ve enkazı tüccara terk edilecek çuka anbarının yerine 13,500 kuruş masrafla hem erkek hem de kadınlara mahsus olacak duvarları kârgir, pencereleri çifte demirli yeni bir hapishane inşa projesinin Meclis-i Vâlâ'da tasdik edildiği bilgisi[149], Osmanlı topraklarındaki ilk müstakil hapishane binalarından birinin Selanik'de yükselmiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Söz konusu hapishanesi inşasına cevaz veren Meclis-i Vâlâ, bunun yanıbaşında kadınlara mahsus ayrı bir hapishane daha inşa edilmesi talebine ise '*tâ'ife-i nisâ için ayrıca bir habshâne yaptırıldığının emsâli olmadığı*' gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bununla beraber, yeni hapishanenin aynı zamanda bir kadınlar hapishanesi şeklinde düzenleneceği ve kadınların imam ya da başka kişilerin hâneleri yerine burada habs edilmelerinin '*daha ziyâde inzibâtı mûcib*' olduğuna da dikkat çekilmiştir.[150]

Lâkin iki sene sonra Selanik'den İstanbul'a gönderilen bir yazıya bakılırsa, "Selanik hapishanesi" olarak anılan yer o derece dar ve havasızdır ki, hastalanmak üzere olan suçlular hapishane memuru ve zabtiye neferleri refakatinde "teneffüs" için kale kapılarından birinin dışına çıkartılmıştır. Burada hapishane memuru ve zabtiyelerin dikkatsizliğini fırsat bilerek civardaki bahçelere dalan ve bazı zabtiye neferlerinin belindeki piştovlarını alarak firar eden mahkumlardan 10'u yakalanmış, geri kalan 17 kişi balkana doğru kaçarak izlerini kaybettirmişlerdir.[151]

Tırhala'ya bağlı Yenişehir'de '*müstakil bir habshane*' bulunmadığı için, katillerle diğer suçluların '*âdetâ mağaza şeklinde bir mahallde habs*

---

[149] A.MKT.MVL, 59/34 (17 Rebiyü'l-evvel 1269/ 30 Kasım 1852).

[150] İ.MVL, nr. 9568. Gerçekten de, İstanbul dahil olmak üzere bu tarihlerde İmparatorluğun hemen hemen hiçbir yerinde kadın zanlı ve mahkumlara mahsus hapishanelere dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun tek istisnası, Şevvâl 1277/ Nisan 1861 tarihinde Meclis-i Vâlâ'nın gündemine gelen, '*Bursa'da nisâya mahsûs habshânenin*' deprem sebebiyle zarar gören bazı yerlerinin tamir edilmesi talebidir. Bursa'da, kadınlara ayrılacak bir başka "mahbes" bulunmadığı bilgisini dikkate alan Meclis-i Vâlâ heyeti, söz konusu kadın hapishanesinin tamirini kabul etmiştir (İ.MVL, nr. 15568).

[151] A.MKT.UM, 201/40 (29 Şevvâl 1271/ 15 Temmuz 1855)

ettirildiği'nden ve çoğu mahbusun ölmekte olduğundan şikayet eden Yanya Meclisi'nin yeni bir hapishane inşa ettirilmesi yönündeki talebi ise merkezî hükûmet tarafından kabul edilmemiştir. Mahallî meclisin yaklaşık 86,000 kuruşa bir hapishane ve bir rüşdiye mektebi yaptırılabileceği şeklindeki yazısını değerlendiren Meclis-i Vâlâ, Yenişehir hapishanesi için şimdilik keşif yapılmasıyla yetinilmesini salık vermiştir.[152]

Muhtemelen bir vali ya da kaymakam konağının bulunmadığı İlbasan kazasında hapishane olarak kullanılan yer 90 kuruşluk aylığı mahallî mal sandığından ödenen bir konaktır.[153] Bosna valisinden gelen, "*Bosna habshânesi*"nin fazla masrafa girmeksizin genişletilmesi ve temizlenmesine müsaade edilmesi talebinde, hapishane tabirinin erken tarihli bir kullanımıyla karşılaşıyorsak da[154]; hapishane olarak anılan bu mekânın vali konağında yer alan bir mahbes olduğu, birkaç sene sonra buradan merkeze gönderilen bir yazıya verilen cevaptan anlaşılmaktadır. Sadaret'ten Bosna valisine gönderilen söz konusu yazıda, Fazıl Paşa'nın hükûmet mahalli olarak kullandığı konağının '*müstahkem habshânesi*' olmaması sebebiyle aralık aralık mahbusların firar edişi yüzünden '*bazı mahallerin ilâvesiyle habshâne şekline konulmak üzere*' bir başka yerde yeni bir hapishane ve hükûmet konağı inşa etme talebinin uygun bulunduğu belirtilmektedir.[155]

Yine İzvornik'de de benzer bir hal söz konusudur. Kaimmakamlık olarak kullanılan Tuzlalı müteveffa Mahmud Paşa'nın konağı aynı zamanda mahallî mahbese de ev sahipliği etmekte; katil gibi ağır suç zanlıları kiler ve ahır gibi yerlerde tutulurken, borçlular ile sorgusunu bekleyenler konağın bazı odalarında tevkif edilmektedir. Konak içinde hapishane inşasına elverişli bir yer olmadığından Bosna valisi ve defterdarı imzasıyla Bâbıâli'ye gönderilen yazıda, konağın yakınında bulunan arsa üzerinde yeni bir hapishane inşası tek çare olarak göste-

---

[152] A.MKT.MVL, 71/44 (8 Receb 1271/ 27 Mart 1855).

[153] Bkz. İ.MVL, nr. 13864 (26 Cemâziyü'l-âhır 1271/ 16 Mart 1855).

[154] Bkz. A.MKT.MVL, 53/4 (22 Receb 1268/ 12 Mayıs 1852).

[155] A.MKT.MVL, nr. 81/42 (23 Cemâziyü'l-âhır 1272/ 2 Mart 1856).

rilmiştir. Mühendishane kaimmakamlarından Tosun Bey'e yaptırılan keşif neticesinde 55,550 kuruşa mal olacağı tahmin edilen konak dışındaki yeni müstakil hapishane binasında katil ve hırsızlık mahkumu prangabend mahkumlar için ayrı, hafif suçlular ve sorgulanacak tutuklular için ayrı ve nihayet borçlular için ayrı koğuşların bulunması öngörülmüştür. Ayrıca hapishanede kadınlar için de bir *mahbûshâne* yer alacaktır. Projeyi yerinde gören Meclis-i Tanzimat, Bosna/İzvornik'de de bir *hapishane* yükselmesine cevaz vermiştir.[156]

Merkezden gelen talep doğrultusunda kendi görev yerindeki "*mahbeshâne*"nin halini ve burada yapılması gereken düzenlemeleri içeren bir rapor kaleme alan Maden kaimmakamının verdiği bilgiler de, Rumeli'de görev yapan meslekdaşlarının tesbitlerinden pek farklı değildir. Buna göre, Maden kaimmakamlık binasının oldukça eski, dar ve biçimsiz bir yapı olması sebebiyle "*mahbeshâne*" olarak bu yeni bina içinde düzenlenmiş mahall de bir koğuştan ibaretti. Esasen buna elverişli değilse de söz konusu mekân ağır suç mahkumlarının muhafazası için kullanılıyordu. Borçlular, hafif suçlular ve mahkeme bekleyen tutuklular ise zabtiye odalarına konuluyordu. Mahallî olarak "*konak*" diye bilinen yerin bitişiğinde 4000 kuruş masrafla iki katlı yeni bir *mahbeshâne*nin inşâ edilmesi gerektiğini belirten Maden Meclisi, bu sayede iki mahbus grubunun ayrı ayrı yerlerde dikkat çekmişti.[157]

Aynı tarihlerde Şam idare meclisinden gönderilen benzeri bir başka yazıda, Şam ve bağlı livâlarda bulunan *mahbeshâne*lerde bulunan zanlı, tutuklu ve mahkumların suçlarının derecesi ve sosyal statülerine göre farklı mahbeslerde tutulup tutulmadıkları, mevcut hapishanelerin böylesi bir fizikî düzenlemeye müsait olup olmadığı, böylesi bir fizikî taksimatın tamir ve ilâvelerle gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği, eğer bu sonuncusu mümkün değil ise eyalet ve sancak merkezlerinde bu işe uygun binaların olup olmadığı sorularının cevaplanması hakkında emirnamenin alındığı belirtilmekte ve bu suallere cevap kabilinden olarak üzere Şam mahbeslerinin vaziyeti hakkında dikkate değer bilgi-

---

[156] Bkz. İ.MVL, nr. 16172 (25 Receb 1273/ 21 Mart 1857).

[157] Bkz. A.MKT.UM, 223/5.

ler verilmektedir. Buna göre, Şam eyalet merkezindeki hükûmet konağı içindeki hapishane, binanın Arabistan Ordusu müşirlerine terk edilmiş olmasına rağmen orada kalmıştı. Mahbusların suç derecelerine göre ayrı ayrı yerlerde tutulmalarına müsait olmayan *Şam mahbeshânesini* genişletmek imkânı olmadığı gibi, hükûmet konağı için kiralanmış yeni bina da *habshâne* olmaya genişlikte değildi. Hapishane haline getirilmek üzere gündeme alınan binalardan bu iş için en uygun bulunanı tımarhâne olmuştu. Mahallî meclis heyetinin kale civarındaki başka bir bina hakkında fikrini aldığı Arabistan Ordusu Müşir Vekili İzzet Paşa, kış soğuğuna karşı bazı eyvan önlerine kapılar konması halinde tımarhanenin "*mahbeshâne*" haline gelebileceği teklifini ortaya atmıştı.[158]

İzmir'de alt odaları şahıslara kiralanan Cezayir Hanı'nın "hapishane" olarak kullanılan üst katında tutulan mahbusların bir kısmının 1856 yılı başlarında idare tarafından verilen birer dizlik ve birer acem gömleğin bedelinin Hazine'den karşılanıp karşılanmayacağı tartışması, henüz o tarihlerde merkezî hükûmetin taşradaki mahbusların zarurî ihtiyaçlarını temin noktasında pek istekli ve hazırlıklı olmadığını göstermektedir. İzmir'deki memleket hastahanesinin İngiltere askerlerine bırakılması sebebiyle Han'ın alt odalarının hastahane ve hastabakıcılara tahsis edildiğini ve hem alt kattaki hastaların hem de üst kattaki mahbusların ihtiyaç içerisinde olduklarını bildiren İzmir Valisi Süleyman Paşa'ya göre, örtüsüz yorgansız hastaların '*açıkta oturub yatmaları*' ve '*donsuz gömleksiz*' mahbusların avret yerlerini dahi kapamaktan âciz kalmaları, '*insâniyetin hilâfı*' idi. Bu yüzden, 256 mahbustan 72'sine dizlik ve gömlek verilmiş, odalara hasır döşettirilmiş, ayrıca mahbesin alt katındaki hastalara da yorgan yardımında bulunulmuştu. Vali Paşa'nın bu yaptığı harcamaların merkezî bütçeden karşılanması talebi üzerine Dahiliye Nezareti tarafından görüşü sorulan Maliye Nezareti bürokratları, fakir mahbusların giydirilmesini '*merâhim-i seniyye icâbından*' bulmakla beraber, böylesi bir giderin '*Hazîne'den kabûlünün emsâli olmadığı*' ve bunun '*kabûl ve mahsûbu hâlinde emsâle sirâyetle cânib-i Hazîne'ye*

---

[158] A.MKT.UM, 214/54 (5 Safer 1272/ 17 Ekim 1855).

masârıf-ı kesîreyi da'vet edeceği' şeklindeki muhalefet şerhleriyle kararı Sadaret ve Saray'a bırakmışlardı. Neticede çıkan irade-i seniyye ile bir seferliğine mahbuslar ve hastalar için yapılan masrafların Hazine'den karşılanması kabul edildi.[159]

Müstakil ve fakat oldukça mütevazı hapishane binalarının yükselmeye başladığı bu tarihlerde, ciddi manada ilk firar teşebbüslerinin de kendini göstermeye başladığını görüyoruz. Bunlardan biri, orada yeni bir hapishane inşası projesinin kabulünden birkaç ay önce, 18 Eylül 1851'de, Selanik vali konağındaki mahbeste yaşanmıştır. Suçlulardan birisinin akşam üstü dışarı çıkmak istemesi üzerine memurların kapıyı açmasıyla beraber yol kesen takımından Kara Salih'in ön ayak olduğu bazı prangalılar suyoluna akın etmişler ve çamaşır yıkamak için verilmiş odunlardan kaparak hapishane memurlarına hücum etmişlerdi. Bazısı vergi tahsilatı için kazalarda bulunan, bazısı da akşam üzeri olduğundan yemek için çarşıya gitmiş zabtiye neferlerinin yokluğundan istifade ederek az sayıdaki memuru bertaraf eden ve dış kapının kilidini kırarak dışarı çıkan bir kısmı prangalı 39 mahbus, konak kapısının iç tarafındaki yangın baltalarını da alıp sokağa çıkmışlar ve bir zabtiye neferinin bıçağını ve yoldan geçen iki kişinin silahlarını alarak Selanik Kalesi'nin Yeni Kapısı'ndan dışarı çıkmışlardı. Onları takiben gönderilen kavaslar ve zabtiyelere teslim olmayarak direnen ve bir kısmını yaralayan firarîlerden Kara Salih ve 2 kişi yaralı; Salih'in arkadaşı Abdülhalim ölü; bunların dışındaki 21 kişi ise sağ olarak yakalanmış; kalan 14 mahbus ise kaçmayı başarmıştı.

Selanik Valisi tarafından Bâbıâli'ye bildirilmesinin ardından söz konusu bu firar hadisesini gündemine alarak görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti, akşam üzeri de olsa hapishanenin bu şekilde yalnız bırakılmasının kabul edilemiyeceğini ve yol kesmek ya da adam öldürmek gibi ağır suçlardan hapse konulanların çifte prangayla birbirlerine bağlı olması gerekirken bu kişilerin kolaylıkla kapıyı kırıp firar etmelerine akıl erdirilemediği görüşünü bildirdi. Yüksek kurula göre hadisenin sebebi, zabtiye sergerdesinin ehil olmayışı ve hapishane memurlarının dikkat-

---

[159] *İ.DH*, nr. 22029 (15 Receb 1272/ 22 Mart 1856).

sizlikleriydi. Ancak, neyse ki devir değişmişti. İki asır önce Rumelihisarı'nda yaşanan bir firar sonrası hisar önünde idam edilen kale dizdarı, kethüdası ve nöbetçilerinden farklı olarak, vazifeyi ihmalle suçlanan söz konusu zabtiye sergerdesi ve zabıtalarının azl edilmesi yeterli bulunacaktı.[160]

İki sene sonra bu kez Konya mahbesinde, 250 kişilik mahbus mevcudunun yaklaşık 200'ünün haklarında bir hüküm olmaksızın habsediliyor olmasının da tesiriyle, Osmanlı belgelerine yansıyan ilk büyük "mahbes/hapishane isyanı"nın çıktığını görüyoruz. Vali Hafız Paşa'nın bildirdiğine göre, İstanbul'a firar etmek ümidiyle '*hapishanenin kapısını açıp savuşmak*' hazırlığında bulunan bir kısım mahbusun teşebbüsü, son anda haberdar olup oraya yetişmesi ve '*bizzât kılıç ile*' firarîleri yaralaması neticesinde akîm kalmıştı.

Sadaret'e mahallinden gelen istihbarata göre, bu çatışmadan 5-6 saat sonra hayatını kaybeden 1 mahbusun yanısıra 6 mahbus da son derece ağır şekilde yaralanmış, geri kalan 200 kişiden de pek çoğu dövülmüştü. Bunlardan birinin tabanları ve arkasına ikibinden çok değnek vurulduğu, birkaçının ise top güllesiyle dövüldükleri gelen bilgiler arasındaydı. Hem firar teşebbüsü hem de bu sırada ve sonrasında yaşananlara dair gerçeklerin ortaya çıkarılması yönündeki Sadaret emirnamesine cevaben bilgi veren Konya Meclis-i Kebiri, 200'den fazla kişinin hükümsüz hapsolunduğu iddiasına karşılık '*kimesneye gadr u te'addi olmadığı*'nı ve hakkında şikayet olan bir kişi olduğunda bunun derhal Meclis-i Kebir'e havale edildiğini savunmuştu. Konya Meclis mazbatasına bakılırsa, muhakeme sonrasında iddia sabit olmadığı halde Ceza Kanunnamesi hükümlerine uygun olarak ancak '*emâre ve yakîn aranmak ve ahvâl-ı hâzıra ve sâbıkası tahkîk kılınmak üzere*' zanlı meclis de münasip görünürse bir süre tevkif ediliyordu. Hakkında kuvvetli emareler görülen, sâbıkası olduğuna livâ ve kazasından, mahallesi imam ve muhtarları tarafından şehadet olunan şahıs, yine kanunnameye uygun olarak bir süre tutuklu kalıyor ve şer'an suçu sabit olan ki-

---

[160] İ.MVL, nr. 7495 (22 Zi'l-ka'de 1267/ 18 Eylül 1851); A.MKT.MVL, 46/80 (8 Muharrem 1268/ 27 Ekim 1851).

şiler de suç derecelerine göre ellerine tezkere verilerek ne kadar süre hapis kalacakları bildiriliyordu. Konya'nın büyük eyaletlerden biri olduğuna dikkat çeken Meclis, mahbeslerinde çoğunlukla 200-250 civarında '*kabahati tebeyyün etmiş ve taht-ı muhâkemede bulunmuş*', yani suçu sabit ve mahkemesi yapılmış ya da vaziyetleri mahallerinden sorulmak üzere tevkif kılınmışlar ile asker firarîsi ve devlete borcu olan kişilerin hapsedildiklerini, sürekli araştırma ve soruşturma yapılarak kimsenin '*gadr ve rencide olunmadığı*'nın da altını çizmişti. İfade edildiği gibi firara kalkışan mahkumlara öyle binlerce değnek vurulmadığını, aksine şer'an suçu sabit olup 70 değnek vurulması gereken şahsa bile '*30-40 değnekden çoğununun vurulmasına izin verilmediği*'ni belirten Konya Meclisi, vefât eden mahbus ile birlikte ağır yaralandığı ileri sürülen 6 kişi ve yaralanıp dövüldüğü iddia edilen 200 kişi hakkındaki iddiaların da gerçeği yansıtmadığı kanaatine varmıştı.

Meclis'den İstanbul'a gönderilen yazıya göre, ağır suçlulardan 50-100 kişi zincirci üzerine hücum ederek onu yere yıkmış, hemen akabinde zincircinin yanında bulunan üç zabtiye neferini dövmüş ve hafif suçlulardan bazılarını da tahrik ederek hapishane duvarından firara teşebbüs etmişlerdi. Vaziyetten haberdar edilen vali yanına aldığı ağalar ve zabtiyeler ile hapishaneye giderek firarîlere müdahelede bulunmuş; vali paşayı iki yerinden yaralayan firarîler, serracbaşı ile zabtiyelerden birçoğunu darb etmişlerdi. Bununla beraber, aralarından bazıları valinin kılıç darbelerine maruz kalmaktan kurtulamamışlardı.[161] Yaşanan bu gelişmeler üzerine mahallî idarenin binanın tamiri ve yeni personel alınmasına dair talepleri dikkate alındı. Konya hapishanesinin elden geçirilerek genişletilmesi ve vilayetin 64 kişilik piyade zabtiye kadrosuna ilâveten inşaat sırasında geçici ve sonrasında daimî olarak 30 piyade zabtiye neferinin daha istihdamı yönünde Meclis-i Vâlâ'dan karar çıktı.[162]

Bundan yaklaşık iki sene sonra gerçekleştirilmiş bir başka firar denemesinde ise, Tırnova hapishanesinden duvarı delerek firar eden 14

---

[161] İ.MVL, nr. 11722 (11 Rebiyü'l-evvel 1270/12 Aralık 1853).

[162] İ.MVL, nr. 12870 (15 Şevvâl 1270/11 Temmuz 1854).

pranga mahkumu peşlerine düşen süvari ve piyade askerleri ile zabtiyeler tarafından yakalanamamış, bu vak'ayı görüşen Meclis-i Vâlâ faturayı *'rehâvetleri'*nden dolayı hapishane memurlarına kesmişti.[163] Hırsızlık ve daha ağır suçlardan hüküm giymiş bir kısmı göçer Kürd çok sayıda *'kuvvetli ve şeci' âdemler*'in hapsolunduğu Ankara hapishanesi de, kerpiç duvarları ve ahşap kapılarıyla pek güvenlikli değildi. Öyle ki söz konusu bu güçlü kuvvetli mahbuslar, bir ayaklarına geceleri tomruk konulmadığı için ayaklarındaki demirleri kırmış ve sabahleyin hapishane kapısı açıldığı sırada bazısı ellerine aldıkları demirlerle zabtiyelere saldırırken bazıları da zabtiyelerin belindeki silahları kaparak üzerlerine hücumla firar etmişlerdi. Ankara hapishanesinde gerçekleşmeden ortaya çıkartılan bir başka firar teşebbüsü de, mahallî idarenin verdiği bilgiye göre, hırsızlıktan mahkum Osman, Mustafa ve bu sonuncunun kardeşi Mehmed adlı kişilerce planlanmış; geceleyin hapishaneyi yakmayı ve bu esnada yaşanacak telaş sırasında kaçmayı hayal eden mahbuslar işe başlamadan tutulmuşlardı.[164]

Aynı sıralarda, Sivas mahbesinden kaçan devrin meşhur eşkıyalardan Turhallı Deli Mustafa ile arkadaşları Bozoklu Hasan, Satılmış oğlu Hüseyin, Zileli Hüseyin, Sivaslı Halil ve Kırşehirli Mehmed'in Turhal ve Kazâbâd kazalarında dolaştıklarının öğrenilmesi üzerine bölgeye asker gönderilmiş; bir geceyarısı tesadüf olunan firarîler teslim ol çağrısına uymayınca çatışma çıkmıştı. Zabtiye çavuşu Musa bu esnada tüfenk kurşunuyla vurularak ölürken, karşı taraftan da Hasan adlı şahıs bıçakla yaralanmış ve yakalanmıştı. Kaçan diğer mahkumları takip eden *kırbölükbaşı* firarîleri bir davar ağılında bulmuş, burada çıkan diğer bir çatışmada eşkıyalardan Deli Mustafa ve Satılmışoğlu Hüseyin öldürülürken Zileli Hüseyin bir kez daha firar etmeyi başarmıştı. Halil ve Mehmed ise canlı olarak yakalanmışlardı.[165]

Yine aynı sıralarda Bosna eyalet merkezi hapishanesinde tutulan Gradcaclı Resto(?), İşkodralı Petro, Beleneli Yodice, Pero, Marko ve

---

[163] A.MKT.UM, 287/26 (16 Zi'l-ka'de 1273/8 Temmuz 1857).

[164] A.MKT.UM, 480/81 (24 Zilhicce 1277/3 Temmuz 1861).

[165] A.MKT.MVL, 125/40 (18 Şaban 1277/ 1 Mart 1861).

Galişo ile Taşlıcalı Mihailov adlı mahkumların, elbiseleri ve yatakları arasında silahlar ve kurşunlu fişenkler sakladıkları ortaya çıkarılmış; tahkikat neticesinde silahların hapishanenin borçlular koğuşunda tutuklu bulunan Beleneli Hristo ve adaşı firarî Saraylı kürekçi Hristo tarafından sağlandığı anlaşılmıştı. Bir kısmı İzvornik sancağı Hristiyan ahalisini *'ifsâd ve tahrîk etmek'*, bir kısmı ise katil suçlamasıyla hapse konmuş adı geçen Bulgar mahkumlar, buldukları ilk fırsatta firar etmeyi kararlaştırmışlar ve tüfenkleri de bu maksatla hapishaneye sokmuşlardı.[166]

Hapishane bulunmadığı için suçluların harap ve dar ahşap odalara konulduğu Filibe'de de bazı mahbuslar firar etmişti. Zaten kalanlar da hastalıktan göz açamaz vaziyette olanlardı. Mahallî meclisten gelen bu bilgiler ışığında oradaki hükûmet konağı içinde bir kârgir hapishanenin inşa edilmesi talebi Meclis-i Vâlâ'da kabul görmüş, tek katlı ve tek kapılı dikdörtgen bir bina olacak Filibe'deki yeni hapishane içinde bir polis odası, bir revir, borcundan dolayı tevkif edilecek kişilerin de tutulacağı bir memur ve zabtiye odası ile uzun süreli mahbusların kapatılacağı bir mahbes bulunması tasarlanmıştı.[167]

Elimizdeki devlet yazışmalarından tesbit edebildiğimiz kadarıyla, bundan bir sene sonra Hersek'deki Mostar hapishanesinde Ramazan günü iftar vakti bir firar vak'ası yaşanmış; hapishane görevlilerinin meşgul oldukları bir anı kolladıkları anlaşılan mahbuslardan 14'ü yakalanmadan kaçmayı başarmıştı.[168] Yine aynı yıl, Haleb'e bağlı Beylan'da, bu kez hapishanenin içinde değil dışında yükselen toplumsal gerilim hapishane kapısında boşalmıştı. Resmî yazışmalara göre, Beylan kaimmakamı Edib Efendi'nin bir fırıncıyı dövmesi ve ahaliye hakaret etmesi üzerine halktan bir grubun hükûmet konağına hücûm etmesiyle başlayan hadiseler, hapishane kapısını kırarak mahbusları almak istemeleriyle devam etmişti. Antakya'dan getirtilen ilâve askerî kuvvetlerin de yardımıyla isyan kontrol altına alınmış, adı geçen kaymakam derhal azledilerek muhakeme edilmek üzere İstanbul'a gönde-

---

166 A.MKT.UM, 462/41 (6 Ramazan 1277/ 18 Mart 1861).

167 A.MKT.MVL, nr. 112/42; İ.MVL, nr. 18263 (28 Rebiyü'l-âhır 1276/ 24 Kasım 1859).

168 A.MKT.UM, 471/24 (29 Şevvâl 1277/ 10 Mayıs 1861).

rilmişti.[169] Aynı sene içinde gerçekleşmiş bir başka firar vak'asında ise, Selanik hapishanesinden yaklaşık 20 kadar kalebendlik mahkumu hapishane kapısını kırıp kaçmaya teşebbüs etmiş ve önlerine çıkarak kendilerine engel olmaya çalışan zabtiye neferi İzzet'i kapının kol demiriyle darp ederek öldürmüşlerdi.[170]

Saray hapishanesinde 24 Temmuz 1865 tarihinde yaşanan firar hadisesi de mahbuslarla hapishane personelini karşı karşıya getirmişti. Mahallî idareden Bâbıâli'ye verilen bilgiye göre, akşam teneffüsüne çıkmış katl ve eşkıyalıktan mahkum mahbuslar ile kalebendlerden 32 kişi teneffüs sonrası koğuşlarına alınmak üzereyken parmaklıklı kapıya hücumla dışarı çıkıp müdürün odasına girmişler ve orada buldukları tüfek, tabanca ve bıçaklarla cephaneyi alarak nöbetçilerden zabtiye neferi Mehmed'i yaralamış, Davud'u ise katlederek kendilerini hapishane dışına atmışlardı. Firar teşebbüsünün farkına varan mevcut zabtiyeler kale kapılarını kapatmışlar, ancak dört duvar arasından kurtulmayı kafaya koymuş gözüken mahkumlar üzerlerine kapatılan bu kapıyı da kırmayı başarmış ve kale dışına çıkmışlardı. Zabtiye maarifetiyle engellenemeyen firar hadisesi kaledeki topçu askerinin de teyakkuza geçirilmesi ile küçük bir muharebe görüntüsüne bürünmüş; mahbuslara yaptığı teslim ol çağrısına cevap almayan topçu askerinin silahına davranması üzerine firarîlerden dördü öldürülürken, yirmialtısı yaralanarak yolda yakalanmıştı. Gece karanlığından istifade ederek kaçabilen son iki mahbusdan biri de yakayı ele vermekten kurtulamamıştı. Şehirde çıkan hastalık söylentisi sebebiyle zabtiyelerin çoğunun yolcuların karantinasına görevlendirilmesi neticesinde hapishanede az zabtiye kalmasından yararlanmak isteyen otuziki kişilik kaçış planı, sadece bir kişi için hürriyete kapı açabilmişti.[171]

Önce İzmir basınında ve daha sonra İstanbul'da çıkan *Basiret* gazetesinde yayınlanan[172] bir haber sayesinde malumumuz olan bir başka

---

169 A.MKT.MVL, 131/53 (24 Safer 1278/ 31 Ağustos 1861).

170 A.MKT.MVL, 135/82 (12 Cemâziyü'l-evvel 1278/ 15 Kasım 1861).

171 İ.MVL, nr. 24265 (gurre-i Rebiyü'levvel 1282/ 25 Temmuz 1865).

172 *Basîret*, nr. 43 (25 Zilhicce 1286/ 28 Mart 1870), s. 3-4.

firar teşebbüsü de İzmir'de hapishane olarak kullanılan Cezayirli Hanı'nda 1870 yılı başlarında yaşanmıştı. Cezayirli Hanı'nda tutulan ikiyüze yakın mahbus, katil mahkumu İnegöllü Hakkı Efendi ve onunla birlikte hareket eden başka bazı ağır ceza mahkumlarının liderliğinde firar maksatlı silahlı isyana kalkışmıştı. Mahbusların üzerine sevkedilen zabtiye neferlerinden 17'si çıkan çatışmada yaralanmış; firarîler zabtiyeye karşı taş, demir ve kaynar su ile mukavemet etmeye çalışırken, çatıya çıkan 3-4 nefer de mahbsulara ateş açmıştı. Neticede isyancıların başı olan Hakkı ve Deveci Yusuf'un yakalanmasıyla birlikte mahbuslar silahlarını bırakmıştı. Bunun üzerine bizzat İzmir valisi de hapishaneye gelerek vaziyeti yerinde incelemiş ve onun emriyle firar teşebbüsüne katılan oksaniki mahbus zincire vurularak bindirildikleri bir fırkateynle İstanbul'a gönderilmişlerdi.

Aynı tarihlerde giderek kalabalıklaşan mahbus nüfusuna yeterli olmaktan çıkan Zabtiye hapishanesinde de, belki firarlar değil ama mekânın darlığı ve hastalanan mahbusların uzak yerlere ve Gayrimüslimler'e ait *ispitalyalara* gönderilmesinin[173] yol açabileceği sıkıntılar, di-

---

[173] Bu uygulama yaklaşık on senedir yürürlükteydi. Rum Patrikliği 1848 Nisanında Bâbıâli'ye takdim ettiği bir arzuhalle, hasta mahbusların mensup oldukları milletin "ispitalya"sına gönderilerek ölmelerinin önüne geçilmesi için üzerlerine düşeni yapmağa hazır olduğunu bildirmiş ve izin verilmesi halinde Patrikhane tarafından görevlendirilmiş olan tabip Kostaki'nin, Bâbıâli ve Bâb-ı Zabtiyye başta olmak üzere İstanbul'daki mahbeslerde bulunan Rum Ortodoks mahbusları düzenli periyodlarla ziyaret edebileceğini beyan etmişti. Meclis-i Vâlâ'da görüşülen bu talep esasen yerinde görülmekle beraber, Patrikhane'nin hapishanelere kendi tabibini göndermesi fikri tasvip edilmemişti. Seretıbbanın da fikrine başvuran yüksek kurulda alınan karar üzerine 6 Haziran 1848'de çıkan bir irade-i seniyyeyle, mahbuslardan ciddi şekilde hasta olanların tesbit edilip bildirilmesi için *Bâbıâli Mahbûshânesi*'nin zabtiye hekimi Hüseyin maaşına 250 kuruş zamm ile Bâbıâli Tomruğu ve Zabtiyye hapishanesinde, ümera arasında bulunan nöbetçi tabipler Bâb-ı Seraskeri tomruğunda, polis hekimi ise Tersane hapishanesinde yetkili kılınmıştı. Adı geçen bu resmî görevliler tarafından tıbben tedaviye muhtac görülen kişiler kefil alınarak evlerin gönderilecek; kimsesi olmayıp kefil bulamayanlar ise milletlerine mahsus idarenin kefaletiyle millet ispitalyasına yollanacaktı. Ayrıca tomruk memurları da onbeş günde bir hasta mahbusların ne halde olduklarını gidip yerinde tesbit edeceklerdi (*İ.MVL*, nr. 3137). Sadaret'ten Seraskerlik ve Zabtiye Müşirliği'ne gönderilen 22 Şaban 1264/ 24 Temmuz 1848 tarihli bir buyrulduda, alınan bu kararın tatbikine dair talimatın çok geçmeden ilgili makamlara verildiği görülmektedir, bkz. *A.MKT*, 142/54.

le getirilmekteydi. Zabtiye Müşirliği Bâbıâli'ye 1854 yılı sonlarında başvurarak, Bâb-ı Zabtiyye'ye bitişik Tahir Paşa Konağı arsasının vârislerinden satın alınarak buraya hafif suçluların konacağı bir hapishane ile bir hastahanenin yapılması talebinde bulunmuştu. Yapılan keşif neticesinde maliyeti 505,561 kuruş olarak tahmin edilen bu proje, arsa sahiplerine ödemenin bir türlü yapılamaması ve inşaat için kışın geçmesinin beklenmesi gibi sebeplerden dolayı bir sonraki seneye sarkacaktı. Konuyu yaklaşık bir sene sonra tekrar görüşen Meclis-i Vâlâ, Zabtiye bünyesinde açılacak yeni hapishane ile hastahanenin inşası ve Zabtiye'nin ne zamandır ertelenen tamiratı için Maliye Nezareti'nin bildirdiği 1000 kese akçelik masrafı görünce yine frene basmış ve işe "şimdilik" 400 keselik arsa bedelinin tahsisiyle başlanması kararını vermişti.[174]

Ertesi yıl Manastır'dan gelen bir yazıda da benzeri şikayetler dile getirilmektedir. Manastır hapishanelerindeki hasta mahbuslardan Müslüman olanların askerî hastahaneye gönderildiği, Hristiyan olanlarınsa "*ispitalya*" adı altında "*millet hastahanesi*" olarak kullanılan bir haneye götürüldüğüne dikkat çekilen raporda, bilhassa Hristiyanlar'ın adı geçen mahalde nerdeyse hiç tedavi görmediğinden şikayet edilmektedir. O kadar ki, hastalardan bazıları bu mekânlarda daha da kö-

---

[174] Bkz. *İ.MVL*, nr. 14889. Bundan bir iki sene sonra, Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'nde bulunan ecnebî mahkumlardan hasta olanların tedavisi için Haseki Zindanı'nın hastahane haline getirilmesi yönünde Zabtiye müşirinden gelen teklif, Meclis-i Vâlâ ve Bâbıâli'de kabul görecekti. Söz konusu binanın, yapılacak tamirat ve bu sırada ilâve olunacak bir eczahane ve bir de hademe odasıyla '*şimdilik hastahane hey'etinde*' olacağı umuluyordu (*A.MKT.MVL*, 90/63, 1 Safer 1274/ 21 Eylül 1857). 1843'de nisa hastahanesine dönüştürülen Haseki Darüşşifası ya da Haseki Bimarhanesi, bundan evvel tevkifhane, müşahedehane ve son olarak zindan olarak kullanılmıştı. 1843'deki tanziminden sonra virâneye dönmüş olan Haseki Bimarhanesi'nin 1848 yılında tekrar ele alınıp bir kadınlar hastahanesine dönüştürülmesi ile kimsesiz ve bakıma muhtaç hasta kadınlar buraya naklolunmuşlardı. Bina, 1869 yılında Vakıflar İdaresi'nden Zabtiye Müşirliği'ne geçti ve nisa hastahanesinden "nisa tevkifhanesi"ne dönüştürüldü. Ancak hasta kadın tutuklular için bir hastahane ihtiyacının belirmesi üzerine, tevkifhanenin iki koğuşu boşaltılarak otuz yataklı bir kadın hastahanesi haline getirildi (Feryal Saylıgil Gündüz, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kadınlara Mahsus Bir Hastane: Haseki", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 5 (1999), 95, 97-98).

tüleşirken ağır olanlardan da hayatını kaybedenler oluyordu. Bazı mahbuslar ise hastahaneye kaldırılmalarını fırsat bilip firar ediyorlardı. Millet hastahanesinde hasta mahbuslara daha iyi bakılması için Manastır metropolidi ile ileri gelen mahallî tüccar ve eşrafla bir görüşme yapılmış, ancak bir ilerleme sağlanamaması üzerine Hristiyan mahbusların da bölgedeki askerî hastahaneye kabul edilmeleri talep edilmişti. Konunun Rumeli Valisi Hurşid Paşa'ya iletilmesi üzerine o da bunu Reis-i Erkân Abdi Paşa ile görüşmüş, neticede Hristiyan hasta mahbusların da askerî hastahanenin bir koğuşunda tedavi edilmeleri hususunda mutabakata varılmıştı.[175]

Bir türlü muhakemelerine girişilmeyen çok sayıda tutuklunun biriktiği Trabzon hapishanesinde mahbusların çoğunun daha hüküm giymeden hapishane duvarları arasında öldüğü yolunda gelen bilgiler de, yine bu tarihlerde Meclis-i Vâlâ'nın gündemine taşınmıştı.[176] Hakkâri'deki Cizreli İzzeddin Şîr vak'asında yakalanarak Van kalesine habsedilen 17 kişi de, aradan geçen "hayli vakit" sonrasında hastalanmışlardı.[177] Kürek mahkumlarına mahsus Tersane Zindanı sayılmazsa ülkenin en büyük hapishane ve tevkifhanesi olan Zabtiye Hapishanesi'nde de mahbus nüfusunun hızla artışına sebep olarak, tutukluların tahkikat ve muhakemelerinin zamanında yapılamaması gösteriliyordu. Haklarında hüküm çıkmadan uzun süre İstanbul'un göbeğindeki bu polis tevkifhanesinde bekleşen 500'e yakın kişiden dörtte biri yaşlı, kimsesiz ve maddi imkândan mahrumdu. Bu yüzden bunlara, bütün mahbuslara dağıtılmakta olan günlük birer çift ekmeğin dışığında bir de 20'şer para "katık parası" verilmesi kararlaştırılmıştı.[178]

Hapishanelerde yaşanan kalabalıktan ileri gelen salgın hastalık ve firar vak'aları ile diğer başka problemlerin sadece binaları genişletmek-

---

[175] A.MKT.UM, nr. 266/15 (12 Cemâziyü'l-evvel 1273/ 8 Ocak 1857).

[176] A.MKT.UM, 286/21 (29 Şevvâl 1273/ 22 Haziran 1857).

[177] A.MKT.UM, 284/46 (17 Şevvâl 1273/ 10 Haziran 1857). Bundan beş sene sonra, Hakkâri kaimmakamlığı hükûmet merkezi olan Başkale'de ilk defa bir hapishane inşa edilmesine dair mahallî idareden gelen talep merkez tarafından kabul edilecekti. Bkz. İ.MVL, nr. 20799 (14 Şaban 1278/ 14 Şubat 1862).

[178] İ.MVL, nr. 16195 (29 Cemaziyü'l-âhır 1274/ 14 Şubat 1858).

le halledilemeyeceği çok geçmeden anlaşılacaktı. Bâbıâli tarafından bütün vali ve mutasarrıflara gönderilen 2 Rebiyü'l-evvel 1272/ 12 Kasım 1855 tarihli emirnamede, taşrada yakalanan katil ve benzeri ağır suç zanlılarının çoğunun muhakeme edilmeksizin Bâb-ı Zabtiyye'ye gönderildiği ve pek çok maktûlün ne vârisleri ne de bunların vekilleri pâyitahta gelemediğinden muhakemeleri tamamlanamayan zanlıların uzun süre hapis yattıklarına dikkat çekiliyordu. Bunun hakkında çıkan Meclis-i Vâlâ kararına istinaden kaleme alınan emirnamede, bundan böyle itham edilen bu kabil şahısların mahkemelerinin hangi sancak ve kasabalarda iseler oranın bağlı olduğu eyaletin meclis-i kebîrinde veya meclis-i tahkikatında gerçekleştirilmesi ve sadece haklarında çıkan hükme dair mahkeme ilâm ve mazbatalarının İstanbul'a gönderilerek verilecek nihaî karar ile ceza muhakematının hızla sonlandırılması isteniyordu.[179]

Bosna Valisi Veliyüddin Rifat Paşa'nın da dikkat çektiği üzere, tutuklanarak hapishanelere konulan zanlıların (*müttehim*) muhakemelerinin geciktirilmesi ve bunların almaları muhtemel olan cezalardan daha uzun hapis yatmaları gibi adlî aksaklıklar, ceza infaz mekânlarında yaşanan kalabalığın arkasındaki sebeplerin başında gelmekteydi. Meselâ, İzmir mahbesinde 1853 yılı ortalarında yapılan yoklamada da mahbuslardan bazılarının '*ceza müddetlerinin henüz tahdid olunmadığı*' görülmüştü. Büyük bir kısmı yol kesmekle, kalanı ise daha küçük suçlarla itham edilen bu kişilerin durumunu Meclis-i Vâlâ'ya taşıyan vali ile İzmir meclis-i kebîri heyeti, bunların cezalarının bir an önce tayin edilmesi gerektiğine dikkat çekmişti.[180]

---

[179] A.MKT.MVL, 76/20. Emirnamenin gönderildiği yerler ekteki bir pusulada şu şekilde sıralanmıştır: İzmir, Edirne, Ankara, Erzurum, Kudüs, Adana, Bosna, Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd, Van ve Hakkâri, Haleb, Hüdâvendigâr, Harput, Silistre, Selanik, Sivas, Şam, Şehr-i Zor, Sayda, Trablusgarb, Trabzon, Konya, Rumeli, Kastamonu, Kürdistan, Girid, Vidin, Tırhala, Yanya valileri; İşkodra, Amasya, Biga, Canik, Üsküb, Musul, Niş, Hersek, Lazistan, Kars mutasarrıfları; İzmid, Filibe, Kıbrıs ka'immakamları; Belgrad, Varna muhafızları.

[180] İ.MVL, nr. 10693 (23 Ramazan 1269/ 30 Haziran 1853).

II. Bölüm

Osmanlı Hapishanesinin Doğuşu: Islahat Fermanı ve "Hapishane Reformu" Politikası

Osmanlı hükûmetinin Gülhane Hattı ile vaadettiği idarî yeniden yapılanmanın ve Canning'in ortaya attığı "hapishane ıslahatı"nın hatırlanması ve resmen Osmanlı bürokrasisinin gündemine girmesi, devletin hükümranlık alanını ve hükmetmedeki temel araçları olan ordu ve hazinesini derinden sarsan büyük çaplı yeni bir savaşın sonunda gerçekleşti. 1853'de başlayan ve 1856'da askerî açıdan zaferle bitse de malî açıdan buhranla neticelenen Osmanlı-Rusya ve Kırım Savaşı'nın sebep olduğu finansman açığı Avrupalı büyük güçlerden sağlanan dış borçla kapatılmaya çalışılırken, Osmanlı siyasî eliti de "dışardan dayatılmış" görüntüsü veren sosyo-politik bir "reform paketi"ni kabul etmek zorunda kalmıştı.

Gülhane Hattı'nın ilân edildiği tarihlerde, hukuk alanında henüz atılması gereken öncelikli adımlardan biri olarak görülmeyen "Osmanlı mahbeslerinin tanzimi ve yeni hapishaneler inşası", bu kriz ortamında acil halli gereken bir mesele haline dönüşmüş ve Paris'de yapılacak barış görüşmeleri öncesinde büyük güçlerin doğrudan müdahelesini savuşturmak için Osmanlı Devleti tarafından 18 Şubat 1856'da ilân edilen ve "Islahat Fermanı" olarak bilinen siyasî vesikada yerini almıştı.[1]

---

[1] XIX. yüzyıl Osmanlı siyaset ve hukuk dünyasının önemli simalarından vak'a-nüvis Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, "hapishane ıslahatı"nı Bâbıâli'nin gündemine ve da-

Osmanlı Gayrimüslimlerinin siyasî emansipasyonuna yönelik yeni bir çerçeve çizen ve böylece bir nevî "Osmanlı ulus-devleti"ne giden yolda önemli bir kilometre taşı sayılan Ferman esasen, Gülhane Hattı'nda tarif edilen "vatandaşlık hakları"nın teyidi ve tekmili mahiyetindedir. Bilhassa Gayrimüslimlerin askerlik ve mülkî memurluk hizmetine alınacaklarına dair verilen teminat, kağıt üzerinde de olsa "raiyyet"ten monarşik bir vatandaşlık kimliğine geçişin bir habercisiydi. Bunun hukukî alandaki karşılığı "zımmî"liğin sona ermesi ve bütün teb'ayı muhatap alacak yeni bir muamelat ve ceza hukukunun tatbikiydi. Nitekim Ferman'da bu hususa da değinilmiş ve karma ticaret ve cinayet mahkemelerinin kurularak bunların iş göreceği yeni kanunnamelerin hazırlanacağı sözü verilmişti.

Ceza hukuku açısından bakıldığında, meselenin "kanun önünde eşitlik"den ibaret olmadığı ve cezaların nev'i ve infaz şeklini de içine aldığı görülmektedir. Tâbiyet hukuku "aynı devletin ülkesi üzerinde yaşamaya dayalı vatandaşlık" esaslı bir politik sistemde, herkesi muhatap alan standart tek bir ceza kanununun olması ve cezaların ülkedeki mahallî farklılıklardan bağımsız, "her yerde aynı şekilde" infaz edilecek olması şarttı. Bu temel ilke, cezaların en azından görünüşte şiddet içermemesi yönünde bir hassasiyeti bünyesinde barındırmaktaydı. Bu yüzden, çağdaşı diğer devletler gibi Osmanlı Devleti'nin ceza hukukunda da, kişinin toplumsallığını belirli bir süre için asgarî seviyeye indirmeyi ve hareket serbestisini kısıtlamayı esas alan "hapis cezası" ağır basacaktı.[2]

---

ha sonra da bu yeni reform paketi içine sokan şey, savaşın sürdüğü sırada, 1855 Şubatının sonlarında gerçekleşen bir hadisedir. Bir Fransız fırkateyni tarafından Akdeniz'de yakalanıp İstanbul'a getirilen ve Meclis-i Vâlâ tarafından idama mahkum edilen beş korsandan üçünün tutuklu bulundukları Zabtiye mahbesinde kalabalık yüzünden ölmeleri gerek kamuoyunda gerekse Osmanlı Devleti'nin Batılı standartlara göre yapılandırılmasını arzu eden Avrupalı müttefikleri nezdinde tepki çekmişti. Esasen şehrin asâyişi ve mahbeslerin idaresinden mesul Zabtiye Müşiri İzzet Paşa da, tıpkı selefi Hâfız Mehmed Paşa gibi, mahbesin halinden daha önce şikâyette bulunmuş ve genişletilmesini talep etmişse de, bu hadisenin zuhuruna dek bu yolda bir adım atılmamıştı, bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, yay. C. Baysun, Ankara 1991, 31.

2 1845 yılında Rusya ceza kanununda yapılan değişiklikle kırbaç başta olmak üzere bedene yönelik cezaların bir kısmı kaldırılmış, kalanlar ise kısıtlanmıştı. Bunun ye-

Ferman'da Osmanlı bürokratları tarafından, *'mazzanna-i sûi olanların ve yâhûd te'dîbât-ı cezâ'iyyeye müstehak bulunanların habs ve tevkîflerine mahsûs olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sâ'irede usûl-i habsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalîle zarfında ıslâhına mübâşeret olunması'* şeklinde ifade edilen madde[3], çoğu müstakil bir hapishaneden çok *de facto* bir hapsetme mekânı olarak mahbes görüntüsündeki mekânlarda infaz edilen hapis cezasının "ıslah edileceği" iradesinin beyanıydı.

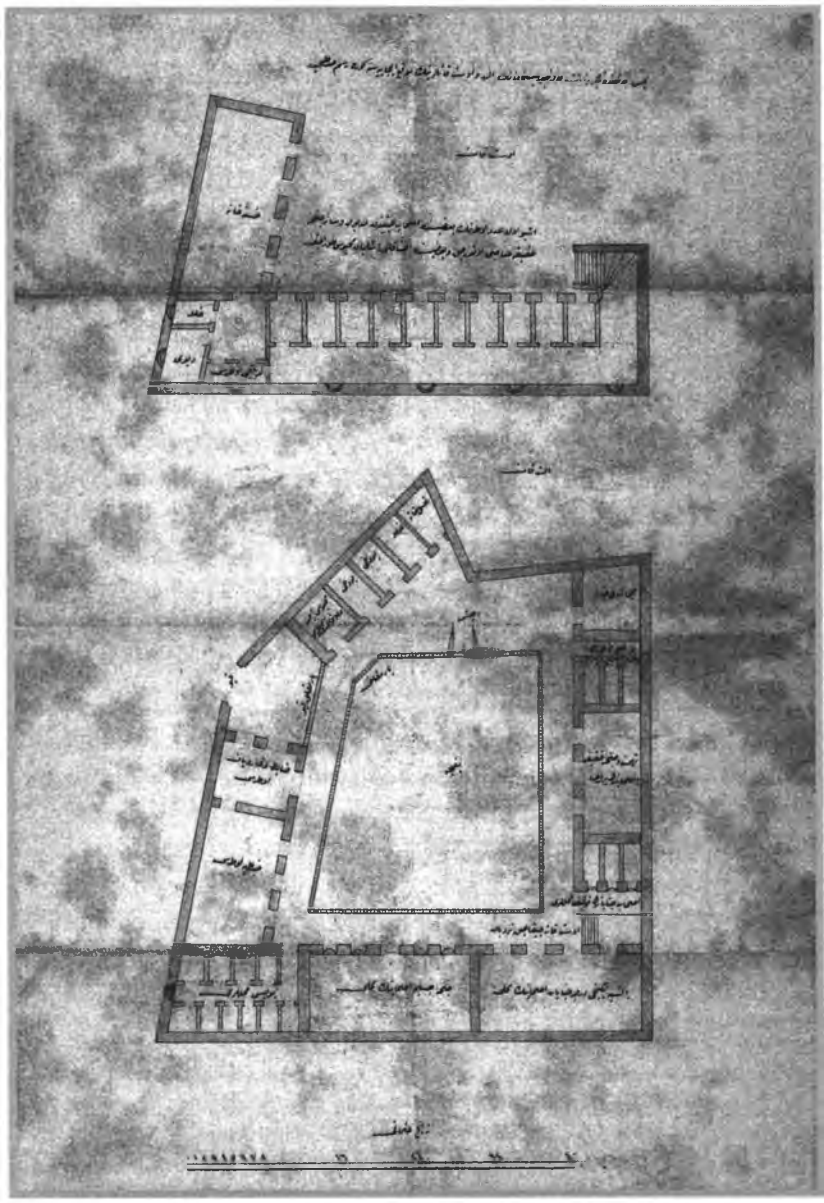
Mahbeslerin değil hapis usûlünün ıslah edileceğinden bahsedilmesi, yeni ceza infaz mekânları inşası yerine ceza infaz usûlünün değiştirilmesi yoluna gidileceği şeklinde de anlaşılabilir. Bu ikincisinin ne manaya geldiği ise, Ferman'ın aynı cümlesinde geçen *'hukûk-ı insâniyyeyi hukûk-ı adâlet ile tevfîk etmek'* ibaresinde ve *'hapishânelerde vaz' kılınan nizâmat-ı inzibâtiyyeye muvâfık olan mu'amelâttan ma'âda hiçbir gûne mücâzât-ı cismâniyye ve eziyet ve işkenceye müşâbih kâffe-yi mu'amele dahi kâmilen lağv ve ibtâl kılınması'* ifadesinde saklıdır. Ancak, ister "mahbes" ister "hapishane" olarak adlandırılsın, Osmanlı Devleti'nde o tarihlerde mevcut ceza infaz mekânlarında mahbusun bedeninin insan eliyle olmasa bile fizikî şartlar dolayısıyla "eziyet ve işkence"den nasıl âri kalabileceği, büyük bir soru işareti olarak kalmaktadır.

Aslında hapis cezasının infaz şeklinde düzeltilmesi gerekenler, Islahat Fermanı'nın ilânından yaklaşık bir sene evvel, 1855 yılı Mayıs ayında yapılan bir Meclis-i Tanzimat toplantısında masaya yatırılmıştı. Taşradaki birçok hapishane *'öteden beri nizâmsız ve uygunsuz'* bir haldeydi ve katl, hırsızlık, yol kesme gibi ağır suç mahkumları ile hafif suçlular ve borçlular buralarda birlikte haps ve tevkif ediliyorlardı. Ayrıca çoğu yerde *'mahbes denilen yerler çürük çarık şeyler'* olduğundan, suç derecesi ayırdedilmeksizin her mahbusun ayağına güvenlik mülâhaza-

---

rine mahkumu ıslah etmeyi hedefleyen hafif hapis cezası öne çıkarılmıştı. Ancak kağıt üstündeki bu reformu gerçekleştirmek için gerekli hapishane binaları, tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi, mevcut değildi. Eldeki tomruklar ya da ahşap binalar ise, hapsin kanunda öngörüldüğü gibi tevkif ya da hafif ceza maksadıyla kullanılmasına elverişli olmayan ağır şartlar içeriyordu, bkz. Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 9-10 ve 34.

[3] Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul 2000 (Yenilenmiş 2. Baskı), 27.

Niş'te yeni baştan inşa olunacak hapishanenin alt ve üst katlarının planı (BOA, İ.DH, 472/ 31607)

larıyla zincir vuruluyordu. Bazı yerlerde ise hapishanelerin darlığı ve hallerinin fenalığı, bu mekânları bir tür "*maktel*"e, yani ölüm mekânına çevirmişti.[4]

Söz konusu mazbatada ifade edildiğine göre, daha önceleri bu konuyla ilgili olarak ikazlarda bulunulmuş, ancak bazı yerlerde fizikî imkânsızlıklar bazı yerlerde ise görevlilerin müsamahası ve suistimali sebebiyle pek bir iyileşme sağlanamamıştı. Lâkin bu kez "*habshâneler husûsu*", Meclis-i Tanzimat'da aylardır gece gündüz demeden tartışılan ve yakında bir düzenlemeye kavuşturulması umulan '*kavânîn-i esâsiyye-yi siyâsiyyenin bir büyük fer'î*' olarak ele alınmış, '*mahbeslerin derece derece mahall-i cezâ ve terbiye ve tevkîf olmalarının yoluna konulması*' kararlaştırılmıştı.

Bu maksadla, tıpkı birkaç sene önce İngiliz Elçisi Canning'in konsolosları marifetiyle yaptırdığı gibi, Osmanlı hükûmeti de taşradaki hapishanelerinin vaziyeti tek tek mahallerine sorarak bir envanter çıkarılması ve mahbusların suç derecelerine göre birbirlerinden tefrik edilip edilmediğinin araştırılmasını istemişti. Eyaletlerde ve sancak merkezlerindeki hapishanelerin tutuklular ile hükümlüler, ağır suçlular ile hafif suçlular ve borçluların ayrı ayrı hapsedilmesine müsait olup olmadıkları, eğer değillerse bazı tamirat ve ilâvelerle bunun sağlanıp sağlanamayacağı, bu da mümkün değilse hapishane olarak kullanılmak üzere eyalet ve sancak merkezlerinde bir hane ya da bina olup olmadığı ve bunların ne şekilde kiralanabilir ya da satın alınabilir olduğu, senelik mahbus nüfusları dikkate alındığında ne kadar hapis mekânına ihtiyaç bulunduğu gibi sorulara, valiler ve mutasarrıflar vasıtasıyla cevap aranılacaktı.[5] Bu tarihten itibaren mahbesler, hapishaneler ve mahbusların haline, taşradan merkeze gönderilen birçok yazıda değ-

---

[4] Aynı ifadeye, Niş hapishanesinin vaziyetine dair Niş Meclisi ve Vali Midhat Paşa'nın 11 Şevvâl 1277/ 22 Nisan 1861 tarihiyle İstanbul'a gönderdikleri yazıda da rastlıyoruz. Buna göre, Saray Meydanı'nın ortasında yer alan 100-150 kişilik hapishane oldukça kötü haldeydi ve mahbuslar sıklıkla hastalanıyor ve ölüyordu. O kadar ki adetâ '*mahbes değil maktel*' halini almıştı (*İ.DH*, nr. 31607, 29 Şevvâl 1277/ 10 Mayıs 1861).

[5] *İ.DH*, nr. 20811 (20 Ramazan 1271/ 6 Haziran 1855).

nildiğini söylemek mümkünse de, Meclis-i Tanzimat'ın talebine taşradaki idareciler tarafından sistematik ve toplu şekilde karşılık verildiğini tesbit edemediğimizi belirtmemiz gerekir.

Aynı tarihlerde, Belçika hükûmeti hizmetinde hücre tipi hapishane (*penitentiarie*) inşasında çalıştığını belirten M. Derré adında bir mimarın Brüksel'deki Osmanlı Sefareti'nin kapısını çalmış olması da kayda değerdir. Mimar Derré Bâbıâli'ye gönderilmek üzere Sefaret'e verdiği 19 Eylül 1855 tarihli kısa mektubunda, 'Türk İmparatoru Majestelerine, Belçika'da uygulamaya sokulmuş hücre hapsi sistemine (*le systeme l'imprisonement cellulaire*) göre hazırlayıp daha önce yayınlanmamış olan hapishane planlarını içeren' bir kitap sunmak istediğini beyan etmiştir. Söz konusu mektubu alan Brüksel Osmanlı Sefareti Belçikalı mimara, bunu kendileri yerine İstanbul'daki Belçika Sefareti üzerinden Hariciye Nezareti'ne iletmesinin daha doğru olacağını söylemiş, ancak Derré bu teklifi reddetmiştir. Osmanlı hükûmetinin bu işlerle ilgilenmeye başladığını bir şekilde öğrenmiş Mimar Derré'nin bir Osmanlı *penitentiarie*'si inşa edilmesi ve Tercüme Odası kâtiplerinin çevirisiyle '*münferiden habs*' usûlüne (*le systeme l'imprisonement cellulaire*) geçilmesi projeleri hayata geçmemiş dahi olsa, bu kavramların Osmanlı resmî yazışmalarına girmesi açısından tesbit ettiğimiz ilk örnek Eylül 1855 tarihli bu teşebbüstür.[6]

Temel endişeleri ülkelerindeki siyasî ve adlî hükümranlıklarını kaybetmek olan Osmanlı bürokratlarının bu yeni ceza infaz kurumu ve sistemine dair eni konu bir araştırma yaparak menfî ya da müsbet gerekçeli bir tavır almaya vakitleri de niyetleri de olmadığından, o tarihlerde bunun sadece Fransızca bir mektubun kelime be kelime çevrilmesinden öte bir şey ifade etmediği not düşülmelidir. Bununla beraber, hapishanenin ceza infaz sisteminin merkezine yerleşmesi ve hapishanelerin koğuş yerine hücreyi esas alan *penitentiary*'lere dönüşmesi açısından Osmanlı Devleti ile Kıta Avrupasının diğer ülkeleri arasında bir "kronolojik fark" ya da modernist-oryantalist tarih yazıcılığının

---

[6] *HR.TO*, 36/49.

"Batı ve "Doğu" arasında var olduğunu iddia ettiği cinsten bir "zaman boşluğu" olduğunu söylemek de mümkün değildir.

Kale ya da hisarlarda bulunan mahbeslerden hücre tipi hapishanelere geçiş Fransa'da 1840'ların başlarında, aralarında Hollanda, Prusya, İsveç, Norveç, Danimarka ve İspanya'nın da bulunduğu pek çok ülkede ise ancak 1850'lerin başlarında gerçekleştirilmiştir. Kaldı ki hücre tipi hapishanenin ilk açıldığı yerlerdeki öncü denemeler de belirli bir süre başkentler ve birkaç büyük şehirle sınırlı kalmış, ABD'deki Philadelphia ve Auburn[7] ile Londra'daki Pentonville[8] hapishaneleri esas alınarak başkentlerde yapılan model hapishaneler finansman problemleri ve mahbus nüfusunun çokluğu sebebiyle taşrada yerlerini koğuş tipi kale ve hisar mahbeslerine, manastır ya da kışladan bozma hapis mekânlarına bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin batısında ve kuzeyindeki komşuları Avusturya ile Rusya'da ise bu yöndeki değişme ancak 1870'lerin başında yaşanmıştır.[9] Avrupa'dan gelen devlet adamla-

---

7 Auburn hapishanesini İngiltere, Fransa, Prusya, Rusya ve Belçika'dan yetkili ve uzmanlar bizzat yerinde incelemişlerdi (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 74). Philadelphia'da Cherry Hill'de bulunan *Eastern State Penitentiary* ise 1839 yılında 4000 kişi tarafından gezilmişti. Bunların arasında mektep talebeleri ile yerli Amerikalılar da mevcuttu (Johnston, aynı yer).

8 Londra'daki Pentonville hapishanesi 1842'de Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm tarafından ziyaret edildikten sonra, birbiri peşisıra Saksonya Kralı, Rus Grandükü Michael, Prusya Prensi Wilhelm, Hollanda Prensi Alexander ile Fransa, Prusya, Avusturya, Hollanda, Danimarka, İsveç ve diğer bazı küçük prenslikler ve devletlerin görevlendirdiği resmî görevliler tarafından ziyaret edilerek yerinde incelenmişti (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 93).

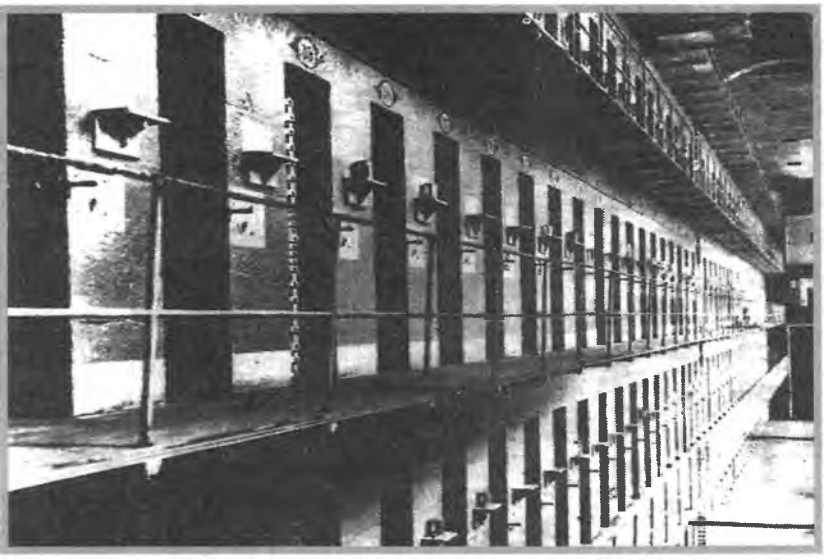
9 Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment*, 181, 22-23 ve 264-265; N. Hermann Kriegsmann, *Einführung in die Gefaengniskunde*, Heidelberg 1912, 66-69, 71-74, 76-77; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 76, 102, 104, 107, 110. Norveç'de 1837'de kurulan kraliyet komisyonunundan bir üye İngiltere, İrlanda, Belçika, Fransa, İsviçre, Almanya ve Danimarka'da incelemelerde bulunmuş ve 1841 yılında kamuoyuna açıklanan komisyon raporunda da mevcut mahbeslerin hali tenkit edilerek Pennsylvania modeline geçilmesi istenmişti. Başkent Oslo'da 1851'de açılan hücre tipi hapishane, XIX. yüzyılda bu ülkede atılan ilk ve son adım oldu. Taşrada yeni hapishane binaları yapılmak yerine mevcutlardaki koğuşların odalara dönüştürülmesi yoluna gidildi. Komşu İsveç'de ise ilk olarak 1848 yılında toplamda 860 hücreye sahip dokuz yeni hapishane binası inşa edilmişti. Bu kurumlar başlangıçta Pennsylvania sistemine göre katı bir tecride dayalı işle-

rı, bürokratlar ve uzmanların gidip yerinde izlediği Pennsylvania ve Londra hapishanelerinin de, 1850'lere gelindiğinde, hallerinin başlangıçtaki ideal resme pek uymadığı da ayrıca kaydedilmelidir. Ağır ceza mahkumlarının bu tarz hapishanelere konulmasıyla birlikte düzeni sağlamakta zorlanan gardiyanların kırbaçlama, zincire vurma ve soğuk duş gibi cebrî yollara başvurdukları ve "rehabilitasyon ideali"ni oldukça aşındırdıkları bilinmektedir.[10]

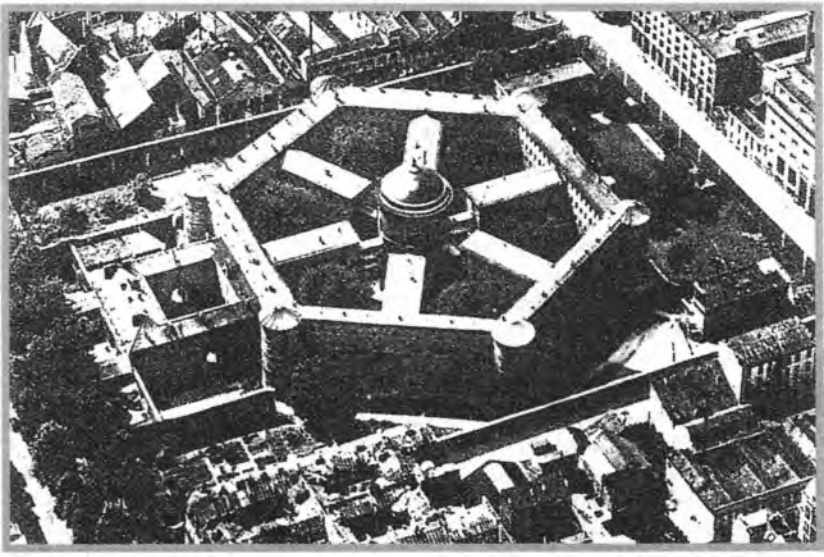
---

tildi, ancak gelen tepkiler üzerine birçok ülkede olduğu gibi burada da karma bir tretman sistemine geçildi. Taşradaki hapishanelerin hücre esaslı hale getirilmesi ise ancak belirli bir süre sonrasında tamamlanabildi. Prusya'da Kaiser IV. Friedrich Wilhelm'in Pentonville model hapishanesine yaptığı ziyaret neticesinde bunun bir benzerinin Berlin'de inşası için harekete geçilmiş; işi üstlenen ve Pentonville'de de bizzat incelemelerde bulunan mimar Karl Busse'nin hazırladığı plana uygun olarak aynı sene içinde hücre tipi Moabit hapishanesi Prusya pâyitahtında yerini almıştır. Ancak Prusya topraklarında bulunan eski mahbes ve hapishanelerin bu yeni model çerçevesinde yeniden inşasına girişilemedi. 1851 ceza kanunuyla beraber mahkum sayısının iki misline çıkması yüzünden yeni inşa edilen hücre tipi hapishanelerde de Pentonville ya da ABD'deki *penitentiary*'lere mahsus tecrit rejimi uygulanamadı. 1848 Devrimleri de ceza infaz hukukunun bu yöne kaymasını geciktirmişti. 1852 yılına gelindiğinde toplamda 4,840 hücresi olan 45 hücre tipi hapishane mevcuttu. Hemen ertesi sene ise başka hücre tipi hapishane inşası yasaklandı ve Almanya eyalet meclislerinde tecrit ve hücre tipi hapishaneler 1870'lere kadar kabul görmedi. Fransa'da 1810-1818 arasında sekiz tane merkezî hapishane açılmıştı. Yüzyılın ortasına gelindiğinde *maison centrall*erin sayısı onsekiz olmuştu. Hücre tipi ilk hapishane ise 1835'de açılan La Petite Roquette idi. Ancak kısa sayılabilecek bir süre sonra, 1854'de, tecride dayalı hapis cezasından umut kesildi ve ceza mevzuatında bunun yerini mahkumların ülke dışındaki çalışma kamplarına sürgün edilmesi almaya başladı. 1878 yılında tecrit yeniden ceza kanununda yerini aldı. Belçika'da da ilk tecrit esaslı hapis cezası 1835'de hayat sokulmuş; 1844'de açılan Tongres hapishanesi ile 1860'da açılan Löwen hapishanesi bu türün ülkedeki başlıca örnekleri olmuştu. Avusturya'da tecridin ceza kanununa girişi ancak 1872 yılında gerçekleşmişti. Hollanda'da ise 1850 yılında Amsterdam'da 208 hücreli bir hapishane açılmış; 1851 yılında çıkarılan yeni ceza kanununda azamî 6 ay, 1854 tarihli kanunda 1 sene ve 1872'de de 2 sene tecride yer verilmişti.

[10] David Rothman, *The Discovery of Asylum*, New York 2002, 250-251; a.y., "Perfecting the Prison, United States, 1789-1865", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, ed. Narval Morris-David J. Rothman, 101. Rothman, dışardan bakıldığında halen mevcut gözüken rutin, düzen ve disiplin esaslı hapishane rejiminin de zamanla bir araç olmaktan çok amaç haline geldiğinin ve mahkumların da ceza süreleri sabit olduğu için reformdan çok takvime konsantre olduklarının altını çizmektedir (s. 245-246 ve 250-251).

Auburn Hapishanesi'nin içindeki hücre galerileri

Paris'teki Petite Rocquette Hapishanesi

Islahtan bahsetseler de mahbesleri merkeze almaktan kaçınan Osmanlı bürokratları da, eski mahbeslerde yeni bir "hapis usulü"nün tatbikinin mümkün olmadığına işaret etmek için mahbesleri merkeze alıp bunların "iyileştirilmesi"nden bahseden Elçi Canning de, Osmanlı Devleti'nin bu alanda atacağı adımların bedelini ödemekte zorlanacağını biliyor olmalıydı. Artık diplomatik bir mesele haline gelmiş bu konuda her iki taraf da karnından konuşuyor; ilki, bu yüzden ilerde muhatap kalacağı çeşitli siyasî müeyyidelerden çekindiğinden ceza infazının yeniden yapılandırılması için elle tutulur bir hedef ve süre koymaktan kaçınırken, ikincisi de sayıları zaten az olan "Osmanlı reformistlerinin" gerçekçi olmayan projelerle itibar ve meşruiyetlerini kaybetmelerini istemiyordu.[11]

A. Taklit ve Telif Arasında *Tanzimat*: İngiliz Danışman Gordon'un "Hapishane Reformu" Planı

Mübhem ve muğlak da olsa adı konulmuş bu yeni çocuğun doğduğunu Paris Kongresi öncesinde muhataplarına kanıtlamak için harekete geçen Osmanlı bürokratlarının yaptığı ilk iş, Ferman'ın ilânından bir ay sonra, Mart ayında kabul edilen 1856 Maliye Hazinesi Bütçesi masraf kalemine alelacele "*hapishâneler için tertib olunan*" başlığı altında 2,500,000 kuruş ödenek koymak oldu.[12] Bunu, yine Mart ayı

---

[11] 1850 Şubatında Londra'ya gönderdiği bir yazısında Canning, kariyerinin Şark'da geçirdiği kısmında ne yaptıysa, bunun Yunanistan, Edirne ya da Mısır gibi siyasî ve diplomatik hadiseler ile değil Gülhane Hattı ile başarıldığınının altını çizerken, Osmanlı hükûmet içindeki "reformcular"ın azlığı, onlara destek verecek kudrette bir padişahın bulunmaması ve reformculara düşman değişim karşıtlarından şikâyet etmektedir, bkz. A. Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", 263.

[12] Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989, 60-61. Bu rakam, toplam bütçenin binde üçü mesâbesinde idi. 1274 malî yılında bütçede yer alan "*hapishaneler masârıfı*" kalemine konan meblağ 1,250,000 kuruş, bütçenin faiz ve borç ödemeleri ile beraber masraf kalemi toplamı 1,200,665,935 kuruştu. Bir sene sonra "*hapishane masârıfı*" 500,000 kuruşa düşerken, buna ilâveten '*Sultanahmed Meydanı'nda ka'in evrak mahzeni ve hıyamiyye kışla-yı hümâyûnun ebniye-i mevcûdesinden nîm-kârgir olarak zabtiye daireleri ve mahbushâneler ve müteferri'âtının tesviyesi ve inşâsı masârifi*' olarak da 5,659,677 kuruşluk

içinde, "*Dersa'âdet ve taşralarda bulunan mahbeslerin tanzîmâtını müzâkere etmek*" üzere Meclis-i Tanzimat bünyesinde oluşturulan geçici komisyona (meclis-i muvakkat) danışmanlık yapmak üzere Londra'dan binbaşı rütbeli bir İngiliz uzmanın miralay (albay) pâyesi verilerek resmen görevlendirilmesi izledi.[13] Canning'in 1851'de ortaya attığı "hapishane ıslahatı" (*prison reform*) fikri, beş sene rafta bekledikten sonra, Osmanlı siyasî merkezinin içine düştüğü krizle tekrar gündeme gelmiş ve bu kez çerçevesi daha da genişletilmiş olan devletin yeniden yapılandırılması sürecinin başlıca parametrelerinden biri oluvermişti.

Yaklaşık bir buçuk sene başta İstanbul olmak üzere Osmanlı mahbeslerini inceleyen İngiliz Binbaşı Gordon, bir yandan eldeki mevcut mekânların ıslah edilebilir olup olmadığını tesbite uğraşırken, diğer taraftan ceza infazı ile alâkalı olarak ülkesinde ve Avrupa'nın bir çok yerinde kabul görmüş nazarî ve tatbikî esasları Osmanlı bürokratlarına tanıtmaya ve benimsetmeye uğraşmış gözükmektedir. Gordon'un tabiriyle, '*bir hapishaneyi cehenneme çevirmek için*' onu ihmal etmek yeterliydi. Bunun en iyi örneklerinden biri olarak gösterdiği ve iyi bir hava-

---

hususî bir tahsisat konmuştu. O seneki bütçenin masraflar kalemi toplamı ise 1,367,198,204 kuruşa çıkmıştı (Bkz. Güran, 65-66; 69-70). Sultanahmed'de inşası planlanan Zabtiye ve hapishane binaları ancak on sene sonra inşa edilebilecekti. 1276 senesine ait bütçe hazırlanmamış, 1277 senesi bütçesinde ise hapishanelerle ilgili ayrı bir kaleme rastlanmamıştır.

[13] *İ.HR.*, nr. 7921; *İ.DH*, nr. 36582. Binbaşı (Major) Gordon'a senelik 1000 İngiliz Lirası, miralaylığa mahsus tayinat bedeli ile yıllık 25,000 kuruş hane kirası ve maiyetindeki onbaşıya da aylık 1500 kuruş geçici maaş verilmesine karar verilmişti. Gordon'un maaşını onaylayan iradede, posta nizâmatı ile ilgili olarak getirtilen bir başka yabancı uzmandan bahsedilmesi, hapishaneler hakkında ihtiyaç duyulan bu acil düzenlemenin Islahat Fermanı'nda vaadedilen idarî değişiklikler çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Gordon, Nafia Nezareti bünyesinde 31 Ekim 1857'de kurulan ve ülkedeki yol, köprü, kanal ve kamu binaları inşası gibi imar faaliyetlerini yürütmekle görevlendirilen Meclis-i Ma'âbir'e de devam etmekteydi. Bu meclisin üyeleri arasında Avrupa'dan benzeri şekilde getirtilmiş mühendisler bulunmaktaydı, bkz. *İ.DH*, nr. 36582; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, 264. Gordon'dan birkaç sene evvel, İstanbul'daki hastahaneler için yürürlüğe konulacak bazı '*tedâbir-i ıslâhiyyenin müzâkeresi zımnında*' yine İngiltere'den '*mahsûs bir âdem*' getirtilmiş ve Meclis-i Tanzimat, Mekteb-i Tıbbiyye ve Tercüme Odası'ndan iştirakçilerin de bulunduğu Hariciye Nezareti'nde bu konuyla ilgili yapılan tartışmalara katılmıştı, bkz. *A.MKT.MHM*, 106/82.

landırma ve pis su tesisatı yapılması halinde ancak 70 kişinin konulabileceği iki katlı uzun bir bina olan Tersane Zindanı'nda (*Bagnio*) tam 300 kişi bulunuyordu. Zindan'ın her katı tahta perdelerle ahırımsı koğuşlara ayrılmış uzun bir oda görünümündeydi. Havalandırması olmayan bu karanlık mekân son derece de pisti. Zindanın bir tarafı boyunca akıp giden açık lağım dışında herhangi bir pis su tesisatı bulunmuyordu. İçerde denetimi sağlayacak polisler de yoktu. Güçlü ve sağlığı yerinde olan, zayıf ve hasta üzerinde zulm estiriyordu. Gordon'a göre burası *'bir İngiliz'i bir haftada öldürüverirdi'*. Ancak eldeki mevcut jurnallare göre, *'bir Türk için bu süre çok daha uzundu'*.[14]

---

[14] Gordon bu tesbiti, 9 Ekim 1857'de Anadoluhisarı'nda bir çay sohbetinde bir araya geldiği İngiliz sefareti doktoru Dickson, sefaret görevlisi Zohrab ve o sırada İstanbul'u ziyaret eden meşhur iktisatçı Nassau W. Senior'la Osmanlı mahbeslerinin hali hakkında konuşurken yapmıştı. Seyahatnamesinde bu diyaloğa yer veren Senior'un, Gordon'un bu tesbitine verdiği karşılık dikkate değerdir: *"Türk, ağırbaşlıdır ve kendini olur olmaz şeye üzmez. Açlık, zorbalık, her türlü âfet ve zulmü, eşyanın tabiatından görür. Başına gelenlerin "alın yazısı" olduğunu ve "tahammül etmesi gerektiğini" söyler. Zulme uğradığını düşündüğünde doğan kızgınlığının ona vereceği ızdırap, bu haldeki bir İngilizinkinin ancak yarısıdır."* (Nassau W. Senior, Esq., *A Journal kept in Turkey and Greece*, Londra 1859, 70-71). Daha önce Trablus'ta (Tripoli) yaşamış ve oryantalist bakış açısının "ekzotik öteki" tasavvuruna nisbeten daha uzak olan Dr. Dickson ise, *'Türklerin kaderciliğinin onları kötülüğe karşı İngilizler'den daha az duyarlı yaptığını'* kabul etmekle beraber, jurnallere çok güvenilmemesi gerektiğini ve en az Tersane kadar kötü olan Trablus mahbeslerinde ölüm oranın yılda %40 iken bunun Tersane'de daha az olmayacağına bahse girebileceğini belirtmiştir (Nassau W. Senior'un Türkiye seyahatnamesine dikkatimi çeken ve metnini temin eden kıymetli meslekdaşım Murat Hulkiender'e teşekkür borçluyum).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Dünya'nın çeşitli yerlerindeki hapishanelerde kalabalık sebebiyle artan salgın hastalıklar mahkum ölümlerini beraberinde getirmişti. Fransa'da 1830'lu yıllara gelindiğinde, "hapishanelerin vebası" olarak anılan tifüs başta olmak üzere, mahbusları kırıp geçiren enfeksiyon hastalıkları kaynaklı ölümler hâlâ oldukça yüksekti. Hapishanelerin temizliği ve mahkum dietlerinde yapılan iyileştirilmeler neticesinde XIX. yüzyılın ortalarında ölüm oranlarında düşüş yaşanmış, ancak gene de dış dünyaya nisbetle beş-altı misli yüksek kalmıştı (Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth Century France*, 43 ve 45). Madrid'deki Saladero mahbesinde de XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken hâlâ zindan humması (*gaol fever*) bütünüyle ortadan kalkmamıştı. (Arthur Griffiths (Major), *In Spanish Prisons, Persecution&Punishment 1478-1878*, New York 1991 (tıpkıbasım), 141). Brezilya'nın başkenti Rio de Janerio'da *Panopticon* mimarisine uygun inşa edilen ve ilk kısmı 1850 yılında *Casa de Correção* (Islahhane) adı altında açı-

Binbaşı Gordon ile aynı tarihlerde Osmanlı hizmetinde bulunan bir başka İngiliz subayı Amiral Slade de, Gordon'un oryantalist tondaki bu tesbitine '*hapse girmek zorunda olsa burayı tercih edeceğini*' söyleyerek katılmıştı. Seyyah olarak Osmanlı topraklarına gelmiş meşhur İngiliz iktisatçısı Nassau Senior'a[15] Tersane Zindanı'nı gezdiren Slade, hapishanelerin birer fabrikaya dönüştürüldüğü İngiltere'den gelen iktisatçının '*gündüzleri çıktıkları büyük avluda güneşin altında boş boş oturan*' birçok mahbus karşısındaki şaşkınlığına '*Burada kimse, çalışmak zorunda değil. Çalışanlar ise, ki bunlar mevcut mahkum nüfusunun en fazla yarısıdır, biraz daha fazla yiyecek ve para elde ederler*' şeklinde bir açıklamayla cevap vermişti.[16] Slade'e göre, '*yatacak yerler bir yabancıyı şok edecek kadar kötü olmakla beraber, İngiliz hapishanelerindeki benzerlerinin de bundan daha iyi halde olduğunu*' söylemek zordu. Kaldı ki Zindan'da bulunan ve çoğu Adalı Rumlar'dan oluşan mahbuslar için bu bile, evlerinde gördüklerinden daha iyi hayat şartları manasına geliyordu. Amiral Slade, olası bir firarı engellemek için mahkumların birbirleri-

---

lan hapishanede 1850-1869 arasında içeri giren 1099 mahkumdan 245'i cezası bitmeden hayatını kaybetmişti (Marcos Luiz Bretas, "What the Eyes Can't See: Stories from the Rio de Janerio's Prisons", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940)*, Ricardo D. Salvatore- Carlos Aguirre (ed.), 104.

15 Nassau William Senior (1790-1864), klasik iktisat ekolünün önde gelen isimlerinden biridir. Ortodoks Ricardiyanizmı eleştirmiş, Marjinalist Devrim'in başlıca öncülerinden olmuştur. Aynı zamanda avukat da olan ve 1825 yılında Oxford Üniversitesi'nde ilk ekonomi politik hocası olarak görevlendirilen Senior, çeşitli İngiliz kabinelerine ekonomik ve sosyal konularda müşavirlik de yapmıştır. *Laissez-faire* taraftarı Senior, Whig siyasetinde faal olarak yer almıştır. Senior, başlarda sendikalara ve çalışma saatlerinin azaltılmasına karşı tavır almıştır. Akademik ve idarî vazifelerinin nisbeten azaldığı 1850'li yıllarda İngiltere dışına yaptığı seyahatleri arttıran Senior, başta Fransa olmak üzere İrlanda, Mısır, Yunanistan ve Osmanlı Anadolusunu ziyaret etmiştir. Senior'un İstanbul'a geldiği günlerde yoğunlaştığı temel konular İrlanda, yoksulluk ve halk eğitimiydi. Ziyaret ettiği iş yurtları (*workhouses*) onda, dilencilik ve serseriliğe karşı başlıca hal çaresinin devlet eliyle yürütülecek eğitim faaliyeti olduğu kanaatini güçlendirmişti, bkz. Donald Rutherford (ed.), *Collected Works of Nassau William Senior*, Bristol 1998, vii-xxx.

16 Nassau W. Senior, Esq., *A Journal kept in Turkey and Greece*, 128-130. İngiliz seyyahın Slade'in rehberliğindeki Tersane ziyareti 1857 yılının sonlarında gerçekleşmişti.

ne zincirlenmiş olmalarını da '*son derece gerekli bir tedbir*' olarak değerlendirmişti. Çünkü burada bulunan mahkumların tamamı '*ölümü çoktan hak etmiş*' kişilerdi ve aralarında Yeni Katırcı gibi yılları "profesyonel katillik"le geçmiş azılı câniler de bulunuyordu.[17]

Osmanlı mahbuslarının "çalışma disiplini"ne zorlanmamalarını şaşkınlıkla izleyen İngiliz seyyah Nassau, gerek kendi ülkesinde gerekse A.B.D. ve kimi Avrupa ülkelerinde başvurulan mahbusların kendi aralarında konuşmamaları ve bu "sükûnet rejimi" sayesinde vicdan muhasebelerine yönelmeleri gibi idarî bir "taciz"in de Osmanlı *Bagnio*'sunda olmadığını kaydetmişti. Kezâ avluda bulunan dükkânlardan tütün almak ve herhangi bir müdahele olmaksızın serbestçe bunu tüttürmek de, Osmanlı mahbuslarının İngiltere ve diğer bazı Avrupa ülkelerindeki kaderdaşlarına nisbetle sahip olduğu "imtiyazlar" arasında

---

[17] Nassau W. Senior, Esq., *A Journal kept in Turkey and Greece*, 128-130. Amiral Slade'in Tersane'de tutulan mahkumlara dair söyledikleri, biraz daha geç tarihli olmakla beraber geriye dönük olarak bu zindanda tevkif edilmiş kürek mahkumları hakkında bilgi veren bir defterden elde ettiğimiz bilgiler ile örtüşmektedir: Buna göre, Tersane Zindanı'nda bulunan ve ceza sürelerinin üçte birini yatmış mahkumların isimleri, suçları, aldıkları ceza ve tevkif tarihleri şöyledir: Hersekli Simo, katl töhmetiyle 5 sene, tevkif senesi (12)72; Bolulu Katırcı Arif, cerh, 5 sene, tevkifi 71; Edirneli Ali, katl 15 sene, tevkifi 75; Edirneli ?, katl, 15 sene, tevkifi 73; Bolulu Arif, küçük çocuğa tecavüz, 15 sene, tevkifi 74; Adapazarlı Mustafa, cerh, 4 sene, tevkifi 71; Rizeli Kazak Ali ve refiki Ali ve diğer refiki Emrullah, cerh, 3'er sene, tevkifi 72; Kıbrıslı Kara Mehmed, katl, 15 sene kürek, tevkifi 75; Sirozlu Mustafa (er), yüzbaşısını öldürme maksadıyla darb, 5 sene kürek, tevkifi 70, Galatalı Tahsin, katl, 15 sene, tevkifi 75; Fransa teb'asından Giovanni, katl, 15 sene, tevkifi 75; Samatyalı tuhafiyeci Nikola, katl, 10 sene, tevkifi 78; Musullu Ahmed ve refiki Mehmed, cerh, 4'er sene; Edirneli Nikola ve refiki İzladi, katl, 15'er sene, tevkifleri 75; Mustafa, cebren tecavüz, 5 sene, tevkifi 79; Kalpazan Ohannes ve Serkiz ve Donek, 10'ar sene, tevkifi 78; Trabluslu Osman (bahriye eri), kışlalyı yakmaya çalışmak, tevkifi 78; Bolulu Hasan ve refiki Selim ve Halil ve Tahir ve Durmuş, tecavüz, 7'er sene, tevkifleri 78; İşkodralı Hasan ve Davud ve Selim ve Mehmed ve Mahmud, katl, 7'er sene, tevkifleri 78; Konyalı Mustafa, katl, 15 sene, tevkifi 74; Yunanlı kunduracı Apostol, katle karışmak, 3 sene, tevkifi 82; Priştineli Şâhir, refiki İsmail ve Zahid, katl, 3'er sene, tevkifi 82; Çerkosolu Yusuf ve refiki Ahmed, Rusya Kazak atlısından bir neferi hayvanıyla ahz u sırkat, 7'er sene, tevkifleri 79; Ebubekir, katl, 15 sene, tevkifi 85 (BOA, *İrade. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye (=İ.DA)*, nr. 28, *Tersane-i Âmire zindanında mevkûf bulunan mücrîmînden müddet-i mu'ayyenelerinin sülüsânını ikmâl edenlerin cünha-i vâkı'a ve tâ'rîh-i tevkîfleriyle esâmilerini mübeyyin defterdir*).

sayılabilirdi. Ayrıca mahbuslara verilen cezalar da kürek mahkumlarının konduğu İngiliz ve Amerikan zindanlarına (*gaol*) kıyasla onda bir mesabesindeydi.[18] Vatandaşı Slade ile birlikte sayıları yaklaşık 800 civarındaki kürek mahkumunun arasında dolaşan Nassau, Zindan'da tutulan az sayıdaki Müslüman mahbusun kendi hallerine '*kaderin bir cilvesi*' olarak baktıklarını, hapis hayatlarını çekilmez hale getirecek sınırlamalara maruz kalmayan Hristiyanlar'ın ise Fransız *forçat*'sında görülen türden bir bezginlik içinde olmadıklarını belirtmişti. Tersane içinde bulunan ve mahbusların ibadetine mahsus bir cami ve iki kilise de yabancı gözlemcinin ilgisini ve beğenisini çeken hususlardandı. Öyle ki zindana atılmış bir eşkıya eğer Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne tâbi ise, Vatikan'a bağlı bir diğer mahbus ile aynı mekân içinde ibadet etmek zorunda değildi![19]

Her ikisi de yapılacak reformlara danışmanlık yapmak üzere Osmanlı topraklarına gelmiş olan Amiral Slade ve Binbaşı Gordon'un devrin başlıca ağır ceza infaz mekânı olan Tersane Zindanı'na dair göz-

---

[18] Nassau Senior'dan yaklaşık çeyrek asır önce İstanbul'u ve Tersane Zindanı'nı ziyaret etmiş olan vatandaşı Charles MacFarlane ise gördüğü manzara karşısında bir hayalkırıklığı geçirmişti. Tersane Zindanı'na (*Bagnio*) girdiğinde '*âmiyâne ve kötü kokulu iğrenç verici bir yerle*' karşılaştığını belirten Mac Farlane, Zindan avlusundaki mahbusların korkudan uzak ve yavan bir hayat sürdükleri şeklindeki satırlarıyla Nassau Senior'un çizdiğine benzer bir atâlet manzarası resmetmiştir. Buna göre, nisbeten daha hafif suçlardan mahkum olmuş mahbuslar bir bacaklarına bağlanmış hafif bir zincirle avluda sere serpe yatıp kestirir ya da tek başlarına volta atarlarken, daha ağır suçlular kısa zincirlerle ikişer ikişer birbirlerine bağlanmışlardı (*Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an account of the Present State of the Naval and Military Powers, and of the Resources of the Ottoman Empire*, c. II, Londra 1829 (2nd. ed.), 254-257).

[19] Nassau W. Senior, Esq., *a.y.*. Büyük çoğunlukla Hristiyan savaş esirlerinin konulduğu Tersane'de, XVI. yüzyılda ibadethane olarak sadece bir mescid bulunmaktaydı, bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı, XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, 11-13. XVIII. yüzyılın son yıllarında Akdeniz'de esir edilip önce Yedikule ve arkasından Tersane Zindanı'na götürülen Fransız F. C. Pouqueville ise Tersane içindeki *Bagnio*'da bir şapel bulunduğunu ve bir Rum papazın her Pazar burada âyin yaptığını kaydetmiştir, bkz. *Travels in the Morea, Albania and Other Parts of the Ottoman Empire*, İng.'ye çev. Anne Plumptre, Londra 1813, 267. Nassau'nun belirttiği ikinci kilise, Tanzimat devrinin eşitlik ve dinî çoğulculuk söylemlerinin bir ürünü olmalıdır. Nitekim, sonraki tarihlerde inşası gündeme gelecek umumî hapishane projelerinde cami, kilise ve havranın yanyana inşasının öngörülmesi de bu süreçin bir neticesidir.

lemleri; "suçlunun medeniyetten kovulup diyâr-ı vahşette kendi başına bırakılması" şeklindeki kadim ceza tasavvurun bir tezahürüydü. Zanlı ve suçluların mahbeslere konulmadan önce aralarında bir sınıflandırılma yapılması ve bunun için ihtiyaç duyulacak farklı kapatma mekânlarının ihdası üzerinde yoğunlaşan danışman Gordon'un tavsiyeleri, o devirde Avrupa'daki ceza infaz müesseselerinin mimarî hususiyetleri, hapishane içi hayata dair kurallar silsilesi ve suçlunun ıslahına yönelik tretman rejimleri gibi yeni penolojinin temel unsurlarına yer vermiyordu. Bunda henüz hazırlıkları devam eden usul ve ceza kanunlarının çıkmamış olması kadar, Osmanlı idarî teşkilatı ve cemiyet yapısı ile tanışan Gordon'un bu işin ancak zamana yayılarak ve adım adım yapılabileceği şeklinde edindiği intiba da rol oynamış olabilir. O günlerde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yeni bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamış penoloji ile hapishaneler alanlarında uzmanlığının derecesini bimediğimiz Gordon'un, adem-i merkeziyetçi bir idarî geleneğe sahip İngiltere'den gelen bir uzman olması da, ceza muhakematı ve infazı hususunda merkezî hükûmete fazla insiyatif verecek bir plandan onu uzak tutmuş olabilir.

Osmanlı hükûmeti hapishanelerle ilgili danışmanlarını devrin malum diplomatik dengelerinden dolayı İngiltere'den getirtirken, eşzamanlı olarak yürütülen yeni ceza kanunu çalışmaları için ise otoriter bir devrin ürünü olan 1810 tarihli Fransız *code penal*'ini emsal almıştı.[20]

---

[20] 1810 tarihli Fransız ceza kanununu benimsemek konusunda Osmanlı hükûmeti yalnız sayılmazdı. Avrupa'da monarşiyle idare edilen diğer birçok devlet de hemen hemen aynı tarihlerde yayınladıkları ceza kanunlarına *code penal*'i esas almışlardı. 1851 Prusya ve 1871 Reich ceza kanunları, 1852 Avusturya, 1845 Rusya, 1822 ve 1848 İspanya, 1847 Norveç, 1853 Toskana, 1864 İsveç ve 1866 Danimarka ceza kanunları bunlar arasında başta gelenlerdir, bkz. Sulhi Dönmezer- Sahir Erman, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, c.1, 65-66; Thomas Krause, *Geschichte de Strafvollzugs*, 77-78. 1871 tarihli Alman ceza kanununda da hem suç hem de infaz kurumları üçlü bir derecelendirilmeye tâbi tutulmuştu. Buna göre, ağır suç (*Verbrechen*) mahkumlarına verilen 1-15 sene arası ya da müebbed hapis cezaları *Zuchthaus*'larda; hafif suç (*Vergehen*) mahkumlarına verilen 1-5 sene arası hapis cezası *Gefaengnis*'lerde; kabahat (*Übertretung*) mahkumlarına verilen nezâret altına alınma cezası *Haft*'larda; siyasî suçlulara verilen kalebendlik (*Einschliessungshaft/ Festungshaft*) cezası ise *Festung*'larda infaz edilecekti (Krause, 79-80).

Gordon'un raporunda yer verdiği dereceli ceza infaz politikası da, bu ceza kanununda yer alan tasnif ve hükümlere uygun olarak hazırlanmıştı.[21] Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin ceza infaz sistemini yeniden yapılandırmak için harekete geçtiği yüzyılın ortalarında, gerek modern hapishanenin (*penitentiary*) doğduğu A.B.D. ve İngiltere'de gerekse Kıta Avrupası ve Çarlık Rusyasında, suçluların tecrit ve çalışma disipliniyle ıslah/rehabilite edilebileceği iddiası hükûmetler ve burjuva fikir çevrelerinde popülaritesini yitirmeye başlamıştı. Buna karşılık, artan iç siyasî ve sosyal hareketliliğin de tesiriyle, cezaların "herşeyden önce caydırıcı olması" yönündeki görüşler öne çıkmaktaydı.[22]

1858 yılı Ocak ayında umumu itibariyle Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vükelâ ve Padişah Abdülmecid tarafından resmen kabul gören Gordon'un raporu, Osmanlı ceza infaz sisteminde yeralan kapatma mekânlarını ilk kez "*hapishane*" başlığı altında topluyor ve o sırada hazırlanmakta olan yeni ceza kanunnamesinde de yer alan "zanlılık ve üç dereceli suçluluk" tasnifi çerçevesinde bunları gruplara ayırıyordu. Buna göre dört cins hapishane olacak ve bunlardan ilki *zanlılara*, ikincisi *kabahat sahiplerine*, üçüncüsü *erbab-ı cünha*ya ve dördüncüsü *mürtekib-i cinâyet* olanlara mahsus olacaktı.

---

[21] Osmanlı bürokratları sadece *code penal* ile değil, muhtemelen İngiltere'de arzu ettikleri tarzda merkeziyetçi bir hapishane idaresi bulamadıkları için Fransız hapishane nizamnameleri ile de ilgilenmişti. Padişahın hapishanelerle ilgili komisyon raporunu resmen onayladığı 1858 Ocağında, Hariciye Nezareti'nin *'hapishâneler nizâmâti*'na dair bir kitap yazdığı belirtilen Fransa Dahiliye Nezareti memurlarından Monsieur Perrot'ya yaptığı bu *'hayırlı iş'* sebebiyle 5. rütbeden bir Mecidiye nişanı tevcih edilmiş olması zikre değerdir, bkz. *İ.HR*, nr 8402. Osmanlı belgelerinde adı geçen Louis Perrot'nun tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Fransa'daki hapishanelerin idaresine ilişkin hazırlayıp İmparator'a sunduğu basılmış bir raporu ve yine hapishanelerle ilgili bir istatistik çalışması mevcuttur: *Rapport à sa majesté l'Empéreur sur l'administration des établissements pénitentiaries par S.E. le Ministre de L'Intérieur. Statistique de ces établissements (année: 1852)*, Paris 1854; *Statistique des prisons et établissements pénitentiaries pour l'année 1853. Rapport à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*, Paris 1855.

[22] Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 93; Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth Century France*, 24; Bruce Adams, 19.

Zanlılara ayrılan hapishaneler, yani tevkifhaneler, kendi içinde dörde ayrılacaktı. Bunlardan ilki çocuklara, ikincisi *'politikaca mazanna-i sûi bulunanlara'* yani siyasî suç zanlılarına, üçüncüsü kabahat zanlılarına ve dördüncüsü de cünha ve cinayetle zann altında bulunanlara mahsus olacaktı. Kabahat sahipleri muhakeme sonrasında tek cins bir mahalde habsedilecek ve burada 24 saatten 1 haftaya kadar hapis cezası alanlar tutulacaktı. Cünha mahkumlarının hapsolunacakları mahaller ise iki türdü. İlki 1 haftadan 6 aya, ikincisi ise 6 aydan 3 seneye kadar hapsolunacaklara mahsus olacaktı. *"Mürtekib-i cinayet"*, yani ağır suç işlemiş olan kişilerin muhakemelerinden sonra hapsolunacakları mahaller de yine ikiye ayrılmaktaydı. İlki 3 seneden 15 seneye kadar kürek cezası mahkumları için iken; ikincisi müebbeden küreğe mahkum olanlara mahsus olacaktı. İtham edilen erkek ve kadın suçluların (*mücrimîn*) da ayrı hapishanelerde bulundurulmasına dikkat gösterilmeliydi.

Beyoğlu, Galata, Beşiktaş, Yeniköy, Üsküdar ile Kanlıca zabtiye merkezleri ve tevkifhanelerine ev sahipliği yapacak, zanlılar merkez tevkifhane hükmündeki Bâb-ı Zabtiyye'ye götürülmezden evvel başka yerlerde değil bu mahallerde tutulacaklardı. Yine Bâbıâli, Bâb-ı Seraskerî, Tersane ve Tophane "mahbesleri" de tevkifhane olarak kabul edilecek ve buralarda tutulacaklar 24 saatten fazla alıkonulmayıp Bâb-ı Zabtiyye'ye gönderilecekti. Tevkifhanelerin her biri üç odadan müteşekkil olacak; 20 zira büyüklüğündeki birincisi çocuklara, 30 zira büyüklüğündeki ikincisi cünha mahkumlarına ve 100 zira büyüklüğündeki üçüncüsü de kabahatlilere mahsus olacaktı. Zanlı olarak tutulan kadınlar, eskiden beri olduğu gibi en yakın mahalle imamının hanesinde tevkif edilecekti.[23]

Gordon'un, ceza muhakematı ve infazında başta kendi memleketi İngiltere olmak üzere Avrupa'da uygulanan sistemi[24] Osmanlı top-

---

[23] BOA, *İrade Meclis-i Mahsus* (=İ.MM), nr. 497.

[24] Aynı tarihlerde iki İngiliz hapishane müfettişi tarafından Londra'daki hapishaneler (*prison*) üzerine hazırlanmış bir raporda ceza infaz müesseseleri şu şekilde tasnif edilmiştir:

raklarında mevcut şartlara uyarlamayı hedefleyen bu mütevazı reform önerisi, üst seviye Osmanlı bürokratlarının oluşturduğu Meclis-i Mahsus'ta tartışıldı. Suçluların hakkaniyet ölçüleri içinde bir tahkikatla ortaya çıkarılması ve cezalandırmanın kanunen belirlenmiş derecelere göre tasnifinin *'her millette en ziyâde ehemmiyet verilen'* bir husus olduğunu ifade eden Meclis heyeti, o tarihlerde Avrupalı büyük devletlerin dünyayı etrafında birleştirme iddiasında oldukları "evrensel hukuk"un ilkelerini benimsemeye yatkın gözükmekteydi. Suçlu (*mücrim*) ve itham edilenin (*müttehim*) birbirlerinden ayrılmaları; henüz cezası belirlenmemiş olan zanlıların mahkumlardan farklı ve sorgularının yapılmasına uygun yerlerde tutulmaları ve hapis cezasına mahkum kim-

---

I. Sürgün ve zorunlu çalışma mahkumları için hapishaneler
   A. Ağır ceza hapishaneleri (*convict prisons*; Pentonville, Millbank, Brixton Kadın Hapishanesi, Woolwich'deki mahkum tekneleri (*hulks*).
   B. Kısa süre (7 gün-2 sene) ceza almış şahıslar için ıslah edici hapishaneler/ıslahhaneler (*correctional prisons/houses of correction-bridewells*; Holloway, Coldbath Field (yetişkin erkeklere mahsus), Tothill Fields (erkek çocuklar ve yetişkin kadınlara mahsus), Surrey.

II. Tevkifhaneler (*houses of detention-jails*)
   A. Bir sorgu hakimi (*magistrate*) kararıyla tutuklanan şahısların kapatıldığı hapishaneler (Clerkenwell, Newgate, Horsemanger Lane (avama mahsus)
   B. Bir sorgu hakimi önüne çıkmamışlara mahsus mahbesler (*lock-ups*) (Metropolitan polis hücreleri, City polis odaları); bunların dışında siyasî mahbuslar için eskiden olduğu gibi *Tower of London*, borçlular için ise *Quens Bench* ve Whitecross Street mahbesleri mevcuttu.

1854 yılı rakamlarına göre sadece Londra'daki ağır ceza hapishanalerinde 5563, kısa süreli hapis cezalarının infaz edildiği ıslahhanelerde 22,159 ve tevkifhanelerde 16,112 olmak üzere toplam 43,834 kişi tutulmuştu. Buna ilaveten *Metropolitan* polis istasyonlarında 76,614 ve *City* polis istasyonlarında 4487 kişi olmak üzere toplam 81,101 kişi nezarethanelerde alıkonulmuştu. Aralarında mükerrer suç işleyen ya da farklı ceza infaz müesseselerine girip çıkanlar olduğundan tam doğru sayılamazsa da bu rakamlara göre bir yılda Londra'da hapsedilenlerin sayısının 124,935'i bulduğu görülmektedir. İngiliz müfettişlerin verdiği bilgiye göre, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Londra'da da 'tutuklular ile mahkumlar, hafif suçlular ile ağır suç mahkumları arasında bir tefrike gidilmiyor; borçlusu, yankesicisi, hırsızı, kalpazanı, eşkıyası, serserisi, katili fahişesi hepsi "avam mahbesi" (*common jail*) denilen bir mekâna kapatılıyordu'. Ancak 1823 senesinden itibaren mahbusların farklı sınıflara ayrılması yönünde sistematik hukukî adımlar atılmaya başlandı (Henry Mayhew-John Binny, *The Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, 80-83).

selerin suçlarının derecesine göre gruplandırılarak birbirlerinden ayrılmaları gibi talepler yüksek kurulca kabul görmüştü.[25]

Ancak, ceza infazında esas alınacak bu ilkelerin resmî kabulü bunların kısa zamanda fiiliyata geçirilebileceği manasına gelmiyordu. Aslına bakılırsa 1851'de Büyükelçi Canning ve 1857'de danışman Gordon'un Osmanlı mahbesleri hakkında çizdiği olumsuz resim, "ıslah" ve "tanzimat" peşinde koşan Osmanlı bürokratlarının da malumu idi. Gordon'un mahbeslerin yeniden yapılandırılması hakkındaki tavsiyelerini görüşen Meclis-i Tanzimat'tan Sadaret'e gönderilen bir yazıda, hapishaneler söz konusu olduğunda taşra bir yana İstanbul'da bile istenmeyen bir halin mevcut olduğu ve o tarihlerde belki de tek Osmanlı hapishanesi sayılabilecek Bâb-ı Zabtiyye'de her cins zanlının karmakarışık bir yere doldurulup bekletildiklerinden şikayet ediliyordu. Fakirliği ve açlığı yüzünden ekmek çalmış bir delikanlı ile hırsızlığı âdet haline getirmiş bir kişi aynı yere konulup mahkeme sıraları gelene kadar aylarca birarada kaldıklarından, normalde mahkeme sonrası üç ay hapisle "*ıslâh-ı nefs*" edecek fakir delikanlı bu süre içinde hapis arkadaşı kadar hırsızlığı öğrenerek içerden çıktıktan sonra işlediği büyük bir suç yüzünden buraya geri dönüyordu. Böylelikle, '*tevkifhâne denilecek mahbesler*' birer '*talimhâne-i cinayet*' haline geliyor, yani bir "suç mektebi"ne[26] dönüşüyorlardı. Diğer taraftan, küçük hapis mekânlarına birçok kişinin doldurulması ile bulaşıcı hastalıkların mahbuslar arasında yayılıyor ve çoğu ağır şekilde hastalanıyordu. Hastalanıp gayrimüslim unsurlara ait hastahanelere gönderilmek zorunda kalınan bazı

---

[25] *İ.MM.*, nr. 497, melfuf Meclis-i Mahsus mazbatası.

[26] Bu tesbit XIX. yüzyılın ikinci yarısında sadece Osmanlı Devleti'nde değil hapishanelerini yeniden düzenlemeye çalışan ya da düzenleyip de istediğini bulamamış başka ülkelerde de yapılmış gözükmektedir. Meselâ Meksika'da 1875 yılında basında çıkan yazılarda, başkentteki millî hapishanenin suçlular için bir mektep olduğundan şikayet ediliyor; koğuşların aşırı kalabalık ve havasız olduğundan, mahbusların vakitlerini ya yatarak ya da tütün ve marijuana içerek geçirdiklerinden dem vuruluyordu (Robert Buffington, "Revolutionary Reform: Capitalist Development, Prison Reform, and Executive Power in Mexico", 177). Rusya ve Fransa'da hapis yatmış meşhur anarşist düşünür ve aksiyoner Kropotkin de, hatıralarında devrin hapishanelerini "suç eğitimi verilen yerler" olarak tasvir etmişti (Peter Kropotkin, *In Russian and French Prisons* 309).

mahbuslar için "öldü veya kaçtı" denilip bunların firarına zemin hazırlanması da cabasıydı.

Meclis-i Mahsus'da konuyu tartışan Osmanlı bürokratları, Avrupa'da geliştirilen ve yüzyılın ikinci çeyreğinde evrenselleştirilmeye başlanan modern ceza ve infaz hukukunu iktibasa mütemayil gözüküyorlarsa da, ele aldıkları maddeler İngiltere ve Kıta Avrupasında o sırada gelinen merhaleyi değil, yüzyılın başında bu alanda atılan ilk adımları çağrıştırıyordu. Zaten gerek tutuklular ile hükümlüler arasında Gordon'un altını çizdiği fark, gerekse 1810 tarihli Fransız ceza kanunundan mülhem yapılan *cinayât* (*crime*), *cünha* (*délit*), ve *kabahat* (*contravention*) şeklindeki üçlü taksimat[27], Osmanlı hukuk ve adlî teşkilat geleneklerinden büyük bir kopuş manasına gelmiyordu.

Buna göre *cürüm*, yani suç, '*her yerde*' üçe ayrılmıştı ve birinci derecedeki büyük suçları işlemiş olanların cezalandırılmasındaki maksat benzerlerini korkutmaktı (*emsâlini terhîb*). Bu suçlara karşılık verilen cezalarda azap çektirme ve rezil etme (*ta'zîb ve terzîl*) usûlüne başvurulması da bundandı.[28] İkinci ve üçüncü derecede yer alan hafif suçlarda

---

[27] Gabriel Baer, "The Transition from Traditional to Western Criminal Law in Turkey and Egypt", *Studia Islamica*, XLV(1977), 146-147; 1274 Ceza Kanunnamesi'nin 1. Fasıl 2. maddesi şu şekildedir: "*Cerâyim üç nev'îdir: Cinâyet, cünha, kabahat*" (Kanun metni için bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 835).

[28] 1274 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin 1. Fasıl 3. maddesinde *cinayet*, yani ağır suçlar '*mücâzât-ı terhîbiyyeyi istilzâm eden efâl*'; bunların cezaları ise '*mücâzât-ı terhîbiyye, katl ve ma'at-teşhîr mü'ebbeden ve muvakkaten küreğe konmak ve kal'a-bend olmak maddeleriyle nefy-i ebed ve mü'ebbeden rütbe ve me'mûriyetten mahrûmiyet ve hukûk-ı medeniyyeden iskât maddeleridir*' olarak tarif edilmiştir, bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 835. Yüzyılın son çeyreğine girerken padişah tarafından tasdik edilen bir idam kararının gerekçesinde de bu ibarelere rastlıyoruz. Varna sancağındaki Pazarcık kazası İkizce köyü sakinlerinden olup müebbed kürek cezasına mahkum olarak konduğu Varna hapishanesinden firar eden ve sonrasında adamlarıyla dağlarda dolaşıp gasp ve katl gibi suçlar işlemeye devam eden Yağmur oğlu Mehmed'in, ceza kanununun 62. ilâvesi hükmünce "*emsâlini terhîben*" idâm olunması kararlaştırılmıştı (*İ.DA*, 10/306, 19 Zilhicce 1288/ 1 Mart 1872). Aynı bölgeden ve aynı tarihli bir başka misâl olarak, katl suçundan 15 sene küreğe mahkum olarak Vidin'de hapsedilmişken hapishane duvarını delerek firar eden ve sonrasında gasb ve katl suçlarını işleyen Süleyman'ın kanunun 62. maddesi ilâvesi hükmünce "*emsâlini terhîben*" Vidin'de asılarak idam edilmesi hakkında Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Ceza Muhekamâtı Dairesi kararı ve irade-i seniyye için bkz. *İ.DA*, 10/310. Şiddet içeren

ise suçu işleyenin "*ıslâh-ı nefs*" etmesi ümidiyle cezalarda "*te'dîb ve tekdîr*" yoluna gidilmesi yeterliydi. Osmanlı bürokratlarına göre, mahbeslerin ve mahbusluk şekillerinin birbirlerinden tefrik edilişindeki esas gaye, bu terbiye hedeflerine varılmasını sağlayacak ceza şartlarını sağlamaktı. Küçük düşürücü cezalardan olan ve ayakları demirlenmiş vaziyette suflî işlerde zorla çalıştırma manasına gelen *kürek* cezasını alanlar, '*artık namusları bitmiş âdemler*' olarak görülenlerdi. Hafif suç mahkumlarına verilen hapis cezası ile hedeflenen ise onları rezil etmek olmayıp, '*ıslâh-ı nefs*' etmelerini sağlamaktı. Devrin Osmanlı bürokratlarının resmî ifadelerine bakılırsa, bu iki cezanın birbirinden çok büyük farkı olması gerekirken, fiiliyatta o ana kadar buna hiç dikkat edilmemiş ve hafif suçlardan (*cerâyim-i hafîfe*) mahkum olanlarla ağır suç (*cinâyât*) işleyenlerin hapislik halleri pek farklı olmamıştı. Her ne kadar küreğe konulanlar Tersane Zindanı'na gönderilerek farklı bir muameleye tâbi tutulmuş gibi gözükseler de, hafif suçlardan hapse mahkum olanlar da ayaklarında pranga ile çalıştırılmış ve "namuslarına halel gelmesi ve küçük düşme" hususunda diğerlerinden eksik kalmamıştı. Osmanlı bürokratlarına göre, yeni "mahbeslerin" yapılması bu meselenin halli için şarttı. Çünkü ancak bu şekilde, mahbusların '*firarlarına mâni olacak duvar yerine ayaklarına zincir vurulmak mecburiyeti*' ortadan kalkacak ve hafif suçlular kürekçiler ile aynı küçük düşürücü muameleye maruz kalmaktan da kurtulacaklardı.[29]

---

alenî cezalarla toplumu suça yönelmekten caydırma fikri, XIX. yüzyılın başında devlet otoritesi ve kamu düzeninin yeniden tesisi hakkında tavsiyelerde bulunan lâyiha yazarları tarafından da dile getirilen klasik bir ceza telâkkisiydi. Bu yöndeki en bariz teklif, Behic Efendi'ye aitti. Ona göre, suçlara mukabil verilen şer'î ya da siyasî/örfî cezaların bildik olması insanlar nezdindeki caydırıcılığını azaltmaktaydı. Bu yüzden, "âdete mugâyir" daha önce duyulmamış bir suç ortaya çıktığında yapılması gereken, "*emsâline ibret*" olabilmesi için '*hiçbir ferdin kulağına girmemiş*' tarzda bir hadd/ceza bulmaktı. Meselâ, mahkumu '*öküz gibi boyunduruğa koyup ayaklarından öküze çekdirerek başı teninden tefrik ve bu vechle sâ'iri terhîb olunmak*' gibi (*Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-levâyih'i ve Değerlendirmesi*, 49-50).

[29] *İ.MM*, nr. 497, melfuf Meclis-i Mahsûs mazbatası. Hapis ve kürek cezası mahkumları arasında bir tefrik yapılmaması, şiddet içeren suçlar işlememiş grubun mahbes içindeki güvenliği açısından da riskler içermekteydi. Daha sonraki tarihlerde de karşımıza çıkacak hapishane içi şiddet ve iktidar mücadelesinin Osmanlı belgelerine yansımış erken tarihli bir örneği, borcu sebebiyle 52 gün kâtil mahbesinde haps

Meclis-i Tanzimat üyeleri İslam fıhkında *cinayât* ya da *cürüm* olarak adlandırılagelmiş suçu üç dereceye ayırır ve ağır suçluları "ıslaha yönelik hapis cezası" dışında bırakırlarken, ana ilham kaynakları olan 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun sistematiğiyle ilk bakışta örtüşmekteydi. Hapis cezasının henüz marjinal olduğu ve ıslah edici hapishanenin (*penitentiaire*) tam anlamıyla infaz sistemine girmediği İmparatorluk Fransasının ceza kanununda, tutuklular ve bir sene ya da daha az ceza alan hafif suç mahkumlarının *department*lardaki tevkifhaneler (*maison d'arret, maison de justice*) ve ıslahhanelere (*maison de correction*) kapatılması öngörülmüş[30]; ağır suçlulara verilecek uzun süreli hapis cezaları ise hukukta *mort civil* olarak anılan medenî hakları kaybetmekle eşdeğer kılınmıştı. Devletin doğrudan kontrolü altındaki merkezî hapishanelerde ya da XIX. yüzyılın ortasından itibaren açılan kolonilerdeki çalışma kamplarında infaz edilecek ağır işlerde çalıştırma ile birleştirilmiş bu kabil ağır cezalar[31], önceden yapıldığı gibi suçlunun toplum önünde küçük düşürülmesi ya da bedenine yönelik cezaların umuma teşhiri şeklinde infaz edilmekteydi. Osmanlı bürokratlarının ağır suçlulara verilmesini tavsiye ettikleri ceza ise, *travaux force* olarak bilinen bu uygulamayı değil Dünya'nın hemen her yerinde ağır suçlulara tarih boyunca verilegelmiş "ibretlik" ağır cezaları hatırlatmaktaydı.[32]

---

ve tevkif kılınmış Karahisar-ı Şarkî Çal kazasından Hafız Hasan Efendi'nin başına gelenlerdir. Hasan Efendi mahbeste bulunduğu sırada, katil zanlısı olarak aynı mekâna konulan bir Acem elindeki bıçak ile onu yaralamış ve serçe parmağını kesmişti. Mahbesten çıktıktan sonra hakkını aramak için teşebbüse girişen Hasan Efendi'nin, sonradan Konya mahbesine naklolunmuş ve burada ölmüş Acem katil zanlısının terekesinden kendisine diyet ödenmesi konusundaki talebi Sadaret tarafından devrin en üst idarî mahkemesi olan Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmişti (*A.MKT.UM*, 323/40, 17 M 1275).

30 Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth Century France*, 21.

31 Patricia O'Brien, *a.g.e.*, 21-22.

32 Platon, M.Ö. VI. yüzyılda kaleme aldığı *Gorgias* adlı eserinde hocası Sokrates'i şöyle konuşturmuştu: "*(Hâkim) Bunun cezasını çekmesi için onu (ruhu) rezilce habse gönderir. Ceza gören adamın, doğru olarak cezalandırılıyorsa, ya bu cezadan faydalanıp ıslah olması yahud çektiği acıları görüp onun durumuna düşmekten korkarak kendilerini düzeltmeleri için insanlara ibret olması gerektir. Ancak tanrıların insanlara verdiği cezalardan faydalananların fenalıkları geçici olanlardır. Bu bile, bu arada ve öbür dünyada ancak acı çekmekle olur. Çünkü eğrilikten başka türlü kurtulunmaz. En büyük cinayetleri işleyip de iyileşemeyecekler ibret olma vazifesini görürler. Cezalarının kendilerine hiçbir faydası yoktur. Çünkü on-*

Daha çok diplomatik bir mecburiyetten kaynaklanan bu "ceza reformu" teşebbüsünün, Osmanlı bürokratları tarafından göstermelik bir sıra savma olarak anlaşıldığı ve Osmanlı hukuk geleneğine dokunulmaksızın İngiliz ve Fransız mevzuatıyla bir itilaf bulunmaya çalışıldığı söylenebilir.[33] Oysa *ancien regime*'den *civilisation*'a, monarşiden cumhuriyete geçişin yaşandığı bir devrin ürünü olan 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun yayınlanmasından beri geçen yarım yüzyılda, gerek Gordon'un geldiği İngiltere'de gerekse Kıta Avrupası'nda hapis cezası ve hapishaneler sadece hafif suçlu görülenleri "tedîb ve tekdîr" etmekle değil,

---

lar iyileşemezler. Fakat ettikleri fenalıklara karşılık çektikleri sonu gelmeyen kuvvetli, dayanılmaz, korkunç acılarla yeryüzü hapishanesinde (cehennemde) asılı halde oraya gelen bütün fena kişilere hem eğlence, hem de ikaz kabilinden ibret olarak faydalı olurlar" (çev. Reyan Erben, İstanbul 1989, 525 a-b; krş. Edward M. Peters, "Prison Before the Prison: The Ancient and Medieval Worlds", *The Oxford History of the Prison* içinde, 5). Bu noktada, ahlâkın menbaı hakkında kadîm Yunan düşüncesinde Platon ile Aristo arasında mevcut olan ve suçluya dönük bakışta yukarıda atıf yapılan Osmanlı belgesi ile çağdaş Avrupa ceza anlayışı arasında da var olduğuna işaret ettiğimiz farklılığa değinmek gerekir. Platon ahlâkın "tab'"dan ileri geldiğini iddia etmiş, iyilik gibi kötülüğün de "vehbî" olabileceğini belirtmişti. Buna karşılık Aristo, ahlâkın âdet/alışkanlık edinmekten ileri geldiğini öne sürmüş ve huyların büyük ölçüde "kesbî" olduğuna dikkat çekmişti. Fârâbî'de de gördüğümüzü bu görüşe göre iyi ya da kötü bir *hulkun* kazanılması ancak bununla ilgili fiilin birçok kez, aralıksız olarak ve uzun süre tekrar edilmesi neticesi alışkanlık haline gelmesi ile gerçekleşmektedir. Rutin ve düzenli egzersizlerle iyi davranışların alışkanlık haline getirilmesine dayanan ahlâkî terbiyeyi sanat ve meslek eğitimine benzetmek mümkündür (Mustafa Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, istanbul 2000, 123-124). Platon'un ahlâk hakkındaki görüşleri Osmanlı Meclis-i Mahsûs'unda dile getirilen ceza anlayışına; Aristo'nunki ise modern orduların talim (*drill*) nizâmına benzer mekanik bir disiplinle suçluları ıslah (*reform*) etmek iddiasındaki *penitentiary*'nin kuruluş gerekçesine yakın gözükmektedir.

[33] Gordon'un sunduğu rapor doğrultusunda hapishanelerle ilgili yapılmasını gerekenleri müzakere eden Meclis-i Tanzimat'ın karar celsesine üyelerden Mehmed Fuad Paşa, Ahmed Cevdet, Ahmed Celal, Abdurrahman Sâmi Paşa, İbrahim Edhem ve Mustafa katılmışlardı. Tanzimat devrinde hazırlanan birçok nizamname ve kanun metni gibi, hapishaneler politikasını belirleyen bu mazbatanın da Tanzimat bürokratları içinde medrese çizgisini temsil eden Ahmed Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim kendisi de kaleme aldığı hatıralarında, Meclis-i Tanzimat'ın hukukî ve adlî ıslahata dair çalışmalarında oynadığı başat rolü ifade etmektedir: "*Ol-vakit Meclisce elde cezâ kanûn-namesi müsevvedesi olup takım takım anı tashih ile fasıl fasıl havass-ı vükelâ huzûrunda kırâat ile kabûl olundukça tebyîze verirdim...Andan sonra dahi Meclis-i Âli-i Tanzîmât'ın mahsûlü olan kavânîn ve nizâmât ve evrâk-ı sâ'ire hep âsâr-ı hâme-i fakîrdir*" (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, Ankara 1967, 73-74).

Osmanlı belgelerinde "*artık namusları bitmiş âdemler*" olarak anılan ağır suç mahkumlarını da "ıslah etmek" ile mükellef hale gelmişlerdi. Henüz kendilerinden umut kesilmemiş hafif suçluların kapatıldıkları yerde "kendi kendilerine ıslah-ı nefs etmelerinin" beklendiği kadîm mahbesler, bu süre içinde yerlerini, suçlunun "kendi haline bırakılmadığı" ıslah edici hapishanelere (*penitentiary, penitentiarie*) bırakmıştı. Osmanlı bürokratları için mahkumun ayağındaki prangadan farksız olan bu yeni müessesenin dört duvarı, dışardan ve doğrudan bir teslim alma aleti olan prangadan çok farklıydı. Auburn, Philadelphia, Pentonville ya da La Petite Rocquette'in dört duvarı arasında çalışma artık eziyet verici bir ceza olarak değil, mahkumun "dışarıya" çıktığı andan sonra başlayacak "endüstriyel hayatı"na bir hazırlık şeklinde görülmekteydi.[34]

Şehirlerin fiziken surların dışına taşıp kırı istilâya yöneldiği bir devirde toplumdan/*polis*den dışlananların gönderileceği yer, onların kendi hallerine bırakılacakları "vahşî kır" ya da "cehennemsi zindan" yerine, şehrin içinde "vatandaş üretmek" üzere kurulan hapishaneler ola-

---

[34] Uygulandığı hapishanenin ismiyle "Philadelphia sistemi" olarak anılan bütünüyle tecride dayalı ilk modelde mahbuslar gündüz hücrelerinde münferiden çalışırken, New York'da açılan Auburn (1817; hücre tipi kuzey blok 1825'de açıldı) ve Sing Sing (Ossining) (1825) hapishanelerinde mahbuslar gündüz sessiz ama birlikte çalışıyor ve sadece geceleri hücrelerinde tutuluyorlardı. ABD ve İngiltere'deki benzerleri gibi Auburn'da da açılış sonrası çok geçmeden karışıklık başgöstermiş, mahkumlar isyan etmişlerdir (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 75-77). ABD'de modern hapishanenin doğuşu ve XIX. yüzyıldaki serüvenini incelemiş olan David Rothman, hapishanelerdeki çalışma rejimi ile hedeflenenleri şöyle sıralamıştır: Mahkumun ıslahı (reform), hapis süresi boyunca meşgul edilmesi ve nihayet hapishane masraflarının kısmen de olsa katılması (*The Discovery of Asylum*, 92).

Philadelphia'nın bilhassa 1790'lere gelindiğinde, sadece Amerikan aydınlanmasının değil Amerikan kültürünün de başkenti konumunda olduğunu ve kozmopolit bir ticaret merkezi olan şehrin Devrim'in ilk yıllarında tabiî başkent olmasının yanısıra 1790-1800 arasında en büyük ve en hızlı büyüyen Amerikan şehri, Amerikan basınının başlıca merkezi, Amerikan bilim ve tıp hayatının öncüsü, Amerikan deizmi kadar Presbyterianizm, Episkopalizm ve Luthercilik gibi başlıca Hristiyan cemaat ve tarikatların da başkenti olduğunu burada belirtelim, bkz. Henry F. May, *The Enlightenment in America*, 197. Quaker cemaatinden William Penn'in 1682'de kabul edilen ve idam cezasını kaldıran ceza kanununun bu eyaletin başkenti Pennsylvania'da yürülüğe girdiği, ancak İngiltere ve kolonideki muhafazakâr güçlerin çabalarıyla Penn'in ölümüyle (1718) birlikte idam cezasının yeniden ihdas edildiğini de (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 67) belirtelim.

caktı. Ağır suçlu kabul edilenlere verilecek ceza onları medeniyetin ve maslahatın dışına atmak ya da teslim olana dek kale ve zindanlarda esir etmek olmamalıydı. Hapishanede "ıslah edilen" ve sonrasında "hürriyetlerine" tekrar kavuşanlardan buna karşılık beklenen, "vatandaşlık mükellifiyetleri"ni yerine getirmeleriydi. Çünkü artık suç insanın tabiatından kaynaklanan metafizik ve ontolojik bir mesele olarak değil patolojik bir vak'a olarak tanımlanmaya başlamıştı.[35] Hapishaneyi herhangi bir mahbesten ve hapishane duvarını pranga zincirinden ayıran temel fark, "terbiye (*disciplina*), talim (*exercitium*) ve tedavi (*therapia*)"yi bünyesinde toplama iddiasında yatıyordu. Yani hapishane, Osmanlı hükûmetinin danışmanı İngiliz Binbaşı Gordon'un ülkesinde ve Kıta Avrupasında aynı zamanda bir hastahane ya da mektepti. Hastaneden "taburcu" olanların kışlaya, mektepten "mezun" olanların fabrikaya gitmesinin beklendiği bir "endüstri toplumu"ydu söz konusu olan.

"Tanzim" iddiasıyla ortaya çıkan Osmanlı kanun yapıcıları için, hapishane henüz ne bir hastahane ne bir mektep ne de bir fabrikaydı; onlar için hapishanenin firarı engelleyen dört duvarlı bir pranga olmaktan öte pek bir manası yoktu. O tarihlerde Osmanlı toprakları Batı tipi yeni kışlalar ve askerî maksatlarla kurulmuş hastahane, mektep ve fabrikalarla da yeni yeni tanışıyordu. Hal böyle olunca kuruluş ve işleyiş felsefesi itibarıyla bunların bir tamamlayıcısı olarak modern hapishaneye ihtiyaç hissedilmiyordu. Tıpkı Osmanlı pâyitahtının sınırlarının zaman içinde genişlemesine rağmen şehrin hemen hemen kendisi ile yaşıt surlarını yıkmaya cüret eden bir Osmanlı Vauban'ının çıkmamış olması ve şehrin müdaafasının sembolik de olsa bu hisarların omuzlarında kalmaya devam etmesi gibi.[36]

---

[35] Ricardo D. Salvatore, *a.g.m.*, 198.

[36] İstanbul surlarının yıktırılması ilk kez 1863 tarihinde gündeme gelmiş, gelişen Pera ile beraber büyüyen Galata'yı çevreleyen surların yararsız bir engel olduğu ileri sürülmüştü. Surların yıkılması durumunda kazanılacak arazinin hem yolların genişletilmesi hem de satışı yolu ile hazineye gelir sağlamak için kullanılabileceği şeklindeki fikirlerle desteklenen bu proje 1865 yılında hayata geçirildi ve Galata surlarının büyük bir bölümü yıktırılmıştı. Eski şehri, yani *Dersaadet*'i çevreleyen surlar ise 1872'de Midhat Paşa'nın bu yönde bir planı gündeme getirmesine rağmen imparatorluğun sonuna dek yıktırılmadı ve varlığını korudu, bkz. Zeynep Çelik, *Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, İstanbul 1996, 59.

Sing Sing Hapishanesi'nin 1000 hücreyi içeren ana bloğu

Sing Sing Hapishanesi'nin içindeki hücre galeri

Gordon'un yaptığı işi sadrazama, tevkifhanelerin ve mahbeslerin '*nizâmât-ı umûmiyyesini mütalaa*' ile İstanbul'da yapılması gereken tevkifhane ve mahbeslerin inşası ve tanziminde danışmanlık olarak tarif eden Meclis-i Tanzimat üyeleri, halihazırda *hapishane* kelimesi yerine *mahbes*i tercih etmektelerdi. Eskiden beri kullanılagelen *mahbes* kelimesi, hapsetmenin ism-i mekânı olmaktan öteye geçmeyen bir manaya sahipti. Bu yüzden yapılması planlanan "reform", esasen İslâm fıkhı ve Osmanlı hukuk geleneğinde de mevcut olan "zanlılarla mahkumları ayırmak" ve "mahkemelerini beklerken kısa süre hapsolunması öngörülenler ile kısa süreli hapis mahkumlarını farklı mekânlarda tutmak"tan ibaret görülüyordu. Dolayısıyla Osmanlı "*hapishane ıslahatı*"nın ekseni, en azından fiilen, hapishaneden ziyade tevkifhaneye kayacaktı.[37]

İngiliz binbaşının sunduğu proje ve çizdiği resimler ile Fransa'dan bu iş için tedarik edildiği anlaşılan kitapları inceleyen Osmanlı bürokratları, ilk olarak işe Dersaadet'te, yani İstanbul'un eski şehir merkezinde yapılacak büyük bir tevkifhane ve buna mahsus bir hastahane ile başlanmasına karar verdi. Pâyitahtın güvenliğine bakmak üzere 1846 yılında kurulan Bâb-ı Zabtiyye bünyesinde inşa edilmesi planlanan bu tevkifhaneyi, şehrin içindeki diğer zabtiye merkezlerinde yapılacak daha küçük tevkifhaneler ve '*ikinci derecede ıslah ve te'dîb mahbesleri*' izleyecekti. Tersanede mevcut '*kürek mahalli*', Meclis üyelerine göre diğer mahbeslere nazaran nisbeten '*zararsız bir halde*' idi. Ancak bunun da '*bazı mertebe ıslahı*', yapılması gereken işler arasında görülmüştü.

---

[37] 1860'ların başında bazı bürokratlar, hayır cemiyetleri ve yüzleri Avrupa'ya dönük entelektüellerin çabaları ile cismanî cezaların hapis ve para cezaları ile yer değiştirmesi yönünde ilk adımlarını atan Çarlık Rusyası'nda da manzara pek farklı değildi. Nisan 1863'de çıkan ve ceza hukukundan dağlama, değnekle döğme, kamuya açık kırbaçlama gibi bedene yönelik şiddet içeren cezaların çıkarılmasını öngören kanuna rağmen, davalar tahliye ya da sürgün, para cezası ve kırbaç gibi hükümlerle neticeleniyordu. Hapis cezaları ise kanunun öngördüğü türden hapishanelerin olmaması veya bunların fazlasıyla dolu olması sebebiyle cismanî cezalara çevrilmekteydi. 1860'ların sonuna kadar, Rus mahbeslerinde bulunan kişiler "hapis mahkumları" değil, mahkemeleri görülene dek nezaret altına alınmış tutuklulardı, bkz. Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 9, 27 ve 33.

İlk adımı atmak için öncelikli olarak gerekenler 20,000 kese akçelik bir tahsisat ile mevcut Bâb-ı Zabtiyye'nin yeri planlanan büyüklükte bir tevkifhane ve hastahanenin ilâvesine imkân vermediği için bunların ve "*te'dîb maksatlı mahbesler*"in üzerine inşa edilebileceği arsalar bulmaktı. İstanbul'da yapılacak bu numûnelik binalar ile yetinilmez ve '*bütün memâlikin hapishânelerini yoluna koymak*' istenirse finansman ihtiyacı 100-150 bin kese akçeye çıkıyordu ki bu devletin içinde bulunduğu malî sıkıntı sebebiyle o tarihlerde bulunması neredeyse imkânsız bir rakamdı. Kaldı ki İstanbul için yapılacak masraf dahi hayli ağırdı ve Meclis'in karar mazbatasında Hazine'ye bunun bile yüklenmesinin pek de istenilen bir şey olmadığının altı çizilmişti.

Meclis-i Mahsus'ca bu bedele karşılık gösterilen fayda, bir taraftan yapılacak işe meşru bir gerekçe sağlama gayretini, diğer taraftan da Osmanlı bürokratlarının bu projenin peşinde hangi saikle koştuklarını açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre söz konusu yeniden yapılanma sadece, tanzimine çalışılan ceza ve muhakemat kanunlarının bir gereği değildi. Osmanlı Devleti'nin siyasî istiklâlinin muhafazası için de halli elzem bir mesele idi. Çünkü yabancıların Osmanlı hükûmetine müdahelelerine ve belki de "*müşâreketlerine*", yani ortak olmalarına, sebep ve alet olarak kullanılan kapitülasyonların düzeltilmesi için yabancı devletlerce şart koşulan hususlardan biri de '*usûl-ı muhâkeme ve habsin ıslâhı*" idi. İstanbul'daki Avrupalı elçiliklerin kendi tabiyetlerinde bulunan suçluları Osmanlı makamlarına teslim etmemeleri ve bunların cezalandırılmasını Osmanlı hükûmetine bırakmamalarına '*can sıkılmakta ise de*', bunların teb'alarından zanlı ve suçlu olan kişileri '*şu bizim Zabtiye mahbesinin muhâkemesine bıraksınlar veya ma'lûm olan hâlde olan hapishânelerimize koysunlar demek*' de Osmanlı bürokratlarına bile insafla bağdaşır görülmüyordu. O halde sözü geçen düzeltmeleri yaparak, '*umûr-ı cezâiyyenin esâsı olan hapishâneler maddesine ne kadar himmet olunsa ve ne mikdar para sarf kılınsa*' havaya gitmeyecek, bununla idarî ve siyasî açıdan büyük bir fayda satın alınmış olacaktı.[38]

---

[38] İ.MM., nr. 497, melfuf Meclis-i Mahsûs mazbatası.

Malî engellere takılmadan bu konuda acil adım atmak isteyen bürokratlar, ilk iş olarak yapılmasına karar verilen Zabtiye tevkifhanesinin inşasını iki seneye yayarak, gerekli görülen 20,000 kese akçenin yıllık 10,000'er keselik iki taksitte bütçeye konulmasını önermişlerdi. Mevcut Zabtiye dairesinin bulunduğu yerin darlığı sebebiyle arzu edilen büyüklükte bir tevkifhaneyi buraya ilâve yoluyla tesis etmek mümkün değildi. Yeniden arsa alınması yoluna gidilmesi ise bu muhitteki fiyatların yüksekliği dolayısıyla zordu. O halde yapılması gereken, Bâb-ı Zabtiyye'nin daha geniş ve bu tür bir inşaatı yapmağa müsait bir mevkie taşınmasıydı. Bu hususta ilk akla gelen yer, Sultanahmed Meydanı'nın kuzeybatı ucunda yer alan Ticarethane ve hemen yanıbaşındaki Mehterhane arsası oldu. Bâb-ı Zabtiye buraya naklolunarak gerek tevkifhane gerekse muhakemat için ihtiyaç duyulan daireler oraya inşa edilecek, Ticaret Nezareti ise Zabtiye'nin halen bulunduğu yere taşınacaktı. Esasen hapishanelerin şehir dışına yapılması gerektiği fikri Osmanlı bürokratlarının da malumu idi. Bunun için Haliç kıyısındaki İplikhane'nin bu iş için kullanılması, bu mümkün olmaz ise sur dışında münasip yerler bulunması fikirleri öne çıkmıştı. Ancak yer arama ve keşiflerin yapılması ile böyle bir hapishanenin *'nizâmât-ı dahiliyyesi'*nin işin masraf tesbiti sonrasına bırakılmasına karar verildi.[39]

Bu hareket planı önce Meclis-i Vükelâ'ya, oradan da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın *'hapishânelerin mazbatada beyân olunan usûle tatbîken tanzîm ve tefrîki diyânetçe ve devletce ve insâniyetce pek muktezi ve mühim bir madde olduğu'*nu belirttiği üst yazısı ile Mabeyn'e arz edildi. Nihayet irade-i seniyyenin çıkması ile de resmiyet kazandı. Ancak Meclis-i Tanzimat'ın işi henüz bitmemişti. Çünkü teşebbüs edilen hukukî ve adlî tanzimatın omurgası sayılabilecek yeni ceza kanununun da bir an önce son haline getirilip ilânı şarttı. Nitekim 9 Ağustos 1858'de yeni ceza kanunu yürürlüğe sokularak bu mesele halledildi.[40]

---

[39] İ.MM, nr. 497, Meclis-i Mahsus mazbatası.

[40] Yeni ceza kanununun matbu nüshalarının Osmanlı topraklarındaki bütün kaza, livâ ve eyalet meclislerine ve selefden halefe devrolmak şartıyla valiler, mutasarrıflar ve kaimmakamlara gönderildiği ve o tarihe kadar geçerli ceza mevzuatının yeni Ceza Kanunnamesi'nin ulaşmasından sonra ilga edilmiş sayılacağına dair Bâbıâli'den

Yeni ceza kanununda ağırlık derecelerine göre *cinayet*, *cünha* ve *kabahat* olarak üçe ayrılan suç gruplarından ilkine daha ziyade idam ve hapisle birlikte ağır işlerde çalışmayı da içeren kürek cezası verilirken; pek çok cünha ve kabahat suçu için ise para cezası, sürgün ve kalabendlik gibi cezaların yanısıra ilki için "*te'dîb*" ikincisi için de "*tekdîr*" maksadıyla 1 haftadan 3 seneye dek hapis cezaları öngörülmüştü. Hapisle cezalandırılacak söz konusu bu hafif ve orta dereceli suçlardan başlıcaları arasında yaralama ve silah çekme (mad. 168-191); hırsızlık ve yankesicilik (mad. 216-230); ırza geçme, zorla tecavüz (mad. 197-202); kız kaçırma, çocuk kaçırma (mad. 203-206); çocuk düşürtme (mad. 207-212); asker, zabtiye ve mülkiye tarafından zorla haneye girilmesi (mad. 105); irtikap ve suistimal (mad. 82-93; 94-102); yalancı şahitlik ve yemin (mad. 207-212); devlet görevlileri de dahil olmak üzere suçlu ve mahkum saklama (mad. 117-121); telgraf haberleşmesini ihlâl (mad. 134-136), ruhsatsız matbaa açma ve yasak yayınları basıp dağıtma (mad. 137-142) ile evrak taklidi (mad. 122-129; 148-162) gibi fiiller bulunuyordu.[41]

---

vilayetlere gönderilen talimatname için bkz. A.MKT, nr. 335/12 (18 Rebiyü'l-âhır 1275/ 25 Kasum 1858). Ceza Kanunnamesi'nin hükümlerinin ahaliye yeterli derecede anlatılması ve köyler ile kasabalarda topluluklara okunarak açıklanması için idarecilere gönderilen matbu nüshaların yanısıra Sivas Sancağı'na ahaliden isteyenlere 6.5 kuruşa satılmak üzere 562 nüsha gönderildiği ve halkın neyin suç olduğunu öğrenip sonradan alacağı cezaya rıza göstermesi için onlara açıklamada bulunacak köy imam ve muhtarlarına da birer nüsha verildiğine dair Sivas Meclisi'nden merkeze gönderilen yazı için bkz. A.MKT.UM, nr. 387/15 (selh-i Cemaziyü'l-evvel 1276/ 26 Kasım 1859).

41 Bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, 835; 851-853; 861; 868-869. Ceza kanununun çıkışından hemen sonraya, 1274-1278/1857-1861 devresine ait "*Rumeli eyaleti mahbûshânesine getirilip tutulan*"lara ait düzenlemiş bir kayıtta tutuklu ve hükümlülerin itham edildiği suçlar şu şekilde listelenmiştir: Katil (104), eşkıyalık-yol kesme (72), hırsızlık (52), gasp ve yankesicilik (27), darp (10), silah çekme (9), zulm ve teaddi (6), yaralama (6), kız kaçırma ve bekaret bozma (6), sahte yol tezekeresi düzenlemek (4), askerden firar (3), at hırsızlığı (3), devlet aleyhinde fesad teribi (3), ahaliyi kışkırtma (3), zabtiyeden firar (2), haneye tecavüz (2), kumar oynatma (2), edebsizlik (2), aile içi geçimsizlik (2), kefâlet (2), bıçak çekme (1), dövüşme (1), gece fenersiz dolaşma (1), serserilik (1), fuhuş (1), yangın (1).

Mamafih ceza ve infaz hukuku ile muhakemat usûlü alanında atılan "yenilikçi" adımlar, devletin her yönden yeniden yapılandırılmasını savunan ve bununla ilgili yürütülen çalışmaları ısrarla takip ettiği anlaşılan İngiltere Elçisi Canning'i pek tatmin etmiş değildi. Altı ay önce resmen istifa etmiş olmasına rağmen İstanbul'dan ayrılmamış olan Büyükelçi, memleketine dönmeden hemen önce kaleme aldığı son raporunda idarî ve malî konularda girişilen reformları değerlendirmiş, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması'nın üzerinden geçen zaman içinde değişen pek bir şeyin olmadığını Londra'ya bildirmişti. Büyükelçi'ye göre rüşvet devam ediyor, karma mahkemelerin kurulmasına rağmen adlî teşkilatta mevcut eksikler ile sıkıntılar sürüyor ve beklenen yeni kanunlar bir türlü çıkmıyordu. Hapishanelerin ıslahı (*amendment of prisons*) ile posta idaresinin ve zabtiye (*police*)nin daha iyi çalışması için komisyonlar teşekkül ettirilmiş, ancak bunların yürüttüğü çalışmalar henüz pratik bir iyileşmeye yol açmamıştı. Canning'in yeniden yapılanma açısından önemli gördüğü ve henüz bir ilerleme gözlemlemediğini belirttiği diğer hususlar ise; bütçenin ilânı, Rum Kilisesi'nin ıslahı, yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinebilme hakkı ve haraç yerine bedel-i askeriyyenin kabulüne rağmen Gayrımüslimler'in orduya girmesinin engellenmesi meseleleri idi. Canning'e göre, bütün bunlar hesaba katıldığında, Avrupa'daki resmî ve hususî kuruluşlar ile basın çevrelerinde, "Osmanlı Devleti'nde Reform" ile ilgili çatlak seslerin çıkması ve rahatsızlıkların dile getirilmesi pek de sebepsiz sayılamazdı.[42] Bununla beraber, Canning'in hayata geçirilmelerini olumlu gördüğü teşebbüsler de yok değildi. Meselâ demiryolları ve telgrafın hızla yayılması, borçların hali ve İngilizler lehine neticelenen bazı ihaleler bunlar arasındaydı. Ancak elindeki kaynakları "reformlar" için kullanması gereken padişahın çok para harcayarak sarayının yanına bir tiyatro yaptırması, dairesini en pahalı mücevher ve mobilyalar ile döşetmesi ve eğitimin eski usul üzre din ağırlıklı yürütülmesi olumlu gelişmeleri gölgeliyordu.[43]

---

[42] FO, 78/1637 (Memorandum, Viscount Stratford de Redcliffe to the Earl of Malmesburg, Constantinople, Oct. 22, 1858), s.12.

[43] FO, 78/1637, s.13.

Yaklaşık 30 senedir Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması ile meşgul olan Büyükelçi, yapmış olduğu bu tenkit ve tesbitlerde kendi nokta-yı nazarından pek haksız sayılmazdı. Yeni ceza ve usûl kanunnameleri tertip edilmiş, karma mahkemeler kurulmuş ve mevcut mahbeslerin ıslahı için ilk adım atılmış olmasına rağmen, gerek muhakemat gerekse ceza infaz usûlünde henüz kayda değer bir fark ortaya çıkmamıştı.

Bununla beraber, demiryolu ve telgraf gibi yeni nakil ve haberleşme vasıtalarının tesisinde umulanın ötesinde bir ilerleme kaydedilmişti. Çünkü kendi açısından pratik bir fayda görmediği ve fakat siyasî mülâhazalarla kendisini bir şeyler yapmak zorunda hissettiği alanlarda ayak direyen Bâbıâli bürokrasisi, tahkim etmeye çalıştığı merkezî idarenin nüfuzunu askerî, siyasî ve iktisadî olarak güçlendireceğini düşündüğü yeni teknolojilerin hükümranlık alanında kurulmasına mümkün mertebe destek veriyordu.[44] Zamanın bu ve benzeri büyük altyapı yatırımlarının inşaat ve işletme imtiyazlarını Batılı devletler arasında kendisine dost gördüklerinden gelen sermayedarlara veren ve dış borç ödemelerinde mükellefiyetlerini yerine getiren Osmanlı idaresi, halkı ile arasındaki yöneten-yönetilen ilişkisini değiştirebileceğinden korktuğu hukukî, adlî ve idarî reformlarda ise o sıralar İngiltere'nin benzer talepleriyle karşı karşıya kalmış Brezilya hükûmeti ile aynı yola başvurmaktaydı: *Para igle ver*, yani "İngilizler'e yutturmak için" kanun yapmak.[45] Kırdan şehre göç, iç siyasî mücadeleler, servet dağılımında dengesizlikler yaratan kapitalist ekonomiye geçiş gibi sebeplerden dolayı

---

[44] XIX. yüzyılın en hızlı yazılı haberleşme vasıtası olan telgrafın, Osmanlı sarayı tarafından tanınması, Morse tarafından İngiltere'de ilk imtiyazın alındığı ve Britanya İmparatorluğu topraklarında telgrafın tesisine başlandığı 1837 yılından on yıl sonra gerçekleşmiş ve birkaç senelik beklemeden sonra Kırım Harbi akabinde padişaha başvuran İngiliz ve Fransız müteşebbisler Edirne-Şumnu ve İstanbul arasındaki ilk hattın çekilmesi için gereken müsaadeyi almışlardı, bkz. Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı !: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, 47 ve 61.

[45] Alan Rouquié, *Latin Amerika'da Askerî Devlet*, çev. Cüneyt Akalın ve diğerleri, İstanbul 1986, 41.

toplum yapısında bir altüstoluşun yaşandığı XIX. yüzyılda Osmanlı bürokratları da pek çok başka ülkedeki meslekdaşları gibi[46], siyasî krizi aşmak ve iktidarlarının dayanağı olan sosyo-politik ilişkiler ağını muhafaza etmek istiyorlardı. Devlet idaresinde ve ceza hukukunda kendini gösteren bürokratikleşme ve merkeziyetçilik politikası bu gayretin neticesiydi.

Yeni Ceza Kanunnamesi'nde öncekilere oranla daha sık yer verilen hapis cezasının infaz edileceği taşradaki ilk Osmanlı hapishanesi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Eylül 1859'da Yanya'da açılmıştı. Yanya'daki mevcut mahbes terk edilirken bunun yerine 38,800 kuruş maliyetle küçük de olsa yeni bir "*habshâne*" inşa edilmişti.[47] Ancak Os-

---

[46] Fransa'da ceza reformu alanında atılan dört köklü adım da, XIX. yüzyıldaki dört devrimi (1789, 1830, 1848, 1871) takiben atılmıştı (Patricia O'Brien, 20-21). Peru'daki ceza reformu ise *caudillismo* olarak bilinen sosyo-politik kargaşa sürecinde hayata geçirilmişti (Carlos Aguirre, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, 1830-1940*, 45). İspanya'dan bağımsızlığını kazanıp yeni bir cumhuriyet olarak ortaya çıkan Peru'da cezalandırma ve iç güvenlik alanında atılan adımlar, bir taraftan "cumhuriyet ve eşitlik" diğer taraftan ise "hümanizm ve reform" söylemlerine atıfla meşrulaştırılıyordu. Bununla beraber, yeni devletin kurucu babalarının "gizli gündemi"nde mülkiyet haklarını korumak, Kızılderili ve siyahî nüfusu siyaseten kontrol altına almak, gerekli iş gücü kaynağını garanti altına almak ve İspanya'ya karşı kazandıkları askerî zaferi iç siyasî istikrar ile daimî hale getirmek gibi kaygılar mühim bir yere sahipti (Aguirre, 51).

[47] *İ.MVL*, nr. 18485 (12 Safer 1276). Yanya'da bu tarihten iki sene önce bir "polis hapishanesi" inşasına teşebbüs edildiğini biliyoruz (*İ.DH*, nr.25749). Nitekim, yeni hapishane inşaatıyla ilgili yazışmalarda geçen "eski hapishane" ile de burası kasdedilmiş olabilir. Meclis-i Vâlâ'nın tasdiğine sunulan masraf ve iş dökümünde, yeni hapishanenin inşası için Dülgerbaşı Dimitri'ye 15,000 kuruş ödendiği ve eski mahbesin de 14,000 kuruş bedel ile kendisine temlik edileceği belirtilmekteydi. İnşaat için gerekli paranın kalanı 5,000 kuruş tenzilatla mahallî mal sandığından karşılanacaktı. Yeni yapılan hapishanenin pek büyük olmayan taş bir binadır.

Yeni binalarıyla hapishanelerin müstakil birer müessese şeklinde ortaya çıkmaları, "mahbes" kelimesinin bu yeni yapıyı tanımlamağa uygun olmadığını düşünen Osmanlı bürokrasini Canning'in kullandığı "*prison*" kelimesine karşılık olarak "hapishane" şeklinde yeni bir ıstılah ihdasına itmişti. Dilde yaşanan "mahbes"den "hapishâne"ye bu geçişe, Gordon'un senelik ev kirası karşılığı olan 25,000 guruşun tahsisi ile alâkalı Mayıs 1858 tarihli irâdede de rastlıyoruz, *İ.HR*, nr. 8216. Oysa Gordon iki sene önce İstanbul'a geldiğinde görevi "*mahbeslerin tanzîmâtını müzâkere*" olarak belirtilmişti.

manlı idaresinin attığı bu ve benzeri birkaç küçük adım, Osmanlı ceza hukuku ve ceza infaz tatbikatını Elçi Canning sonrasında da takip etmeyi bırakmadığı anlaşılan İngiliz hükûmetini tatmin etmiyordu. İngiltere'nin İstanbul'daki Elçisi Henry Bulver'ın, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti'ne sunduğunu belirttiği 30 Mart 1860 tarihli bir notada[48], Osmanlı toprakları ve bilhassa İstanbul'daki hapishanelerin hallerinin *'insâniyete külliyen münâfi'* olduğunun altı çizilmiştir. İngiltere hükûmetinin bu müdahelesini, Osmanlı hapishanelerinin vaziyetini *'İngiltere teb'ası ve mahmilerine dokunan böyle bir madde'* şeklinde tasvir ederek meşrulaştırmaya çalışan Elçi, Osmanlı Devleti'nin bu konuda çok kereler taahhüdlerde bulunmasına rağmen hapishanelerin halinin değişmemesi karşısında "ikaza mecbur kaldıkları" şeklindeki açıklamasıyla da Osmanlı içişleri sayılabilecek bir alandaki diplomatik çıkışı haklı göstermeye çalışır.

Elçi Bulver'a göre, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî sıkıntılar tam anlamıyla bir reform (*ıslahat*) yapılmasına mâni ise de, halihazırdaki kötü halin düzeltilmesine çalışılmaması için yeterli bir sebep değildi. Kendisinin bu yüzden bazı tedbirlerin hayata geçirilmesi teklifinde bulunma cesaretini gösterdiğini belirten İngiliz Elçi, Bâbıâli bürokrasisini Osmanlı ricali üzerinde müessir olduğu bilinen bir silahla, yani mevcut halin *'Avrupa'da bir sû-i efkâr husûlünü beraberinde getireceği'* şeklindeki örtülü bir tehditle, harekete geçirmeye çalışmaktaydı. Bulver'ın Osmanlı mahbesleri/hapishanelerindeki insan manzara-

---

Erkek tutuklu ve mahkumlara mahsus bu ilk taşra hapishanesi gibi, Mayıs 1866'da inşasını Meclis-i Vâlâ, Maliye Nezareti, Sadaret ve Saray'ın tasdik ettiği ilk kadınlar hapishanesi de yine aynı şehirde yapılacaktı. Yanya'da o sırada kadın mahkum ve tutukluların kapatılması için kiralanmış olan evin resmî yazışmalarda *"hapishâne ittihâz olunan hâne"* şeklinde tanımlanması da, dilde ve zihinlerde artık her kapatma mahalline bu ismin verilmeye başlandığını göstermektedir. Son derece harap vaziyetteki bu kiralık yerin aylık kirası 75 kuruştu. Bunun yerine yapılması düşünülen kargîr hapishane binası için önce 4000 kuruşa bir arsa alınması ve yapılan keşfe göre 10,000 kuruşa mal olacak bir inşaata girişilmesi öngörülmüştü, bkz. *İ.MVL*, nr. 24381.

48 İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde yaptığımız inceleme sırasında, Londra'dan İstanbul'a gönderilen söz konusu bu talimata rastladık. Devrin İngiliz Dışişleri Bakanı Earl Russell'dan Elçi Henry Bulver'a gönderilen Bâbıâli'ye 'Türk hapishanelerinin bozuk halini' sorması hakkındaki talimat için bkz. FO, 78/2436, s. 227.

larını tasviri oldukça açık ve can yakıcı ama yersiz değildi. Osmanlı mahbuslarının *'vahşi hayvanlar gibi vahîm mahallerde tevkîf olunduğu'*na dikkat çeken Bulver, bunların en azından yaz aylarında çeşitli imalat işlerinde çalıştırılıp çadırlarda kalabilecekleri ve böylelikle kapalı mekânlarda başlarına bela olan sağlık problemleriyle karşılaşmayacaklarına dikkat çekmişti. Böylesi bir sınaî meşguliyet mahkumların *'ıslâh-ı ahlâklarına'* katkıda bulunurken, halihazırda *'bir şeye yaramayan'* ve devlete oldukça masraf çıkartan mahbusların bu faaliyetiyle *'Devlet-i 'Aliyye hakkında dahi bir hüsn-i efkâr hâsıl olacağı âşikâr'*dı. İngiliz Elçi mahbusların ne işler yapabileceği hakkında da kafa yormuş ve imalatın gerekli görülmediği hallerde mahbusların âtıl kalmış madenler ve yol inşaatlarında çalıştırılabileceği görüşünü dile getirmişti. Mahbusların dışarda olacağı dört ay zarfında hapishaneler *'hiç olmazsa'* temizlenebilir ve bir nebze olsun mahbusların *'refâh ve istirâhatini'* arttıracak şeyler yapılabilirdi. Böylece *'bir usûl-ı ıslâhât'*a geçilinceye kadar yürürlükte kalacak *'bazı hapishane nizâmâtı'* da tertip edilmiş oluacaktı.[49]

Yaklaşık on sene evvel Osmanlı mahbuslarının kapatılacağı dört duvar arasının nasıl olması gerektiğini Osmanlı hükûmetine öğretmeye çalışan İngiliz Elçiliği, geçen yıllarda inşa edilen "kondu-hapishaneler"deki manzaralar karşısında dehşete düşüp bu kez de mahbusların Osmanlı tabiriyle "hayme-nîşîn"leştirilmesini, yani göçerler gibi çadırlarda yatıp kalkan birer açıkhava işçisi olarak "ıslah" edilmelerini gündeme getirmekteydi. Nasıl Canning'in Osmanlı hükûmetine sunduğu hapishane binası modeli, o tarihlerde İngiltere'deki tecrit ve zorunlu çalışma esaslı *penitentiary* sisteminden farklı bir *prison alaturca* öngörüyor ise; çadırlarda yatıp kalkan mahbusların açık havada çalışmalarına dayalı Bulver'ın önerisi de yine Osmanlı şartlarına göre geliştirilmiş melez bir öneriydi.

Bâbıâli, Elçi Bulver'in yazısını önce Meclis-i Tanzimat'a ve dört ay sonra da fikrini almak üzere Zabtiye Müşirliği'ne iletti. Bir ay sonra gelen cevabî yazıda, *'dar ve uygunsuz habshânelerde tahammülden ziyâde bu-*

---

[49] Sir Henry Bulver'ın söz konusu takririnin Bâbıâli Tercüme Odası'nda yapılan tercümesi için bkz. *İ.DH*, nr. 31279.

lunan mahbûsînin görmekde oldukları ızdırâb'ı ortadan kaldıracak, '*sıhhat-ı ahâliye fâ'ideli*', mülkî ve malî açılardan yararlı olarak tasvir edilen mahbusların madenler ve yol inşaatlarında çalıştırılma teklifine destek veriliyor; bilhassa kürek ve prangabendlik cezası almış ağır suçluların hapishane dışı çalışmaya sevkedilebileceği görüşü öne sürülüyordu. Zabtiye müşirine göre, bu "çalışma kampları"nın neresi olacağı, buranın ne kadar nüfusa ihtiyaç duyduğu, mahkumların orada barınma ve muhafazalarının ne şekilde sağlanacağı araştırılmalıydı. Ayrıca ilerde gereği yapılmak üzere, Lapseki'ye birbuçuk saat mesafede bulunduğu söylenen zengin kömür madeni için de şimdiden tahkikat başlatılmalıydı. Sadece kürek ve pranga mahkumlarının değil hapis cezası almış olanların da dışarıda çalıştırılabileceğini düşünen müşir paşaya göre, bu ikinciler de İstanbul'a yakın yerler ve uygun diğer bölgelerde yol inşaatı ve fabrikalar benzeri '*fâ'ideli meşâgilde*' uygun bir ücret karşılığı istihdam edilebilirdi.

Zabtiye Müşirliği, Bulver'ın hapishanelerde hayata geçirilmesini talep ettiği bazı geçici düzenlemeler ve iyileştirmeler hususunda da onunla hemfikirdi. Müşir paşaya göre, daha önce inşasına karar verilmiş olan Bâb-ı Zabtiyye ile '*muntazam habshâneler*'in inşasının ertelenmesi yüzünden ortaya çıkan izdiham, bu alanda yapılabilecek olanları sınırlamaktaydı. Buna rağmen eldeki fizikî ve malî imkânlar müsaade ettiği kadar mahbuslar arasında tefrike gidilebilir; ağır, orta ve hafif suçlular (*cinâyet, cünha, kabahat*), sorguya alınanlar, hakkında tahkikat yapılanlar ve borçluların birbirlerinden ayrı hapsedilmeleri için Tahir Paşa arsasına inşa olunmuş olan hapishane ve hastahaneye yapılacak 50-60,000 kuruşa mal olacak bazı ilâveler ile hapishanelerde 5000-6000 kuruş maliyetli bazı tamirat ve genişletmeler sayesinde kalabalık meselesi biraz olsun halledilebilirdi. Kezâ mahbuslara verilen kuru ekmeğe hiç olmazsa bir öğün çorba ilâve olunabilir; haftada bir kere çamaşırları yıkattırılabilir, dış ve iç elbiseleri ile keçe, kilim gibi üzerinde yatıp oturabilecekleri bir şey verilebilir; aydınlanma için gereken malzeme sağlanabilirdi.[50]

---

[50] Müşir paşaya göre, mahbuslara çorba verilmesi ve çamaşırlarının yıkattırılması maddeleri için 1000 kişi için yapılan hesaba göre aylık 5000 kuruş masraf lâzımdı. Zaten

Zabtiye müşirinin Bulver'in teklifi hakkındaki görüşlerini ancak dört ayda alan Bâbıâli, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, konuyu sene sonuna kadar sürüncemeye terk etti. Yılbaşına kadar sabretmiş gözüken İngiltere Elçiliği, 5 Ocak 1861'de bu kez dava vekili (*judge*) Edmund Stanley imzalı yeni bir projeyi Hariciye Nezareti'ne sundu. Tercüme Odası'nda yapılan çevirisi Bâbıâli'ye sunulmuş yazısında Stanley, Osmanlı Devleti'ndeki ağır suç mahkumlarının (*ashâb-ı cinâyât*) '*iskân ve terbiyesi için bir çiftlik te'sîsi*', yani açık havada bir zorunlu çalışma kampı kurulmasını teklif etmekteydi. Uzun süre hapis cezası almış kişilerin böylesi bir ceza infaz merkezi sayesinde hem '*san'atla iştigâl*'i sağlanacak, hem de dört duvar arasına nisbetle '*sıhhatleri muhâfaza*' edilebilecekti. Ayrıca böylelikle mahbusların masraflarını çıkarmaları mümkün olurken, tahliye edildiklerinde '*ırz ve namuslarıyla esbâb-ı maişetlerini istihsâl*'lerinin de zemini hazırlanmış olacaktı.

Sadece mahbusların hayatında sağlanacak iyileşmeler üzerinden Osmanlı bürokratlarını ikna etmenin zor olduğunu düşünmüş gözüken Mr. Stanley, kurulmasını teklif ettiği "ceza çiftliği" (*ferme pénale*)ni daha cazip kılabilmek için, bunun Osmanlı topraklarında geçerli ziraat usulünün ıslah edilmesine katkıda bulunacak bir '*numûne ve eser*' olma ihtimaline de dikkat çekmişti. Böylelikle '*emr-i idâreleri elyevm devlete bir bâr-ı kirâm*', yani idareleri devlete "büyük bir yük" olan kişilerden '*fâ'ide istihsâli*' mümkün olacaktı. Bunun için şunlara ihtiyaç vardı: Ziraatten anlayan bir idareci, 30,000 dönümlük bir arazi, mahbusları bir rençber ya da ziraî amele olarak yetiştirecek 6 usta, hademeler ve gardiyanlar ile bir müdür vekili. Çiftliğin İstanbul'a 10 saat mesafede bir yerde kurulmasını teklif eden İngiltere Elçiliği dava vekili, başlangıç için 200 mahkumun buraya nakledilebileceğini ve kurulacak bir komisyonun tesisi üç ayda bir teftişinin yerinde olacağını da projesinde belirtmişti. Stanley, tasarının Osmanlı hükûmeti nezdinde kabul gör-

---

aylık 2000 kuruş katık tahsisatı mevcut ise de mahbus nüfusunun artması yüzünden bu rakam yetersiz kalmış, bunun bir senelik tutarı olan 24,000 kuruşun padişahın şifahî talimatı üzere Ramazan ayında Müslüman mahbuslara ve Haseki Bîmarhanesi'nde bulunan kadın tutuklulara akşam ve sahurda yemek ve Hristiyan mahbuslara günlük 40 para verilmesi için harcanmıştı.

mesi halinde daha ayrıntılı bir rapor sunmaya hazır olduğunu da not düşmüştü.[51]

Elçi Bulver'in notasına dair Zabtiye Müşirliği'nin kanaatini ve tekliflerini 10 gün sonra, yani 15 Ocak 1861 tarihinde görüşen Meclis-i Tanzimat, Zabtiye hapishanesi ve hastahanesine yapılacak ilâveler ile hapishaneler tahsisatına yapılacak aylık 3000 kuruş zammı onayladı. Mahkumların hapishane dışında çalıştırılmaları yönünde İngiltere Elçisi'nden gelen ve Zabtiye müşiri tarafından da yerinde bulunan teklif de, Ceza Kanunnamesi'nin "*muvakkat kürek, kezalik ba'de't-teşhîr devletin ta'yin edeceği yerlerde üç seneden onbeş seneye kadar demirbend olarak hidemât-ı şâkkada kullanılmaktır*" şeklindeki 21. maddesine ve cünha ve kabahat mahkumları "*devletce ta'yîn olunan usûl ve nizâm ve hâllerine göre ve kendilerinin isti'dâdı olan münâsib işler ile iştigâl olunur*" şeklindeki 34. maddesine atıfla kabul edilmişti. Zabtiye müşiri her iki grup mahkum için de bunun tatbik edilebileceğini belirtmiş; ağır ceza mahkumlarının gönderilecekleri yerlerin tayini ve bunların oralarda ne şekilde muhafaza edilecekleri hususları Meclis-i Vükelâ'ya bırakmıştı. Zabtiye Müşirliği bu hususla alâkalı etraflı bir araştırma yaparak hazırlayacağı raporu Meclis-i Tanzimat'a sunacak ve buradaki incelemeden sonra uygulamanın ne şekilde olacağına karar verilecekti. Birkaç sene sonra, "taşra kürek merkezleri" olarak karşımıza çıkacak bu yeni ceza infaz merkezlerinin yanısıra, taşradaki hapishanelerde yapılacak '*ıslâhât-ı mümkine*'nin icrası çerçevesinde mahallî idarecilere bazı uyarılarda bulunulması da, Meclis-i Tanzimat'tan Sadaret'e sunulan tavsiye kararları arasındadır.[52]

Nitekim üç hafta sonra taşraya gönderilen 15 Şaban 1277/ 26 Şubat 1861 tarih talimatnamede, ülkede bulunan hapishanelerin genişletilmesi ve temizlenmesiyle bir '*hey'et-i muntazamada bulundurulmak üzere ıslâhât-ı külliyye*' gerçekleştirilinceye değin hapishanelerin ne vaziyette bulunduğu ve mahbus nüfusunun çok olması halinde bunların istenildiği şekilde muhafaza edilip edilemediğinin bildirilmesi isten-

---

[51] HR.TO, 235/10.

[52] *İ.DH*, nr. 31279 (25 Receb 1277/6 Şubat 1861).

di.[53] Buna cevaben Ankara'dan gönderilen yazıda, hapishanede inceleme yapmak üzere idare meclisinin bir memur tayin ettiği belirtiliyor, bu kişinin zabtiye kâtip ve çavuşlarıyla gittiği hapishanede mahbuslarla ilgilendiği ve binaların temizliğine başlandığına dikkat çekiliyordu. Verilen bilgiye göre, bu bölgede pranga mahkumu ağır suçlular gündüzleri *'hidemât-ı süfliyye'*de istihdam edilip geceleri hapishaneye geri gönderiliyordu. Ancak, sorgusu ya da yargılanması devam eden zanlı ve tutukluların yanısıra hırsızlık ve daha ağır suçlardan hüküm giymiş bir kısmı göçer Kürd çok sayıda *'kuvvetli ve şeci' âdemler*'in de hapsolunduğu Ankara hapishanesi, kerpiç duvarları ve ahşap kapılarıyla yeterince güvenli değildi. Öyle ki geçmişte bazı güçlü kuvvetli mahbusların, ayaklarının biri geceleyin tomruğa konulmadığı için, ayaklarındaki demirleri kırmayı başardığı ve sabahleyin hapishane kapısı açıldığı sırada ellerine aldıkları demirlerle zabtiyelere saldırarak bunların belindeki silahları kapıp firar ettiği vâkiydi. Ankara hapishanesinde başlatılan yeni düzenlemeler sırasında yeni bir firar teşebbüsünün ortaya çıkartıldığını belirten mahallî idarenin verdiği bilgiye göre, hırsızlıktan mahkum Osman, Mustafa ve bunun kardeşi Mehmed adlı kişiler geceleyin hapishaneyi yakarak bu esnada yaşanacak telaş sırasında kaçmayı planlamışlardı. Bu ve benzeri olayların önüne geçmek için demir kapılı ve kârgir hapishane binalarına duyulan ihtiyaç da, istikbaldeki *'küllî hapishane ıslahatı'* çerçevesinde dikkate alınır umuduyla, Ankara Meclisi'nin yazısında yerini almıştı.[54]

Zaten pek sağlam olmayan Kal'a-yı Sultaniyye hapishanesinde de o tarihlerde her gece yeni bir firar vak'ası yaşanır olmuş; yol kesmek, hayvan hırsızlığı, serserilik gibi muhtelif suçlardan burada tutulan mahkumların bir bir hapishane duvarını delmesi Meclis-i Vâlâ'nın gündemine girmişti. Bâbıâli'den mahalline gönderilen talimatta, bir kısmı halen yakalanmamış olan firarî mahkumların bulunması ve bunların muhafazasından mesul memurların değiştirilmesi isteniyordu.[55]

---

[53] A.MKT.UM, 480/81'de, Ankara İdare Meclisi'nin, tarihi ve içeriği belirtilerek bu talimatnameye cevaben kaleme alındığı bir yazısı bulunmaktadır.

[54] A.MKT.UM, 480/81 (24 Zilhicce 1277/ 3 Temmuz 1861).

[55] A.MKT, 408/57 (14 Zi'l-ka'de 1276/ 3 Haziran 1860).

Taşra idarelerinin merkeze göndermekle mükellef tutuldukları üç aylık suç/suçlu jurnallerinden 1276 (1860) senesi Haziran-Ağustos aylarına dair Edirne'den gönderilende de oradaki hapishanenin darlığı dile getirilmiş ve bir hayli masraf gerektirdiğinden hapishanede ihtiyaç hissedilen genişletmenin bir türlü yapılamadığından şikâyet edilmişti.[56] Kezâ Güzelhisar-ı Aydın'daki hapishane de mevcut mahbus nüfusuna kifâyet etmez hale gelmiş; bunu aşmak için kaimmakam konağı bitişiğindeki altı kubbeli eski ve terkedilmiş hamamın tamir edilerek hapishane haline getirilmesi kararlaştırılmıştı. Mahkumların '*şuraya buraya konulmasında emniyet hâsıl olamıyacağı*'na dikkat çeken Meclis-i Vâlâ heyeti, gerçekten gerekli olduğuna hükmetiği 9000 kuruşluk bu "hamamdan bozma hapishane" projesine onay vermişti.[57]

Bundan bir sene sonra Yanya'dan merkezî hükûmete gönderilen bir yazıda, daha iki sene önce yapılmış hapishanenin '*pek fenâ ve uygunsuz*' halde olduğu ve tamirat yapılması gerektiği belirtiliyordu. Konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ, Yanya ve barındırdığı kalabalık sebebiyle benzer bir durumda olan Ma'âdin kaim-makamlığı hapishanelerinin mahallî meclisler marifetiyle tamir edilip genişletilmesine onay vermişti.[58]

Girit adasının idarî merkezi olan Hanya'daki hapishane de, mahbus nüfusunun çokluğu yüzünden genişletilmesi gündeme gelen erken tarihli örneklerden biridir. Sadaret'e gönderdiği 5 Safer 1278/ 12 Ağustos 1861 tarihli yazısında, Girit hükûmetinin bir iki seneden beri göstermiş olduğu zaafiyet sebebiyle bir saatlik mesafeden borçlu bir adamın getirtilmesine dahi güç yetirilemediğinden ve giden memurlara '*vali paşa kendisi gelsin de istediği âdemi alıp getirsin*' şeklinde cevap verildiğinden şikâyet eden Vali İsmail Paşa, bunun neticesinde meydanı boş bulan '*erâzil ve eşkıya*'nın ahaliye baskı yapıp haraca bağladığından bahsetmişti. Kendisinin adaya gelişinden sonra vaziyeti yoluna sokmak için gayret gösterdiğini söyleyen İsmail Paşa, kâtil, hırsız ve yol

---

[56] A.MKT.UM, 435/96 (28 Rebiyü'l-evvel 1277/ 14 Ekim 1860).

[57] İ.MVL, nr. 19567 (13 Cemâziyü'l-âhır 1277/ 27 Kasım 1860)

[58] İ.MVL, nr. 20692 (10 Receb 1278/ 11 Ocak 1862).

kesen 69 kişinin yakalanarak hapse konulduğuna dikkat çekmişti. Vali Paşa'nın Sadaret'ten talebi, iyice dolan hapishanede izdiham ve taaffün sebebiyle humma ve tifus gibi hastalıkların ortaya çıkmaması için yeni bir hapishane binasının tahsisi yönündeydi. Adada yakalanacak hafif suç zanlılarının Hanya'ya gönderilmeyip mahallî mahbeslerde tutulmaları ve sadece yargılanma sonrası mazbatalarının gönderilmesiyle yetinilmesi hakkında kaza müdürlerine talimat verdiğini belirten Vali İsmail Paşa, ağır suçluların ise Meclis-i Kebîr-i Eyalet'te muhakeme edilmeleri gerektiğinden merkeze gönderilmelerinin emrolunduğunu ve bunun da Hanya'da yeni bir hapishane inşasını mecburî kıldığına işaret etmişti.[59]

İsmail Paşa'ya göre, mevcut hapishaneye ilâveten kullanılabilecek mekânlar arasında en münasibi, Hanya şehir merkezinde Venedik zamanından kalma kârgîr mahzenlerdi. Geçmişte tersane olarak kullanılagelmiş bu yerlerden biri, tamir geçirdikten sonra '*muhkem ve mazbûtca bir habshâne*' olabilirdi. Bu hususta bir irade çıkmasının oldukça vakit alacağını bilen Vali Paşa, her ne kadar başka yerlerin valilerine bu yolda bir yetki verilmiyor olsa da Girit'in bunlarla karşılaştırılamayacak bir konumda olması hasebiyle valisine bu ve buna benzer hususlarda yetki verilmesi talebini de satır aralarında ifadeden geri durmamıştı. Girit Valisi'nin raporunu gündemine alan Meclis-i Vâlâ, Ebniye Nizamnamesi'nin '*taşralarca hapishâne ve kal'a ve kışla gibi te'hîr kabûl etmeyecek ebniyye-i miriyyenin nihâyet onbin kuruşa kadar masrafla tesviyesine mübâşeret olunarak keşf defterinin dahi irsâli*' şeklindeki ikinci maddesinin Vali'nin istediği yetkiyi kendisine verdiğinin altını çizmiş ve söz konusu mahzenin bu yetki çerçevesindeki masrafı aşmamak hususuna dikkatle hapishaneye dönüştürülmesini kabul etmişti.[60]

Rumeli'deki Bihke kasabasında bulunduğu belirtilen ve harap iki üç ufak ahşap odadan müteşekkil bir mekân olarak tarif edilen '*habshâne*'nin de mevcut haliyle devamı mümkün değildi. Birçok hapishanede olduğu gibi burada da, mahbusların muhafazasından mesul zabti-

[59] İ.MVL, nr. 20257 (9 Safer 1278).
[60] İ.MVL, nr. 20257.

ye memur ve neferleri için bir yer olmadığından, adı geçen görevliler hapishane kapısı önünde bekleşip duruyorlardı. Ancak bir kasaba hapishanesini pâyitahtta Meclis-i Vâlâ'nın gündemine getiren şey, resmî yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, mahbusların ne surette muhafaza edileceği kaygısından ziyade Bihke'nin coğrafî konumuydu. Bihke Kalesi içinde bulunan söz konusu hapishanenin, oraya gidip gelen Avusturyalı memurların "gözleri önünde" bulunduğunun altını çizen mahallî idare, oradaki mahbusların suç derecelerine göre farklı yerlerde hapsedilmeleri ve zabtiye neferlerinin barınabileceği yeni bir hapishanenin inşasını bir "imaj problemi" olarak merkezî hükûmetin dikkatine sunmuştu. Maliyeti yaklaşık 26,000 kuruşu bulan bu proje, Avusturyalılar karşısında küçük düşmemek ya da Osmanlı hakimiyetinin meşruiyeti hususunda onlara açık vermemek kaygılarıyla, Meclis-i Vâlâ'da kabul edildi.[61]

Çıldır sancağına bağlı Oltu kasabasında ise buranın liva merkezi olmasıyla hapishanenin genişletilmesi ihtiyacı belirmiş, mevcut hapis mekânının çevre kazalardan gönderilecek tutukluları barındırmaya yetmeyeceği görülmüştü. Mahallî idarenin teklifi, mevcut hapishanenin yanında bulunan zabtiye binbaşısı koğuşunu hapishaneye ilâve etmek ve bitişiğine de yeni bir koğuş inşa etmekti.[62] Benzer bir şekilde hapishanenin genişletilmesinin istendiği Urfa'da ise bitişikteki kârgir ahırın hapishaneye katılması üzerinde karar kılınmıştı.[63]

Mahbusların sefalet ve meşakkat çekmemeleri için kârgir bir bina olmasına karar verilen, ancak keşif neticesinde 91,000 kuruş gibi oldukça yüksek bir maliyet çıkartılan yeni Ankara hapishanesi projesine ise, inşaatında mahkumların çalıştırılarak masrafın azaltılması şartıyla onay vermişti. Ankara gibi her şeyin fiyatının uygun olduğu düşünülen bir eyalette hapishane inşaatı için bu kadar masraf çıkartılmasını tasarruf kuralına yeterince dikkat edilmemesine bağlayan Meclis-i Vâlâ heyeti, inşaatta ücretli ameleler yanında mahbusların da kullanıl-

---

[61] İ.MVL, nr. 19749 (14 Şaban 1277/25 Şubat 1861).

[62] İ.MVL, nr. 21142 (29 Cemâziyü'l-evvel 1278/ 2 Aralık 1861).

[63] İ.MVL, nr. 20783 (11 Şaban 1278/ 11 Şubat 1862).

masını tavsiye etmişti. Bu şekilde, ahaliye yük olunmaksızın masrafın 40,000-50,000 kuruşa kadar indirilmesi umulmaktaydı.[64] Bu plan hayata geçirilmiş olmalı ki birkaç ay sonra Meclis-i Vâlâ'dan, Ankara'da 50,000 kuruşa inşasına irade-i seniyye çıktığı belirtilen kârgir hapishanenin yanına 15,000 kuruş maliyetli 10-15 kişilik bir hastahanenin ilâvesi kararı çıktı.[65] Ankara'da hapishane inşaatı mahbusların emeğiyle azaltılmaya çalışılırken, Edirne vilayeti İslimiye sancağına bağlı Yanbolu kazası hükûmet konağı ve hapishanesinde yapılacak 16,000 kuruşluk tamirat için mahallî zenginlerin sermaye gücüne başvurulması gündeme geliyordu. Söz konusu masrafın dörtte üçünün kazanın *ashâb-ı servet*inden alınacak ianeyle karşılanacağı vaadi, Meclis-i Vâlâ'nın projeye onay vermesini sağladı.[66]

Tırnovi'de zabtiye dairesi, ticaret ve nüfûs komisyonu odaları ve bunların altında olmak üzere "*habshâneler*"i bünyesinde barındıran binanın tamir kabul etmez derecede harap olması sebebiyle yıkılarak yerine bir tarafı iki katlı yeni bir hapishane yapılması talebi de, mahbesten müstakil hapishane binalarına geçiş yolunda bu tarihlerde atılan mütevazı adımlardan biridir. Hem yeni hapishaneyi hem de adı geçen resmî daireleri bünyesinde barındıracak binanın, keşif sonrasında çıkan tahminî maliyeti 32,400 kuruş civarındaydı. Harap haldeki mevcut mekânın mahbus nüfusuna dar geldiği ve bu yüzden mahbusların '*dûçâr-ı ızdırâb oldukları*' yönünde mahallinden gelen bilgileri dikkate alan Meclis-i Vâlâ heyeti, '*taşra habshânelerinin tevsi' ve tanzîfiyle mahbûsîne meşakkat çekdirilmemesi*' yönündeki sadaret tamimine[67] atıfla,

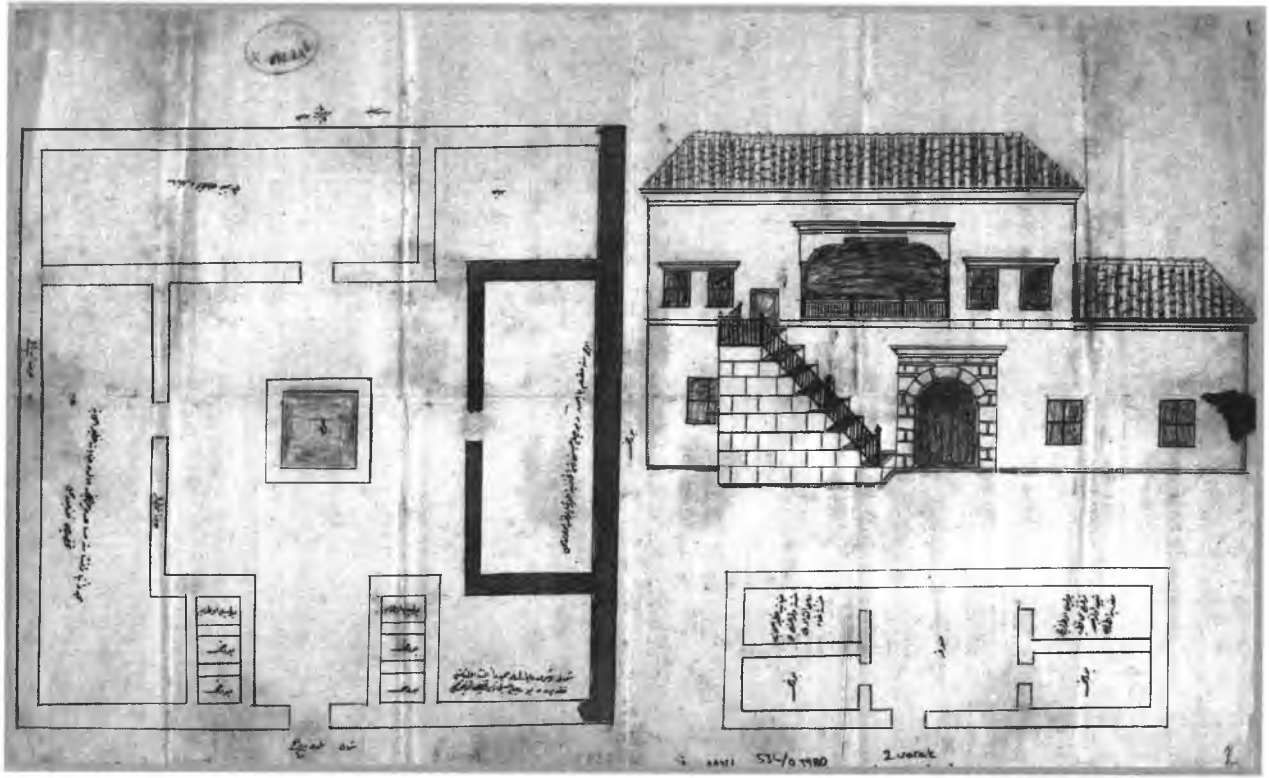
---

[64] *İ.MVL*, nr. 20687 (3 Receb 1278/ 4 Ocak 1862).

[65] *İ.MVL*, nr. 21220 (11 Muharrem 1279/ 8 Temmuz 1862)

[66] *İ.MVL*, nr. 24107 (19 Receb 1282/ 8 Aralık 1865).

[67] Hapishanelerin genişletilmek ve temizlenmek suretiyle bir '*hey'et-i muntazama*'da bulundurulmak üzere '*ıslâhât-ı külliyye*'ye tâbi tutuluncaya değin, taşradaki hapishanelerin mümkün olduğunca ıslah edilip temizlenmelerine dair çıkan irade-i seniyye üzerine Bâbıâli'de kaleme alınmış emirnamenin Nârde sancağı kazaları müdürlerine gönderildiği ve akabinde Nârde kazası hapishanesinin temizlendiğine dair Nârde kaimmakamından gelen 17 Ramazan 1277/ 29 Mart 1861 tarihli arîza için bkz. A.MKT.UM, 463/55. Sancağının '*müstakilen habshânesi*'nin bulunmadığı ve mahbusların ahalinin kiralanan hanelerinde tutulduğunu belirtmekle beraber, Bâbı-

Ankara'da yeni baştan inşa edilecek hapishanenin planı (BOA, İ.MVL 534/ 23980)

buna benzer tamir ve genişletme masraflarına mahallinde tahsil edilen nakdî cezaların karşılık tutulduğuna dikkat çekerek adı geçen yeni hapishanenin mahallinde tekrar düzenlenecek kontrat çerçevesinde gerçekleştirilmesine onay verdi.[68] Aynı tarihlerde Filibe sancağına bağlı Zağra-yı Atik kazasının hükûmet konağı içinde bulunan *'habshâneler'*[69] ile aynı sancağa bağlı Hasköy kazasındaki *'habshâne'* tamir edilirken; yine Filibe'ye bağlı Çirpan kazasında ise *'atîk* (eski) *mahbes*'in tamir edilmesi yanında ilâveten bir de *'habshâne'* inşa edilmişti.[70]

Üsküb Sancağı'na bağlı Priştine kasabasında mevcut hapishanenin darlığı sebebiyle yenilenmesi talebi, kendisi için tutulan kiralık bir evde kalan kaza müdürü için bir ikametgâh inşası planı ile birlikte gündeme getirilmiş ve kasaba ortasında bu iş için uygun görülen bir arsa üzerine 30,480 kuruşa müdür konağı ve hapishanenin yaptırılması şeklindeki proje Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul görmüştü.[71] Aydın'da da, 11445 kuruş masrafla *'iki bâb habshâne'* ile dört istintak (sorgu), bir zabtiye ve bir de kâtip odası inşa edilmesi kararlaştırılmıştı.[72] Aynı tarihlerde Kastamonu'da da hapishane hükûmet konağı dışına taşınmış, ancak konağın müştemilatı olmaktan çıkmamıştı.[73]

Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerinde mahbesler hapishaneye dönüştürülürken, Meclis-i Tanzimat tarafından karara bağlanmış olan pâyitahtta yeni bir Zabtiyye dairesi ve *'muntazam hapishâneler'* inşa edilmesi maddesi, bunun için *'hayli vakte'* ihtiyaç olunduğu gerekçesiyle zamana yayılmıştı. Sefalet ve zorluk içindeki mahbus görüntülerinin *'ma'delet ve merhamet-i seniyye*'ye, yani sultanî adalet ve merhamete uygun düşmeyeceği gerekçesiyle ortaya atılan ara çözüm, Bahçekapı'da

---

âli'nin "hapishanelerin tanzim ve tanzifiyle alâkalı emri"ne uyacaklarına dair Zengibar kaimmakamından gelen 29 Ramazan 1277/ 10 Nisan 1861 tarihli cevabî yazı için bkz. A.MKT.UM, 465/15.

68 İ.MVL, nr. 20281 (18 R.evvel 1278/ 23 Eylül 1861).

69 Bkz. İ.MVL, nr. 19819 (1 Ramazan 1277/ 13 Mart 1861).

70 Bkz. İ.MVL, nr. 21835 (24 Şaban 1279/ 14 Şubat 1863).

71 İ.MVL, nr. 22632 (9 Şaban 1280/ 19 Ocak 1864).

72 İ.DH, nr. 33983 (17 Cemâziyü'l-âhır 1279/ 10 Aralık 1862).

73 Bkz. İ.MVL, nr. 22770.

Tahir Paşa arsasına inşa edilmiş halihazırdaki Bâb-ı Zabtiyye hapishanesi ve hastahanesini birkaç yüz kişi alacak şekle getirmek ve bunlara neredeyse 10 senedir gündemde olup bir türlü inşa edilemeyen[74] bir nisâ (kadın) tevkifhanesi eklemekten ibaretti.[75]

Yeni yapılan hapishane ve hastahanede görev yapacak eski ve yeni memurlar ile maaşları hakkında Zabtiye'den gelen evrakı 13 Ekim 1861 tarihli toplantısında inceleyen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Kavânin ve Nizamât Dairesi, bir yandan '*bütün habshânelerde tanzîm ve ıslâh hakkında derdest-i müzâkere olan nizâm-ı umûmînin ikmâl ve icrâsı*' şeklinde ifade edilen umumî hedefe vurgu yaparken, bunun hayata geçirilmesine dek Zabtiye'de tatbik edilen geçici ve dar kapsamlı '*usûl-i cedîde*' çerçevesinde yeni kadroların ihdasına onay verdi. Maaşları aylık 4340 kuruşluk ek maliyet getirecek ve toplamda 9100 kuruş tutacak eski ve yeni hapishane ve hastahane görevli listesinin başında yeni bir hapishane müdürü ve bir müdür muavini geliyordu. Zabtiye'nin

---

[74] Hapsi gereken kadınlar için Zabtiye Dairesi'ndeki boş yere bir mahall inşası ile yanmış tomruk tarafındaki hastahanenin mahbes şekline sokularak hafif suçluların burada tutulmaları yönünde Mayıs 1848'de tarihli bir irade-i seniyye çıktığını biliyoruz. Bu proje hakkında Zabtiye müşirinin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, mevcut halde kadın zanlı ve mahbuslar bu iş için kiralanmış bir mekânda tutulmakta ve onlara nezaret etmekle görevli "kolcu kadın"a aylık 200 kuruş ödenmekteydi (*İ.MVL*, nr. 9178). Bâb-ı Zabtiyye'de '*tâ'ife-yi nisâya mahsûs olarak bir aded habshânenin*' inşasına dair erken tarihli yazışmalara misâlen ayrıca bkz. C.ZB, nr. 3622.

[75] Zabtiye Müşirliği 50,000-60,000 kuruşa çıkacağı düşünülen bu ek inşaatın masrafının, Zabtiye dairesince toplanılmakta olan para cezalarından, amele ihtiyacının ise mahbuslardan karşılanmasını teklif etmiş; bu şekilde "bedavaya" getirilecek bir çözüm sadaret ve sarayın da onayını almakta gecikmemişti, bkz. *İ.DH*, nr. 31073 (5 Cemâziyü'l-âhır 1277/ 19 Aralık 1860). Gerçekten de Zabtiye Dairesi'nde inşa olunan hastahane, hapishaneler/mahbesler ve nisa tevkifhanesinin 354,800 kuruşluk masrafı, "prankalılar" tabir olunan ağır ceza mahkumlarının istihdâmı sayesinde muhammen bedelden 100,000 kuruş noksan çıkmış ve söz konusu meblağın daha önce de kararlaştırıldığı üzere nakdî ceza hasılatından mahsup edilmesi ilgili iradeyle emrolunmuştu (*İ.MVL*, nr. 21097/ 8 Şevvâl 1278/ 8 Nisan 1862). Bâb-ı Zabtiye'deki hapishanenin tefrişi ve hastahaneye alınacak elbise, demir karyola, mutfak eşyaları için gereken 112,000 kuruşun da aynı şekilde nakdî ceza hasılatından karşılanması kararlaştırılmıştı, bkz. *İ.MVL*, nr. 20558 (6 Cemâziyü'l-evvel 1278/ 9 Kasım 1861).

bu iki makam için önerdiği adaylar sırasıyla Bâb-ı Zabtiyye Sertabibi Miralay Ata Bey ile Sertabib Muavini Doktor Yanaki Sava idi. Hapishane bünyesinde açılacak hastahane tabipliğine ise hapishane ve hastahanede görevli bulunan tabip Aleksandır'ın getirilmesi düşünülmekteydi. Ayrıca, halen vazifeli olan Cerrah Abdülkadir Efendi ile Cerrah Mehmed Efendi ve diğer bir tabibin eski maaşlarıyla istihdam edilmeye devam edilmesi; *'habshâneler mu'âyenesiyle'* dışardan gerçekleşecek inceleme ve denetleme için kolağası ve yüzbaşı rütbelerinde 3 hekim ve 2 cerrahın istihdamı ve hastahanede açılacak eczahane için bir eczacı ve bir çırağın Mekteb-i Tıbbıyye'den seçilip eski maaşlarıyla görevlendirilmesi de Zabtiye'nin personel talepleri arasındaydı.[76] Bunlara ilâveten istihdamı gerekli görülen 40 gardiyan kadrosu içinde 500 kuruş maaşla 1 *gardiyan-ı evvel* (birinci gardiyan), 300 kuruş maaş ile 1 *gardiyan-ı sânî* (ikinci gardiyan), 180 kuruş maaş ile iki çavuş, 160'şar kuruş aylıkla 4 *gardiyan onbaşısı*, 155'şer kuruş maaş ile 32 *gardiyan*, hastahaneye 300 kuruş maaş ile 1 *başhizmetçi* ve 200'er kuruş maaşla 5 *hizmetçi* yer alıyordu.[77] Hapishane ve hastahane için 600 kuruş maaşla 2 aşçı ile mahbuslara namaz kıldırmak, vefâtları halinde gasl hizmetinde bulunmak ve kimi zaman çeşitli kabahatlerinden dolayı Bâb-ı Zabtiyye'ye getirilen çocukları okutmak üzere aylık 300 kuruş maaş ile bir de imam tayini de gündemdeydi. Zabtiye'nin sunduğu bu uzun personel listesinin sonunda, 300 kuruş maaş alacak bir berber de bulunmaktaydı.

---

[76] Mekteb-i Tıbbıyye mezunlarının mahbuslarla ilişkisi sadece onlara tababet etmekle sınırla değildi. Bâbıâli'den Mekteb-i Tıbbıyye Nezareti'ne gönderilen 13 Receb 1274/ 27 Şubat 1858 tarihli bir yazıya bakılırsa, Tersane-i Âmire Zindanı ve Bâb-ı Zabtiyye'de vefât eden mahbusların cesetlerinin, *'teşrîh ve 'ameliyâtın irâ'e ve ta'lîmi için'* Mekteb-i Tıbbıyye'ye gönderilmesi yönünde Mekteb'den gelen talep üzerine Kapudan Paşa ve Zabtiye Müşiri'ne yazı gönderilmiş; Tersane Zindanı'ndan gelen cevapta mahbus cesedlerinin Mekteb-i Tıbbıyye'ye gönderilmesinin yetkililere tenbih edildiği belirtilirken, Zabtiye Müşirliği hasta mahbuslardan Müslüman olanların tedavi için Gureba Hastahanesi'ne, Hristiyan olanların ise mensup oldukları ispitalyalara gönderildiğini ve vefât halinde cenazelerin buralardan kaldırıldığını bildirmişti, bkz. *A.MKT.MHM*, 126/91.

[77] Bundan 5 sene önce Bâb-ı Zabtiyye hapishanesinde sadece 3 gardiyanın bulunduğu ve ilâve 3 gardiyan tayini için hapishane memurunun talepte bulunduğu burada belirtlim. Bkz. *İ.DH*, nr. 24443.

Bâb-ı Zabtiyye hapishanede gerçekleştirilmesi planlanan bu fizikî ve idarî yeniden yapılanma çerçevesinde, hapishanenin eski müdürü olan *'emekdârândan'* İsmail Efendi'nin, *'usûl-ı cedîdeyi idâreye adem-i iktidârı'* sebebiyle 1000 kuruş maaşla bu görevden açığa alınmasının yanısıra tamir edilecek eski hapishanenin tevkifhaneye dönüştürülmesi de Meclis-i Vâlâ'nin adı geçen dairesi tarafından kabul gördü. İngiltere'den hapishane ıslahatı için getirtilen ve o tarihlerde Meclis-i Ma'âbir azalığını yürüten Major (Binbaşı) Gordon'un iştirakiyle geçmişte kurulmuş komisyonun hazırladığı ve fakat sonradan bazı güçlük ve engeller yüzünden hayata geçirelemeyen rapor da, Bâb-ı Zabtiye'de Gordon ile konuya vakıf diğer yetkililerden oluşturulan yeni bir komisyonla birlikte yeniden gündeme geldi.[78]

Lâkin bütün bu planlamaya rağmen, bir sene sonra Zabtiye müşiri tarafından Meclis-i Vâlâ'ya takdim edilen tezkerede çizilen manzara yine olumsuzdu. Bâb-ı Zabtiyye tevkifhaneleri harap, polis odaları yetersizdi; zanlıların sorgulamaları sırasında başkalarıyla görüştürülmemesi kuralına fizikî yetersizlikler sebebiyle uyulamazken, yaz boyu çadırlarda yatırılan tevkifhanenin güvenliğinden mesul zabtiyelerin kış ile beraber bina içine alınmasıyla mekân meselesi daha da şiddetli hissedilir olmuştu. Zabtiye askerlerinin ikameti için karakolhane, sorgulama için ilâve odalar inşası gerekirken, kıyafet ve çamaşırları iyice eskimiş mahbuslara da giyecek yardımı yapılması zarurî hale gelmişti. Müşirin raporunu inceleyen Meclis-i Vâlâ heyetinin bulduğu çözüm öncekilerden farklı olmadı: Kıyafet gibi acil ihtiyaçların nakdî ceza hasılatından karşılanması ve yeni bir Zabtiye binası inşaatı için Ticarethane'de keşif yaptırılması.[79]

Bu tarihlerden itibaren taşradan merkeze ardı ardına gönderilen tamir, genişletme ve ıslah talepleri, hapishane binalarının malî sıkıntılar yüzünden daha en başta yeterli şartlara sahip olmadığını açıkca göstermektedir. İstanbul'a tasdik edilmek üzere gönderilen ceza mazbatalarına cevap verilmekte gecikilmesi yüzünden tutukluların hakların-

---

[78] *İ.MVL*, nr. 20385 (11 Rebiyü'l-âhır 1278/ 10 Ekim 1861).

[79] *İ.MVL*, nr. 21485 (14 Rebiyü'l-âhır 1279/ 9 Ekim 1862).

daki hüküm çıkmaksızın uzun süre hapishanelerde yatması da bir diğer sıkıntı kaynağıdır. Ceza Kanunnamesi ve hapishane nizamâtının tertibine iştirak etmiş Ahmed Cevdet Paşa, umumî teftiş için gönderildiği Bosna eyaletinde bu problemin ortaya çıkardığı manzaraları yerinde görenlerdendir. Gelen şikâyetleri yerinde incelemek için Mostar ve Saray hapishanelerini ziyaret eden Cevdet Paşa'ya göre meselenin halli, vilayetlerin teftişinden ziyade İstanbul'daki meclislerin çalışma şeklini düzeltmekte yatıyordu.[80]

Cevdet Paşa'dan kısa bir süre sonra yine Rumeli'de, Manastır hapishanesinde, incelemelerde bulunan müfettiş Subhi Bey'in gözlemleri de onunkilerle benzer olmuştu. Mahbuslardan bir kısmının henüz sorguları yapılmamış halde beklediği, bir kısmının ise uzun müddettir tutuklu bulunmasına rağmen haklarında hüküm çıkmadığını tesbit eden Subhi Bey tesadüf ettiklerini Sadaret'e rapor ederken, *'bu şeyler*

---

[80] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. haz. Cavit Baysun, Ankara 1991, 23. 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin çıkışından sonra zanlıların tevkifi ve habsi hususunda ortaya çıkan farklı tatbikat ve aksaklıklara çeki düzen verme ihtiyacı hisseden Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tanzimat, kanunun çıkışından bir sene sonra bu alanda ictihad hükmünde kararlar aldı. Cünha ve kabahat sınıfına giren suçlarla itham edilen kişiler haklarında verilen hapis ceza sürelerinin eski kanuna göre müttehimin tevkif ve hapsinden itibaren başlatıldığını belirten Meclis-i Vâlâ, yeni ceza kanununun 26. ve 34. maddelerinde muvakkat (müebbed olmayan) kürek ve kalebendlik cezalarının ilâm ve mazbatanın tasdiki gününden ve hapis cezasının da suçlunun hapse konuluşu tarihinden itibaren başlaması görüşündeydi. Kürek ve kal'abendlik cezalarında ilgili hükme uyuluyorsa da, ağır suç zanlılarının sorgu ve yargılanmaları için geçen sürelerin aynı olmaması ceza infazında farklı tatbikatlara sebep oluyordu. Meselâ bir katil zanlısının muhakemesi, söz konusu cinayetin araştırılıp açığa çıkartılması için vak'anın ilgili yerlerden sorulması, şahidlerin getirtilmesi, firarî suç ortaklarının yakalanması gerekiyor ve bunlar şahsın uzun bir süre mevkuf ve mahbus kalmasına yol açabiliyordu. Şahsın aldığı ceza süresine bu tutukluluk süresinin mahsup edilmemesi halinde bu kişilerin yattığı cezaların kanunda belirtilmiş olandan daha ağırlaşmış olacağına karar veren Meclis-i Vâlâ heyeti, nihaî ictihad için konuyu Meclis-i Tanzimat'a havale etmişti. Ahmed Cevdet Paşa'nın riyasetindeki Meclis-i Tanzimat heyeti, yeni ceza mevzuatında zanlıların sorgu ve yargılamaları esnasında tevkifhanelerde tutulmasının öngörüldüğünü ve fakat hapishanelerden ayrı tevkifhaneler henüz mevcut olmadığı için zanlıların hapishanelere konulduğuna dikkat çekerek, hapishanelerde geçirilen tutukluluk süresinin ceza alınması halinde bundan mahsup edilmesi gerektiğine hükmetti. Bu karar 11 Safer 1276/ 10 Eylül 1859 tarihli irade-i seniyyeyle tasdik edildi, bkz. *DUİT*, 49/3 17.

buraya mahsûs olmayıp ekser mahallde vukû'a gelmekde olduğu ve hatta Bâb-ı Zabtiyye'de bile bu türlü 'adem-i mübâlât kesîrü'l-zuhûr idüğü nezd-i 'âli-yi hıdivîlerinde muhtâc-ı beyân değildir' notunu düşmüştü. Subhi Bey'e göre artan yoğunluk ceza muhakematını felç etmişti. Vilâyetlerde yeterli mikdarda müstantık ve kâtibin bulunmayışı yüzünden soruları bitirilemeyen ya da evrakı tekemmül ettirilemeyen birçok tutuklu kesin hüküm bulunmaksızın uzun süre hapiste kalıyordu.[81]

Subhi Bey'in raporunda belirttiğine göre, Manastır'daki ceza infaz mekânlarının fizikî hali pek hoş değildi. Mahbeslerin çoğu *'eski zamanda yapılmış anbar şeklinde'* yerlerdi ve elden geçirilerek ıslâh edilmeleri şarttı. Bu anbar-mahbeslerin birer hapishaneye dönüştürülmesi için önce 180,000 kuruşluk bir masraf tahmin edilmiş, ancak sonradan yapılan değerlendirmelerde eski binaların enkazının değerlendirilmesi ve inşaatta amele olarak mahbusların çalıştırılması halinde bu rakamın 120,000 kuruşa indirmenin mümkün olacağı beyan edilmişti. Söz konusu proje çerçevesinde eski mahbes binaları tamamen yıkılacak ve hükûmet konağına bitişik arsa üzerinde *cinâyet, töhmet, kabâhat* zanlıları için ayrı mahbesleri barındıracak yeni bir kârgir bina inşa edilecekti. Alt ve üst katlarda 8 koğuşun yer alacağı, 400'e yakın mahbusun barınacağı yeni hapishanede ayrıca, tutukluların birbirlerini göremeyeceği şekilde yapılacak sorgu (*istintâk*) yerleri, 38 aded polis odası, 2 mabed ve 2 karakol odası da bulunacaktı. Her ne kadar yapılacak bu yeni bina da resmî yazışmalarda *'mahbes'* olarak anılmış olsa da, "mahbesten hapishaneye geçiş" olarak tasvir edilebilecek bu dönüşüm için mahallî idare 1279 senesi Mart ayının başından Haziran'ın sonuna kadar geçen sürede tahsil olunan âşâr gelirini karşılık göstermişti. Subhi Bey'in raporu ve ekindeki inşaat planını inceleyen Meclis-i Vâlâ heyeti, Manastır'da yeni bir *'habshâne'* inşasına masrafı kabul edilebilir göründüğü için onay verdi. Ayrıca Zabtiye Müşirliği vasıtasıyla İstanbul'dan Manastır'a 1000 kuruş aylıkla bir müstantık gönderilmesi ve meclis-i tahkikte görev yapmak üzere aylık 250 kuruş maaşla yeniden bir kâtip bulunmasına da cevaz verildi.[82]

---

[81] *İ.MVL*, nr. 22178.

[82] *İ.MVL*, nr. 22178 (25 Safer 1280/ 11 Ağustos 1863).

Subhi Paşa ile aynı tarihlerde Anadolu sağ kol (*cânib-i yemînî*) müfettişi olarak görevlendirilmiş Ahmed Vefik Efendi de, selh-i Safer 1280/ 15 Ağustos 1863 tarihli raporunda, Balıkesir hapishanesindeki memurların görevlerini kötüye kullanarak ceza infaz sürecini tamamen keyfî bir şekle soktuklarını bildirmekteydi. Yakalanıp hapishaneye getirilen kişilerden zengin olanlar, büyük suç zanlısı dahi olsalar, yasak savar kabilinden sorgulanıyor ve iki üç gün hapis yattıktan sonra '*para kuvvetiyle*' salıveriliyorlardı. Çok daha hafif suç zanlısı olarak getirilmiş '*bir takım bîçâre fukara*" ise, '*bir kere mahbese alınarak bir daha aranıb sorulmadıkları*' için ceza müddetlerinin birkaç katı hapishanede kalıyorlardı. Bu tür kimsesiz mahkumların davaları gerek şer'î gerek nizamiye mahkemelerinde sürekli tehirlere uğruyor ve bu da uzun müddet hapishanelerde kalmalarına sebep oluyordu. Davaların gecikmesiyle mağdur olan tek zümre, kendilerine suç isnad edilenler değildi. Ahmed Vefik Efendi'ye göre, iddia sahipleri de davaların uzaması yüzünden varsa haklarını elde edemiyor, iddialarını isbat için çok vakitler livâ merkezinde '*şurada burada sürünüb*' memleketleri ile iş ve güçlerinden uzakta kalıyorlardı. Ceza muhakematı ve infazında ortaya çıkan bu gayrihukukî manzaraları ortadan kaldırmak için harekete geçen Müfettiş Ahmed Vefik Efendi, hükümsüz hapis yatan mahbuslar, bunlar hakkında davacı olanlar ve şahitleri acilen mahallerinden getirterek bekleyen duruşmaları yaptırmış ve bunlar neticesinde kaleme alınan Meclis-i Livâ mazbatalarını kendi raporuyla beraber İstanbul'a göndermişti.[83]

Cevdet Paşa'nın Bosna mahbeslerini teftişi sonrasında da altını çizdiği gibi, adlî sistemdeki sıkıntıları gidermenin öncelikli yolu, mahbes ya da hapishane binalarını büyütmek ya da yerlerine daha büyüklerini yapmak değil birkaç sene sonra padişahın da sadarete şifahen emr ettiği üzre '*müttehimen mahbûs olanlar*'ın, yani zanlıların, '*kayıtsızlık esiriyle uzun uzadıya mahbeslerde kalmaması husûsuna ziyâdesiyle dikkat olunması*' ile halledilmeliydi. Bu maksatla, Zabtiye hapishanesine zanlı olarak ne kadar kişinin geldiği, kaç kişinin ceza müddetini ta-

[83] İ.MVL, nr. 23278 (23 Rebiyü'l-âhır 1281/ 25 Eylül 1864).

mamlayarak çıktığı, mahbuslar arasında ne kadar hasta bulunduğuna dair Zabtiye Müşirliği tarafından hazırlanacak "*muntazam jurnal*"in hem padişaha hem de Meclis-i Vâlâ'ya sunulmak üzere Bâbıâli'ye gönderilmesi talimatı verilmişti. Müşirlik tarafından tamamlanan jurnal 1863 yılı Kasım ayında Bâbıâli'ye gönderildi ve oradan padişaha arz edildi.[84]

Ceza mevzuatının ağırlıklı olarak hapis cezası üzerine inşa edildiği bu yeni dönemde eski zindan ve mahbesler yerlerini mütevazı da olsa müstakil hapishane binalarına bırakırken; açılan her yeni hapishanenin, barındırdığı insanların farklı ihtiyaçlarını kuşatacak bir şekle büründürülmesi zaruriyeti, "hapishane reformu"nun mimarları tarafından giderek daha fazla hissedilmekteydi. Zabtiye Müşiriyeti'nden Meclis-i Vâlâ'ya iletilen 27 Ocak 1860 tarihli yazıda, Bab-ı Zabtiyye'de mahbus bulunan mahkumlar arasında hastalananlar olduğunda nöbetçi tabip tarafından verilen rapor doğrultusunda derhal gereğinin yapıldığı ve suç derecesine göre tedavi için bunların mahbes dışındaki hastahanelere gönderildiğine işaret ediliyor; ancak kadın hastahaneleri bulunmadığı için bu uygulamanın sadece erkeklerle sınırlı kaldığına dikkat çekiliyordu. Eski ceza kanununda, ağır hasta mahkumların kefalete bağlanarak evlerine gönderilmeleri ve 15 günde bir tabip marifetiyle muayene edilmeleri yönünde bir madde bulunduğunu; yeni ceza kanununda ise bu konuya açıklık getirilmediğine değinen Müşirlik, hastalanan kadın mahkumların bu yüzden bir süredir ciddi bir sıkıntı içinde olduklarının altını çizmekteydi.

Son olarak oğlu ile beraber sahte kaime düzenlemek suçundan hapsedilmiş Karine adlı bir kadın mahkumun ciddi şekilde hastalandığını ve 65 yaşındaki kadının altı çocuğunun annelerinin tahliyesi için arzuhal verdiklerini belirten müşir paşa, tedaviye muhtaç olan bu kadın ve diğer hemcinsleri hakkında ne yapılması gerektiği hususunda Müşirlik bünyesindeki Meclis-i Tahkik'in kendisinden talep ettiği görüşü Meclis-i Vâlâ heyetinden istemekteydi. İkibuçuk hafta sonra konuyu gündemine alan Meclis-i Vâlâ heyeti, müşir paşanın bahsettiği

[84] *İ.DH*, nr. 35075 (24 Receb 1280/ 4 Ocak 1864).

zımmî kadının yakındaki bir Hristiyan hastahanesine (*ispitalya*) gönderilmesini tavsiye ederken; Müslüman kadın mahkumlar için yapılması gerekeni Meclis-i Tanzimat'a havâle etmekle yetindi. Gerek hapishane ıslahatı gerekse yeni ceza kanunun mimarları olan ve aralarında Ahmed Cevdet Paşa, Safvet Paşa ve Mehmed Emin Âli Paşa'nın da bulunduğu Meclis-i Tanzimat üyeleri, tedavi için dışarıya gönderilen bazı mahkumların firar etmeleri üzerine Zabtiye Konağı civarında erkekler için ufak da olsa bir hastahane yaptırıldığına işaret ettikten sonra, Müslüman kadınların hastalandıkları vakit tıbbî yardımdan mahrum olmalarının '*şi'ar-ı insâniyete ve insâfa şâmil olan merâhim ve şefkat-ı hazret-i mülûkâneye muvâfık olamayacağı*'nı ifade ettikten sonra, '*ilerilerde tanzîmi mukarrer mükemmel mahbeslerde hastahânelerin hitâmına kadar*', Müslim ve Gayrimüslim hasta kadın mahkumların konulması için uygun iki hane kiralanması ve bunların hastahane şeklinde düzenlenmesi tavsiyesinde bulundu.[85]

Ancak Osmanlı pâyitahtında kadın mahbuslar için bir hastahane yapılması için 10 sene daha geçmesi gerekecek ve kadın tutuklu ve mahkumlara ayrılmış olan Haseki Tevkifhanesi'nin bir kısmı kadınlara mahsus hastahane olarak düzenlenecekti. Bâb-ı Zabtiyye tabiplerine baktırılmakta olan kadın mahbusların yattıkları yerlerin gayrımuntazam ve rutubetli bulunduğu ve tedavilerinin lâyıkıyla yapılamadığından şikayetle Dahiliye Nezareti'ne başvuran Zabtiye müşirine göre, daha önceleri kadın hastalar için ayrı bir yeri olan Yenibahçe Hastahanesi'ne gönderilen kadın mahbuslar, bu hastahanede kadınlar koğuşunun kaldırılmasıyla tamamen ortada kalmışlardı. Zabtiye sertabibi tarafından hazırlanan ve müşir paşa tarafından iletilen, müstakil bir kadın hastahanesi yapılıncaya kadar tevkifhanenin bir kısmının hastahane olarak düzenlenmesi teklifini kabul eden Nezaret, gereken yataklar ile hasta elbiselerinin temininin yanısıra müslüman ve gayrimüslim birkaç kadın hastabakıcı istihdamını da onaylamıştı.[86]

---

[85] *İ.DH*, nr. 29952 (12 Şaban 1276).

[86] *İ.DH*, nr. 41661 (5 Cemâziyü'l-âhır 1286).

Bir yandan güvenlik mülâhazalarıyla hasta mahkumların mahbes dışına salınması pek istenmezken, pâyitahtın tek yeni hapishanesinde bile adam akıllı bir hastahanenin olmaması bu noktada taşrada yaşanmış sıkıntıların habercisi gibidir. Nitekim, daracık kapalı mekânlarda giderek kalabalıklaşan mahbus nüfusları hapishaneler içindeki salgınları arttırırken, birbiri peşi sıra hastalanan mahbuslar karşısında çaresiz kalan mahallî idareciler Bâb-ı Âli'yi zabtiye müşirininkine benzer taleplerle bir hayli sıkıştırmış gözükmektedir.

Meselâ, Yanya'dan gönderilen bir yazıda, daha iki sene önce mevcut mahallî mahbesin yerini almış yeni Yanya hapishanesinin kanunen hapsi gerekenleri almaz olduğundan şikayet edilmiş, hasbelkader bu yeni mekânın misafiri olmak durumunda kalmışlardan '*pek kâviyü'l-bünye*', yani bünyesi bir hayli sağlam olanların dahi uygunsuz şartlar sebebiyle tedaviye muhtac hale geldiğine dikkat çekilmişti. Vilâyetindeki hapishanelerin hepsinin benzer bir halde olduğundan bahisle vaziyeti Dahiliye Nezareti'ne bildiren Selanik Valisi Mehmed Âkif Paşa'nın verdiği bilgiye göre, tıpkı Meclis-i Tanzimat'ın Zabtiye Müşirliği'ne tavsiye ettiği gibi, kefil gösteremeyerek eve çıkamayan hasta mahbusların tedavisi için kale içinde hapishaneye yakın bir yerde aylık 150 kuruşa bir hane kiralanmıştı. Bir hayli çaresiz kalmış gözüken Vali Paşa 1861 yılı Şubat ayı sonu itibariyle başlayan bu uygulama için gereken tahsisatın merkezî hükûmet tarafından gönderilmesini talep etmişti. Vali Mehmed Âkif Paşa'nın bir diğer şikayeti de, ismen var cismen yok mesabesinde gördüğü hapishane tabibindendi. Kendi ifadesiyle, '*her ne kadar elinde bir habahane tabibi var ise de, bunun işi gücü hapishanede bir hasta var ise onu haber verip ancak öldüğünde çıkarmaktan ibâret*' idi. Bu tür hallerde mahallî idarecilerin sık sık kullandığını gördüğümüz ve ilerki zamanlarda da göreceğimiz bir ifadeye başvurarak, bu mahbusların tedavisiz kalmalarının "*ma'adelet ve merhamet-i seniyyeye gayr-ı lâyık olduğu*'nun altını çizen Vali, bu derme çatma '*mahbus hastahanesi*'nin kirasının yanısıra hastalar için yatak, elbise, yiyecek ve bir iki hizmetçinin tayini için merkezden tahsisat beklediklerini dile getirmişti. Selanik Valisi'nin bu taleplerini görüşen Dahiliye Nezareti, fevkâlade mütevazı sayılabilecek bu küçük "oda hastahane" teklifini reddetme yoluna gitmedi ve çıkan irade-i seniyye ile Yanya hapishanesi müteferruatından

olmak üzere kiralanan hanenin bedeli, iki hastabakıcının maaşları ve diğer masrafların Hazine'den karşılanmasına karar verildi.[87]

Taşrada ağır suçlular (*erbâb-ı cinâyât*) için tayin edilmiş ceza infaz merkezleri arasında bulunan Erzurum'daki hapishane peyderpey gelen suçlulara yetmez olunca burada da, mekânın darlığı sebebiyle mahbusların çoğu hastalanıp tedavi altına alınmıştı. Hapishane içinde hastahane bulunmadığı için hasta mahbuslardan bir kısmı şehirdeki askerî hastahaneye götürülmüş, ancak katl mahkumu olan ağır suçluların burada hasta neferlerle birlikte tutulması uygun görülmediğinden bunların ya Erzurum karantina tabibi tarafından tedavi edilmeleri ya da askerî hastahaneye küçük gruplar halinde getirilmeleri tercih edilmişti. Hasta mahkumların ilaç bedellerinin kimin tarafından karşılanacağı hususunda Anadolu Ordusu müşirliğinden Seraskerliğe gönderilen yazı üzerine konuyu ele alan Meclis-i Vâlâ, mevcut mahbes/hapishanenin genişletilmesi ve yeni bir hastahane inşası talebine, Maliye Nezareti'nin de onayını alarak kabul etti.[88]

Bir kaç ay sonra yeni bir hapishane ile birlikte 40 kişi alacak bir hapishane hastahanesi inşası için harekete geçildi. Anadolu Ordusu zâbitleri tarafından yapılan keşfe göre 89,914 kuruşa mal olacak bu projenin, yerinde bir müteahhid marifetiyle inşa ettirilmesi şeklinde alınmış ilk karara rağmen, müteahhidin kâr saikiyle işini hızla bitirmek istemesi halinde binaların sağlamlığına gereken dikkati göstermeyeceği endişesiyle bundan vazgeçildi. Meclis-i Vâlâ heyetine göre, ordu merkezi olan Erzurum'da '*fenn-i mi'mârîye âşinâ*' mühendisler bulunabilir ve Erzurum'un yeni hapishanesi ile bunun müştemilatına dahil olacak hastahane ordu zâbitleri eliyle hem sağlam hem de mümkün olan en az masrafla vücuda getirilebilirdi.[89]

Üsküb Vilâyeti'ne bağlı Prizren kasabasındaki hapishanede de hastalanan mahbusların tedavisi için müstakil bir hastahane binasının inşası zarurî hale gelmişti. Üsküb Eyaleti Meclis-i Kebîri'nin pâyitahta

---

[87] *İ.DH*, nr. 31689 (19 Zi'l-ka'de 1277).

[88] Bkz. A.MKT.UM, 447/32 (25 Cemâziyü'l-âhır 1277).

[89] Bkz. *İ.MVL*, nr. 20061 (24 Zi'lhicce 1277).

gönderdiği yazıdan anlaşıldığı kadarıyla; Bâbıâlî, Osmanlı topraklarında bulunan hapishanelerin çoğunun dar ve uygunsuz olması ve bazı yerlerinin temizliğine hiç bakılmaması dolayısıyla mahbusların '*pek aşırı sefâlet çekmekte*' olduklarının taşradan bildirilmesi üzerine bu konuda bir '*ıslâhât-ı külliyye*' planlamaya karar vermişti. Ancak bu hayata geçiriline dek '*mümkün olan*' düzeltme ve temizlik ne ise onun yapılarak mahbusların huzur ve rahatlarının sağlanması ve hapishanelerin ne halde bulunduğu ve mevcut mahbus nüfusunu muhafazaya tahammülü olup olmadığının bildirilmesine dair bir emirname çıkarmıştı. Söz konusu bu talimatın ellerine geçtiğini beyan eden Üsküb mahallî idaresi öncelikle, eyaletlerine bağlı kazalarda bir hükûmet konağı olmadığı için kendilerinin kasaba içlerinde kiralanan bir hanede ikamet ettiğini ve bunların civarlarındaki '*münâsib mahaller*'in de '*habshâne ittihâz olunduğu*'na işaret ettikten sonra, eyaletteki tek hapishanenin merkez olan Prizren kasabasında bulunduğunu ancak burada da bir hapishane hastahanesinin olmayışı sebebiyle ciddî sıkıntı çekildiğinin altını çizmişti. Üsküb'den gelen bu talebi inceleyen Meclis-i Vâlâ heyeti, 8229 kuruşa mal olacak projeye Ticaret Nezareti'nin de olurunu alarak onay verdi.[90]

Aynı sene başında İslimye'den gelen bir yazıda da, Edirne'deki hapishane içinde bir hastahane mevcut iken kendi bölgelerinde hastalanan mahbusların tedavi edilebileceği bir yer olmadığı belirtilmiş ve bu konuda yolunda Bâbıâli'nin kanaati sorulmuştu. Hükûmet konağı ve bünyesinde bulunan İslimye mahbesinin oldukça kalabalık oluşu, hükûmet dairesi içindeki bir mahallin "hastahane" olarak ayrılmasını imkânsız kılıyordu. Talebi görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti, adı "hastahane" olarak anılsa da bir mahbes revirinden öteye geçmeyeceği anlaşılan bu mütevazı tedavi mahalli için konakta bir yer bulunmaya çalışılmasını ve fakat bu mümkün olmazsa o zaman Hazine'ye yük olmayacak bir çarenin bulunmasını nasihat etmekle yetindi.[91]

---

[90] *İ.MVL*, nr. 20422 (22 Rebiyü'l-âhır 1278). Hastahane inşaatı projesinin onaylandığına dair bir hafta sonra Üsküb valisine gönderilen yazı için bkz. *A.MKT.MVL*, 135/61 (1 Cemâziyü'l-evvel 1278).

[91] Bkz. *A.MKT.UM*, 489/57 (28 Muharrem 1278/ 5 Ağustos 1861)

Harput'ta ise hiç hekim yoktu ve '*hükûmet habshânesi*'nde bulunan hastalar kış bastırınca şehirdeki kahvehanelere taşınarak muhafaza altına alınmaya çalışılmaktaydı. Harput'daki yetkililerin bu konudaki talebi, taşrada ordu merkezi olan pek çok şehirden gelenlerle aynıydı: Mahbusları şehirdeki Nizamiye Hastahanesi'ne taşımak.[92] Mahkumların hâlâ kale içindeki "mahbes"te tutulduğu ve hasta mahkumların yakındaki hastahanede tedavi ettirildiği Tuna vilayetine bağlı Niş'den gelen şikayet ise, mahbuslara tahsis kılınmış Niş'deki memleket hastahanesinin aynı zamanda bölgedeki gurebaya da hizmet verir hale gelmesiyle ortaya çıkan ilaç yetersizliği hakkındaydı.[93]

Çoğu yerde olduğu gibi hastahanesi ve tabibi olmayan Midilli hapishanesindeki mahbuslara bakan hükûmet tabibi Mösyö Barcili'(?)ye, mahallî bütçede bir karşılık olmadığından maaş verilemiyordu. Merkezî hükûmete başvuran Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valiliği, adı geçen doktora emsâline uygun bir maaş bağlanması için talepte bulunmuştu. Aslında Valilik de, hükûmet/memleket tabiplerine merkezî hazineden maaş verilmediğini ve bu kişilerin aylıklarının mahallî vergilere yapılan zamlarla karşılandığını biliyordu. Lâkin, mahallinde karşılık bir şekilde bulunamamış olacak ki, sadece mahbuslara değil o bölgedeki yoksul ve kimsesiz hastalara da bakmakla görevlendirilen tabibin maaşı için tahsisat bulma telaşına düşmüşlerdi. Yaklaşık bir yıllık süre sonunda tabip maaşının mahallî vergilere yapılacak zamla karşılanması tavsiyesi dışında bir şey elde edemeyen Cezâyir-i Bahr-ı Sefid Valisi Mehmed Cemaleddin Paşa, adada hastalıklara sebebiyet veren rutubetin o sene iyice artmış olması ve sayıları artan hasta mahbusların '*ada ahalisi ve ecnebilerin gözü önünde*' çaresiz bırakılmalarının sultanî merhamet ve şefkate uygun düşmeyeceğine atıfla adı geçen tabibin Hazine'den maaş tahsisiyle istihdamının '*şân-ı celâdet-'unvân-ı saltanat-ı se-*

---

92 Bkz. A.MKT.UM, 451/58 (16 Receb 1277/ 28 Ocak 1861).

93 Bkz. İ.MVL,. nr. 23531 (29 Receb 1281/ 28 Aralık 1864). Niş'teki hasta mahbuslar için ilk bulunan çözüm, hastahane olarak kullanılmak üzere bir hane kiralamak olmuştu (bkz. A.MKT, 445/76, 17 Cemâziyü'l-âhır 1277/ 31 Aralık 1860). Bu binanın birkaç sene içinde yetersiz kaldığı ve hastaları memleket hastahanesine taşımak zaruriyetinin ortaya çıktığı düşünülebilir.

niyyeden görüneceği' şeklinde son bir çıkış yapmış; bunu dikkate almış gözüken Meclis-i Vâlâ heyeti Barcili'ye '*vizite akçesi*' adı altında bundan böyle para ödenmemesi ve sadece maaşı karşılığında Midilli'de bulunan aceze, gureba ve mahbusları tedavi etmesi için 1000 kuruş aylık bağlanmasını kabul etti. Bunun sadece 250 kuruşunun mahallî mal sandığından karşılanacak, geri kalan kısmı ise Vali Paşa'nın muhalefetine rağmen mahallî vergilere yapılacak ilâveyle temin edilecekti.[94]

Bu tarihlere ait bir sadaret buyruldusu, Bâbıâli bürokratlarının ceza muhakematındaki gecikmeleri sadece mahbusların şahsî hukukuna müteallik bir mesele olarak değil kendi hükümranlıklarına da bir tehdit olarak görmeye başladıklarını göstermektedir. Sadaret'ten Zabtiye Müşirliği ile beraber taşradaki bütün vali ve mutasarrıflara da gönderilen 16 Rebiyü'l-evvel 1278/ 21 Eylül 1861 tarihli bir talimatta, birçok yerde mahkemeye intikal etmiş davaların görülmesinin ertelendiğine, İngiltere Devleti teb'ası suçluların mahbeslerde çeşitli güçlükler çektiği ve hatta bazılarının şiddete maruz kaldığı yönünde gelen şikâyet eşliğinde dikkat çekilmektedir. İngiltere'nin İstanbul'daki Elçiliği'nin, suçları hukuken sabit olmamış kişilerin yalnız zann üzre haps edilmekte oluşunun İngiltere ve Osmanlı devletleri arasındaki '*selem ve hukûka mugâyir olduğu*'na işaret ederek İngiliz teb'ası olan kişilerin davalarının hızla neticelendirilmesi, muhakeme sonunda hapsine hükm olunanların uygun yerlere konulması ve şiddete maruz bırakılmamaları hakkında Osmanlı hükûmetine yazılı olarak başvurduğuna ve konunun Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiğine dikkat çeken Sadaret[95], bura-

---

[94] *İ.MVL*, nr. 23914 (20 Muharrem 1282/ 15 Haziran 1865). Bundan dört sene sonrasına ait bir başka belgede, Midilli'de İtalya Devleti'nin Midilli konsolosu bulunan Doktor Fideli'nin aynı zamanda buradaki hapishane tabipliğini yürütmesi dolayısıyla Midilli mutasarrıflığının başvurusu üzerine beşinci rütbeden mecidiye nişanıyla taltif edildiği bilgisi mevcuttur. Mutasarrıflığın bildirdiğine göre, '*muktezâ-yı gayret-i insâniyyeti üzere*' her gün hapishaneye gelen konsolos, hasta mahbusları tedavi için elinden geleni yapmakta ve bununla da yetinemeyerek adada bulunan topçu, piyade ve bahriye askerlerinin de tabipliğini yürütmekteydi, bkz. *İ.HR*, 238/14101 (10 Rebiyü'l-evvel 1286/ 20 Haziran 1869).

[95] Osmanlı Hariciye Nezareti evrakı içinde tesadüf ettiğimiz İstanbul'daki İngiltere Sefareti'nden verilmiş 20 Şubat 1861 tarihli bir notada, Yedi Ada (*Cezâyir-i Seb'a*;

dan çıkan kararı taşraya bildirirken, muhakeme ve ceza infazında gösterilmesini talep ettiği titizliğin sadece İngiliz teb'asına mahsus bir imtiyaz gibi görülmemesine dikkat etmiştir. Söz konusu talimatta bu hassasiyet, *'beyâna hâcet olmadığı üzre hangi devlet teb'asından olur ise olsun her nev'î cinâyet ashâbının ve sâ'ir gûne de'âvi erbâbının muhâkeme ve mürâfa'a-yı lâzımeleri akdinde te'hîrde düçâr edilmeyerek serî'ien icrâsıyla haklarında kavânînin mutazammın olduğu ahkâm ve mu'amelâtın icrâsına i'tinâ olunması'* ifadesiyle yer bulmuştur. Bu vesileyle, mahbeslerin elden geçirilerek farklı suç derecelerinden mahkum kişilerin birarada tutulmaması, mahbeslerin temizliğine ve düzenine dikkat gösterilmesi, hafif suçluların muhakeme öncesinde hapsedilmeyip gerektiğinde çağırılmak üzere kefile bağlanarak serbest bırakılmaları gibi hususlar bir kez daha bütün yetkililere hatırlatılmıştır.[96]

Yaklaşık iki ay sonra, Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınıp irade-i seniyye ile onaylandıktan sonra vali, mutasarrıf ve kaimmakamlara gönderilen ikinci bir talimatla, Osmanlı hapishanelerin halinin devletin "iç meselesi" olduğu intibaı güçlendirilmeye çalışılır. Talimatta, İstanbul ve vilayetlerdeki hapishanelerde bulunup da sorgu ve yargılaması bitmemiş, ağır suç söz konusu olduğu için Bâbıâli'den beklenen ceza onayı henüz çıkmamış ya da soruşturmanın tamamlanması için başka yerlerle yapılan yazışmaları tamamlanmamış olup da hakkında katî hüküm bulunmadan mahbus bulunanların vaziyetine dikkat çekilmektedir. Suçu sabit olup da cezadan kurtulamayacağına kanaat edilenlerin

---

Ionian Islands) ahalisinden Angelo Corfiate isimli şahsın hakkında kesin bir suç isnadı bulunmaksızın Zabtiye Hapishanesi'nde (*Zabtiye prison*) kötü şartlar altında tutulurken ölmesi protesto edilmektedir. Söz konusu şahsın vaziyetini 15 Ekim'de görüşen Zabtiye Meclisi'nin isbatlanmış bir suç olmamasına rağmen tahliye yoluna gitmediği ve isminden Korfu Adası'ndan olduğu anlaşılan Angelo'yu "serseri" kategorisine soktuğuna dikkat çeken Elçilik, tutuklu serserilerin ancak belirli bir sayıya ulaştıktan sonra toplu olarak ülke dışına gönderilmeleri uygulaması yüzünden Angelo'nun da gereğinden fazla hapishanede kapatıldığından şikâyetçidir. Osmanlı Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya hitaben kaleme alınmış notada, İngiliz himayesinde olan kişilerin kesin bir suçlama ve hüküm olmaksızın böyle aylarca hapishanede tutulmasına artık göz yumulmayacağının altı çizilmiş ve bu tür mahbusların derhal salıverilmeleri istenmiştir (*HR.TO*, 235/19).

96 *A.MKT.UM*, 500/41.

tevkifinin tabiî olduğu belirtilirken; uzun tutukluluk sürelerinin haklarında kanunen o kadar hapsedilmeyecek olanlara zulm olduğu ve bu uygulamanın hapishanelerdeki nüfusun artmasına ve bu yolla izdiham ve ölümlere sebep olduğuna da işaret edilmektedir. Bunun önüne geçilmesi için yapılması gerekenler ise, yargılamaların ve yazışmaların hızla neticelendirilmesi için gayret gösterilmesi ve mahallî mahkemede verilmiş hükmün Bâbıâli tarafından bozulması halinde yargılama ve soruşturmanın vakit geçirilmeden yenilenerek kararın hızla İstanbul'a bildirilmesi olarak gösterilmiştir. Talimatın sonunda, uzun süre tutuklu iken hapiste kalıp da orada vefât eden mahbusların *'dâhilen ve hâricen câlib-i ta'rîzât ve şikâyet'* olduğundan dem vurularak, memurların aksi yöndeki hareketlerinden mesul tutulucakları da bir kez daha hatırlatılmıştır.[97]

Birkaç ay sonra, 31 Temmuz 1862 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden kapudan paşaya gönderilen yazıda ise, İngiliz Elçiliği'nin bu kez Tersane-i Âmire hapishanesinin *'uygunsuz bir hâlde'* bulunmasından şikâyet ederek İngiltere Devleti teb'asından orada hapsedilmiş suçluların *'hâl-i intizâm ve mazbûtiyete konulan'* Zabtiye mahbesine nakledilmesi talebi dile getiriliyordu.[98] Talebi görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti,

---

[97] A.MKT.MVL, 136/56 (24 Cemâziyü'l-evvel 1278/ 27 Kasım 1861). Tırhala Mutasarrıflığı Meclis-i Kebiri (A.MKT.UM, 529/65) ve Karahisar-ı Sahib Meclis-i Livâ'sından (A.MKT.UM, 534/47) Sadaret'e gönderilen, *mahbeshanelerde* bulunan zanlı ve tutukluların sorgu ve yargılanmalarının hızlandırılması ve haklarındaki tahkikatın tamamlanması için çeşitli yerlerle yapılan yazışmalara biran önce cevap istenmesi yönünde gelen 24 Cemâziyü'l-evvel 1278/ 27 Kasım 1861 tarihli emirnameye uyulduğu şeklindeki cevabî yazılar, Bâbıâli'nin mahbeslerdeki birikmeler ve bundan kaynaklanan ölümlerin önüne geçmek için mahallî idarelere iki ay arayla iki talimat gönderildiğini göstermektedir.

[98] Osmanlı Hariciye Nezareti Tercüme Odası evrakı arasında rastladığımız İstanbul'daki İngiltere Elçiliği'nden gelen 8 Mart 1862 (Zilhicce 1278) tarihli notada, İngiltere teb'asından olup kürek cezasına çarptırılmış mahkumların Zabtiye mahbesine naklolunması istenmiş, buna gerekçe olarak da *'Tersâne hapishanesinin'* vaziyetinin kötülüğü gösterilmiştir. İngiltere dışındaki devletlerin kendi teb'alarının Osmanlı topraklarında suç işlemesi halinde bunları sefarethanelerinde tutulduklarına dikkat çekilen notada, İngiliz tabiyetinde bulunan kişilerin Osmanlı ceza infaz sistemi içinde kalmaları isteniyorsa *'hiç olmaz ise usûl-i 'âdiyye-i insâniyet üzere idâre olunan mahallerde habs ve tevkif olunmaları'* şart koşulmaktaydı. İngiliz mahbusların kal-

Osmanlı ceza kanunundaki suç ve ceza derecelendirilmesine göre hapis cezasının üzerinde yer alan kürek cezasının mahkumun ayaklarına demir bağlı halde belirli yerlerde ağır işlerde çalıştırılması şeklinde infaz edilmesi öngörüldüğü için kürek mahkumlarının Zabtiye mahbesine naklinin mümkün olmadığı kararına vardı. Bununla beraber, mahbusların sefalete düşmekten korunmasının devletin görevleri arasında yer aldığına vurgu yapıldı ve kürek mahkumlarının '*sefâlet ve meşakkat içinde kalmaları ve telef olmalarının merhamet-i seniyyeye muvâfık ve lâyık olamayacağı*'ndan bahisle sadece ecnebîler değil bütün mahkumların hayat şartlarını iyileştirmek üzere '*Tersâne mahbesinin dahi bir sûret-i muntazamaya konulması*' gerektiği belirtildi.[99]

Konuyla ilgili olarak akla gelen ilk isim, Osmanlı bürokrasisi nezdinde bu sahada neredeyse tek otorite ve bilgi kaynağı konumuna gelmiş olan Meclis-i Ma'âbir üyesi Major Gordon idi. Dahiliye Nezareti'nden kapudan paşaya gönderilen yazıda, Gordon'un Tersane'de inceleme yaparak Zabtiye mahbesininkine benzer bir hareket planı hazırlaması ve bunun için gerekli tahsisatın Hazine'den sağlanmasına karar verildiği belirtildi. Bâbıâli'nin bu talebini değerlendiren Bahriye Meclisi, merkezî hükûmetin "mahbes" kendilerinin ise "Tersâne Zindanı" olarak andığı kürek ceza infaz mekânını bir '*sûret-i muntazama*'ya koymak üzere Nafia Nezareti'ne keşif yaptırdı ve işin bedelini 635,857.5 kuruş olduğunu bildirdi. Tersane Zindanı'nın vaktiyle doğru dürüst yapılmamış olması yüzünden mevcut binaların oldukça harap vaziyette olduğunu ve burada tutulan ecnebî suçluların rahatsızlıklarını zaman zaman yaptıkları şikâyetlerle dile getirdiklerini belirten kapudan paşa, bu işi üstlenecek bir müteahhid bulunamadığından masrafı Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere gereken düzenlemelerin Tersane-i Âmire tarafından gereçekleştirilebileceğini not düşmüş-

---

dığı yerleri Elçilik adına her ay yerinde incelediği belirtilen Mr. Hoyland(?), *Tersâne hapishânesi*nin kriterlerine uymadığı görüşündeydi Elçilik yazısında, İstanbul'daki hapishanelerin '*haylice tanzîm olunmuş olduğu*' şeklinde bir tesbit yapıarken, ancak bunların hem sıhhî şartları hem de mahbusların durumu açısından '*daha hayli ıslâhâta*' ihtiyaç duyduğuna da işaret etmişti (*HR.TO*, 238/46).

[99] *İ.MVL*, nr. 22491.

tü. Bu konuyla ilgili olarak Bâbıâli, Meclis-i Vâlâ, Ticaret Nezareti ve Maliye Nezareti arasındaki yazışmalar yaklaşık bir sene sürdü. Nihayet 18 Cemaziyü'l-âhır 1280/ 30 Kasım 1863 tarihli bir irade-i seniyye ile mesele resmiyetle karara bağlandı.[100] Lâkin maliyeti yüksek bu yeniden yapılanma faaliyeti de, pek çok benzeri gibi, sümen altı edildi ve yeni bir diplomatik talebe kadar unutulmaya terk edildi.

B. Ceza İnfazında Çeşitlilik Arayışları: Ağır Ceza Mahkumları ve Taşra Kürek Merkezleri

Tutuklular ve hapis cezası almış hafif ve orta derece suç mahkumlarının yanısıra, infazı ağırlıklı olarak Tersane Zindanı'nda gerçekleştirilen kürek cezasında da aynı tarihlerde bir yeniden düzenlemeye gidildi. Çünkü daha bir iki sene evvel Binbaşı Gordon'un 300, onu takiben Zindan'ı gezen İngiliz iktisatçı seyyah Nassau Senior'un ise 800 mahkumun bulunduğunu belirttiği Tersane Zindanı'nda, 1859 yılının sonuna gelindiğinde mahbus sayısı 1109'a ulaşmıştı. Zindan'dan mesul Tersane-i Âmire liman reisi, âmiri olan kapudan paşaya bir yazı göndererek, bu kadar mahkumu ne muhafazaya ne de Tersane Hazinesi'nden beslemeye fizikî ve nakdî imkânlarının olmadığını ve bunlardan suçları hafif olanların Bâb-ı Zabtiyye veya münasip diğer bir mahalle naklinin gerektiğini bildirmişti. Bu talebi yerinde bulan kapudan paşa konuyu Sadaret'in gündemine getirmiş; Zindan'da bu kadar adamı barındıracak yer olmaması bir tarafa, yollanan kürek mahkumlarının ancak 200-300 tanesinin Tersane'de istihdam edilebiliyor olması sebebiyle '*işe çıkarılmayan*' geri kalan mahbusların "kürek cezası"nın infaz edilemediğine işaret etmişti. Bâbıâli bu nakil talebi hakkında zabtiye müşirinin fikrini sordu. Onsan gelen cevap ise menfi oldu. Zabtiye müşiri, kalabalığı kendisine yeten Zabtiye Hapishanesi'ne yüzlerce yeni mahkum almaya sıcak bakmamıştı. Müşir paşanın bildirdiğine göre, kalabalık sebebiyle daha önce 180 kişinin Tersane-i Âmire'ye gönderildiği Bâb-ı Zabtiyye'de yeni bir mahbes inşası için çalışmalar başlamış, bu maksatla Ticarethane'den mühendis ve kalfa getirtilmişti.

---

[100] *İ.MVL*, nr. 22491.

Yeni hapis mekânı olarak düşünülen yerler arasında, herbiri için ayrı ayrı keşif yaptırılan Fatih civarındaki Dede Hanı ile Süleymaniye'deki imâret mahalli ilk akla gelenler olmuş; ancak bu mekânları mahbese dönüştürmek için yapılacak inşaatın masrafının fazla çıkması, yeni bir zabtiye hapishanesi inşası için Sultanahmed'deki Kılıçhane'nin tamir ve yeniden inşasını gündemine almış Müşirliğin her ikisinden de vazgeçmesine yol açmıştı. Sadaret'in Müşirliğin almış olduğu bu karara onay verdiğini ve Kılıçhane projesine tahsisat sözü bulunduğunu hatırlatan müşir paşa, aradan üç ay geçmesine rağmen henüz gönderilmemiş bu paranın sağlanması ile halihazırda 200 kişilik istiabı bulunan Zabtiye Hapishanesi'nin kapasitesinin artacağına dikkat çekmişti. Kaldı ki çıkartılan yeni ceza kanununda birçok suç için üç seneye kadar kısa süreli hapis cezasının öngörülmüş olması da, bu kişilerin hapsedileceği tek ceza infaz kurumu olan Bâb-ı Zabtiyye mahbesinin genişletilmesini zarurî kılmaktaydı. Müşir paşa, Tersane'de tutulan kürek mahkumlarının Zabtiye Hapishanesi olmuyorsa bunun dışındaki '*münasib mahallere*' nakillerine ilişkin Kapudan paşanın ikinci teklifine de karşı çıkmıştı. Ona göre, '*böyle bilâ-pranka bir takım kişiyi*' muhafaza etmek için gönderilecekleri yerlerin sağlam ve korunaklı olması ve çok sayıda askerin muhafız olarak oralarda istihdam edilmesi lâzımdı. Oysa fiziken yetersizliği bilinen Zabtiye mahbeslerinde halen 700'e yakın kişi bulunuyordu[101] ve az sayıda zabtiye

---

[101] Zabtiye Tevkifhanesi/Hapishanesi'nde 1859 yılı sonunda mevcut tutuklu ve hükümlüler, bulundukları mahbesler esas alınarak resmî bir kayıtta şu şekilde sıralanmıştır: *Polis*'de tevkif olunan 33 kişi; *ihtilât odaları*nda mevkuf bulunan 54 nefer; *prankabend* olan 10 nefer; *bilâ-demir müddet-i mu'ayyene ile tevkîf olunan* 112; Divan-ı Zabtiyye'nin kararıyla tevkif edilmiş 12; mazbataları takdim olunanlar ile sorguda (*istintak*) bulunanlar ve taşralardan gelip iradeleri çıkana dek vilayetlerine gönderilmek üzere mevkuf bulunan 296. Toplam: 517. *Kapı arasında* bulunan 26; koğuşda bulunan 5; *misâfirhâne*de bulunan 42; *istintak koğuşu*nda bulunan 2; *süvari koğuşu*nda bulunan 1; *aşağı tevkifhâne*de bulunan 73. Toplam: 159 kişi. Emâneten Tersane-i Âmire'de bulunan 181 kişi. *Derûn-ı habshâne* bulunan 518, *kapı arası* ve *mahall-i sâbıkada* bulunan 159. Toplam: 857 (Tersane'dekiler düşüldüğünde 676). Bunlar arasında başka devlet teb'asından olan tutuklu ve hükümlüler de vardı. Ağustos 1859 başı itibariyle *Zabtiye Habshânesi*'nde mahbus olup da bir daha Osmanlı memleketine dönmemeleri şartıyla kefile bağlanarak tahliye edilen Yunanlılar 68 kişiydi. Bunlar arasında hükümlüler bulunduğu gibi, sorgulananlar ve henüz muha-

neferine çok sayıdaki vazifeleri yanında bir de böyle bir koruma işini yüklemek mümkün değildi.

Meselenin halli için Sadaret'in konuyu havale ettiği Meclis-i Vâlâ, kürek mahkumlarının Tersane'den Bâb-ı Zabtiyye'ye naklinin mümkün olmadığı görüşüne iştirak etmiş; ancak Tersane Zindanı'nda her sene katlanarak artan kalabalığın önüne geçmek için bir takım tedbirler alınmasının da zarurî olduğuna hükmetmişti. Ceza infaz mahallerinin fizikî yetersizliğinden çok ceza infaz usûlündeki aksaklıklara dikkat çeken meclis heyeti, geniş memleket coğrafyasındaki bütün ağır ceza zanlı ve hükümlülerinin tevkif ya da hapis maksadıyla pâyitahta gönderilmesi tatbikatının terki vaktinin geldiğine de işaret etmişti. Daha önceleri taşrada hem hafif hem de ağır suç mahkumlarının cezalarının suçu işledikleri yerde infaz edildiğini, ancak infaz mahall ve mevkiilerinin artmasıyla beraber mahbusların muhafazası ve emniyetlerinin sağlanamaması ve bazı yerlerde *'ka'ide ve usûl hâricinde şeyler'* yaşanması yüzünden ağır suçluların İstanbul'a, Tersane-i Âmire'ye gönderilmesinin emrolunduğunu[102] hatırlatan heyet, ceza infazının *'usûl-u kadîmesi vechle mahallerinde'* yerine getirilmesini teklif ediyordu.

---

kemesi tamamlanmamış olanlar da mevcuttu. İtham edildikleri suçlar ise ağırlıklı olarak korsanlık, hırsızlık, sahte kaime basma, asker yaralama idi (BOA, *Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi* (=HR.SYS), 1722/9).

102 Tanzimat devri ilk ceza kanununun çıkmasından hemen sonra, 1840 yılı ortasında, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından evvel prankabend olarak ağır işlerde istihdam edilmek üzere Vidin Tersanesi'ne gönderilmiş 18 mücrimin vaziyetini görüşen Meclis-i Vâlâ, bu kişilerin sübût etmiş suçlarına göre haklarında yeni ceza kanunu hükümlerinin icrası için ilâmat-ı şer'iyye ve mazbatalarının İstanbul'a gönderilmesi hakkında Vidin Meclisi'ne bir yazı göndermiş ve bu vesile ile *'bundan böyle kâtil ve sâ'î bi'l-fesâd olan eşhâsın süvâri-yi zabtiyye neferâtıyla kazâ-be-kazâ Dersa'âdet'e irsâl kılınması'* talimatını vermişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 229. 1850'de çıkartılan ikinci ceza kanununun III. faslı 15 maddesinde ise, katl ve ayaklanma benzeri büyük suçlar dışında ceza kanunun gereği küreğe konulması gereken mahkumların Dersaadet'e gönderilmeyerek cezalarının mahallerinde infaz edilmesi istenmiş ve bununla orada aynı suçu işlemeye niyetli *'emsâlinin terhîbine sebeb olacağı'* belirtilmişti. Bu kişiler, mahallerinde hapsedildikleri tarihten itibaren prangabend olarak ağır işlerde (*hademât-ı süfliyye*) istihdam olunacaklar ve vaziyetleri her ay mahallî idare meclisi tarafından İstanbul'a rapor edilecekti. Söz konusu maddeye göre, hüküm giymiş suçlu küçük kaza ve köy ahâlisinden ise, cezasının infazı için eyalet, sancak ve büyük kazaya gönderilecek ve ancak çok gerekli hallerde İstanbul'a nakledilecekti.

Buna göre, Rumeli'de Selanik, Vidin, Dimetoka; Anadolu'da Erzurum, Sinop, Ergani Madeni; Arabistan'da Akkâ, Bağdad, Cidde, Trablusgarb ile Akdeniz Adaları'nda (*Cezâ'ir-i Bahr-ı Sefîd*) da Kıbrıs ve Rodos, hemen hemen aynı tarihlerde İngiltere ve Kıta Avrupasında uygulamaya sokulan tarzda[103], ağır ceza mahkumlarının muhafaza

---

[103] İngiltere'de 1853 yılında mahkumların denizaşırı kolonilere sürgün edilmesi tatbikatına, Avustralya'dan gelen tepkiler ve bir mahkumu oldukça yerleşik ve müreffeh bir koloniye göndermenin ne derece caydırıcı olduğu yönünde kamuoyunda başgösteren tartışmalar neticesinde son verilmiş ve 1848'den itibaren başlayarak limanlar ya da askerî tesisler yanlarında kürek hapishaneleri (*convict prisons*) kurulmaya başlamıştı. Hapis cezası bu şekilde, katil hariç bütün büyük suçları da kapsayan temel bir ceza şeklini alıyordu. Daha önce hapis cezaları umumiyetle 6 ay civarında ve azamî olarak da 3 sene iken, 1850'lerin ortasında 10 senelik kürek-hapis cezalarına sıklıkla rastlanmaya başlandı. Mahkumlar bu zorunlu çalışma devri sonrasında 6 ay kadar da Pentonville ya da Millbank'de tecrit ediliyorlardı. Tıpkı koloniye ya da zorunlu çalışma hapishanelerine gönderilmezden evvel kaldıkları gibi. Prusya'da ise 1 gün ilâ 5 yıl arası hapis cezası alanların tutulduğu *Gefaengnis*'lerin yanısıra, ağır ceza mahkumlarına mahsus zorunlu çalışma esaslı *Zuchthaus*'lar da mevcuttu. İngiltere'ye benzer şekilde aynı tarihlerde Almanya'da da ağır ceza mahkumlarına mahsus 35'e yakın *Zuchthaus* inşa edilmişti. (Michael İgnatieff, *A Just Measure of Pain*, 200-201; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 95 ve 104; N. Hermann Kriegsmann, *Einführung in die Gefaengniskunde*, 102).

XVII.-XVIII. yüzyıllarda gemilerde kürekçilik cezasının kalkmasıyla beraber İspanya'da 2 ilâ 8 yıl arası ceza alanlar hapis cezasının zorunlu çalışmayla birleştiği *presidio*larda hapsolunurken, sekiz yıldan ağır ceza mahkumlarının ise bir kısmı zorunlu çalışma için madenlere, bir kısmı da İspanya ve Kuzey Afrika'daki askerî üsler ve ceza kolonilerine gönderilmeye başlanmışlardı. Amerikan kıtasındaki İspanyol toprakları San Juan, Porto Rico ve Havana (Küba) gibi yerlere gönderilenler de mevcuttu. Söz konusu bu mahbuslar liman inşası, askerî techizat imalatı ve diğer ağır işleri görmek için kullanılıyorlardı (Arthur Griffiths, *In Spanish Prisons, Persecution&Punishment 1478-1878*, 123 ve 154; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 106). Rusya'daki ceza infaz sisteminin, cismanî cezalardan hapis cezasına ağırlık verir hale gelişinde de, Osmanlık kürek merkezlerine benzer *katorga*ların önemli bir yeri olmuştu. Bilhassa Sibirya'daki zorunlu çalışma ile hapis cezasını birleştiren toplam 7 *katorga* ve sürgün (nefy) seçenekleri üzerinden 1860'lı yılların sonlarında başlayan hapishane reformu tartışmaları, 1875 yılında alınan bir kararla sürgün cezasının ilga olunup zorunlu çalışmanın artık sadece bir cezaevi olarak değil ıslahhane olarak görülen hapishane bünyesine kaydırılmasıyla birlikte *katorga*nın hakimiyetiyle neticelenecekti. Söz konusu bu *katorga*lar, hem malî sebepler hem de ağır suçluların muhafazası açısından daha tercih edilir bulunmuştu (Bruce Adams, 92).

edileceği bir bölge ceza infaz merkezi haline getirilecek; adı geçen bu şehirlerin etrafı ve havalisinde bulunan eyaletlerde vukû bulacak ve Tersane'ye gönderilecek ağır suçlular oralarda haps ve tevkif ettirilecekti. Söz konusu bu merkezlerin tesbiti için ülkedeki ordu-yu hümayun dairelerinin bir ölçü kabul edilmesi kararlaştırılmış; söz konusu infaz merkezleri ve bunların hinterlandları da Bâb-ı Seraskerî'den getirtilen haritalar Meclis-i Vâlâ'da incelenerek belirlenmişti.

Meclis-i Vâlâ heyeti, Tersane'de tutulan şübheliler ile ağır suç mahkumlarının firar etmelerinin önüne geçmek için bunların zindan içinde istoli ditmek, felesi bükmek, burguculuk ve hammallık gibi işlerde istihdam edilmelerini; aralarından seçilecek bazılarının ise çifteye bağlı şekilde ve yanlarına yeterince gözcü gardiyan konularak Tersane içinde küçük bir yevmiye ile burgucu ve hammal olarak çalıştırılmalarının uygun olacağına karar vermişti. Çalıştırılmak üzere dışarı çıkarılanlar müstesna, Zindan içinde bulunan mahbusların '*çiftede (demirli) kalmaları*'nın '*hilâf-ı usûl olduğu*' ise kesin bir dille ifade edilmişti.[104]

Söz konusu bu merkezlerde mevcut mahbeslerin bu işe kâfi gelmeyeceğinin düşünüldüğü hallerde, ceza kanunu gereği zanlılar ile kabahat mahkumlarından alınmakta olan nakdî cezalar ile şimdiye kadar gemilerle Tersane'ye gönderilmekte olan mahkumların yol masrafı için ayrılmış tahsisata başvurulacaktı. Bu mahbeslerin/hapishanelerin tamir edilmesi ya da genişletilmesi, eğer mevcut bir mahbes yok ise yeni bir hapishanenin inşa edilmesi bu kaynaklarla yapılacaktı. Bu karardan altı ay sonra Dimetoka'da[105], bundan üç ay sonra Erzu-

---

[104] *İ.MVL*, nr. 18735 (22 Cemaziyü'l-âhır 1276/ 16 Ocak 1860); *A.MKT.MVL*, 114/62 (Sadaret'den Zabtiye, Kapudan Paşa ve Maliye Nezareti'ne, 5 Şaban 1276/ 27 Şubat 1860)

[105] Edirne eyaleti ve Filibe sancağı için merkez kabul edilmiş Dimetoka'da '*matlûb vechle habshâne bulunmaması*' sebebiyle harekete geçen Edirne Meclisi, Edirne'deki yanmış hükûmet konağı dahilinde "*Defterhâne*" denilen geniş bir kârgir binanın 15,000 kuruş masrafla bir hapishane haline getirilebileceği teklifini merkezî hükûmetin önüne getirmişti. Merkez tarafından onaylanan bu tamirat tamamlanınca bu kez sıra, bir hapishane müdürü ile bir kâtibin tayini hususuna gelmiş, '*gece gündüz hapishanede mevcud bulunacağı*' belirtilen bu iki görevliden ilkinin 500 kuruş ve

rum'da[106], bundan bir ay sonra Selanik'de[107], iki ay sonra Bağdad[108] ve Vidin'de[109], sonraki altı ay içinde sırasıyla Akkâ'da[110], Ergani Made-

---

ikincisinin 300 kuruş aylıkla tayini teklifi uygun görülerek Edirne sâkinlerinden Zabtiye zâbiti Hasan Ağa'nın müdürlüğe ve yine mahallî kâtiplerden Ahmed Efendi'nin de kâtipliğe getirilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca 100 kuruş maaşla bir de gardiyan hapishane kadrosuna ilâve olunmuştu.

106 Merkez olan Erzurum'daki mevcut hapishanenin idaresi için 750 kuruş maaşla Ahmed Ağa'nın tomruk/hapishane müdürü, 300 kuruş maaşla Mustafa Efendi'nin kâtip tayin olunduğu ve ayrıca 100 kuruşla bir gardiyan görevlendirildiğine dair bkz. A.MKT.MVL, 121/70 (10 Rebiyü'l-evvel 1277/ 26 Eylül 1860).

107 Selanik'de hapishanenin dar ve harap halde olduğunu bildiren mahallî idare, yeni bir hapishane inşasının çok masraflı olacağı gerekçesiyle İstanbul'a bir ara formül önermişti. Buna göre, vilayet konağı içindeki hapishane yıkılarak bunun enkazı ile zanlılarla hafif suçlular için daha geniş bir mahbes ve 12 polis odası yapılacak; konak civarında "yanık mahkeme" olarak bilinen yerde bulunan mevcut hapishane ise genişletilerek ağır suçlulara tahsis edilecekti. Toplam maliyeti 164,120 kuruş olarak gösterilen bu proje Meclis-i Vâlâ tarafından da kabul görmüş ve çıkan irade ile onaylanmıştı *İ.MVL*, nr. 438/19430 (18 Rebiyü'l-âhır 1277/ 3 Kasım 1860).

108 Bağdad Kalesi'nin uygun bir yerine 150,000 kuruş masrafla *'bir bâb habshâne'* inşa edilmesi Meclis-i Vâlâ kararı ve ilgili irade ile onaylanmıştı. Konuya ilgili Meclisi Vâlâ kararında, hapishanenin Meclis-i Kebîr-i Eyalet nezaretinde ve bir askerî mühendis marifetiyle inşası halinde, *'metânetçe fâ'ideyi ve hazînece dahi tehvîn-i masarıfı mûcib olacağı'* belirtilmişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 19487 (6 Cemaziyü'l-evvel 1277/ 20 Kasım 1860).

109 Vidin'de hükûmet konağı dahilinde 120 kişilik, alt katı *'kârgir ve gâyet metîn ve müstahkem'* olmak üzere iki katlı, 16 tevkif ve istintak odalı yeni bir hapishane inşaatın yarısı tamamlanmıştı. Tamamı 77,000 kuruşa mal olacak bu yeni hapishanenin tamamlanması sonrasında boşaltılacak eski hapishanenin ise hastahane olarak kullanılması uygun görülmüştü, bkz. *İ.MVL*, nr. 19551 (3 Cemaziyü'l-âhır 1277/ 17 Aralık 1860).

110 Akkâ Kalesi içinde bulunan eski mahbesin tahkim ve tamiri, bunun bitişiğinde bulunan bazı münasip hane ve mağazaların alınarak bunların mahbes muhafazasında görev yapacak zabtiye askerleri ikametine tahsisi ve nihayet mahbuslar için bir hastahane yapılması, burada bulundurulacak bir tabur nizâmiye askeri yanında ayrıca mevcut zabtiye askerlerinin sayısının 150 nefere çıkartılması, 250 kuruş maaş ve 150 kuruş ilaç bahasıyla yerli bir tabip tayin edilmesi yönünde Sayda Meclis-i Kebîri'nden gelen talepler Meclis-i Vâlâ'da kabul edilmiş; 250 kuruş aylıkla bir gelen giden memuru ve bunun maiyetine 200 kuruş maaşla bir kâtib istihdamı istekleri ise reddedilmişti. Bununla beraber, alınan karar gereği merkezlerde 500 kuruş maaşla bir hapishane müdürü, 300 kuruş maaşla bir kâtip ve 100 kuruş maaşla bir gardiyan tayininin gerektiğinin Sayda valisine bildirilmesi de hükme bağlanmıştı, bkz. *İ.MVL*, nr. 19568 (13 Cemaziyü'l-âhır 1277/ 27 Aralık 1860); Sayda valisine ve Evkaf Nezareti'ne bu hususa dair yazılan talimat için bkz. A.MKT.MVL, 124/7 (26

ni'nde[111], Kıbrıs'da[112] ve Sinop'ta[113] yeni ceza infaz mekânlarının meydana getirilmesi için harekete geçildi. Kürek merkezleri olarak iş göre-

---

Cemaziyü'l-âhır 1277/ 9 Ocak 1861). Akkâ hapishanesi, bu uygulamanın başlamasından üç sene sonra artan mahbus nüfusuna yetmez hale gelecekti. Akkâ Muhafızlığı ve mahallî meclisinden önce Sayda eyaletine ve oradan da Sadaret'e gönderilen yazıda, Akkâ'da kalebend ve Liman'da habsolunmak üzere İstanbul ve diğer yerlerden gönderilen suçluların çokluğu, limanın darlığı ve Akkâ'nın havasının uygunsuzluğundan dolayı mahbusların çoğunun kara hummaya yakalandığı, hastaların tedavisi için elden gelen yapılmaya çalışılıyorsa da yakınlarda bir mahallî hastahane ve tabibin bulunmaması sebebiyle çoğunun hayatını kaybettiği belirtiliyordu. Vaziyeti 25 Zilhicce 1279/ 13 Haziran 1863 tarihli bir yazı ile Sayda Valisi Mehmed Kabûlî Paşa'ya bildirmiş olan mahallî yetkililer, Akkâ'daki mevcut halin '*ma'delet-i seniyye ve şi'âr-ı insâniyyeye münâfi bulunduğu beyânıyla*' buraya daha fazla mahbus gönderilmesinin önüne geçilmesini talep etmişlerdi. Konuyu ancak dört ay sonra görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti, Şam eyaleti kürek merkezi olan Akkâ'da mevcut bu sıkıntının, bir diğer kürek merkezi olan Rodos'da yaşanan deprem sebebiyle buraya gönderilecek ağır ceza mahkumlarından bazılarının geçici olarak Akkâ'ya yollanmasından kaynaklandığını belirterek; Akkâ'nın *Eyâlet-i Berr-i Şam* için kürek merkezi olarak kalmasına ve fakat Rodos'dan yapılan nakillerin Akkâ yerine Kıbrıs, Midilli ve Sakız adalarına kaydırılmasına karar vermişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 22340 (25 Rebiyü'l-âhır 1280/ 8 Ekim 1863).

111 Ergani Madeni'nde, amele erzakına mahsus anbarın hapishane haline getirilmesi gündeme gelmişti. Talebi görüşen Meclis-i Vâlâ, anbarın yerine, 300 mahbus alacak 18 koğuşluk, kârgir ve metin duvarları bulunan bir hapishanenin 117,700 kuruşa inşasına onay vermişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 19583 (22 Cemaziyü'l-âhır 1277/ 5 Ocak 1861); *A.MKT.MVL*, nr. 124/28.

112 Kıbrıs Meclisi'nden 22 Rebiyü'l-evvel 1277/ 18 Ekim 1860 ve 12 Ramazan 1277/ 24 Mart 1861 tarihinde merkezî idareye gönderilen yazılarda, mutasarrıflık makamı olan Lefkoşa'da hükûmet konağında üç hapishane mevcut ise de bunların birisinin 40, diğerinin 15 ve üçüncüsünün 12 kişilik istiabinin bulunduğu, borçlular ve Kıbrıs'da işlenen suçlardan dolayı tevkif ve hapsedilenlere ancak yeten bu mekânların Kıbrıs'ın kürek merkezi olmasıyla ada dışından gelen ve gelecek mahkumlara yetmeyeceği bildirilmişti. Kıbrıslı borçlu ve mahkumların sayısının 55'i, dışardan gönderilenlerin sayısının ise 31'i bulduğunu belirten mahallî idare, izdiham sebebiyle bir kişi yatacak yerde iki üç kişinin yatırıldığını ve bu halin mahbusların hastalanmalarıyla neticelendiğinin altını çizerek yeni bir mekâna ihtiyaç olduğunu belirtmişti. Ancak mahbes inşa edilecek bir yer bulunamadığından, hükûmet konağı içinde olup Tanzimat'dan sonra muhassılların istihdam ettiği sekbanların hayvan ahırı olarak kullandıkları ve zamanla harap olmuş kârgir binanın 31,000 kuruşa tamir ettirilerek hapishane haline getirilmesi İstanbul'a teklif edilmişti. Meclis-i Vâlâ'da onay gören bu proje çıkan irade ile resmiyet kazandı, bkz. *İ.MVL*, nr. 19940 (18 Şevvâl 1277/ 29 Nisan 1861).

113 Ankara ve Kastamonu eyaletleriyle Canik sancağında işlenen ağır suç mahkumları için merkez kabul edilen Sinop Kalesi'nde inşa edilecek hapishane ile alâkalı ola-

cek ceza infaz kurumlarıyla ilgili bu döneme ait resmî yazışmalarda, "*mahbes*" tabiri "*habshâne*" ile dönüşümlü ve aynı şeyi ifade edecek şekilde kullanılmaya devam etmekteydi. Çünkü ortaya çıkan mekânlar eski zindanlardan pek farklı olmasa gerekti.

Kürek mahkumlarından kimin nerede ve ne kadar süre hapsedileceğine dair nihaî hüküm, mahallerindeki birinci derece muhakemeleri tamamlandıktan ve hüküm mazbataları İstanbul'a gönderildikten sonra pâyitaht tarafından alınacak ve taşradaki ilgililere bildirilecekti. Ceza infazını objektif bürokratik kriterlere bağlamak yönünde daha önce Bâb-ı Zabtiyye örneğinde belirli adımlar atmış olan merkezî idare, bu vesileyle mahallî mülkî âmirleri ceza infaz sürecine dair belirli kayıtların tutulması hususunda mesul tutmak istiyordu. Mahkumların tayin olunacak '*mücâzât-ı kanûniyyeleri*' ile suçlarını içerecek mazbata-

---

rak 28 Cemaziyü'l-âhır 1277/ 11 Ocak 1861 tarihiyle Meclis-i Vâlâ'dan Ticaret Nezareti'ne gönderilen yazıda, keşif yapılması ve planının hazırlanması için süratle bir mühendis tayin edilerek Sinop'a gönderilmesi istenmiş; bu talep üzerine üç hafta sonra ebniye hulefâsından Hâfız Ahmed Efendi bu işle görevlendirilmişti. Sinop'tan bu konuyla ilgili Bâbıâli'ye gönderilen yazıda, hükûmet konağı içindeki '*habshâne*'nin ancak 25-30 kişilik bir istiap haddine sahip olduğu ve buranın genişletilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiş, kürek merkezi olarak kullanılmak üzere bir tarafı Sinop Tersanesi mühimmat anbarına diğeri hükûmet konağına bitişik olmak üzere yeni bir hapishane yapılmasının gerektiğine işaret edilmişti. Sinop Kalesi'nin iki suru arasında bulunan boş yere, iki tarafına duvar çekilerek iliştirilecek bir kapı ile elde edilecek bu hapis mekânı, herbiri 40 kişi alır '*üç bâb habishâne ve üstünde dört odadan 'ibâret muhtasarca bir dâ'ire*' olarak tarif edilmiş ve bunun maliyeti 25-30 bin kuruş olarak tahmin edilmişti. Sinop Meclisi'nin yeni hapishane için seçtiği bu yer için gösterdiği gerekçelerden birinin, suçluların '*ateş ve sâ'ire gibi ihâneten bir kaza ika'ına meydân edecek*' olmaları halinde bunun hükûmet konağına çok zarar verebilme ihtimali olması dikkat çekicidir. Sinop Meclisi'nin talebini görüşen Meclis-i Vâlâ, söz konusu hapishane binası için İstanbul'dan gönderilecek mühendis maarifetiyle keşf yaptırılması ve Sinop'ta inşa edilecek yeni hapishaneye bir memur, bir kâtip ve bir gardiyan tayiniyle mahkumların muhafazası için halihazırda mevcud zabtiyelerin nöbetleşe görev yapmasına karar vermişti. Meclisin Bâbıâli'ye gönderdiği yazının tarihi olan 5 Receb 1277/ 17 Ocak 1861 tarihi itibariyle, Sinop'taki mahbus nüfusu, çevre vilayet ve sancaklardan gönderilmeye başlanmış mahkumlarla 60'a çıkmış ve mevcut mahbeste '*bir âdem sığacak yer kalmamış*' olması, ceza infaz mevzuatında yapılan yeni düzenlemenin ceza infaz mekânları inşa edilmeden tatbik edildiğini göstermektedir, bkz. *İ.MVL*, nr. 19576 (16 Şaban 1277/ 27 Şubat 1861).

lara ilâveten, taşradaki ceza infaz merkezlerinde mevcut mahbusların mikdarı, ceza sürelerini doldurup tahliye edilmiş kişilerin hangi tarihte salıverildikleri ve mahbus ölümlerine dair bilgilerin kaydedileceği 6 aylık jurnaller mahallî idare meclisleri tarafından tasdik edildikten İstanbul'a gönderilecek ve mazbata odasındaki kayıtlarla karşılaştırılarak tedkik edilecekti.[114]

---

[114] Bkz. *İ.MVL*, nr. 18735 (22 Cemâziyü'l-âhır 1276/ 16 Ocak 1860). Madde 4 ve 5. Bu maddenin hayata geçmiş olduğuna misâlen, Hersek mutasarrıflığı tarafından gönderilen ve 1275 Şaban ayı 2. gününden Rebiyü'l-evvel gurresine kadar yedi ay içinde Hersek'de vukû bulan suçları işleyenlere verilen cezalara dair yazılar ve ilgili mazbataları içeren 13 bendli jurnalin İstanbul'a gönderildiği ve bunun Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek burada ceza kanununa uygunluğunun incelendiğine dair bkz. *A.MKT.MVL*, 115/44 (24 Şaban 1276). Kıbrıs mutasarrıfının 1277 senesi Martından Mayıs nihayetine değin üç ay zarfında Kıbrıs adasında muhakemeleri gerçekleştirilen kabahatliler hakkkında hükmolunan cezaları içeren yazısı ve Kıbrıs Meclisi'nin jurnalinin Bâbıâli'ye gönderildiği ve buradan da Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Muhakeme Dairesi'nde incelendiğine dair bkz. *A.MKT.UM*, 497/94. Tolçı Sancağı'nda 1276 senesi Zilhicce başından 77 senesi Receb ayına kadar gerçekleşen cünha ve kabahat fiillere verilen cezalara dair Tolçı Meclisi'nin göndermiş olduğu jurnalin Meclis-i Vâlâ Muhakemat Dairesinde incelenerek onandığı ve bu türlü jurnallerin üç aylık olarak gönderilmesi talimatına dair Sadaret'ten Tolçı mutasarrıfına gönderilen yazı için bkz. *A.MT.UM*, 494/65 (19 Safer 1278). Trablusgarb eyaletinde 1277 senesi Şevvâli başından Zilhiccesi sonuna kadar üç ay içinde muhakeme edilenler ve haklarında çıkan cezaî hükümleri içeren jurnalin gönderildiği ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'de incelenerek onandığına dair bkz. *A.MKT.UM*, 497/97 (3 Rebiyü'l-evvel 1278).

Bu misâller, talimatnamenin hazırlanmasından önce bu tatbikatın olmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır. Selanik sancağında 1272 senesi Şevval ayı başından Zilhiccesi 25. gününe kadar işlenen suçlar ve bunlara verilen cezaları içeren mazbata ve jurnalin gönderildiği ve Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek onaylandığına dair bkz. *A.MKT.MVL*, 85/62 (22 Safer 1273) 1273 yılı Safer ayı başından sonuna kadar Aydın Sancağı'nda yakalanarak muhakeme edilen suçlulara verilen cezalara ilişkin mazbataları içeren jurnalin Meclis-i Vâlâ'ya gönderildiği ve burada yapılan incelemede söz konusu ceza müddetlerinin belirtilen suçlara nisbetle pek az bulunduğuna, bunlara *'emsâline 'ibret mü'essire'* oluşturacak mikdarda ceza verilmesinin gerekli görüldüğüne dair bkz. *A.MKT.MVL*, 85/62. Kıbrıs'tan gönderilen ve 1275 senesi Mart ayında suçlulara verilen cezaları gösterir jurnalin Meclis-i Vâlâ tarafından alındığına dair bkz. *A.MKT.MVL*, 109/46 (14 M 1276). Silistre'de 1276 senesi Muharrem başından Rebiyü'l-evvel sonuna üç ay içinde vukûbulan cünha ve kabahatlara mahallî mecliste verilen hapis ve pranka cezalarına ilişkin jurnal ve mazbataların Meclis-i Vâlâ'da incelendiği ve yeni ceza kanununa mugayir bulunanların ne şekilde olması gerektiğine dair bkz. *A.MKT.MVL*, nr. 112/67 (22 Cemâziyü'l-evvel 1276).

İstanbul bürokrasisinin yeniden yapılandırılan taşradaki ceza infaz sürecine müdahelesi sadece bununla sınırlı değildi. Ceza hukukunun şer'-i şerîf dışında kalan kısmını yeni Ceza Kanunnamesi çerçevesinde memleket sathında standartlaştırmaya çalışan merkezî idare, taşradaki memurların ellerine verilmek üzere Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınmış bir *'ta'lîmât-ı umûmiyye'* ile taşrada oluşturulacak ağır ceza/kürek merkezlerindeki işleyişi belirli kriterlere bağlama gayretine girmişti. Başlığı, *'mahbûsların sûret-i idâre ve muhâfazaları hakkında (işbu) merkezlerin habshâne me'mûrlarına verilmek üzere ta'lîmât-nâmedir'* olan bu metnin 1. maddesinde, eyaletlerde vukû bulacak ağır cezalık suçlarda hakkında hüküm çıkan failin artık doğrudan İstanbul'daki Tersane'ye gönderilmeyip; Rumeli'de Selanik, Vidin ve Dimetoka, Anadolu'da Erzurum, Sinop ve Ergani, Arabistan'da Akkâ, Bağdad, Cidde ve Trablusgarb, Cezayir-i Bahr-ı Sefîd'de ise Kıbrıs ve Rodos'da haps ve tevkif edileceği belirtilmekteydi. Hüdâvendigar eyaleti, Karesi sancağı ve kazâ-yı erba'a (dört kaza) gibi İstanbul'a yakın ve civar olan yerlerdeki cürm ve cinayet failleri ise eskiden olduğu gibi Tersane-i Âmire'ye gönderilmeye devam edecekti.

Söz konusu merkezlere gönderilecek mahbuslar, talimatnamenin 2. maddesinde belirtildiği üzre, iki sınıfa ayrılıyordu. Bunlardan ilki *'küreğe konulacak'*, ikincisi ise kale olan yerlerde *'kal'a-bend olunacak' erbâb-ı cinâyât*, yani ağır suçlulardı. Üçüncü maddede, ceza kanununa atıfla kürek ve kalebendlik cezalarının infazının ne şekilde gerçekleşeceği tarif edilmişti. Buna göre, ömür boyu ya da belirli süreli kürek cezaları, *'şahs-ı mahkûmun ayaklarında demir olarak habsiyle müddet-i cezâ'iyyesinde hıdemât-ı şâkkada kullanılması'* şeklinde; kalebendlik ise *'şahs-ı mahkûmun kal'ada mahbûsen tevkîf olunarak Zabtiye Nizâmâtı'nın cevâz verdiği derecede dâhil ve hâric-i kal'ada bulunanlar ile muhâbere edebilmesi'* şeklinde infaz edilecekti. Söz konusu merkezlere gönderilmiş olan kürek mahkumları ayaklarına demir vurularak *"mahbes"*de; kalabendler ise demirsiz olarak *'memleket mahbesi'*nde tevkif olunacaklardı. Bu merkezlerden Akkâ, Sinop, Erzurum gibi yerlerde ve bilhassa da Ergani Madeni'nde mahbusların istihdam edileceği işler zaten mevcut idi. Bunun dışındaki yerlerde de *'öyle 'ameliyâtın vukû'u eksik olmayacağı'* umuluyordu. Küreğe konulacak kişiler gündüzleri yanlarına yete-

rince nöbetçi konularak ağır işlerde çalıştırılacak, bu zorunlu hizmetleri karşılığında bulundukları yerin masraflarından mahsup olunmak üzere kendilerine '*münâsib ve mu'tedil yevmiye*' verilecekti. İş olmadığı günler ise vakitlerini hapishane içinde geçireceklerdi. Mahbeste bulunan kişilerden '*san'at işlemek isteyenler*' olur ise buna da izin verilecekti. Mahbeste bulunanların, hergün 3-5 kişilik gruplar halinde bir saatliğine mahbes dışına çıkartılıp '*teneffüs ettirilmeleri*' de talimatnamede yer alan hususlar arasındaydı. Üçüncü madde, mahbusların hastalanması halinde yapılacakları da düzenlemişti. Buna göre, bir mahbus hastalandığında hapishane memuru bunu "büyük memur"a ve memleket meclisine bildirilecek, ağır hasta olanlar ise zabıta korumasında uygun bir yere nakl olunup tabibe baktırılacaktı.[115]

Kürek cezasının infazı için yapılan bu düzenlemeden birkaç ay sonra, ceza kanununda hürriyeti kısıtlayıcı cezalar arasında yer verilmiş bir diğer ceza olan "kalebendlik"in hangi mekânlarda infaz edileceği meselesi Meclis-i Vâlâ'nın önüne geldi. Konuyu merkezî idarenin gündemine sokan vak'alardan ilki, '*Devlet-i Aliyye aleyhine bir ittifâk-ı hafî teşkîl etmek*' ithamıyla '*katle bedel mü'ebbeden ve mahbûsen kal'a-*

---

[115] Bkz. *İ.MVL*, nr. 2439 (22 Cemâziyü'l-âhır 1276/ 16 Ocak 1860). Söz konusu talimatnamenin 1. maddesinde adları geçen bu merkezlere bağlı olacak yerler, ilâveten hazırlanan bir pusulada belirtilmişti. Buna göre, Selanik Kalesi'ne Selanik, Yanya, Manastır, Üsküb eyaletleriyle birlikte Tırhala ve İşkodra sancaklarından; Vidin Kalesi'ne Vidin, Bosna, Silistre eyaletleri Belgrad mevkii ve Sofya ve Niş sancaklarından; Dimetoka Kalesi'ne Edirne eyaleti ve Filibe sancağından; Akkâ Kalesi'ne Sayda, Şam Haleb eyaletleri Kuds-i Şerîf sancağından; Kıbrıs'a Adana ve Konya eyaletlerinden; Rodos'a Girid, Sisam ve diğer Akdeniz adaları ve İzmir eyaletinden; Ergani Madeni'ne Diyâr-ı Bekr, Harput, Sivas eyaletleriyle Amasya sancağından; Erzurum'a Trabzon, Erzurum, Van, Hakkâri eyaletleri ile Kars sancağından; Sinop'a Ankara, Kastamonu eyaletleri ile Canik sancağından; Bağdad'a Şehr-i Zor eyaleti ile Musul ve Süleymaniye sancaklarından; Cidde'ye Hicaz ve Yemen eyaletlerinden; Trablusgarb'a Trablus eyaletinden mahkumlar gönderilecekti, bkz. *İ.MVL*, nr. 2439. Daha erken tarihli bir belgede ise, taşraya gönderilip kaçan sürgün cezası almış mahkumların (menfiler) Rumeli'de Varna, Vidin, Rusçuk ve Niş kaleleri, Anadolu ve Akdeniz'de ise Antalya, Diyarbakır, Sinop, Rodos ve Magosa mahallerine kalebend olarak gönderilmesinin emrolunduğu görülmektedir bkz. *İ.MM*, nr. 161 (17 Muharrem 1264/ 25 Aralık 1847). Bunlar, Rumeli ve Anadolu'daki sahil şehirlerinde yer alan ve başkent ile aralarında denizyolu bağlantısı bulunan tersane-kalelerdi.

bend olmak ve küreğe bedel olarak kal'a-bendlik' cezasına çaptırılarak Kıbrıs'daki Lefkoşa ve Magosa kalelerine gönderilen meşhur Kuleli Vak'ası mahkumları Süleymaniyeli Şeyh Ahmed, Tophane-i Âmire kâtiplerinden Arif, Süleymaniye mahallesi sâkinlerinden Kütahyalı Şeyh İsmail ve Süleyman Paşazâde Abdülkadir'in vaziyetleriydi.

Şeyh Ahmed, Arif ve Şeyh İsmail'in gönderildiği Magosa'daki kaza müdürü tarafından Kıbrıs mutasarrıflığına gönderilen yazı, söz konusu cezanın infazının ne şekilde yapılacağına dair mahallî idarecilerin kafalarının karışık olduğunu göstermektedir. Gönderilen mahkumların sürekli olarak hapishanede mi tutulacağı, yoksa kale içinde gezinmelerine mi izin verileceği gibi hususlara açıklık getirilmesini isteyen kaza müdürü, ikincisine ruhsat verilmesi halinde mahkumların hisar duvarlarından ip ile kale dışına inip firar edebileceklerine dikkat çekmişti. Meseleyi açıklığa kavuşturmak maksadıyla Sadaret'e bir yazı ile başvuran Kıbrıs İdare Meclisi, Ceza Kanunnamesi'nin 23. ve 24. maddelerinde yer alan müebbed ve muvakkat kalebendlik cezalarının tariflerinde *'devletçe tayin olunan kal'aların birinde mücrimînin mahbûsen tevkîf olunması'* tarifinin yer aldığını, ancak 25. maddede yer alan kal'abendliğin *'habs ile nefy cezâları câmi' bir ceza olduğu'* ve 34. maddede yer alan *'habs cezası devlet hapishanelerinde müddet-i mahkûmiyye (24 saatten 3 seneye) içinde tevkîf olunmaktır'* açıklamalarının bu cezanın infazını yoruma açık bir hale getirdiğinin altını çizmişti. Mahallî meclis üyelerinin zihninde, kalabendlik mahkumlarının diğer mahbuslar gibi kabul edilmeleri halinde bunların hapishanede mi tutulmaları gerektiği ile kalenin içinin hapishane olarak kabul edilmesi halinde mahkumların sokak ve çarşılarda mı kale içinde mi gezinmelerine yasak getirileceği hususlarında tereddüt belirmişti. Bu yüzden de Magosa'daki mahkumların karakol altına kapatılmaları yoluna gidilmişti.

Benzer bir şekilde, mahkum oldukları idam cezasına karşılık *'müe'ebbeden ve mahbûsen kal'a-bend olarak'* Rodos'a gönderilmiş olan Kudüs sancağına bağlı Cebel-i Halîlürrahman nazırı Abdurrahman ile biraderi eski nazır Selami'nin de cezalarının infaz şekli tartışma konusu olmuştu. Bir yere hareketleri ve başkalarıyla görüşmeleri kesinlikle yasaklanmış bu kişiler, Rodos mutasarrıfının bildirdiğine göre, kalede

'*müstakil bir habshâne*' olmadığı için kale içindeki Sultan Süleyman İmareti kilerine kapatılmış ve başlarına bu iş için alınan iki zabtiye piyadesi dikilmişti.

Kıbrıs ve Rodos'dan istenen görüş üzerine Meclis-i Vâlâ, ceza kanununu hazırlamış Meclis-i Tanzimat'a gönderdiği yazıda, kanunun 25. maddesinde de belirtildiği üzere hapis ile nefy cezalarını biraraya getiren kalebendliğe mahkum kişilerin kale içindeki mahbes ve zindanda hapsinin gerekeceği ve bunun böyle de icra olunmakda olduğunu belirtmiş; ancak kalelerin mahbes ve zindan olan mahallerinin burc ve baru (sur, duvar) altında bulunan '*âdetâ maktel*', yani ölüm yerleri görüntüsünde olması hasebiyle '*oralarda habs ve tevkîf olunacak kimselerin müddet-i kalîle zarfında telef olacakları muhakkak ve pek çok emsâli ile müsbet*' bulunduğuna da dikkat çekmişti. Meclis-i Vâlâ heyetine göre, kalebendlik cezasının kanunen kürek cezasından daha hafif olması gerekirken, mevcut infaz şekliyle daha ağır hale gelmekte ve neredeyse idam derecesinde bulunmaktaydı. Bu uyarıyı inceleyen Meclis-i Tanzimat, kalebendliğin '*prankadan hafif olarak habs ile nefy cezalarını câmi bir cezâ olmak üzere*' düzenlendiği dikkate alınırsa, bu ceza ile mahkum olanların kalelerin mahbes mahallerinde hapsedilmesinin lâzım geleceğine işaret etmiş; kalabendlerin burç veya surlar altındaki zindanlara konulmalarının ise sultan tarafından yasaklanmış olan '*tescîn ve işkence kabîlinden*' olduğunun altını çizmişti. Meclis-i Tanzimat heyetine göre yapılması gereken, kalabendlik cezasının icra edileceği kalelerin incelenerek münasip mahbesi olmayan kalelerde '*mahsûs mahbesler*' inşa etmekti.

Kıbrıs ve Rodos mutasarrıflarının bu hususdaki suallerine cevap vermek için toplanan ve Meclisi Tanzimat'ın bu teklifi ışığında meseleyi tekrar ele alan Meclis-i Vâlâ, taşradaki kürek ve kalebendlik mahkumlarının cezalarının infazı için zaten bir takım yerlerin ceza mahalli olarak belirlendiğini; bunlardan Akkâ, Vidin ve Rodos kaleleri gibi yerlerde suçluların hapis ve tevkifine kâfi mahbeslerin olsa gerektiğini, diğer birçok yerde de hapishaneler bulunmasının mümkün olduğunu belirtiyordu. Bu görüş, taşradaki hapis mekânlarının hallerinin merkezî bürokrasi tarafından tam olarak bilinmediğini gösterir cinstendir. Bu-

nunla beraber, taşradaki kürek merkezlerine, mahbeslerin gönderilecek mahkumların hapis ve tevkifine yetecek derecede tamir edilmesi, genişletilmesi ya da yeniden inşa edilmesi yönünde kısa bir süre önce talimat verilmiş olduğu ve hatta Ergani Madeni'nde yeni bir hapishanenin yapılmasının karara bağlandığı, ayrıca ceza infazına dair kaleme alınmış talimatnamede de kalabendlerin kale içindeki memleket mahbesinde hapis ve tevkif edileceğinin belirtildiği de hatırlatılmaktaydı. Lâkin, gerek Kıbrıs gerekse Rodos'dan gelen haberler, adı geçen adalardaki kalelerde mahbes bulunmadığını gösterirken, bu havadislerden sonra diğer yerlerde de istenildiği şekilde hapishane bulunmasına *'ümid kalmamış'* ve gereken hapishanelerin inşası için masraflarının keşf ve tahmin olunarak merkeze bildirilmesi yönünde ilgili vali ve mutasarrıflara bir emirname daha gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[116]

Mamafih bu yazışmalardan yaklaşık üç sene sonra, *'Kıbrıs hükûmet konağı dâhilinde'* bulunduğu belirtilen *'kârgir habshâne'*nin Adana, Tarsus ve Konya taraflarından gönderilmekte olan ağır ceza mahkumlarına kâfi gelmediği ve bunların borçlu mahbesi ve zabtiye odalarına yerleştirilmesinin uygun olmaması gerekçesiyle genişletilmesine karar verildiğini görüyoruz. İnşası düşünülen duvarları kârgir ve üstü kubbeli yeni bir koğuş ile sekiz odanın maliyeti 61,960 kuruş olarak hesaplanmış ve bu rakam Meclis-i Vâlâ tarafından da makul bulunmuştu.[117]

---

[116] Bkz. *İ.MVL*, nr. 18896 (22 Şaban 1276). Alınan bu karar başta Rodos mutasarrıfı olmak üzere kalebend mahkumların gönderildiği bütün merkezlere kısa bir süre sonra bildirilmişti, bkz. *A.MKT.MVL*, 115/71 (3 Ramazan 1276). Osmanlı merkezî idaresinin kalebendlik cezasından bekledikleri ve onun ne şekilde tatbik edilmesi gerektiğine dair düşünceleri, aynı devirde Rusya'daki ceza infaz hukuku ve tatbikatıyla büyük ölçüde benzeşmektedir. Daha ziyade ağır âdi suçlara verilen "ülkenin uç noktalarındaki çalışma kamplarına ömür boyu sürgün" cezasından farklı olarak belirli bir süreli sürgün (nefy) cezası, siyasî mahkumların muhkem bir kale içinde nezaret altında tutulmasına dayanmaktaydı. Doğruyla yanlışı ayıramadıkları için değil, belirli bir politik görüş çerçevesinde hareket ettikleri için kanuna mugayir hareket ettiği kabul edilen bu nevî mahkumlardan 18 aydan daha az ceza almış olanların kale içindeki bir ıslahhanede, 18 aydan daha fazla bir ceza almışların ise yine kale içinde bu cins mahkumlar için yapılacak hapishanelerde tutulması öngörülmüştü (Bruce Adams, 104).

[117] *İ.MVL*, nr. 21629 (7 Cemâziyü'l-âhır 1279/ 30 Kasım 1862).

Ağır suçlulara (*ashâb-ı cinâyât*) mahsus müstakil bir hapishanenin bulunmadığı bildirilen İşkodra'dan gelen, buradaki kale içinde '*muntazam bir habshâne*' inşası projesinin ise, Osmanlı mahkumlarının hususî şahıslara ücretli emek olarak kiralanmasıyla elde edilecek gelirle finanse edilecekti. Söz konusu yeni hapishane inşaatı için gereken 1,023,186 kuruşun, ağır ceza mahkumlarının rençberler hizmetinde istihdam edilmeleriyle karşılanabileceğini bildiren mahallî idarenin bu talebi, İşkodra'nın büyük bir şehir oluşu ve '*mevki'inin nezâketi*' yüzünden böylesi bir hapishaneye ihtiyaç olduğu gerekçesiyle Meclis-i Vâlâ'da kabul görmüş ve çıkan iradeyle de resmiyet kazanmıştı.[118]

Hapishanenin kale içine girdiği bir başka yer de Bağdad idi. Çevresindeki Şehrizor, Musul ve Süleymaniye sancaklarındaki ağır ceza mahkumları için merkez olması kararlaştırılmış Bağdad'da, kale içinde inşa olunan hapishane için, ilk keşifte tahmin edilmiş 150,000 kuruşluk masrafa ilâveten, yaklaşık 40,000 kuruşluk fazla bir harcama yapılmıştı. Projeye dahil edilen zabıta koğuşlarının gerekliliğine kanaat getiren Meclis-i Vâlâ, inşaat masrafında ortaya çıkan bu artışı yerinde bulmuştu.[119]

Bağdad Kalesi'nde bulunan "*mülkiye habshânesi*" de, Topçu Miralayı Hacı Feyzullah Bey'in Tuna Vilayeti'nden sonra Bağdad'a tayin ol-

---

[118] *İ.MVL*, nr. 22525 (28 Cemâziyü'l-âhır 1280/ 10 Aralık 1863). İşkodra'da Paşa Kapısı bitişiğinde bir hapishane inşası hakkında dört sene öncesinde de bir irade-i seniyye çıkartıldığını görüyoruz. İşkodra Kalesi içinde bulunan hükûmet dairesi altındaki iki odalı ahşap mahbesin ihtiyacı karşılamadığı belirtilerek gündeme getirilen ve kale duvarına bitişik yapılacak koğuş ve odalardan oluşması öngörülen yeni hapishane binası yarı kârgir olacaktı. Farklı kategorilerdeki zanlı ve hükümlülerin birarada tutulması hakkında '*bazı ecnebî me'mûrlar tarafından söz söylenmekde*' oluşunun yanı sıra mahbusların gayet dar bir yerde kalabalık halde kapatılmalarının '*ma'adelet-i seniyyeye uygun düşmeyeceği*' de eskisinin yerine yenisinin yapılması için gerekçe gösterilmişti. Yeni hapishanede, katil ve yol kesme gibi ağır suç mahkumları, cinayet mahkumları, iflas edip borçlarını ödeyemeyenler ve nihayet tutukluların herbirinin ayrı koğuşlarda kapatılması planlanmış; hapishanede ayrıca bir kahve ocağı, bir çavuş odası, bir tomruk odası ve bir de zabtiye neferlerine mahsus koğuşun bulunması öngörülmüştü. Söz konusu bu hapishane planı, ilgili yazışmalarda belirtildiği kadarıyla, kale tamiratına memur edilmiş mühendis binbaşıya hazırlatılmıştı, bkz. *İ.DH*, nr. 29059 (17 Muharrem 1276/ 16 Ağustos 1859).

[119] *İ.MVL*, nr. 22571 (13 Receb 1280/ 24 Aralık 1863).

muş Vali Midhat Paşa'ya gönderdiği rapora göre, 400 kişiye yaklaşmış nüfusu istiap edemez hale gelmişti. Hapishanede barındırılmaya çalışılan kalabalık mahbus nüfusu arasında sık sık *'münâza'a ve muhârebeler'* yaşanıyor, salgın hastalıklar çıkıyordu. Hem kalabalığı hafifletmek hem de tutuklu ve hükümlülerin ayrı yerlerde barındırılmalarını sağlamak için bir hapishane daha inşa edilmesi gerektiğini belirten Miralay Feyzullah Bey'in bu talebini Dahiliye Nezareti'ne gönderen Bağdad Valisi Midhat Paşa, vilayeti dahilinde işlenen ağır suçlardan tutuklunan ve hüküm giyenler için tek ceza merkezinin Bağdad olduğunun altını çizerek, taşradaki bu merkez hapishanelerinin durumları hakkında da bilgiler vermişti.

Buna göre, merkez hapishaneleri ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan birisi vilayet dairesi şubelerinden olan eski sekban odalarının mümkün mertebe düzenlemesiyle "mahbes" olarak kullanılan yerlerdi. Buralarda hafif suçlular ile ağır suçlardan yargılanıp henüz hüküm giymemiş olanlar tutuluyordu. İkincisi ise eski kale içinde bir takım harap binalar arasında hapishane olarak kabul edilmiş mekânlardı. Ağır ceza mahkumları buralara konuluyordu. Midhat Paşa'ya göre, her iki mahall de *'habshâne şekl ve hey'etinde olmayıp'*, bilhassa kale içindeki "hapishane" denilen yer, çamurdan dört duvarla çevrili ve içinde 400-500 ağır ceza mahkumunun birarada kaldığı fecî bir yerdi. Zaten pek çoğu *'gâyet muzırr âdemler'* olan bu kişiler, buna bir de hapishanenin tahammül edilemeyecek darlığı eklenince, çileden çıkıyor, ikide bir nöbetçiler üzerine hücum ederek kaçmağa kalkışıyorlardı. Bu yüzden muhafız olarak görevli bulunan bir bölük zabtiye askerine ilâveten iki bölük de nizamiye askeri hapishanenin güvenliği için buraya yerleştirilmiş; hapishane duvarları üzerine çok sayıda nöbetçi konulmak zorunda kalınmıştı. Lâkin alınan bütün bu tedbirlere rağmen, mahbuslar yine bir fırsatını bulup asker üzerine saldırıyor ve firara devam ediyorlardı. Bir keresinde birbirlerinin üzerine binerek duvarın üstüne çıkmışlar, karakol neferlerinin süngüleri ve silahlarıyla kaçanlara müdahelesine rağmen iki mahbus firar etmeyi başarmıştı. Bir başka sefer ise firarî mahkumlar hapishanenin kerpiç duvarlarını yıkmış, ancak tam kaçacaklarken asker yetişmişti. Bağdad kale hapishanesinde ortaya çıkan bu manzaraların, nöbetçilerin kayıtsızlığından değil hapishanenin kötü ve dar bina-

sından dolayı mahbusların *'nizâmsız ve kâ'idesiz bir hâlde bulunmalarından'* ileri geldiğine ve sıcak havalarda teneffüs imkânı olmayan bu mekânda mahbusların çırılçıplak azap içinde gezindiklerine işaret eden Midhat Paşa, bu çarpıcı tasvir ve tesbitleriyle Bâbıâli bürokrasisini ikna etmiş olacak ki, Bağdad Kalesi içinde de, daha önce Vidin'de inşa edildiğini belirttiği tarzda, 400 kişilik kârgir *'muntazam bir habshâne'*nin 300,000 kuruş masrafla inşası teklif kabul görmüştü.[120]

Tuna valisi iken Midhat Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 9 Ramazan 1284/ 4 Ocak 1868 tarihli ayrıntılı raporda açıklandığı kadarıyla, taşradaki kürek merkezlerinden biri olan Vidin'e gönderilen ağır ceza mahkumlarının bir kısmı *Pasbanoğlu Konağı* diye bilinen eski ve harap kârgir bir binanın alt katında, diğer bir kısmı ise hükûmet dairesi yanında sonradan yaptırılmış hapishanede tutuluyordu. Pasbanoğlu Konağı'nın bodrumundaki mahbes koğuşları *'âdetâ maktel hâlinde'* idi ve buraya konan mahkumlar arasında sıklıkla ölümlere rastlanır olmuştu. Fizikî şartları nisbeten daha iyi halde bulunan hapishane ise, mahbus sayısının artmasıyla beraber ihtiyaca cevap vermez hale gelmişti. Hastalanan mahbusların askerî tabipler tarafından tedavi ettirilmesi için merkezden izin alınmış olsa da, kürek cezasına çarptırılmış ağır ceza mahkumlarının mahbes dışında zabt edilmelerinin pek mümkün olamayacağı kanaatindeki Vali Paşa'ya göre esas yapılması gereken, mahkumların sürekli hastalanmasına yol açan hapis şartlarını düzeltmekti. Üç sene önce bunun için harekete geçtiğini ve Vidin kalesinde "*İç Kale*" olarak bilinen işe yaramaz barut ve cephane deposunun 20-30 bin kuruşluk tamiratla mahbes haline getirilmesini teklif ettiğini belirten Midhat Paşa'ya göre, o tarihlerde merkezî hükûmet buna yanaşmamış ve burada tutulan gühercilesi çıkartılmış çürük barutun başka bir yere naklini uygun görmemişti. Ancak, aradan geçen süre içinde Vidin'deki mahbesler idare edilemez hale gelmiş, kötü şartlardan kaynaklanan hastalık ve ölümlere firar teşebbüsleri de eklenmişti. En son firar etmek kasdıyla hapishane kapısına yüklenen mahbuslar ancak nizamiye askerleri çağrılarak durdurulabilmişti. Bunun üzerine

---

[120] Bkz. *İ.DH*, nr. 42902 (4 Cemaziyü'l-evvel 1287/ 2 Ağustos 1870).

İç Kale hakkındaki teklifini merkeze hatırlatmış Tuna Valisi'ne, ihtiyaten bir mikdar dolu top dânesi bulundurulması gerektiği ve bunun da ancak söz konusu kale gibi etrafında bina bulunmayan bir yerde muhafaza edilmesi zaruriyeti gerekçe gösterilerek yine menfi cevap verildi. Merkezî idareye göre, her yer cephane olamazdı, lâkin hapishane "nerede olsa" inşa edilebilirdi. Fakat gözden kaçırılan bir şey vardı ki o da böyle sıfırdan inşa edilecek büyükçe bir hapishanenin 400-500 bin kuruşa varacak maliyetiydi. Nitekim, bu rakamları gören merkezî idare, tahmin edilebileceği üzre, *'biraz müddet daha mevcûduyla idâresi ve oluruyla kullanılması'* yolunu göstermişti.

Oysa Midhat Paşa'nın tekrar eline kalemi alıp bütün bu süreci hatırlatarak yeni bir hapishane inşası talebinde bulunması, mevcut ile idare etmenin imkânsız hâle gelmesi yüzündendi. Üç sene önce Vidin mahbesinin nüfusu 500-600 kişi arasında seyrederken, aradan geçen süre içinde mahbus nüfusunu seyreltmek için hafif suçlular için iki defa af çıkartılmasına rağmen, Tuna Vilâyéti'nin her yerinden kürek merkezi Vidin'e akan ağır ceza mahkumlarıyla bu sayı 700'ü geçmişti. Midhat Paşa, Pasbanoğlu Konağı yerine, sadece ağır ceza mahkumlarına mahsus olacak 500-600 kişilik yeni bir hapishane inşasını teklifle kalmamış ve diğer mahallî taleplerden farklı olarak yapılacak binanın *'Avrupa'daki habshâneler hey'etinde olarak koğuşları arasında bir açıklık bırakılarak hastahâne ve tımarhâne gasilhâne gibi müteferru'âtı dahi şâmil olması'*nı istemişti. Böylesi tam tekmilli bir hapishanenin 400,000 kuruştan aza çıkmayacağını ve Hazine'nin içinde bulunduğu sıkıntıların daha da şiddetlenmiş olduğunu bildiğini belirten Midhat Paşa, bu hapishane yapılamayacaksa Vidin'in kürek merkezi olmaktan çıkartılması gerektiğini söylemekten de geri durmamıştı. Paşa'ya göre, hapishane işlerine ayrılmış bulunan nakdî cezaların son iki senelik hasılatı, bazı mahbuslara kışları verilen abaların masrafı düşüldükten sonra, bu projeye kullanılabilir ve Hazine de maliyetin geri kalanını karşılamakla yetinebilirdi. Bu teklifi görüşen Meclis-i Vâlâ, her ne kadar böylesi yüklü masraf çıkaracak bir işe girilmesi kendilerince pek kabul edilebilir olmasa da, resmî ifadeyle *'orada böyle muntazam ve mazbût bir mahbesin lüzûmu meydanda olduğuna ve işbu habshânelerin hâl-i hâzırıyla bırakılmasında bilâhere görülecek mazarrat ve sû-i te'sîrâtın masraf cihetince vu-*

kû'bulacak mazarrattan daha eşedd ve ezyed olacağı' gerekçesiyle bahar ayında inşaata başlanmasına karar verdi.[121] Bunun üzerine inşaata başlandı, ancak malî sıkıntılar sebebiyle bitirilemeden yarım bırakıldı. Tuna Vilâyeti'nden Bâbıâli'ye gönderilen 31 Ağustos 1869 tarihli yazıda, yarım kalmış Vidin hapishanesinin tamamlanabilmesi için 290,000 küsûr kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi.[122] Birkaç gün sonra Tuna Vilâyeti'nden Bâbıâli'ye gelen bir ikinci yazıya bakılırsa, hapishane inşaatının bitmeyen kısımları arasında bir hapishane hastahanesi ve sanayi odaları da bulunuyordu.[123]

Trablusgarb'da mahbus sayısının çokluğu yüzünden ortaya çıkan hastalıklar sonrasında inşası gündeme gelen yeni hapishanenin tahminî masrafının 100,000 kuruş olduğunu öğrenen Meclis-i Vâlâ heyeti, bunun tasarruf tedbirlerle bağdaşmayan bir harcama olacağı gerekçesiyle plana karşı çıkmıştı. Yüksek kurulun tercihi, eski binalardan etrafı duvarlarla çevrili geniş bir mahallin hapishane şekline sokulması yönündeydi. Bunun bir tarafına on tane yeni polis odası inşa edilecek, mevcut üç büyük oda da mahbus koğuşu haline getirilecekti. Tamir ve tadil yoluyla elde edilecek bu mahbesin masrafı, önceki projenin neredeyse onda birine, sadece 12,013 kuruşa karşılık geliyordu. Bu ikinci alternatifin varlığından pek memnun gözüken Meclis-i Vâlâ heyeti görüşünü, '*şu vakitte öyle yüzbin kuruş sarfıyla müceddiden habshâne yapılmasından ise zikr olunan ebniyenin ilâvât ve ta'mîrât-ı mukteziyye ile mahbes ittihâz kılınması*' evlâdır şeklinde bildirdi.[124]

Osmanlı siyasî merkezinin ağır suçlular ya da pâyitahtta bulunması sakıncalı görünen kişiler için bir sürgün yeri (*menfa*) olarak uzun süredir kullanageldiği Rodos'daki "mahbes" de tamir edilen ya da yeniden inşa edilen ceza infaz mekânları arasında idi. Meclis-i Vâlâ'nın kararına göre, Rodos merkezine gönderilecek '*ashâb-ı cinâyâtın vaz'*içün'

---

[121] *İ.MVL*, nr. 26296.

[122] *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 570, s.535, nr.238.

[123] Bkz. *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 570, s.540, nr.260 (3 Cemâziyü'l-âhır 1286).

[124] Bkz. *İ.MVL*, nr. 23608 (6 Ramazan 1281).

Rodos Kalesi mühendisi Necib Efendi marifetiyle 100 kişilik bir mahbes inşa edilecekti. Keşif bedeli 163,594 kuruş olan bu yeni yapının, söz konusu iradede sadece *'mahbes'*, ekindeki Meclis-i Vâlâ mazbatasında ise hem *'mahbes'* hem de *'habshâne'* olarak adlandırılması[125], eskiden beri menfa mahallerinde ve kale içindeki mahbes ve zindanların da kürek merkezi kabul edilmesi sonrasında artık birer "hapishane"ye dönüştürüldüğü ya da en azından o şekilde adlandırılır hale geldiğine bir işaret kabul edilebilir. Nitekim, dört sene sonra bu bölgede tesiri hissedilen deprem sebebiyle tahrip olduğundan bahsedilen mekân artık "Rodos mahbesi" değil, çevre eyaletlerden gönderilen *'cünha ve cinâyet ashâbının habs ve tevkîflerine merkez olan Rodos habshanesi'*ydi.[126]

Bir başka Ege adasında, Midilli'de de, Rodos'da olduğu gibi, buraya gönderilecek mahkumların tutulması için *'Aşağı Kal'a'* tabir olunan yerde yeni bir hapishanenin inşası söz konusu olmuştu. Böylece burada da "hapishane" olarak adlandırılmaya başlanan mahbes, hükûmet konağı derûnu"ndan dışarı çıkmış olacaktı.[127] İlk keşifte yer alan hapishane hastahanesinin Meclis-i Vâlâ kararı çerçevesinde projeden çıkartılmasıyla beraber inşaat masrafında tasarruf sağladığı ve acilen ihtiyaç olduğu belirtilen 200 kişilik yeni hapishane binasının Midilli'de bulunan mühendis Nihad Bey'in nezaretinde 133,232 kuruşa çıkacağı mahallî meclis tarafından merkezî idareye bildirildi. Ortaya çıkan yeni rakamı makul bulan Meclis-i Vâlâ, Midilli'nin adalar içindeki merkezî yerini de hesaba katarak, hastahanenin projeden çıkartılmasına karşı çıkmış ve bunun yerine yeni hapishanenin koğuş sayı-

---

[125] *İ.MVL*, nr. 19717 (6 Şaban 1277). Söz konusu bu teşebbüsten bir sene sonra Bâbıâli'den Cezâyir-i Bahr-ı Sefid Mutasarrıfı'na gönderilen bir yazıda, tamir ve inşası gereken Rodos kalesi ile *'bir bâb habshâne'* için mahallinden istenilen mühendis olarak Kolağası Mustafa Efendi'nin tayin edildiğinin bildirilmesi, inşaatın 9 Şaban 1278 tarihi itibariyle henüz başlamamış olduğunu göstermektedir (*A.MKT.MVL*, 130/83).

[126] *İ.MVL*, nr. 23101 (15 Safer 1281).

[127] Kale içinde yapılması gündeme gelen yeni hapishane projesinden üç sene önce Meclis-i Vâlâ'dan çıkan bir kararda, Midilli'deki *'hükûmet konağı derûnunda'* bulunan iki ahşap ve bir kârgir *'habshâne koğuşu'*nun tamir edilip genişletilmesi talebinin onaylandığı belirtilmektedir, bkz. *İ.MVL*, nr. 21076.

sında 26 kişiye karşılık gelecek bir azaltma yapılması tavsiyesinde bulunmuştu.[128]

Hapishane idaresi ve personelinin mahbuslar lehine suisitimallerine rastlandığı gibi, mahbuslara karşı kötü muamele ve hatta işkenceye varacak keyfî bir menfî tavır içine girdikleri de oluyordu. Daha ziyade politik ya da pratik ihtiyaçlardan dolayı eski mahbeslerin yerini alan yeni hapishanelerin varlığı, bilhassa Avrupalı büyük devletler kaynaklı taleplerde belirtilen adalet ve "ceza reformu"unun hayata geçirildiği yepyeni bir sistemin kurulduğu manasına gelmiyordu. Taşradaki mahbes/hapishanelerden merkezî idareye akseden şikayetler, mahallî idarecilerin zihninde ceza denildiğinde anladığının hâlâ hapis ya da zorunlu çalıştırma değil de bedene yönelik şiddet olduğunu göstermektedir.

Bâbıâli'den 10 Eylül 1859 tarihiyle Lazistan kaimmakamlığına gönderilen bir uyarı yazısından anlaşıldığı kadarıyla, bu sancağa bağlı Acara kazasındaki zabtiyeler *'hıd(z)met'* adı altında saat başına davacıdan beşer kuruş para alıyor, hapsi lâzım gelen kişilere ekmek vermiyor ve mahbuslardan "zincir parası"[129] adı altında onar onbeşer kuruş para topluyorlardı. Mahbuslar ve köylülerden alınan bu tür gayrikanunî paralara dair söz konusu kazadan gelen şikayetleri görüşen Meclis-i Vâlâ, Tanzimat'ın bildik ilkelerini tekrarlayarak *'sâye-yi asâyiş-vâye-yi hazret-i şâhânede teb'anın* (berâyânın lafzının üzeri çizilerek teb'a yazılmış) *zulm u te'addiden vikâyesiyle istihsâl-i esbâb-ı huzûr ve asâyişleri matlûb ve*

---

[128] İ.MVL, nr. 23460 (29 Cemâziyü'l-âhır 1281/ 29 Kasım 1864).

[129] Zincir akçesi adı altında mahbuslardan para alınmasına yönelik Bâbıâli'nin ilk yasağı, Osmanlı devlet yazışmalarında tesadüf ettiğimiz kadarıyla, bundan 15 sene öncesine aittir. Hapisleri lâzım gelen bazı suçlular ve devlete borçlu olan kişilerden *'mahbeshâne'*ye girer ve çıkarken bu isim altında 8'er kuruş alındığına dair istihbarat geldiği belirtilen yazıda, bunun *'bi'l-cümle teb'ayı Devlet-i 'Aliyye hakkında sezâ-ver buyurulan rahm u şefkate mugayir bulunmuş olduğu'* notu düşülmüştü. Haleb Valisi Mustafa Paşa'ya gönderilen yazıda, "zincir akçesi" adı altında her ay 1000-1500 kuruş toplanabilecek de olsa, bazı suçlular ile müflis borçlulardan artık böyle bir harç alınmaması kesin bir dille tenbihlenmişti, bkz. BOA, *Meclis-i Vâlâ Belgeleri* (=MVL), 10/10 (17 Cemâziyü'l-evvel 1262/ 23 Mayıs 1846) (bu kayda dikkatimi çeken değerli meslekdaşım Murat Hulkiender'e müteşekkirim).

müstelzem olduğu hâlde' gerçekten böyle şeyler oluyorsa bunun "pek uygunsuz şey olarak" asla hoş görülemeyeceğinin altını çizmiş ve tahkikat açılarak gereğinin acilen yapılması yönünde talimat vermişti.[130]

Meclis-i Vâlâ'da alınan karar üzerine, Sadaret tarafından taşradaki vali, mutasarrıf ve kaimmakamlara gönderilen 8 Mayıs 1861 tarihli bir başka emirnamede ise[131], bazı taşra hapishanelerinde mahbusların geceleri tomruğa vurulduğunun öğrenildiğine atıf yapılarak, ceza kanununda sadece kürek cezası mahkumlarının ayaklarına gece gündüz demir bağlanmasının öngörüldüğü, kalebendlik ve hapis cezası mahkumlarının ise devletce belirlenmiş kale ve mahbeslerde tutularak kendilerine demir vurulmaması ikazında bulunuluyordu. Kanunen demir vurulmaması gereken mahkumları bu muameleye maruz bırakmak, '*bir nev'î işkence hükmüne gireceğinden*' bundan kesin olarak kaçınılmalı ve '*öyle tomruk gibi şeylerin*' bu tür mahbuslar için kullanılması '*her nerede var ise külliyen kaldırılmalı*' idi.[132] Aynı tarihlerde merkezden Samsun mutasarrıf vekili Bahaeddin Efendi'ye gönderilen bir talimatta da, oradaki hapishanede tutulan bir mahkuma işkence yapıldığının istihbar edildiği belirtilerek, '*Tanzimât-ı Hayriyye'nin esâsına dokunur böyle bir harekât makrûha*' gerçekten vukû bulmuş ise bunu yapanların cezalandırılmaları gerektiğinin altı çiziliyordu. Bâbıâli bu olayı araştırmak üzere yaver Rıf'at Efendi'yi oraya göndermişti.[133]

Merkezî idarenin hapishaneler konusundaki bu hassasiyeti, şehrin en eski ve en büyük ağır ceza infaz kurumu olan Tersane Zindanı'nın

---

130 A.MKT.UM, 364/96.

131 Bkz. A.MKT.MVL, 127/37.

132 Bu emirnameye karşılık Edirne hapishanesinden gelen ve ne demir ne de tomruğa kesinlikle başvurulmadığını belirten cevabî yazı için bkz. A.MKT.UM, 474/66 (17 Zilka'de 1277/ 27 Mayıs 1861). Yine benzeri şekilde Maden kaimmakamından gelen bir cevap için bkz. A.MKT.UM, 479/45 (21 Zilhicce 1277/ 30 Haziran 1861). Bu ikisinin aksine Musul'dan gönderilen cevapta ise, buradaki hapishanede eskiden beri üç adet tomruk mevcut olduğu ve ağır suç mahkumlarının bazen bu tomruklara vurulageldiği ifade olunmuş; ancak Sadaret'in bu emri üzerine mirî mal olan tomrukların müzayedeyle satılarak elde edilecek gelirin Hazine'ye takdim edileceği belirtilmiştir, bkz. A.MKT.UM, 487/74, selh-i Zilhicce 1277.

133 A.MKT.UM, 460/14 (24 Şaban 1277/ 10 Mart 1861).

âmiri kapudan paşayı da herekete geçirmiş gözükmektedir. Sadaret üzerinden Meclis-i Tanzimat'a aksettirilen 26 Ocak 1861 tarihli yazısıyla o da, Tersane Zindanı'nın problemlerini merkezî hükûmetin gündemine taşımak istemiştir. Tersane'deki mahkum sayısının giderek arttığına, ancak çoğu katil suçlusu bu kişilere tam olarak ne ceza verileceğinin mechul olduğuna işaret eden kapudan paşa, üzerinde çalışıldığını duyduğu *'hapishâne nizâmnâmesi'*nin ceza infazına dair kendilerini alâkadar eden fıkraları hakkında bilgi talep etmektedir. Böylelikle mevzuat çalışmaları bitene dek geçici de olsa bir düzenlemeye gidebilecektir. Kapudan paşanın bir diğer merakı da, Zindan'da kalan mahkumlar arasında yaşanan kavga ve darb vak'aları sebebiyle bunlara karışanların cezalarına ilâve yapılıp yapılamayacağı hususuna dairdir. Bu iki konuyu gündemine alıp tartışan ve kapudan paşanın ikinci sorusuyla ilgili olarak Ceza Kanunnamesi'nin 8. maddesini hatırlatan Meclis-i Tanzimat heyetine göre, hapishanede işlenen suçun cezasının infaz edilen önceki suçla aynı olması halinde bu cezanın tekrarı hükmünde olacağından yeniden istinaf ve muhakemeye ihtiyaç vardı. Kezâ mahbusun hapishanede işlediği suçun önceki suçundan daha ağır olması halinde de yeni bir sorgu ve soruşturma ile yargılama süreci başlatılmalıydı. Lâkin bunlar için, kapudan paşanın işaret ettiği yeni *'hapishâneler nizâmı'*nın yürürlüğe sokulmasını beklemeye gerek yoktu. Ayrıca mahkumun hapishanede işlediği suçun önceki suçundan hafif olması halinde, *'düvel-i mütemeddinede câri olan usûle nazaran'*, yani "medenî ülkeler"de uygulanan ceza muhakemat usûlüne göre, bu kişilerin *'24 saat kadar karanlık odada tenha olarak tutulmak gibi sûretlerle te'dîbleri'*nde sakınca yoktu. Yalnız bunun için hapishanelerde hususî odalar olması gerekiyordu. Ancak o tarihlerde henüz böylesi mekânlar mevcut değildi. Meclis-i Tanzimat'ın kapudan paşaya buna karşılık gösterdiği hal çaresi, *'işkenceye varmamak şartıyla bazı mahallerde 24 saat kadar tenha ve karanlıkda tutmak gibi muuamelât-ı tedibiyye'*ye başvurmaları yolunda oldu.[134]

---

[134] *İ.DH*, nr. 31286 (28 Receb 1277/ Şubat 1861).

İstanbul'daki Tersane Zindanı'nın yanısıra, muhtemelen o sıralar türünün tek örneği olmayan Sofya Sancağı'na bağlı Samako hapishanesinde yaşananlar da, merkeze aksedip çok sayıda yazışmaya konu olmuş bir misâl olarak kayda değerdir. Söz konusu hapishanede haksız ve hükümsüz olarak uzun müddetten beri hapis bulundukları ve bir kısmının darb neticesi yaralanıp bir kısmının ise "işkence ve eziyet"e maruz kaldıklarına dair oradaki mahbuslardan gelen Türkçe ve Bulgarca arzuhaller üzerine, İstanbul'dan Samako'ya hususî olarak bir müfettiş gönderilmiş ve soruşturma başlatılmıştı. Daha sonra Niş Valisi Midhat Paşa'nın da vaziyete el koymasıyla itham edilen 6 görevli Ramazan-Şevvâl 1278/ Mart-Nisan 1861 sıralarında eyalet merkezine getirtilerek sorgulanmış ve Niş Meclis-i Kebirînde yargılanmışlardı. Yapılan soruşturma ve yargılama sonrasında, hapishanede şiddete maruz kalan mahbusların başında zabtiye hizmetinde bulunurken postayı vuran haydudlara yataklık ettikleri gerekçesiyle hapsedilmiş olan İbrahim Çavuş ile bayrakdarı İbrahim'in geldiği hükmüne varılmıştı. Bu kişiler, suçlarını itiraf etmeleri için '*bir hayli darb olunduktan başka boğazlarında olan zincir ile habs olundukları odanın tavanında olan direğe asılarak ve yalnız ayakları parmaklarının ucuyla yere basdırılarak*' tahminen 30-35 saat bu halde tutulmuşlardı. Mahbuslara bu işkenceyi yapan kişiler ise, Samako zabtiyesi çavuşlarından Dobrucalı Mirza Mehmed, Nazif Pehlivan ve teb'adan Bergoslu Mehmed ile bazı zabtiye neferleri olarak tesbit edilmişti. Bunlara emir veren kişi ise Zabtiye Yüzbaşısı Mustafa Ağa idi. Niş'de yapılan sorgulamada adı geçen bu kişilerin tamamı mahbuslara yapılan işkenceye karıştıklarını inkâr etmiş, bunun üzerine kendileriyle birlikte çalışmış neferlerden Abdi ve Abdülmuttalib getirtilerek bu konu hakkında sorgulanmıştı.

Zabtiye neferi Abdi, bir gece Samako'da kolda gezerken o günlerde kaimmakam bulunan Salih Bey'in adamı İslimyeli Mustafa'ya tesadüf edip sohbet ettiğini, bu esnada İbrahim Çavuş ile İbrahim Bayrakdar'a hükûmet konağında 700 kayış vurulduğunu nakl ettiğini söylemiş; ayrıca sonraki bir gece Yüzbaşı Mustafa Ağa ile Mirza Mehmed'in İbrahim Bayrakdar'ı hapishaneden çıkarıp odaya götürdüklerini ve bunların emirleri üzerine kendisinin de birlikte giderek Yüz-

başı'nın İbrahim Bayrakdar'ı yıkdırıp başına şu an firarî olan Lülebergoslu Hüseyin ve ayaklarına da bir başkasını oturttuktan sonra Mirza Mehmed'in darp için yapılmış olan kayışlardan birini eline alıp birini de kendisine verdiğini ve Yüzbaşı Mustafa Ağa'nın emriyle karşılıklı olarak Bayrakdar'a onbir çift kadar kayış vurduklarını itiraf etmişti. Yine Abdülmuttalib de, bir gece saat üç sıralarında hükûmet konağında nöbetçi iken kendisinin dahil olduğu halde Yüzbaşı Mustafa Ağa'nın 9-10 kadar zabtiye neferiyle birlikte hapishaneye giderek İbrahim Çavuş ve Bayrakdar İbrahim'i buradan dışarı çıkarttığını ve hükûmet konağındaki meclis odasına söylemişti. Yüzbaşı Mustafa'nın emri üzerine Mirza Mehmed, Nazif, Bergoslu Hüseyin, İslimyeli Mustafa ve Abdülmüttalib'in kendisi bu ikisini yıkıp dönüşümlü olarak başları ve ayaklarına oturarak kaba etlerine tahminen 300 çift kayış vurmuşlardı. Mahkumların bayılması üzerine beklediklerini ve sonra başlarına bir adamın oturmasıyla ayaklarına 150-160 çift kadar kayışla vurulduğunu anlatan Abdülmüttalib, mahkumların tekrar bayılıp ayılmasından sonra koltuklarına girerek onları Yüzbaşı Mustafa Ağa ile birlikte tekrar hapishaneye götürdüklerini itiraf etmişti. Abdülmuttalib'in anlattıklarına göre, mahbuslara yapılan işkence hapishaneye döndüklerinde de devam etmiş ve Yüzbaşı'nın emriyle İbrahim Çavuş'un boğazına takılan zincir hapishanenin tavanındaki kirişe bağlanmıştı. Havada asılı İbrahim Çavuş'un boynundaki zincir, sadece ayak parmaklarıyla yere basabileceği oranda gerilmişti. Yüzbaşı Mustafa Ağa ayrıca, Dobnice (?) kazası ovasında yakaladığı Receb adlı kişiyi, kardeşi haydud Mustafa maddesinden dolayı, aynı hapishanede darb etmiş, bununla da yetinmeyerek ayakları yere basar derecede boğazından ip ile bir saat kadar tavana astırmıştı. Abdülmuttalib'in gördüğü işkence vak'aları bunlarla da sınırlı değildi. Haydud yatağı olduğu rivayet olunan Şirkidova (?) köyü sâkinlerinden Damyan adlı kişinin kaba etine 40-50 kadar değnek vurulmasına da şahit olmuştu.

Niş zabtiye miralayı olup o sıralarda Samako'ya gitmiş olan Halil Bey de ifadesinde, İbrahim Çavuş ile İbrahim Bayrakdar'ın ayak parmaklarının ucuyla yere basacak şekilde zincirle boğazlarından tavana asılı halde olduğunu ve zincirin ucunun pencereden dışarıya gerilmiş

bulunduğu ifadesini verdi. Zabtiye neferleri ve ahali arasından dinlenen 10'dan fazla şahidin verdiği bilgiler de, Samako hapishanesinde keyfî idare ve işkenceye dair iddiaları destekler şekildeydi. Bu bilgiler ışığında hüküm veren mahallî meclis, Yüzbaşı Mustafa Ağa'nın *'bu eziyet ve işkence fi'illerinde âmir-i mahsûs olarak'* birinci dereceden, zabtiye çavuşları Nazif ve Mirza Mehmed ile üstüne vazife bulunmamasına rağmen Yüzbaşı'ya yardımcı olan *'uşak makûlesinden'* diğer Mehmed Bey'in ikinci dereceden, mahbusları darbın yasak olduğunu bildikleri halde Yüzbaşı'nın emriyle buna karışmış onbaşı Abdulmuttalib ve Abdi'nin ise üçüncü dereceden müttehim göründüğüne karar verdi. Adı geçen iki zabtiye neferi, Zabtiye Kanunu'nun 106. maddesine uygun olarak, mahalli idarece bir ay hapsedilecek, diğerlerinin cezaları ise Bâbıâli tarafından belirlenecekti.

Muhakemenin son safhası olan cezaların onanması noktasında, Bâbıâli'nin talebi üzerine, şikayetçilerden bu süreçte eceliyle vefât etmiş İbrahim Çavuş dışında kalan tek kişi olan İbrahim Bayrakdar, ona işkence yapmakla suçlanan görevliler ve hapishanede olup bitenleri gördüğü belirtilen beş zabtiye neferi peyderpey Niş'den İstanbul'a gönderildi. Pâyitahtta bir kez daha sorgulanan zanlılardan Abdi ve Abdülmuttalib Niş'de verdikleri ifadeleri tekrarlarken, Mustafa Ağa ile Bergoslu Mehmed dışındaki kişiler tek bir ağızdan zamanın kaimmakamı Salih Bey'in emriyle *'darb ve işkenceye cüret ettiklerini'* söylediler. Bunun üzerine tekrar ifadesine başvurulan Salih Bey, söz konusu darp ve işkence hadisesinin kendisi Samako'da hasta iken duyulduğunu, iyileştiğinde gerek mağdur mahbusları gerekse bu işe karıştığı söylenen kişileri sorguladığını, bunun meclis heyetince bilinmesine rağmen sonradan işin renginin değiştirilip kendisine yönelik suçlamada bulunulmasının arkasında bazı meclis üyelerinin bulunduğunu iddia etti. Salih Bey'e göre, kendisi idarede iken bunlara karşı durduğu için, tıpkı seleflerinden Okçubaşı Hüseyin Ağa'ya yaptıkları gibi kendisine de düşmanlık beslemekte ve bu hadiseyi fırsat bilip leke sürmeye çalışmaktalardı. Bunun içindir ki sanıklara talimat vermişler, ifadelerinin tek bir ağızdan çıkmış görüntüsü verecek şekilde Salih Bey aleyhine verilmesini sağlamışlardı.

Yüksek adlî merci olarak konuyu ele alan Meclis-i Vâlâ'nın 14 Ocak 1863 tarihli oturumunda, Samako'da tutulan mahbusların büyük bir kısmına *'cismen mûcib-i ezâ olacak bir takım nâsezâ fi'iller vukû'a geldiği'*ne kanaat getirildi. Bunu yapmakla suçlanan kişilerden Yüzbaşı Mustafa Ağa'nın Ceza Kanunnamesi'nin 103. maddesi gereği ömür boyu memuriyetten uzaklaştırılması ve zanlı olarak hapsedilme tarihinden itibaren 3 sene kalebend olarak Sinop'a gönderilmesi; Mirza Mehmed, Nazif ve Bergoslu Mehmed'in hapis tarihlerinden başlamak üzere kanunun 106. maddesinde yazılı 1 haftadan 1 seneye kadar hapis cezası esas alınarak 6'şar ay hapsedilmeleri ve fakat o ana kadar hapis yattıkları süre göz önüne alınarak tahliye edilmeleri; Abdülmuttalib ve Abdi'nin ise mahallinde alınan karara uyularak 1'er ay hapis cezasına çarptırılmaları kararlaştırıldı. Meclis-i Vâlâ Muhakemât Dairesi'nin verdiği bu cezalar, 2 Şaban 1279/ 23 Ocak 1863 tarihli irade-i seniyye ile kesinleşti.[135]

Ceza infazı sırasında yaşanan bu manzaraların ortadan kaldırılması için, *kürek* cezası ilgili düzenlemeden yaklaşık 5 sene sonra merkezî idare bu kez de hafif hapis cezasının infazı hakkında bir talimatname çıkardı. Ceza kanunlarının yürürlüğe sokulmasıyla başlayan ceza muhakematının bürokratikleştirilmesi ve tektipleştirilmesi süreci, standart ceza infaz kurumlarının inşasıyla devam etmiş ve sayıları hızla artan hapishanelerden ceza infazının şekil ve usûlüne dair Bâbıâli'ye gelen sorular üzerine bir yönetmelikle konuya açıklık getirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu maksatla, Zabtiye Müşiriyeti tarafından Bâb-ı Zabtiye Hapishanesi için daha önceden hazırlanmış olduğunu öğrendiğimiz geçici yönetmelik (*Bâb-ı Zabtiyye Habshânesinde sûret-i muvakkatada ah-*

---

[135] *İ.MVL*, nr. 21787 (2 Şaban 1279). Hadiseye karıştığı ileri sürülen ve "acilen muhakeme edilmek" üzere İstanbul'a gönderilen tutuksuz sanıklar Köstendilli Receb, Köstendilli İbrahim ve Samakolu Ali'nin yargılamaları ise bir sene geçmiş olmasına rağmen henüz yapılmamıştı. Verdikleri toplu dilekçede, *'envâ'î perîşânî ve sefâlete dûçâr ve nân-pâreye muhtâc kalmış'* olduklarını belirten bu kişiler, *'lutfen ve merhameten bir an akdem Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de muhâkememiz icrâsıyla ihkâk buyurulsun'* diye başvuruda bulunma noktasına gelmişlerdi. Arzuhalin arkasına iliştirilen bir nottan anladığımız kadarıyla, bir süre beklendikten sonra adı geçen kişilerin memleketlerine geri gönderilmesine karar verildi

kâmı icrâ olunmakda bulunan ta'lîmât), Sinop hapishanesi idaresinin münferit bir vak'a hakkında Bâbıâli'ye yaptığı başvuru neticesinde, memleket sathındaki bütün hapishaneleri şâmil bir "standart ceza infaz talimatnamesi"ne dönüştü.

Sinop Liva Meclisi'nin 23 Ağustos 1864 tarihli oturumunda tartışıldıktan sonra nihaî karar için Bâbıâli'nin önüne gelen söz konusu vak'a, Sinop Tersanesi'nde çalıştırılan '*Sinob hapishanesi prankalılarından*' hırsızlık hükümlüsü Kayserili Mustafa'nın Tersane sandallarından kopardığı bakırları mahkum Sivaslı Agob'a sattırmaya çalışmasına dairdi. Hapishane memurlarının farkedip engellediği bu teşebbüs sonrasında, Sinop'taki tersane memuru adı geçen kişilerin '*divân-ı harb usûlü üzre*' diğer prankalılar önünde '*darb ile te'dîb*'ini teklif etmişti. Yapılan sorgulamada Mustafa adlı şahıs bakır çaldığını ve bunları Agob vasıtasıyla pirinç çuvallarına koyarak dışarıya çıkartmayı planladığını itiraf etmiş; bu küçük çaplı bakır hırsızlığından maksadının '*bakırı satıp tütün parası etmek*' olduğunu söylemişti. Ortağı Agob tarafından da doğrulanan bu ifade neticesinde sübût eden suçun karşılığı, Ceza Kanunnamesi'nin 82. ve 84. maddelerinde belirtilmişti. Lâkin bununla yetinmek istemediği anlaşılan Tersane ve hapishane idarecilerinin Liva Meclisi'nden talepleri, söz konusu mahkumlara kanun dışı ibretlik bir cismanî ceza verilmesi yönündeydi. Çünkü Sinop hapishanesi '*mahbes-i umûmî-i eyâlât*', yani çevre vilâyetlerin kürek merkeziydi ve bu kişilerin başka bir suçtan dolayı hapsedilmiş iken böylesi işlere kalkışmaları karşılığını bulmalıydı.

Tersane-i Âmire Zindanı takımından olup "mirî imalat"ta istihdam edilen ağır ceza mahkumlarına '*amele-i muntazama-yı askeriyye*' gibi muamele edildiğine dikkat çeken Sinop'taki yetkililer, tercih ettikleri divan-ı harb usûlünü, yani bedene yönelik şiddet içeren cezalarla terbiye metodunu mahkumlar üzerinde tatbik edebilmek için onların da "askerî proleter" sayılmasını istiyorlardı. Çünkü "*kanunnâme-yi mülkiyye*" olarak adlandırılan sivillere mahsus ceza kanunnamesinde "*darb ile te'dîb*" kesin bir dille yasaklanmıştı. Bu hususta Bâbıâli'nin reyini soran Sinop Liva Meclisi, hapishane idaresi hususunda yol göstermesi açısından "*Bâb-ı Zabtiyye ve Zindan İdâre-i Dâhiliyyesi*" hakkında yürür-

lükte olan "*nizâmât*"ın bir nüshasının kendilerine gönderilmesini talep ediyorlardı.[136]

Sinop hapishanesinden gelen bu talebi görüşen Meclis-i Vâlâ Muhakemât Dairesi heyetinin "*mahbûsînin bir idâre-yi mazbûta altına alınması lüzûmu*"nun açık olduğuna işaret etmesi üzerine konu Sadaret tarafından Zabtiye Müşirliği'ne havale edildi. Müşirlik bünyesindeki Meclis-i Tahkik de bu arada, Bâb-ı Zabtiyye hapishanesinde geçici olarak yürürlükte bulunan talimatın bir nüshasını Bâbıâli'ye göndermişti. Müşirliğin Sadaret'e gönderdiği cevabî yazıda, Sinop'ta söz konusu olan suça, yani mahbusların devlete veya bir başka mahbusa ait malı çalmalarına karşılık ne ceza verileceğinin bu talimatnamede de belirtilmediğine dikkat çekilmiş, bu hususta hem Zabtiye hem de taşra hapishanelerinde '*nizâm ittihâz olunmak üzere*' Sadaret tarafından bir ceza tayin edilmesi istenmişti.[137]

Meselenin bundan sonraki aşamasına, yani Sinop'taki hapishane idaresinin bu talebine Bâbıâli'nin ne şekilde yaklaştığı ve bu vak'ada Tanzimat düstûrlarına ne derece sadık kalındığına dair daha fazlasını bilmiyoruz. Ancak bu vak'a sayesinde, hapishane rejimi ve hapis cezasının infazına dair 1296/1880 tarihli "*Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyyelerine Dair Nizamname*"den 15 sene önce bir başka hapishane yönetmeliğinin çıkarıldığından haberdar oluyoruz.

Zabtiye Müşirliği tarafından "*İrâde-i resmiyyesi istihsâl olununcaya değin sûret-i muvakkatada olarak habshânece icrası lâzım gelen husûsâta dâ'ir ta'lîmât*" olarak adlandırılmış söz konusu talimatname, 13 fasıl ve 61 maddeden oluşmaktadır. Talimatnamede maddelere geçilmeden önce, Bâb-ı Zabtiyye'de bulunan dört sınıf hapis mahkumu (24 saat-3 ay; 3ay-1 sene; 1-2 sene; 2-3 sene) için hapishanenin dört mahall ve daireye ayrıldığı şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Bunun, Bâb-ı Zabtiyye hapishanesi hakkındaki Osmanlı belgelerine atıfla tasvire çalıştığı-

---

[136] Bkz. *DUİT*, 49/3, 21 (Sinob Liva Meclisi'nden, 20 Rebiyü'l-evvel 1281/ 23 Ağustos 1864).

[137] Bkz. *DUİT*, 49/3, 21 (Zabtiye Müşiriyeti'nden Sadâret'e, 26 Receb 1281/ 25 Aralık 1864).

mız fiilî manzaralarla pek bağdaşmadığını belirtmek gerekir. Her talimatname/nizamname gibi bu belge de, "neyin olduğu"ndan çok "neyin olması gerektiği"ne işaret eden resmî bir metin gözükmektedir.

Talimatnamenin I. faslı, kanunen haps ve tevkifine hükmolunan suçluların (*mücrimîn*) hapishaneye ne şekilde kabul edileceğiyle ilgili üç maddeden oluşmaktadır. Birinci madde, mahkumen hapishaneye konulacak kişinin içeri girişinde saçlarının kestirilip traş edilmesi, hamama gönderilmesi ve üzerindeki elbisenin alıkonulup kendisine "*müddet-i mahbûsiyetine mahsûs habshâne elbisesi*" giydirilmesiyle ilgilidir. Bu mahbus üniformasını giyen kişi, 2. maddede belirtildiği üzere, hapishane kâtibi önüne getirilip kendisi ve babasının ismi, unvanı, yaşı, memleket ve tabiyet bilgileri ile hapsedilme sebebi, tevkif süresi ve eşkâli deftere kaydettirilecektir. Üçüncü maddeye göre, kayıt muamelesi biten mahkum hapishane müdür ve muavininin yanına götürülecek ve gardiyanbaşının hazır bulunduğu halde yüzüne "*habshâne kanunnâmesi*" okunacak, burda geçen maddelerin manası açıklanacak ve lâzım gelen tenbihlerde bulunulacaktır. Bu işlem de bittikten sonra mahkum hapishanede günlerini geçireceği koğuşuna götürülecektir.

II. fasılda yer alan 4. maddeye göre, hapishanede bulunan kişilere verilecek elbise ve diğer eşyalar şu şekilde belirlenmiştir: Bir gömlek, bir don ve yaz mevsiminde kalın birer pantolon ve mintan, bir kuşak, bir çift kundura ve kışın kalınca abadan birer pantolon, mintan ve üzerine bir boy abası, başlarına üstaki, üzerlerinde yatacakları birer döşek, yastık ve yorgan. Ayrıca her koğuşun büyüklüğüne göre iki veya üç adet demir çenberli kova, birkaç adet kalaylı maşrapa, gereği kadar kandil ve birer kaşık verileceği de 5. maddede belirtilmektedir.

Mahbusların temizlik ve hareketlerinde dikkat etmesi gereken hususlar, III. fasılda yer alan 11 maddede sıralanmıştır. Bu faslın başında yer alan 6. maddeye göre, mahbuslar ezanî saatle geceleri yazın ikide kışın ise üçte yatacaklar ve sabahleyin güneşin doğuşundan bir saat önce kalkacaklardır. Müslüman olanlar abdestlerini alarak namaz kılacak, Gayrimüslimler ise ellerini yüzlerini yıkayıp ibadetlerini icra edeceklerdir. Bu bittikten sonra bulundukları koğuşun kapılarını açacak

ve burayı süpürerek temizleyeceklerdir (7. madde). Mahbuslar yatak ve yorganlarını dikkatlice silkip süpürdükten sonra katlayarak koğuşun kenarına çekecek ve üzerine oturararak kendilerine verilen hizmeti icra edeceklerdir (8. madde). Yemeklerini, mevsimine göre hapishane müdürü tarafından belirlenen saatte yiyen mahbuslar yemekten sonra da ellerini ve ağızlarını yıkayacaktır (9. madde). Gece yatma vakti gelmeden önce her mahbus kendi din ve mezhebine göre ibadetlerini ettikten sonra yatağını sürüp üzerinde oturarak saat çaldığı anda hepsi yatacaktır (10. madde).

Mahbuslar ihtiyaç duydukları içme suyunu günlük olarak kovalarla koğuşlara kendileri taşıyacaktır. Kezâ koğuşlardaki kandiller de günlük olarak temizlenerek yağları değişecek, yine idarece belirlenen saatte yakılıp söndürülecektir (11. madde). Mahbusların daima pislikten sakınması, kundurayla veya ayakları çamurlu iken koğuşa girmemesi de bu fasıl içinde öngörülen kurallar arasındadır. Bu kurala uymayanlar ile kağıt yapıştırmak veya buna benzer şeylerle duvarları bozup lekeleyenler '*şedîden te'dîb*' kılınacaklardır (12. madde). Mahbuslar ayrıca, haftada bir ya da iki kez merdivenleri, divanhaneleri ve koğuşların camlarını yıkamakla da mükelleftirler (13. madde). Helâları ise günde iki defa yıkayacaklar, suların birikmemesine dikkat edeceklerdir (14. madde). Mahbuslar, giysilerinde sökük ve yırtık bulunması halinde, koğuş gardiyanından iğne iplik temin ederek bunları hemen dikecekler, buna dikkat etmeyenler '*te'dib*' edilecektir (15. madde). Bütün mahbuslar haftada iki defa gömlek ve don değiştirecek, çıkardıkları kirli çamaşırları gardiyan aracılığıyla hapishane çamaşırhanesine göndereceklerdir. Tıpkı elbisesi sökük dolaşanlar gibi, kirli çamaşırını yıkamaya vermeyip gizli gizli giyenler '*te'dib*' edileceklerdir (16. madde).

IV. fasılda yer alan üç madde, mahbusların '*teneffüs ve istirahatleri*'ne dairdir. Bunların ilki olan 17. maddeye göre, mahkumlar yaz ve kışları hapishane müdürü tarafından tahsis kılınacak vakit ve saatlerde günde iki defa hapishanenin hol ve meydanına çıkıp gezebilecekler ve bu süre içinde '*cigara, çubuk veya nargile*' içebileceklerdir. Ancak, verilen bu sürenin sona ermesiyle çubuk veya sigaralarını gardiyanlara

teslim etmeleri ve koğuşlarda içmemeleri gerekmektedir (18. madde). Yine koğuşlarda kumar ve benzeri oyunlar oynatılması da kesinlikle yasaktır. Gizlice buna kalkışanların en şiddetli şekilde '*te'dîb edilmeleri*' öngörülmüştür (19. madde).

V. fasıl, hapishanede bulunan suçlulara sanat icra ettirilmesine dair düzenlemeleri içermektedir. Yirminci madde, mahkumların hapishane içinde sınaî faaliyetlerde bulunacakları mekânlar oluşturuluncaya kadar, "*şimdilik*" bu nevî faaliyetlerin koğuşlarda yaptırılmasını emretmektedir. Koğuşlarda gerçekleştirilecek bu zorunlu sınaî faaliyetin süresi, kışları günde 6 saat yazları ise 8 saat olarak belirlenmiştir (21. madde). Mahbuslar arasında bir sanatı olanlar bunu icra edecek, elinden belirli bir iş gelmeyenler ise '*mâhir usta vasıtasıyla*' sanat öğreneceklerdir (22. madde). Hapishane içinde mahkumları sınaî faaliyete sokmanın doğuracağı güvenlik riskine karşılık, icra edilecek sanatların ne olacağına müdür ile muavini karar verecek, kesici aletleri gerektirecek işlerden uzak durulmasına dikkat edilecektir (23. madde). Günlük çalışma bitip '*paydos vakti*' geldiğinde, mahkumlara verilen alet ve eşyalar gardiyanlar tarafından toplanarak dolaplarına konacaktır (24. madde). Hapishanedeki bu sınaî faaliyet neticesinde mahkumların hakk ettiği ücretler müdür tarafından toplanacak, masraflar düşüldükten sonra geri kalan üç hisseye ayrılıp biri mahbusların daimî masraflarına karşılık hükûmete ikincisi mahkumların kendilerine verilecek, üçüncü hisse tahliyelerinde verilmek üzere idarede toplanacaktır (25. madde).

Mahbuslara verilecek yiyecek ve içecekler de söz konusu nizamnamenin VI. faslında konu edilmiştir. Buna göre, her mahbusa günlük 300 dirhem ekmek ve haftada iki gün uygun mikdar et, iki defa yağlı (et suyuna ekmek ya da pirinç çorbası) ve iki defa da sade su çorbası (sebze, nohud, fasulye, un) verilecektir. Hapishâne yemeklerinde kullanılacak malzeme hekim tarafından görüldükten sonra pişirilecek, mutfağın temiz tutulmaması halinde müdür bundan mesul tutulacaktır (27. madde). Hapishanede yemek pişirme işi mutfağa ve aşçılara hasrolunmuş, hol ve koğuşlarda mahkumlar tarafından yemek pişirilmesi yasaklanmıştır (28. madde). Bununla beraber, mah-

buslara verilecek öğün mikdarı, "*şimdilik*" kaydı ile bir defayla sınırlı tutulmuştur (29. madde). Mahbuslara yemekleri, koğuşlarında '*askerî misillu*' karavanalara konularak verilecektir (30. madde). Takip eden VII. fasılda, hapishane yemeklerini pişirmek üzere aylıklı iki aşçı çalıştırılacağı ve bunlara yardımcı olmak üzere gereken mikdar mahbusun yevmiyeli olarak maiyetlerine verileceği belirtilmiştir (31. madde).

Mutfağın yanısıra hapishanelerde bulunması öngörülen bir diğer ortak hizmet mahalli de çamaşırhanedir. Nizamnamenin VIII. faslında, çamaşırhanede ücretli bir çamaşırcının istihdam edilmesi ve maiyetinde gereken mikdarda mahbusun mutfakta olduğu gibi yevmiyeli olarak çalıştırılması öngörülmektedir (34. madde).

Mahbusların yiyecek ve temizlik ihtiyaçları gibi, sağlık durumları da bu nizamnamede ele alınmıştır. Bununla ilgili hükümleri içeren IX. fasılda belirtildiğine göre, Bâb-ı Zabtiyye tabiplerinden nöbetçi bulunan doktor her gün "hapishanenin vizitesi"ni yapacak ve hafif hasta mahbuslara gereken ilaçları verecektir. Doktor, ağır hastalarla karşılaşması halinde, bunların vakit geçirilmeden hastahaneye kaldırılması için hemen bir rapor düzenleyecek ve hapishane müdürüne iletecektir (38. madde). Kendini keyifsiz hisseden mahkumlar bunu gardiyana bildirecek ve işten o günlük muaf tutulacaktır (40. madde).

Nizamnamenin X. faslı, bir cins disiplin yönetmeliği görüntüsü vermektedir. Mahbusların hapishane içindeki hareketlerini ceza ve ödüllerle yönlendirmeyi hedefleyen idare, sekiz madde içerisinde kendisine göre iyi ve kötü davranış kalıplarını ortaya koymuştur. Hapishanede idarenin belirlediği kural ve talimatlara uymayan mahbuslar öncelikle müdür tarafından sözlü olarak uyarılacak, bu işe yaramazsa yine müdür tarafından cezalandırılacak, bu da tesirli olmazsa durum Müşirliğe havâle olunacaktır (42. madde). Mahbuslar arasındaki kavgalara koğuş gardiyanından başlamak üzere idare müdahil olacak (43. madde); firar vak'alarında mahkumun cezası kanunnamede belirtildiği üzre arttırılacak, bilhassa hapishane duvarlarını delmelerine yarayacak aletlerin ellerine geçmemesi hususunda gardiyanlar mesul tutulacaktır (44. madde). Normalden çok çalıştırmak ya da mahbusu arkadaşların-

dan ayrı bir yere koymak gibi cezalar hapishane müdürü ile muavininin uhdesinde bulunmakla beraber; polise ve zindana konulmak, demire vurulmak ve 5-40 değnek kadar darp olunmak gibi ağır cezalar verilmesine sadece Müşirlik makamı karar verecektir (45. madde). Bu kabil cezaların infazı öncesinde ilgili mahkum tabip tarafından muayene olunacaktır (46. madde). Cezalandırmayla ilgili bu maddeleri takiben nizamnamenin 47. maddesinde, mahbusların hangi davranışlarının para ve ceza süresinde indirim gibi ödüllerle teşvik edileceği belirtilmektedir: Hapishane nizamnamesine tamamen uyanlar, hapishanede bir *'fenalık'* ortaya çıkacak olur ise bunu ve kulaklarına çalınan havadisi vakit geçirmeksizin hapishane memurlarına haber verenler ve son olarak da sanatlarında dikkatle çalışanlar bunlar arasındadır.

Nizamnamenin XI. faslında cezasını tamamlayan mahkumların tahliye muamelelerinden bahsedilmektedir. 53. maddeye göre, tahliye edilen her mahkum kuvvetli kefillere rabt olunacaktır. Takip eden XII. fasılda ise, hapishanede mevcut memurların vazifeleri tarif ve tahdit olunmaktadır. Bir hapishane müdürü, kayıt işlerine bakacak bir mümeyyiz, 6 kâtip ve de 40 gardiyan, Zabtiye tevkifhane ve hapishanesinde istihdamı öngörülen personeli oluşturmaktadır (54. madde). Bu ve takip eden maddelerde de vurgulandığı üzre, memurları ve mahbusları *'nizâmnâme mucibince hareket ettirmek'* işini üstlenecek kişi hapishane müdürü ve onun muavini, nizamname hükümlerini âmir kılacak ise hapishane memurları, yani büyük ölçüde başgardiyan ve gardiyanlardır. Bunlara ve yukarıda açıklanan maddelerde zikredilen diğer görevlilere ilâveten 60. maddede ayrıca bir hapishane berberinden bahis vardır ki, görevi bütün mahbusları haftada bir kere traş edip saçlarını kesmek olarak belirtilmiştir.

Nizamnamenin son, yani 61. maddesi, hem geçerlilik süresi hem de tatbikat mahallini açıklamaktadır. Buna göre, *'habishâne nizâmnâmesi usûl-i 'umûmiyyeye ya'ni her yerde câri olan kâ'ideye tatbîken kaleme alınmış'tır.* İnşası arzu olunan tevkifhane bittiğinde ayrıca bir *'tevkîfhâne nizâm-nâmesi'* de kaleme alınarak Bâbıâli'ye takdim olunacaktır.

İstanbul'daki Zabtiye Hapishanesi için hazırlanmakla beraber başta kürek merkezleri olmak üzere memleketteki bütün hapishaneler için

"standart hapishane yönetmeliği" haline getirilmeye çalışılmış[138] bu nizamnamenin ceza infaz pratiğinde pek karşılığı olmadığı açıktır. Aynı günlerde İstanbul'daki Tersane Zindanı'nının mevcut halini düzeltmek üzere kaleme alınan raporlar, beş sene önce kurulan taşra kürek merkezlerinin kendilerinin bir problem yumağı haline gelmelerinin yanısıra Tersane Zindanı'ndaki şartların iyileştirilmesi noktasında bu nizamnamenin bir faydası olmadığını açıkca gözler önüne sermektedir.

Dahiliye Nezareti'nden 21 Eylül 1864 tarihinde kapudan paşaya gönderilen ve Tersane Âmire'de mevcut kürek mahkumlarının sayısı ve vaziyetlerinin bildirilmesini isteyen yazıya cevaben ertesi gün liman reisi tarafından sunulan pusulada, o tarih itibariyle Zindan'ın nüfusu 707 kişi olarak verilmiştir. Bunlardan 536'sı belirli bir süre kürek cezası almış mahkumlar, 116'sı Şam hadisesinden dolayı belirli bir süre için küreğe konmuş kişiler, 31'i müebbed kürek cezası almış olanlar ve 24'ü de Zabtiye'den emâneten gönderilmiş tutuklulardır. Söz konusu bu yazışmanın, Tersane Zindanı'ndaki mahbus nüfusunun çokluğundan ortaya çıkan ve Bâbıâli'ye aksettirilen sıkıntılardan dolayı mevcut halin tesbitini yapmak maksadı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Nitekim bundan yaklaşık ikibuçuk ay sonra, 6 Aralık 1864 tarihli bir Meclis-i Vâlâ toplantısında, hassaten Tersane Zindanı'nın vaziyeti, umumî olarak ise kürek cezasının infazı hususunun masaya yatırıldığı görülmektedir. Memleketin her tarafından kürek mahkumlarının Tersane Zindanı'na gönderilmesi ve böylelikle buradaki ağır suçlu nüfusunun artması üzerine taşrada muhtelif kürek merkezleri oluşturulduğunu belirten heyet, bir süredir hem taşradaki merkezler hem de Tersane'de ağır ceza mahkumlarının sayısının arttığına işaret etmiştir. Bu kalabalığın idare ve güvenlik meselelerine yol açtığı şeklinde gelen çok sayıda şikâyet üzerine konu, Meclis-i Vâlâ'nın Muhakemât ve Ka-

---

[138] BOA'de Sadaret ile Zabtiye nezaretleri arasındaki yazışmaların yer aldığı bir ayniyat defterinde kayıtlı olan ve Rodos ile Akkâ'ya gönderilmiş olduğu belirlen bir talimatta '*Hapishane-i Umumî Nizamnamesi*'nin *mükafât ve mücazât ile ilgili* 55 *ve* 56. *maddelerine*' göre iş görülmesi istenmektedir. Bkz. *BEO Nezaret ve Devair Defterleri*, nr. 652, nr. 205, 5 Şevvâl 1291/ 15 Kasım 1874.

vânin daireleri birleştirilerek ve Seraskerlik, Tersane, Tophane-i Âmire, Nafia Nezareti ve Zabtiye Müşirliği'nden birer ilgili de çağrılarak geniş katılımlı bir toplantıda ele alınmıştır. Yapılan bu istişare neticesinde, merkezlerdeki izdihamın asıl sebebinin 3 seneden 15 seneye kadar küreğe konulacak kişilerin tamamının merkezlere gönderilmesi olduğu tesbiti yapılmış ve Ceza Kanunnamesi'nin 21. maddesi uyarınca 5 seneden aşağı kürek cezalarının eyalet, vilâyet ve mutasarrıflık merkezlerinde infaz edilmesi gerektiği yönünde tavsiye kararı alınmıştır.

Bu maksatla eyalet merkezlerinde '*muntazam ve mahfûz habshâneler*' inşa ettirildiğini ve gerektiği kadar zabtiye askerinin istihdam edildiğini belirten heyete göre, 5 seneye kadar ceza almış mahkumların bulundukları eyalet merkezlerinde hapsi ile bir taraftan madden tasarruf edilirken diğer taraftan da mahkumun hemşehrileri nezdinde cezanın caydırıcılığı arttırılacaktır.

Toplantıda üzerinde ittifak sağlanmış hal çareleri şu şekilde sıralanabilir: Mevcut mahkumlardan 5 seneye kadar ceza alıp da İstanbul'da bulunanların mensup olduğu eyaletin merkezine gönderilmesi; katl, yol kesme, şekavet suçlarından mahkum olup müebbed kürek cezasına çarptırılmış olanlar istisna edilmek şartıyla 5 seneden fazla ceza almış olanlardan üçte ikilik süresini tamamlamış olanların kalan cezalarının '*sadaka-yı 'âfiyet-i 'âlem-kıymet-i hazret-i veliyü'l-ni'met olmak üzere*' affıyla Tersane'den bu haldeki 116 mahbusun tahliye edilmesi; Zabtiye'den emâneten gönderilmiş mahkumların oraya iadesi; Hüdavendigâr Eyaleti, Biga ve Karesi sancaklarında 5 ilâ 15 sene kürek cezası alan mahkumlar için Tersane yerine Kütahya Kalesi'nin merkez kabul edilerek buranın gereken fizikî düzenlemelerle hapishane haline getirilmesi; İstanbul'daki ağır ceza mahkumlarının, '*her devletde olduğu gibi*' çalıştırılarak fayda sağlanması için Karadeniz sahilindeki Ereğli kasabasından 5-6 saat mesafedeki kömür madenlerinin merkez kılınması; Zonguldak madenine yapılan yol sayesinde 5 seneden fazla ceza almış kişilerin İstanbul'dan Ereğli'ye çalışmaya gönderilmesi; Tersane'de inşası düşünülen hapishane yerine bunun için harcanacak 600,000 kuruştan istifade edilerek Zonguldak madeni civarında bir hapishane yaptırılması; "*hapishaneler ıslahatı*" için getirtilmiş ve o sıralar

Nafia Nezareti'nde görevli olan Major (Binbaşı) Gordon ile bu konuda bilgili bir memurun oraya gönderilerek *'Avrupa'da câri olduğu vechle'* kâtiller, yol kesenler, kalpazanlar ve sahtekârlar gibi çeşitli suçlular için ayrı ayrı mekânları bulunan ve toplamda 500 mahbusu alacak kârgir bir hapishane inşasında yer almaları; ve son olarak da, müebbed ceza almış olan ve af dışında tutulduklarından Tersane'de kalmaları gereken az sayıdaki mahkumun Zonguldak'da yapılacak hapishane tamamlanıncaya kadar orada kalmaları.

Bu tedbirlerle hedeflenen şey esas olarak, pâyitahttaki Tersane-i Âmire'yi tamamen devre dışı bırakmak ve bir ceza infaz mekânı olarak toptan tasfiye etmekti. Tersane'de görev yapan memur ve gardiyanların hapishanenin bitmesiyle beraber Ereğli'ye nakli düşünülürken, yeni hapishaneye bir müdür ve gereken sayıda zabtiyenin tayini ile buranın idaresi için Zabtiye ve Tersane yetkilileri tarafından Tersane'de geçerli usûl ve kurallar dikkate alınarak bir nizamname lâyihası hazırlanması da alınan kararlara dahil edilmişti.[139]

Mamafih, Osmanlı hapishane tarihinde pek çok kez şahit olduğumuz üzere, Bâbıâli'deki bu hesap yine çarşıya uymayacak ve Ereğli'deki bu zorunlu çalışma esaslı ceza infaz kompleksi vücut bulamayacaktı.[140] İstanbul'daki mahkum ve tutuklular için yeni adres kısa bir süre sonra çok daha yakınlarında ortaya çıkacaktı.

---

[139] Bkz. *İ.MVL*, nr. 23505 (19 Receb 1281/ 18 Aralık 1864).

[140] Osmanlı devrinde hayata geçmeyen bu proje Cumhuriyet Türkiyesinde uygulamaya sokulacak ve madenlerde çalıştıracak yeterince ücretli emekçi bulamayan hükûmet 1937'den 1952'ye, Zonguldak, Ereğli, Soma, Değirmisaz, Tunçbilek, Keçiborlu ve Ergani'de açılan hapishanelere konulan mahkumları buralardaki taşkömürü, linyit, kükürt ve bakır madenlerinde zorunlu işçi olarak kullanacaktı. Bkz. Ali Sipahi, *The Labor-Based Prisons in Turkey 1933-1953*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlk. ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2006, 41-42, Zonguldak ve Ereğli için ayrıca bkz. s. 95-108.

III. Bölüm

Vatan Yahud Hapishane:
Hapishane Reformundan Hapishaneler Problemine

1866'da Girit Adası'nda başgösteren isyan ve bunun üzerine Osmanlı ordusunun düzenlendiği askerî harekat süreci, Avrupalı büyük güçlerin Bâbıâli'nin önüne yeni bir reform paketinin konması neticelenecekti. Ancak bu kez, dış uyarıcı ve yönlendirici rolünü, yüzyılın ilk 60 yılında olduğu gibi İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi değil Osmanlı Devleti'nde nüfûzu giderek artmakta olan Fransa'nın elçisi M. N. Boureé rolü oynayacaktı. Fransa tarafından 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı hükûmetine verilen nota bunun açık bir göstergesiydi. Söz konusu diplomatik uyarıda, 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan en az 19 maddenin Osmanlı hükûmeti tarafından savsaklandığı ileri sürülüyor ve çeşitli değişiklik talepleri tekrarlanıyordu. Hristiyanlar'ın muhtelif memuriyetlere alınması, mahkemelerde şehâdetlerinin kabulü, Müslümanlar ile Hristiyanların her ikisine de açık mektep ve mahkemelerin kurulması, ticarî mevzuat ve mahkemelerin ıslahı ve ceza kanunundan sonra bir de *code civil* oluşturulması, idarî ve adlî yeniden yapılanma yolunda atılması istenen acil adımlardı.[1]

---

[1] Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985*, *Bildiriler*, İstanbul 1986, 54. Tanzimat döneminde girişilen hemen bütün hukukî düzenlemelerde pay sahibi olan ve kanun ile şer'-i şe-

Yüzyılın ilk çeyreğinden beri İstanbul'un hinterlandı üzerinde Çarlık Rusyası ve ayırlıkçı Rum hareketi eksenli bir "Ortodoks ittifakı"nın tehditini üzerinde hisseden Osmanlı siyasî merkezi için, Girit'te başgösteren ayaklanmanın siyasî semiotik açısından anlamı büyüktü. Buna bir de maliyenin iflas noktasına gelmesi eklenince, Osmanlı Devleti yeni bir siyasî krizin içine düşmüştü. Meselenin askerî yoldan hallinin pek mümkün olmayacağının anlaşılması üzerine, Ekim 1867'de bizzat adaya giden Sadrazam Âli Paşa burada yaptığı çeşitli inceleme ve görüşmelerden sonra Girit Vilâyeti Nizamnamesi olarak adlandırılan bir idarî ıslahat planı hazırladı. 4 Ocak 1868'de resmen ilân edilen bu düzenlemeye göre, adanın idaresinde mahallî gayrimüslim unsurlara daha fazla söz hakkı tanınacak; Rumca resmî yazışma dili olarak Türkçe ile beraber kabul görecek; vergiler azaltılacak; karma mahkemeler teşkil edilecek ve siyasî mahkumlar affedilecekti.[2]

Girit krizinin Osmanlı idaresi üzerindeki etkisi, Âli Paşa'nın İstanbul'a döner dönmez girişti̇ği idarî ve adlî yeniden yapılanma ile kendini daha da fazla gösterecekti. Öncelikle Tanzimat bürokrasinin 1830'larda ihdas ettiği ve hem yasama hem de idarî yargı işlerine bakan bürokratik bir üst kurul görünümündeki Meclis-i Vâlâ ilgâ edilerek, yerine iki yeni kurul oluşturuldu. Bunlardan ilki, Fransa'daki *Council d'Etat* benzeri bürokratik bir yasama ve yürütme organı olan ve Midhat Paşa'nın reisliğinde çalışacak Şûra-yı Devlet; ikincisi ise bir yüksek idare ve ceza mahkemesi niteliğinde Cevdet Paşa'nın başkanlığına verilmiş Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye idi.[3]

---

rif arasındaki dengenin muhafazası için büyük bir çaba gösteren Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Elçi Boureé'nin esas gayesi Osmanlı nizamiye mahkemelerinde câri mevzuatın bütünüyle Napoléon kodifikasyonu etrafında şekillendirilmesiydi. Buna karşı çıkan ve zaten Rumeli demiryolu sözleşmesine muhalefetinden dolayı Elçi Boureé'nin tepkisini çekmiş Cevdet Paşa ise, fıkıh kaynaklı bir Mecelle hazırlanmasını savunmaktaydı (*Tezâkir, 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Ankara 1967, 94-95).

2 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.4, İstanbul 1972, 224-225.

3 Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", 63-64; Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, 84.

Aynı yıl çıkarılan Mahkemeler Nizamnamesi ise 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile ülkede açılması öngörülmüş nizamiye mahkemelerinin hukukî ve idarî altyapısını sağlamaya yönelik bir adımdı. Böylece ticaret mahkemelerinden sonra ceza ve hukuk davaları da çok hakimli "kanun" mahkemelerinin nüfûzuna açılıyor; idareden sonra adlî teşkilatın da bürokratikleştirilmesi yolunda, ilk başlarda sembolik de kalsa, mühim bir hamle yapılıyordu. Buna göre, nahiyelerde imam ya da papaz başkanlığında 3-12 üyelik ihtiyâr meclisleri; kazalarda kadının başkanlığında 3 Müslüman 3 Gayrimüslimden oluşacak meclis-i deâviler; sancaklarda yine kadının başkanlığında 3 Müslüman, 3 Gayrimüslim ve bir de devletin atayacağı yetkiliden meydana gelecek hukuk ve ceza mahkemeleri ve vilâyetlerde de yine sancaklar gibi ceza ve hukuk mahkemeleri yer alacaktı.

Bu düzenleme çerçevesinde ayrıca mühim ceza davaları için bir tür ağır ceza mahkemesi olan meclis-i cinâyetlerin tesis edilmesi kararlaştırılmıştı. Bir aya kadar hapis ve nakdî cezaları deâvi meclislerinde kaymakam ve mutasarrıfın; bir seneye kadar olan hapis cezaları ise cinâyet meclislerinde mutasarrıfın onayı ile verilebilecek; bundan yukarı cezalara vilâyet merkezinin görüşü ile hükmolunacaktı. 1858 Ceza Kanunu'nda ağır suçlar için öngörülmüş kürek cezaları ve şer'en hükmolunan kısas ise ancak Bâbıâli'nin tasdiki sonrasında infaz edilebilecekti. Söz konusu nizamnameye göre, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye, nizamiye mahkemelerinin üst mercii olarak taşra için temyiz, İstanbul için ise hem istinaf hem de temyiz mahkemesi olacaktı.[4]

İlk bakışta, Fransa ve Osmanlı Devleti üzerinde nüfûz sahibi diğer Avrupa devletlerinin müdahelesinin önüne geçmek için girişilmiş bir "hukuk reformu" gibi gözükse de, nizamiye mahkemeleri ile yapılanın, kanunun ve onun vâzi durumundaki siyasî merkezin ülke ve ahali üzerindeki idarî tasarruf alanının genişletilmesi olduğunu da burada belirtmemiz gerekir. Devrin siyasî eliti arasında İslâm hukuku geleneğine en âşina kişi olan Cevdet Paşa'nın, bu mahkemeleri Celâleddin Devvanî'nin XIII. yüzyıla aid bir eserine atıfla, İslâm tarihindeki divan-ı

[4] Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 119-120.

mezâlimlere benzetmesi ise ustaca yapılmış ancak pek de inandırıcı olmayan bir meşruiyet arayışı görüntüsü vermektedir.[5]

Nizamiye mahkemelerinin görev alanının genişleyerek, ceza ve hukuk konusunda Müslüman Gayrimüslim tüm Osmanlı teb'asını muhatap alması, Bâbıâli bürokrasinin ve bunlar arasında bilhassa Reşid Paşa'nın formüle ettiği "kanun önünde eşitlik" söyleminin yavaş yavaş fiiliyata geçmekte olduğunun da bir işareti olarak değerlendirilebilinir. O tarihlerde bu konuda atılması gereken bir adım daha vardır. Döneme ait kaynaklarda, Fransız Elçisi Boureé'nin telkinleri ile gündeme geldiği iddia edilen bu ikinci halka, Fransız ceza kanunu (*code penal*) esas alınarak çıkartılan Osmanlı Ceza Kanunnamesi benzeri; şahıs, aile, miras, eşya ve borçlar hukukunu şer'i şerifin dışına çıkaracak bir medenî kanun (*code civil*) iktibası idi. Ancak tıpkı 1858 Ceza Kanunnamesi'nin tedvininde olduğu gibi, şahıs hukukukun sekülerleştirilmesi veya Fransızlaştırılması projesi de hukuk alanında devrin en müessir şahsiyeti Cevdet Paşa'nın direnci ile karşılaştı. Fransız elçisinin Osmanlılar'ın *code civil*'i iktibası yönündeki arzusu, bu direnç sayesinde, uzun mücadeleler sonunda fıkıh kaynaklı bir Mecelle'ye dönüştürülecekti.[6]

---

[5] *"Divân'ın (Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye) ibtidây-ı teşkilinde, 'bunca mahâkim-i şer'iyye var iken mahâkim ve mecâlis-i nizâmiyye tertîbine ne hâcet var idi' deyu ba'zı cühelây-ı âlimnümâ tarafından îtirâz olunduğu mesmû' olması üzerine ol esnâda Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin akd olunan meclîs-i umûmîsinde Celâlüddîn Devvânî'nin Divân-ı def'-i mezâlim risâlesini ele alıp anı tercüme ederek irâd ettim...İşte Celâleddîn Devvânî'nin vaktinde dahi mahâkim-i şer'iyyeden başka dîvân tertîbine ne derecede şiddet-i lüzûm var imiş. Şimdi ise ticâret ve mu'âmelât pek ziyâde tekessür etti ve Memâlik-i Mahrûse'nin ne derecelerde vüs'ati var.."* , *Tezâkir, 40-Tetimme*, 85 ve 90.

[6] Cevdet Paşa, bilhassa Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarındaki Avrupalılar'ın bir hayli çoğaldıklarını ve her gün bir yenisi ortaya çıkan ticaret davaları için bir mahkemenin yetmemesi, ecnebilerin şer'î mahkemelere gitmek istememesi ve müslümanın aleyhinde gayrimüslimin, zımmnin aleyhinde ise müstemenin şahitliğinin kabul edilmemesine tepki gösterilmesi yüzünden Hristiyanlar'ın şer'i mahkemelerde yargılanmalarına itirazlarını arttırdıklarına işaret etmektedir. Ona göre, Osmanlı idaresi içinde bazı kişilerin Fransa kanunlarını tercüme ettirip nizamiye mahkemelerinde onlar ile hükmedilmesini savunmalarında, adlî bağımsızlığı tehdit eden bu itirazı kısa yoldan bertaraf etme arzusu ağır basmaktaydı. Cevdet Paşa'nın, Boureé ile yakınlığı bilinen Âli Paşa tarafından desteklenen bu doğrudan iktibas planına tepkisi ise dikkat çekicidir: "*Bir milletin kavânin-i esâsiyyesini böyle kalb ü tah-*

A. Sultanahmed Meydanı'nda Bir "Medeniyet Numûnesi": Model Cezaevi Olarak Hapishane-i Umumî

Zabtiye Müşirliği binasının Sultanahmed Meydanı'ndaki Mehterhane ve müştemilatının bulunduğu yere naklini öngören Meclis-i Tanzimat kararı, 10 senelik bir beklemeden sonra tam bu sıralarda, 1868 yılı Ağustos ayında, Zabtiye Müşirliği tarafından tekrar gündeme getirildi ve Dahiliye Nezareti tarafından hüsnükabul gördü. Söz konusu projeye göre, Mehterhane olarak bilinen Sultanahmed Meydanı'nın kuzeybatı ucundaki eski Mühimmât-ı Hıyâmiyye binaları yıkılacak ve yerlerine planları çoktan hazırlanmış yeni bir Zabtiye binası ve tevkifhanesi inşa edilecekti.[7] Artık bütün mesele, inşaatı yürütecek bir kalfanın ve yapılanların çizilen plana uygun olup olmadığını denetleyecek bir memurun tayinine kalıyordu. Nitekim çok geçmeden çıkan irade ile bu tayinler yapıldı ve bizzat planları da çizmiş olan Dimitri kalfalık, Esad Efendi ise inşaata nezaretle görevlendirildi.[8]

Lâkin umumî hapishanenin inşasına dair alınan bu karar hemen işe başlanması manasına gelmiyordu. Üzerinden bir sene geçmiş olmasına rağmen, bu projeyi hayata geçirecek herhangi bir adım atılmamış; İstanbul'da ağır suçluların barındırıldığı tek mekân olan Tersane Zindanı ise buradaki mahkumların acilen uygun bir yere naklini gerekti-

---

vil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek câiz olamayıp ulema gürûhu ise o makûle alafranga efkâra sapanları tekfir ederlerdi. Frenkler dahi 'Kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve teb'amıza bildirelim' derler idi. Bunun üzerine ilm-i fıkhın muamelat kısmına dair Türkçe Metn-i Metin nâmıyla ve herkesin anlayabileceği ibârat-ı vazıha ile bir kitab yapılmasına beyne'l-vükelâ karar verilerek... ", Tezâkir, *1-12*, 62-63; *Tezâkir*, *40-Tetimme*, 94.

7 Mehterhane, XVI. yüzyılda inşa edilen İbrahim Paşa Sarayı'nın müştemilâtı içinde bulunmakta ve bahsi geçen Mühimmât-ı Hıyâmiyye (Mehterhane-i Hayme) binası ile beraber, eski acemi oğlanlar kışlası ve yeniçerilerin hapsedildiği bir mahbesi de bünyesinde barındırıyordu. Mehterhane, 1815 yılında İbrahim Paşa Sarayı'nı da içine alacak şekilde genişletilerek yeniden düzenlendi. 1826'da Yeniçeri Ocağı ile beraber Çadır Mehterleri Ocağı (Mehterhane-i Hayme) de kaldırılınca bunun yerini Hıyâmiye Nezareti aldı (Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun*, İstanbul 2000, 24-25 ve 29).

8 Bkz. *İ.DH.*, nr. 28842. Sadece bu işle uğraşması için Kalfa Dimitri'ye aylık 4000 kuruş, Esad Efendi'ye ise 2500 kuruş maaş bağlanmasına karar verilmişti.

recek derecede kullanılmaz hale gelmişti. Bahriye Nezareti'nden 1869 Eylülünde Sadaret'e gönderilen ve Tersane Zindanı'nın tamiri imkânsız derecede harap vaziyette olduğunun altını çizen bir rapor, konuyu Meclis-i Vükelâ'nın gündemine taşıdı ve yeni bir hapishane inşasına dair bir sene önce alınan karar tekrar hatırlandı.[9]

Ancak 1867-69 arasında devletin içine girdiği siyasî ve malî kriz ile beraber başlatılan yeni bürokratizasyon sürecinde sıra henüz Zabtiye Tevkifhanesi ya da yeni bir hapishaneye gelmemişti. 1870 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında harekete geçen Zabtiye Müşirliği, konuyu bir kez daha Dahiliye Nezareti'nin önüne getirdi. Proje bu kez, Zabtiye binasının Sultanahmed Meydanı'na naklinden ibaret değildi ve 12 sene önce Meclis-i Tanzimat tarafından kaleme alınan ıslahat teklifinde yeni Zabtiye binası ile beraber zikredilmiş tevkifhanevarî bir umumî hapishane inşasına da yer verilmekteydi. Buna göre, Mühimmât-ı Hıyâmiyye dairesinin bulunduğu bina Zabtiye'ye değil, ilk Osmanlı "umumî hapishane"sine tahsis edilecekti. Yeri değiştirilen Zabtiye Müşiriyeti binası ise, tıpkı Meclis-i Tanzimat'ın daha önce tavsiye ettiği üzere, yapılacak olan bu hapishanenin hemen sağında meydanın batı cephesinde yer alan Ticarethane arsası üzerinde yükselecekti.

Dahiliye Nezareti ile Seraskerliği bununla ilgili olarak bilgilendiren Zabtiye Müşirliği'ne göre, neredeyse Osmanlı İstanbulu ile yaşıt olan Tersane Zindanı artık ziyadesiyle harap bir hale gelmiş, mevcut suçluların orada kalması imkânsızlaşmıştı. Bu yüzden, Sultanahmed Meydanı'ndaki Mühimmât-ı Hıyâmiyye binasını tamir ve tahkim ederek suçluları oraya nakletmek bir zaruriyet halini almıştı. Müşirliğin görüşüne göre, bir hapishane için en gerekli olan vasıflar '*metânet-i bina ve ciyâdet ve letâfet-i hevâ*', yani sağlam ve muhkem bir bina ile içinde iyi ve temiz bir havanın bulunması idi ki Mühimmât-ı Hıyâmiyye binasının da bunlara sahip olduğu düşünülüyordu. Toplamda 500,000 kuruş masrafla, eski Mehterhane'yi hamamı ve hastahanesi ile birlikte '*pek â'lâ metîn ve müstahkem bir büyük habshâne*' şekline sokmak mümkündü. Böylece daha önce *Ahmediye* (Sultanahmed) *Meydanı*'nda in-

[9] Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1056, s. 218.

şa edilecek yeni bir bina olarak planları hazırlanmış ve 125,000 Lira'ya mal olacağı hesaplanmış umumî hapishane projesine ihtiyaç kalmayacak, eldeki eski askerî binaların yeniden düzenlenmesiyle bir "hapishane"ye kavuşulmuş olacaktı. Zabtiye Müşirliği'nin Dahiliye Nezareti'ne sunduğu bu teklif, Meclis-i Mahsus tarafından benimsendi ve 27 Ağustos 1870 tarihinde çıkan padişah iradesi ile daha sonraki yıllarda *Mehterhane* ismiyle anılmaya devam edecek ilk Osmanlı umumî hapishanesi için çalışmalara başlandı.[10]

Bu kez iş sıkı tutulduğundan, yaklaşık üç aylık bir zaman zarfında Mühimmât-ı Hıyâmiyye binasının tamiratı bitme noktasına geldi. Göreve geldikten kısa bir süre sonra Zabtiye binasının Sultanahmed Meydanı'na nakli ve ardından da yine aynı meydandaki eski askerî binaları umumî hapishaneye dönüştürme fikirlerinin takipçisi olan Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa, Tersane Zindanı'nın yerini alacak bu yeni hapishanenin hem mahbuslar hem de devlet açısından çok büyük faydalar getireceğine inanıyordu. Bitmek üzere olan inşaatın vaziyeti ve hapishanede görevlendirilmesi gereken personel hakkında bilgi vermek için 1870 yılı Aralık ayı başında Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında Tersane Zindanı ile yeni hapishaneyi mukayese eden Hüsnü Paşa, pâyıtahtın tarihî şehir merkezine bir hapishane kondurmayı planlayan Osmanlı bürokrasisinin suç ve cezaya bakışını bir ölçüde ortaya koymuştur. Ona göre, Tersane Zindanı'nda bulunan suçlular '*gayrımuntazam bir hâlde yani adetâ sûret-i vahşiyyede geçinib yaşamakta*' iken, adı geçen Hapishâne-i Umumî'de '*muntazam ve mükemmel*' koğuşlarda kalacaklardı. Hemen hepsi bir defadan fazla katl, gasp, yol kesme ve kalpazanlık gibi '*cinâyât-ı 'azîmeye cür'et etmiş*' ve bunun sonucunda müebbed ya da onbeşer sene küreğe mahkum edilerek Zindan'a konulduklarından '*artık herşeyi gözlerine alıb canlarından usanmış meşâhir-i eşkıya*', Zindan'da hırsızlık, kalpazanlık, darp, yaralama ve hatta katile varan yeni suçlara kalkışıyor, kimi zaman da firara yelteniyordu. Birer cami, kilise, hastahane, eczahane ve hamam ile çok sayıda dükkânları bulunacak yeni hapishanede ise bu tür suçluların tamamı, '*kâ'ide-i 'adl u*

[10] Bkz. İ.MM, nr. 1617.

nasfet u merhâmete muvâfık ve lâyık bir hâlde geçinebilecek' ve *'beynlerinde uygunsuzluk vuku'ûna meydan verilmeyecek'*ti.[11]

Bir başka ifadeyle, mahbuslar artık kendi "tabiî halleri"ne bırakılmayacak, İngiliz Büyükelçisi Canning'in 20 sene önce gündeme getirdiği türden olmasa da, nâzımın belirlediği sunî nizamın bir parçası haline getirileceklerdi. Kırı andıran mahbesten, şehri andıran hapishaneye geçişti söz konusu olan. Şehrin kendisi görünüşte hürleşip sur ötesine taşarken; hapishane, mabedinden hamamına, hastahanesinden dükkânlarına varan kuruluşlarıyla kendi kendine yetebilen ve surlarla çevrilmiş bir kale-şehir misâli esas şehrin orta yerinde yükselecekti. Böylece, askerî seferberlik ve sürekli hareketin temelini oluşturduğu yeni toplum düzeninde, Tâbiyet Kanunu ile "vatan"a, Kura Kanunu ile zorunlu askerlik mükellefiyetine bağlanılan "dışardakiler", hapishane duvarının bittiği yerde hürriyetin ya da sınırsız hareketin başladığı zehâbına kapılacak, hapsolmak ise yakın planda sadece Mehterhane'ye kapatılmağa münhasır bir durum olarak algılanır hale gelecekti.

Kışla, mektep, fabrika, hastahane ve nihayet hapishanenin kuruluş nizamnamelerinde öngörülmüş "muntazam ve mükemmel" hâl, nâzımın bu kapalı mekânlardaki iktidarından ziyade, tanzim etmek iddiasında bulunduğu duvarların ötesindeki alanda da "hâzır ve nâzır" olduğunun bir sembolüydü. Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa'nın tabiri ile *'politikaca ve sâirece hiçbir tarafdan zerrece şikâyet'*e meydan vermemesi arzu olunan bu yeni müessese ile, Osmanlı hükûmetinin iktidar zaafiyeti ve meşruiyet kaynaklarının yok olmaya yüz tutuşu gizlenmeye çalışılmaktaydı. Bir başka ifadeyle, *Tanzimat*'ın yokluğu *"muntazam"* bir hapishane ile gizlenecekti.

Zindanın cehennemi andıran tabiî halinden rasyonalist nâzımın hapishanede oluşturduğu kontrol ve düzen evrenine geçiş, ancak ve ancak daha fazla personel ve daha fazla masrafla mümkündü. Hapishane inşaatının bitme noktasına geldiğini belirten Müşir Hüsnü Paşa bu

[11] *İ.DH.*, nr. 43340.

yüzden, hükûmete uzun bir liste göndererek, Tersane Zindanı'nda idareci olarak görevlendirilmiş bir asâkir-i bahriyye kaimmakamı, zaman zaman hasta mahbuslara bakan Bahriye Hastahanesi tabibi, kayıt ve hesap işlerini gören kâtip, kilitçi ve 48 gardiyanın yerini alacak yeni "hapishane memurları"nın tayinini talep etti. Hüsnü Paşa'nın personel listesinde yer alan kadrolar ve muhtemel maaşları şu şekildeydi:

1. Alay beyi rütbeli bir hapishane müdürü (4000 kuruş)
2. Biri kaimmakam ve diğeri kolağalı rütbeli iki tabip (2650 ve 1000'er kuruş)
3. Cerrah (400 kuruş)
4. İki eczacı (750 ve 500'er kuruş)
5. Hastalarağası (400 kuruş)
6. On hastahane hademesi (herbirine 200'er kuruş)
7. Başkâtip (1500 kuruş)
8. Yardımcı kâtip (1000 kuruş)
9. İki mukayyıd (herbiri 750'şer kuruş)
10. Biri gardiyanbaşı (750 kuruş), biri ikinci gardiyan (500 kuruş), ikisi çavuş (250'şer kuruş), ikisi onbaşı (225'şer kuruş) ve yirmisi nefer (herbiri 200'er kuruş) olmak üzere yirmialtı gardiyan
11. İki demirci (250'şer kuruş)
12. Dört çamaşırcı (100'er kuruş)
13. İki aşçı (250'şer kuruş)
14. Dört hamam hademesi (250'şer kuruş)
15. Depo memuru (300 kuruş)
16. İmam (300 kuruş).

Bu 61 kişilik yeni hapishane personelini istihdam etmek için tahsisi lâzım gelen senelik maaş bedeli ise, Tersane Zindanı'nın kısıtlı personeline ödenilenin hemen hemen üç katı, tam 300,000 kuruştu.[12]

---

[12] "Habshâne-i 'umûmîde istihdâmı lâzım gelen me'mûrîn ve sâirenin esâmisiyle mikdâr-ı ma'aşlarını mübeyyin pusula", *İ.DH.*, nr. 43340. 1289 tarihli "*Dersa'âdet ve*

Belirtilen bu görevlilere ilâveten, Dersaadet zabtiye alayından bir tabur ağasının idaresinde olacak bir mikdar askerin de hapishanenin güvenliğini sağlamak için görevlendirilmesi gerekiyordu.[13]

İstanbul'un güvenliğinden olduğu gibi hapishanelerin inşası ve idaresinden de askerî bir teşkilat olan Zabtiye Müşirliği'nin mesul olması; hapishaneye dönüştürülecek bina olarak Yeniçeriler dönemin-

---

mülhakâtı idâre-i zâbıta ve mülkiyye ve hâkim-i nizâmiyyesine dâ'ir nizâmname"de I. fasıl 6. maddede zâbıta idaresinin daireleri arasında sayılan hapishane idaresinin birinci ve ikinci iki müdür, başkâtip, başgardiyan ile lüzumlu mikdarda kâtip ve gardiyandan oluştuğu belirtilmiştir (*Düstûr*, Tertîb-i evvel, c. 1, Matba'a-ı Âmire 1289, 688). Nizamnamenin hapishane idaresinin vazife ve çalışma şekillerine ayrılmış V. fasıl 28 ilâ 37 maddelerine göre, her iki müdür de gündüzleri hapishanede bulunacak, bunlardan biri gece nöbetinde de orada kalacaktı. Hapsolunmak üzere idareye getirilen kişilerin kabulü, mahkemeler ve bu işle görevli meclisler ya da Zabtiye Müşiriyeti tarafından verilmiş yazılı emre istinaden müdür tarafından yapılacak; hapsolunacak kişinin ismi ve şöhreti, tab'iyeti, meşgul olduğu sanat, şekil ve görünüşü, geliş tarihi ve mahbusiyet süresi başkâtip tarafından deftere kaydedilecekti (*Düstûr*, c.1, 692-694).

Bu nizamnameyi tamamlar mâhiyette bundan dört sene (11 Rebiyü'l-evvel 1293) sonra çıkarılan "*hapishaneler gardiyanları için talimat*" ile de, gardiyanlık hizmetine kimlerin ne şekilde alınacağı, kıyafetleri, vazifeleri ve maaşları bir kanunî çerçeve içine oturtuldu. Bkz. *Düstûr*, 1. Tertib, c.3, 220-222. Bu alanda çıkarılan diğer nizamname ve talimatnameler gibi söz konusu bu metin de kağıt üstünde kalmış maddelerden mürekkeptir. Burada sadece, gardiyanların giymeleri öngörülen üniformanın, "masrafı gardiyanların kendilerine ait olmak üzere setre, pantolon ve çuka veya beyaz elbise" olarak öngörüldüğünü (III. Fasıl, 7-8. maddeler) ve vazifelerinin "hapishanelerin temizliğine ve gayrısıhhî halleri ortadan kaldırmaya dikkat etmek, mahbusların belirlenmiş mikdarda ekmeklerini vermek, mutad olan günlerde elbiselerini temizletmek, onları soğuktan korumak, kandillerini yakmak, sularını mevcut bulundurmak, hasta olanların hizmetlerini görmek, uygunsuz bir hareketlerini gördüklerinde zâbıtaya haber vermek ve sorgulanmak üzere tutuklanan cürüm ve cinâyet zanlıları ile mahkemelerce başkalarıyla görüşmeleri yasaklananları görüşme ve mektup alışverişinden uzak tutmak" olarak sıralandığını (IV/9-10) ve gardiyanların hapishaneye girişlerinde çakı ve bıçak gibi kesici aletler ile silah bulundurmalarının ive mahbuslara "muamele-i bâride" göstermelerinin yasaklandığını (IV/11) sıralamakla yetiniyoruz.

[13] 14 Kasım 1876 tarihli bir resmî yazışmada, Hapishane-i Umumî'nin güvenliği için "müdür muavini" sıfatıyla bir tabur ağasının bulundurulagelirken bunun bir aralık kaldırıldığı belirtilmekte; tabur ağası yerine istihdam edilen iki memurdan birinin malûl olması diğerininse yolsuzluğa bulaşması sebebiyle bu makamın yeniden ihdası arzusu dile getirilmektedir (*BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1061, s.212).

den kalma eski bir kışlanın seçilmesi[14] ve hapishane müdürü ile gardiyanlarının asker kökenli oluşu[15] dikkate alındığında karşımıza çıkan

---

[14] Mahbesten hücre tipi hapishaneye geçişte öncü rolünü oynayan A.B.D. ve İngiltere'de *Panopticon* mimarisinde yeni binalar inşa edilirken; bu iki ülkeyi örnek alan İskandinavya ülkeleri, İspanya, Rusya ve Doğu Avrupa memleketlerinde ise askerî açıdan fonksiyonunu kaybeden hisarlar ve benzeri askerî tesisler, mektepler, zaviyeler ve manastırlar hapishaneye dönüştürülmüştür (Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 28). Ceza infaz sisteminin merkezine hücre tipi hapishaneyi almak hususunda, uzun süren tartışmalar yüzünden, pek de hızlı davranılmamış olan Fransa'da da, XIX. yüzyılda kullanılan hapishanelerin birçoğu eski yapıların yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmesiyle ortaya çıkmış binalardı. Bu tür dönüşümler yeni bir bina inşa etmekten daha ucuza mal olmakla beraber, tam bir gözetleme ve denetleme rejimine fiziken müsait değillerdi (Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth Century France*, Princeton University Press, New Jersey 1982, 14).

[15] XIX. yüzyıl boyunca birçok başka ülkede de hapishane personeli arasında muvazzaf ya da emekli askerlere sık sık rastlanmaktaydı. İngiltere'de Napoléoon Savaşları bittikten sonra, yarı ücret alan subayların ve astsubayların pek çoğu disipline dayalı sivil kurumlarda çalışmaya yönelmişlerdi. 1820'ler ve 1830'larda Metropol Polis Müdürlüğü, hapishaneler, hapishane müfettişliği ve Fukara Kanunu İdaresi'nde, sonraları ise kır polisinde eski askerler ordudaki komuta tecrübelerini mülkî idareye taşıyorlardı (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain, The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*, 189). İngiltere'de hükûmetin hapishaneler alanında atmak istediği adımların önündeki en büyük engel, "pragmatik ve bildiğini okuyan" kişiler olmakla suçlanan hapishane personeliydi. Taşra hapishanelerindeki idarî personel içinde XIX. yüzyılın ortalarında emekli askerler de bulunuyordu. Bunlar, disiplin bozucu kural ihlâllerini tesbitte işe yaramakla beraber, mahkumların "ahlâken ıslahı"na katkı sağlamaktan uzaktı (Randall McGowen, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", 94 ve 97). Fransa'da ise yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde dahi gardiyanların çoğu neredeyse hiçbir meslekî eğitim almamış olan asker kökenli kişilerdi (Patricia O'Brien, "The Prison on the Continent, 1865-1965", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society* içinde, New York-Oxford 1998, 180; O'Brien, *The Promise of Punishment*, 205-206). Osmanlı Devleti ile hemen hemen aynı tarihlerde ceza hukuku ve infazını hapis cezası ve hapishane merkezli olarak değiştirme çabasına girmiş Çarlık Rusya'sında da hapishanelerin idaresinden mesul tutulan *smotriteli* büyük oranda emekli askerlerden oluşuyordu. Bu kişiler, Batı Avrupa'da bir "bilim" ya da "uzmanlık" olarak takdim edilmeye başlanmış hapishane idaresi ya da penoloji konusunda en ufak bilgiye sahip değildi (Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 9). Kropotkin, Rusya'daki asker kökenli hapishane personelinin mahkumlara yönelik sertliğinden bahsederken (*In Russian and French Prisons*, 65); Rus hapishane tarihi araştırmacısı Adams, asker gardiyanların mahbusların hizmetkârı haline dönüştüğünün altını çizmektedir. Buna göre Rusya hapishanelerinde çok düşük ücretler-

manzara, savaş esirleri ile mahkumların birarada tutulduğu askerî bir tesis olan kadîm Tersane Zindanı'ndan pek de farklı olmayan bir kışla ya da kaleyi andırıyordu. Hastahanesi, hamamı ve camisi[16] ile bir büyük "mücrimler kışlası".[17]

Hükûmeti Tersane Zindanı'ndan yeni Hapishane-i Umumî'ye geçiş konusunda iknaya çalışan Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa'nın yukarıda bahsi geçen raporunda belirtildiğine göre; Tersane Zindanı'nın yıllık gideri, görevli ve hizmetlilere verilen maaşlar ile mahbuslara verilen yiyecek, giyecek ve yakacak bedelleri toplandığında 1286 bütçesinde

---

le gardiyanlık yapan askerler mahkumlar arasında haber getirip götürüyor, hapishane içinde yasak olan eşyaların dışardan temininde aracılık yapıyor, hapishane kurallarını mahbuslar lehine esnetiyorlardı (Adams, 47). Arjantin'in başkentinde 1877 yılında açılan ve Auburn sistemine göre işletilmesi öngörülen *Penitenciaría de Buenos Aires* de yine askerî personel tarafından idare edilmekteydi (Ricardo Salvatore ve Carlos Aguirre, "The Birth of the Penitentiary in Latin America: Toward an Interpretive Social History of Prisons", 11).

16 Hapishane-i Umumî'de bulunduğu belirtilen iki camiye minber ilâve edilerek cuma namazı kılınması hususunda 1883 yılının ilk aylarında gündeme gelen talep üzerine Sadaret'in Evkaf Nezareti'nin kanaatini sorduğunu; ancak bu nezaret bünyesindeki Mahkeme-i Teftiş'in aldığı karar üzerine söz konusu Nezaret'in Sadaret'e menfî cevap verdiğini görüyoruz. Hapishane idaresi ve Sadaret'in güvenlik açısından dışardan gelenlere kapalı ve sadece mahbuslara mahsus Cuma namazı projesini şer'-i şerife muhalif bulan Nezaret, Cuma namazlarının umuma açık olması gerektiğinin altını çizmiş ve "zaten mahbuslara cumanın farz olmadığı" fetvasıyla idareyi zorda bırakmamaya çalışmıştır. Konun önce nezaretler arasında görüşülmesini salık vermiş Sultan II. Abdülhamid de bu görüşü yerinde bulmuştur, bkz. BOA, *Yıldız-Sadaret Resmî Maruzat* (=Y.A.-*RES*), 20/10.

17 Modern hapishanenin tarihine yönelik çalışmalarda öncü bir yere sahip David J. Rothman, Philadelphia ve New York'da kurulan ilk *penitentiary*'lerin, sadece mahkumların günlük hayatını düzenleyen sert disiplin, ne yapılacağını bildirir zil sesleri, sabah akşam yoklamaları, mahkumların kısacık kesilmiş saçları ve basit bir dokumadan üniformalarıyla göze batan tektip görüntülerinin yanısıra, ordu ve donanma kökenli gardiyanlar ve hapishane binalarının mimarisi itibariyle de askerî havasına dikkat çeker. Kuzey Amerika'nın XIX. yüzyılın başlarında inşa edilen bu ilk hapishaneleri de, tıpkı Mehterhane'den bozma Osmanlı Hapishane-i Umumisi gibi, eski kale hisarları andırıyor ve dışarıdan bakanlarda güvenli ve ihtişamlı bir ceza müessesesi intibaı uyandırıyorlardı. Yirminci yüzyılın başlarına kadar birçok Amerikan hapishanesinin cephesinde Gotik Ortaçağ kale görüntüsü muhafaza edildi. Abidevî bu binalar, kalın duvarları ve simetrik yapılarıyla bânilerinin "güvenlik" ve "düzenlilik" ideallerini yansıtıyordu (*The Discovery of the Asylum*, 106-107 ve 110; Norman Johnston, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, 73 ve 110).

yaklaşık 436,500 kuruş, 1287 bütçesinde ise 508,000 kuruş olarak gösterilmişken; bu rakam yeni hapishane için iki misline çıkıyordu. Müşir Paşa'ya göre, bu para sayesinde sadece "muntazam ve mükemmel" bir hapishane binasına sahip olunmayacak, zaman zaman bahriye askerlerinin kullanılmış elbiselerinden başka giyecek bir şey bulamayan ve odun yerine Tersane'nin bozuk kerestelerini yakarak ısınan suçlulara adamakıllı yiyecek, giyecek ve yakacak da temin edilecekti. Ancak Tersane Zindanı için her iki bütçede ayrılan meblağlardan yeni hapishanede istihdamı düşünülen memur ve hademelerin maaşlarına gidecek 300,000 kuruş düşüldüğünde, geriye kalanla mahbusların yarısının bile ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmayacaktı. Zabtiye Müşiri'nin teklifi, söz konusu bu bakiyenin hiç olmazsa Bâb-ı Zabtiye hapishane ve hastahanesinin 380,000 kuruş tutan senelik maaş tahsisatı seviyesine çıkarılması yönündeydi. Malî olarak bir hayli zorda olsa da bu tarz "tanzimat projeleri"nin politik getirisinin farkındaki Bâbıâli bu teklifi bir orta yol olarak benimsedi ve yeni hapishane için toplamda 680,000 kuruşa denk düşen bir tahsisatı ayırmayı uygun gördü.[18] Sabit giderler için bütçeye konacak bu rakamın yanısıra, Ekim ayında çıkartılan 229,850 kuruşluk ilâve tahsisat ile beraber 729,850 kuruşluk bir inşaat masrafı söz konusuydu.[19]

Sultanahmed Meydanı'nda inşa edilen ilk Osmanlı "*hapishâne-i umûmî*"si, 1871 senesinin Ocak ayında sadrazam ve vükelâ tarafından merasimle açıldı ve hatta birkaç gün süreyle de isteyenlerin "seyr ü temâşası" için halka teşhir edildi.[20] Devrin ilmiye kökenli vak'anüvisi

---

[18] *İ.DH*, nr. 43340.

[19] *İ.DH*, nr. 43626.

[20] *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XII, yay. haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1989, 100. İlk Osmanlı umumî hapishanesinin açılmasından yaklaşık birbuçuk sene sonra, Temmuz 1872'de Londra'da düzenlenen ilk milletlerarası hapishane kongresi (*international penitentiary congress*) yürütme kurulunda Osmanlı Devleti'nin Londra Elçisi Stephan Musurus da yerini almıştı. Yürütme kurulunun diğer üyeleri arasında evsahibi İngiltere ve kongrenin fikir babası A.B.D.'nin yanısıra Fransa, Avusturya, Bavyera, Almanya (Saksonya, Baden, Prusya), Hollanda, Belçika, İsviçre, Danimarka, Norveç, İsveç, İtalya, İspanya, Rusya, Yunanistan, Hindistan, Brezilya ve Şili vardı. Kongrenin hedefleri güvenilir hapishane istatistikleri toplamak, farklı hapishane sistemlerinin işleyişine dair bilgileri bir araya getirerek tecrübeleri mukayese etmek,

Ahmed Lütfi Efendi'nin anlamakta güçlük çektiği ve satırarasında '*İstanbul'un vasatında, Sultanahmed cıvârı gibi ortalık yerde, her nevi' kabâyih ve fezâyih ile mahkûm olan bir takım haşerâtın işsiz güçsüz hapis ve tevkîfinin muvâfık-ı hâl ve maslahat olamayacağı*' şeklinde tenkit ettiği bu teşhir politikasından bürokrasinin muradı, yine A. Lütfî Efendi'nin ifadesiyle '*hapishânenin hüsn ü hâl ve mahâll-i huzûr ve rahat olduğunu halk görsün de oraya özensin*' değildi hiç şübhesiz.[21]

çeşitli ceza ve tretman şekillerinin caydırıcı etkilerini ve suçun bastırılması ve engellenmesine yönelik benimsenmiş methodları karşılaştırmak olarak belirlenmişti. Islahhane ve hapishane idarecileri ile hapishane yardım cemiyetleri temsilcilerinin iştirak ettiği kongrenin farklı oturumlarında hazır bulunan Musurus Efendi, bir uzman iştirakçi olmaktan çok diplomatik görevi çerçevesinde Osmanlı siyasî merkezinin milletlerarası arenada eşit bir paydaş şeklinde arz-ı endam etme isteğini yansıtan bir gözlemci görünümündeydi. Nitekim, yeryüzü üzerindeki farklı hapishanelerin durumunu masaya yatıracak incelemeye, Osmanlı Devleti, kongre öncesi gönderilmiş anket formülarlarını doldurmamış Yunanistan, Hollanda, İspanya, Brezilya, Şili ve Hindistan gibi dahil edilmemişti (Edwin Pears (ed.), *Prisons and Reformatories At Home and Abroad, being the Transactions of the International Penitentiary Congress*, Londra 1872, xiii). Kongre sonrasında Londra maslahatgüzârlığından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 5 Mart 1873 tarihli yazıda, Musurus Efendi tarafından kongereye murahhas olarak atanmış olduğu belirten Atin (?) adlı bir kişinin Osmanlı hapishanelerine dair hazırladığı raporun Musurus tarafından 13 Eylül 1872'de kongre düzenleyicilerine gönderildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca büyük devletler tarafından umumî bir suç istatistiği tutulması amacıyla kongre sonrasında daimî komite kurulduğu ve Osmanlı Devleti'nden de kendi ülkesindeki suç verilerini bir istatistik halinde buraya göndermesi istendiği de belirtilmiştir (*HR.TO*, 58/42).

21 *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XII, 100-101. Kendilerinin de "modern oldukları"nı gösterdiğini düşündükleri sembolleri yabancı elçilere ve halka "sergilemek" hususunda Osmanlı hükûmetinin o dönemde tek olmadığı belirtilmelidir. Brezilya imparatoru ve devlet ricali, inşası 16 sene süren ve 1850'de başkent Rio de Janeiro'nın şehir merkezinde açılan ülkenin ve Latin Amerika'nın ilk modern hapishanesi *Casa de Correçao*'yu (Islahhane) başkentteki yabancıların huzurunda törenle açmıştı. Köleliğin henüz kalkmadığı ve efendilerinin kölelelerini cezalandırma yetkisine sahip olduğu İmparatorluk Brezilyası'nda, hapishanenin "modern" binası içindeki mahkum esirlerin kırbaç, zincir ve benzeri aletlerle "ıslah"ına ise devam edilecekti (Ricardo Salvatore ve Carlos Aguirre, "The Birth of the Penitentiary in Latin America: Toward an Interpretive Social History of Prisons", 24; Marcos Luiz Bretas, "What the Eyes Can't See: Stories from the Rio de Janerio's Prisons", 105). Latin Amerika'nın 1820'lerde İspanya'dan bağımsızlığını ilân eden ilk cumhuriyetlerinden biri olan Peru'da da kimi devlet adamları 6 yılık bir inşaat süreci sonunda 1862 yılında açılan Lima hapishanesi ve hapishaneye girerken fotoğrafları çekilen üniformalı mahkumları ile ülkelerinin "medenî milletler" arasına ka-

Yeni hapishane propagandasına kalemiyle iştirak eden gazeteci Basiretçi Ali Efendi'nin de vurguladığı gibi, bu yeni müessese Osmanlı Devleti'nin "medeniyet" yürüyüşünün bir parçasıydı ve '*Avrupa hapishanelerini aratmayan tanzimat ve tanzifatı*' ile Osmanlı hükûmetinin Avrupalı rakiplerinden "farksız" olduğunun yeni bir nişanıydı. Hapishanenin açılışından bir süre önce tanzim edilerek Avrupa'daki meydan parklarının bir benzeri oluvermiş Sultanahmed "Millet Bahçesi"ni[22] gezen Ali Efendi, turistik bir site kabilinden hapishaneye de uğramış ve burada müdür Bahri Bey tarafından gezdirilmişti.

Hapishane içine, yatağından yiyeceğine '*asâkir-i şâhâne hastahaneleri tarzında inşa edilen*' ve memurlar ile hademelerinin '*fevkalâde dikkat ve ihtimamla*' hizmetlerine devam ettiği ve hem Zabtiye mahbuslarına hem de Tersane'den buraya nakledilen prangalılara mahsus hastahaneler kadar, elbecerisi olan mahbusların sağlanan alet edevat ile imalat yapıp mamullerinin dışarı satışından gelen paranın kendilerine verilmek üzere sandıklarda muhafazası[23], Ali Efendi'yi fazlasıyla mütehassıs

---

tılma imtiyazını elde ettiğini düşünüyor ve topluma bu yönde mesajlar veriyorlardı. Böylesi büyük ve maliyetli bir projenin, mahkumların şapelinde bile birbirlerini göremediği *penitentiary* modeli bu yeni hapishanenin, Peru toplumuna uygun olup olmadığı konusunda şiddetli tartışmalar devam edip gitse de, oldukça büyük ve etkileyici bir bina olan Lima hapishanesi şehrin en dikkat çekici ve abidevî binası olarak on yıllar boyunca varlığını koruyacaktı (Carlos Aguirre, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", 44-45 ve 61-62). Arjantin'in başkentinde, Londra'daki Pentonville benzeri bir mimariyle inşa edilen ve 1877'de kullanılmaya başlanan *Penitenciaría de Buenos Aires* de, eyaletlerin ilerlemesine bir işaret olarak takdim edilmişti. Tıpkı yeni demiryolları, limanlar, bankalar ve diğer nafia işleri gibi. Bu hapishanenin açılışından bir sene düzenlenmiş olan 1878 Paris Sergisi'ne Arjantin'i temsilen gönderilenler arasında *Penitenciaría*'nın çizimleri ve buradaki mahkumlar tarafından üretilmiş elyapımı eşyalar da yer alıyordu (Ricardo Salvatore ve Carlos Aguirre, "The Birth of the Penitentiary in Latin America: Toward an Interpretive Social History of Prisons", 11).

22 "Muntazam" olduğu ısrarla vurgulanan yeni hapishanenin önüne, eski At Meydanı tesviye edilerek yeniden yaratılmış sunî bir "tabiî" mekân olarak kondurulan bu parka "Millet" isminin verilmesi gerçekten de ilgi çekicidir. Sultanahmed Bahçesi'nden kısa bir süre önce açılan ve tıpkı onun gibi dikdörtgen ve simetrik bir şekle sahip Taksim Bahçesi de, Bâbıâli bürokrasinin pâyitahtın çehresini değiştirmeye yönelik bir başka "tanzim" tatbikatıydı, bkz. Zeynep Çelik, *Değişen İstanbul*, 57.

23 Ali Efendi'nin varlığına işaret ettiği bu emanet sandığının daha sonraları işleyip işlemediğine dair bir bilgimiz bulunmamaktadır. Lâkin, bundan beş sene sonra bu konu-

etmişti. Ona göre, *'nizâm ve intizâmı derece-i vücûbundan ziyâde'* olan hapishanenin hasletleri bununla da bitmiyordu. Pek güzel birer hamam, çamaşırhane, mutfak ve çok sayıda *'muntazam'* bahçe yanında, Ali Efendi'nin "ve hatta" diyerek şaşkınlığını belirttiği koğuşların daima temiz tutulması da cabası idi. Devrin Bâbıâli bürokratları ayrıca, hocaları Reşid Paşa'ya Elçi Canning'in yirmi sene önce verdiği tavsiyeyi ve Osmanlıcılık ideolojisini de hatırlamış ve hapishane içine bir cami ve kilise de yaptırıvermişlerdi.[24] Bu düzenli, temiz ve üretici mekânda, *'her millet(in) mezhebince dua ve âyin eylemekte'* olmaları, Ali

---

da çıkarılan bir emirnamede ("Mahbûsînin hidemât-ı miriyye ve şahsiyyede istihdâmlarında alacakları ücretler hakkında emr-nâme-i sâmi", 11 Rebiyü'l-evvel 1293, *Düstûr*, 1. Tertib, c.3, 220-222), mahbeste bulunup kendi rızalarıyla uygun bir ücret karşılığında devlet ve şahıslar adına istihdam edilen mahkumlardan bahsedilmekte ve bu iş için alınan ücretin yarısının çalışanların eline verildiği diğer yarısının ise açılmış olan sandığa konulduğu belirtilmektedir. Emirnamenin, sandıkta biriken bir hayli paranın ne şekilde işletileceği ve tahliye edilen mahbuslara buradan bir şey ödenip ödenmeyeceği hususlarında çeşitli mahallerden gelen sorulara cevâben çıkarıldığının belirtilmesi, Osmanlı mahkumların devlet ya da hususî şahıslar adına üretim yaptıklarına dair önemli bir bilgi kabul edilebilir. Nitekim, Sadaret ile Zabtiye Nezareti arasındaki yazışmalardan, emirnamenin neşrinden bir sene önce Sinop hapishanesinde bulunan mahbuslardan *'ücret-i münâsibe ile bi'r-rızâ hidemât-ı miriyye ve şahsiyyede istihdam olunanlardan"* alınan ücretlerin yarısının kendilerine verildiği, diğer yarısının ise iki sene öncesinde açılan sandığa konulduğu öğreniyoruz. Meselâ Kastamonu Vilâyeti'nden merkeze gönderilen yazıda, geçen zamanda sandıkta 30,000 kuruşu aşan bir mikdarın biriktiği ve bu paranın idare edilmesi halinde çoğalacağı belirtilerek ne yolda idare olunmak lâzım geleceği ve cezasını bitirip tahliye edilenlere bu paradan *'bir şey verilip verilmeyeceği'* sorulmuştur. Konuyu görüşen Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye, bu hususta Hapishane-i Umumî'deki uygulamanın örnek alınması gerektiğine işaret etmiş ve ücretlerinden kesilerek emanet sandıklarında "istirbâh"la işletilen paralarının tahliye edilen mahkumların eline verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Hapishanelerde kurulan emanet sandıklarının idaresi konusunu görüşen Şûra-yı Devlet de, bunların Emniyet Sandığı muamelatına uygun olarak işletilmesini tavsiye etmişti. Sadaret'in bu iki konuda Zabtiye Nezareti'ne yolladığı bilgilendirme yazısı için bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1061, s.91, 2 Rebiyü'l-âhır 1292/ 8 Mayıs 1875.

[24] Osmanlı hapishaneleri içerisinde farklı dinlere mahsus mabedler inşası, tesbit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez 1864 yılı Temmuz ayında Rodos hapishanesi için gündeme gelmiştir. Depremden zarar görmüş Rodos hapishanesinin tamiri ile beraber hapishane içinde bir mescid ve bir kilise inşası teklifi Meclis-i Vâlâ'da tartışılmış, ancak maddî sıkıntılar sebebiyle *'taşra hapishânelerinde şimdiye kadar câmi' ve kilise inşâsı sıbkat etmediği'* de gerekçe gösterilip teklif reddedilmişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 23101 (15 Safer 1281/ 20 Temmuz 1864).

Efendi'nin dikkat çektiği hususlar arasında yerini almıştı. Ona göre, '*minelkadim hapishanelerin hali, cümle indinde malum ve müsellem olduğu halde, bu kadar ıslahatın şöyle biraz vakit içinde husul bulması bihakkın mucib-i şükraniyet bir keyfiyet*' idi.[25]

Ali Efendi'nin hapishanede dikkatini çeken tek mahbus topluluğu, imalat yapanlar olmamıştı. Kendi ifadesiyle '*İstanbul'un sokaklarında sabahtan akşama sürüm sürüm sürüklenip, geceleri dahi bir köşeye sıkışıp yatan*' bir takım sahipsiz ve öksüz çocuk da, sokaklardan toplattırılarak hapishane içindeki bir mektebe kapatılmıştı. Hapishanenin orta yerinde '*tahsil-i ilm ü marifet*' ettirilen bu çocukların oradaki varlığı, ne Ali Efendi'yi ne de yıllık masrafları sebebiyle kapısı çalınan Şûra-yı Devlet üyelerini rahatsız etmemişti.[26]

---

[25] Şehir Mektubu no. 19, *Basiret*, 410 (19 Rebiyü'l-âhır 1288/Temmuz 1871), Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001, 38'den naklen.

[26] Zabtiye askerlerince 1292/ 1875 senesinde toplandığı belirtilen 30 kadar sahipsiz ve öksüz sokak çocuğunun yiyecek, giyecek ve talim terbiye masrafı Zabtiye Nezareti tarafından senelik 600,000 kuruş olarak belirlenmiş ve Şûra-yı Devlet'in tasdikine sunulmuştu. Zabtiye Nezareti'nin bu hayırlı işi üst derece Osmanlı bürokratlarının pek hoşuna gitmiş, "şehrin orasında burasında gece gündüz yaşayan bu sahipsiz ve düzensiz kitle"nin '*şân-ı saltanat-ı seniyyeye lâyık olamayacağı*' gerekçesiyle, terkedilmiş bu çocukların '*mezellet ve sefâlet*'ten kurtarılması teşvik edilmişti. Neticede çıkan irade ile gerekli para bütçeye kondu ve sokaktan toplanan bu çocukların içinde hasta olanlar varsa tedavi ettirilmeleri için de Nezaret'e tenbihatta bulunuldu, bkz. BOA, *İrade-Şûra-yı Devlet* (=*İ.ŞD*), nr. 1434, (18 Zilhicce 1292; irade, 27 Zi'l-ka'de 1292/ 25 Aralık 1875). İçerdeki çocuklara, mahbuslar için pişirilen yemekten verilmiş ve gardiyanların eski yağmurluklarından elbise yaptırılmıştı. Doyurulan ve giydirilen sokak çocukları için geriye tek bir şey kalıyordu. Her vatandaş gibi onlar da "talim ve terbiye" görmeliydi. Nitekim, Ali Efendi'nin bahsettiği muallim ve kalfalar ile çocukları geceleri yataklarına yatırıp üst ve başlarına bakan lâlânın yerini zamanla bir hoca ve hademe alacaktır.

Osmanlı bürokrasisinin İstanbul'daki sokak çocuklarından rahatsızlığı ve onları ıslah teşebbüslerinin çok daha önceleri mevcut olduğu ve fakat bunun sistematize ve devamlı hale gelmediği söylenebilir. Zabtiye Müşiri tarafından Sadaret'e gönderilen ve oradan Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen bir yazıda, '*gündüzlerde çarşı ve esvâkda geşt ü güzâr ve gecelerde cevâmi ve sâ'ir mevâki'de beytûtet etmekte olan bir takım çocuklar*'ın varlığına dikkat çekilmekte ve bunların '*bir gûne terbiye tahtında olmadıklarından ba'zı mertebe uygunsuz evzâ'da bulundukları*'ndan şikâyet edilmektedir. Müşir paşanın, İstanbul sokaklarında yaşayan bu çocukların, '*kendi hâllerinde bırakılmayarak derece-i isti'dâd ve kabiliyetlerine göre bazılarının Rıştehâne-i Âmire'ye ve bazılarının da İhtisâb Nezâreti marifetiyle sanâyie verilerek istihdam edilmeleri*' yönündeki teklifini Meclis-i

Erkek mahkumlar ve sokak çocukları yanında, Sultanahmed'deki kapatma kompleksine gelmeleri beklenen bir diğer grup da kadın suçlulardı. Hapishane yakınında onlar için yeniden bir daire yapılmış,

---

Vâlâ kabul etmiş ve Sadaret'e gönderilen 1 Cemâziyü'l-evvvel 1262/ 27 Nisan 1846 tarihli yazıyla bu tarife uyan çocukların mikdarı ve ne şekilde taksim edileceklerinin Müşirlik tarafından bildirilmesi istenmiştir (A.MKT, 1/94). Konuyla ilgili olarak Sadaret'ten Zabtiye Müşirliği'ne gönderilen 16 Receb 1262/ 5 Temmuz 1846 tarihli yazıya cevaben Zabtiye Müşiri Hâfız Mehmed Paşa, *'o makûle çocukların hilâf-ı rızâ hareketde bulunub da Bâb-ı Zabtiyye'ye getirildiği hâlde akrabâ ve ta'allukâtları var ise bi'r-rızâ merkûmların akzâsına göre mekteb ve fabrika-yı hümâyunlar ve Rıştehâne-i Âmire'ye ve esnâf yanlarına verilmesi ve fîmâba'd bu makûleler cevâmi ve mahall-i sâ'irede beytûtet ettirilmesi için dahi iktizâ edenlere tenbîhât-ı seniyye icrâsı husûsuna dâ'ir'* Meclis-i Zabtiyye'de karar alındığını belirtmiştir. Söz konusu kararda, sokak çocuklarının *'bir kâr ve san'ata sülûk etmeyib şurada burada dilencilik ederek vakit geçirmekde oldukları'* belirtilerek, bunların yaşları gereği akılları ermediği ve hiç terbiye almamış oldukları için günlük yiyecek ihtiyaçları için hırsızlığa başvurabileceklerine dikkat çekilmiştir. Meclis mazbatasında belirtildiğine göre, bunlar yakalanarak Zabtiye'ye getirilse de çocuk oldukları için hiçbir *'mu'âmele-yi te'dîbiyye icrâ olunmayarak hemân tevkîf ve tehdîdi şâmil ba'zı vesâya ve tenbîhât'* ile salıveriliyorlardı. Sokak çocukları söz konusu olduğunda, suçun ve suçlunun ortaya çıkmasını engellemek ister bir tavra bürünmüş görünen Zabtiye idaresi, sokak çocuklarının *'ileride her bir töhmet ve fazâhati kendilerine san'at ve kâr ittihâzıyla ızrâr-ı ibâdullaha ibtidâr edeceklerinden'* bundan sonra *'kendi hâllerinde bırakılmayarak'* istidad ve kabiliyetlerine göre bazılarının mekteplerde ya da yukarıda adı geçen devlet fabrikaları ve esnaf yanlarına yerleştirilmelerine karar vermişti. Ana babası ya da bir akrabası bulunanlar aileleri almak ister ise onlara verilecek, yoksa onların da rızası alınarak devlet eliyle terbiye ve istihdam edileceklerdi (C.ZB, nr. 2185). Zabtiye Müşiriyeti'nin bu teklifini Bâbıâli'nin kabul ettiğini ve belki bir süre sokaktan toplanan çocukların devlete ait imalathaneler ve esnaf yanında zorunlu istihdama tâbi tutulduğunu farz edebiliriz.

1914 yılı Haziranında Dahiliye Nezareti ile İstanbul Polis Umum Müdürlüğü arasındaki bir yazışmada, Sultanahmed ve Ayasofya yangın yerlerinde *'ebeveynden mahrum bir takım fakir çocukların sefil ve perîşân bir hâlde dolaşmakda oldukları ve hatta geceleri de oralarda gürültü yaptıkları'* belirtilerek bunların pâyitahtta bir *'hâl-i esef'* içinde dolaşarak sokaklarda yatıp kalkmalarından duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. İstanbul Polisi'ni bu konuda birşeyler yapması için uyaran Dahiliye Nezareti, sokak çocuklarının varsa ebeveyn veya velilerine teslim edilmesini isterken kimsesiz olanların ise toplanarak Dârü'l-aceze'ye sevkedilmesini önermişti. Ancak İstanbul Polis Umum Müdürlüğü'nün Şehremaneti'nden aldığı bilgiye göre, o esnada Dârü'l-aceze'de yer yoktu. Nezaret yine de çocukların toplatılmasında ısrar etmiş; taşralı olanların memleketleri valiliklerine gönderilebileceğini, bunun dışındakilerin ise Darü'l-aceze'de kendilerine ayrılacak hususî bir mekânda barındırılması gerektiğini bildirmişti. Bu talep Şehremaneti'ne Polis tarafından aynen bu suretle aksettirilmişti, bkz. BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdiriyeti-Emniyet*, (*DH.EUM.EMN*), 77/26.

"*âdeta bir konak heyetinde*" olan bu bina ve müştemilatı ile beraber Hapishane-i Umumî ve Millet Bahçesi, "*fevkalâde nizâm ve intizâm*" içine girmişti. Bâb-ı Zabtiye binasına mahsus yapılmakta olan eski Ticarethane dairesinin tamirinin de[27] bitmesiyle bu bölgenin '*birkaç kat daha kesb-i mamuriyet*' eylemesi umuluyordu.[28]

---

[27] Devrin gazetelerinde yayınlanmış bir haberde, 40,000 ziralık bir arsa üzerine oturacak Zabtiye Müşiriyeti Binası inşa işinin Cağaloğlu'daki İran Sefarethanesi'ni yapmış olan Mimar Mösyö Stampa'ya havale edilmiş olduğu bilgisi mevcuttur. Gazetenin haberine göre, binada Meclis-i Zabtiyye için odalar, Zabtiye neferleri için bir koğuş, dört adet '*habshâne*'nin yanısıra, '*mahbûsîni hâl-ı atâletten vikaye ve himâye için sanâyi' destgâhları*' ve '*serseri gezmekde olan çocuklara mahsûs bir bâb ıslahhâne*' ile '*acezeye mahsûs umûmî bir eczâhâne*'nin de yer alması planlanmıştı. Yani içinde zanlılar, mahkumlar, sokak çocukları ve acizlerin yer alacağı tam bir "polis kompleksi" tasarlanmıştı. Bkz. *Terakki*, nr. 285, s. 1, 5 Ramazan 1286/ 9 Aralık 1869, s. 8 (Bu habere dikkatimi çeken genç meslekdaşım Cabir Duysak'a müteşekkirim). Bu bilgiyi Osmanlı devlet yazışmalarından teyit edemediğimi ayrıca belirtmeliyim.

[28] *İstanbul Mektupları*, 39. Sultahmed Meydanı'ndaki bu ilk Osmanlı Hapishane-i Umûmî binası, Cumhuriyet döneminde İstanbul'da inşa edilen ilk büyük kamu binalarından biri olan Adliye Sarayı'na yer açmak için 1939 yılında yıkılmıştır. Meşrutiyet devrinde inşa edilen Defter-i Hakanî/ Tapu Kadastro Binası'nın yanındaki Mehterhane/Hapishane-i Umumî'nin yıkılması, o tarihlerde İstanbul basınında tartışmalara sebeb olmuştur ("Adliye Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul 1985, 185). Esas olarak İbrahim Paşa Sarayı'nın ve kuzey cephesinde onun içine girmiş hapishanenin yıkılmasına karşı çıkan Hüseyin Cahit Yalçın (*Yeni Sabah*, 1 Temmuz 1938 ve 5 Temmuz 1938) ve Yunus Nadi'nin (*Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1939) yanısıra, II. Dünya Savaşı sonrasında Adliye inşaatı için düğmeye basılması ile Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz (*Tanin*, 7 Ekim 1947) ve Ahmed Hamdi Tanpınar da (*Cumhuriyet*, 6 Kasım 1947; bu yazı için bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, İstanbul ts., 177-186) tarihî eserlerin şehrin yeniden yapılandırılmasına kurban edilmemesi yönünde kamuoyu oluşturmaya gayret etmişlerdir. Adliye Sarayı'nın birinci kısmı, Hapishane-i Umumî arsasını da içine alacak şekilde inşa edilmiş, İbrahim Paşa Sarayı ve Tapu Kadastro binasının yıkılmasından ise sarf-ı nazar edilmiştir. Tahsin Öz, hapishanenin yıkılması planına karşı muhalefetine rağmen bunun hayata geçmesinden doğan üzüntüsünü yukarıda belirtilen yazısında şu şekilde ifade etmektedir: "*...Sekiz dokuz sene evvel İstanbul Adliye Sarayı yapılmak üzere Sultanahmed'deki hapishane binasının yeri uygun görüldü. Lakin bu ufacık yere bir hapishane binası sığdırılamayacağı ve karşısında Sultanahmed Camii gibi ulu bir anıt, yanında Firuzağa Camii gibi klasik bir eser bulunduğu düşünülmedi. Hapishane binasının yıkılması için teşebbüse geçildi. Fakat burası İbrahim Paşa Sarayı'nın bir parçası olduğundan yıkılması caiz olamayacağı salahiyattar kalemler tarafından müdafaa olundu...Hatta Türk Tarih Kurumu başkanı sayın Şemsettin Günaltay birçok defalar söylediği vechle Atatürk'den direktif alarak bu tezi destekledi. Ne çare ki idareciler pek becerikli olduklarından bu metin ve tarihî binayı yıktırdılar. Lakin sağlam kubbe ve duvarlar yıkıldıkça yapılan hatanın bü-*

Bizans devrinde *Hipodrom*, Osmanlı döneminde ise *At Meydanı* olarak bilinen ve her iki imparatorluğun da siyasî merkezi olarak görülen mekânda yanyana yükselen hapishane ve Zabtiye binalarını bir "medeniyet ve mamuriyet manzarası" olarak okuyucularına sunan Basiretçi Ali Efendi, Sultanahmed civarının mamur olması için açılışını hasretle beklediği yeni Zabtiye binasını tam 6 ay sonra bir kez daha ziyaret edecekti. Ancak bu kez haber yapan bir gazeteci olarak değil, gazetesinde yayınlanan makalelerden dolayı tevkif edilip burada haps edilen ilk basın mensubu olarak![29]

---

yüklüğü anlaşıldı. Elim bir teessür uyandırdı...". Bu görüşlere zıt olarak Umumî Hapishane'nin yıkılmasını İbrahim Paşa Sarayı'nın etrafının temizlenmesi olarak değerlendiren bir başka görüş için bkz. Sedat Çetintaş, "Atmeydanı sarayı yıkılacak mı?", *Cumhuriyet*, 3 İkincikânun (Ocak) 1939, s. 5. Umumî Hapishane'nin boşaltılmasının bir hafta içinde bitirileceği bilgisinin yer aldığı 15 Mayıs 1939 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki "Umumî hapishanenin boşaltılması işi" başlıklı haberde, planlanan yıkım öncesinde burada bulunan 10 ağır ceza mahkumunun İmralı Adası'na yollandığı, 290 mahkumun Üsküdar'daki binaya (Paşakapısı) götürüldüğü, geriye kalan 200 küsur mahkumdan bir kısmının İstanbul Tevkifhanesi'ne yerleştirildiği ifade edilerek Umumî Hapishane'de sadece borçluların kaldığı bilgisi verilmiştir.

[29] Bâsiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 1997, 73-74. Hatıratında, yazılarından dolayı daha sonra üç kez daha tevkif ve haps edildiğini belirten Ali Efendi'nin bu tutuklanmasından iki sene sonra, Namık Kemal ve arkadaşı Hacı Nuri Bey de önce Bâb-ı Zabtiyye'de tevkif edilmiş ve sonra Hapishane-i Umumî'de bir süre hapis yatmışlardı. N. Kemal'in *Vatan yâhud Silistre* adlı ünlü piyesinin temsili münasebetiyle *İbret* gazetesinde yapılan neşriyat ve seyircilerin gazete matbaasına önüne gelerek vatanî hislerinin coşkunluğunu anlatır bir tezkire bırakmaları ve hemen bunun akabinde Hacı Nuri Bey'in gazetede Kemal ve eserinin gördüğü rağbeti öven bir yazı neşretmesi, ertesi gün İbret'in lağvına, bir gün sonra (6 Nisan 1873) ise iki gazetecinin tutuklanmasına sebep olmuştu, bkz. *Namık Kemal'in Mektupları*, haz. Fevziye Abdullah Tansel, c.1, Ankara 1990, 227. Yine *İbret* yazarlarından Bereketzâde İsmail Hakkı Bey de gazetenin kapatılması sonrasına apar topar tutuklanarak önce Zabtiye Tevkifhanesi'ne götürülmüş, burada bir gece yatırıldıktan sonra Sultanahmed'deki Hapishane-i Umumî'nin gardiyan odalarından birinde tek başına habsedilmişti. Orada uzun süre kalmayan Bereketzâde, arkadaşı Nuri Bey ile birlikte Akkâ'ya sürüldü ve 3 sene orada kalmak zorunda bırakıldı, bkz. Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi*, haz. Mümtaz Habib Güven, İstanbul 1997, 44-46.

Sahibi bulunduğu *Hayâl* gazetesinde, Kânun-ı Esasî'nin matbuata serbestlik getirmediğini telmih eden bir karikatür yayınlayan Teodor Kasap da 1877 senesi içinde, Matbuat Kanunu'nun 15. maddesi son fıkrasına istinaden 3 sene hapse mahkum olmuş ve 2 ay kadar Hapishane-i Umumî'de hapis yattıktan sonra kefâletle serbest bırakılmıştı, bkz. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I: Tanzimat ve İstibdat Dönemi*, İstanbul 1986, 97; *Nazım Paşa'nın Anıları*, İstanbul 1992, 47-48.

II. Meşrutiyet döneminde Sultanahmed Meydanı ve Hapishane-i Umumî (fotoğrafın en sağında kalan üç katlı yapı)

II. Meşrutiyet döneminde bir miting esnasında Sultanahmed Meydanı ve Hapishane-i Umumî (fotoğrafın solunda yer alan abidevî Defter-i Hakanî binasının sağındaki yapı)

Hapishane-i Umumî'nin yıkılmasından sonra boş kalan yeri (en solda Tapu ve Kadastro Binası, ortada İbrahim Paşa Sarayı'nın uzantısı olan kubbeli yapı ve en sağda bugün park olan boş alan)

Sultanahmed'deki Hapishane-i Umumî'nin yıkılmadan önceki son hali (*Cumhuriyet*, 21 Haziran 1939)

Hapishane-i Umumî'nin yıkılmasından sonra boş kalan yeri
(solda Tapu ve Kadastro Binası, onun sağında arkada İbrahim Paşa Sarayı'nın uzantısı olan kubbeli yapı)

Ali Efendi'nin bir turist misâli gezdiği Hapishane-i Umumî'deki gözlemleri ile tutuklu olarak geldiği Bâb-ı Zabtiyye içindeki tevkifhanedeki tesbitleri elbette taban tabana zıttır. Müşirlik dairesinin karşısında bulunan ve Hapishane-i Umumî'nin açılması ile beraber nezarethane ya da tevkifhane olarak kullanılması gerekirken, Ali Efendi'nin anlattığı kadarıyla, ikinci bir hapishane mahalli şeklinde iş gördürülen mekânın yanına, Müşir Hüsnü Paşa'nın şahsî hapishanesi olarak kullanılan kapıları demirden birkaç mahzen ilâve edilmişti. Âdi bir suçtan dolayı yakalanan kimi kişilerin, Hüsnü Paşa'nın rızasını kazanmamaları halinde, bu mahzenlerden ölü olarak çıktıkları rivayet edilmekteydi.[30]

Zabtiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Ağustos 1869 tarihli bir yazıda ise, *'Bâb-ı Zabtiyye habshânelerinin koğuşlarının harâb olması*'nın taaffüne sebep olduğu ve bunun da mahbuslar arasında hastaların çoğalmasına yol açtığından bahis vardır. Hastahane dolduğu ve yaz mevsiminde bulunulduğu için hastaların kendi haline bırakılmış olduğuna işaret eden müşir paşa, böyle giderse hastalığın hapishanenin her yerine yayılacağından endişe eden Zabtiye başhekimin tahta döşemelerin tamir edilmesini, alt kat koğuşlarının önlerine malta taşı döşenmesini, badana yaptırılmasını ve ve mekânda üç dört çeşme inşa edilmesini talep ettiğinden bahsetmektedir.[31]

Zabtiye Müşiriyeti bünyesinde kurulmuş olan ve bizzat Müşir Paşa'nın başkanlık ettiği Divan-ı Zabtiyye'nin tutukluları yargılamasında

---

[30] Ali Efendi bu ölümlerin, mahzenlerin rutubetli olduğu ve bu yüzden tutukluların üşüyebileceği bahanesiyle mevsim yaz da olsa oralara konulan kömür mangallarından kaynaklandığını kaydetmiştir. Ali Efendi, Abdülhamid zamanının kıyasıya eleştirildiği II. Meşrutiyet devrinin hemen başında yayınlanan hatıralarında, tutuklu olarak geldiği bu mekânı tasvir ederken abartılı ve gerçek dışı bir beyanda bulunmuş olabilir. Mamafih Hüsnü Paşa'nın keyfî idareye meylinin, devrin diğer kaynakları tarafından da teyit edilen bir husus olduğunu belirtmek gerekir. Hüsnü Paşa'dan sonra da Zabtiye Dairesi içindeki soğuk ve pis odalarda yapılan sorgulamalar, dayak, aç bırakma, sopa atma ve meşhur kömür zehirlenmesinden kaynaklanan baygınlıklar gibi problemler, yüzyılın son çeyreğinde sayıları artmış siyasî tutuklulukların hatıralarında yer bulmuştur, misâlen bkz. Ali Fahri, "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, İstanbul tarihsiz, c.3, 57.

[31] *İ.DH*, nr. 41556.

da hukuk dışı davranışlar gözlemlenmekteydi. İçlerinde kazasker ve müftinin de bulunduğu divan heyeti, Müşir Paşa'nın peşinen verdiği hükme istinaden, müdde-i umumîsiz ve sorgusuz kısa bir muhakeme sonunda Ali Efendi'yi 96 gün hapse mahkum etmişti. Ali Efendi'nin gardiyan tarafından doğrudan ağır suçluların bulunduğu mahbese götürülmesi, mevkuf ve mahbuslar arasında zanlısı ya da mahkumu oldukları suça göre bir tasnifin yapılmadığını göstermektedir. Cebindeki para ile buraya girmeye çekinen Ali Efendi, içeri girerken kardeşine teslim ettiği para ve saatini kurtarmış, ancak mahbeste bulunan ve işinin erbabı olduğu belli hırsızların iki saat içinde ceplerindeki gümüş kutuyu ve mendilini aşırmalarının önüne geçememişti. Kısa süre sonunda dışarıya çıkması ise mahkemenin verdiği tahliye kararı ile değil, eski mahbeslerde zindancının mahbuslardan aldığı tahliye akçesi benzeri, kardeşince ödenen bir "*resm-i maktû*" karşılığında gerçekleşmişti.[32]

Oysa, Ali Efendi'nin Bâb-ı Zabtiyye tevkifhane/hapishanesine düşmesinden yaklaşık iki sene öncesine ait Kasım 1869 tarihli bir irade-i seniyyede, '*Bâb-ı Zabtiyyece dahi icrâ olunan teşkilât ve ıslâhât semeresi olmak üzere*' bu hapishanede gerçekleşen olumlu değişikliklere dikkat çekilmişti. Buna göre, daha önceleri hapishanede mahkum olan olmayan 1000'den çok kişi tutulurken, bu sayı 500'e indirilmiş; bunların içlerinde küçük suç zanlısı olup sorgulanmak için uzun süre tutuklu kalan kişilerin bu mağduriyetlerini gidermek için de meclis (mahkeme) heyetine bir reis-i sâni, iki aza, ikişer mümeyyiz ve müstantık,

---

[32] Bâsiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, 74. Müşir Paşa'ya ait olmak üzere verilen 150 liralık bu bedeli Ali Efendi'nin hatıralarında "*fidye-i necât*" olarak nitelendirmesi, Abdülhamid rejimini "istibdad" olarak tanımlayan Meşrutiyet söylemine uygunluğu açısından maksatlı kullanılmış olabilir. Ancak Ali Efendi'nin Zabtiye Tevkifhanesi ve buradaki sorgu ve yargılama süreci ile ilgili yazdıkları doğru kabul edilecek olursa, bu tabirin yerli yerinde kullanıldığını kabul etmek gerekir. Ali Efendi, sonraki tarihlerde Bâb-ı Zabtiyye'ye iki kez daha "misafir" olmuş; ilkinde yazdığı bir yazıdan dolayı geceleyin götürüldüğü Zabtiye Nezareti'nde bizzat Sadrazam Mahmud Nedim Paşa tarafından sorgulanarak o geceyi doktor odasında geçirmiş; ikinci olarak ise Ali Suavi Vak'ası sonrasında üç gece Bâb-ı Zabtiye'de tutularak müstantık Fındıklılı Cehennemî Mehmed Efendi tarafından sorguya çekilmişti (*a.g.e.*, 89 ve 105).

bunlara lâzım olan kâtip ve mukayyıdlar ilâvesi ile temyiz meclisinde bir şube oluşturulması kararlaştırılmıştı. Bu sayede günde 40-50 kişinin sorgusu yapılabilecek ve sırf zan üzre hapishanede tutulan kişilerden bir kısmı hızla salıverilerek hapishanede kalabalık azaltılacaktı.[33]

Aynı zamanda umumî hapishanenin idaresinden de mesul olan Zabtiye Müşirliği'nde mevcut "tanzimat" tablosuna bakıldığında, "muntazam ve mükemmel" olduğu ısrarla vurgulanarak açılmış Sultanahmed'deki ilk Osmanlı hapishanesinin çok geçmeden "kendi haline" terk edilmiş olduğunu kestirmek zor olmasa gerektir. Nitekim, açılıp halka teşhir edilmesinden birkaç ay sonra, Hapishane-i Umumî'nin âdi harçtan yaptırılmış olduğu bildirilen dış duvarının birçok yerinde çatlaklar oluşmuş, güvenliği sağlamak için bunun önüne beş arşın yüksekliğinde bir ikinci duvar daha çektirilmesi söz konusu olmuştur.[34] Hapishaneye konan mahbusların yanlarında bulunan "yemek kaşıkları" ile duvarın temelini açabilip firara teşebbüs etmeleri ve bunun üzerine hapishane içinde demir kaşıkların ağaç kaşıklar ile değiştirilmesi ise[35], yeni binanın ne derece "muhkem" olduğunu gösteren bir diğer örnektir.

Hapishanenin açılışını takiben ortaya çıkan eksiklik ve problemler, sadece binanın fizikî yetersizliğinden kaynaklanıyor da gözükmemektedir. Zabtiye Müşirliği'nin firar vak'alarının artması üzerine başlattığı soruşturmada, firarların hapishane idarecilerinin '*sû'-i idâresinden*' kaynaklandığı hükmüne varılmış ve müdür Alay Beyi Necib Bey görevinden azledilerek yerine Ankara Alay Beyi Ahmed Bey getirilmişti. Bu azille ilişkili yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, soruşturma komisyonu hapishane müdürünün firarlarla doğrudan bir ilişkisinin ol-

---

[33] Bkz. *İ.DH*, nr. 41979 (21 Şaban 1286).

[34] Bkz. BEO *Ayniyat Defterleri*, nr. 1059, s.47.

[35] "*Dersaadet hapishanesinde mahbuslar yanlarında bulunan yemek kaşıklarıyla duvarın temelini açıp, bir hayli kazmış oldukları teferrüs olunarak, derhal icabı icra olunmuştur. Kaşıklar besbelli demir kaşık olmalı ki, o şakiler kazma gibi kullanmışlar. İğne ile kuyu kazmadan, kaşık kazması daha kolaydır. Elbette ondan sonra ağaç kaşık kullanılması itiyad olunmuştur*", *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XIII, yay. haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1990, 32.

madığı hükmüne varmış;. ancak komisyonun raporu ile tatmin olmayan Zabtiye Fırka Meclisi üyeleri, mahbusların *'böyle ikide bir firâra yol bulmakda olmaları'*nda müdürün kötü idaresi ve dikkatsizliğinin mutlaka payı olduğu kanaatine varmışlardı.[36]

Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunnamelerinde, Osmanlı ceza infaz hukuku geleneğinden farklı olarak, hapis cezasına çok daha fazla yer verilmiş olması da, Hapishane-i Umumî'nin kısa sürede işlemez hale gelmesinde etkiliydi. Tutuklanan ve hapis cezası alan kişilerin sayıca çokluğu kadar, itham edildikleri suçların çeşitliliği de, bunların aynı mekânda birlikte muhafaz edilmelerini neredeyse imkânsız hale getiriyordu.[37]

Hapishanedeki kalabalığı azaltmayı ve başa çıkılamayan ağır suçluları eski tarz kale ya da kürek merkezlerine göndermeyi hedefleyen ilk nakil uygulaması, hapishanenin açıldığı 1871 yılı Aralık ayına rastgelen Ramazan bayramında hayata geçirildi. Buna göre, ittifak halinde *"Habshâne-i Umûmî'de bulunan sâ'ir mücrimîn beyninde dâ'imen münaza'a ve fesâd ikâ'ına çalıştıkları ve nasihat kabûl etmedikleri"* gerekçesiyle 15 sene küreğe konulma cezasına mahkum olmuş Malatyalı Meh-

---

[36] Bkz. *İ.DH*, nr. 45978 (2 Za 1289/ 1 Ocak 1873). Necib Bey'in bu göreve tayini sürecinde Zabtiye Müşiriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Ramazan 1286 tarihli bir yazıda, *'habshâne müdirliğine alay beyi rütbesiyle birinin me'mûriyeti iktizâ-yı hâlden'* olduğu belirtildikten sonra, müdür olacak kişinin *'usûl ve fürû'-ı hüsn-i intizâm ve inzibât-ı idâreyi lâyıkıyla bilir erbâb-ı derâyiş ve cerbezeden emîn ve mu'temed olması dahi lâzımeden göründüğü'*ne dikkat çekilmiş; mektepten çıkıp uzun yıllardan beri Bâb-ı Zabtiyye'de istihdam edilmiş sınıf-ı evvel tahkik memuru Necib Efendi'nin bu vasıflara fazlasıyla sahip olduğunun altı çizilmişti (*İ.DH*, nr. 43526 ve *İ.DH*, nr. 43411, 12 Ramazan 1287/ 6 Aralık 1870).

[37] A.B.D. hapishanelerinde de 1860'lerden itibaren artan mahbus nüfusu sebebiyle suç derecelerine göre tasnif ve tefrik imkânsız hale gelmişti. Bilhassa göçmen kökenli mahbus nüfusunun artması neticesinde hapishane içi zorunlu çalışma prensibine uyulamaz olmuştu (David Rothman, *The Discovery of the Asylum*, 197-199). Benzeri bir hal, İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'den 8 sene önce, 23 Temmuz 1862'de açılan Peru'daki Lima hapishanesinde de yaşanmış, açılışından sadece 5 sene sonra ülkenin her yerinden gönderilmiş mahkumlarla tıkabasa dolan hapishane, salgın hastalıklarla boğuşan yarı çıplak mahbuslar için yaşanılacak bir yer olmaktan çıkmıştı (Carlos Aguirre, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", 64-65).

med, Mustafa, Eğrili Arnavud Habib, Hesnatlı Macun Mustafa, Erzurumlu Ermeni Manok, Yunanlı Lakodas, Karadağlı Lazu ve Karesili Kürdoğlu ile 6 sene küreğe mahkum bulunan askerlikten ayrılma Trabzonlu Hüseyin'in, Zabtiye Nezareti'nin teklifi ve Şûra-yı Devlet'in tasdiği ile kalan cezalarını Akkâ Kalesi'nde tamamlamalarına karar verildi.[38]

Faaliyete geçişinden sadece üç yıl sonra, 1874 yılının başlarında, Hapishane-i Umumî mevcudundaki artış çoktan başa çıkılamaz hale gelmiş, ağır suçlular ile siyasî mahkumların (*efkâr-ı muzırra ashâbı*) burada muhafazası imkânsızlaşmıştı. Daha önce Tersane Zindanı'nda tutulup Tersane içinde ve dışında çalıştırılan ağır cezalık kürek mahkumları, Tersane Zindanı'nın kullanılamaz hale gelmesi ve Mehterhane'nin açılması ile beraber ikincisine gönderilir olmuş, ancak idareye göre '*umûm mahbûsîni ifsâd ve iğfâl*'den geri durmayarak başa bela olmuşlardı.[39] Bunlardan 33'ü müebbed, 20'si ise 15'er sene kürek cezası almıştı. Söz konusu kişilerin durumunu görüşmek üzere kurulan komis-

---

[38] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1059, s.36.

[39] Daha erken tarihlerde de, hapis ve prangabendlik cezalarının kimi suçluları "terbiye" etmeye yetmediğinden şikâyet edildiği ve bu kabil sabıkalaların yaşadıkları yerde bir suç işlenmesi halinde ayda bir kere kendini göstermek ve bir yere giderken mürûr tezkeresi almak sûretiyle zabtiyenin nezaretine alınmaya çalışıldığı malumumuzdur (misâlen bkz. A.MKT, 62/93, 2 Safer 1263/ 2 Ocak 1847). Taşraya gönderilen bu talimatla hemen hemen aynı tarihlerde, zabtiye müşiri tarafından Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen bir yazıda, birden fazla prangaya koyulmalarına rağmen '*hasbe'l-cibliyye terbiye kabul etmeyen*' 11 mahkumdan şikayet edilmekte ve bunların Trablusgarb Eyaleti'ne bağlı Fizan'a gönderilmesi istenmektedir. Müşir paşanın bu talebini görüşen Meclis-i Vâlâ heyeti, birkaçı hırsızlıktan sabıkalı bu mahkumların Fizan'a gönderilmesine gerek görmemiş, prangabend olarak bazılarını Trablus'a bazılarını da vilayetlerine yollamanın yeterli olacağı hükmüne varmıştır, bkz. İ.MVL, nr. 2230. Uslanmak bir yana cezalarını çektikten sonra daha da suça meyilli hâle geldiğinden şikayet edilen bu profesyonel suçlu tipi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde hem Osmanlı topraklarında hem de Avrupa'nın diğer ülkelerinde mahkumu ıslahı hedef alan modern hapishanenin meşruiyetini tartışmaya açacak bir fenomen olmuştur. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde hapishanelerin artık bir "suç mektebi" olduğuna dair Rus yetkililerin tesbitleri için bkz. Bruce Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 61; kezâ ABD hapishanelerinin "kötülük dershaneleri" (*seminaries of vice*) haline geldiğine dair bkz. David Rothman, *The Discovery of the Asylum*, 251.

yon tarafından getirilen ve gerek Zabtiye Nezareti, gerekse Şûra-yı Devlet ve Sadaret tarafından kabul gören hal çaresi, pâyitahttaki Umumî Hapishane'de tutulmaları uygun görülmeyen bu ağır ceza mahkumlarının varlıkları devam eden taşra kürek merkezlerine gönderilmeleri idi. Söz konusu kürek merkezlerine halihazırdaki mevcutları ve daha ne kadar adam alabilecekleri sorulacak, gelen cevaplar ışığında İstanbul'dan gönderilecek mahkumların nereye yelken açacağı belli olacaktı. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyetinden gelen cevabî yazıda; Rodos Kalesi'nde olup harap bir vaziyette bulunan hapishanenin 26,655 kuruş tutacak tamiri yaptırılırsa oraya 100 kişinin daha konulabileceğinin bildirildi. Bunun üzerine Rodos'daki zindandan bozma bu kaleiçi "hapishane"nin hemen tamir olunması talimatı verildi ve sadece Hapishane-i Umumî'dekilerin değil o ana kadar İstanbul'a gönderilegelmiş Hüdâvendigâr vilayetindeki mahkumların da bu Akdeniz adasına yollanmasına karar verildi.[40]

Yazmış olduğu bir yazıdan dolayı hüküm giyip 1873 yılında kalebend olarak Rodos'a gönderilmiş olan devrin meşhur kalemlerinden Ebuzziya Tevfik'in ifadesi ile, kalabalık sebebiyle mahbusların "*omuz omuza otururur*" hale geldiği Hapishane-i Umumî'den çıkartılan mahkumlardan 100'ü Bodrum'a, 150'si ise prangalı olarak Rodos'a gönderildi. Zamanın gözde nakil vasıtası buharlı vapurlar içinde müstahkem kalelere sahip adalar ve sahil şehirlerine gönderilen kürek, nefy ve kalebendlik mahkumlarının 250 kişilik son kısmı ise Kıbrıs ve Akkâ'ya yollanacaktı. Yatakları, sandıkları, hususî eşyaları ve ustası oldukları sanata mahsus alet ve edevatla birlikte gönderilen bu kişilerin Rodos kalesindeki koğuşlara yerleştirilmeleri ve uygun büyüklükte bir koğuşun atölyeye çevrilmesiyle sanatlarıyla meşgul edilmeleri planlanıyordu.[41]

---

[40] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1059, s.201; *İ.ŞD*, nr. 28/1319 (12 Zi'l-ka'de 1290/ 2 Ocak 1874). Rodos'da, kürek mahkumlarının koyulduğu büyük hapishane, adadaki Şövalyeler Sarayı'nın bazı kısımlarının dönüştürülmesiyle elde edilmişti. İçkale'de bulunan bu hapishane, kale içindeki kışlaya bitişik durumdaydı (Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul 2006, 324).

[41] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, bugunkü Türkçeye uygulayan: Şemseddin Kutlu, İstanbul 1973, 653-656. E. Tevfik'in verdiği bilgiye göre, Rodos kalesi için-

Ebüzziya Tevfik'in Rodos hatıralarına bakılacak olursa, adada o tarihlerde bir de "zindan" mevcuttu. Tevfik'in, XIX. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğinde halen kullanılmasına hayıflanarak, "medenî milletler tarafından tamamiyle terkedilmiş ve hatta unutulmuş" bir cezalandırma mekânı olarak tarif ettiği bu "*zindan*", mahallî idarecilerin pranka mahkumlarını koyduğu bir yer altı mahbesiydi. Bir dış kapısı, bir de asma kilitli ve kol demirli iç kapısı bulunan zindanda, E. Tevfik ve Ahmed Midhat Efendi'nin Rodos'a geldikleri günlerde 23 prangalı mahkum tutuluyordu.[42] Sadaret ile Zabtiye Nezareti arası yazışmalar-

---

deki mahbeste ortalama 30'ar kişilik 7-8 koğuş vardı ve sadece 24 kişinin tutulduğu bu mekânlarda İstanbul'dan gelen mahkumları yatırıp barındırmak mümkündü. Ancak mahbes nüfusunun bir anda yedi sekiz katına çıkması, orada kendilerince bir düzen kurmuş eski mahbusların keyfini kaçırmıştı. İstanbul'dan gönderilen 150 kişiden, hırsızlıktan mahkum ikisi müstesna, neredeyse tamamı kürek ya da idam cezasına çarptırılmış sanat sahibi kişilerdi. Yeni mahkumların ayaklarına vurulmuş prangaların sökülmesine başlarda pek yanaşmayan kaledeki tabur ağası daha sonra buna ikna olmuş ve zincirlerden sonra mahkumların ayak bileklerindeki halkalar da çıkartılmıştı. İstanbul'dan gönderilen mahkumların Rodos'da karşılarına çıkan bir diğer zorluk da, geceleri koğuşlarının demir parmaklı kapılarının kapatılması sebebiyle hacetlerini koğuşlara konan büyük fıçılar suretiyle gidermek zorunda kalışarıydı. Oysa İstanbul'daki Hapishane-i Umûmi'de geceleri koğuş kapıları açılabiliyor ve muhafız eşliğinde dışarı çıkan mahkumlar ihtiyaçlarını görebiliyordu. Bu yüzden bazı mahbuslar isyan etmiş ve İstanbul'da böyle bir uygulamanın olmadığını söyleyerek fıçıları dışarı atmışlardı. Tabur ağası Mustafa Ağa'nın araya girmesi neticesinde koğuş kapılarının geceleri kapatılmaması yönünde idareyle mahbuslar arasında uzlaşmaya varılmış ve isyan sona ermişti (s. 657 ve 660). Ebuzziya Tevfik'in verdiği bilgiye göre, mutasarrıfın kaçmalarından korkması sebebiyle, E. Tevfik ve A. Midhat Beyler de, kalebend olmalarına rağmen, adaya ilk geldiklerinde bir süre bu hapishanede kalmışlardı.

[42] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 578 ve 608. Ebuzziya ve Ahmed Midhat'ın Rodos'a gönderildiği sıralarda Namık Kemal ve Nuri Bey ile birlikte tutuklanarak önce Sultahahmed'deki Hapishane-i Umumî'ye konulan ve ardından Akdeniz'deki bir başka kürek merkezi Akkâ'ya kalabend olarak gönderilen İbret yazarı Bereketzâde'nin hatıralarında da, Rodos'dakine benzer bir "zindan"a tesadüf ediyoruz. Bereketzâde'nin verdiği bilgiye göre, *Liman* adı verilen bu prangabend zindanında bulunan mahkumlara günde sadece iki saat hava aldırılıyordu. Ayaklarına münferiden bir metrelik bukağı vurulmuş olanlar zincirin öbür ucunu belleri hizasında tutarak yürüyebiliyor; iki metre uzunluğunda bir zincire ikişer ikişer vurulmuş olanlar ise herbiri zincirin bir tarafını kaldırarak yürümeye muvaffak oluyordu. Bereketzâde'nin Akkâ'da bulunduğu sıralarda söz konusu bu zindanda bir firar teşebbüsü de yaşanmış; elde ettikleri kazma küreklerle bir süredir geceleri limanın deniz tarafına düşen

dan, 1292/ 1875 senesi başlarına gelindiğinde, taşradan gönderilecek kürek mahkumları için Rodos'un *'habshâne-i umûmîye şu'be ittihâz olunduğunu'* öğreniyoruz.[43] Ancak yapılan bütün bu nakillere rağmen 1877 yılı ortalarına gelindiğinde pâyitahttaki model hapishanenin nüfusu 1000'i geçmiş ve kürek cezasıyla mahbus olanların başka yerlere gönderilmesi hususu bir kez daha Sadaret, Zabtiye Nezareti ve Şûra-yı Devlet'in yazışmalarına konu olmuştu.[44]

Hapishane-i Umumî'den kürek mahkumlarının nakliyle neticelenen ve resmî yazışmalara *"münaza'a ve fesâd"* olarak yansıyan huzursuzlukların mahiyeti hakkında, 1876 yılı Nisan ayında bir grup mahbusun İstanbul'daki Yunan Sefareti'ne ve Rum Patrikhanesi'ne verdikleri arzuhal sayesinde fikir yürütmemiz mümkündür. Başvuruda bulunanlar Hapishane-i Umumî'de tutulan bir grup Yunanlı mahbustur. Şikayetleri ise kendilerine sürekli kötü muamele ederek çeşitli eziyetler çektirden ve kimi zaman silah gösterip tehdit eden 9 müslüman mahkum hakkındadır. Yunanlı mahbuslar, Elçiliğin Bâbıâli nezdinde teşebbüste bulunarak bu mahkumların başka bir yere nakledilmelerini sağlamasını istemişlerdir.

Sefaret tarafından Sadaret'e ve oradan da Şûra-yı Devlet'e iletilen söz konusu arzuhale göre, *"Mahbûshâne-i Umumî"*de mevcut 400'den fazla mahbus, ittifak halindeki 9-10 kişilik bir grup tarafından

---

surun altını kazan mahkumlar kaçmışlardı. Kazma kürek seslerini söyledikleri şarkıların nakaratları ile, çıkan toprağı ise minder ve döşekleriyle saklamayı başarmış pranga mahkumları, tünel kazma faaliyetlerinin sona ermesiyle beraber ayaklarındaki bukağıları çözerek açtıkları gedikten denize atlamış, ancak karaya çıkıp kaçanların pek çoğu yakalanmıştı. (Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd- Mâzi*, haz. Mümtaz Habib Güven, İstanbul 1997, 50; 87-88).

[43] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1061, s. 83 (14 Safer 1292/ 22 Mart 1875). Bursa kazasına tâbi Aksu karyesinden Hacı Osman'ın hizmetçisi Mustafa'nın kâtili olan çoban Arnavud Veli'nin ceza kanunu gereği 15 sene müddetle küreğe konulmak üzere Hapishane-i Umumî'ye "şube" kabul edilen Rodos'a gönderilmesi Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin Ceza Muhakemâtı Dairesi'nde görüşülerek kabul edilmişti. Yine aynı tarihte, Yanyalı Nikola'nın kâtili Hacı Panayot oğlu Sava'nın da Hapishane-i Umumî şubesi Rodos'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Mezkur defterde yer alan 1292/ 1875 tarihli birçok hükümde, kürek cezasına mahkum kişilerin "Hapishane-i Umumî'nin şubesi" kabul edilen Rodos'a gönderilmesi emrolunmuştur.

[44] Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 111 (13 Receb 1294/ 24 Temmuz 1877).

üç senedir neredeyse "esir" edilmişlerdi. Söz konusu belalı çetesi mahbusları dövüyor, yaralıyor, bazısının kulağını bazısının başka uzuvlarını kesiyor ve şahsî eşyalarını yağmalıyordu. Arzuhali yazanların ifadesine göre, geçen bu sürede içinde bunlar tarafından öldürülen de olmuştu eğer bu halde dururlar ise ileride her birini *'kat' ve katl edecekleri derkâr* idi. Öyle ki *'mahbushâne içinde mevcûd Müslüman ve Hristiyan ve Yehudî ve sâ'ire, bu on nefer eşkıyâ elinden her gün ve her zamân feryâd u figân etmekte*'ydi. Üç senedir devam ettiği iddia edilen bu çete hakimiyetine hapishane idaresi bîgâne kalmış, *'cümle mahbûsîn merkûm haydudların esîri'* haline gelmişti. Bu yüzden bir an evvel Hapishane-i Umumî'ye gizli bir teftiş gönderilip durumun vehameti yerinde görülmeli ve söz konusu bu 9-10 kişinin koğuşları diğer mahbuslarınkinden ayrılıp hapishane içinde kurdukları bu cebrî tahakküm ortadan kaldırılmalıydı.[45]

"*Mahbûshâne-i umumîde mahbûsîn kulları*" imzasıyla kendilerine gelen bu ihbar üzerine hem Yunan Sefareti hem de Rum Patrihhanesi'nin Bâbıâli'ye başvurarak gereğinin yapılmasını istemesi, meseleyi bir anda diplomatik bir hale getirmişti. Şikâyetçi mahbusların da belirttiği gibi konu Müslim-Gayrimüslim çekişmesi değildi. Zaten hapishane duvarlarının dışında da varolan şiddet ve cebre dayalı güç mücadelesi, sözde bir "kontrol evreni" olarak tasarlanmış "içeride" daha da yoğun bir şekilde yeniden üretilmekte idi. Şiddet ve silah kullanarak hapishanede ağa olmaya ve kendileri dışındaki mahbusları kulları ya da esirleri kılmaya çalışan bu azılı çete, o günlerde gerek İstanbul sokaklarında gerekse Osmanlı coğrafyasının sair şehir ve kırlarında bulunması pek zor olmayan güç çatışmalarına bir küçük örnekti.[46] Kaldı

---

[45] Bkz. BOA, *Şura-yı Devlet Belgeleri* (=ŞD), nr. 1282/35.

[46] 1890'lı ve 1900'lü yılların başında umumî hapishanenin ne halde olduğuna dair duyup gördüklerini, İstanbul kabadayıları hakkında kaleme aldığı kitabında aktaran gazeteci Refi' Cevad Ulunay, Mehterhane'de mahbusların diğer mahbuslar ve mahkumlardan uşakları olduğunu, fakir mahbusların paralı bir mevkuf ya da mahkuma hizmet ederek karınlarını doyurduklarını belirtmektedir (Refi' Cevad Ulunay, *Sayılı Fırtınalar*, İstanbul 1973 (Dördüncü basılış), 424). Ulunay'ın bu eserine dikkatimi çeken Murat Bardakçı'ya teşekkür borçluyum.

ki, bu kişiler katil suçundan hüküm giymiş ağır ceza (kürek) mahkumlarıydı ve şiddet kullanmak konusunda sıradan bir insana göre daha fütursuz ve tecrübelilerdi.

Muhtemelen üzeri örtülmüş birçok benzeri yanında, hapishane içi cebir ve şiddetle alâkalı merkezî hükûmetin gündemine girmiş ve resmî tahkikata konu olmuş bir diğer vak'a da, bir grup ağır ceza mahkumunun dört duvar arasında estirdiği tedhiş havasını gözler önüne sermektedir. Zabtiye Nezareti'nden Şûra-yı Devlet'e aksettirilen rapora göre, katl suçundan 15 sene kürek cezasına mahkum olmuş Bursalı Koca Ahmed oğlu Şerif Mehmed, kendisi gibi kâtil olan ve yol kesmekle itham edilen 15 kişiyle beraber hapishanede bulunan diğer mahkumlara sataşmakta, onları dövmekte, yaralamakta ve hatta görevli memurlara bile baş eğmemekteydi. Hapishane içinde '*etmedikleri fesâd ve habâset kalmayan*', mahkum ve memurların '*şer ve şekâvetlerinden âciz kaldığı*' bu kişilerin yola getirilmesi için gerekli yollara başvurulduğunu belirten Nezaret, vâki olan serkeşliklerinin '*öyle âdi nasihat ve te'dîb*' ile sona erecek cinsten olmadığının anlaşıldığını not düşmüştü. Nezaret, bunların Hapishane-i Umumî'de '*mazhar oldukları bunca nimet*'in kıymetini bilmediklerinden '*hem te'dîbleri hem de sâ'irlerinin bu yüzden muceb-i 'ibret ve intibâhları olmak*' gerekçesiyle, cezalarının geri kalanını çekmek üzere birer ikişer taşradaki kürek merkezlerine gönderilmelerini talep etmekteydi.

Şûra-yı Devlet tarafından da yerinde bulunan bu teklif[47], hapishanenin bilhassa bazı ağır ceza mahkumları için bir "cezaevi" ya da "ıslahhane" olamadığını, merkezî bürokrasinin pâyitahtta bile hapishaneler içinde kesin bir otoriteye sahip olmadığını ve Tersane Zindanı'nın kapatılması ile beraber azılı suçlular için İstanbul'da herhangi bir ceza infaz mekânı/kurumunun kalmadığını göstermesi açısından mühimdir. Aynı tarihlerde, taşradan pâyitahta gönderilmek istenen kimi mahkumların kabul edilmeyip başka yerlere nakledilmiş olmaları da bu noktada belirtilmelidir. Meselâ, Aydın hapishanesinde kalmaları uygun görülmeyip İstanbul'a gönderilen 15 ağır ceza mahkumu

---

[47] Bkz. *ŞD*, 1282/26 (21 Zi'l-ka'de 1292/ 19 Aralık 1875).

(*mücrim*) ile ilgili olarak Sadaret'ten Zabtiye Nezareti'ne gönderilen yazıda, söz konusu kişilerin başka bir yere yollanmaları ve bundan böyle ilgili irade-i aliyye çıkmadıkça bu gibi kişilerin İstanbul'a gönderilmemeleri tenbihlenmiştir.[48]

Eski zindanlardaki dolaylı idareden Tanzimat ile beraber ceza infaz müesseselerine de getirilmeye çalışılan doğrudan idareye geçişi simgeleyen yeni hapishanenin sürekli bu tarz çeteleşmelere şahit olması kendi meşruiyeti açısından hiç şübhesiz bir tehditti. Çünkü ortadaki tablo, "kadîm" Tersane Zindanı ile "cedid" Hapishane-i Umumî arasında hiçbir değişiklik olmadığı, selefinde mevcut "gayrinizamî" halin hapishanede de sürdüğünü gösteriyordu. Diğer taraftan, hapishane müessesesinin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da başlıca meşruiyet kaynaklarından biri olan "mahbusları ıslah etmek" ya da onlardan "yeni bir insan yaratmak" adına yapılan ya da yapılmaya çalışılan bir şey olmaması da Osmanlı hapishanesi açısından bir diğer eksiklik ya da farklılıktı. Islah edilmek bir yana, daha önce Tersane'de ağır işlerde meşgul edilen ağır ceza mahkumları işsiz güçsüz kaldıkları yeni hapishanede diğer mahbusların kulağını burnunu kesiyor, kısa bir süre için "*mahbushâne*"ye düşmüş âdi suçlular ise Basiretçi Ali Efendi'nin öngördüğü şekilde "mahall-i mahsûsalarında" oturup "imalat yapmak" yerine içerde tanıştıkları yeni "efendileri"ne hizmette kusur etmemeye çalışıyorlardı. Hapishanenin "alaybeyi" olan ve ismi ile müsemma "alaylı" kumandan müdürü ise İngiliz Büyükelçisi Canning'in yirmi sene

---

[48] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 77 (12 Cemâziyü'l-evvel 1293/ 10 Haziran 1876). Buna yakın tarihlerde, Niş hapishanesinde de benzeri bir mahkum azaltma tatbikatına gidildiği görülmektedir. Tuna Vilâyeti'nden Bâbıâli'ye gönderilen 19 Şaban 1291/ 1 Ekim 1874 tarihli yazıda, taşradaki kürek merkezlerinden biri konumundaki Niş'e bundan böyle mücrim gönderilmemesi ve mevcut mücrimler içerisinde '*en ziyâde haşarı olanların*' başka bir yere nakledilmeleri ya da yeniden bir mahbesin inşası istenmektedir, bkz. *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 575, s.61. Yine Vidin'den gelen 11 Rebiyü'l-evvel 1291/ 28 Nisan 1874 tarihli bir yazıda da, hapishanede mevcud 730 mücrim arasında 33'ünün '*pek muzır ve aşera (?) takımdan*' olduğu ve hapishane halkını darp ve tazyikten ve memurlarına karşı gelip çeşitli rencide ve ezâdan geri kalmadıkları belirtilmekte ve bunların Akkâ ve Trablusgarb gibi uzak mahallerden birine sevk edilmeleri talep edilmekteydi, bkz. *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 575, s.131.

önce önerdiği ve henüz Osmanlı ordusunda dahi tam anlamıyla uygulanmayan "rasyonalist disiplin"i hapishaneye hakim kılmakla değil, tıpkı eski zindancılar gibi hapishanede olan biteni "kendi hâline" bırakmak ve içerde olanları mümkün olduğunca Bâbıâli ve matbuatın gözünden uzak tutmakla meşgul olsa gerekti.

Mahbuslar tarafından kaleme alındığı, gerek üslubu gerekse yazı karakterlerinin basitliği ve içerdiği imla hatalarından belli olan söz konusu arzuhal, onların kapatıldıkları mekânı ne şekilde tarif ettiklerini göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Bâbıâli bürokratlarının "Hapishâne-i Umumî"si, kapatılanların dilinde "*Mahbushâne-i Umumî*"ye dönüşmüştür. Çünkü Tanzimat bürokratlarının aksine, onlar için kapatma mekânı bina değil kendileri merkezdedir. Bir sonraki asırda, yani XX. yüzyıl Türkiye'sinde de "*mapusâne*" ve "*mapus damı*" şeklinde yaşayacak bu tabir, kapatan ile kapatılan arasındaki teslim alma-direnme ziddiyetinin dile gelmiş bir tezahürüdür.[49]

Yunan Sefareti ve Rum Patrikhanesi'nin devreye girmesi ile Sadaret tarafından önce Zabtiye Nezareti ve arkasından hapishane müdürlüğüne verilen talimat neticesinde, Zabtiye Nazırı Abdi Paşa, katil

---

[49] Osmanlı resmî yazışma dilinde, "mahbushane" tabirine bu tarihe kadar sadece birkaç yerde rastladığımızı ve bunun da taşra idaresinden gelen bir yazıda olduğunu belirtmeliyiz. Devrin subaşısı ve asesbaşısının Bab Cafer Zindanı'nda *Kuyu* olarak anılan '*mahbûshânenin*' lağımı ve kadınlara mahsus *mahbûshâne odalarının* döşemeleri ve kapılarının şiddetle tamir ve temizlenmeye ihtiyaç duyduğuna dair arzları üzerine alınan Nisan 1816 tarihli karar için bkz. *Cevdet Dahiliye* (=C.DH), nr. 112. Ağa Kapısı "mahbûshânesi"ndeki demir bukağının kullanılmayacak hale gelmesinden dolayı Cebehane-i Âmire'den 15 bukağı yollanması hakkında Ocak'tan yapılan 1234 Cemâziyü'l-âhır (1819 Mart-Nisan) tarihli talep için bkz. C.AS, nr. 47129. Daha geç tarihli olarak, Tırhala'dan gelen 1282/ 1865-66 tarihli bir yazıda, eyalet merkezi olan Yenişehir'de bir hapishane bulunduğu ve fakat ceza davası mahkumları ile borçluların "*mahbûshânesi*" ayrılmadığından bu iki grubun birlikte haps edilmek zorunda kalındığı bildirilmekte ve borçlular için ayrıca bir "mahbushane" inşası talep olunmaktadır (*İ.MVL*, nr. 24424). Tuna Vilâyeti'nden Bâbıâli'ye gelen 1286/ 1869-70 senesine ait bir başka yazıda da, "*Rusçuk mahbûshanesinde bulunan*" Rıdvan nâm şahsın sorgusundan bahsedilmektedir (*BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 570, s.25, nr. 129). Bunların bilinçli bir kullanımdan çok, erken tarihli ilki göz ardı edilirse, genelde Bâbıâli terminolojisine tam vâkıf olmayan mahallî idarecilerinin zihninde mahbes, hapishane, mahbushane vs. tabirleri arasında bir fark bulunmamasına delâlet ettiği söylenebilir.

suçundan 15 sene kürek cezasına mahkum olduklarını belirttiği 16 kişi için ayrı bir koğuş inşa etme teklifini getirmişti. Ancak ona göre bunun için en az 100,000 kuruş gerekmekteydi. Bu rakamı yüksek bulan üst bürokrasi, daha önce de tatbik edildiği üzere, söz konusu mahkumların uygun durumdaki kürek merkezlerine gönderilmesi ile meseleyi halletmeyi tercih edecekti.[50]

Hapishane idaresinin başındaki tek dert "mahbushanenin belalıları" değildi. Sayıları az bu nevî ağır ceza mahkumları başka yerlere nakloluna-rak mesele halledilmeye çalışırken, hapishanenin istiap haddini aşan kalabalık âdi suçlu nüfusunu eritmek için ise başka bir yol denenecekti. Osmanlı ceza infaz hukukunda "*sülüsân afvı*" olarak adlandırılan bu uygulama, yüzyılın ikinci yarısında başvurulduğunu tesbit ettiğimiz ferdî[51]

---

[50] Bkz. *ŞD*, nr. 1282/35. Sonraki yıllara ait bazı belgelerden anladığımız kadarıyla, hapishane içinde düzeni bozduğu düşünülen kişiler için idarenin elindeki tek müeyyide nakil ya da sürgün değildi. Bâbıâli'ye bir dilekçeyle başvuran Derviş Hüseyin adlı şahsın verdiği bilgiye bakılırsa, kardeşi Manav Ali Hapishane-i Umumî içinde bir kavgaya karıştığı gerekçesiyle 22 mahkum ile beraber "*zincir-bend edilmiş*", yani pranga mahkumları gibi zincire vurulmuştu, bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1056 (19 Ramazan 1290/ 11 Kasım 1873).

[51] Erken tahliyeye dönük aflarda yüzyılın son çeyreğinde mahkumun ceza süresinin üçte ikilik kısmını geçirmiş olmasına bakılırken, daha erken tarihli örneklerde bunun "ceza müddetinin dolmasına az kalması" şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Bu kabil aflar, mahbusun annesi, babası, eşi ya da bir yakınının madden zor durumda olduklarına dair merkezî hükûmete bir arzuhal vermesi neticesinde şahsa mahsus olarak gerçekleşebildiği gibi, bayram ya da mübarek bir gün vesile edilerek belirli bir mahbus topluluğunu içine alacak şekilde de çıkartılabilmekteydi. Her iki halde de, tahliye edilen mahkumların mümkünse kefilleri alınıyor ve ondan sonra memleketlerine gitmelerine müsaade ediliyordu. Yedişer sene kürek cezasına mahkum edilerek İstanbul'a gönderilmiş ve prangabend olarak hıdemât-ı süfliyyede istihdam edilmek üzere Tersane-i Âmire'ye konmuş Kütahya sancağı Asarcıklı köyünden Ayvaz oğlu Kirkor ve Haçik Kirkor ile Edirne eyaleti Cisr-i Ergene kazası Nasuh Bey köyünden Sâlim, cülûs sebebiyle çıkartılması planlanan aftan yararlanmak maksadıyla anne ve ailelerinin vaziyetini gerekçe göstererek bir kefile rabtla tahliye edilmeleri için arzuhal vermişti. Bunun üzerine mahkumların mahbusiyet kayıtlarını çıkartarak inceleyen Meclis-i Vâlâ heyeti, '*ıyâl u evlâdları dûçâr-ı sefâlet olub müddetlerinin sülüsânını dahi ikmâl eylemiş oldukları*' ve bu haldeki mahkumların yaklaşmakta olan cülûs yıldönümü münasebetiyle affolunması düşünüldüğünden söz konusu talepleri kabul etmişti, bkz. *İ. MVL*, nr. 20604 (11 Cemaziyü'l-âhır 1278/ 14 Aralık 1861) . Üç sene ceza alarak Bâb-ı Zabtiyye'de habsolunmuş olan Trabzonlu Ömer'in babasının, oğlunun '*inkazâ-yı müddetine az bir şey kaldığından ve memleketinde olan 'ıyâl ve*

ya da toplu[52] kısmî aflardan farklı olarak, ceza müddetinin üçte ikisini tamamlamış mahkumların kalan cezalarının affedilerek tahliye

evlâdı perişân bir hâlde bulunduğundan' bahisle verdiği arzuhali ve derkenarındaki mahbusiyet kaydını inceleyen Meclis-i Vâlâ Muhakemât Dairesi, gemici Ömer'in cezasının bitmesine 7-8 ay kaldığını dikkate alarak affedilmesi yönünde görüş bildirmişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 23989 (16 Safer 1282/ 11 Temmuz 1865). Adapazarı kazasına bağlı Aşağı Aziziye köyünde sakin Çerkes muhacirlerden Reşid Bey'in biraderi Sebat'ın, Bâb-ı Zabtiyye'den tahliye edilmesi için Aşağı Aziziye ahâlisinin Bâbıâli'ye takdim ettiği iki arzuhal üzerine, konu Sadaret tarafından önce Zabtiye Müşirliği'ne ve oradan da Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Muhakemât-ı Cezaiyye Dairesi'ne havale edilmiş; mahbusiyet kaydı inceleyerek Sebat'ın cezasının bitmesine 6 ay kaldığını tesbit eden Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin adı geçen dairesi üyeleri, bu kişinin salıverilmesi talebini kabul etmişti. Bu affın kesinlik kazanması için konuyu mutad olduğu üzre bir arz ile Saray'a takdim eden sadrazam paşa, Sebat ile '*cünha ve cezada beraber olan şahs-ı diğerin muafiyetde dahi muamele-i mütesâviyyeye mazhariyeti*'nin yerinde olacağına işaret etmişti, bkz. *İ.DA*, nr. 393 (10 Safer 1290/ 9 Nisan 1873). Onbeş sene müddetle küreğe konulmuş olan Cerrah Mustafa Efendi de, annesi ve karısının vefâtı üzerine '*kimsesiz ve bivâye kalan*' küçük kızına bakmak için geri kalan cezasının affını talep etmiş, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Muhakemât-ı Cezaiyye Dairesi'nin onayı ve çıkan irâde-i seniyye ile tahliyesine karar verilmişti, bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1061, s.143, 3 Zi'l-ka'de 1292/ 2 Aralık 1875). Mahkumların kronik ya da ölümcül bir hastalığa yakalanmaları halinde de af edilmeleri söz konusu olabiliyordu. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Zabtiyye'de yapılan sorgusunda, kalpazanlıktan Tersane-i Âmire'de 15 seneliğine küreğe konmuş ve cezasının beşte birini tamamlamış Hüseyin Ağa'nın hanımı ve çocukları, Bâb-ı Zabtiyye ve Tersane'de mahbus bulunan suçlulardan pek çoğunun cülûs münasebetiyle af ve âzad olunduklarını öğrenerek Bâbıâli'ye arzuhal vermiş ve mahkumun iki seneden beri mübtelâ olduğu hastalığının şiddetlendiğine ve kendilerinin '*müzâyaka ve perîşânîyete düçâr oldukları*'na işaretle babalarının tahliye edilmesini talep etmişlerdi. Meclis-i Vâlâ, Zindan Tabibi Musa'nın raporunu da dikkate alarak kutlanmakda olan cülûs yıldönümü hürmetine Hüseyin Ağa'nın cezasının kanunun 47. maddesine uygun olarak ilgili irade-i seniyye ile kalabendliğe çevrilerek Rodos'a gönderilmesini kararlaştırılmıştı, bkz. *İ.MVL*, nr. 20748 (28 Receb 1278/ 27 Ocak 1862).

[52] Sultan Abdülmecid'in doğumgünü sebebiyle Tersane-i Âmire Zindanı, Bâbıâli ve Bâb-ı Seraskerî tomrukları ile Ticarethane-i Âmire hapishanelerinde tutulan borçlu '*aceze ve fukara*' ile hafif suç mahkumlarının '*merhamet-i seniyye ve şefkat-ı aliyye*' üzre tahliye edildiklerine dair resmî gazetede yayınlanan ilân için bkz. *Takvim-i Vakayi*, def'a 201 (13 Cemâziyü'l-evvel 1257/ 3 Temmuz 1841)). Sûr-ı hümâyûn vesilesiyle, hafif suçlardan ötürü Bâbıâli, Bâb-ı Seraskerî, Bâb-ı Zabtiyye, Tophane-i Âmire ve Tersane-i Âmire'de süre belirtilmeksizin hapsedilmişler ile taşraya sürgün gönderilmişler ve şahıslara az mikdarda borcundan dolayı mahbeste bulunanlardan Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görülenlerin affına dair 1261 Cemaziyü'l-âhır tarihli irade-i seniyye için bkz. *İ.MVL*, nr. 1246. Zabtiye Tevkifhanesi'nden 1266 senesi

edilmelerini ceza infaz sisteminin kalıcı bir parçası haline getirecekti.[53]

Kurban Bayramı arefesinde bazı hafif suçluların (*cünha-yı hafîfe*) kefilleri alınarak salıverildiklerine dair bkz. *İ.MVL*, nr. 6670 (Meclis-i Vâlâ mazbatas, 11 Cemaziyü'l-âhır 1268/ 2 Nisan 1852). Birkaç ay sonra tekrar bir af daha gündeme gelmiş ve '*kâtil denilip evrâkı gâ'ib olan eşhâs*'ın tahliyesi için gönderildikleri mahallere yazı yazılıp kefillerinin belirtilmesi istenmişti. Cünha ve kabahatlerini gösteren bir mazbata ve ilâm olmadığı halde 5 seneye yakın bir süredir tutuklu bulunan bu kişilerden katille itham edilenlerin Tersane-i Âmire'den Zabtiye Tevkifhanesi'ne getirilerek sorgulanmaları, suçları hafif olanların ise öncekiler gibi "kefile rabt" ile memleketlerine gönderilmesi Meclis-i Vâla tarafından uygun görülmüş ve Sadaret'in de tasdiği alındıktan sonra irade-i seniyye ile onanmıştı, bkz. *İ.MVL*, nr. 6670 (20 Cemaziyü'l-âhır 1268/ 11 Nisan 1852). Zabtiye'de hapsedilmiş mahkumlarla ilgili bir başka affa bundan 10 sene sonra rastlıyoruz. Birçoğu hırsızlıktan 3 sene hapse mahkum olduğu belirtilen Bâb-ı Zabtiyye mahbuslarının ceza süreleri, cülûs vesilesiyle yarı yarıya indirilerek af edilmiştir. Şam hadisesinden dolayı 2'şer sene ceza alıp 7-8 ay müddetleri kalan kişiler ise bu affın dışında bırakılmıştır, bkz. *A.MKT.MVL*, 135/39 (9 Cemâziyü'l-evvel 1278/ 12 Aralık 1861). Padişahın doğumgünü vesilesiyle '*hasbe'l-beşeriyye vukû'bulan cürm ve cinayetlerden nâşi hükm-i kanûn icâbınca cânib-i zabtiyyede mahbus cünha-i hafîfe ashâbının*' tahliyesine dair emir gereği, Zabtiye tarafından Meclis-i Vâlâ'ya bildirilen defterde 85 mahkumun ismi yer almaktaydı. Âdi hırsızlık ve benzeri suçlardan mahkum bu kişiler arasında cezalarını tamamlamış kişiler olduğu gibi, cezasının yarısını geçmişler ve sadece üçte birini ya da dörtte birini çekmişler de vardı. Ceza sürelerinin yarısından fazlasını çekmiş olanların tahliyesinin '*emsâli icâbından*' olduğuna dikkat çekilen Meclis-i Vâlâ mazbatasında, bunlar içinde yer alan "*sâbıkalı takım*"ında ise cezanın yarısını değil üçte ikisinin tamamlanmış olması şartının aranması gerektiğine işaret etmişti. Bu şekilde çıkan iradeye göre, sâbıkalı ve sâbıkasızlardan bu şartları dolduranlar hemen tahliye edilecek, geri kalanlar ise cezalarının belirtildiği kadarını tamamladıktan sonra af kapsamına alınacaktı, bkz. *İ.MVL*, nr. 21364 (27 Safer 1279/ 24 Ağustos 1862). Güvenliği sağlamak üzre taşraya gönderilmiş Cevdet Paşa (o tarihte Efendi) ise Bâbıâli'ye gönderdiği telgrafta, asâyişin şimdilik kaydıyla sağlandığını ve '*cülûs-ı hümâyûn şükrânı olmak üzere*' mahbusların serbest bırakılmasının '*pek ziyâde hüsn-i te'sîri*' olacağını belirtmişti. Neticede, İstanbul'da olduğu gibi taşrada da cülûs affına onay verildii, bkz. *A.MKT.UM*, 506/39 (8 Rebiyü'l-âhır 1278/ 13 Ekim 1861).

[53] Geniş kapsamlı ilk "*sülûsan afvı*", tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönmesi münasebetiyle çıkarılmış olandır. Bu aftan yararlanacak kişilerin listeleri, Sadaret'in talebi üzerine Tersane'den mesûl Bahriye Nezareti (82 mahkum) ile Zabtiye Müşirliği bünyesindeki Meclis-i Tahkik ve Divan-ı Zabtiyye (79 mahkum, 28 borçlu) tarafından hazırlanmış ve Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmişti. Burada görüşülürek karara bağlanan ve çıkan iradeyle kesinleşen af çerçevesinde, Tersane-i Âmire ve Bâb-ı Zabtiyye'de cürm ve kabahatleri sebebiyle mahbus tutulan kişilerden '*müddet-i cezâiyyelerinin sülüsanını ikmâl eden*' 161 kişinin '*müddet-i*

Umumiyetle mahkumun bakmakla mükellef olduğu yakınlarınca verilen bir arzuhal üzerine gerçekleştiğini gördüğümüz münferit aflar ise, yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha çok ağır ve kronik hastalıklar ile sakatlık hallerinde tabip raporuna bağlı olarak uygulanır hale geldi.[54]

---

bâkıyyelerinin afvı' ve borcunu ödemeye gücü olmadığı için hapis tutulan kişilerin hazineden verilecek 150,000 kuruş atıyye-i seniyye sayesinde borçlarının ödenerek tahliyeleri ile *'mazhar-ı merhamet ve inâyet-i seniyye olmaları'*na karar verilmişti. Aynı iradede, 3000 kuruşluk bir atıyyenin de *'ber-mu'tâd'* Haseki Tevkifhanesi'nde bulunan fakir kadın tutuklulara dağıtılması da emrolun-muştu, bkz. *İ.MVL*, nr. 25825/ 10 Rebiyü'l-âhır 1284. Aflarına karar verilen 161 kişinin tahliyesi ile Bâb-ı Zabtiye'de borcu yüzünden tutulan kişilerin alacaklılarıyla sulh sağlanıp salıverilmesi için padişah tarafından verilen 10,000 kuruşun üzerine ne kadar ilâve yapılması gerektiğinin bildirilip Haseki Tevkifhanesi'ndeki âciz haldeki kadın tutuklulara 3000 kuruş yardımda bulunulmasına dair hakkında Sadaret'ten Zabtiye Müşirliği'ne gönderilen talimat için bkz. *Ayniyat Defterleri*, nr. 1056, s. 59-60/ 16 Şevvâl 1284. 1285 senesindeki cülûs yıldönümü sebebiyle Tersâne'de tutulan kürek mahkumlarından cezasının *'sülûsânını ikmâl etmiş'* 39 kişi ile Bâb-ı Zabtiyye Hapishanesi'nde mevcut 66 kişi, Zabtiye Müşiriyeti'nin hazırladığı defterin Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'de incelenmesi ve Sadaret vasıtasıyla padişaha arzı neticesinde çıkan irade-i seniyye ile tahliye olunmuşlardı. Affedilen kürek mahkumları arasında, 3 ilâ 15 sene arası ceza almış olan katl, katle yardım, şiddetli darp ve yaralama, ırza tecavüz, kalpazanlık ve hırsızlık mahkumları yer alıyordu. Bunlara ilâveten bir de, kışlasını yakmaya teşebbüsten süresiz hapse konulmuş bir Bahriye neferi mevcuttu. Zabtiye Hapishanesi'nden salıverilen mahkumlar arasında ise 26 kişi ile dolandırıcılar başta gelmekteydi. Bunları hafif yaralama, emâneti suistimal, korkutma amaçlı silah gösterme, zabtiyyeye hakaret, başkasını hırsızlıkla itham gibi diğer suçlar izlemekteydi, bkz. *İ.DA*, nr. 28/ 14 Cemaziyü'l-evvel 1285.

[54] Hapishane-i Umumî'de tutulan 16 şahsın kronik hastalıklara (*'ilel-i müzmine*) yakalandıklarını belgeleyen raporlar doğrultusunda af edilmeleri için Adliye, Zabtiye, Dahiliye nezaretleri ile Saray arasında yapılan yazışmalar sonunda çıkan irade-i seniyye için bkz. BOA, *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât Komisyonu* (=*DH.TMIK.S*), 54/41 (11 Şevvâl 1297/ 16 Eylül 1880). Aynı tarihlerde, vilayet hapishanelerindeki mahkumlardan uzun süredir hasta olan ve yaşlı kişilerin affı için isimlerinin bildirilmesi yönünde taşraya gönderilen tamime karşılık Suriye ve Yanya vilayetlerinden gelen mazbatalarda katilden 15 seneye mahkum olup yaşı 75'e varmış hasta bir mahbus ile sağ ayağının sakat kaldığı tabip raporu ile belirtilmiş ve bir diğerinin de af edilmesi teklif edilmiş ve kabul görmüştü, bkz. *İ.DH*, nr. 810/65480 (9 Şevvâl 1297/ 14 Eylül 1880). Birkaç sene sonra Midilli'den gelen bir başka talepte de, 2'si Gayrimüslim 5 müebbed mahkumunun 15 ilâ 20 sene arasında değişen hapis süreleri sonunda hastalandıkları raporlarla ortaya konulmuş olduğundan bahisle afları istenmiş; gelen tabip raporlarını Mekteb-i Tıbbiyye Nezareti'nden tasdikleten Dahiliye Nezareti'nina arzıyla mahkumlar padişahça af edilmişlerdi, bkz. *İ.DH*, nr. 72467 (11 Cemaziyü'l-âhir 1301/ 8 Nisan 1884).

Eski zamanlara nisbetle az olmakla beraber, Musul hapishanesinde yatan Hızır gibi, muhakemesi temyiz safhasıyla beraber tam 17 sene tamamlanmayıp da unutulan ve sonrasında *'iyi halden'* affedilip tahliye edilenler de mevcuttu.[55]

Batı ve Orta Avrupa'da giderek yayılan "rasyonel ve formel" hukuk anlayışı açısından kabul edilemeyecek bir tatbikat olan bu tarz aflar; esas olarak, mahbusun bir tür esir, hapsedenin ise merhamet lutfeden efendi olarak konumlandırıldığı kadîm siyaset anlayışına aittir. XIX. yüzyılda ceza hukuku ve infazı alanında reforma girişmiş birçok Avrupa ülkesinde bu nevî afların yerini, mahkumun hapishane rejimine itaat ve intibakı manasında "iyi hali"ne atıf yapan ve serbest bırakılması sonrasında yetkililerce bir süre nezaret altında tutulmasını esas alan şartlı tahliyeler (*parole*) ve hafif suçlarda cezanın ertelenmesi (*probation*) gibi uygulamalar almıştır.[56] Osmanlı tatbikatında daha ziyade borçlular ve hafif suç mahkumlarını kapsadığını gördüğümüz afların, pâyitahttaki mahbuslara yönelik olarak bayram ve kandiller gibi dinen mukaddes kabul edilen günler ile padişahların tahta çıktıkları günün sene-yi devriyelerine tesadüf ettirilmeye çalışılmasında da, sözü geçen siyasî felsefenin payı vardır.

Hapishanenin açılmasının üzerinden henüz beş ay geçmeden, Umumî Hapishane içindeki mahbusları sevindirecek ilk af tatbikatı

---

[55] Bkz. *İ.HUS*, 1319 N 6 11.

[56] Bu tarz uygulamaların ilk örneğine 1853'de İngiltere'de rastlıyoruz. Belirli aralıklarla polise gitme şartıyla ceza süreleri dolmadan salıverilen mahkumların kendilerine bulunacak işlerde düzenli çalışmaları ve diğer eski suçlularla biraraya gelmemeleri de istenmekteydi. Mamafih, hapishaneden çıkış bileti (*ticket-of-leave*) alıp sivil hayata yeniden entegre edilmeleri planlanan mahkumlar pek çok iş kolunda çalışma imkânı bulamayacak, polis tarafından rahatsız edilecek ve basında ötekileştirilecekler di (Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain, The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*, 201; N. Hermann Kriegsmann, *Einführung in die Gefaengniskunde*, 80). Osmanlı Devleti ile aynı tarihlerde ceza infaz sistemini yeniden yapılandırmaya çalışan Çarlık Rusyasında ise, 1870'lerde infaz sistemine dahil edilen ıslaha yönelik çalışma birimlerinde bu tarz bir *parol* uygulaması yürürlüğe sokulmuştu. 1 ilâ 4 sene arası hafif ceza mahkumlarının konulduğu bu kurumlarda, "iyi hâlli ve sıkı çalışan" mahbuslar ceza müddetlerinin 1/6'sına karşılık gelen indirimler kazanabiliyordu (Bruce Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 104).

için harekete geçilmişti. Dahiliye Nezareti'nin teşebbüsüyle, '*her sene*' cülûs yıldönümünde yapıldığı üzere cezalarının en az üçte ikisini tamamlamış olanların '*merhameten*' tahliye edilmeleri teamülüne uygun olarak, Hapishane-i Umûmî'de cezalarınının büyük bir kısmını tamamlamış ya da müebbed ve 15 sene küreğe mahkumken yaşı 75-80'e gelmiş ya da hasta olup elden ayaktan kesilmiş mahkumların yaklaşan cülûs yıldönümü sebebiyle salıverilmeleri Zabtiye Müşirliği'nin gündemine gelmişti. Bunun yanında, küçük meblağlar tutan borçlarından dolayı Bâbıâli hapishanesinde mahbus bulunanların da bu af kapsamına alınması için Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye tarafından Saray'dan 15,000 kuruşluk bir atıyye talep olunmuştu. Zabtiye Müşirliği, belirtilen şartları haiz mahkumları belirleyerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Ceza Muhakemâtı Dairesi'ne bildirdi. Burada yapılan sicil incelemesi sonrasında, ikisi müebbed ve üçü 15 seneye mahkum beş mahbus yaşlılık ve hastalıktan dolayı olmak üzere 35 mahbusun cezalarının affı, cülûs gününün ertesi günü çıkan irade-i seniyyeyle kabul edildi.[57]

Bundan altı ay sonra ise bir başka af çıkartıldı. Ceza sürelerinin bitmesine '*az vakit kalmış*' olduğu belirtilen ve çoğu hırsızlık olmak üzere gasp, eşkıyalık ve silah gösterme gibi âdi suçlardan mahkum Karahisarlı Mehmed, Taşköprülü İsmail, Hızıroğlu Ali, Bolulu Hasan ve Ahmed, Bursalı Derviş, Ağalı, talebeden Silistreli Ahmed Efendi ve arkadaşı diğer bir Ahmed Efendi, Karahisarlı Veli Ağa, Sakızlı Yani, Edirnekapılı Dimitri, Hüseyin, Hacı Mustafa, Erzurumlu Hüseyin, Gedoslu Sipahioğlu Hüseyin, Aksaraylı Arab Nuri ve Manastırlı Sadi, Zabtiye ve Dahiliye Nezaretleri tarafından saraya gönderilmiş af defterinde yer alan isimlerdi. En az 19 gün, en çok ise 7 ay cezası kalmış bu 18 kişi, Zabtiye Müşiri'ne göre '*zâten merhamet-i seniyyeye sezâvâr bir hâl-i perîşânda bulunuyordu*' ve '*sadaka-yı ser-şevket-i şehriyârî olmak üzere*' tahliyeleri pek yerinde olacaktı. Nitekim öyle de oldu. 1872 yılı Ocak ayının ilk günlerinde çıkan irade ile yeni hapishanenin kapıları açıldı ve gerçekte yer yokluğundan, görünüşte ise bir "sultanî lütuf ve

---

[57] Bkz. *İ.DA*, 9/257 (8 Rebiyü'l-âhır 1288).

merhamet" işareti olarak Osmanlı hapishanesinin ilk misafirlerinden bazıları serbest bırakıldı.[58]

Bir sonraki ay, Zabtiye Nezareti'nin teklifi ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Muhakemât dairesinin onayıyla, Bâb-ı Zabtiyye Hapishanesi ve Hapishane-i Umumî'de mahbus bulunup cezalarının üçte ikisini tamamlamış 37 kişinin kalan cezaları affedilerek tahliyelerine yol açıldı.[59] Bunu, 1872 yılının Aralık ayı başına tesadüf eden Ramazan bayramında, ceza müddetinin "sülüsânı"nı, yani üçte ikisini doldurmuş 94 kişinin serbest bırakılmasına dair Zabtiye Nezareti'nce hazırlanan teklifin padişah tarafından tasdiki izledi. Daha önceki aflara atıf yapan Nezaret, affedilen suçluların da '*emsâllerinin görmüş olduğu lutf u 'âtıfetten hissedâr*' edilmelerini istemiş, bu "sultanî lutûf" hapishane kapılarını bir kez daha açtırmıştı.[60]

Hapishane-i Umumî'de bu tarihten sonra da aflar sürecek ve zamanla ceza infaz sisteminin değişmez bir parçası haline geleceklerdi. Bu çerçevede, 1873 yılı ortasında ceza müddetlerinin üçte ikisini tamamlamış ve tamamlamasına az kalmış 16'sı kürek mahkumu 65 kişinin '*mebde-i hayât ve menşe-i sa'âdet ve füyûzât olan*' cülûs günü hürmetine ve '*sıhhat ve 'âfiyet-i cihân-kıymet-i hazret-i velini'mete sadakaten*' tahliye edilmeleri hakkında Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'den hazırlanan teklif padişah tarafından onanmış[61]; bundan birbuçuk sene sonra, 1875 yılı Şubatı'nda (1292 Muharrem) cezasının üçte ikisini doldurmuş ya da geçmiş olduğu belirtilen 39 mahkum daha benzeri bir afla serbest bırakılacaktı. Bunların 26'sı 3 ay ilâ 4 sene arası hapis cezası almış hırsızlık, katl, silah gösterme, yalancı şahitlik mahkumları[62], geri kalan

---

[58] Bkz. *İ.DH*, nr. 43517. Söz konusu af defterinde belirtildiği kadarıyla, hırsızlıktan mahkum olanlar 3 ve 4 sene, gasb mahkumları 4, 7 ve 10 sene, eşkıyalıktan yatanlar 5 ve 7 sene, silah gösteren bir mahkum ise 3 sene hapis cezasına çarptırılabilmekteydi.

[59] Bkz. *İ.DA*, nr. 10/304 (17 Zilhicce 1288).

[60] Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1059, s.148; *İ. DH*, nr. 45872 ve 45877.

[61] *İ.DA*, 11/406.

[62] İranlı merkepçi Nâsır (katl, 3 sene); Üsküdarlı Zenci Kâmil Efendi (3 sene); Büyü-

13'ü ise 15 sene müddetle kürek cezası almış ve tevkif tarihlerinden anlaşıldığı kadarıyla cezalarını çekmeye hapishanenin inşasından önce Tersane Zindanı'nda başlamış eşkıyalık, katl ve tecavüz gibi ağır suç mahkumlarıydı.[63]

Birkaç ay sonra ise daha kapsamlı bir af tasarısı gündeme geldi. Bu kez affa vesile, Ramazan ya da Kurban Bayramı değil, daha önce de örneklerini gördüğümüz gibi, Sultan Abdülaziz'in cülûs yıldönümü, yani tahta çıkışının seneyidevriyesiydi. Konuyu görüşen devrin en üst adlî makâmı Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye, bu tarz bir tatbikata daha önceki senelerde ve Sultan Abdülaziz'in bir önceki cülûs merasiminde de gi-

---

kadalı kahveci Yanko (bi'l-mukabele katl, 3 sene); Sinoblu çuycu Karabet (mukabeleten katl, 3 sene); Samatyalı berber Kirkor (sirkat, 3 sene); İranlı simsar Hacı Ali (sirkat, 3 sene); İranlı çulcu Abbas (Tanburacı Hanı maddesinden 2 sene); biletçi Kâpdil (Şirket-i Hayriyye vapurları biletlerini mükerrer satış, 1 sene); tramvay arabacısı Yorgi (katl, 2 sene); Gemici Ali (sirkat, 3 sene); refiki Kel İzzet (sirkat, 3 sene); Beyoğlulu sucu Deli Yanko (sirkat, 3 sene); Karadağlı Hırvat Levko (tabanca endahtı, 1 sene); Lehli Yanko (sirkat, 6 ay); sâbıkalı Zenci Ali (sirkat, 6 ay); kunduracı çırağı Spiro (sirkat, 4 ay); İtalyan Alekson (sirkat, 6 ay); Tatavlalı balıkçı Pozand (sirkat, 4 ay); arabacı Edraniyeli Stepan (sirkat, 4 ay); Filibeli Yorgi (sirkat, 3 ay); Trabzonlu Yusuf Efendi (sirkat, 3 sene); bağcı Arnavud Ali (asakir-i zabtiyyeye tabanca endahtı, 2 sene); beygir sürücüsü Hüseyin (sirkat, 3 ay); kunduracı Hacı Mehmed (yalancı şahidlik, 6 ay); zabtiye yüzbaşılığından mahrec Erköylü İsmail (Meclis-i Fırka kararıyla, 6 ay); nakkaşlı Kıbtî Ali (sirkat, 3 sene), bkz. *İ.DH*, nr. 48750; (Habshâne-i Umûmî'nin mahkûmîn dâ'iresinde olan mahbûsînden sülûsân-ı müddetini ikmâl ve tecâvüz eden mahbûsînin ber-vech-i âti defteridir).

63 Karahisarlı Mehmed (eşkıya, 15 sene kürek, 12 sene yatmış); Kütahyalı Kara Mehmed (eşkıya, 15 sene kürek, 11 sene yatmış); Kütahyalı Halil (eşkıya, 15 sene kürek, 11 sene yatmış); Gemlikli Panayot (gasp, 15 sene kürek, 11 sene yatmış); refiki kömürcü Kirkor (gasb, 15 sene kürek, 11 sene yatmış); Bigalı Kıbtî Kara Ali (eşkıya, 15 sene kürek, 11 sene yatmış); Yenişehir mahbesinden gönderilmiş 20 kişi meyânında Tırhala Mutasarrıflığı'ndan gönderilmiş Dimitri (15 sene kürek, 9 sene yatmış); refiki Yanyalı Ulah Polo (15 sene kürek, 9 sene yatmış); diğer refiki Goloslu Dimitri (15 sene, 9 sene yatmış); Bursalı Ahmed (fi'îl-i şenî, 4 sene kürek, 2.5 sene yatmış); refiki Hasan ; Yunanlı Nikola (katl, 15 sene kürek, 10 sene yatmış); Uşaklı İsmail (katl, 15 sene kürek, 10 sene yatmış), bkz. *İ.DH*, nr. 48750 (Habshâne-i Umûmî'nin mahkûmîn dâ'iresinde olan mahbûsînden sülûsân-ı müddetini ikmâl ve tecâvüz eden mahbûsînin ber-vech-i âti defteridir). 1876 yılı Haziran ayında Bâbıâli ile Zabtiye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan, Hapishane-i Umumî'de tutulmakta olup *'müddet-i mahkûmiyetlerinin sülûsânını ikmâl eden'* 130 kişinin tahliye edilmek üzere hazırlık yapıldığı anlaşılmaktadır, bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 75 (12 Cemaziyü'l-evvel 1293).

dildiğini öne sürerek, Zabtiye Nezareti'nden gelen bu teklifi kabul etmişti. Buna göre, Hapishane-i Umumî'de bulunan mahbuslardan cezasının üçte ikisini doldurmuş ya da buna az bir müddeti kalmış olan 117 kişi affolunacaktı. Divan-ı Ahkâm'ın Ceza Muhakemâtı Dairesi'nde de incelenen bu tasarı, 3 ilâ 15 sene kürek cezası ve hapse mahkumen Hapishane-i Umumî'de bulunan bütün ağır ve hafif suçluları kapsayacak hale getirilirken, ceza müddetinin üçte ikisini doldurmuş olmak şartı 13 ay ve daha az süresi kalmak şekline getirildi. Böylece, Zabtiye Nezareti'nin bildirdiği 117 isimden bu şarta uygun 72 kişi daha, padişahın cülûs yıldönümünün hemen ertesi günü çıkan irade ile bu aftan yararlanarak tahliye edildi.[64]

Yine Sultan Abdülhamid'in cülûsundan sonra da, Hapishane-i Umumî'de bulunan mahkumlardan cezalarının üçte ikisini (*sülûsânını*) tamamlamış 55 kişinin tahliyesi için hazırlıklar başlatılmıştı. Bu konuda Şûra-yı Devlet'in aldığı karar Zabtiye Nezareti'ne bildirilmiş ve sadece İstanbul'daki Hapishane-i Umumî ile kısıtlı tutulmamış gözüken af hakkında vilâyetlere emirname gönderilmesi Nezaret'e bildirilmişti.[65] Aynı sene Ramazan ayında da kısmî bir af ilân edilmiş ve Zabtiye Nezareti'nin Hapishane-i Umumî'de bulunan mahkumlardan cezalarının üçte ikisini bitirip az bir süreleri kalmış olan 55 kişinin tahliye edilmesi yönündeki teklifi Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'de görüşülerek kabul edilmişti.[66]

Takip eden yıllarda, neredeyse her Ramazan ve Kurban bayramı ile tahtta oturan padişahın cülûs gününde bu tarz kısmî aflar çıkarılmaya devam edildi. 1877 yılında Kurban Bayramı öncesinde, Zabtiye Nezareti'nden Dahiliye'ye ve oradan da Saray'a gönderilen af tezkeresinde, ceza müddetlerini doldurmalarına "az zaman kalmış olduğu" belirtilen 62 kişinin affı ile idarenin umduğu iki fayda açıkca belirtilmekteydi: "*İsti'câl-i da'vât*" ve "*hapishânelerdeki izdihâmı tahfîf*", yani mahke-

---

[64] *İ.DA*, nr. 674 (22 Cemâziyü'l-evvel 1292). Gereğinin yapılması için Sadaret'ten Zabtiye Nezareti'ne yollanan yazı için bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1061, s.103 (24 Cemaziyü'l-evvel 1292).

[65] Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 185 (12 Şevval 1293).

[66] *İ.DA*, nr. 16/712 (23 Ramazan 1292).

melerde görülen davaları hızlandırmak ve hapishanelerde varolan aşırı kalabalığı hafifletmek.[67]

Tıpkı pâyitahttaki Hapishane-i Umumî'de olduğu gibi, büyük yoğunluğun yaşandığı taşradaki kürek merkezlerinde zaman zaman çıkartılan mahallî aflarda da benzeri saiklerle hareket edildiğini söylemek mümkündür. Meselâ, 23 Safer 1290/ 22 Nisan 1873 tarihli irade-i seniyye ile Kıbrıs için çıkarılan kısmî af bunu açıkca gözler önüne sermektedir. Kıbrıs Mutasarrıflığı'nın talebi ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Temyiz Mahkemesi ve Ceza Muhakemâtı Dairesi ile Şûrâ-yı Devlet'te görüşülerek kabul gören af tasarısına göre, mahkum sayısı 400'e yaklaşan taşradaki kürek merkezlerinden Kıbrıs hapishanesinde tutulan mahkumlardan ceza sürelerinin üçte ikisini geçmiş ve '*ıslâh-ı nefs edenler*' ile '*vücûdca şâyân-ı afv*' olanlar tahliye edilecekti. Doksanüç kişiyi içine alan affa gerekçe olarak, kalabalık mahbus nüfusundan birçoğunun '*vehâmet-i havadan ve habshânelerin teneffüs olunmaz bir hâlde bulunmasından*' dolayı hastalıklara yakalanmış olması gösterilmekteydi.[68]

Aflardan nasibini alan sadece âdi suç mahkumlarından ibaret değildi. Hazine'ye olan borçlarını ödeyemedikleri için hapishaneye konulmuş bir kısım "aceze" de, her sene Ramazan ayında '*sadaka-i ser-şevket-i hazret-i tâcdârî*' kabilinden Hazine'ye konan 15,000 kuruşluk "atıyye-i seniyye"ye karşılık borçları ödenmiş sayılarak serbest bırakılıyordu.[69] Bu mutad Ramazan affı dışında, Sultan Abdülaziz'in doğum

---

[67] Bkz. *İ.DH*, nr. 62305 (7 Zilhicce 1294). Dört sene sonra da bir af çıkarıldığını ve bu kez "sülüsân-ı müddetlerini"ni tamamlamalarına 3 ilâ 20 ay arasında süresi kalmış olan 70 mahkumun affedildiğini görüyoruz, bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1066, s. 274.

[68] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 27/1254.

[69] Bkz. *İ.DH*, nr. 48184 (13 Şaban 1291/ 25 Eylül 1874). Bâbıâli hapishanesinde mahbus bulunan '*ba'zı 'acezenin*' salıverilmesi için yaklaşmakta olan '*Ramazan-ı şerîfe hürmeten*' 15,000 kuruş atıyye-i seniyyenin ihsan buyurulmasına dair bkz. *İ.DH*, nr. 46927 (6 Şaban 1290/ 29 Eylül 1873). Ramazan ayında Bâbıâli tomruğunda bulunan borç mahbuslarına atıyye verilmesi âdetini, yüzyılın ortalarına kadar geri götürmek mümkündür. Ramazan ayında '*evvelce muhtâcîne itâ olunmakda olan*' atıyyeden bu kez Bâbıâli tomruğundaki borç mahbuslarına da 10,000 kuruş ayrılmasına dair Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen 17 Şaban 1273/ 12 Nisan 1857 tarihli yazı için bkz. *A.MKT.MHM*, 109/79. Borçlarının bir kısmı sultan tarafından veri-

günü[70] ve tahta çıkışının son kez kutlandığı 1875 yılı 25 Haziranına tesadüf eden "cülûs- hümâyûn"u şerefine tahliye edilenler arasında borçlu mahbuslar da yerlerini aldı.[71]

Büyük umutlarla açılan ilk Osmanlı Hapishane-i Umumî'sinin kısa zamanda içine düştüğü bu hal, yapılmaya çalışılan reformun dayandığı temellerin ne derece "sağlam" olduğunu açıkca ortaya koymaktadır. XIX. yüzyılda "hapishane reformu"na teşebbüs eden birçok devlet gibi Osmanlı hükûmeti de, törenle açtığı yeni hapishanesi ile "medeniyet"in bir parçası olduğunu sergilemek ve bu şekilde meşruiyetine yöneltilmiş tehditkâr söylemi savuşturmak çabasındaydı. Tıpkı XIX. yüzyılda siyasî hükümranlığını korumayı başarabilmiş Avrupa dışı nadir birkaç imparatorluktan biri olan Brezilya İmparatorluğu[72] ve Çarlık

---

len atıyye ve geri kalanı da alacaklıları ile sağlanan sulh yoluyla silinerek tahliye edilen Bâbıâli mahbesinde borç mahbuslarının bir listesi için bkz. *İ.DH*, nr. 37119. Padişah tarafından verilen 50,000 kuruşluk atiyye-i seniyye ile Bâbıâli tomruğu, Bâb-ı Zabtiyye Hapishanesi ve Üsküdar Tevkifhanesi'nde mahbus bulunan 52 kişinin borçlarının büyük kısmının ödendiği ve kalan meblağların da alacaklılar ile sulh yoluna gidilerek söz konusu kişilerin tahliye edildiğine dair bkz. *İ.MVL*, nr. 21494 (15 Receb 1279/ 6 Ocak 1863).

70 Az mikdarda borcu olup Bâbıâlî ve Zabtiye'de mahbus bulunanlar ile bazı fukara ve muhtaçlara verilmek üzre eskiden olduğu gibi ihsan buyurulmuş 100,000 kuruştan 100,222 kuruş Bâbıâlî'de mevkuf olan kişilerin 51,500 ve 58,806 kuruşluk borçları ile Bâb-ı Zabtiyye'de mahbus bulunan kişilerin 22,000 kuruş borcuna tahsis olunmuştu. Bunların yanısıra, nakdî cezalarını ödeyemediğinden dolayı tevkif edilmiş kişilere 9156.5 kuruş, Haseki Tevkifhanesi'nde tutulan kadınlardan âciz durumda olanlara ise 3000 kuruş atıyye-i seniyye tahsis kılınmıştı, bkz. *İ.DH*, nr. 37119 (12 Şevvâl 1281/ 10 Mart 1865).

71 Bkz. İ.MM, nr. 2304. Padişah tarafından, borcundan dolayı hapsedilmiş olanların borçlarına karşılık o seneye kadar Hazine'ye konulan bedel 15,000 kuruş olarak belirtilmiş ve cülûs gününe kadar bu paranın ödenmesi halinde söz konusu âciz mahbuslardan bir kısmının serbest bırakılması Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye tarafından uygun görülmüştü. Az mikdarda borcundan dolayı Bâbıâli hapishanesinde bulunan bazı mahbuslar:n. *'sa'adet ve selâmet-i devlet ve milletin mebde'-i feyz-i ihtivâsı olan'* cülûs günü yıldönümü münasebetiyle Hazîne-i celîleden 15,000 kuruş ihsan edildiğine dair bkz. *İ.DH*, nr. 46519 (18 Rebiyü'l-âhır 1290/ 15 Haziran 1873).

72 Brezilya devlet ricali de tıpkı Bâbıâli bürokrasisi gibi, inşası 16 sene süren ve 1850'de başkent Rio de Janerio'da açılan ülkenin ve Latin Amerika'nın ilk modern hapishanesi olan *Casa de Correçao* (Islahhane)'yu başkentteki yabancıların huzurunda törenle açmıştı. Lâkin, köleleliğin henüz kalkmadığı ve efendilerinin kölele-

Rusyası[73] gibi. Mamafih, Püriten Anglo-Sakson modernliğinin icatlarından biri olan modern hapishanenin (*penitentiary*) "dışı" ve "içi" arasında görülen bu farklılık, sadece Avrupa kıtasının dışında ya da marjininde kalmış devletlere has bir "gerilik/geleneksellik" tezahürü değildi. Mahbusların tecridi ve sürekli nezaret altında tutulmasına dayalı hapishane rejimi ve binalarının doğduğu A.B.D. ve İngiltere'de XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine girilirken karşılaşılan hapishane manzaraları da, bir asır önceki reformist/hümanist iyimserlikten oldukça uzaktı. Lâkin bu ikincisindeki mesele, Osmanlı ya da Rusya'da olduğu gibi maddî imkânsızlıklardan dolayı yeterli oranda hücre tipi hapishane yapılamaması değil, mevcut binaların içindeki hayatın mahkumları ıslah etme idealinden uzak oluşuydu.[74]

---

rini cezalandırma yetkisine sahip olduğu İmparatorluk Brezilyasında, hapishanenin "modern" binası içindeki mahkum esirlerin kırbaç, zincir ve benzeri aletlerle "ıslah"ına devam edilmekteydi (Ricardo Salvatore ve Carlos Aguirre, "The Birth of the Penitentiary in Latin America: Toward an Interpretive Social History of Prisons", 24).

[73] İnşaatına 1874'de başlanıp ancak 1889'da tamamlanan St. Petersburg Tevkifhanesi 1881 yılında büyük bir merasimle açılmıştı (*Maison d'Arrêt de la ville de St. Petersburg en 1881-1889*, St. Petersburg, 15). Belçika'daki benzerlerine esas alınarak yapılan 317 hücreli ve 600 kadın-erkek tutuklu barındırma kapasiteli bu müessese, Rusya ceza infaz sistemindeki reformun başlıca sembolü olarak takdim edilmekteydi. Kendisi de burada üç ay tutuklu kalmış anarşist Rus fikir adamı ve aktivisti Kropotkin'in ifadesiyle St. Petersburg Tevkifhanesi, "yabancılar için bir sergi/gösteri"den başka bir şey değildi. Ülkeye hâkim manzara yine bildik eski, karanlık, rutubetli, pis nezarethanelerden ibaretti. Bazı yeni hapishaneler yapılmasına ve mevcutlardan bazılarının tamir edilmesine rağmen; sistem ve mahkumlara karşı davranış öncesiyle aynıydı (Peter Kropotkin, *In Russian and French Prisons*, 22-23 ve 59-60).

[74] İç Savaş sonrası artan kentlileşme ile beraber suç yüzdelerindeki artış ve polis ile ceza infaz sisteminin yeteri derecede caydırıcı olmadığı yönündeki kamuoyu baskısı üzerine harekete geçen New York Hapishaneler Birliği, iki saygın üyesi olan E. C. Wines ve T. Dwight'a, New York'dan başlamak üzere A.B.D. ve Kanada'daki devlet hapishaneleri, ıslahhaneler ve mahallî hapishanelerde bir inceleme yaptırmıştı. İkili, 1867 yılında hazırladıkları raporlarında, mevcut hale dair menfî bir manzara çizmiş, bununla beraber New York ceza infaz sistemini diğer eyaletler için yeniden bir model haline getirmek için tavsiyelerde bulunmuştu. Bunlar arasında, cezalar arasındaki eşitsizliğin azaltılması, mahkumları kâr amaçlı çalıştırmaya daha az başvurulması, endüstriyel, akademik ve dinî eğitime daha fazla ehemmiyet verilmesi ve tahliye sonrası nezaret yer alıyordu. İkili ayrıca, sâbıkalılar ile ilk defa suç işlemiş mahkumları ayırabilmek için yeni bir ceza infaz müessesesinin, bir "yetişkin ıslah-

Hapishane ve tevkifhanelerde yeni bir rejimi öngören 1880 tarihli nizamname lâyihasının hazırlandığı sene başkentteki Umumî Hapishane'de yapılan bir yoklama, dört duvar içinde muhafaza ve ıslah edilmeye çalışılan suçlu profili hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Yürürlüğe konulması düşünülen yeni hapishane rejimine hapishane nüfusunu azaltmak suretiyle zemin hazırlamak için başvurulacak af için Zabtiye Müşirliği tarafından Saray'a sunulan yoklama defterine göre, Umumî Hapishane'de 1879 yılı Kasım ayı itibarıyla 562 mahbus mevcuttu.[75] Bunların %70'lik büyük bir çoğunluğu, yani 388'i, "*mücrim*" olarak anılan ve Umumî Hapishane'nin "*mücrimîn daire*"sinde tutulan ağır ceza mahkumlarıydı.

Hapishanenin açıldığı sıralarda azınlık olan ve taşradaki kürek merkezlerine gönderilerek hapishaneden uzak tutulmaya çalışılan bu grup, aradan geçen on senede çoğunluğu ele geçirmiş gözükmektedir. Yarıdan fazlası (205 kişi) katil suçundan hüküm giymiş bu grup içinde; hırsızlık/sirkat ve gasp (70), kalpazanlık ve sahtecilik (23), ırza tecavüz (22), eşkıyalık ve yol kesme (18) ile yaralama ve darp (6) mahkumları da yer alıyordu. 12'si katilden, 2'si ise eşkıyalıktan ceza almış toplam 14 idam mahkumu ve eşkıyalıktan dolayı ceza almış 3 müebbed hapis hükümlüsü müstesna, söz konusu mücrimlerin tamamı, ceza kanunu-

---

hanesi"nin açılmasını da önermişlerdi. New York valisinin bu teklife sıcak bakması neticesinde, 1869 yılında yeni eyalet hapishanesi veya endüstriyel ıslahhane için düğmeye basıldı. İçinde 500 hücre barındıracak bu yeni cezaevi için 500,000 dolar kaynak aktarıldı. Kurulacak bu müesseseseyle hem bütün Dünya'nın ilgisinin New York'a çekilmesi hem de Amerikan ceza infaz teşkilatının yeniden şekillendirilmesi umuluyordu (Alexander W. Pisciotta, *Benevolent Repression: Social Control and the American Reformatory-Prison Movement*, New York ve Londra 1994, 11).

75 BOA, *Yıldız Perakende-Zabtiye* (=*Y.PRK.ZB*), 1/30. 1880 Eylülünde gerçekleştirilen bu af kapsamında Hapishane-i Umumî'de bulunan mahkumlardan ceza sürelerinin *sülüsânını*, yani üçte ikisini tamamlamış olan ve hafif suçlu olup da cezalarının bitmesine az süre kalmış 146 kişi tahliye edilmiş; hapishaneden salınırken ellerine birer mecidiye verilen mahkumlar üç kez "Padişahım Çok Yaşa" diye bağırtıldıktan sonra serbest bırakılmışlardı, bkz. *Y.EE*, 147/93 (gurre-i Şevvâl 1297); BEO *Ayniyat Defterleri*, nr. 655, s. 111. Buna yakın tarihlerde, Temmuz 1880'de yapılan bir başka sayıma göre Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'nde de 364 tutuklu bulunuyordu. Bu kişilerin isimleriyle itham edildikleri suçlar için bkz. *Y.PRK.ZB*, 1/35.

nun kendileriyle ilgili maddesi gereği 3 ilâ 15 sene hapis cezası almış kişilerdi. Bunlardan 112'sinin muhakemesi henüz tamamlanmamış, ancak cinayet (ağır suç) mahkemesi olarak adlandırılan ağır ceza mahkemeleri tarafından haklarında verilen ilk karar gereği hapishanenin bu kısmında tutulmaları uygun görülmüştü. 8 ilâ 15 sene arası hüküm giymiş mahkumların ekserisinin cezalarında, câri infaz mevzuatı uyarınca, üçte birlik bir kesinti yapılmış ve sadece kalan süreyi içerde geçirmeleri öngörülmüştü.

Katil hükümlüsü 4 kadın dışında hepsi erkek olan ağır ceza mahkumları dinî, etnik ve bölgesel kimlikleri açısından oldukça heterojen bir kalabalıktı. Hazırlanan defterde yer verilen isim ve lakaplarından anlaşılabildiği kadarıyla, ağır ceza mahkumu 388 kişinin 202'si müslüman Osmanlı teb'ası, 162'si gayrimüslim Osmanlı teb'ası, geri kalan 22 mahkum ise Yunanlı (9), İtalyalı (6), İranlı (5), Bulgar (1) ve Lehli (1) olarak kayda geçmiş yabancılardı.

Müslüman Osmanlılar içinde nadiren etnik köken belirtildiğinden bu konuda bir tesbit yapmak oldukça zordur. Gayrimüslimler içinde ise sadece 2 Yahudi'nin bulunduğu ve geri kalanların sıklık sırasıyla Rum, Ermeni ve Bulgar kökenli oldukları söylenebilir. Kökenlerine bakıldığında ise karşımıza ilginç bir tablo çıkmaktadır. Bugunkü Türkiye sınırları gözetilerek Anadolu, Rumeli ve Arab yarımadası şeklinde bir taksimat yapıldığında, 157 mahkumun Anadolu, 149 mahkumun Rumeli, 41 mahkumun İstanbul, 5 mahkumun Kıbrıs, Sisam ve Girit gibi adalar ve sadece 5 mahkumun Suriye, Nablus ve Kudüs gibi Arab vilayetleri menşeili olduğu gözükmektedir. Rumelili suçluların dağılımında 109'a 40 Gayrimüslimler 149 mahbus içinde 109 kişi ile ağır basarken, bugunkü Türkiye topraklarını içine alacak şeklinde sınırlanan Anadolu topraklarında 157 mahbusun 117'sinin Müslüman olduğu dikkat çekmektedir. İstanbullu olduğu belirtilen mahkumların sayısında da, Müslümanlar'ın 13'e karşılık 28 kişiyle fazlalılığı gözükmektedir.

Mahkumların meslek ve sosyal statüleri hakkında, isimleri önünde belirtilmiş ünvan ve lakaplardan hareketle edinebildiğimiz bilgiler de ilgi çekicidir. Osmanlı hapishanelerinin kuruluşundan beri olduğu gibi, yüzyılın son çeyreğinde de pâyitahttaki Umumî Hapishane'de tu-

tulan mahbusların ekseriyetle toplumun alt ve alt orta sınıflarından geldiği ve köylüler ile küçük esnaf zümresinin hapishane nüfusu içinde ağırlıklı bir yere sahip olduğu gözükmektedir. Çoban, rençber, celeb, hammal, çuvalcı, eskici, tımarcı, duvarcı, sandalcı, gemici, arabacı, kahveci, gazinocu, şekerci, ekmekçi, kebapçı, aşçı, yumurtacı, terlikçi, kunduracı, fesçi, basmacı, terzi, berber, marangoz, saraç, bahçıvan, bekçi, korucu ve işçiler bu meyanda zikredilebilir. Bunların yanında kâtip, zabtiye müstantıkı, imam, medrese talebesi, arzuhalci, sahaf, kalemtraşçı ve düşük rütbeli zabtiye askerleri gibi eli kalem tutan ya da bir ara devlet hizmetinde bulunmuş mahkumlar bulunuyorsa da, sayıları son derece azdır.

Önceki devrin tersine hapishanede azınlığa düşmüş ve Umumî Hapishane'nin "*mahkûmîn dairesi*"nde tutulduğu belirtilen hafif suçlardan 2 ay ilâ 3 sene arasında kısa hapis cezalarına çarptırılmış mahbusların 1879 yılı Kasım ayındaki toplam sayısı 174'dür. Bu grupta, ağır ceza mahkumlarında dikkat çekici bir orana sahip can ve ırza karşı suçların değil, mala yönelik fiilerin ağır bastığı gözükmektedir. Bunlar arasında ilk sırada hırsızlık (109) yer almakta, onu ahz (8), dolandırıcılık ve sahtekârlık (9), yaralama ve darp (9), *ehl-i fesad* olarak anılan siyasî ya da şahsî maksatlı çete kurma (5), hakaret (4), suistimal (4), silah gösterme (3), tasallut ve sarkıntılık (2), asker elbisesi giymek (2), çocuğunu satmak, nakdî cezayı ödememek ve yataklık gibi küçük suçlar izlemektedir. Daha ziyade ağır cezanın alanına giren katil (4) ve ırza tecavüzden (6) hüküm giymiş ve fakat hafifletici sebeplerden dolayı kısa süreli hapis cezasına çarptırılmış 10 mahkum da bu grup içinde küçük bir azınlık olarak yerini almıştır.

Bütün mahkumların etnik/dinî kimliği ve kökeni belirtilmemekle beraber, hafif cezalılar arasında Müslümanlar ile Gayrimüslimler'in hemen hemen denk olduğu ve Osmanlı teb'ası olan 150 kişi arasında 100 Müslüman ve 49 Gayrimüslim bulunduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler içinde ise Rumlar'ın bu kez daha fazla bir oranla ilk sırayı aldığı ve onları Ermeniler'in izlediği görülmektedir. Osmanlı Gayrimüslim nüfusu içinde küçük bir yeri olan Yahudiler buna uygun bir şekilde sadece 4 mahbus ile temsil edilmektedir.

Kökenleri belirtilen mahkumlar arasında ilk sırayı, ağır ceza mahkumlarında olduğu gibi, yine Anadolular almakta (19), bunu Rumeli kökenliler (16) ve İstanbullular (12) izlemektedir. Kıbrıs, Sisam ve Girit gibi adalı mahkumların toplamı ise 5 kişidir. Her üçünde de Müslümanlar'ın sayısı Gayrimüslimler'den fazladır. Osmanlı teb'ası olmayan 24 mahbus arasında ise birincilik 15 kişi ile Yunanlılar'a aittir. Onları 5 İranlı, 2 Avusturyalı, 1 Fransız ve 1 Müslüman Hindistanlı izlemektedir. Osmanlı Devleti ile Batılı büyük devletler arasında geçerli olan kapütülasyon anlaşmaları gereği, bu devletlerin teb'ası olan kişiler kendi konsoloslukları tarafından muhakeme edilip konsoloshanelerde bulunan mahbeslere konulduğundan, ecnebiler içinde en büyük payı İstanbul'da ikâmet eden Yunanlı ve İranlılar'ın alması tabiîdir. Kısa süreli hapis cezası mahkumları içindeki kadın nüfusu sadece 6'dır ve bunlardan 5'i Müslüman, 1'i Gayrimüslim'dir.

Umumî hapishanenin *mahkûmîn dairesi*nin sosyal profili büyük ölçüde ağır ceza kısmı ile örtüşmektedir. Mahkumların büyük bir bölümü taşradan gelip şehir fakirleri ya da şehrin aşağı sınıfını oluşturan işssizler ile beygirci, sandalcı, kayıkçı, gemici, arabacı, saka, hammal, hizmetkâr, duvarcı, terzi ve terzi çırağı, kunduracı ve kunduracı çırağı, kahveci, aşçı, ekmekçi, kasap, manav, meyhaneci, berber, bıçakçı, döşemeci, koltukçu ve koltukçu çırağı, yazmacı, debbağ, bahçıvan, bekçi, ateşçi, tüfekçi, cambaz ve tesbihçi olarak anılan hizmetli ve küçük esnaf zümresiydi. Bunların dışında dikkat çekenler ise bir mahbusun firarına yardım etmiş bir gardiyan, mektepli olarak anılan bir talebe, bir zabtiye ve Bahriye'den çıkma bir neferdi.[76]

Ağır ve hafif cezalara çarptırılmış iki grup birlikte değerlendirildiğinde, pâyitahttaki Umumî Hapishane'nin 588 kişilik toplam nüfusu

---

[76] Fransa'da da, 1843-1892 arasında hapishaneye girmiş erkek ve kadın mahkumların büyük bir çoğunluğunu yarı ustalık gerektiren işlerde çalışanlar ya da vasıfsız ameleler ile işsizler/serseriler oluşturmaktaydı. İkinci grubun hapishane nüfusu içindeki nisbeti yüzyılın ikinci yarısında düşmüştü. Erkek mahkumlar umumiyetle, atölye ve fabrika işçileri, gündelikçi işçiler, ziraî işçiler ile inşaat ameleleri idi. Kadın mahkumlar arasında ise dikişçiler, hizmetçiler ile gündelikçiler ağırlığı oluşturuyordu (Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment*, 58).

içinde yaklaşık %55'lik bir nisbetle Müslümanlar az farkla çoğunluğu oluşturuyordu. Hapishane nüfüsu içinde %7'lik küçük bir nisbete sahip yabancıların ise büyük bir kısmı Gayrimüslim'di. Kökeni belirtilmiş mahbuslar arasında, Edirne'den başlamak üzere Anadolu kökenliler az bir farkla ekseriyeti oluşturmaktaydı. Diğer önemli grup ise Rumeli kökenlilerdi. Doğma büyüme İstanbullu oldukları ya da İstanbul'da daimî bir iş ve ikametgâhı bulunduğu intibaı veren mahkumlar bu iki gruba nisbetle oldukça düşük, %8 civarlarında idi. Suriye ve güneyinde yer alan Arab ağırlıklı eyaletlerden gelmiş mahkumlar ise %1 bile tutmayacak derecede düşük bir orana sahipti. Hapishane-i Umumî'nin bütününde mahkumların %44'ü cana ve ırza karşı suçlardan, %38'i ise mala karşı suçlardan hüküm giymiş kişilerdi. Daha ziyade Rumeli kökenli olan eşkıyalık ya da yol kesme mahkumları ise %8 gibi nisbeten düşük bir temsile sahipti.

Her ne kadar hapishane nüfusu içinde şiddete dayalı suçlardan hüküm giyenler çoğunlukta ise de, bunların çoğunun şehre kırdan göç etmiş ve burada kaba güç ya da az bir el becerisi gerektiren düşük ücretli işlerde istihdam edilmiş kişilerden oluşması, modern anlamda sınıflı topluma geçişin bir işareti olarak okunmaya açıktır. Henüz bir sınaî proleter sınıfından bahsedilmesi pek mümkün değilse de, önceki dönemlerde mürûr tezkeresi uygulaması ya da şehirden bir şekilde dışarı çıkartma ile kontrol altına alınmaya çalışılan kırdan şehre göçenlerin, zorunlu yurttaş askerliğine dayalı yeni ordu teşkilatının toprağa bağlı çiftçilikten çıkışı meşrulaştırması sebebiyle geriye dönüşsüz şekilde İstanbul ve diğer büyük şehirlerin nüfusuna eklemlendiği de söylenebilir.[77]

---

[77] XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'a doğru hareketlenen emek akışını liman işçiliği örneğinde ele alınan D. Quatert; Erzurum, Van ve Muş gibi Anadolu şehirlerinde yaşayan 20-40 yaş arası yoksul köylülerin kış aylarında başkente geldiğini ve bazılarının bir mikdar para kazandıktan sonra ziraî üretimin tekrar hareketlendiği bahar mevsiminde memleketlerine geri dönerken, bir kısmının 2-3 sene burada kaldıklarına işaret etmektedir. Hammallık ve nakliyat gibi işlerde de çalışan bu göçmen işçiler önceleri daha ziyade Ermeniler'den oluşurken, Doğu Anadolu'da 1895-96 yıllarında yaşanan siyasî gerginlikle beraber Kürtler de bu gruba dahil olmuştur (*Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara 1987, 87-88).

Bundan birkaç sene sonra mahbuslar arasında çıkan bir kavga sonrasında yapılan sayıma ait kayıtlardan, model hapishanedeki tutuklu ve hükümlü nüfusunun artış gösterdiğini ve adî suçluların yanısıra "siyasî suçlular" olarak adlandırılabilecek Bulgar komitacıların da kapatılanlar arasına katıldığını görüyoruz. Hapishane müdürlüğünden Dersaadet Asâkir-i Nizamiyye Kumandanlığı'na gönderilen yazıya bakılırsa, Hapishane-i Umumî'nin *mücrimîn dâiresi*nde 117 kişi mevcuttu. Tutukluları barındıran bu kısımdaki mahbuslardan 9'u idam, 1'i müebbed, 79'u 15 sene, 10'u 10 sene, 18'i 10 seneden aşağı hapis cezası talebiyle muhakeme edilmekteydi. Hükmü tasdiklenmiş olan ise sadece 2 kişi vardı. Haklarında hüküm verilmiş kişilerin konulduğu *mahkûmîn dâiresi*nde ise mevcut 369'du. Lâkin bunlarının hiçbirinin hükmü tasdiklenmiş değildi. Hükümlülerden 11'i idam, 1'i müebbed, 49'u 15 sene hapis, 6'sı 10 sene hapis, 3'ü 10 sene kalebendlik ve 299'u 10 seneden aşağı hapis cezası almış kişilerdi. Selanik'ten gönderilen ve *'komite efrâdı'* olarak tasvir edilen siyasî suçluların toplamı ise 290'dı. Bunlardan 261'i mücrimler tarafında, 29'u ise mahkumlar tarafındaydı. Aynı tarihte, Hapishane-i Umumî yakınındaki Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'nde ise toplam 816 mahbus mevcuttu.

Bizzat Yıldız Sarayı Mabeyn Başkâtipliği, yani Sultan II. Abdülhamid tarafından istenmesi üzerine hazırlandığı belirtilen 1886 tarihli bir istatistik sayesinde, pâyitahttaki hapis ve tevkif mekânlarının tamamında bir sene boyunca kaç kişinin tutulduğunu ve bunların yaşlarını öğrenmemiz de mümkün olmaktadır.[78] İstanbul'daki Hapishane-i Umumî ile şehirdeki üç büyük tevkifhaneye, yani Bâb-ı Zabtiyye, Beyoğlu ve Üsküdar tevkifhanelerine malî takvime göre 10 Ağustos 1301-10 Ağustos 1302 arası bir yıllık sürede giren ve önceden mevcut olan tutuklu ve hükümlülerin yaşlarına göre gruplandırılarak döküldüğü liste, daha ziyade II. Meşrutiyet devrinde sıklaştığını görülen hapishane istatistiklerinin bir öncüsü sayılabilir.

---

[78] Bkz. BOA, *Yıldız- Hususî Maruzat* (=Y.A.-HUS), 194-2/119 (22 Zilhicce 1303/ 21 Eylül 1886).

Hapishane-i Umumî Müdüriyeti tarafından hazırlanan döküme göre adı geçen kapatma mekânlarındaki mahbus tablosu şu şekildedir:

Hapishane-i Umumî:

Bir sene içinde haps edilmiş ve tahliye edilen erkek: **993**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	20	207	277	214	110	51	50	18	16	13	8	9

Bir sene içinde haps ve tahliye edilen kadın: **49**

Yaş:	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	55-60
Sayı:	7	5	5	14	2	7	3	5	1

Mevcut mahbus erkek: **452**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	13	74	116	101	61	31	25	14	10	2	2	3

Mevcut mahbus kadın : **16**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:			1	2	2	1	1	1	1	2	2	3

Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi

Bir sene içinde haps edilmiş ve tahliye edilen erkek: **2592**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	62	314	612	546	379	249	163	109	57	39	36	26

Bir sene içinde haps ve tahliye edilen kadın: **437**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	40	75	89	81	54	32	18	10	23	5	7	3

Mevcut tutuklu erkek: **276**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	7	52	60	66	38	24	13	4	5	1	3	3

Mevcut tutuklu kadın: **36**

Yaş:	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	6	6	10	7	3		3					1

Beyoğlu Tevkifhanesi

Bir sene içinde haps edilmiş ve tahliye edilen erkek: **1076**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	40	160	297	225	137	84	71	22	16	16	3	4

Bir sene içinde haps edilmiş ve tahliye edilen kadın: **48**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	1	6	8	5	2	5	13	4	1	3		

Mevcut tutuklu erkek: **98**

Yaş:	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	7	27	21	15	15	10	1	2				

Mevcut tutuklu kadın: **2**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	1	1										

Üsküdar Tevkifhanesi

Bir sene içinde haps edilmiş ve tahliye edilen erkek: **198**

Yaş:	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	10	24	54	35	25	13	14	6	1	4	2	

Bir sene içinde haps edilmiş ve tahliye edilen kadın: **6**

Yaş :	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:	1	1	1		2			1				

Mevcut tutuklu erkek: **4**

Yaş:	12-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-
Sayı:			2	1	1							

Hapishane ve tevkifhanelerdeki toplam mahbus (10 Ağustos 1302 itibariyle) : **877**

Hapishane ve tevkifhanelere bir sene içnde girip çıkan kişi : **5399**

İstanbul'daki Umumî Hapishane'yi 1881 Ağustosunda bizzat teftiş eden Sadrazam Said Paşa'nın padişaha arz ettiği raporu, nizamname lâyihasında çizilen ideal hapishane bürokrasisinin fiiliyatta ne şekilde işlediğine dair son derece ilgi çekici tesbitleri içermektedir. Gördüklerinden şaşkına döndüğü ve bir hayli hiddetlendiği yazdığı satırlardan açıkça anlaşılabilen Said Paşa'nın ilk dikkat çektiği husus, cinayet ve cünha erbabının, yani ağır ceza mahkumları ile orta ve hafif dereceli suçlardan hüküm giymiş olanların arasında herhangi bir derecelendirmenin yapılmamış olması ve cünhanın üst sınırındakiler ile cinayet erbabının, hafif cünha mahkumları ile ağır cünha mahkumlarının birarada tutulmasıdır.

Bunlar arasında hasta olanlar ile ceza sürelerinin bitmesine az kalmış olanların padişahça affedilmesi yönündeki kararı uygulamak için mahkumlara ait bilgilerin kaydedildiği defterleri görmek isteyen Said Paşa, vakti zamanında Adliye Nezareti'nde görev yaparken hazırlatıp ilgili yerlere gönderttiği tarzda defterlerin lâyıkıyla tutulmadığına şahit olmuştur. Bunun üzerine, hapishane kaleminde bu defterleri tutmakla görevli kişiyi çağırtıp, söz konusu düzensizliğin sebebini soran Sadrazam'a bu kişinin verdiği cevap, kendisinin meslekten bir kâtip değil, ırza tecavüz suçundan üç sene hapis cezası almış bir Mekteb-i Tıbbiyye talebesi olduğu ve bu işi adam yokluğunda kendisinin yürüttüğü şeklinde olur. Bu duruma hiddetlenen Sadrazam'ı yatıştırmak için hapishane müdürü tarafından karşısına çıkarılan ikinci kâtip de bundan farksızdır. Bu kişinin halinden şübhelenen Sadrazam'ın yaptırdığı araştırma neticesinde, teftiş günü hapishane kâtiplerinin görev yerlerinde olmadığı ve müdürün onların boşluğunu okuma yazması olan mahbuslarla doldurmaya çalıştığı ortaya çıkar.

Açıkta duran hapishane defterlerine mahbuslar hakkındaki bilgiler kendi kaderdaşları tarafından işlenmekte, hapishane ve mahbusların hali, Said Paşa'nın ifadesiyle, '*her türlü intizâmdan*' uzak ve '*te'essüf edilecek*' bir halde bulunmaktadır. Bu manzara karşısında öfkelenen Sadrazam'ın saraya sunduğu ilk teklif; mevcut müdür, memur ve kâtiplerin acilen azledilerek yerlerine yenilerinin atanmasıdır. Ayrıca, taşrada valiler ve savcıların, İstanbul'da ise Zabtiye Nezareti, Şehremaneti, adliye müfettişleri ile savcıların ayda bir kere hapishaneleri teftiş ederek gereken tedbirlerin alınması hususunda gayret göstermeleri de, Sadrazam'ın muhataplarına bildirilmesini talep ettiği teklifleri arasındadır.[79]

Tam da bu sıralar, '*zâten ahlâk ve etvârı istiklâle mâ'il olması*', yani kendi başına buyrukluğu gündeme getirilmiş ve hapishane harcamalarına bakacak hususî bir komisyonun görevlendirilmesi ile yetkileri azaltılmış olan Umumî Hapishane müdürü Alaybeyi Ali Bey, Sadrazam Said Paşa'nın teftişinden bir ay sonra, tıpkı selefi Alaybeyi Kâzım

[79] Bkz. Y.A.-*RES.*, 12/35 (11 Ramazan 1298/ 7 Ağustos 1881).

gibi, azledilmiş ve yerine jandarma alayı kumandan muavini Mustafa Bey'in atanması gündeme gelmiştir. Dahiliye Nezareti'nin de fikrini alarak bu değişikliği padişahın tasdikine sunan Sadrazam'a göre, kendi başına iş yapma arzusu sönmeyen Ali Bey, "itaatsizlik" doğuracak şekilde mahbuslar arasında ayrılıklar yaratıp kendi iktidarını kuvvetlendirme yolunu tutmuş ve hem hapishane idaresinin devamına hem de "sadâkat"a muhalif hareket etmişti. Bu yüzden, '*zâten habshâne inzibâtı jandarma idâresine mensub olduğundan*', hapishane müdürlüğünün ilâve bir memuriyet olarak Tabur Ağası Mustafa Bey'e verilmesi yerinde olacaktı.[80]

Sadrazam'ın bu teklifi her nedense sarayda kabul görmedi ve hareket alanı daraltılarak da olsa, Alaybeyi Ali Bey bir süre daha koltuğunda bırakıldı. İki sene sonra, Umumî Hapishane'de suçlular arasında çıkan bir kavgayla başlayan ve ancak Dersaadet jandarma alayı ile Bâbıâli karakolundaki nizamiye askerlerinin birlikte müdahelesiyle bastırılan kargaşa, Ali Bey hakkındaki şübhelerin yeniden dile getirilmesine sebep oldu. Kavganın niçin çıktığını araştıran merkez polis komiseri, katil tutuklusu Karagöz Mehmed'in hapishanenin *Tersâne* olarak bilinen kürek mahkumları kısmında bir kahve açtığını ve 8'i Bursalı 4'ü Balıkesirli 12 mahbusun buna muhalefet ettiğini gördü. Muhalif grup ifadelerinde, '*Karagöz Mehmed habshâne müdürü Ali Bey'e birkaç lira vererek orada kahve küşâdına ruhsat almış olduğu gibi*' buna benzer işler yapan herkesten de ruhsat karşılığı 5-6 Lira aldığını ve iki üç ayda bir para vermeyenleri alışverişten men ettiği için '*kendileri gibi bîkes ve paraları olmayanların sefâlet çekmekte*' olduklarını söylemişlerdi. İddiaya göre müdür Ali Bey bu mahbusların şikâyet arzuhallerini masasında tutup üst makamlara aksettirmemiş ve onları taşra mahbushanelerine gönderip uzaklaştırmaya çalışmıştı. İsyancı mahkumların ifadelerine göre, hapishane içinde kargaşa yaratmalarına sebep, bu sayede müdürün üstündeki bir yetkilinin Umumî Hapishane'ye gelmesini temin etmekti. Fakat bu hadise de Ali Bey'i yerinden etmeyecekti.

---

[80] *İ.DH*, nr. 66948 (14 Şaban 1298/ 12 Temmuz 1881); BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi* (=*DH.MKT*), 1336/89 (9 Şevvâl 1298/ 4 Eylül 1881).

Nihayet bundan üç sene sonra, tıpkı selefi Alaybeyi Kâzım Bey gibi, Ali Bey de *'sû-i idâre'* gerekçesiyle görevinden uzaklaştırıldı. Hapishane-i Umumî başkâtibi Rüstem Efendi tarafından yapılan ihbar üzerine Ali Bey hakkında Zabtiye Dairesi'nde oluşturulan bir komisyon tarafından başlatılan tahkikat neticesinde ortaya, Umumî Hapishane'nin dört duvarı arasında neler olup bittiğine dair muhayyilemizi genişletecek derecede ayrıntılı bir iddianame çıkmıştı. Başta Rüstem Bey olmak üzere ilgisi görülen kişilerin ifadelerine dayalı iddianameye göre, müdür Ali Bey bazı kâtiller ve kürek mahkumu kişileri ihtiyaçları olan eşya ve malzemeyi almaları için yanlarında bir gardiyanla çarşı pazara gönderiyor; müdürün verdiği hususî izin ile Kadri adlı bir mahkum kadın (*nisâ*) hapishanesinde kolcu olarak çalışan karısı Şerife ile Arasta Sokağı'ndaki bir evde birer ikişer saat geçirip geri dönüyor; yine bazı başka "izinli" mahbuslar da arada bir hapishaneden çıkıp Erenköy'e, Balıklı'ya ve evlerine gidip geliyorlardı. Hatta bir iki mahkumun Galata'daki umumhaneye gittiği dahi söylenmekteydi.

İfadeleri alınan gardiyanlar ile hapishane ikinci kâtibi Muhiddin Efendi, söz konusu bu iddiaları doğrulamış ve mahbusların dışarı çıkmasına bizzat müdür Ali Bey'in izin verdiğini dile getirmişlerdi. Sadaret'e gönderdiği imzalı ihbar mektubunda Ali Bey'i yerden yere vuran başkâtip Rüstem'in iddialarına göre, zabtiye tarafından tutuklananların ilk önce Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'ne, hakkında karar çıkanların Hapishane-i Umumî'deki *mahkûmîn dâiresi*ne ve nihayet cezaları tasdiklenenlerin de yine hapishanedeki *mücrimîn dâiresi*ne konulması gerekirken bu yapılmıyor, Ali Bey cezalandırmak istediği mahbusları ilk ikisine koyduruyordu. Çünkü tevkifhanede ve mahkumîn dairesinde tutulanlar geceleri *'dış avluda gezdirilmeyip her akşam küçük bir meydancıktan ibâret olan mahalle kapandıkları hâlde, mücrimîn dâiresindekiler geceleri de geniş avluya çıkabiliyordu.'* Bu yüzden de Ali Bey'in kimin hangi tarafta geceleyeceğini belirleyen kararları kendisine ciddi bir gelir sağlamaktaydı. Ayağına demir vurulmuş kimi mahbuslar, istenilen parayı verene kadar, *"polis odaları"* denilen *'köpeğin yatmayacağı'* cinsten yerlerde tutuluyordu. Hapishanede yürütülen bakkal dükkânı, kahve ocağı, koğuş odabaşılığı, hamamcılık, kapıcılık, yazıcılık gibi işler de müdür tarafından belirli bir süreliğine ihaleyle satılmaktaydı. Hapisha-

nede, mahkumların el sanatları ile uğraşması maksadıyla açılmış ve Rüstem Efendi'nin *'fabrika'* olarak adlandırdığı atölyeler, müdür Ali Bey'in burada çalışanlardan mal talepleri yüzünden şevkleri kırılan mahbus-işçilerce terkedilmişti. Müdür, hapishanenin içindekilerin yanısıra, dışardan hapishaneye malzeme getirenleri de haraca bağlamış ve yoğurtçu, sebzeci, yemişçi, turşucu esnafı Ali Bey'e *'bâc'* verir hale gelmişti. Başkâtip Rüstem Bey'in hapishane müdürüne yönelttiği en ağır itham ise, bütün bu idarî suistimallerin yanısıra, çocuk mahbusların *'en parlaklarının'* seçilip kalem odasına getirilmesi ve burada onlara Ali Bey tarafından cinsî tacizde bulunulmasıydı.[81]

Adliye ve Zabtiye memurlarından oluşturulan komisyonda ifade veren Ali Bey, artık daha fazla direnemeyerek hakkındaki sû-i idare suçlaması karşısında istifasını verirken; yerine uygun görülen isim ise *'umûr-ı inzibâtiyyenin her vechesine kifâyeti'* olduğu belirtilen İstanbul Polis Meclisi Reisi Hasan Efendi oldu. Müdür muavinliği ise daha önce olduğu gibi Mıgırdıç Efendi'de kaldı ve tecrübe edilmiş "sadâkati"nden dolayı 1000 kuruşluk maaşına müdür maaşından yapılan 200 kuruşluk kesinti ilâve olundu.[82] Resmî yazışmalarda kendi iradesiyle görevinden ayrıldığı intibaı verilen Ali Bey hakkında, her nedense, bir ceza davası açılmadı.

1890'lı ve 1900'lü yılların başında Umumî Hapishane'nin ne halde olduğuna dair duyup gördüklerini, İstanbul kabadayıları hakkında kaleme aldığı kitabında aktaran gazeteci Refi' Cevad Ulunay'ın yazdıkları, hapishanelerde mevcut problemlerin, bir müdürün değiştirilmesi ya da arada bir dostlar alışverişte görsün kabilinden yapılan teftişlerle halledilemeyecek kadar tabiîleştiğini göstermektedir:

---

[81] *ŞD*, 1286/7 (oldukça kalın bir dosya oluşturan tahkikat evrakının arz tarihi 9 Rebiyü'l-evvel 1302/ 27 Aralık 1884'dür).

[82] *İ.DH*, nr. 77071 (10 Rebiyü'l-âhır 1303/ 16 Ocak 1886) ve BOA, *Zabtiye Nezareti Evrakı* (=ZB), 17/19 (19 Rebiyü'l-âhır 1303/ 25 Ocak 1886). Umumî Hapishane müdürünün maaşı 2000 kuruş idi. Müdürün, bu aylığa ilâveten bir de ekmek tayinatı bulunuyordu. Taşra hapishaneleri müdürlerinin aldıkları aylıkla kıyasladığında, bu rakam oldukça yüksek gözükmektedir.

"O tarihte Mehterhâne, memleketteki bütün hapishâneler gibi bir âlemdi. Mevkûf, maznûn, mahkûm olanın günlük hayatındaki değişiklik evinden yâhut dükkânından alınarak muayyen bir müddet için ayrı bir binada bulundurulmasından ibâretti. Bir mahpus dört duvar arasında kalıyor, fakat hiçbir şeyden mahrum olmuyordu. Hele azılı ve paralı olursa mutlaka bir koğuşun başında bulunuyor ve o koğuşta bulunanlar emrine ve hükmüne tâbi oluyorlardı.

Hatırlı bir mahpusun aşçısı, uşağı vardı. Yemek malzemesi dışarıdan aldırılır, tatlısı ile tuzlusu ile ne isterse pişirtebilirdi. Hatta akşamları mükemmel meze ile çakıntı bile yapılırdı.

O zamanki idare sisteminin esası 'sızıltıya meydan vermemek' olduğu için, hapishane müdürleri, gardiyanlar hapishanelerin bu şekilde idaresini pek tabii buluyorlardı. Onlar için bundan başka bir idare tarzı mevcut değildi. Yalnız müdür, 'dostlar alışverişte görsün' kabilinden içeriye bir göz atmayı düşünürse, hemen içeriye haber gönderir. Müdür beyin sözümona teftişi esnasında koğuşlarda kumara fâsıla verilir, kısa bir müddet için esrar kabağı ortadan kaldırılırdı".[83]

Aslında, hem devlet idaresinin umumunda, hem de hassaten hapishane rejiminde, hazırlanan nizamnameler ve yapılan teftişlere rağmen bir türlü Tanzimat bürokratlarının arzu ettiği "nizâm" ve "disiplin"inin sağlanamamasında, maddî yetersizlikler ve fizikî şartlar yanında, Ulunay'ın "sızıltıya meydan vermemek" şeklinde ifade ettiği memuriyet anlayışının payı büyüktü. Tanzimat ile beraber önce orduda ve onu takiben de mülkî idarede bürokratik ve hiyerarşik bir emir-komuta zincirinin ve memurun işini nasıl yapacağına dair objektif kriterler ve kurallar silsilesi olan nizamnamelerin tatbikata sokulması, eski rejimin dolaylı idare tarzında nisbî de olsa hareket serbestisine sahip resmî görevlileri bu tarz pasif bir direnç geliştirmeye itmiş, kendi azilleri ile neticelenebilecek fiilî halleri değiştirmeye çalışmak yerine bunları üstlerine rapor etmemeyi tercih etmişlerdi.

---

[83] Refi' Cevad Ulunay, *Sayılı Fırtınalar*, İstanbul 1973 (Dördüncü basılış), 131-32. Ulunay'ın bu eserine dikkatimi çeken Murat Bardakçı'ya teşekkür borçluyum.

Ancak bunun, sadece Osmanlı bürokratlarına mahsus bir idare-i maslahat usûlü olmadığını da, burada tekrar belirtmek gerekmektedir. XIX. yüzyılın dört tarafı duvarlarla çevrili kapatma kurumları pek çok başka ülkede de, merkeziyetçi disipliner bürokrasilerin umduğunun tersine, mahbuslarla beraber idarecilerin de gözetlendiği ve uzaktan kumanda edildiği birer kontrol âlemine dönüşmemiştir. Bunun yerine, müdürlerin tıpkı kadîm zindancılar gibi dolaylı ve kendi hesaplarına idare tarzını sürdürdüğü yarı müstakil müesseseler ortaya çıkmıştır.

Hapishane idarecileri, mahbusların aralarındaki çatışmalara ve hapishanede kurulan fiilî düzene merkezî hükûmet adına müdahil olmayıp aksine onları isyana teşvik ederken; kendi maddî faydaları ya da iktidarları söz konusu olduğunda ellerine verilen talimat ve yönetmeliklerden çok daha ağır cezalara başvuruyor ve bildikleri tarzda mahkumları "tedib" ediyorlardı. İlk ıslah amaçlı hapishanelerin kurulduğu A.B.D.'de[84], Osmanlı Devleti ile eşzamanlı olarak hapishane reformuna kalkışan Çarlık Rusyası'nda[85] ve Abdülhamid rejimi ile aynı tarihlerde "nizam ve terakkî" sloganı ile otoriter bir modernleşme politikası güden General Porfirio Diaz Meksikasında[86] karşımıza çıkan hapishane manzaraları çoğunlukla bu yöndedir. Dolayısıyla hapishane idarelerinin hapishane içi hayatta "düzen"i sağlamak ve merkezî hükümetçe kendilerine verilen mahkumları terapi/ıslah ederek normalize etmek görevlerini yerine getirememelerini, sadece "modernleşen/gelişmekte olan" ülkelere mahsus bir olgu kabul edip, bunu maddî imkânsızlıklardan kaynaklanan fizikî yetersizlikler ya da izdihama varan kalabalık mahbus nüfuslarıyla açıklamak pek de yerinde bir tesbit olarak gözükmemektedir.

Başlarındaki idarenin gözetimi altında olduklarını düşündükleri anlarda ve yerlerde, kendilerinden resmen beklendiği şekilde hareket etmeyi bilen madunların, ister kapatılmış mahbus, ister sokaktaki yurt-

---

[84] Alexander W. Pisciotta, *Benevolent Repression: Social Control and the American Reformatory-Prison Movement*, 4-5.

[85] Peter Kropotkin, *In Russian and French Prisons*, xxv.

[86] Robert Buffington, "Revolutionary Reform: Capitalist Development, Prison Reform, and Executive Power in Mexico", 182.

taş, isterse devlet hizmetindeki memur olsunlar, modern iktidarın toplum üzerinde kurmayı hedeflediği "gözetleme" rejiminin boşluklarında alışageldikleri gibi iş görmeye ve yaşamaya devam etmeleri, "terketmeden kaçma"ya dayalı pasif bir direniştir.[87]

Ulunay, Osmanlı mahbuslarının hapishanenin fizikî şartlarındaki bu "hürriyet alanı"nı nasıl ustaca kullandıkları, kağıt üstünde kalan bürokratik disiplin rejimlerinin aksine nasıl "kendi kendilerini yönettikleri", mahbuslar arasında da tıpkı dört duvar dışındaki hayatta olduğu gibi paraya ve güce dayalı bir hiyerarşinin oluştuğu ve can güvenliğini korumanın her mahbusun kendi halletmesi gereken bir mesele olduğu hususlarında bize ipuçları vermektedir:

"Abdullah'la (yakalanıp hapishaneye getirilen mahkum) gardiyan ahşap müdüriyet dairesinin merdivenlerinden indiler. Gardiyan jandarmalarla beraber büyük kapının üstünde duran anahtarcıya işaret etti. Demir parmaklı kapı açıldı. Birinci sahanlığa geçtiler, kapı kapandı. İkinci kapıda da yine jandarmalarla anahtarcı duruyordu.

...İkinci kapı da açıldı...İkinci kapı, Mehterhâne'nin büyük avlusuna açılıyordu. Koğuşlardan bazıları, tonoz duvarlarla çevrilmiş olan bu avluya nâzır bulunuyordu. Bütün mahpuslar binanın önüne toplanmışlar, her kafadan bir ses çıkıyordu.

...O zamanlar Mehterhâne'nin koğuşları, o koğuşta bulunan sayılı fırtınanın ismine izâfe edilirdi. Mehterhâne, bu koğuşlarla ufak tefek krallıklardan, prensliklerden teşekkül etmiş bir imparatorluğa benziyordu. Fakat öyle bir imparatorluk ki, başında bulunan müdüre, ancak resmî muamelede bağlanıyor, onun hâricinde her biri kendi an'anesi, kanunu, raconu ile tamamen müstakil bir hâlde bulunuyordu. Pek tabiî olarak aralarında birbirini rakib görmek, fazla kazanç, nüfuz gibi nedenler yüzünden geçimsizlikler oluyor ve bu geçimszilikler vakit vakit dövüşlere, vuruşmalara kadar gidiyordu. Bâzen aynı koğuşta bulunanlar arasında da bu gibi düşmanlıklar oluyor, o zaman her iki taraf gayet ihtiyatlı kareket ediyorlardı.

---

[87] Yönetilenlerin bu tavrına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Necmi Erdoğan, "Devleti 'idare etmek': Mâduniyet ve ve düzenbazlık", *Toplum Bilim*, 83(Kış 1999/2000), 8-32.

...Koğuşlarda gizli düşmanlıklara karşı en sağlam korunma tedbiri, ufak fino köpeği beslemekti. Zâten hapishânelerde kedi, köpek, kuş besleyenler pek çoktu. Fakat bilhassa köpek bir mahbus için çalarlı saat gibiydi. Gece, efendisinin ayak ucunda kıvrılır ve sabaha kadar bekçilik ederdi. Ufak bir gayrî tabiîlik olursa hemen hırlamaya başlar, efendisinin yatağına birinin yaklaştığını görünce hemen havlayarak sâhibini uyandırırdı.[88]

Parası olan mahbusların esrar dahil herşeyi bulabildiği Umumî Hapishane'de[89], bir kısım mahbusların elinde bıçak ve kama gibi kesici aletler ve ateşli silahlar mevcuttu.[90] Hapishane ve Tevkifhaneler Nizamnamesi'nin hazırlanmasından kısa bir süre önce Zabtiye Nezareti tarafından Hapishane-i Umumî içinde yaptırılan bir yoklamada, mücrimlerin koğuşlarında çeşitli alet edevat ile birlikte silahlar da sakladıkları ortaya çıkmış ve bunlara idare tarafından el konulmuştu. Ancak, konudan haberdar edilen Sadaret bu bir defalık yoklama ile meseleyi hallolmuş saymamış ve Zabtiye'den bu tür alet ve silahların içeri girmesine göz yumanlar hakkında tahkikat açılmasını ve '*emsâline ibret-i müessire*' olacak şiddette ikazda bulunulmasını talep etmişti.[91] Ancak bu "şiddetli ikaz"lar pek de işe yaramamış olacak ki, başta İstanbul'daki Hapishane-i Umumî olmak üzere ilerleyen yıllarda yapılan inceleme ve denetlemelerde de silahlar ve kesici aletlerin hapishaneler-

---

[88] Ulunay, *a.g.e*, 143, 158-159.

[89] Beyoğlu Tevkifhanesi'ndeki mahbuslara müskirat getirildiği iddiasıyla müdde-i umumîliğe teslim edilen gardiyan Hüseyin Ağa vak'ası (bkz. ZB, 70/35 14 Receb 1314/ 19 Aralık 1896)), Osmanlı resmî yazışmalarında bu konuyla ilişkili olarak rastladığımız tek misâl olmakla beraber, dışarısı ile içerisi arasındaki bu trafiğin hapishane personlenin de katkısıyla sürdürüldüğünü göstermesi açısından kayda değerdir. Rusya ve Fransa hapishanelerinde kalmış anarşist P. Kropotkin de hatıralarında, Fransa hapishanelerinde sigara yasağının kağıt üzerinde kaldığından bahsetmiştir (Kropotkin, *a.g.e.*, 291).

[90] Hapishane-i Umumî'de bulunan mahbuslardan toplattırılan silahların mikdarını içeren pusulanın sunulduğuna dair Zabtiye Nezareti'nin 14 Mart 1295/ 26 Mart 1879 tarihli yazısı için bkz. BOA, *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 655, nr. 10.

[91] Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1066, s.259 (Sadaretten Zabtiye Nezareti'ne, 19 Mart 1295/ 31 Mart 1879).

deki varlığından şikayet edilmeye devam edildi.[92] Aslında bunda şaşılacak çok bir şey de yoktu. Elde mevcut 20 gardiyan ile değil silah giriş çıkışını engellemek, dört duvar arasındaki mahbusları zabt etmek bile imkânsız hale gelmiş ve ortaya çıkan kargaşanın önüne geçmek için koğuşlara taksim yapılıp nöbet yerleri arttırılmıştı. Sayılarının azlığı sebebiyle gardiyanlar üzerindeki nöbet yükünün artması, personelin sık sık bitap düşüp hastalanmasına yol açıyordu. Zabtiye Nezareti bu yüzden 10 yeni gardiyanın daha işe alınmasını talep etmiş, artık mızrağın çuvala sığmadığını fark eden Bâbıâli ve Şûra-yı Devlet de buna onay vermeğe mecbur kalmıştı.[93]

Model olması gereken Hapishane-i Umumî'de hal böyle olunca, İstanbul'daki diğer tevkif ve hapis mekânlarında durumun iyi olduğunu düşünmek zordur. Bunların başında pâyitahttaki Bâbıâli mahbesi gelmekteydi. Bâb-ı Zabtiyye, Bâb-ı Seraskerî, Ticaretha-

---

[92] İstanbul'daki hapishanelerin ve polis teşkilatının yeniden yapılandırılması için çalışmalarda bulunması için Fransa'dan getirtilmiş Celestin Bonnin'in (Bonnin'in, Bab-ı Zabtiyye Tevkifhanesi ve Hapishane-i Umumî'deki yapılacak *ıslâhata* dair yaptığı incelemeye dair 1884 yılına ait bir başka raporu daha mevcuttur, bkz. BOA, *Yıldız-Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı* (=*Y.PRK.AZN*), 2/24) 12-21 Haziran 1887 tarihlerinde yaptığı incelemeye dair bizzat Sultan Abdülhamid'e sunduğu rapor buna bir örnektir. Mahbusların kama ve hatta *revolver* (tabanca) tedarik edebildiklerine şahit olduğuna dikkat çeken Fransız müfettiş, hapishane müdürlerinin bu durum için gardiyanları suçladığını ve mevcut manzaranın kolay kolay değişmeyeceğini söylediğini de belirtmiştir. Fransız müfettişin Osmanlı hükûmetine tavsiyesi, bir adliye müfettişi ya da müstantığın her ay hapishaneleri teftiş ederek mahbusların içeri silah sokup sokmadıklarını incelemesi yönündedir. Bonnin'e göre, İstanbul'da zabtiye nazırı vilayetlerde ise valiler ayda bir kez hapishaneleri bizzat yerinde incelemeli; güvenlik, temizlik ve yiyecek içecek hususlarında mahbusların görüşlerine başvurmalıdır. Herhangi bir firar teşebbüsü olup olmadığı ve toplu bir dilekçe verilip verilmediği de bu ziyaretlerde ele alınmalıdır. İstanbul'daki hapishaneleri kimsenin teftiş etmediğine dikkat çeken Bonnin, istenmesi halinde kendisinin bu işi deruhde edebileceğini de not düşmeden edememiştir, bkz. *Y.PRK.ZB*, 3/84. Hemen hemen aynı tarihte Zabtiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen bir yazıda da, Hapishane-i Umumî'de mücrimîn ve mahkumîn dairelerinde yapılan kontrolde, 16 parça silah, 15 dirhem barut, 16 tabanca kurşunu ve 10 revolver fişengi bulunduğu bildirilmiş ve bu tarz yoklamaların sürekli yapılması gerektiğine dikkat çekilmiştir, bkz. *İ.DH*, 993/ 78443 (11 Ramazan 1303/ 13 Haziran 1886).

[93] *İ.ŞD*, 91/5423 (20 Şevvâl 1305/ 10 Temmuz 1888).

ne[94], Beyoğlu Mutasarrıflığı[95] ve Üsküdar Mutasarrıflığı[96] bünyesindeki benzerleri gibi bir tür idarî tevkifhane/nezarethane olarak kullanıla-

---

[94] Ticaret Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 22 Cemaziyü'l-âhır 1278/ 25 Aralık 1861 tarihli bir yazıda, Ticarethane içindeki "*habshâne*" helâsı içinde bulunan bir yer odası olarak tarif edilmekte, burada tutulan kişilerin borçlarını ödeyememiş olanlar ile iflas etmiş tüccarlar olduğu belirtilmektedir. Mahbuslar arasında bulunan müslüman ve hristiyan muteber kişilerin, *'bir takım etmekçi tabla-kârları ve amele ve rencber makûleleriyle birlikde oturmaları(nın) lâyık ve revâ olmadığı*'nı düşünen nazır paşa, söz konusu hapishanenin gözden geçirilmesini talep etmişti. Buna göre, bitişiğinde bulunan boş yere ilâveten bir oda ve "sıhhate muzırr" oda içindeki helâ yerine oda dışında birkaç helâ inşa edilmesi, yapılacak yeni odanın döşeme tahtalarının zeminden yarım arşın yüksekliğe konularak zikredilen açıklığın mahbuslara "teneffüs için gezinti mahalli" olarak düzenlenmesi, farklı mahbus gruplarının bir duvarlarla birbirlerinden ayrılmaları gerekmekteydi, bkz. *İ.MVL*, nr. 20697. Bu yazıdan birkaç ay önce, Ticarethane hapishanesinde bulunan bazı mahbusların isteği üzerine, burada bulunan yaklaşık 30-35 mahbustan hali vakti iyi olmayanlara Zabtiye'de tutulanlara verildiği üzere, günde iki çift ekmek verilmesi kararlaştırılmıştı, bkz. *İ.DH*, nr. 32164.

[95] 1876 yılında Beyoğlu Mutasarrıflığı içindeki mahbes/tomruğun, Mutasarrıflık Dairesi'ne bitişik inşa olunan bir "hapishane"ye dönüştüğünü görüyoruz (Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 110, Cemâziyü'l-evvel 1293). Daha erken tarihli bir belgede (*A.MKT.MHM*, 40/15, 25 M 1268) tamiri vesilesiyle söz konusu edilen "Galata merkezi habshânesi"nin de burası olduğu düşünülebilir.

[96] Üsküdar Mutasarrıflığı dairesinde bulunan "hapishane"nin (tomruk), koğuşları ve sorgulanmak üzere yakalanıp kimseyle görüştürülmemesi gereken kişilerin konduğu odaların tahta döşemeleri ile polis, merâhık ve borçlu odalarının içi, dışı ve merdivenlerinin tamirine dair bkz. *ŞD*, 1283/20 (10 Zi'l-ka'de 1295/ 5 Kasım 1878). Bundan üç sene sonra ise Adliye, Zabtiye ve Dahiliye nezaretleri arasında yapılan yazışmalarda, aynı hapishanenin mahbusların muhafazasına elverecek surette yeniden inşa edilmesi ya da civarda bulunan boş odalarının cüzî bir masrafla tamir ettirilerek hapishane haline getirilmesi seçeneklerinden ikincisi tercih edilecek ve nisa hapishanesinin yıkılmış olan duvarının yeniden yapılmasına karara verilecekti (*ŞD*, 1284/42). Üsküdar Zabtiyesi'ne bitişik olduğu belirtilen bu bina, 1284 yılına ait bir tamirat talebinde, "Üsküdar Nisâ Tevkifhânesi" olarak anılmaktadır (*İ.MVL*, nr. 25794, 9 Safer 1284/ 12 Haziran 1867). Yirmi sene sonrasına ait Dahiliye ve Zabtiye nezaretleri arasındaki bir yazışmada ise, Üsküdar Mutasarrıflığı tarafından tevkifhane olarak kullanılan yerin Üsküdar Mekteb-i İdadîsi'ne bitişik olduğu ve pencerelerinin mektebin teneffüs alanına baktığı belirtilerek, mektep müdüriyetinin tevkifhanenin başka bir yere nakli yönündeki talebinin karşılanmaması üzerine Maarif Nezareti'nin devreye girdiğinden bahsedilmektedir. Bu konuda görüşü sorulan Mutasarrıflık, kendi daireleri ve müştemilatı ile birlikte söz konusu mektep binasının da geçmişte askeriyyeye ait olduğunu, idadî binasının 1292 senesinde ayrılarak 15-16 sene kadar askerî rüşdiye olarak kullanıldığını ve

gelmiş Bâbıâli tomruğu, yüzyılın son çeyreğine girerken hâlâ mevcuttu ve tomruk memurunun talebi üzerine koğuşlarda yapılması planlanan tamirat ile burada tutulan mahbusların kışın sefil olmalarının önüne geçilmesi umulmaktaydı. Damlarından sızan yağmur suyu bütünüyle mahbusların üzerine akan ve camı çerçevesi kırık tomruk koğuşlarının üzerinde iş gören Bâb-ı Âli bürokrasisinin, geniş ülke topraklarında "hapishane reformu"na teşebbüs etmiş olması oldukça manidardır.[97]

B. Sonu Gelmez Bir İnşaat Faaliyeti: Retorik ve Pratik Arasında "Hapishane Islahatı"

XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı ülkesinin kimi yerlerinde "hapishane" ile kasdedilen hâlâ valinin ikâmet ettiği konak ya da köşkün içindeki mahbesden ibaretti. Söz konusu konak ya da köşk tamir edilirken mevcut mahbes de bundan nasibini alıyor ve biraz daha genişletilerek "hapishane" şeklinde tanımlanmaya uygun hale getiriliyordu.

---

bu sonuncusunun talebesinin Toptaşı Rüşdiyesi'ne nakli sonrasında askeriyyenin burayı Trabzon'daki mektep ile değiştirerek Maarif Nezareti'ne terk ettiğini hikaye etmiş ve tevkifhanenin 1285 senesinden itibaren aynı yerde bulunduğu ve burasının 100 sene önce hükûmet dairesinin inşası sırasında tonos halinde yapılmış kârgir bir mekân olduğuna açıklamıştır. Ne Mutasarrıflık ne de Dahiliye ve Zabtiye nezaretleri, tevkifhanenin varlığının mektepten önce olduğu ve bütçede kaynak olmadığını gerekçe göstererek tevkifhane-mektep birlikteliğinin devamından yana olmuşlardır, bkz. *DH.MKT*, 953/39 (3 Cemaziyü'l-evvel 1323/ 5 Temmuz 1905).

97 Bâbıâli tomruğunda yapılması gündeme gelen tamirat için bkz. *İ.MVL.*, nr. 23454 (8 Cemaziyü'l-âhıra 1281/ 8 Kasım 1864). Benzeri tamiratlar belirli aralıklarla tekrarlanıyordu. Meselâ, 1290 yılı Şevvâl ayında (1873 Kasım-Aralık) *'Bâb-ı 'Âli habshânesi derûnunda vâki odaların'* kiremitlerinin tamire muhtaç olduğu, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti tarafından Sadaret'e bildirilmiş ve Maliye Nezareti'nin de fikri alındıktan sonra yapılacak keşif sonrasında gereğinin yapılması bir irade-i seniyye ile hükme bağlanmıştı, bkz. *İ.DH.*, nr. 47244/ 4 Şevvâl 1290. Öyle gözüküyor ki, bürokratikleşmenin bir "reform" olmaktan çıkıp bir illet haline geldiği Osmanlı merkezî idaresi için, Bâbıâli bünyesindeki mahbes/hapishanenin kiremitlerinin aktarılması işi, yeni bir taşra hapishanesinin inşası ile eşit bürokratik muameleyi icap ettiren eden fevkalâde ciddi bir meseleydi !

Gerek kaleiçindeki gerekse Paşa konağındaki mahbesler, XIX. yüzyılın ortasından itibaren yavaş yavaş da olsa yerlerini müstakil hapishane binalarına bırakmaya başlamıştı. İktidarın şahsılarda tecessüm ettiği kadim siyasetten, anonim ve bürokratik bir devlet yapısına doğru kayıyormuş gözüken Osmanlı siyasî merkezi, vali konağını anonim bir devlet binası görüntüsündeki hükûmet konağı ile değiştirirken, ilkinin içindeki mahbes yerlerini ikincisinin bahçesi ya da yakınındaki uygun bir araziye konduruluveren hapishaneye bırakıyordu. Bir ya da iki katlı, çoğu kez kârgir ve dikdörtgen şeklindeki bu mütevazı yapılar, bir "Tanzimat simülakrı"olarak vasıflandırdığımız pâyitahttaki nümûnelik Sultanahmed hapishanesi yanında ancak bir "hapishane simülakrı", yani olsa olsa "hapishanenin yokluğunu ikame eden" hapis mekânlarıydı. İstanbul'da Tersane Zindanı'ndan Sultanahmed'deki yeni hapishaneye geçişte olduğu gibi, taşradaki mahbeslerin yerlerini hapishanelere bırakması da, çoğunlukla mevcut mehbeslerin artık kullanılamayacak derecede harap vaziyette olması ve artan suçlu sayısına cevap verememeleri ile gerekçelendiriliyordu.

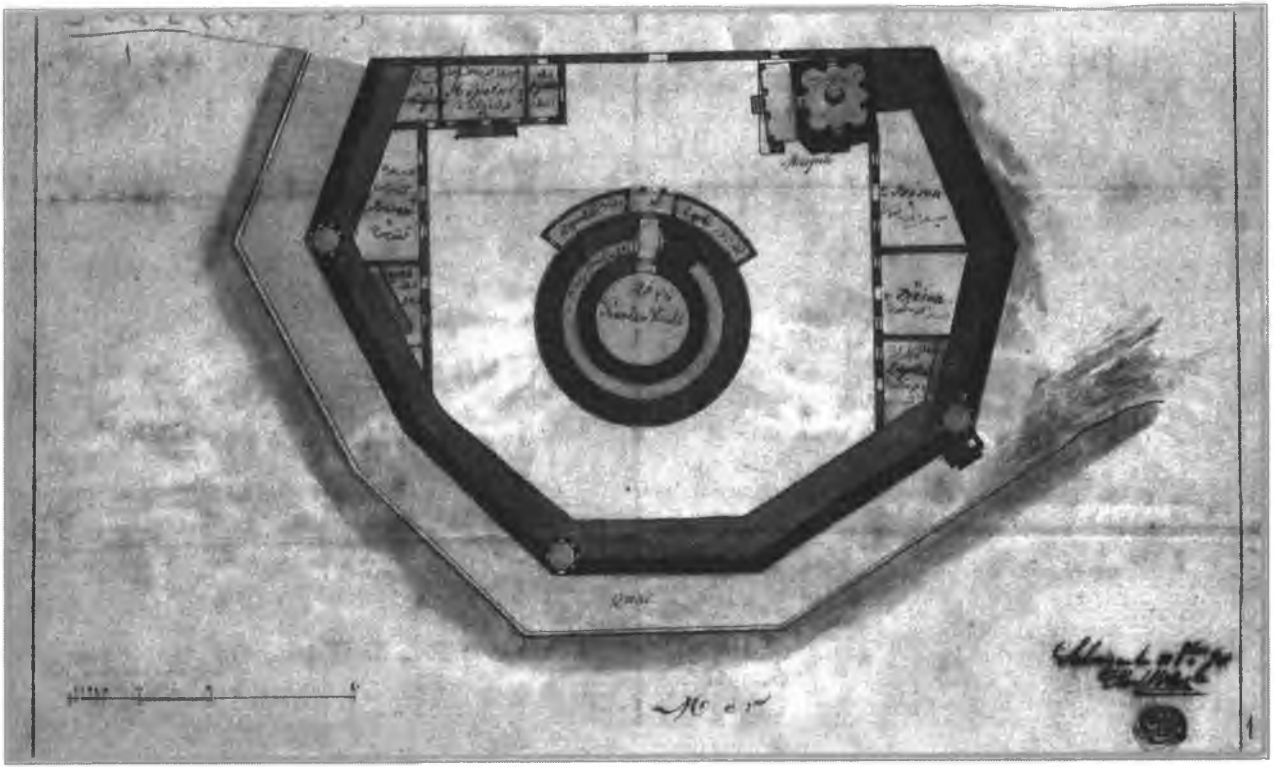
Rumeli vilâyetlerindeki suçlular için Yanya ve Selanik vilayet merkezlerinde geniş ve muntazam hapishaneler inşa edilmesi gündeme geldiğinde Selanik valisinin yaptığı teklif, bu dönüşüm sürecinin ilgi çekici örneklerinden biridir. Vali paşaya göre bu iş için en uygun mekân, Eski Kale'de bulunan ve üç tarafı deniz bir tarafı da rıhtımın arkasından açılacak olan caddeyle çevrili Kanlı Kule idi. Herbiri 20'şer kişilik 7 koğuş ile 8-10'ar kişilik 14 odanın bulunduğu Kanlı Kule, sur ile çevrili ve demir kapılı büyük bir avluyu da bünyesinde barındırıyordu. Ayrıca etrafındaki sur üzerinde küçük karakol kuleleri de vardı. Kule'nin içindeki koğuş ve odaların mahbes haline getirilmesinin yanısıra avlusuna memurlar ve askerler için odalar ile mutfak inşası ve mevcut cami, sur ve iskelenin tamiriyle ortaya çıkacak kale-mahbes kompleksinin maliyeti 83,000 kuruş olarak keşf edilmişti. Bu parayı, Çarşı Caddesi'nde bulunan ve Kanlı Kule'de yapılacak düzenleme sonrasında terk edilmesi planlanan hapishanenin satışıyla sağlamak mümkündü. Vali, Kanlı Kule'nin düzenlenmesi ile beraber ağır ceza mahkumlarının muhafazası meselesinin büyük öl-

çüde kolaylaşacağını ve yaklaşık 200 kişinin burada tutulabileceğini de not düşmüştü.

Merkezî hükûmet önüne gelen bu projeyi önce tereddütle karşıladı. Selanik'in muvakkat ve müebbed kürek mahkumlarının haps ve tevkifi için bölge merkezi kabul edildiğine dikkat çeken Meclis-i Vükelâ heyeti, çevre vilayetlerden gönderilecek mahkumlarla Kanlı Kule'nin kısa zamanda tıka basa dolması durumunda burasının genişletilemeyeceğini ve yapılan masrafın boşa gideceği kanaatindeydi. Bu görüşün bildirildiği Selanik Valiliği'nden gönderilen ikinci yazıda, yeni bir hapishane inşasına teşebbüs edilmesi halinde, bu iş için satın alınacak arsanın muaccelesi ile inşaat masrafının beş altı yüzbin kuruşdan aşağı olamayacağı ve inşaatın bir iki senede ancak ortaya çıkacağının altı çizilirken, Kanlı Kule'nin dışında olan ve üzerine zabtiye koğuşları inşası planlanan yere 80 kişi alacak birkaç koğuş daha inşa edilebileceği belirtiliyordu. Buna ilâveten hükûmet dairesinde bulunan mahbesin elden geçirilerek yaklaşık 150 kişi alacak bir hale getirilmesi de mümkündü. Bu ilâvelere harcanacak 53,135 kuruşla beraber Kule'de yapılacak inşaatın toplam bedeli 134,195 kuruştan ibaret olacaktı ki, bundan satılacak olan hapishanenin bedeli düşülecek olursa Hazine'den çıkacak para 50,000 kuruş civarında kalacaktı. Vali'nin maliyette tasarrufa vurgu yapan bu ikinci yazısı Meclis-i Vükelâ heyetinin tereddütlerini gidermiş olacak ki, çıkan irade ile de onanan karar Kule içindeki bazı eski eşyalar ile mazgallarda durmakta olan işe yaramaz eski topların Tophâne'ye naklolunarak işe bir an önce başlanması şeklinde oldu.[98]

---

[98] Bkz. *İ.DH*, nr. 43262 (5 Şaban 1287/ 31 Ekim 1870). Çarşı Caddesi'nde bulunan eski mahbesin yerine inşasına kalkışılan bu yeni kule-mahbese ayrı ayrı sarf olunan 134,000 ve 57,000 kuruşluk tahsisatlar yeterli olmamış, 55,000 kuruşluk bir ilâveye daha ihtiyaç hissedilmişti. Yapılan düzenlemenin mahbes ile sınırlı olmadığına dikkat çeken Selanik Vilâyeti İdare Meclisi, Kanlı Kule avlusunda inşa olunacak 15 yataklı bir hastahane, memurlar ve muhafız askerler için odalar, bir mutfak ve sur içinde yer alacak zabtiye koğuşlarının da proje içinde olduğuna dikkat çekmişti. Selanik'den Şûra-yı Devlet'e gönderilen yazıda ayrıca, mahbusların firarının engellenmesi için yeni mahbesin bütün pencerelerine çifte demir takdırıldığı ve avluda bulunan harap haldeki caminin onarıldığı belirtilerek, yapılan har-

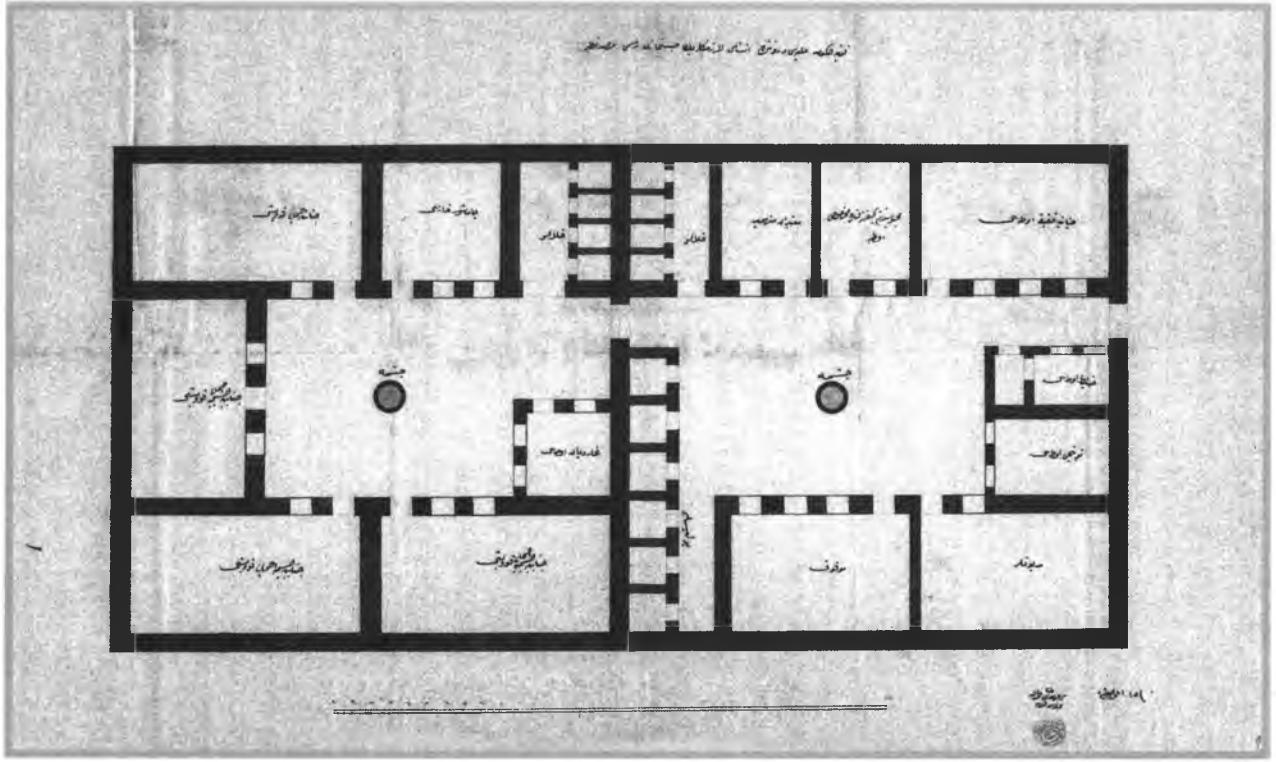
Selanik'te bulunan Kanlı Kule'nin hapishaneye dönüştürülmesi için hazırlanan plan (BOA, İ.DH, 622/ 43262).

Aynı tarihlerde Konya'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda ise, hükûmet konağının altında bulunan ve mahbus nüfusuna yeterli gelmeyen mevcut hapishanenin zabtiye askerlerine koğuş ve hayvanlarına ahır olmak üzere terkedilerek bunun yerine vilâyet dairesine bitişik arsa üzerinde yeni bir hapishane binası yapılması için izin isteniyordu. İnşaatında eski surdan alınacak taşların kullanılması düşünülen bu yeni bina, o devire ülkede inşa edilen birçok benzeri gibi kârgir olacaktı. Konya İdare Meclisi'nin talebine cevaben bu tarz hapishanelerin başka yerlerde 50-60,000 kuruşa mal edildiğine dikkat çeken Nezaret, yeni Konya hapishanesi inşası için gerekli olduğu belirtilen 217,000 kuruşu çok bulmuştu. Bunun üzerine konuyu tekrar görüşen vilâyet meclisi, ilk keşfin alt ve üst katları bulunacak bir yapıya ait olduğunu, ancak masrafın fazla bulunması sebebiyle sadece alt katla yetinilebileceğini bildirdi. Vilâyetin başmühendisine yaptırılan yeni keşif neticesinde inşaat için lâzım olan meblağ 132,000 kuruş olarak gösterildi. Yeni hapishanenin inşa edileceği arsa üzerinde bulunan ahır ve kadın hapishanesinin yıkılacağına işaret eden meclis, arsanın münasip bir yerine daha sonra yapılacak '*ufak bir nisâ habshânesi*'nin ve eski hapishanenin zabtiye koğuş ve ahırlarına dönüştürülmesinin de bu rakama dahil olduğunun altını çizmişti. Merkez vilâyet olması hasebiyle her daim birkaç yüz mahbus ve mevkufa evsahipliği yaptığının da altı çizilen Konya hapishanesinin daha küçük ve dolayısıyla daha ucuz bir binayla geçiştirilmesi ise kalıcı bir hal çaresi olmaktan uzaktı. Mahallî idare meclisinden gelen bu ikinci teklifi inceleyen Nezaret, bu yeniden inşa planına onay verdi.[99]

Cidde'de ise hapishane olarak kullanıldığı belirtilen paşa köşkünün Bahriye'ye terk edilmesi üzerine, burada da yeni bir hapisha-

---

camaların fazlalığı açıklanmaya çalışılmaktaydı. Gelen bu bilgileri değerlendiren Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi heyeti, her ne kadar keşif dışı yapılan harcamalardan rahatsızlık duysalar da, mahbes ve zabtiye koğuşu inşaatının yarım kalmasının sebep olabileği firarları hesaba katarak, talep edilen ilâve tahsisata onay vermiş, Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya havale edilen karar burada da hüsn ü kabul görerek ilgili iradeyle kesinleşmişti. Bkz. *İ.MMS*, 47/2001 (23 Receb 1290/ 16 Eylül 1873).

Konya'da inşa edilmek istenen hapishanenin planı (BOA, İ.DH, 623/43343)

ne inşası zorunlu hale gelmişti. Bu konuda Hicaz vilayetinden gelen talebi değerlendiren Şûra-yı Devlet heyeti, belirtilen bu iki sebebe binaen teklifi yerinde görmüş ve kabul etmişti. Buna göre, köşkün alt katında bulunan ve son derece kalabalık ve rutubetli olan kârgir odalar da, henüz başka bir yer bulunamadığı için geçici olarak cünha ve kabahat, yani hafif ve orta dereceli suçlardan mahkum olanların '*tevkîflerinde derkâr olan mahzûrun def'i için*' yeni bir hapishane yapılması şarttı. Hem ilâve masraftan kaçınmak hem de güvenlik gerekçesiyle bu yeni hapishane için de seçilen yer, tıpkı diğerleri gibi, sur içindeki hükûmet konağının bitişiğindeki devlete ait arazi oldu.[100]

Yukarıdaki örnekler benzeri, hükûmet konağı ve hapishanenin birlikte inşasına teşebbüs edilen Hamid Sancağı'nda ise 50,000 kuruşu mahkeme arsası satışından 25,000 kuruşu da mahallî belediye gelirlerinden karşılanmak üzere 75,000 kuruş masraf tahminiyle başlanan hapishane inşaatı neredeyse iki misline, tam 136,664 kuruşa mal olmuştu. Aradaki farkın temini için inşaat sırasında açığa çıkan eski eşya ile hükûmet konağı arsasının bir kısmı satılmıştı. Ancak bütün bunlar da yeterli olmayınca, Şûra-yı Devlet son çare olarak burada görev yapan memurlar ile mahallî zenginlerin "iane"lerine başvurulması talimatı verdi.[101] Bu "ahâli ianesi" ile hapishane yaptırma yoluna Anadolu'da daha sonra da başvurulacak, Osmanlı yazışmalarından tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Ertuğrul sancağında yeniden inşa olunan hapishane ve zabıta dairesi[102], Denizli sancağı merkezindeki hapishane ve zabtiye

---

[99] Bkz. *İ.DH*, nr. 43343 (22 Şaban 1287/ 17 Kasım 1870).

[100] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 1557 (9 Ramazan 1293/ 28 Eylül 1876). Cidde'de yapılacak bu yeni hapishanenin Hazine'ye maliyeti, yapılan keşif sonrasında 172,500 kuruş olarak belirtilmişti. Söz konusu bu bedelin, 1293 bütçesindeki inşaat-ı umûmiyye kaleminden tahsisi, Maliye Nezareti'nin verdiği bilgi doğrultusunda Şûra-yı Devlet tarafından da onaylanmış ve ilgili iradenin çıkması ile resmiyet kazanmıştı.

[101] Bkz. *İ.ŞD.*, nr. 1713 (23 Cemaziyü'l-âhır 1294); *İ.DAH.*, nr. 50108 (28 Muharrem1293/ 24 Şubat 1876).

[102] Bkz. BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi* (=*DH.MKT*), 1381/89 (4 Receb 1304/ 29 Mart 1887).

koğuşları[103] ile Çine kazasındaki hükûmet konağı ve hapishanenin[104] inşaları "ahâli" adı altında anılan muhtemelen mahallî eşrafın ianesiyle gerçekleştirilmişti.

Mahbesin konağın dışına çıkıp, görünüşte hapishaneleştiği bir diğer yer de Sivas'dı. Konağın içinde bulunan *'habshâne mevki'nin'* fenalığı ve aşırı kalabaklığını gerekçe gösteren mahallî idare, yeni bir hapishane ve zabtiye koğuşu inşa ettirmek için 1868 başlarında merkezî hükûmete başvurmuştu. Vilâyet İdare Meclisi'nin yazısına göre, ağır suçlular ve hafif suçlular borç mahbuslarıyla "karma karışık" buraya konuluyor, mahkumlar mevcut şartlar sebebiyle çok çeşitli sıkıntı ve zorluklar çekiyorlardı. Vilâyet olması hasebiyle üç sancağın ağır suçlularının muhakeme için Sivas'a gönderildiğine işaret eden meclis heyeti, tıpkı mahkumlar gibi onların muhafazalarından mesul zabtiye askerlerinin de yeterli barınma imkânına sahip olmadığının altını çizmişti. Hükûmet konağı içinde kendilerine mesken olacak bir koğuş ya da odadan mahrum oldukları için *'hânelerinde ve şurada burada eğlenmekte'* oldukları belirtilen zabtiyenin ihtiyaç anında görev yerlerinde bulunamaması; "*bir muntazam hapishane*", "*borçlu tevkifhaneleri*", sorgulanmakta olan suçluları tecrit için dört beş "*polis odası*", zabtiyeler ve mahbuslardan hastalananların tedavisi için kullanılacak bir hastahane ile beraber zabtiye nefer ve zabitleri için odalar inşasını da zarurî kılıyordu. Hükûmet konağı önünde yer alan eski sur kenarındaki arsa üzerine yaptırılması düşünülen bu "ceza infaz kompleksi"nin, bu iş için görevlendirilen askerî mühendis Binbaşı Salih Efendi'nin hazırladığı plan çerçevesinde 38,000 kuruşa mal olacağı tahmin ediliyordu. Çevre duvarları kırma taştan yapılacak kiremit çatılı binaların, alt katlarının 392, üst katlarının ise 325 zirâ tutması öngörülmüştü. Bu meblağın 8-10 bin kuruşluk kısmının, daha önce borçluların tevkifi için kullanılan bir binanın satılması ile karşılanabileceğini belirten Vilâyet İdare Meclisi, geri kalan bedelin merkezî idare tarafından tahsisini talep etmekteydi. Konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet'in danıştığı Maliye Nezareti, *'teşki-*

---

[103] *DH.MKT*, 1578/109 (22 Rebiyü'l-evvel 1306/ 26 Kasım 1888).

lât-ı cedîde icâbınca bu sene her tarafda inşâ'ât ve ta'mîrâta kalkışılarak pek çok sarfiyât vukû'a geldiğinden' diyerek önce Hazine'nin içinde bulunduğu umumî sıkıntıya işaret etti ve arkasından Sivas hükûmet konağının yakın bir zamanda geçirdiği tamirat sırasında '*bir hayli akçe sarf edilmiş*' olduğuna atıfla projenin şimdilik durdurulması yönünde görüş bildirdi. Nezâret'ten gelen bu cevap sonrasında Sivas Vilâyeti'nin talebini görüşen Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi, her ne kadar malî sıkıntılar olsa da, '*sâye-yi ıslâhât-vâye-yi hazret-i pâdişâhîde bu makûle mahbeslerin tanzîm-i ahvali elzem olarak te'hîri münâsib olmayacağı*' gerekçesiyle mahallî idarenin talebini kabul etti. Sadaret'in de olumlu görüş bildirmesi üzerine çıkan irâde-i seniyyeyle proje resmen kabul edildi.[105]

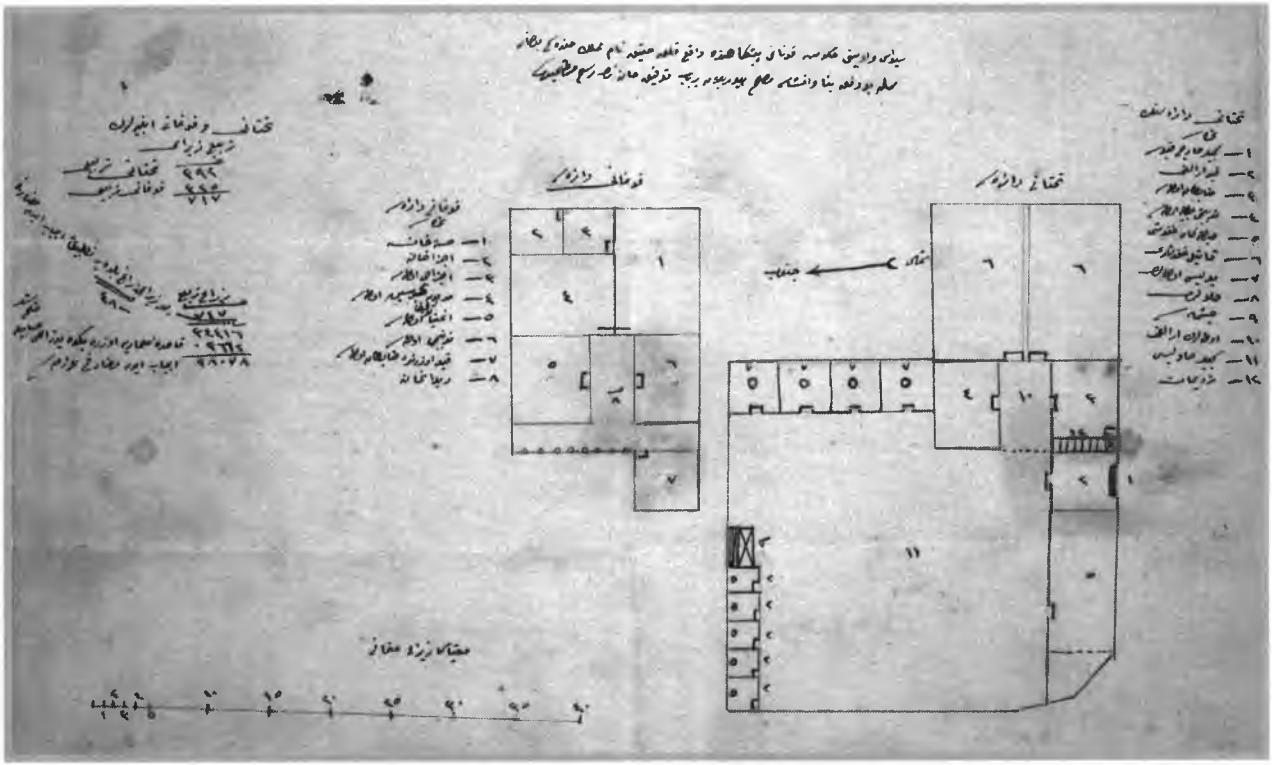
Bundan birkaç sene sonra Anadolu'daki seyahati sırasında Sivas'a da uğramış İngiliz seyyah Burnaby'nin gördüğü "Sivas hapishanesi", gardiyanının kapısının önünde uzun çubuğunu tüttürdüğü yüksek tavanlı ama dar bir odadan ibaretti. İçerde bulunan 30'a yakın mahbus hırpanî kıyafetleri içinde ve bilekleri demirden hafif bir zincirle ayaklarının üstlerine bağlı halde ceza müddetlerinin bitmesini bekliyordu. Hapishanenin bir başka bölümünde ise zincire vurulmamış mahkumlar kapalı bir avluda volta atıyordu. Cinayet ve hırsızlıktan mahkumlar, para tartışmazlıklarından dolayı içeri düşmüş kişiler ya da at ve sığır çalmaktan dolayı cezalandırılmış aşiret mensubları ile beraber tutuluyordu. Suçluların tasnif ve tefriki de söz konusu değildi. Mahbuslar arasında, valinin affını ya da maktul yakınlarının kısastan vazgeçmesini bekleyen idam mahkumları da vardı.[106]

---

104 *DH.MKT*, 1207/34 (Şevval 1325/ Kasım 1907).

105 Bkz. *İ.ŞD*, 7/392 (28 Rebiyü'l-evvel 1285/ 19 Temmuz 1868).

106 Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, 105 (Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, Londra 1877'den naklen). Burnaby, 1876 tarihinde gördüğü Sivas hapishanesinde 102 mahkumun bulunduğunu ve bunlardan 6'sının Gayrimüslim olduğunu kaydetmiştir. Seyyahın, mahbus Gayrimüslimler arasında bulunan birkaç Ermeni'nin, 1880 sonrasında sık sık karşılacağımızdan farklı olarak siyasi suçlardan değil de, para meselelerinden dolayı hapishanede bulunduklarına dair verdiği bilgi mühimdir.

Sivas'ta hükûmet konağı önündeki Eski Kale'nin hendeğine inşası planlanan iki katlı tevkifhanenin planı
(BOA, İ.ŞD, 7/392)

Bir hapishane koğuşunda mahkumlar (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

Hapishane önünde kendi mahallî kıyafetleriyle mahkumlar
(Yıldız Fotoğraf Albümleri)

Bundan birkaç sene sonra Girit'te başlatılan "ıslâhat" çerçevesinde, vilâyet merkezinde 213063 kuruş masrafla "muntazam bir mahbes"in inşası gündeme gelmiş, ayrıca vilâyette bulunan hükûmet konaklarının yeniden düzenlenmesi sırasında peyderpey *'habshânelerin dahi sûret-i muntazamada tertîbi'* kararlaştırılmıştı. Bu konuda Bâbıâli'yi harekete geçiren kişi olan Girit Valisi Ömer Fevzi Paşa raporunda, yaptığı incelemede gerek vilâyet merkezi gerekse bağlı liva ve kazalardaki hapishanelerin tamamının *'fenâ ve yolsuz bir hâlde bulunduğu*'nu gördüğünü belirterek, hapishanelerin bu halinin öteden beri ahâlinin dilinde olmasından başka *'ecnebilerin nazar-ı i'tirâz ile bakdığı'* hususlardan da biri olduğunun da altını çizmişti. Bâbıâli'nin hassasiyetlerini çok iyi bildiği ve paylaştığı anlaşılan Vali Paşa'nın bu ikazı, devletin toprakları üzerindeki hükümranlığına yönelik dış müdahelelerde son derece titiz olan İstanbul bürokrasisini ikna etmeye yetmişti. Vali Paşa'nın yazısı ile birlikte gönderilmiş Rumca ve Türkçe çift dilli mahallî meclis mazbatasında da, asâyişin sağlandığı adanın, *'idârece teferru'ât-ı ıslâhiyyesine 'atf u nazar-ı dikkat olunacak vakitler'*in geldiğine dikkat çekilmiş ve vilâyet merkezinde hapishanelerin ıslâhına bir an önce başlanması gerektiği belirtilmişti. Meclis heyetinin ifadesine göre, adada halen deniz kenarında *"Tersâne"* denilen iki kârgir mahzen hapishane olarak kullanılmaktaysa da, bunların yeterince geniş ve büyük olmaması sebebiyle hafif suçlular ağır suçlularla birlikte hapsolunuyordu. Ayrıca deniz kenarındaki bu mahzenler oldukça rutubetliydi ve mahbuslar yazın kokudan kışın ise soğuktan *'aşırı muzdarib'* oluyorlardı. Söz konusu bu tersane mahzenleri dışında vilâyet merkezinde bulunan bir diğer mahbes ise, *'polis dâiresi'* olarak kullanılmış olan hükûmet konağı bitişiğinde devlete ait ufacık haneydi. Gayet dar ve karanlık olan bu zindansı mahbes, diğer hapishaneden daha kötü vaziyetteydi. Mahallî idarenin Vali Ömer Fevzi Paşa tarafından da uygun görülerek Bâbıâli'ye aksettirdiği teklifi, yeni bir hapishane ve polis dairesi inşası için hükûmet konağı bitişinde şahıslara ait konağın satın alınarak burada geniş ve muntazam bir hapishane, polis dairesi, zabtiye koğuşu, teftiş ve istintak odaları yapmaktı. Meclis heyeti bunun için konak sahiplerini çağırtarak onlarla uzun bir pazarlık sonrası anlaşmış, adada bulunan erkân-ı harb vilâyet mühendisine de inşaat için plan çizdir-

mişti. Merkezî hükûmetin önüne gelip de kabul görmüş yeni Girit hapishanesi işte bu projeydi.[107]

Ankara Vilayeti'ne bağlı Kırşehir sancağında daha önceden iane suretiyle yaptırılmış olan üzeri toprak, duvarları kerpiç hapishanenin darlığı ve yeterince güvenli olmayışı sebebiyle yıkılarak yerine inşası gündeme gelen duvarları taştan muntazam hapishane de, Sadaret arzında hem '*habshâne*' hem de 'mahbes' olarak adlandırılmıştı.[108] Mahbesin konak dışında "hapishaneleşmesi" sürerken resmî belgelerde hâlâ "mahbes" tabirinin varlığını sürdürmesi, merkez ve taşra kâtiplerinin bir dil alışkanlığı ya da geleneğini sürdürmeleri kadar ortaya çıkan hapishane binalarının başlıbaşına bir hapis müessesesi olmaktan uzak kalışları ile de irtibatlı olmalıdır.

Mevcut hali yetmediği için genişletilmesi talep edilen Hüdavendigâr Vilâyeti Merkez Hapishanesi'nin, eski bir hamam binasında varlığına devam etmesi yönündeki çıkan karar, XIX. yüzyılın dördüncü çeyreğinde "Osmanlı hapishanesi"nin ne olduğuna dair verilebilecek örneklerdendir.[109] Meclis-i Âli-i İcraat kararıyla Bâbıâlî'den taşraya gönderilen '*hapishânelerin ıslâh ve tanzîmiyle mahbûsînin istikmâl-ı huzûr ve râhatlarına i'tinâ kılınması*' yönündeki emirnameyi dikkate alan Hüdâvendigâr Vilâyeti İdare Meclisi, kendi bölgelerindeki hapishanenin mahbus sayısının çokluğundan dolayı yetersiz kaldığından, hafif ve ağır suç mahkumlarının birarada bulunduğundan ve soruşturma ya sorgu için tutulup getirilenlerin hapishanede bu ilk grup için ayrılan koğuşlarda bulunmasından şikâyetle ilâve bir binanın zaruretini bildirmişti. Buna göre, mevcut "mahbes" hafif suç mahkumları ve henüz

---

[107] Bkz. BOA, *İrade-Girit* (=*İ.Girit*), nr. 383 (9 Rebüy'ül-âhır 1286/ 19 Temmuz 1869). Girit merkezde yeni bir hapishane inşası gündeme gelirken, adanın diğer yerlerinde ise mahbes olarak kiralık yerler kullanılmaktaydı. Bir örnek için bkz. *İ.DH*, nr. 43840 (28 M 1288/ 19 Nisan 1871).

[108] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 28/1318 (10 Zi'l-ka'de 1290/ 30 Aralık 1873).

[109] Hemen hemen aynı tarihlerde hazırlanan bir rapora göre, İspanya'da mevcut 456 hapishaneden sadece 166'sı bu maksatla inşa edilmiş binalarda faaliyet gösteriyordu. Geri kalan mahbes/hapishaneler ise, saray, zaviye, tahıl anbarı, kale, ev ya da mahkeme binalarından ibaretti, bkz. Arthur Griffiths, *In Spanish Prisons, Persecution&Punishment 1478-1878*, 123-127.

mahkum olmamış tutuklulara hasredilecek; kürek cezasına mahkum ağır suçlular ise yeni "hapishane"ye konulacaktı. Bu yeni ceza infaz mekânı için en uygun yer olarak mahallî idarenin gösterdiği adres, kimsenin uhdesinde bulunmadığı da dikkate alınarak, Bursa'daki eski Timurtaş Hamamı oldu. Gidip yerinde görülen hamam binasının 66,380 kuruş masrafla tamirinin mümkün olduğu ve 36,260 kuruşa da sanat ehli mahkumlar için orada dükkanlar inşa edilebileceğini beyan eden vilâyet meclisinin bu teklifi, malî sıkıntılar sebebiyle dükkan inşaatının sonraya bırakılması ve hamamın tamirat masrafının da nakdî ceza hasılatından karşılanması şartlarıyla Şûra-yı Devlet tarafından uygun görüldü.[110]

Oysa daha yedi sene evvel, Bursa hapishanesinin harap ve dar hali ile kalabalık mahbus nüfusunun muhafazası için elverişli olmadığı ve zabtiye neferleri ile zâbitlerinin kalmaları için hükûmet dairesinde bir koğuş ve nöbet yeri bulunmadığı hususları Hüdavendigâr Vilâyeti İdare Meclisi tarafından merkezî hükûmetin gündemine getirilmişti. Bir süre önce hapishanede tutulan bazı kâtil ve yolkesen takımının bundan istifade ederek firar ettiklerine de dikkat çeken mahallî meclisin yazısı üzerine, eski hapishanenin yıkılarak yerine dört tarafı kârgir yeni bir hapishane ve altı ahır olacak bir zabtiye koğuşunun inşası kararlaştırılmıştı. Söz konusu binalar, hapishane bitişiğindeki yanmış Münzevî Abdullah Efendi Dergâhı arsasından satın alınacak 1071 metrelik parsel üzerine yapılacak ve 112,000 kuruşluk masraf mahallî emvâlden karşılanacaktı.[111] Bundan sadece yedi sene sonra Bursa hapishanesinin Timurtaş Hamamı'na taşınmasının gündeme geldiğine bakılırsa, ya bu ilk proje hayata geçirilememiş ya da asgarî masrafla kotarılması beklenen bu genişletme çalışması, birçok başka örnekte de görüldüğü gibi, kısa sürede yetersiz kalmıştı.

---

[110] *İ.ŞD*, nr. 31/1525 (20 Cemaziyü'l-âhır 1293/ 13 Temmuz 1876). Gerek Hüdâvendigâr Vilâyeti'nden gelen yazıda, gerekse Şûra-yı Devlet mazbatası ve ilgili irâdede, hem mevcut hem de müstakbel hapishane binasından bahsedilirken "*mahbes*" ve "*hapishane*" tabirlerinin her ikisinin de kullanılması dikkat çekicidir.

[111] Bkz. *İ.DH*, nr. 42783 (4 Rebiyü'l-âhır 1287/ 4 Temmuz 1870).

Yine 1860'ların sonlarında, Mostar'daki incelemelerinde dikkatini çekenleri bir yazıyla Dahiliye Nezareti'ne bildiren Bosna Valisi Safvet Paşa, Hersek livâsının merkez hapishanesi konumundaki Mostar hapishanesinin buradaki hükûmet konağının yanıbaşındaki harap bir hâneden ibaret olduğunu ve bir de katiller için Mostar köprüsünün başında *'eski zamandan kalmış bir kule harâbesi'*nin mahbes olarak kullanıldığını aktarmıştı. Vali Paşa'ya göre, *'ecnebilerin buralarca en çok medâr-ı makâlât edindikleri habshâne gibi merâkiz-i icrâât-i hukûkiyyenin ahvâlleri'* iken, dar ve fevkalâde kötü halinin yanısıra artık insan barındırılmayacak kadar harap olan Mostar hapishanesi ve *'eski zindanlar hâlinde'* bulunan katillerin hapsedildiği kule boşaltılmalı ve mahbuslar acilen uygun bir yere naklolunmalıydı. Bu geçici formülle mahbusların canlarını emniyet altına almayı hedefleyen Vali Paşa'nın asıl talebi, ağır ceza mahkumlarını da içine alacak daimî bir hapishane ile bunun bitişiğine 15 kişilik revirimsi bir *"hastahane"* yaptırılmasıydı. Safvet Paşa'nın, aslında selefi tarafından düşünülmüş ve o zaman yapılan keşifte 200,000 kuruş bir masraf tahmin edilmiş olduğunu belirttiği böylesi yeni bir hapishanenin maliyetini düşürmek için arayışlara girdiği yazısından anlaşılmaktadır. Bu maksatla bizzat Mostar İdare Meclisi'ne katılarak heyete hitap ettiğini belirten Vali Paşa, meclis üyelerini yapılacak olan yeni hapishanenin *'kendilerince âsâr-ı medeniyeti imâ eder icrâât-ı haseneden olduğuna'* ikna etmeye çalışmış; meclis heyeti ise bu "medeniyetperver" valiye imparatorluğun başka yerlerinde de zaman zaman hayata sokulmuş pratik bir teklifle mukabele etmişlerdi: Mahkumları yeni hapishane inşaatında çalıştırmak. Bu şekilde maliyeti dörtte bir düşürme teklifine sıcak bakmak zorunda kalan Vali'nin İstanbul'daki Nezaret'i ikna etmek için başvurduğu yol, hapishanenin devletin gücünü dış politika sahnesinde sergilenmesi açısından oynadığı rolü vurgulamak ve *'Mostar gibi Hersek sancağının merkezi olan bir mevki'de böyle bir ıslâh-ı cedîd ibkâ'ı enzâr-ı yâr ve ağyârda pek büyük te'sîrât-ı haseneyi müstelzem olacağı'*nı belirtmek oldu. Nitekim, Safvet Paşa'nın bu dedikleri merkezî idarenin hassasiyetlerine dokunmuş olacak ki, maliyeti düşürülmüş de olsa masrafı yine de yüksek bu projeye üç hafta içinde

onay verildi.[112] Maraş merkezde bulunan hapishanenin 17,000 kuruş masrafla tamiri gündeme geldiğinde de, buranın aslının ahır olduğu hatırlatılarak *'hey'et-i hâzırasıyla ta'mîrinin beyhûde olduğu'* belirtilmiş, ahırdan bozma bu binanın yeniden yaptırılması fikri ağır basmıştı.[113] Maraş gibi Hamid sancağında da, hükûmet konağı karşısında bulunan kışla ahırının yeniden düzenlenerek hapishane haline getirilmesi planlanmıştı. Mahallî idarenin talebini görüşen Meclis-i Vâlâ, 29,200 kuruş gibi nisbeten düşük bir maliyetle bu "ahır-hapishane" projesine onay vermişti.[114]

Harap olduğu için tamir edilen ya da mahbesten hapishaneye dönüşüm sırasında yeniden inşa edilen hapishane binaları yanında, giderek artan mahbus nüfüsuna cevap veremez hale geldiği için genişletilmesi ya da mevcut olanın yıkılıp yenisinin yapılması gündeme gelen hapishanelerin sayısı da az değildi. Neredeyse ilk yapılışından itibaren hikâyesini takip edebildiğimiz Yanya hapishanesi bunların başında gelir. Yanya Vilâyet İdare Meclisi'nin Şûra-yı Devlet'e gönderdiği yazıda, hapishanenin "darlığı" yüzünden "intizâm"ın tesis edilemediği belirtiliyor ve bundan kurtulabilmek için daha önce emrolunduğu gibi mevcut mahbusların bir başka yere naklinden ziyade daha geniş bir binanın inşası gerektiğine işaret ediliyordu. Ancak, hafif ve orta suç mahkumlarının ayrı yerlerde haps ve tevkif edilebilecekleri muntazam ve geniş yeni bir hapishane fikri, çok masraf gerektirdiği ve Hazine'nin buna müsait olmadığı gerekçesiyle pek kabul görmedi. Bunun yerine mevcut hapishanenin mümkün mertebe genişletilmesi ve tamiri ile mahkum olan ve olmayan mahbusların dairelerinin belirlenerek birbirlerinden ayrılması; gereken yerlerin sağlamlaştırılması ve mahbusların "teneffüs"ü için kullanılmak üzere önündeki meydanın çekilecek kârgir bir duvarla hapishane içine alınması gibi düzenlemelerin yeterli olacağına karar verildi. Gerçi maliyeti 51,124 kuruşu bulacağı hesaplanan bu sınırlı yeniden yapılandırma için dahi kaynak sı-

---

[112] Bkz. *İ.DH*, nr. 41677 (8 Cemâziyü'l-âhır 1286/ 15 Eylül 1869).

[113] Bkz. *İ.DH*, nr.46784 (Cemâziyü'l-evvel 1290/ Temmuz 1873).

[114] Bkz. *İ.MVL*, nr. 25903 (15 Cemâziyül'l-evvel 1284/ 14 Eylül 1867).

kıntısı çekiliyordu. Maliye Nezareti'nin, Bütçe'nin Yanya sancağı tamirat tertibinde buna yetecek bir meblağın bulunmadığı ve finasmanın mahallinden karşılanması tavsiyesi üzerine harekete geçen Vilâyet, söz konusu tamirat bedelinin daha sonra yerine konmak üzere mahallî mal sandığından temin edilebileceğini bildirmiş, konuyu görüşen Şûra-yı Devlet üyeleri de karşılıksız masraf edilmesi bütçe disiplini açısından yasaklanmış olmasına rağmen bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştı.[115]

Birkaç sene sonra, malî müzayakanın bir iflasa dönüştüğü 1875 senesi ortalarında, Meclis-i Mahsus'un gündemine gelen Kıbrıs'daki hapishanelerin yenilenmesi ya da en azından genişletilmesi projesi için bulunabilen kaynak ise, adada çekirgeyle mücadele maksadıyla halktan toplanmış paralar oldu. Oysa Kıbrıs birkaç taşra kürek merkezinden biriydi ve sadece adanın değil aynı zamanda Aydın, Adana, Konya ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilâyetlerinden de 1000'e yakın ağır ceza mahkumu buraya gönderiliyordu. Merkezî hükûmete adadaki hapishanelerin yeniden inşası için başvuran Kıbrıs Mutasarrıflığı da, mevcut mahbus nüfusunun Lefkoşa'daki hapishanelerin istiap haddini aştığını ve firar teşebbüslerine mâni olunamadığını belirterek bu talepte bulunmuştu. Mutasarrıflık daha önce de bu yöndeki şikayetini İstanbul'a bildirmiş ve Şûrâ-yı Devlet'te alınan karar ile, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Zabtiye Nezareti'ne adaya bir süre mahkum gönderilmemesi yönünde yazı gönderilmişti. Lâkin Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye buna itiraz etmiş ve aceleyle alınan bu kararın hayata geçirilerek kürek mahkumlarının başka adalara gönderilmesinin başka güçlükler yaratacağını beyan etmişti. Mahallî idareye göre ya hükûmet dairesi önünde bulunan arsa üzerine 500 kişilik yeni bir kârgir hapishane binası inşa edilmeli, ya vakıf malı olan Büyük Han kiralanarak biraz masrafla hapishane haline getirilmeli, ya da eski hapishane 150 kişi alabilecek şekilde koğuşların ilâvesiyle genişletilmeydi.

Esasen Bâbıâli de, suçluların (*mücrimîn*) güvenliğinin sağlanabilmesi için '*mevkeflerinin mahfûz ve muntazam bulunması*'nın gerektiğinin

---

[115] Bkz. *İ.ŞD*, 26/1211 (25 Muharrem 1290/ 25 Mart 1893).

farkındaydı. Ancak "yeniden mahbes yapılması"nın bedeli, yapılan ilk keşfe göre 318,864 kuruş, ikinci keşfe göre ise inşaat malzemelerindeki fiyat artışlarına bağlı olarak 700,000 kuruş gibi çıkmıştı. Bunun Hazine tarafından o tarihlerde karşılanması mümkün değildi. Büyük Han'ın hapishaneleştirilmesi ise bu binanın konumu açısından sakıncalı görülmüştü. Hükûmet dairesinin dışında ve şehrin ortasında bulunan bu han hapishane haline getirilirse eldeki zabtiye neferleri ikiye bölünmek zorunda kalınacak, bu da şehrin ortasında bir emniyet problemi ortaya çıkaracaktı. Bunun önüne geçmenin yolu daha fazla zabtiye istihdamından geçmekteydi ki bu da yine ilâve masraf anlamına geliyordu. O halde hapishanenin genişletilmesi ile yetinmek en uygun tercih olacaktı. Lâkin bunun için gerekli olduğu belirtilen 93,462 kuruş için de merkezî bütçede bir karşılık yoktu. Yaklaşık 45,000 kuruş tutan mahallî nakdî ceza hasılatı daha önce Maliye Nezareti'nin talebi üzerine Hazine'ye gönderilmişti. Meselenin halli için yol arayan İstanbul bürokrasisi dikkatini iki mahallî gelir kalemine yöneltti: Bir süre önce adayı istila etmiş çekirge sürülerinin itlâfı için ahaliden toplanılan zorunlu yardımlar ile Limson kasabasında bulunan taş ocaklarının rüsûmatı. Çekirgeler için toplanan paralar ihtiyacı aşmış olmalı ki elde kalan bir mikdarı tohumluk parası olarak Menâfi-i Umumiyye sandıklarına konmuştu. Kaynak arayışında olan Meclis-i Mahsus, bu paranın umum menfaati için harcanması öngörüldüğünden hapishane inşaatı için kullanılmayacağını ileri süren Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nin aksi yöndeki görüşüne rağmen, Kıbrıs mutasarrıflığına "bu çekirge ianesi"ni işaret etti.[116]

Harap bir vaziyette olan Manastır hapishanesinde, vilayet ve kazalardan gönderilen çok sayıda suçlu halihazırdaki binaya sığmaz olmuştu. Binanın acilen tamiri ve 2 yeni koğuş ile 15 adet istintak (sorgu) odasının inşası gerekiyordu.[117] Taşradaki kürek merkezlerinden bi-

---

[116] Bkz. *İ.MMS*, 53/2322 (8 Cemaziyü'l-âhır 1292/ 12 Temmuz 1875).

[117] Bkz. *İ.DH*, nr. 48301 (23 Ramazan 1291/ 3 Kasım 1874). Dahiliye ve Maliye Nezaretleri, söz konusu inşaat için keşif neticesinde belirlenen 16,168 kuruşluk masrafın, mahallî belediyenin gelirleri buna elvermediği için bütçedeki Manastır Vilayeti Tamirat ve İnşaat Tertibi'nden karşılanmasına karar vermişlerdi.

ri olan Sinop hapishanesine iki yeni koğuş eklenmesi yönünde üç sene önce çıkan irade-i seniyye[118] ya hiç uygulanmamış ya da sürekli artan mahbus nüfusu yapılan bu iki koğuşu da kısa zaman içerisinde yetersiz hale getirmişti. Ancak sadece bağlı olduğu Kastamonu'nun değil civardaki diğer vilâyetlerin de kürek merkezi olarak kullanılan Sinop hapishanesine eklenen bu koğuş da sürekli artan mahkum nüfusunu barındırmaya yetmedi kibundan 8 sene sonra ise 250 mahbus mevcutlu beş koğuşa bir altıncısının ilâvesi talebi Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi'ne ulaştı. Şûra-yı Devlet'in, izdihamın çeşitli olumsuzluklara yol açacağı şeklinde hapishane tabibinin uyarısını da dikkate alarak onay verdiği 11,155 kuruşluk bu genişletme projesi Sinop mahbuslarının derdine deva olmayacaktı.[119] Üç sene sonra Kastamonu Vilâyeti'nden başkente gönderilen bir yazıda, Sinop hapishanesinin suçlularla tıka basa dolduğu ve İstanbul'dan gönderileceği öğrenilen 150 kişinin yer yokluğu ve koğuşların muhafazasının iyice güçleşeceği gerekçeleriyle Sinop'a naklinden vazgeçilmesi talep ediliyordu.[120] Bir başka kürek merkezi olan Niş'deki vaziyet de pek farklı değildi. Tuna Vilâyeti'nden Bâbıâli'ye gönderilen bir yazıda, Niş hapishanesinin darlığı sebebiyle cezasının bitmesine az bir süre kalmış mahkumların gönderildikleri yerlere iade edilmesi için izin isteniyor ve civar vilayetlerden bir süre Niş'e adam gönderilmemesi gerektiğinin altı çiziliyordu.[121]

---

[118] *İ.MVL*, nr. 23568 (14 Şaban 1281/ 12 Ocak 1865). O tarihte de hapishanenin darlığı ve mahbusların kalabalıklığından şikayet edilmiş, mevcut halin mahkum ölümlerine yol açtığına işaret edilerek hapishanenin genişletilmesi talep edilmişti.

[119] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 29/1365 (22 Cemâziyü'l-evvel 1292/ 26 Haziran 1875).

[120] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1066, s. 135 (22 Şevvâl 1295/ 19Ekim 1878).

[121] *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 575, s.147 (18 Cemaziyü'l-âhır 1292/ 22 Temmuz 1875).

Sinop Hapishanesi'nin restorasyon geçirmiş binasındaki hücre/koğuş galerisi

Sinop Hapishanesi'nin kuşbakışı görüntüsü

Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bağlı Karesi sancağında, *'medyûnlara mahsûs habshâne'* bulunmadığı için borçluların katil ve eşkıyalarla bir yerde tutuldukları ve mevcut hapishane ile hükûmet dairesi arasında bir sokak bulunması yüzünden güvenliğin tam olarak sağlanamadığı gerekçesiyle merkeze başvuran Hüdavendigâr İdare Meclisi de, borçlular için ayrı bir mahbes yaptırılmasını ve bütün hapis mekânlarının hükûmet dairesi içine alınmasını talep etmişti. Buna göre, mevcut hapishaneyle hükûmet konağı arasındaki sokak kapatılacak, bunun yerine hükûmet konağının arka tarafındaki beş ev istimlâk edilerek bunların arsası üzerinden yeni bir sokak açılacaktı. Şûra-yı Devlet tarafından kabul gören projenin maliyetinin, diğer birçok örnekte olduğu gibi, nakdî ceza hasılatından karşılanmasına karar verildi.[122]

Adana Vilâyeti Kozan Sancağı'nın hükûmet merkezi bulunan Sis kasabasında bir hapishane inşa edilmesi talebi, vilâyet bütçesinde para bulunmaması ve bütçedışı para harcanmasının bir irade-i seniyye ile yasaklanmış olması gibi manialara rağmen, bölgenin asayişinin arzettiği nezaket dikkate alınarak Şûra-yı Devlet ve Maliye Nezareti'nin ortak kararıyla kabul görmüş; bu işin 22,000 kuruşluk maliyeti ise bir sonraki sene bütçesinin borç cedveline kaydolunarak temin edilmişti.[123] Lâkin üç odalık bu yeni hapishane, aradan üç sene geçmeden sayıları 90'a varan mahbus için yetersiz hale gelmiş ve yatacak yeri dahi kalmamış mahbusların yaz sıcağı ile beraber hastalanmaya başlaması üzerine 60,000 kuruşluk maliyetin üçte birine denk düşen kereste ve taşın *'meccânen ahâli taraflarından tedâriki'* şartıyla mevcut hapishanenin genişletilmesi yönünde Adana Vilâyeti İdare Meclisi'nden gelen talep merkezî hükûmet tarafından kabul edilmişti. Mahbusları yaz sıcağında bu daracık mekânda sıkışıp kalmaktan kurtarabilmek için harekete geçen Kozan mutasarrıflığı önce onları merkez livâya ya da dört saat mesafedeki ötedeki yaylaya götürmeyi düşünmüş, ancak güvenlik endişeleri de hesaba katılarak cürm ve cinayetten mahkum olanların Payas veya Adana *'mahbes'*ine nakli emrini vermişti. Lâkin Adana ve

---

[122] *İ.ŞD*, nr. 26/1173 (6 Zilhicce 1289/ 4 Şubat 1873).

[123] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 23/997 (11 Muharrem 1289).

Payas '*mahbesleri*' de en az Kozan'ın "hapishanesi" gibi tıka basa dolu olduğundan hapishanenin genişletilmesinden başka seçenek kalmamıştı.[124]

Van'daki hapishanenin hali de, mahallinden Erzurum Vilâyeti'ne bildirildiği kadarıyla, pek iç açıcı değildi. Erzurum zabtiye alayı kumandanından Zabtiye Nezareti'ne gönderilen 12 Şevval 1291/ 22 Kasım 1874 tarihli yazıda, hapishanelerde icra edilmek üzere gönderilmiş '*istatistik cedveli numûnesi*' çerçevesinde Van sancağı '*mahbûshânesinde istatistik ka'idesinin icrâ olunup olunmadığı*'nın tahkik edildiği ve fevkalâde harap bir hapishane binasıyla karşılaşıldığı belirtiliyordu. Miralayın verdiği bilgiye göre, koğuşların zemininde döşeme bulunmaması sebebiyle mahkumlar toprak üzerinde yatıyorlar, rutubetten kaynaklı taaffün altında pek çoğu hastalanıyordu. Zaten hava alan yeri olmayan hapishanede, 5 kişinin konacağı yere 20'den fazla adamın konması da bu olumsuz şartları iyice çekilmez hale getiriyordu. Hapishane kapılarının ahşap adi parmaklıkdan olması yüzünden muhtemel firarları engellemek maksadıyla hemen hemen her mahbusun ayaklarına demir vurulması, geceleri ise bununla da yetinilmeyip boyunlarına demir takılması, Van'daki hapishanenin XIX. yüzyıl ortalarındaki mahbesler-

---

[124] Bkz. *İ.DH*, nr. 49358 (19 Cemaziyü'l-âhır 1292/ 23 Temmuz 1875). Kozanoğulları ve Toroslar'daki bazı aşiretlerin Kırım Savaşı yıllarında asker ve vergi vermek hususunda merkezî hükûmete çıkardıkları engelleri ortadan kaldırmak için bu bölgeye gönderilmiş olan Fırka-ı Islâhiyye ile birlikte oraya gitmiş A. Cevdet Paşa da, "yeni feth olunmuş ve henüz teşkil olunmuş" olduğunu belirttiği Kozan sancağında bir hapishane bulunmamasını "garip ve çirkin" bulmuştu: '*Lâkin yeni feth olunmuş ve henüz teşkil kılınmış olan Kozan sancağının merkezinde hapishâne olmamak garib ve çirkin br keyfiyettir. Hâlbuki Adana hükûmet konağı müsrif-i harâb ve hapishânesi mâil-i indiham olmağla mahbuslar hâl-i muhâtarada oldukları görüp feryâd eylemekde oldukları cihetle, Kozan'dan gönderilen cânileri koyacak yer bulunamamış idi.*' (Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, 183). Bu tablo ilerleyen yıllarda da varlığını sürdürmüş, diğer kürek merkezleri gibi Payas'da da mevcut hapis mekânı gönderilen ağır ceza mahkumlarına yeterli olmamıştır. Sultan II. Abdülhamid zamanında *Anadolu Islahatı* ile ilgili yapılacakları tesbit ve hızlandırmak üzere kurulan Tesri-i Muamelât-ı Islahat Komisyonu'ndan Adliye Nezareti'ne gönderilen 30 Rebiyü'l-evvel 1316/ 18 Ağustos 1898 tarihli yazıda, Payas kürek mevkiinin harap olduğu ve mahbusların bundan yararlanarak birer ikişer firar ettiğinin bilgisi de bu kabildendir, bkz. *DH.TMIK.S*, 20/35.

den farksız olduğunu açıkca gösteriyordu. Böylesi bir hapishanede, Miralay'ın ifadesiyle *'kâtib ve kayd kuyûd bulunmaması'*, ya da tutukluların muamelelerinin vaktinde yapılmayıp mahkumların hangi suçla ne zaman hapse konulduğuna dair elde herhangi bir defterin olmayışı ise pek şaşırtıcı değildi. Vaziyetin Zabtiye tarafından öğrenilmesinden bir iki ay sonrasında Erzurum'a söz konusu hapishanenin yeniden inşası için yerinde keşif yapılarak masrafının bildirilmesi talimatı verilmiş; lâkin konunun Van İdare Meclisi ve Erzurum Valisi Ahmed Muhtar Paşa'nın 1875 Ağustos tarihli yazılarıyla Şûra-yı Devlet'in önüne gelmesi neredeyse bir sene sürmüştü. Söz konusu kuruldan çıkan nihaî karar, Van hapishanesinin 42,365 kuruş masrafla acilen yenilenmesi yönündeydi. Böylelikle hem mahbusların hastalanmasının önüne geçileceği, hem de güvenlik için istihdam edilen çok sayıda zabtiye askerinin sayısında indirime gidilebileceği umulmaktaydı.[125]

Aynı tarihlerde Kastamonu merkez hapishanesinde sürdürülen inşaatın sebebiyse, hasta mahbusların tedavisine mahsus bir tıbbî kompleks oluşturmaktı. Söz konusu talebe, keşif bedelinin 31,000 kuruş gibi bir rakam tutması yüzünden onay vermeye yanaşmayan Maliye Nezareti ilgili yazısında, diğer vilâyetlerde bulunan hasta suçlular için ayrıca hastahaneler yapılmayıp civardaki hapishanelerde bir iki odanın bu amaçla ayrılması yoluna gidildiğini belirterek, bu kez müstakil bir hastahane inşaatına onay verilirse hem Hazine'ye ek masraf çıkartılacağı hem de firar vak'alarının ortaya çıkabileceği gerekçeleriyle buna karşı çıkmıştı. Nezaret'e göre yapılması gereken, hapishane içinde bu işe uygun bir yer bulmak, eğer bu mümkün değil ise masrafı 8000 kuruşu aşmayacak ilâve bir iki oda inşa etmekti. Nezaret'in bu teklifine cevaben ikinci bir yazı gönderen mahallî idare meclisi, hapishanenin halihazırda istiabı üzerinde mahbusla dolu olduğundan hastalara ayrılacak bir yerinin bulunmadığını, ancak hastahane olarak kullanılacak iki koğuş, bir eczahane ve bir de nöbetçi odasının inşa edilmesi halinde ihtiyaca cevap verebileceğini savundu. Bu talebi görüşen Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi, mahbusların kanun gereği aldıkları cezalar ile

---

[125] Bkz. *ŞD*, 1282/25 (11 Safer 1293/ 19 Mart 1875).

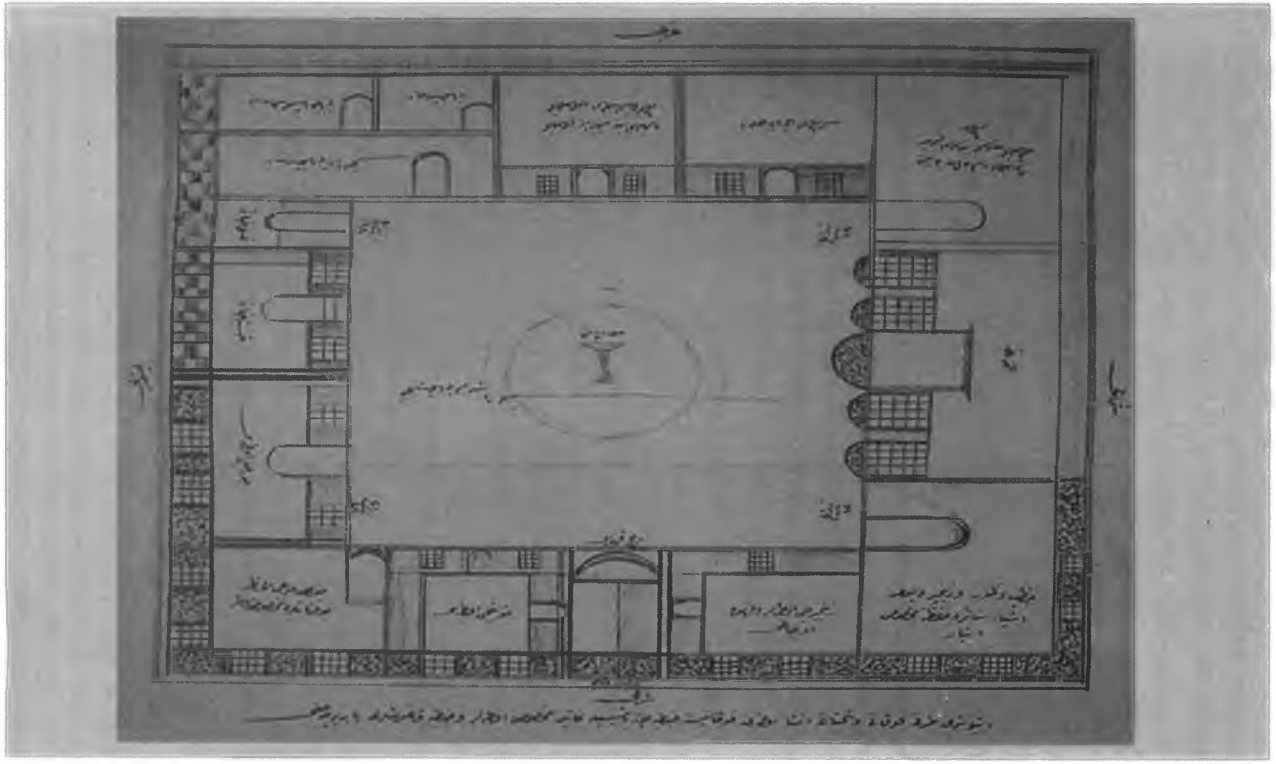
beraber bir de kalabalıktan doğan hastalıkları yüzünden ıztırap çekip sefil olmalarının *'merâhim-i seniyye-yi hazret-i tâcdârîye tevâfuk etmeyeceğine'* işaretle 13,800 kuruşluk bu projeye cevaz verdi.[126] Yine Kastamanu Vilâyeti'ne bağlı Bolu hapishanesindeki sıkıntılar ise sadece yetersiz fizikî şartlar ve kalabalıkla sınırlı kalmamış, bu ikisi tabiî olarak ciddi sağlık problemlerini beraberinde getirmişti. Hapishaneyi gezen memleket tabibinin kaleme aldığı rapora göre; hapishanenin basık tavanı, yazın hava almaya imkân vermeyen yapısı ve benzeri fizikî şartlar, mahbusların hummaya yakalanmasına yol açıyordu.[127]

Karadeniz sahilinin en doğusunda yer alan Batum'da da hükûmet konağı içindeki "hapishane" salgın hastalıklara zemin hazırlayacak derecede harap ve kalabalıktı. Hükûmet konağı olarak kullanılmak üzere aylığı 750 kuruşa kiralandığı belirtilen 7-8 odalı evin ahşap alt odaları hükümlü ve tutuklular için mahbes olarak kullanılıyordu. Lâkin kapıyı kıran ya da tahtalarını delen çoğu ağır ceza mahkumu mahbusların dışarı sıvışmalarını engellemek mümkün olamıyordu. Lazistan Vilayeti İdare Meclisi'nden Bâbıâli'ye gönderilen yazıda bildirildiğine göre, Batum'da mahbes olarak kullanılan bir diğer mekân daha vardı. Ancak dört köşeli kârgir bir mağaza olarak tasvir edilen bu yer de bir zindandan farksızdı. Alçak tavanlı ve karanlık bir göz odadan ibaretti ve farklı derece suçlardan mahkum kişilerin birbirlerinden ayrı tutulmalarına elvermiyordu. İzdiham ve bilhassa yaz aylarında artan taaffünden dolayı mahbeste başta humma olmak üzere hastalıklar kol geziyor, sadece mahbuslar değil onları gözeten zabtiye neferleri de salgından paylarını alıyordu. O kadar ki yaz gelince bu mekân boşaltılıyor ve mahbuslar çarşıdaki dükkân odalarına naklediliyorlardı. Mahallî meclisin merkezî hükûmete teklifi, yeni bir hapishane inşası pahalıya mal olacağından söz konusu mağazayı elden geçirmek yönünde olmuştu. Eğer üzerine hastahane olarak kullanılacak bir kat çıkılır ve hafif suç-

---

[126] İ.MMS, nr. 52/2294 (29 Rebiyü'l-âhır 1292/ 4 Haziran 1875).

[127] Bkz. *İ.DH.*, nr. 41370. Memleket tabibinin 17 Safer 1286/ 29 Mayıs 1869) tarihli raporu doğrultusunda keşfi yapılan yeni hapishanenin 23,625 kuruşa mal olacağı bildirilmiş ve söz konusu proje beşbuçuk ay sonra padişah tarafından ilgili irade ile kabul görmüştü.

Bolu Sancağı'nda inşa edilecek hapishanenin planı (BOA, İ.DH 594/ 41370)

lular ve zabtiye neferleri için ayrı birer koğuş inşa edilirse ihtiyaç giderilebilirdi. Zaten malî müzayakadan eli kolu bağlanmış Bâbıâli bürokrasisisi bu ehven-i şer çareyi yerinde buldu ve 24,000 kuruşluk bu tadilat projesine çıkan irade-i seniyye ile onay verdi.[128]

Erzurum'da adı "hapishane" kendileri derme çatma mahbesler olan hapis mekânlarının hali de hem güvenlik hem sıhhî şartlar açısından endişe vericiydi. Mahallî idare meclisinden Şûra-yı Devlet'e yollanan yazıya bakılırsa Erzurum'da mevcut mahbeslerden biri, Cağalzâde Rüstem Paşa mallarından olan eski kârgir hanın alt katından ibaretti ve borçlular, hafif suçlular ve zanlılara ayrılmıştı. Hükûmet konağında bulunan eski ahşap hapishane ise yıkıldı yıkılacak bir haldeydi. Zabtiye ve polis neferleri için yeri yoktu. Mahbuslar kâh damından zincir ya da ip sarkıtarak ya da kendilerine dışardan sağlanan alet edevat ile delik deşik ettikleri duvarlarından çıkarak senede birkaç kez düzenli olarak firar ediyorlardı. Basık ve rutubetli mahbesten hastalık da eksik olmuyordu. Kürek mahbesi olarak kullanılmak üzere ayda 500 kuruşa kiralanmış olan Sinan Paşa evkafına ait Taşhan da ihtiyaca cevap vermiyordu. Şehirdeki bütün bu mahbeslerin 400,000 kuruş maliyetle tamir edilmesi gerekiyordu.[129] Bu parayı bulmak ise oldukça zordu.

İklim şartları bilhassa yazın oldukça çetin olan Akkâ'daki "*liman hapishaneleri*" de basık konumları ve harap halleri ile içinde yaşamaya pek uygun değillerdi. Buna bir de mahallî iklimin getirdiği oldukça fazla rutubet ve taaffün de eklenince, hapishanede ölümler meydana geliyordu. Bu yüzden harekete geçen mahallî idare, 7160 kuruşa gerekli görülen yerlerin tamiri talebinde bulunmuştu.[130] Selanik hapishanelerinde ortaya çıkan tifo salgını dolayısıyla sayıları hızla artan hasta mahbuslar hapishane hastahanesine sığmaz hale gelmiş, yatak ve hasta elbisesi verilemeyen tifo mağduru birçok mahkum '*kuru tahta üzerinde*' yatarak şifa arar hale gelmişti. Konuyla ilgili İstanbul'a gönderdik-

---

[128] *İ.MVL*, nr. 23259 (18 Cemâziyü'l-evvel 1281/18 Kasım 1864).

[129] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 681 (27 Zi'l-ka'de 1285/ 11 Mart 1869).

[130] Bkz. *İ.DH*, nr. 44547 (17 Şaban 1288/ 1 Kasım 1871).

leri telgrafta, bir süre önce vilâyetlere gönderilen ve mahbus elbiseleri için mal sandığından para harcanmasını yasaklayan emirnameye atıf yapan Selanik mahallî idaresi, bu hususun hasta elbise ve yatakları için de geçerli olup olmadığını soruyor ve bir kısım hastaların yatak ve elbise verilerek bir başka mahalle nakledilmemesi halinde salgının şiddetleneceği şeklinde tabip görüşüne işaret ediyordu. Meselenin hassasiyetini kavrayan merkezî hükûmet 5000 kuruşluk bir meblağın bu yönde harcanmasına müsaade etmişti.[131]

Vidin hapishanesinde başgösteren tifüsten dolayı Bâbıâli'ye bir yazı gönderen Tuna Vilâyeti, burada bulunan ağır suç mahkumlarının bir kısmının mensup oldukları mahallere gönderilmelerini talep etmişti.[132] Vidin'den birkaç sene sonra Bursa hapishanesinde de, o yıllarda ve daha sonraki tarihlerde gerek İstanbul[133], gerekse taşradaki hapishanelerde sık sık yaşanacak olan tifüs salgını mahbusları tehdit eder olmuştu. Sıkıntılarını Zabtiye Nezareti'ne bildiren mahallî idareciler, salgın devam ettiği müddetçe İstanbul'dan Bursa'ya ve Bursa'dan İstanbul'a mahbus gönderilmemesini istemişlerdi.[134] Mevcut mahbus nüfusuna yetmediği bildirilen Samsun hapishanesinde de, gerek kalabalık gerekse içerde hüküm süren pis hava sebebiyle sağlıksız bir halin hüküm sürdüğü belirtiliyor, bir çok mahbusun '*envâ'î 'ilel ve emrâzla dûçâr*' olduğundan şikayet ediliyordu. Bunun önüne geçmek için, Canik Sancağı idare meclisine göre, yeni bir hapishane binası inşaatı şart idi.[135]

---

131 Bkz. *İ.DH*, nr. 49010 (15 Receb 1292/ 17 Ağustos 1873).

132 Bkz. *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, nr. 575, s.240 (26 Muharrem 1293/ 22 Şubat 1876).

133 1877 Mayıs ayında İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'de tifo hastalığının ortaya çıkması sebebiyle mevcut mahbuslardan henüz hastalığa yakalanmamış olanların eski Zabtiye Dairesi'ndeki hapishane ve hastahaneye nakli kararlaştırılmış; bu maksatla eski Zabtiye Nezareti binasında bulunan Rüsûmat Emâneti'nden burayı boşaltması istenmişti (*BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 248, 12 Cemaziyü'l-evvel 1294/ 25 Mayıs 1877).

134 *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1067, s.30 (2 Haziran 1295/ 14 Haziran 1879).

135 Bkz. *İ.ŞD.*, nr. 1429 (20 Cemaziyü'l-evvel 1292/ 24 Haziran 1875).

Taşradaki önemli kürek merkezlerinden, yani büyük suçlardan mahkum olup ağır işlerde çalıştırılmak üzere gönderilen mahbusların tutulduğu bir cezaevi olan Vidin hapishanesi yetkililerin derdi ise sadece izdiham ve hapis mekânının istiap haddinin yetersizliği değildi. Beşyüze yakın mahbusun tutulduğu Vidin hapishanesi, 1877 Mart ayı sonlarında, Osmanlı-Rusya Harbi dolayısıyla çevrede atılan top mermilerinden nasibini almış ve zaten ihtiyaca zor cevap veren hapishane büyük ölçüde kullanılmaz hale gelmişti. Sadaret'e durumu telgrafla bildiren Vidin mutasarrıflığı, tamamına yakını "câni", yani ağır ceza mahkumu, küçük bir kesimi ise nisbeten kısa süreli hapis cezası ya da kalabendliğe mahkum edilmiş kişiler olan 479 mahbusdan 3 seneye kadar müddeti kalmışların kefaletle memleketlerine iadelerini teklif etmişti. Ancak harbin getirdiği sıkıntılardan bunalmış gözüken İstanbul'daki vükelâ heyeti, yaklaşık üç aylık bir süreden sonra bu konudaki kararını verebildi ve ceza müddetleri bitmek üzere olan bu kişilerin salıverilmek yerine *'hidemât-ı harbiyyede'* kullanılmalarına hükmetti. Harp ve hapishanenin fizikî hali yüzünden muhafaza edilmeleri güçleşen, sağa sola dağılmaları halinde ise *'memlekete bir şaşkınlık verecek'* bu kişiler Rumeli'de nereye naklolunsalar harp sebebiyle benzer bir manzara orada da meydana gelebilird. O yüzden, bunlardan eşkıyalığa karışmış ve çok büyük suçlar işlemiş olanlar ile *'davacıları meydanda bulunanlar'* müstesna, cezalarının üçte ikisini doldurmaya 1 senesi kalmış olanların ordu hizmetine verilmesi uygun görülmüştü. Bu son gruba dahil olup da *'askere yaramayanlar'* ise kefalete bağlanarak salıverileceklerdi.[136]

Bu karardan bir hafta sonra, Rumeli'deki bir diğer önemli merkez olan Selanik'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, askerlik yapmaya müsait olup cezasının yarısını çekmiş mahbusların kalan cezalarının affedilerek cepheye gönderilmeleri yönünde benzeri bir teklif dile getirildi. Buna göre, cinayet ve cünha mahkumlarından *'fırkalarda istihdâma şâyân'* mahbusların adedinin bildirilmesi doğrultusunda Nezaret'ten Selanik Vilâyeti'ne yollanmış talimat üzerine Divan

---

[136] Bkz. *İ.MMS.*, nr. 2603 (7 Cemâziyü'l-âhir 1294/ 19 Haziran 1877).

ve Meclis-i Temyiz tarafından bir araştırma yapılmış; '*şekâvet-i müstemerre ve tabi'at-ı muzırra erbâbı*' dışarıda bırakıldığında affa şâyân 381 mahbus tesbit edilmişti. Yapılan bu araştırmanın muhtemel bir affa dönük olduğunu anlamış mahkumların ümide kapıldıklarına dikkat çeken Selanik Vilâyeti, bunların af edilmesi halinde kendilerine verilecek asker elbiselerni giyip doğruca Sohum ya da Batum gibi Anadolu cephesindeki yerlerden birine gönderilmelerinin düşünüldüğünü bildirdi. Çıkarılacak bu "askerî af" ile hapishanenin masraflarında aylık 15-20 bin kuruş tasarrufa gidebileceğine de bu noktada işaret edilmeden geçilmemişti. Selanik'ten gelen bu yazıyı değerlendiren Dahiliye Nezareti, ülkede hapis ve tevkif merkezi kabul edilen yerlerdeki mahbus kalabalığını ve hapishane masraflarını azaltacak böylesi bir affın Selanik'de tatbikine cevaz verdi ve çıkan irade-i seniyye ile 381 mahbusun Osmanlı ordusuna zorunlu iltihakı kesinlik kazandı.[137] Daha sonra, Anadolu'daki Millî Mücadele sırasında da şahid olunacak "mahbusların askerleştirilmesi" fiili, Osmanlı tarihinde çok sık karşılanılan bir hal olmamakla beraber, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ekonomik kriz zamanlarında sınaî proleter olarak kullanılan mahbusların Avrupa kıtasının doğusunda bir gecede "askerî proleter" haline dönüştürülebildiğine dair küçük ama anlamlı örneklerdi.

Aynı bölgedeki Rusçuk hapishanesinden gelen genişletme talebinde ise, mahbusların bu kez birer sınaî amele haline getirilmesi ideali kendini göstermekteydi. Tuna Vilâyet Meclisi'nden gelip Şûra-yı Devlet'te tartışılan bu talepte, mahkumların '*san'atla işgâl olunmaları*' için hapishanenin yeniden inşa edilmesi isteniyordu. İstanbul'daki nümûnelik Hapishane-i Umumî'nin açılışı sırasında mevcut olduğunu bildiğimiz mahkum atölyeleri, gerek maddî imkânsızlıklar gerekse yukarıda zikredilen Sivas örneğinde de gördüğümüz üzre mevcut mahkum nüfûsunun sanat ehli olmaması sebebiyle pek çok yerde vücut bulmamıştı. Rusçuk'dan gelen talep bu alanda taşrada atılan öncü adımlardan birinin önünü açacaktı.[138]

---

[137] *İ.DH*, nr. 61202 (28 Cemaziyü'l-âhır 1294/ 10 Temmuz 1877).

[138] Hapishane içi atölyelere dair taşradaki ilk misallerinden birinin Rusçuk'a ait olması pek de tesadüf olmasa gerektir. Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında

Mahallinden bildirildiğine göre, Rusçuk'daki hapishanede bulunan suçlular arasında bir çok '*ehl-i san'at âdem*' vardı ve mahkumiyetlerinin bitişine dek '*mu'attal kalmamaları*' için herbiri ayrı bir sanata mahsus olacak toplam 500 kişilik beş atölyede meşgul olmalarında fayda görülmüştü. Başlangıçta basit kilim, hasır, çuval, torba ve buna benzer şeyler dokumak ve ip bükmek gibi hafif işlerle iştigal ettirilmeleri düşünülen mahbusların ürettikleri şeyler satılacak ve bu şekilde oluşturulacak "Ticâret-i Vâkı'a-yı Mahbûsîn Sandığı"nda toplanacak gelirden mahkum ailelerinden zor durumda olanlara yardım edilecekti. Yeni bir "*nisâ mahbesi*", yani kadınlar koğuşu ile hapishanenin güvenliğinden mesul zabtiye askerine mahsus dairenin de inşasını içeren Rusçuk hapishanesindeki bu yeniden yapılanmanın tahminî maliyeti 136,000 kuruştu. Talebi görüşen ve uygun bulan Şûra-yı Devlet heyeti, gereken meblağın "hapishaneler masârıfı" karşılığı bulunan nakdî ceza gelirlerinden ödenmesine karar verdi. Atölyeler için gerekli alet edavat ise mahallî idare tarafından temin edilecekti.[139]

1867 yılında Rusçuk ve akabinde Niş ve Sofya'da erkek ve kız ıslahhaneleri açtırdığı malumuzdur. 5-12 yaş arası yetim, öksüz Hristiyan-Müslüman çocuklara yönelik bu yetimhane/meslek okulu karışımı kurumlarda ibtidaî mektep bilgileri ve çeşitli dallarda (matbaacılık, mürettiblik, mücellidlik, demircilik, terzilik, kundurucalık, dericilik, marangozluk ve orduya üniforma imalatı yapabilecek surette dokuma ve dikişçilik) sanat öğretilmesi hedeflenmişti, bkz. M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, 176-177.

[139] Bkz. *İ.ŞD*, nr.23/1001 (18 M 128928 Mart 1872). Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında "fukara ve amele ve hademe takımı"nın kazandıkları paranın zorunlu harcamalarından sonra arda kalan kısmını faizi ile değerlendirmek üzere 1867 yılı sonlarında Rusçuk'da bir "emânet sandığı" tesis etmiş olduğu da burada belirtilmelidir. Bkz. M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, 175. Kuruluşundan hemen sonra adı "emniyet sandığı" olarak değiştirilen bu kurum, XIX. yüzyılın ilk yarısında ordu ve donanma personeli için emeklilik sandıkları kurma yoluna gitmeye başlamış Osmanlı Devleti'nin yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da giderek artan refah devleti uygulamalarına karşı ilgisiz olmadığını göstermesi açısından kayda değerdir.

Selanik ıslahhanesi (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

Hapishane içinde *'icrâ-yı san'ata elverişli'* yeni bir koğuş yapılması yönünde rastladığımız bir başka talep de Bağdad hapishanesine aittir. Bağdad şehir merkezinde 1871 yılında *'muntazam ve kârgîr'* bir hapishane inşası için irade-i seniyye çıkmış, ancak o zaman için mevcut binanın tamir ve genişletilmesiyle yetinildiğinden bunun için ayrılan 350,000 kuruştan 190,000 kuruş harcanmadan kalmıştı. Hapishane içinde yeni bir atölye koğuşu inşa edilmesi hakkında 6 sene sonra gelen söz konusu talebi inceleyen Şûra-yı Devlet, bu iş için öngörülen 20,000 kuruşluk masrafın daha önceden arda kalan tahsisattan karşılanması şartıyla buna onay verdi.[140]

Fizikî şartlar ve kapasite eksikliği, taşradaki ceza infaz kurumlarında Islahat Fermanı sonrasında öngörülen derecelendirme ve çeşitliliğin sağlanmasının da önüne geçmişti. Tutuklular bir türlü kurulamayan tevkifhaneler yerine hapishanelerde barındırılırken, kadın mahkumlar da kendilerine mahsus "nisâ hapishaneleri"nde değil erkek mahkumların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu hapishanelerin kadın koğuşlarında cezalarını çekiyordu. Bununla beraber bazı yerlerde, yüzyılın ortalarında mahallî kolcu hanım ya da imamının evi yeterli olmadığı hallerde başvurulduğu üzere, şehir içinde bu işe uygun haneler kiralanarak "nisa hapishanesi" haline getiriliyordu.

Kadın mahbusların imamın hanesinden çıkarak kendilerine mahsus bir mekâna geçmelerinin ilk örneklerinden birine Yozgat'ta rastlıyoruz. Ankara Meclis-i Kebîri'nden merkeze gönderilen 28 Mart 1859 tarihli bir yazıda, hafif ve ağır suçlardan hapse mahkum olmuş kadınların o güne dek imam hanelerinde ve bazı başka emin yerlerde tutuldukları bilgisi veriliyor; ancak mevcut kadın mahbuslar arasında 5 ya da 7 sene hapse mahkum edilmiş olan ağır suçluların da bulunması sebebiyle artık müstakil ve kalıcı bir mekâna ihtiyaç bulunduğunun altı çiziliyordu. Meclis heyetinin görüşüne göre, suçları ağır ve ceza süreleri uzun bu tür mahkumlar imamın ya da bir başkasının evinde bu kadar müddet istenmeyeceğinden oradan oraya naklolunacaklardı. Kadın mahkumların yerleştirilecekleri evlerin sahiplerine hizmet bedeli

---

[140] *İ.ŞD*, nr. 1838 (selh-i Ramazan 1294).

ödenecek para, şehirde uygun bir mekânın kiralanması için kullanılır ve burası da bir nevî "kadın mahbesi" haline getirilirse mahbusların güvenliği çok daha iyi sağlanabilirdi. Aylık 100 kuruş karşılığında, '*emsâline nisbetle cesûre ve zabt ve rabta muktedire*' olduğu düşünülen Yozgat'ın Nohudlu mahallesi sakinlerinden Esma Hanım evini '*nisâya mahsûs habshâne*' haline getirip idare edebilirdi. Yozgat'tan gelen bu talebi görüşen Meclis-i Vâlâ, muhtemelen masrafsız bir çözüm de olmasının tesiriyle, adı hapishane olsa da hâlâ hâne tarzı mahbes anlayışının bir devamı olan bu projeyi kabul etti ve Hüsrev Ağa'nın eşi Yozgatlı Esma Hanım'ın adı konulmamış "ilk kadın hapishanesi müdürlüğü"ne onay verdi.[141]

Müstakil bir kadın hapishanesi bulunmayan Yanya'da 75 kuruş kirayla bir hâne tutularak '*habshâne*' haline getirilmiş, ancak bu binanın da harap hale gelmesi sebebiyle 4000 kuruşa bir arsa satın alınarak üzerine 10,000 kuruş masrafla kârgir bir hapishane inşası gündeme gelmişti. Ne gariptir ki, taşradaki adamakıllı ilk hapishane gibi ilk kadın hapishanesi de Yanya'da yükselecek ve söz konusu proje merkezî idare tarafından onaylanacaktı.[142]

Maraş'da "nisâ habhânesi" olarak kullanılmak üzere, kira bedeli belediye gelirlerinden karşılanmak üzere, 1871 Aralık ayı sonundan itibaren aylık 80 kuruşa bir hane tutulmuştu.[143] Diyarbekir'de '*nisâ tâ'ifesine mahsûs olmak üzere*' aylık 45 kuruşa kiralanan ve '*habshâne ittihâz olunan*' kolcu Esma Hanım ile muhtar Abdülkerim Ağa'nın hanelerinin elverişli olmamasından dolayı 1877 Ağustos ayı sonundan başlamak üzere aylık 60 kuruşa Şâmiloğlu Hacı Mehmed Ağa'nın hânesi kiralanmıştı. Ödeme emrinin çıkartılması noktasında önce Maliye ve daha sonra 12 Eylül 1878'de Dahiliye Nezareti'ne başvuruda bulunan Diyarbakır valisi, yapılan işin, '*nisâya mahsûs hapishâne ittihâzı için hâne tedârik ve istikrâsı*' hakkında 7 Cemaziyü'l-evvel 1292/ 11 Haziran 1875 tarihli sadaret emirnamesine dayandığını belirterek kira

---

[141] *İ.MVL*, nr. 18264.

[142] *İ.MVL*, 24831 (12 Muharrem 1283/ 27 Mayıs 1866).

[143] Bkz. *İ.DH*, nr. 60618.

mikdarına karşılık bulmadan ortaya çıkan ihtiyacın görülmesini talep etmekteydi.[144] Rodos'da bulunan kadın mahkumların muhafazası için de aynı yola gidilmiş, 1874 Martından itibaren iki hane kiralanmıştı. Bu mahkumların gardiyanlığı hane sahibine bırakılmıştı.[145] Trabzon Vilâyeti'den Maliye Nezareti'ne gönderilen 16 Haziran 1878 tarihli yazıda da, Rize idare meclisinin kazalarında kadınlara mahsus hapishane bulunmaması sebebiyle uygun bir yerin kiralanarak bu maksatla kullanılmasını talep ettikleri bildiriliyordu. Maliye tarafından Dahiliye Nezareti'ne ve oradan da Şûra-yı Devlet'e havale edilen talep, Dahiliye Zuhûrat tertibinden karşılanmak üzere kabul görmüştü.[146] Mamafih, bilhassa kaza merkezlerinde bu kiralamalar için dahi karşılık bulunamıyor ve kadın mahkumların cezaları ya infaz edilemiyor ya da şeklen bir yere kapatılma görüntüsü veriyordu.[147] XX. yüzyılın başlarına ait bir yazışmaya bakılırsa, kaza ve nahiye merkezlerinde sürekli kadın tutuklu bulunmadığını gerekçe gösteren Dahiliye Nezareti, buralarda ne daimî ne de kiralık bir kadın tevkifhanesi açılmasına lüzum görmemiş ve mahbes olarak imam ya da muhtarların evlerini adres göstermişti.[148]

---

144 Bkz. *ŞD*, nr. 270/38.

145 Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, 338-339..

146 *ŞD*, 1830/14.

147 Meselâ Gönen kazasında, nisâ hapishanesi olmadığı için hükümleri kesinlik kazanmış kadın hapis mahkumlarının cezalarının infaz edilemediğine dair Hüdavendigâr İstinaf Mahkemesi'nden Adliye Nezareti'nden gelen yazı için bkz. *DH.TMIK.S*, 33/11 (17 Rebiyü'l-âhır 1318/ 14 Ağustos 1900). Edremid kazasında Çalıkoğlu Ahmed Bey adında bir kişinin evi kadınlar için tevkifhane olarak kiralanmışsa da, buraya gardiyan tayin edilemediği ve kira ödenemediği için ev sahibinin mahbus kabul etmediği ve ancak gücü yetenlerden para alınıp da ödeme yapılması sonrasında buna yanaştığı; kezâ Burhaniye kazasında da evi hapis mekânı olarak kullanılmak istenen şehir kethüdası Kadir Ali Çavuş'un kendisine bir şey verilmemesi yüzünden kadınları kabule ayak sürüdüğü hakkında bkz. *DH.TMIK.S*, 33/11 (17 Şaban 1318/ 9 Aralık 1900). Manastır gibi büyük bir vilâyette kadın hapishanesi olmadığından habsi gereken kadınların muhtar odaları ile metropolithanelerde tutuldukları ve bunun suistimal edilerek ya mahkumların serbest bir halde kalmaları ya da cezanın hiç infaz edilmemesine yol açtığına dair adliye müfettişinin raporu için bkz. *DH.TMIK.S*, 54/23 (2 Rebiyü'l-âhır 1322/ 16 Haziran 1904).

148 Bkz. *DH.MKT*, 1142/ 14 (3 Zilhicce 1324/ 18 Ocak 1907).

Taşra hapishanelerinin fizikî şartları dışındaki bir diğer temel meselesi de, tıpkı İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'de olduğu gibi, tahsisat ve personel eksikliği idi. Maden Sancağı'ndaki Ergani Madeni hapishanesinin 1280 malî yılının ikinci altı ayına (Nisan-Eylül 1865) ait gardiyan masrafı olan 70,790 kuruşun ödenmesine dair talebi görüşen Meclis-i Vâlâ, bu konuda bir süre önce taşraya bildirilmiş bir emirname bulunduğuna dikkat çekmiş ve hapishaneler masrafını arttıracak ilâve gardiyan istihdamı yerine mahkumların affı yoluna gidilmesini tavsiye etmişti. Buna göre, taşra merkezlerinde hapsedilmiş suçlulardan cezalarının üçte ikisini (*sülüsân*) tamamlamış olanların tahliyesi yoluna gidilmeli ve böylelikle daha fazla gardiyan kullanma ihtiyacı ortadan kaldırılmalıydı. Emirnamenin tebliğinden önce gardiyan istihdamı yoluna gitmiş Ergani hapishanesine, "*muvâfık-ı nizâm*" olmasa da, ancak bu defaya mahsus denilerek gereken tahsisatın çıkarılması kararlaştırılmıştı.[149] Taşradaki kürek merkezlerinden biri olan Vidin hapishanesinden Bâbıâli'ye gelen 13 Ocak 1868 tarihli yazıda, 250 kuruş maaşla burada istihdam edilen Adem Ağa'nın '*ehliyet ve iktidarsızlığı*' sebebiyle azledilerek, 500 kuruş daha zam ile bir gardiyanbaşı tayini istenmişti.[150] Vidin'den gelen bu talebi görüşen Şûra-yı Devlet, 750 kuruş aylıkla ehliyetli bir gardiyanbaşının istihdamına onay verdi.[151] Aynı yerden bundan kısa bir süre sonra gönderilen bir diğer yazıda ise, Vidin hapishanelerinde müstahdem gardiyanların maaşlarının düşük olduğuna işaret edilmiş ve Vidin gardiyanbaşısından başka elviye başgardiyan ve neferleriyle Rusçuk ve Vidin gardiyan kâtibinin maaşlarına aylık 1154 guruş zam yapılması istenmişti.[152]

Taşradaki bir diğer önemli kürek merkezi olan Sinop mahbesinde ise artan mahkum nüfusu sebebiyle mevcut 10 gardiyan yetersiz kalmış; bir çavuş ile dört gardiyanın ilâveten tayini yolunda Kastamonu Vilâyeti'nden Zabtiye Nezareti'ne aksettirilen talep Dahiliye ve Mali-

---

[149] Bkz. *İ.MVL*, nr. 24276 (20 Cemaziyü'l-evvel 1282/ 11 Ekim 1865).

[150] *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, 570, s.321, nr. 498.

[151] *İ.ŞD*, nr. 1/10 (26 Zi'l-ka'de 1284/ 21 Mart 1868).

[152] *BEO Vilayet Gelen Giden Defterleri*, 570, s.361, nr.53 (2 Safer 1285/ 25 Mayıs 1868).

ye nezaretlerinin de onayını alan Şûra-yı Devlet tarafından kabul edilmişti.[153] Kürek merkezleri gibi İstanbul'da da gardiyan istihdamı yerine af yoluna gitmek değil, zabtiye askerlerini kaldırarak onların yerine gardiyan alma tercihi ağır basmıştı. O tarihlerde pâyitahtın tek hapishanesi olan Bâb-ı Zabtiyye hapishanelerinde görevli 32 gardiyanın idareye kâfi gelmediğinin Zabtiye Müşiriyeti tarafından bildirilmesi üzerine konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ, hapishanenin iç muhafazasından mesul 30 zabtiye askerinin lağvedilerek onların yerine 32 tane daha gardiyan alınmasına cevaz vermişti.[154] Kıbrıs'ın idarî merkezi olan Lefkoşa'daki hapishanede ise kâtibe ihtiyaç mevcuttu. Kıbrıs İdare Meclisi'nden Şûra-yı Devlet'e gönderilen yazıda belirtildiğine göre, mahbuslara verilen yiyecek ve diğer ihtiyaç maddelerinin defter ve jurnalleri adadaki asâkir-i zabtiyye hesap emaneti tarafından tutulmaktayken, hapishane nüfusunun artması ile beraber sadece bu işe bakacak bir kâtibin istihdamı zarurî hale gelmişti. Talebi görüşen Şûra-yı Devlet heyeti, Kıbrıs'ın taşradaki kürek merkezlerinden biri olması sebebiyle burada yoğun bir mahkum nüfusunun bulunduğuna dikkat çekti ve 400 kuruş aylıkla müstakil bir hapishane kâtibinin tayinine onay verdi.[155]

İşkodra'dan Bâbıâli'ye gönderilen 1878 tarihli bir yazıda ise, buradaki hapishanenin 50,000 kuruşluk senelik tahsisatının yeterli olmadığı belirtilerek buna 30,000 kuruşluk bir ilâvenin yapılması istenmekteydi.[156] Kastamonu Vilâyeti hapishanelerinin masraflarına karşılık 90 senesi bütçesine konulmuş 180,000 kuruşun yetmeyip buna ilâveten 121,608 kuruş daha istenmesinin sebebi ise, bu bölgede yaşanan şiddetli kıştan kaynaklanan kıtlık (*kaht u galâ*) neticesinde yiyecek fiyat-

---

[153] *İ.ŞD*, nr. 1/10 (26 Zi'l-ka'de 1284/ 21 Mart 1868); BEO *Ayniyat Defterleri*, nr. 653, nr. 264 (7 Muharrem 1295/ 11 Ocak 1878).

[154] *Ayniyat Defterleri*, nr. 1054, s. 12 (26 Safer 1283/ 10 Temmuz 1866). Gardiyanların sayıca yetersizliği ve maaşlarının düzenli ödenememesi yüzünden firar ve hapishane içi şiddet vak'alarının artması, 1870'li yıllarda Rusya hapishanelerinin de en önemli problemlerinden biriydi, bkz. Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 126.

[155] Bkz. *İ.ŞD*, nr. 30/1436 (28 Zi'l-hicce 1292/ 25 Şubat 1876).

[156] BEO *Ayniyat Defterleri*, nr. 1066, s.59 (17 Zi'l-hicce 1295/ 12 Aralık 1878).

larının artması ve vilayet hapishanelerinde bulunan mahbusların çoğalması olarak gösterildi. Bu acil tahsisat talebinin de bütçenin zuhûrat tertibinden temini yolunda irade çıktı.[157] Adana vilâyetine bağlı Payas sancağı hapishanesindeki 81 kimsesiz mahkuma yapılacak yiyecek yardımı için gereken 33,261 kuruşun bütçede karşılığı bulunmayan 14,000 kuruşluk kısmı için mahallî idareden gelen talebe de yine zuhûrat tertibiyle karşılık verilmişti. Bu tür kimsesiz ve "merhamet-i seniyyeye muhtaç" mahbusların iaşesi için harcanması öngörülen meblağların kabulünün '*emsâli icâbından ve umûr-ı zarûriyyeden*' bulunduğunun altını çizen Meclis-i Mahsus heyeti, Maliye Nezareti'nin de görüşünü aldıktan sonra ilâve tahsisat talebine onay verdi.[158]

Akkâ Sancağı'nın 1293/1876 senesi bütçesine konulmuş '*habshâne masârıfı*'na suçluların ve sair kişilerin yanlarına verilecek zabtiyelerin yevmiyeleri ve harcırahları için konulmuş 75,000 kuruş yetersiz kalmış, Bâbıâli'ye Suriye Vilâyeti'nden gönderilen bir yazı ile bunun iki misli tutarında bir ilâve tahsisat istenmişti. Talebi görüşen Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi heyeti, bu ihtiyacın, Akkâ'da nakdî kaimelerin değer kaybetmiş olması ile İzmir ve İstanbul'dan kürek merkezi olan Akkâ'ya gönderilmiş 60'ı aşan ağır ceza mahkumunun buradaki liman ve hükûmet hapishanelerinde yarattığı kalabalıktan kaynaklandığı yönündeki gerekçeyi yerinde bulmuş ve zuhurat tertibinden sarfı için mahallî idareye yetki verilmesine dair Dahiliye ve Maliye nezaretlerine talimat verilmesine karar vermişti.[159]

Gardiyan, zabtiye askeri ve kâtipler yanında, birçoğunun hastahanesi de olmadığı anlaşılan taşra hapishanelerinden gelen bir diğer personel talebi de hasta mahbusların tedavisiyle ilgilenecek tabiplerin tayiniyle alâkalıydı. Bu konuda ilk örneklerden biri olarak karşımıza çıkan, Bağdad hapishanesi tababetine 500 kuruş maaşla Usta İsa'nın atanması yönünde mahallinden gelen talep, bu kişinin '*fünûn-u tıbbıy-*

---

[157] *İ.MMS*, nr. 52/2271 (10 Rebiyü'l-âhir 1292/ 16 Mayıs 1875); *İ.MMS*, nr. 52/2278 (13 Rebiyü'l-âhır 1292/ 19 Mayıs 1875).

[158] *İ.MMS*, nr. 2160 (21 Safer 1291/ 9 Nisan 1874).

[159] *İ.ŞD*, nr. 40/2116 (7 Şaban 1295/ 6 Ağustos 1878).

yede mahâreti Mekteb-i Tıbbıyyece tasdîk olunmadığı' gerekçesiyle ilk defasında kabul görmemiş ve bu hizmetin şimdilik oradaki VI. Ordu tabip ve cerrahlarına gördürülmesi talimatı verilmişti. Ancak hapishanede bulunan suçluların çokluğu yüzünden askerî tabiplerin hasta mahbuslara yeterli gelmediğinin bildirilmesi üzerine konuyu tekrar görüşen Meclis, İsa adlı kişinin zaten memleketinde tabiplik yaptığını ve İstanbul'dan bir tabip göndermenin çokca maaş ve harcırâh verilmesi gerektireceğini de dikkate alarak bu tayini onayladı.[160]

Civardaki vilâyetlerden ağır ceza mahkumlarının gönderildiği bir kürek merkezi de olması hasebiyle mevcudu 300'e yaklaşan Erzurum hapishanesine tabip ve cerrah tayini için bir sene arayla iki kez Sadaret'e başvuran Erzurum Valisi Ahmed Paşa, bu bölgede bulabildiği en uygun adaylar olduğu anlaşılan orduda görevli eczacı Giovanni'nin 750 kuruş maaşla tabipliğe, İsmail Efendi'nin ise 150 kuruş aylıkla cerrahlığa tayinini talep etmişti. Konuyu Tıbbiye Nezareti'yle istişare eden Sadaret'e buradan gelen cevapta, elinde tababet şehadetnamesi bulunması ihtimal dışı olan eczacı Giovanni'nin tababetle istihdamına hiçbir şekilde cevaz verilemeyeceğini belirtmiş ve hatta işi daha da ileri götürerek '*marazâ-yı insâniyye(nin) böyle bir eczâcının yed-i müdâvenetine bırakılmaktan ise tedâvi olunmaması daha müstahsen olacağı*' şeklinde ciddî bir itirazda bulunmuştu. Tıbbıye Nezareti'nin tıb tahsili almamış birinin hapishane tabibi yapılmasına karşı öne sürdüğü bir diğer görüş ise, Osmanlı ceza muhakematına "adlî tıb" müessesesinin girmeye başlamış olduğunu göstermesi açısından da mühimdir. Nezaret'e göre, vilâyet merkezi olan Erzurum'da görülecek yaralama, katil ve tesmîm benzeri ağır ceza (*cinayât*) davalarında tabiî olarak hükûmet memuru olan tabibe müracaat edilecek ve onun rey ve kararıyla hüküm verilecek ve muamele yapılacaktı. Bu iş için ise '*böyle fenn-âşinâ olmayan âdemin*' değil '*erbâb-ı ma'âriften bir doktorun*' görevlendirmesi zarurîydi.

Daha önce bu bölgeye 1500 kuruşa bir tabip gönderilmesinin kararlaştırıldığını ancak kimsenin bulunamadığını hatırlatan Tıbbıye

---

[160] *İ.MVL*, nr. 23997 (17 Safer 1282/ 12 Temmuz 1865).

Nezareti, uzun yıllar askerî ve mülkî hizmetlerde istihdam olunmuş Doktor Nikola Zıhari'nin 2000 kuruş maaşla Erzurum'a gitmeğe razı edildiğini ve yazışmaların uzaması halinde bu kişinin de vazgeçerek başka bir yere gidebileceğine işaret etti. Sadaret'in işin malî yönünü fikrini sorduğu maliye nazırı da iki gerekçeden ötürü Vilâyet'in talebine soğuk baktığını ifade etmiş ve Tıbbıye Nezâreti'nin teklifine destek vermişti. Buna göre, *'yalnız habshâneler için mahsûsen tabîb ta'yîni mesbûkü'l-emsâl'* değildi. Kaldı ki Tıbbıye Nezareti'nin de belirttiği gibi *'öyle diplomasız şunun bunun hıdmet-i tabâbette istihdâmı'*na kesinlikle uygunsuzdu. Nazır paşaya göre yapılması gereken şey, başka yerlerde de olduğu üzere, bir memleket tabibinin hem ahaliye hem de hasta mahbuslara bakacak şekilde merkez vilâyette hazır bulundurulmasıydı. Nezaret bu yüzden, memleket tabipliği için adı geçen Doktor Nikola Zıhari'nin 2000 kuruş maaşla tayinine cevaz verirken, bu kişinin maaşının ise *'bu misillu memleket tabâbetlerinde istihdâm olunan etıbbâ ma'âşlarının virgü-yü ahâliye 'ilâveten tesviyesi usûl ve emsâli iktizâsından bulunmuş olduğundan'* diyerek benzerleri gibi "ek doktor vergisi" yoluyla karşılanmasını teklif etti.[161]

Bundan altı sene sonra Payas hapishanesi yetkililerinin Adana Vilayeti İdare Meclisi vasıtasıyla Sadaret'e ve oradan da Maliye Nezareti'ne ulaştırdıkları, hapishaneye "diplomalı bir tabibin" tayin edilmesi talebinin de kabul edildiği malumumuzdur. Cemiyet-i Tıbbiyye-i Mülkiyye'nin fikrine başvuran Dahiliye Nezareti, bu göreve Mekteb-i Tıbbiyye'nin yeni mezunlarından Abdullah Şükrü Efendi'yi getirmişti. Taşradaki ilk hapishane tabiblerinden biri olan Şükrü Efendi'nin aylığı 1000 kuruş olarak belirlenmişti.[162] Manastır Vilâyeti'ne bağlı İşkodra'daki kale ve hükûmet dairesi hapishanelerine bir tabip tayinine dair mahallî idareden gelen talep de kabul görmüştü. İşkodra'ya 1000 kuruş aylıkla hapishane tabibi tayin edilen kişi, Mekteb-i Tıbbıyye mezunu Mustafa Mehmed Efendi idi.[163] Burdur sancağı merkez hükûmet

---

[161] Bkz. *ŞD*, 1503/4 (27 Zilhicce 1284/ 20 Nisan 1868).

[162] *İ.DH.*, nr. 48317 (15 Ramazan 1291/ 26 Ekim 1874).

[163] *İ.DH*, nr. 48374 (22 Şevvâl 1291/ 2 Aralık 1874).

mahbesindeki hasta mahbuslar, Payas ve İşkodra kalelerinde tutulanlara nisbetle daha şanslı sayılabilirdi. Çünkü burada bulunan hükümlü ve tutuklular için 7400 kuruşa mal olacak bir hastahane yapılması teklifi, Maliye ve Dahiliye nezaretleri tarafından uygun bulunmuş ve işe başlanması için gerekli irade çıkmıştı.[164] Kendisine mahsus bir hastahanesi bulunmadığı için hasta mahbusların dışarıya gönderildiğinden şikayet olunan Kayseri mahbesinde de, mahallî müfettişin raporu doğrultusunda Şûra-yı Devlet'in de onay verdiği, yeni bir hastahane yapılmasına karar verilmişti.[165]

Trabzon Vilâyeti'ne bağlı Canik Sancağı merkez livâ hapishanesinin ihtiyaçları arasında da bir hastahane ve zabtiye askerlerinin barınması için gerekli koğuşlar bulunuyordu. Baştan sağlam yapılmamış duvarları mahbusların birkaçı başarılı da olmuş firar teşebbüsleriyle delik deşik hale gelmiş, Canik hapishanesi hakkındaki taleplerini Trabzon Valiliği'ne ileten mahallî idare meclisi, '*gayr-ı muntazam bir hâlde*' bulunan hapishanenin nüfusu sair sancaklara göre kalabalık sayılabilecek sancağa yetmediğinin altını çizmişti. Ayrıca hapishanede bulunan yoksul mahkumlardan hasta olanların tedavisinde büyük güçlük çekildiği, bu meselenin halli için acilen bir hapishane hastahanesinin inşasının gerektiği de belirtilmişti. Vilâyettten Dahiliye Nezareti'ne ve oradan da Maliye Nezareti'ne aktarılan 11,900 kuruşluk bu tamir ve yeniden inşa talepleri, uygulanmakta olan tasarruf tedbirlerine rağmen merkezî hükûmet tarafından yerinde görülen nadir projeler arasına girebilecekti.[166]

Mahbusların yiyecek ve giyecek başta olmak uzere temel insanî ihtiyaçlarının karşılanması konusunda da eski zindan görüntüleri henüz değişmemişti. Devlet, daha önceleri büyük oranda mahkumların yakınları ile vakıflar ve hayır sahiplerine bıraktığı bu tür ihtiyaçların temini, artık mahbuslar da tıpkı dışardakiler gibi "vatandaşlaştırılma" süre-

---

[164] *İ.DH*, nr. 49180 (11 Cemaziyü'l-evvel 1292/ 15 Haziran 1875).

[165] BOA, *Şura-yı Devlet-Maliye* (=*ŞD-ML*), 272/50 (22 Şevvâl 1285); *İ.DH.*, nr. 41124 (24 Muharrem 1286/ 6 Mayıs 1869).

[166] Bkz. *İ.DH.*, nr. 41289 (27 Safer 1286/ 8 Haziran 1869).

cinin bir parçası görüldüğünden olacak, İstanbul'daki yeni hapishanenin açılması ile beraber büyük ölçüde kendisi üstleneceği gibi bir tavır içine girmişti. Ancak eldeki kısıtlı kaynaklarla mahbusların asgarî yiyecek ve giyecek ihtiyaçları dahi tam manasıyla karşılanamıyordu.

Pâyitahttaki numûnelik Hapishane-i Umumî'nin açılışından bir yıl sonra Sadaret'e bir yazıyla başvuran Zabtiye Müşiriyeti, mücrimler ve mahkumlara verilmekte olan tayinatın yeterli olmadığına dikkat çekmiş ve bunun arttırılmasını talep etmişti. Konuyu inceleyen Bâbıâli, her bir kişiye verilmekte olan 25 dirhem kuru fasulyenin 40 dirheme, 12.5 dirhem pirinçin 20 dirheme, 2 dirhem yağın 4 dirheme, haftada bir defa verilen etin iki defa olarak 60 dirheme çıkartılmasını, haşlama ya da kızartma şeklinde verilecek et yemeği içine soğan ve mevsimine göre çok olan çeşitlerden 15 kuruşluk sebze katılmasını uygun gördü ve bu şekilde ortaya çıkan ek masrafın hapishane tahsisatından karşılanması talimatını verdi.[167]

Hapishane-i Umumî gibi göz önünde olmayan taşra hapishanelerinde mahbuslara idare tarafından verilen tayinat oldukça mütevaziydı. Sivas hapishanesinde bulunan ve sayıları 100'e varan mahkumun yiyip içeceği günlük bir somun ekmek ve biraz sudan ibaretti. Neyse ki, çoğunun şehirde tanıdığı vardı ve hayatlarını bunların gönderdikleri yiyeceklerle devam ettiriyorlardı.[168] Hemen hemen aynı tarihlerde Bosna Vilâyeti'nde yer alan yedi vilâyet (*elviye-yi seb'a*) hapishaneleri için ise 1289 bütçesine konulmuş olan 200,000 kuruş, mahbusların çoğunun kendi imkânları ile bir şey alamayacak kadar fakir olmaları ve o sene fiyatların yüksek olması sebebiyle yeterli olmamış, fazladan yapılan 181,196 kuruşu bütçeye ilâve edilmesi yolunda Maliye Nezareti'nin talebi ilgili iradeyle kabul görmüştü.[169]

Osmanlı hapishanelerindeki nüfusun büyük bir kısmını oluşturduğu anlaşılan fakir ve sahipsiz mahbusların yaşadıkları ve hapishane

---

[167] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1058, s. 68 (6 Mayıs 1287/ 19 Mayıs 1871).

[168] Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, 105 (Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, Londra 1877'den naklen).

[169] *İ.DH.*, nr. 47886 (22 Cemaziyü'l-evvel 1291/ 7 Temmuz 1874).

bânilerinin halletmekle mükellef oldukları bir diğer sıkıntı da, mahbusların kışı geçirecek giyeceklerinin olmamasıydı. Edirne valisinin Meclis-i Vâlâ'nın 1 Ocak 1861 tarihli oturumunda gündeme gelen yazısı, mahbuslara yapılacak kıyafet yardımı hususunun merkezî hükûmetin gündemine girdiğini gösteren ilk örneklerden biridir. Edirne hapishanesinde bulunan mahkumlardan vatanlarından uzakta kimsesiz kalmış bazılarının üstü başının olmadığını ve bu şekilde şiddetli kıştan canlı çıkamayacaklarını belirten vali paşa, bunlar hakkında ne yapılması gerektiğini bir yazıyla İstanbul'a sormuştur. Konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ üyeleri, memleketlerinden uzağa *'nefy u iclâ ve lâce't-te'dîb mahbese ilkâ olunan eşhâsdan bîvâye olanlara'* günlük 300'er dirhem ekmek ve lüzûmu kadar kömür ve kandil için yağ verilerek bedelinin mahalleri emvâlinden ödenmesinin daha önceden kararlaştırıldığını; kezâ pâyitahttaki Bâb-ı Zabtiyye hapishanesinde bulunan suçlulardan hasta olanlara elbise, yatak takımı ve yataklık verildiğini, ancak Edirne'den gelen mahkumlara kışlık elbise verilmesi talebinin yürürlükte olan bir uygulama olmadığına işaret etmişlerdi.[170]

Bununla beraber, muhtaç mahbusları soğuktan ölmekten korumanın *'lâzımeden ve şân-ı merâhemet-i 'âli iktizâsından olduğu'* ve her ne kadar bu talep şimdilik sadece Edirne'den gelmişse de başka yerlerdeki *'mahbesler'*de de yaygınlaştırılmasının *'şâyân-ı umûr-ı mühimme ve hayriyye'*den olduğu açıktı. Meclis-i Vâlâ üyeleri, verilmesi gereken kışlık elbisenin ne olabileceğini de tartışmış ve birer uzun aba ile gerekmesi halinde don, gömlek ve ayakkabının temin edilerek masraflarının mahalli mal sandıklarından karşılanmasını uygun bul-

---

[170] Bâb-ı Zabtiye mahbesinde uzun süre kalan suçlulardan (*mücrimîn*) çoğu taşra ahalisindendi ve kimsesiz kaldıkları İstanbul'da üzerleri başları "açık ve çıplak" halde hastalanmaktalardı. Zabtiye Müşiriyeti tarafından konudan haberdar edilen Meclis-i Vâlâ heyeti, mahbusların *'sâye-i merâhim-vâye-i cenâb-ı şâhânede'* bu kötü halden kurtulması için "pek çıplak olanlara" adam başı 35 kuruşa mâl olacak don, gömlek ve hırka satın alınmasına karar vermişti. Ayrıca, zabtiye müşirinin, mahbusların *'üzerlerine yorgan mesâbesinde olmak üzere'* askerlerin kullanmadıkları yağmurluk gibi eski şeylerin Bâb-ı Zabtiyye'ye verilmesinin *'şân-ı merâhim-şân-ı 'âli iktizâsından olduğu'* şeklindeki talebi de kabul görmüş ve bununla ilgili olarak Bâb-ı Seraskeri'ye talimat gönderilmişti, bkz. *İ.MVL*, nr. 13783/13 Cemaziyü'l-evvel 1271/ 27 Kasım 1860).

muştu.[171] Vidin valisi tarafından gönderilen ve yapılan yoklamada '*Vidin mahbûsunda*' bulunan 367 neferden 200'ünün '*setr-i avret edemeyecek derecede çıplak olduğu*'nun görüldüğünü bildiren telgrafa Bâbıâli tarafından verilen 15 Ocak 1861 tarihli cevapta da, kimsesiz mahbuslara birer uzun aba gereken mikdarda don, gömlek ve ayakkabı verilerek bedelinin mahallî emvâlden karşılanması istenmişti.[172] Yine Meclis-i Vâlâ toplantısında kabul gören, Aydın Sancağı hapishanesinde bulunan mahkumlara kış için 7475 kuruş maliyetle elbiselik aba alınması talebi de bu alanda nisbeten erken tarihli bir tatbikata işaret etmektedir.[173] Sinop mahbesinde bulunan mahbuslardan, elbiseleri kullanılmaz hale gelmiş 103 kişiye de iki seneliğine birer potur ve senelik Amerikan bezinden birer don ve gömleğin 13905 kuruşa mahallinde imali teklifi de, Meclis-i Vâlâ'da aynı tarihlerde kabul görmüştü.[174]

Taşradaki kürek merkezlerinin açılmasıyla beraber çevredeki şehirlerden buralara gönderilen ağır ceza mahkumları da, akraba ve tanıdıklarından uzakta, üstlerine giyecek bir şey bulmakta zorlanıyorlardı. Tuna Vilâyeti'nden merkezî hükûmete gönderilen bir yazıda, vilâyetteki hapishanelerin '*ıslâh-ı hâl ve idâreleri*' yönünde adımlar atıldığından bahsedilerek, müebbed ve muvakkat kürek ve pranka mahkumu olup merkez hapishanelerinde bulunanların giyecek ihtiyaçlarının idare tarafından karşılanması gereğine işaret edilmişti. Vilâyet İdare Meclisi'nin bildirdiği kadarıyla, söz konusu mahkumların '*üst ve başları pek fenâ bir hâlde ve çoğu tesettür edemiyecek derecede açık ve üryân bir sûrette*' idi. Bu halin mahbusların hastalanmalarına ve hatta ölümlerine sebep olduğuna vurgu yapan Meclis heyeti, eldeki nakdî ceza hasılatının '*habshânelerin bu gibi ıslahât ve tanzîmât ve tanzîfâtına*' karşılık olarak kullanılmasıyla böylesi sefalet tablolarının ortadan kaldırılabi-

---

[171] *İ.MVL*, nr. 19581 (21 Cemaziyü'l-âhır 1277/ 4 Ocak 1861). Bu hususla ilgili olarak Edirne Valisi'ne gönderilen talimat için bkz. *A.MKT.MVL*, 124/27 (3 Receb 1277/ 15 Ocak 1861).

[172] *A.MKT.UM*, 516/47.

[173] Bkz. *İ.MVL*, nr. 23994 (17 Safer 1282/ 29 Ekim 1862).

[174] *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1056, s. 36 (Sadaret'ten Zabtiye Müşiriyeti'ne, 12 Cemaziyü'l-evvel 1283/ 22 Eylül 1866).

leceğini düşünüyordu. Daha önce Niş'de benzeri bir uygulamanın hayata geçirildiğini belirten Tuna İdare Meclisi'nin bildirdiğine göre, bu kez de Rusçuk hapishanesindeki mahkumlara beş parçadan oluşan (aba, pantolon, don, gömlek, takke) 145 kuruşluk birer takım elbise imal ettirilmiş ve mahbusların yeni yapılan hapishaneye nakilleri sırasında 200 ihtiyaç sahibine dağıtılmıştı. Ayrıca, Niş ve Rusçuk'un yanısıra vilâyetin bir diğer kürek merkezi olan Vidin'deki merkez hapishanesi de, mahbus nüfusunun kalabalığına rağmen bu uygulama dışında bırakılmadı; '*diğerlerinden daha ziyâde şâyân-ı şefkat ve merhamet bulundukları*' görülen 600 mahkumdan 400'üne gereken yardım yapılması yönünde karar alındı. Ancak Vidin'deki esnafın söz konusu elbiselerin imali için takım başı 145 kuruştan fazla para istemesi üzerine daha değişik bir yola başvuruldu ve bir süre önce açılan Rusçuk Islahhanesi'ndeki çocuklar ve yetimlere mahbus elbisleri diktirildi. Vidin'de bulunan mahkumlar daha ziyade çevre vilayetlerden gönderildiği için, bu iş için gereken 58,000 kuruşun 40,000 kuruşu da Tırnova, Sofya, Tulca ve Varna sancaklarının nakdî ceza hasılatından karşılanması uygun görülmüştü.

Nakdî ceza gelirleri elverdikçe hapishanelerin '*tanzimât ve tanzîfât*'ının sağlanacağı ve bilhassa '*mahbesler hastahâneleri*'nin ihtiyaçlarının karşılanacağının altını çizen Vilâyet Meclisi heyeti, '*hükûmetin vezâ'if ve mesâlih-i mu'tenâsından olan habshâneler işinin refte refte yoluna konulması*' planlanmış olmasına rağmen nakdî ceza hasılatının şimdiye kadar öyle ciddî bir rakam tutmaması ve bunun ne şekilde harcanacağının bir kurala bağlanmaması sebebiyle atılması gereken adımların geciktiğine dikkat çekmişti. Vilâyetin bu yazısını gündemine alan Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınan mazbatada, '*taşralarca tanzîm-i mehâbis maddesi ıslâhât-ı mülkiyyenin keyfiyât-ı mühimmesinden olarak sâye-i intizâm-vâye-yi hazret-i pâdişâhîde vilayet-i mezkûre habshânelerinin taraf taraf ebniyece muhtâc olduğu ıslâhât ve i'mârâta*' girişildiği sırada mahbusların içinde bulundukları sefâlet halinden kurtarılmaları ve "*habshâne nizamına muvâfık şekilde*" kendilerine elbise imal ettirilmesinin pek yerinde olduğuna atıf yapılmış, bunun için gereken paranın nakdî ceza hasılatından karşılanabileceği belirtilmişti. Meclis-i Vâlâ heyeti, mahkum elbiselerinin '*ıslâhhâneler şâkirdânına yaptırılması*' ve '*bu mevki'ler-*

de terbiye edilen etfâlin sanâyi'de hâsıl etmiş oldukları meleke eseri' böyle şeyler yapabilmesinden memnuniyet duymaktaydı.[175]

Sinop Kaimmakamlığı'ndan Kasım 1866'da Sadaret'e gönderilen bir yazıda da, Sinop hapishanesinde bulunan muhtaç ve fakir mahbusların kendini hissetirmeye başlayan kış şartlarında '*çıplak bırakılmasının muvâfık-ı merhamet olmayacağı*'nın altı çizilmiş ve Sinop'ta mevcut 163 mahbustan muhtaç haldeki 103'üne devlet tarafından elbise verilmesi gerektiği belirtilmişti. Sinop Meclisi'nin bu konuyla ilgili yaptığı incelemede, muhtaç mahbusların her birine bir adet İslimiye abasından potur, siyah abadan 1 adet mintan, iç çamaşırı olarak kullanılmak üzere Amerikan bezinden birer aded iç donu ve gömlek ile başlarına birer keçe külah verilmesi gerekli görülmüştü. Keçe külah müstesna söz konusu giyeceklerin Sinop'taki terzi esnafına sipariş verilerek, adam başı 135 kuruşluk bir maliyetle temini mümkündü. Bu işi oldukça ciddiye almışa gözüken mahallî meclis, mahbuslara verilecek mintanın bir tür "üniforma" olmasını arzu etmiş, bunun '*mahbûsîn-i merkûmeye mahsûs olmak, yani bir alâmet-i fârika vaz'ıyla mahbûs olduğu bilinmek üzere*' omuz başlarına kırmızı kaytandan zincir işareti konulmasına karar vermişti. Başlık olarak ise eski Sinop Kaimmakamı Maşuk Paşa zamanında İstanbul'daki Bâb-ı Zabtiyye'den getirtilmiş olan aba külahların uygun olacağına karar verilmiş, lâkin bunların Sinop'ta imâlinin mümkün olmaması sebebiyle İstanbul'dan gönderilmesi istenmişti. Sinop'tan gelen bu talep, üzerinden üç ay geçtikten sonra önce Zabtiye Meclisi'nin gündemine geldi ve yerinde bulunarak Meclis-i Vâlâ'ya iletildi. Konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ üyeleri, fakir ve kimsesiz mahbusların sefaletten kurtarılmalarının '*muvâfık-ı merhamet*' olduğunu beyan edip poturların iki sene, iç çamaşırları ve mintanların ise bir sene süreyle hapishaneye mal kaydedilmesi şartıyla talebi kabul ettiklerinde, kış neredeyse bitmiş ve Mart ayına girilmişti.[176]

---

[175] İ.MVL, nr. 24680 (22 Zilka'de 1282/ 8 Nisan 1866).

[176] Bkz. İ.MVL, nr. 25532 (6 Zilka'de 1283/ 12 Mart 1867). Bu iradenin leffleri arasında bulunan 6 Zilka'de 1283 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasının başında '*Sinob mahbesinde*', sonunda ise '*habshâne*' tabirlerinin kullanılması, 1283/1867 yılına geldiğimizde dahi Osmanlı hapishanesinin doğuş sürecinin hem mefhum hem de fizikî gerçeklik olarak devam edegeldiğini gösterir bir işaret sayılabilir.

Fakir mahbusların bilhassa kışları çıplak bırakılmayarak devlet tarafından giydirilmesi yönündeki bu iki misâli, devrin bütün Osmanlı hapishanelerini şâmil umumî bir tatbikat olarak değerlendirmemek gerekir. Nitekim bundan üç sene sonra Erzincan'dan gelen benzeri bir talebe Bâbıâli bürokrasinin verdiği cevap, merkezî hükumetin içinde bulunduğu malî müzayakanın kağıt üzerinde "kaide" kabul edilen hususları ülke topraklarınının tamamını içine alacak bir tatbikata dönüştürmekte ne derece zorluk çıkardığını gözler önüne serer. Bir hayli soğuk bir iklime sahip Erzincan'daki hapishanede bulunan muhtaç ve kimsesiz mahbuslara birer adet uzun aba ile gömlek ve don verilmesine dair Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen söz konusu talep, *'bu bâbda mezkûr irâde ve emsâl kaydı olmadığı'* için reddedilmiş, mahbusların oradaki memurlar ve varlıklı kişiler tarafından giydirilmesi salık verilmişti. Her ne kadar; Rodos, Sayda, Akkâ, Kıbrıs, Harput, Ergani Madeni ve Bağdad gibi o devrin kürek merkezlerinde bulunan suçlulardan o bölgenin yerlisi olmadıkları için üst ve başlarına bir şey alamayanlara gerekli giyecek ve ayakkabı masrafının mahallî emvâlden karşılanması yönünde 1860 tarihli bir irade ve ona atfen vali ve kaymakamlara gönderilen bir emirname mevcut ise de, aradan 10 sene geçmiş olmasına rağmen bu uygulama henüz taşradaki bütün umumî hapishaneleri içine alacak şekilde genişletilmemişti. Bununla beraber, Nezaret ve Sadaret tarafından *'bîkes ve bîvâye olanların kışın çıplak bırakılması muvâfık-ı şân-ı âlî olamayacağı'* noktasında Saray'ın dikkati çekilmiş ve tam bir tarih verilmemekle beraber, taşradaki umumî hapishanelerde de mahbusların bu kabil ihtiyaçlarının mahallî idarelerin emvâlinden karşılanması yönünde bir kararla mesele o an için halle çalışılmıştı.[177]

Taşradan ardı arkasına gelen bu tarz talepler karşısında bunalmış gözüken merkezî hükûmet, 1874 yılında Sivas İdare Meclisi'nin 80 takım elbise ve gerekli mikdarda yatak alınması için 10,968 kuruşluk bir tahsisat gönderilmesi talebi üzerine, bu konuda umuma şâmil bir kısıtlamaya gitmek yolunu seçti. Buna göre, hapishanelerden gelen fakir ve

---

[177] Bkz. *İ.DH.*, nr. 41124 (24 Muharrem 1286/ 6 Mayıs 1869).

kimsesiz mahbuslara kışlık elbise verilmesi isteği merkezî idare tarafından da uygun görülmekteyse de, bunun bütün masrafının devlet hazinesinden karşılanması mümkün değildi. Bâbıâli bürokrasisinin buna bulduğu çare, İstanbul'daki Hapishâne-i Umumî'nin açılışı sırasında varlığı bildiğimiz ve Osmanlı belgelerinde sadece Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhane/Hapishanesi ile Rusçuk'taki hapishane için 1873 tarihinde gündeme geldiğine rastgeldiğimiz "mahkum atölyeleri"ni hayata geçirmekti.[178] Ceza kanununda da yer aldığı belirtilen, *'erbâb-ı cerâ'imin müste'id ve kabil oldukları sanâyi'de istihdâmlarıyla ücret ve temettu'larının hükûmetçe kendi hesâblarına kayd edilmesi'* kuralı, *'riyâzat-ı bedeniyye'*yi hâsıl edeceği gibi uzun süre mahbus olarak *'hâl-l 'atâlette bulunmaktan mahkumların sıhhatlerine 'ârız olacak'* çeşitli zarar ve tehlikeleri de def edecekti. Nitekim bu uygulama Bâb-ı Zabtiyye'de hayata geçirilmiş ve oldukça faydalı olmuştu. Bu konuyla ilgili Sadaret tarafından çıkarılan 5 Zilhicce 1291/ 13 Ocak 1875 tarihli emirnamede de, mahkumların hapishane içinde yapacakları imalat neticesinde ellerine geçecek ücret ve gelirlerin söz konusu elbise masrafı için kullanılması, bunun yetme-

---

[178] Tıpkı Rusçuk'ta olduğu gibi, hapishane içerisinde sanat atölyeleri açılmasının öngörüldüğü Sivas'ta da 1869 yılında faal durumda olduğunu bildiğimiz bir ıslahhane mevcuttu. Bir takım kimsesiz çocuk için *'bir tarîk-i necât ve sa'âdet'* olarak açıldığı belirtilen Sivas'daki *'ıslâhhâne şâkirdânı'*nın mevcudu 1869 Nisanında 50 kişiye ulaşmıştı. Tokat'tan *'Avrupakârî kösele ve sahtiyânın envâ'ını işler olduğu'* belirtilen bir debbağ ustası Sivas'a getirtilmiş ve ıslahhane içinde zabtiye askerleri ve piyasa için ayakakabı üretecek bir debbağ şirketi kurulması kararlaştırılmıştı. Söz konusu bu şirketin sermayesi, vali ve bazı önde gelen memurlar tarafından sağlanacaktı. Bu arada çocuklardan bir kısmına da, Mamuretülaziz'den getirilen ve *'asker elbisesine yarar kaba çuka ve aba ve kilim dokur'* olduğu belirtilen bir usta marifetiyle bu sanat talim olunuyordu. Ayrıca ıslahhaneye gelir getirmesi için açılan 10 kadar "kazino dükkan"da da çocuklara ustalar maarifetiyle terzilik, kunduracılık talimi de yaptırılıyordu. Kısa zamanda sanatlarında ilerlemeye başladıkları belirten çocuklar, vali paşanın tabiriyle, *'terakkiyât-ı vataniyyeye pek büyük hizmet edeceklerdi'*. Islahhane mamullerinden bir takım elbise, içi ve dışı mahallî mensucattan yaptırılan bir aba ile birer çift kundura ve potini postayla İstanbul'a göndermiş Sivas valisinin bu *'gayret ve himmeti'* merkezî bürokrasinin taltifine mazhar olmuştu (*İ.DH*, nr. 41128). Bu iki ıslahhane dışında yine 1869 yılında bir üçüncü ıslahhane de İzmir'de açılmıştı. Sokaklarda yaşayan kimsesiz çocukları terbiye maksadıyla açıldığı belirtilen ıslahhanenin *'günden güne ilerlemekte olduğunu'* belirten İzmir Vilâyeti, Bâbıâli'ye gönderdiği yazısına çocukların ağzından yazılan Türkçe ve Rumca matbu teşekkürnameleri eklemişti, bkz. *İ.DH*, nr. 42096.

mesi halinde ise *'erbâb hayr ve hasenânın i'âne-i cem'iyetkârânelerine'* başvurulması öngörülmüştü.[179]

Mamafih, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki hapishanelerde (*penitentiary*) XIX. yüzyıl başlarından itibaren askerî disiplin çerçevesinde yürütülen mahkumların bir fabrika işçisi gibi çalıştırılması uygulamasının Osmanlı hapishanelerine taşınması pek o kadar kolay olmayacaktı. Bilhassa taşradaki mahbes ve hapishanelerin pek çoğunun, sınaî faaliyete tahsis edilecek atölye benzeri mekânlar bir tarafa, kalabalık yüzünden neredeyse ayakta uyumak halinde kalan mahbusları barındıracak yeterli sayıda koğuşu dahi yoktu. Osmanlı hapis mahkumlarının birer "mahbus işçi"ye dönüştürülmesindeki bir diğer engel ise, taşra hapishanelerinde bulunan pek çok mahbusun sanayi ve zanaata yatkın şehir ve kasaba ahalisinden değil, hayvancılıkla meşgul göçer ya da ziraat erbabı köylü takımından olmasıydı.[180]

---

179 Bkz. *İ.DH.*, nr. 49823 (14 Safer 1292/ 22 Mart 1875).

180 Kurucularının, suçu cezalandırma ve suçtan caydırma kadar "suçluları rehabilite" etme gibi bir misyon da yükledikleri modern hapishaneler, nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan ve/veya iktidarın etnik ya da dinî farklılığa dayandığı ülkelerde, üzerine inşa edildikleri yere yabancı birer "evrensellik simülakrı" olarak kalmaktaydı. Mahkumlardan "iyi bir proleter" (işçi/asker) yaratmak amacıyla onlara empoze edilen standart davranışlar, burjuva değerlerine ve burjuva toplumunun hayat tarzına yabancı olan göçer, rençber, köle vs. ağırlıklı kitlelere ancak "cebir marifetiyle" talim edilebiliyordu. Islah etmeye yönelik hapishanenin doğum yeri sayılabilecek ABD'nin endüstriyelleşmiş Kuzey bölümünün tersine kırsal hayat ve ziraatın hüküm sürdüğü Güney'de, 1794-1850 yılları arasında hemen her yerde bir *penitentiary* açılmıştı. Ancak gelişen cumhuriyetçilik ruhunun hüriyet ve eşitlik söylemleri çerçevesinde açılan bu yeni ceza infaz kurumları, henüz köleliğin kalkmadığı bu topraklarda etnik ayrımcılığa dayalı iktidar yapısının yeniden üretildiği kapalı bir terbiyehane olmanın ötesine geçemedi. Mahkumu ıslah etme/dönüştürme misyonunun geri plana itildiği Güney'deki hapishaneler, mülk sahibi beyazları korumaya yönelik yeni ve meşrû bir kontrol/baskı aracı haline geldiler (Robert P. Weiss, "Humanitarianism, labour exploitation, or social control ? A critical survey of theory and research on the origin and development of prisons", 343-344). Brezilya İmparatorluğu'ndaki hapishane (*penitentiary*) reformunun önündeki en büyük engeller arasında finansman, idarî devamsızlık ve eyâletlerin başınabuyrukluğu yanında kölelik de bulunmaktaydı. Bir ceza infaz kurumu olarak hapishane fikrinin dayandığı modern, bürokratik ve formel olarak eşitlikçi toplum tasavvuru, İmparatorluk dönemi Brezilya toplumunda hâkim hür ve köle ayrımıyla ters düşmekteydi. Kölelere tarla ve sokaklarda umuma açık cezalar verilmeye devam edi-

Seksen takım elbise ve biraz yatak istenmesi yüzünden merkezî hükûmeti telâşa sevkeden Sivas hapishanesindeki ağır suç mahkumlarından çoğu, *'akvâm-ı muhâcire ve ekrâd ve dehkânî makûleden olarak asla kabil-i san'at olmayıp bunların ma'lûmâtı rençberlikten ibâret'* idi. Zaten üzeri başı dökülen ve hapishane idaresinin vereceği bir takım elbiseye muhtaç halde olan da yine bu zümreydi.[181] Dolayısıyla, merkezî hükûmetin "kendi ihtiyaçlarını kendileri gören mahbuslar" projesini hayata geçirmesi, daha önce az da olsa örneklerini gördüğümüz ve XX. yüzyılın başlarında dahi kısmen tatbik edilen "ahali ianesi ile hapishane yaptırmak" kadar kolay değildi. Bu yüzden meselenin halli, birçok kez olduğu gibi, yine malî canbazlıklara kalmış ve bütçedeki *'hapishaneler muhassasâtı'* kısmında para kalmadığından Sivas hapishanesine gereken meblağın zuhûrat tertibinden temin edilmesine karar verilmişti.

Benzeri bir hal, üstü başı dökülen mahbuslara hapishane idaresi tarafından elbise verilmesinin söz konusu olduğu Kıbrıs hapishanesinde de söz konusu olmuştu. Konuyla ilgili olarak Şûra-yı Devlet ile Maliye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan, bir önceki sene de 400 elbisenin yaptırıldığını öğrendiğimiz Kıbrıs hapishanesinde, 1878 yılı başlarında 265 mahkum bulunmaktaydı. Bâbıâli bürokrasisi, söz konusu bu mahbusların bildikleri bir işte çalıştırılarak elde edecekleri ücret ve kazancın kendilerine verilecek birer takım elbise masrafına karşılık tutulmasını istemiş; ancak mahbuslar içinde *'ashâb-ı sanâ'yi'* pek nadir

---

yor, sahiplerinin istemesi durumunda ıslah olmaları için hapishanelere konulanlar oluyordu (Ricardo Salvatore, "Penitentiaries, Visions of Class, and Export Economies. Brazil and Argentina Compared", 200).

181 Bkz. *İ.DH.*, nr. 49823. Sivas Uzunyayla'ya yerleştirilen Kırım ve Kafkas göçmeni aşiretler ve bunların yerli ahali ve aşiretlerle yaşadıkları çatışmalara varan anlaşmazlıklara dair bkz. Abdulah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, 190. Saydam, merkezî hükûmet tarafından İmparatorluğun çok çeşitli yerlerinde iskân ettirilmiş muhacirlerin üretici hale getirilememeleri sebebiyle hırsızlığa (mal-hayvan vs.) bulaşmasının nadir olmadığının altını çizmektedir. Devlet, pek çoğu kabilevî bir yapıya sahip göçmen topluluklarını kefalete bağlayarak hırsızlık ve yağmacılığa kaymalarının önüne geçmeye çalışıyordu. Buna rağmen hırsızlıktan vazgeçmeyen ve birer eşkıya reisine dönüşmüş elebaşıları ise Sivas ve Canik'de olduğu gibi ya sürgün ediliyor ya da hapsediliyordu (Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, 192-193).

adam bulunması yüzünden bu plan kağıt üzerinde kalmıştı. Daha önceki örneklerde de rastladığımız üzre, pek çoğu elbisesiz olan mahbusların *'şu hâlde bırakılmasının şân-ı 'âli olamayacağı*'nın altını çizen ve *'merkez-i livâ olan mahaller mahbeslerinde bulunan mücrimînden muhtâc ve bî-vâye olanların muhâfaza-yı vücûdlarına kâfi elbise i'tâsı*'na dair çıkmış irade-i seniyyeye atıf yapan Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi heyeti, Maliye Nezareti'nin görüşü çerçevesinde adam başı 45 kuruşa imal ettirilecek mahbus elbiselerinin masrafının bütçedeki Dahiliye zuhûrat tertibinden karşılanmasına karar verdi.[182]

Taşra hapishanelerinde gözlemenen bütün bu eksiklik ve aksaklıklardan daha önemli bir problem ise zamanla kendini gösterecekti. Hapishanenin bir ceza infaz müessesesi olarak meşruiyetini kökten zedeleyecek şekilde, dört duvar arasına kapatılan suçluların burada kaldıkları süre içinde ıslah olmayıp dışarı çıktıktan sonra yine bildiklerini okudukları giderek daha çok vurgulanır hale geldi. Kürek mahkumu olan ağır suçluların İstanbul'daki hapishanede ıslah olmalarından umut kesilip taşradaki kürek merkezlerine gönderilmeleri, bu durumun ilk işaretlerindendi. Bir süre sonra bunu, tıpkı A.B.D. ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde olduğu gibi, sâbıkalı profesyonel suçlu tipinin ortaya çıkışı izledi.

Cebel-i Lübnan hapishanesi yetkililerinin, salıverecekleri "sâbıkalı tebrîr kabul etmez" 20 kadar ağır suçluyu bölgelerinden uzaklaştırıp hal çaresine bakılmak üzere pâyitahta göndermek istemeleri, konuyu Osmanlı merkezî idaresinin gündemine getiren ilk örneklerdendi. Devrin âsayiş açısından bir hayli sıkıntılı bölgelerinden biri olan Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, buradaki hapishanede 80 kişiden fazla suçlu bulunduğu, ancak bunlardan 20 kadarının âdî suçlardan değil katl, hırsızlık, yol kesme gibi büyük suçlardan mahkum oldukları belirtiliyor ve bu kişilerin "yine çıkacak olurlarsa" bu suçları tekrarlayacaklarına şübhe olmadığının altı çiziliyordu. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na göre, salıverilen bu "profesyonel suçlu" kitlesi yerlisi oldukları bu bölgede bırakıldıkları

---

[182] *İ.ŞD*, nr. 37/1909 (23 Muharrem 1295/ 27 Ocak 1878).

takdirde, '*Cebel'in hırsız yatağı mahallerini bidikleri*' için buralarda yine benzeri suçları işlemeye devam edecek ve "hükûmetin başını ağrıtacaklar"dı. O halde bunlar içinden "en sâbıkalı"ları ayrılarak, Arabistan kıtasından başka yerlere sürülmek üzere birer ikişer İstanbul'a gönderilmeliydi. Bununla umud edilen, gönderildikleri yerlerin '*icrâ-yı şekâvet edebilecek mahallerini*' öğreninceye kadar "ıslâh-ı nefs etmeleri" idi. Böylece zaten karışıklıklar içinde olan Cebel ahâlisi arasında '*satvet-i kâhire-i osmaniyye*' teyid edilecek, "şekavete yeltenenlere ibret olacaklardı".[183]

Tam manasıyla eskinin sürgün cezasına benzer bu teklifin devrin mahallî otoriteleri tarafından dile getirilmesi ve arkasından İstanbul hükûmeti ve sarayın onayını alması, adına hapishane denilen ve fakat ne mimarî ne de idarî açıdan eski mahbeslerden çok da farkı olmayan bu yeni ceza infaz müesseselerinin fiiliyattaki yetersizliğini açıkca gözler önüne seriyordu. Zaten bir çoğu, herhangi bir "ıslah edici" rejime ve gerçek anlamda bir fonksiyona sahip olmayan Osmanlı hapishaneleri, merkez ve taşradaki Osmanlı idareci zümresinin suç ve cezaya bakışını değiştiremediği gibi, yüzyılın ilk yarısında pek rastlanmayan yeni bir "profesyonel suçlu" kitlesinin doğuşu ve gelişiminin önüne geçmiş de gözükmüyordu. Esasen hapis cezası ve hapishanelerin Osmanlı ceza hukuku ve infaz sisteminde giderek payını arttırması, bir zihnî ya da penolojik değişiklikten ziyade, Osmanlı hükûmetinin ülkesindeki

---

[183] Bkz. *İ.DH*, nr. 43398 (8 Ramazan 1287/ 2 Aralık 1870); *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1056, s.260. Hırsızlık ve yankesicilik gibi mala karşı suçlarda görülen mükerrerlik, bilhassa İstanbul açısından önemli bir güvenlik problemi oluşturmaktaydı. Nitekim, verilen cezalar ve bu tür suçlardan mahkum kişilerin başkentten memleketlerine geri gönderilmelerine rağmen bu kişilerin tekrar İstanbul'a dönüp bildikleri yoldan ayrılmamaları üzerine çaresiz kalan merkezî hükûmet, hırsızlık ve yankesicilik mahkumu kişilerin fotoğraflarını içeren mecmualar oluşturmuştu. Zabtiye Müşiriyeti tarafından hazırlanan ve söz konusu sabıkalı zümrenin suç geçmişlerini içeren tarifnamelerle desteklenecek bu fotoğraf albümleri İskenderiye, İzmir, Selanik, Beyrut ve Trabzon gibi büyük liman kentlerine gönderilecek ve profesyonel suçlu grubunun pâyitahta gelmesinin önüne geçilmeye çalışılacaktı. Bkz. *İ.DH*, nr. 39898 (27 Zilka'de 1284/ 22 Mart 1868). Sâbıkalı problemi devrin Kıta Avrupasında da o tarihlerde kendini fazlasıyla hissettirmekteydi. Fransa'da o tarihlerde sâbıkalıların bütün mahkum nüfusuna oranı erkeklerde 4/10'u bulmuştu (Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment*, 264-265).

ahâliyi yönetme ve cezalandırmada, alıştığı eski tarz üzre idare etme hususunda içine düştüğü yetersizliğin bir neticesiydi. Devletin, içine düştüğü siyasî ve malî krizler sırasında, dış görünüşünü değiştirmek ve bu yolla kendi meşruiyetine yönelik tehditleri savuşturmak için başvurduğu sayısız "Tanzimat simulakrı" gibi, hapishaneler de "kendi kendilerinin simülakrı", yani birer "simülasyon" olma yoluna girmişlerdi. Bundan sonraki süreçte her geçen gün biraz daha artacak dış müdaheleler hapishaneler ile ilgili Bâbıali üzerindeki diplomatik baskıyı çoğaltırken; "hapishaneleri ıslah etmek" de Osmanlı idarî zümresinin diline giderek daha fazla hakim olan Tanzimat söyleminin formel ifadelerinden öteye geçmez hale gelecekti. Bununla beraber, açılan her yeni hapishane ile beraber Osmanlı merkezî idaresinin ülkesindeki siyasî ve adlî hükümranlık işaretlerine de bir yenisi daha eklendi. Saray ve Bâbıâli, başlangıçta dış baskılarla açmak zorunda kaldığı bu yeni ceza infaz kurumlarını, âdi suçluları toplumdan enterne etmenin yanısıra iç siyasî muhaliflerini "meşrû" şekilde bastırma ve tasfiye etmenin bir aracı olarak kullanmayı öğrendi.

Osmanlı-Rusya Savaşı (1877-78) sonrasında Berlin Kongresi'nde alınan kararlarla topraklarının önemli bir bölümünü daha yitiren ve 1880 iflası sonrası kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi çerçevesinde gelirlerinin bir kısmına dışarıdaki alacaklıları tarafından temlik konulan Osmanlı siyasî merkezi, Avrupa siyasî arenasındaki meşrû varlığını idâme ettirmek için kendisinden talep edilen idarî ve malî "yeniden yapılanma"yı hayata geçirmeye zorlandı. Ancak, tıpkı XIX. yüzyılda ortaya çıkan benzeri "kriz" şartlarında olduğu gibi, Osmanlı hükûmeti bu süreçte de sadece pasif bir yürütücü olarak kalmadı ve yönettikleri üzerindeki iktidarını tahkim edici bürokratik müdaheleleri bu "yeniden yapılanma" paketinin içerisine yerleştirme yoluna gitti.

Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı resmî yazışmalarında "*politika töhmeti*" olarak karşımıza çıkan "siyasî suç" vak'aları, bu dönemde giderek artan şekilde kendini hissettirmeye başlayacaktı. Artan şehirleşme ve sosyo-ekonomik yapıdaki çözülme ile sayıları kabaran âdi suçluların yanısıra, Avrupa'daki sosyalist ve nasyonalist ideolojiler ve örgütleri model alarak kırda ve şehirlerde başgösteren

muahlif hareketler karşısında devletin elindeki en "çağdaş" ve "meşrû" cezaî müeyyide hapis cezası ve hapishanelerdi. Yüzyılın ortasında başta İngiltere olmak üzere global güçler tarafından hapis cezasına ağırlık vermek ve hapishaneler inşa etmek yönünde zorlanan Osmanlı Devleti, çeyrek asır sonrasında bu kez, hapishanelerinin gayriinsanî hali ve siyasî mahbusların durumu hakkındaki diplomatik müdahelelerle karşı karşıya kalacaktı. Bunları bir hükümranlık meselesi olarak gören Osmanlı merkezî idaresi, ülkesi üzerindeki siyasî ve hukukî iktidarını korumak adına, "hapishane ıslahatı" başlığı altında bir dizi yeni düzenlemeye girişti.

Berlin Kongresi sonrasında bu sahada atılan ilk adım, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, yeni sultan II. Abdülhamid tarafından 1879 yılı sonlarında bir müfettişin görevlendirilmesi oldu. Osmanlı topraklarında bulunan '*hapishânelerin ıslâhı*' ve '*mahbusların hâl-i sefâletten*' kurtarılması yönünde incelemelerde bulunması talep edilen müfettiş paşanın 1879 Aralık ayı sonunda verdiği rapor ilgi çekici bir teklif de içeriyordu. Saray tarafından Sadaret'e aksettirilen rapora göre, Osmanlı hapishanelerinin hali '*hükm-i zamâna*' uygun değildi ve ağır ceza mahkumları için Umumî Hapishane'nin yerine bir alternatifin geliştirilmeliydi. Ağır ceza mahkumlarının da tutulduğu Hapishane-i Umumî'de görülen firar vak'aları şehrin emniyetini tehdit ettiğinden, şehre uzak daha müstahkem bir yerde yeni bir hapishanenin inşasında fayda vardı. Müfettişin teklif ettiği yer, Marmara Denizi'nde bulunan küçük adalardan birisiydi. Mülkiyeti Mısır Hıdivliği'ne ait olan adacık üzerindeki binaların '*usûl- cedîde üzre ıslâh ve tanzîm*' edilmesiyle, Sultanahmed'deki Umumî Hapishane'de tutulan müebbed ve onbeş senelik kürek mahkumları burada muhafaza edilebilir ve firarların önüne geçilebilirdi.[184] O tarihlerde hayata geçirilemeyen bu proje, Osmanlı Devleti'nin siyaset sahnesinden silinmesinden sonra Cumhuriyet Türkiyesinde devam ettirilen "hapishane ıslahatı" söyleminin ilk büyük adımı olacak ve 1 Ekim 1936'da İmralı Adası'nda açılan çalışma esaslı yarı açık hapishanede vücut bulacaktı.

---

[184] BOA, *Yıldız Esas Evrak* (=Y..EE), 72/37 (14 Muharrem 1297/ 28 Aralık 1879).

Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı bu teftişi takiben, Adliye Nezareti tarafından bir nizamname lâyihası hazırlanmaya başlandı. 1880 Mayısında son haline kavuşan bu metin, Osmanlı hapishanelerinin yeni dönemde sahip olması istenen fizikî ve idarî şartları belirleme iddiasıyla kaleme alınmıştı. Devleti diplomatik alanda bağlamaması için padişah iradesiyle resmiyet kazandırılmamış "*Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de bulunan tevkîfhâne ve hapishânelerin idâre-i dâhiliyelerine dâir nizâmnâme lâyihası*", yaklaşık 25 senelik maziye sahip Osmanlı hapishanelerinin, devlet teşkilatı ve ceza infaz sistemi içinde geriye dönüşsüz bir yer bulduğunun da bir işaretiydi.[185]

Toplam 6 fasıl ve 97 maddeden oluşan son derece ayrıntılı bu nizamname lâyihasının, Avrupa'daki hapishane mevzuatından derlenmiş bir tercüme mi yoksa Osmanlı bürokrasisinin elinden çıkma telif bir metin mi olduğu konusunda kesin bilgimiz yoktur. Bununla beraber, 1839-1908 yılları arasında çıkarılan benzeri idarî nizamnamelerin büyük kısmının Fransa ve Prusya'daki mukabillerinden çevrilmiş olduğu hatırlanırsa, bu kez de Fransa'daki hapishane mevzuatının esas alınmış olduğu düşünülebilir. Nitekim, nizamnamede, hapishane ve tevkifhanelerin tipleri, hapishane personelinin görevleri, mahbusların hapishane içindeki hayatı ile yiyecek, giyecek, tedavi gibi ihtiyaçlarının karşılanması ve mahkumların çeşitli işlerde çalıştırılmaları gibi konularda bir kısmı Osmanlı hapishanelerinde fiilen mevcut olmayan

---

[185] Nizamname, Adliye Nezareti tarafından yayınlanan *Cerîde-i Mehâkîm* mecmuasında basılmıştır (Aded: 45 (6 Mayıs 1296), s.355-357; s.46 (13 Mayıs 1296), 363-367; s.47 (20 Mayıs 1296), 372-375). Nizamnamenin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan el yazması bir nüshasının transkribe edilmiş tam metni için bkz. Ek-1. Nizamname lâyihasının kitapçık olarak basılmış bir nüshası için bkz. BOA, *A.DVN.MKL*, 19/28 ve BOA, *TFR.1* M. Nizamname lâyihasının aynı başlık ve içeriğe sahip bir nüshası da BOA, *DH.MB.HPSM* _ 'de bulunmaktadır. Meşrutiyet sonrası istinsah edilmiş olan bu nüshada, Zabtiye Nezareti'nden bahs olunan maddeye bir not düşürülerek, bu Nezaret'in mülga olduğu ve ona ait vazifelerin icabına göre Emniyet-i Umumiyye Müdiriyeti ve İstanbul polis müdür-i umumîleri tarafından ifa edildiği belirtilmiştir. Yine aynı nüshada, bu lâyiha ile beraber daha önce yayınlanmış olan "Hapishane Gardiyanlar Talimatı"nın (*Düstûr*, c.3, 220) fesh olunduğu notu mevcuttur. Lâyihanın matbû metni için bkz. *Cerîde-i Mehâkîm*, aded: 45 (8 Mayıs 1296), s. 355 (mütemmim sahîfe: 6).

hususlara atıf yapılmış olması da, bir "tercüme nizamname" intibaı uyandırmaktadır. 1880 Mayısında çıkarılan ve ancak 1917 yılları sonlarında hükûmetçe resmen benimsenen bu yönetmelik[186], birkaç küçük değişiklikle Cumhuriyet Türkiyesinde de 1930'a kadar yürürlükte kalmıştır.

Söz konusu bu nizamnamede, adlî ve cezaî müesseseler, önceden de varolan tevkifhane ve hapishane ayrımına uygun olarak, iki kategoride ele alınmış; ilkinde sorgusu ya da yargılanması süren zanlıların, ikincisinde ise hapis ve kürek cezası mahkumlarının tutulacağı bir kez daha vurgulanmıştır. Ancak esas dikkat çekici olan, Osmanlı coğrafyasının tamamının hapishane ve tevkifhanelerle donatılmasını öngören birinci maddedir. Buna göre, her kaza, livâ ve vilayette birer mahallî hapishane ve tevkifhane açılacak, ayrıca bunlara ilâveten belirlenecek uygun yerlerde umumî hapishaneler inşa edilecektir. Kabahat ve cünha olarak adlandırılan hafif suçlar işlemiş ve 3 aya kadar kısa süreli hapis cezası almış mahkumlar idarî hiyerarşinin en altında yer alan kazalardaki hapishanelerde; kazalardaki mahkemelerden 3 seneye kadar hapis cezası almış mahkumlar bunların bağlı oldukları sancaklarda bulunan liva hapishanelerinde; üç sene ceza alan mahkumlar ise merkez vilayet hapishanelerinde tutulacaktır. Herhangi bir vilayette 5 seneden fazla hapis cezası alanlar ve kürek cezası olarak bilinen ağır işlerde çalıştırılmaya mahkum olmuş kişilerin tutulacağı yer ise umumî hapishaneler olarak belirlenmiştir.

Daha önce aynı hapishane binası içinde yer alan farklı mekânlarda tutulmak suretiyle birbirlerinden ayrılmaya çalışılan hafif ve ağır ceza mahkumları, bu nizamnamenin hayata geçirilmesi halinde birbirinden bütünüyle ayrı hapishanelere konulacaktı. Hapishanelerin ortaya çıktığı ilk yıllarda buralarda tutulmaları çoğu kez mesele oluştur-

---

[186] II. Abdülhamid'in saltanat yılları ve takip eden Meşrutiyet hükûmetleri devirlerinde resmen değil fiilen yürürlükte olan nizamname, nihayet 1917 yılı sonlarında idare tarafından resmiyete dökülerek basılmış ve 1918 başlarında da ülkedeki ilgili makamlara gönderilmişti (Kent Fielding Schull, *Penal Institutions, Nation-State Construction, and Modernity in the Late Ottoman Empire*, Ph.D Dissertation, University of California, Los Angeles 2007, 101).

muş ve "kürek merkezleri" olarak bilinen yerlere nakilleri gündeme gelmiş ağır ceza mahkumları ise bundan böyle umumî hapishanelerde tutulacaklardı. Tıpkı kürek mahkumları gibi söz konusu ceza infaz müesseselerinde o güne kadar kendilerine bir yer bulunamayan ve başta mahalle imamlarının haneleri olmak üzere uygun görülen çeşitli mekânlarda tutulan kadın zanlı ve mahkumlar ise; her tevkifhane, hapishane ve umumî hapishanede kendilerine ayrılması nizamnamede belirlenmiş ayrı bölümlere konulacaklardı.

Nizamnamede, standart tevkifhane ve hapishane personeli şu şekilde tesbit edilmişti: Müdür, başkâtip, gereken sayıda kâtip, başgardiyan, gereken sayıda gardiyan, kadınlar koğuşu için bayan gardiyan ya da gardiyanlar, imam ve ona ilâveten Hristiyanlık ve Musevîlik gibi diğer dinleri temsil eden birer din adamı, tabip, gereken sayıda hastahane hademesi, çamaşırcı ve işçi. Adliye Nezareti tarafından tayinleri yapılacak hapishane çalışanları, nizamname lâyihasında, son derece ayrıntılı bir şekilde ortaya konulan görev tanımları ve takip etmeleri beklenen bürokratik muamelat zinciri ile hiyerarşik bir idarî sürecin "memurları" olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nizamname lâyihası, hapishane içi hayatın neredeyse bütününü kağıt üzerinde idarenin kontrolü altına sokuyor; mahbusların günlük yoklamalarından yatak ve giysilerine, hapishaneye yapılacak alımlardan mahbusların idareye teslim edecekleri para ve eşyalarına kadar herşey ayrı bir kayıt defterinin konusu haline getiriliyordu. Haftada iki defa müdürün de hazır bulunması ile yapılması şart koşulan umumî yoklamalarda daima kayıtlara başvurulması ve ceza süresi sona erenlerin "içerde unutulmaksızın" günü geldiğinde tahliye edilmesi gibi hususlar da, oturtulmaya çalışılacak muamelat düzeni içinde yerlerini almışlardır.

Hapishaneye girmek ve çıkmak gibi, mevkuf ve mahkumlara hapishane içindeki hareketlerinden ötürü verilecek cezalar da, nizamnamede resmî bir muameleye tâbi kılınmış; müdürün vereceği ilâm üzere '*te'dîb*' edilecek tutuklu ya da hükümlü kişinin başgardiyan tarafından icra olunacak cezasının '*esbâb-ı mucibesiyle*' beraber ilgili deftere kaydolunarak bunun da müdüre tasdik ettirilmesi usûlü getirilmişti.

Böylece hapishane idaresi ve personelinin tutuklu ve hükümlülere karşı keyfî ya da kötü muamelede bulunmalarının önüne geçilmek isteniyor olmalıydı. Benzer bir şekilde, hapishane memurlarının mahbusları kendi hususî işlerine koşmaları, giriş ve çıkışlarında onlardan para talep etmeleri, onlar ya da akrabalarından hediye almaları, onlar ile herhangi bir şeyin alışverişini yapmaları, mahbuslar ya da akrabaları ile birarada oturup yiyip içmeleri ve samimiyet kurup sohbet etmeleri de yasaklanmıştı. Böylece mahbusların yakınlık kurdukları gardiyan ve diğer memurlar aracılığıyla dışardan yiecek içecek getirtmeleri ya da dış dünya ile haberleşmelerinin önüne geçilmek isteniyordu.

Osmanlı hapishanelerinde o güne dek görülmemiş bir bürokratizasyon ve disiplini öngören 1880 nizamnamesine göre, tutuklu ve hükümlülerin dış dünya ile olan bütün haberleşmeleri müdürün kontrolünde gerçekleşecek, yollamak istedikleri ya da kendilerine gelen bütün mektup ve eşyalar öncelikle müdür ya da başgardiyan tarafından denetlenecekti.[187] Yine aynı şekilde, ziyaretçiler de hapishaneler ile tevkifhanelere girebilmeleri için, İstanbul'da Zabtiye Nezareti ile müdde-i umumîlerden, taşrada ise vali, mutasarrıf ve müdde-i umumîlerden alınmış bir yazılı emri ellerinde bulunduracaklardı. Mahbusla-

---

[187] Mahbus mektuplarının idare tarafından kontrolüne dair bu maddenin tatbikatında imparatorluk nüfusunun çeşitliliğinden kaynaklanan bir problem yaşanmaktaydı. 1894 yılı sonlarında Kastamonu Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve oradan da Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nin önüne gelen bir yazıdan öğrendiğimize göre, hapishanede tutulan mahbuslara gönderilen mektupların farklı anadillerde yazılmış olması idarenin kontrolü imkânsızlaştırıyordu. Çünkü bu farklı dillerin her birine âşina memur elde yoktu. Mahallî idarenin bulduğu çare, mektupların Türkçe yazılmasının şart koşularak başka dillerde gönderilen mektuplara yasak konulması olmuştu. İstanbul'daki model hapishanede bu konuda nasıl bir yol izlendiğine dair Şûra-ı Devlet tarafından bilgisine başvurulan Zabtiye Nezareti'nden gelen cevap ise, pâyitahtta başka bir tavrın benimsenmiş olduğunu ortaya koymaktaydı. Buna göre, mahbusların kendi lisanlarıyla yazdıkları mektuplar onların sırlarını öğrenmek için başlıca araçlardı ve hapishane memurları tarafından birebir takip edilmekteydi. Ancak İstanbul'daki Zabtiye Nezareti'nin elindeki personel imkânının Kastamonu'da bulunması mümkün olamayacağından, Şûra-yı Devlet mahallî idarenin Türkçe dışı dillerde yazılmış mektuplara yasaklama getirme teklifi Şûra-yı Devlet tarafından kabul görmüştü, bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1689, s. 314.

rın ziyaretçileri ile görüşmeleri, müdür tarafından tayin edilecek günlerde ve belirli bir sürede olacak, gardiyanların da beraberlerinde bulunacağı bir görüşme odası ya da bu işe tahsis edilmiş bir mekânda gerçekleşecekti.

Nizamnamede, mahbusların dört duvar arasındaki gündelik hayatına getirilen kısıtlama ve yasaklar da bir hayli uzun bir liste oluşturmaktadır. Buna göre, mahbuslar elbiseleri ile yatamayacak, yataklarını kendi yapacak, odalarını veya koğuşdaki yerlerini sürekli temiz tutacaklardı. Koğuşların temizliği, nöbetleşe olarak süpürme işini üstlenecek mahbuslar tarafından yapılacaktı. Tevkifhane ve hapishanelerde eskiden beri en önemli meşguliyet ya da vakit geçirme araçlarından biri olan kumar, nizamnamenin ilgili maddesi ile, kağıt üzerinde de olsa, katî olarak yasaklanmıştı. Tıpkı, kesici aletler ve her türlü silahın içeri girmesinin men edilmesi gibi. Ayrıca hükümlü ve tutukluların yüksek sesle bağırmaları, gürültülü bir şekilde bir arada toplanmaları ve toplu halde dilekçe vermeleri de yasaklanan fiiller arasındaydı. Mahbuslardan, kışlavarî bir hale sokulmaya çalışan hapis ve tevkif mekânlarında "üstleri" konumundaki müdür ve gardiyanların talimatlarına *'nizâm ve inzibat'* adına kesinkes itaat etmeleri bekleniyordu.

Bu yeni disiplin düzeni ve kurallarına karşı gelenler mahbuslar için öngörülen cezalar ise, teneffüse çıkarılmamaktan başlayarak mahkumun dış dünya ile haberleşmesinin bütünüyle kesilmesi, su ve kuru ekmek dışında kendisine verilen tayinatın kesilmesi ve CMUK'un 458. maddesine uyan hallerde demire vurulmaya kadar uzanıyordu. Ceza müddetleri ise hareketin şiddetine göre 24 saat ve 21 gün arasında olacaktı. Tekrar eden fiillerde ceza süresinin iki misline çıkarılması ve mahbuslara verilen 300 dirhemlik ekmek tayinatının 100 dirheme indirilmesi de hapishane idaresinin tasarrufu altında olacaktı. Maddî bir ziyan ya da hasarın vukû bulduğu hallerde ise verilebilecek bu cezalara ilâveten, doğan zararın tazmini de söz konusu olacaktı. Pek tabii ki, bütün bunlar nizamname lâyihasında yazılı olan resmî cezalardır ve merkezî hükümet aksini öngörse de ülkenin her yerine dağılmış hapishanelerdeki memurların kendilerine itaat etmemekte direnen mahbuslara keyfî cezalar verdiği ya da mahbuslar ile münasebetlerine bağ-

lı olarak nizamname lâyihasında yer verilen cezaları uygulamadığı pek çok vak'a olmuştur.

Hapis cezası merkezli olarak yeniden yapılandırılmaya çalışılan Osmanlı ceza infaz sisteminde, mahkumların "iyi huylu" ve "iyi ahlâklı" birer yurttaş haline getirilmeleri hususunda tıpkı ABD ve Avrupa'daki ilk nesil ıslah edici hapishanelerde olduğu gibi, dine ve din kaynaklı ahlâk talimine umut bağlandığı görülmektedir. Nizamname lâyihasında yer verilen hükümler gereğince, mahkumların hepsi '*din ve âyinlerini evkât-ı muayyenesinde ifaya mecbur*'lardı. Buna ilâveten kendilerine, nizamname lâyihasında '*me'mûrîn-i ruhâniyye*' gibi bürokratik bir tabirle ifadesini bulmuş gayrimüslim din adamları tarafından ders verilecekti. Bu maddelerin, Abdülhamid devrinde Müslüman nüfusa yönelik olarak devletin sürdürdüğü dinî mensubiyet esaslı homojenleştirme politikası ve din kaynaklı ahlâk anlayışı etrafında mekteplerde sürdürülen "normalleştirme" ya da "vatandaşlaştırma" uygulamaları ile[188] örtüştüğü söylenebilir.

Yeni getirilen Osmanlı hapishane rejimi, mahbusların gece ve gündüz bir arada bulunmaları konusunda eski uygulamayı devam ettirmekte ve mahkumun kendi suç sınıfına mensup diğer kaderdaşlarıyla çalışma odaları, koğuşlar ve teneffüslerde birlikte olmalarına bir engel getirmiyordu. XVIII. yüzyılın sonunda A.B.D. ve İngiltere'de kurulmaya başlanılan ve daha sonra Batı Avrupa ülkelerinde de kabul gören hücre tipi hapishaneler ve buralarda uygulanan "daimî tecrit" ya da "sessiz çalışma beraberliği" gibi prensiplere, 1880 tarihli bu ilk Osmanlı hapishane ve tevkifhane nizamnamesinde rastlamıyoruz. Zaten mevcut hapishanelerin mimarisi de böyle radikal bir değişikliğe müsaade edecek halde değildi. Koğuş yerine oda esaslı yeni binaların yapılması ise hapishane reformunu kalkışan Prusya, Çarlık Rusyası ve Latin Amerika ülkeleri gibi Osmanlı Devleti için de altından kalkılamayacak maddî bir külfet manasına geliyordu.

---

[188] Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden, Brill 2001, 179-187.

XIX. yüzyılda ihdas edilen diğer kapalı sunî mekânlar gibi hapishaneler de beraberlerinde sağlık problemleri getirmiş; salgın hastlalıklar kışla, fabrika, mektep, hapishane vs. gibi topluca bulunulan kapalı mekânlarda kendilerine uygun bir yayılma zemini bulmuşlardır. Oysa, modern hapishanenin kurucu babaları kendi projelerini meşrulaştırırken, kadîm zindanlardaki "gayriinsanî" şartlara dikkat çekerek hapishanenin "insanî ve steril" bir ceza infaz mekânı olacağını ileri sürmüşlerdi. 1880 tarihli nizamname lâyihasında da hapis mekânlarının sıhhî şartlarına ayrıntılı bir şekilde yer verildiğini görüyoruz. İstanbul'daki hapishanelerde Adliye Nezareti tarafından atanacak tabipler, taşra hapishanelerinde ise belediye tabipleri ya da yine Adliye Nezareti tarafından tayin olunacak hekimler, teşhis ve tedaviye yönelik tababet faaliyeti yanında en azından haftada bir kere koğuşları, dükkân odalarını, cezalandırma yerlerini denetlemek, gerekli gördüğü yerleri tütsületmek ve tesadüf ettiği eksiklikleri ilgili deftere işlemekle de yükümlü tutulmuştu. Her hapishanede bir tabibin yanısıra, aslında hastalara mahsus bir koğuş şeklinde anlaşılması gereken, bir de "hastahane" bulunacaktı.

Hapis mahkumlarının olmasa da, kürek mahkumlarının giyecek ihtiyacı nizamname hükümlerine devlet tarafından karşılanacak ve iki senede bir kendilerine yün, keten veya pamuktan iki renkli bir pantolon ile ikişer kat don, gömlek, tarpuş, bir çift kundura ve üç senede bir de yağmurluk verilecekti. Böylelikle mahkumların birbirine benzer üniformaması bir kıyafet giymeleri de sağlanmaya çalışılıyordu. Mahbusların hapishaneye girerken üzerlerinde bulunan giysiler, diğer şahsî eşyaları gibi alınonulacak ve ve yıkatılıp tütsülendikten sonra emanete kaldırılacaktı. Mamafih, nizamname lâyihasında yer alan diğer maddeler gibi bu hususun da pek tatbikata geçtiğini düşünmemek gerekir.

Kürek mahkumlarına elbise ile beraber ot döşek ve yastıktan oluşan 1.60 m. uzunluğunda bir de yatak verilecekti. Bunun üzerine her ay bir kez yıkanması şart koşulan bir çarşaf ve yorgan örtülecekti. Bunlar eskidikçe, hapishane müdürlerinin yazısı ve adliye müfettişlerininin tasdikiyle yenileri verilecekti. Hapis cezasına mahkum mahbuslar ise, elbiseleri gibi yataklarını da kendi imkânları ile temin edeceklerdi.

1880 tarihli *Hapishane ve Tevkifhane İdaresine Dair Nizamname Lâyihası*'nda, mahbusların çalıştırılmasıyla alâkalı maddeler de dikkat çekicidir. Hapishanelerde hiçbir mahkumun "işsiz bırakılmaması"nı öngören Batı Avrupa ve Kuzey Amerika hapishane rejimlerini çağrıştıran ilgili maddede, çalışmaktan kaçan kürek mahkumların cezası 24 satten 1 haftaya teneffüs hakkından mahrum bırakma olarak belirlenmiştir. İaşelerini devletin temin etmediği hapis cezası mahkumları ise çalışıp çalışmama hususunda serbest bırakılmışlardır. Mahbuslara çalışmalarının karşılığı olarak verilecek bedelin yarısı, kendilerine tahsis edilen yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaç maddelerine mahsuben kesilecektir. Kalan para ise tıpkı dönemin diğer Avrupa hapishanelerinde uygulandığı üzere bir sandıkta toplanacak ve ancak tahliye edilirlerken ellerine verilecektir.

Nizamname lâyihasına göre, 10 seneye kadar kürek cezası almış olanlar ile müebbed kürek mahkumları birbirlerinden ayrı tutulacaklardı. Herhangi bir sebepten dolayı tevkif edilerek hapishaneye getirilen 18 yaşının altındaki çocukların da, gün içinde ve geceleri diğer yetişkin mahbuslardan ayrı tutulmaları nizamname lâyihasında yer alan maddeler arasındadır. Lâkin, Tanzimat devri başlarından beri gündemde olan ve fakat bir türlü hakkıyla tatbik edilemeyen bu maddelerin hayata geçmesi mevcut hapishanelerin mimarî olarak yeniden yapılandırılması ya da çok kısımlı yeni hapishaneler inşasına bağlıydı.

Ceza muhakematı ve infaz usûlüne dair nizamname lâyihasında altı çizilen bir diğer husus da, haklarında henüz bir hüküm çıkmamış olan zanlıların tutuldukları tevkifhane ya da hapishanelerde avukatları ile görüşebilmeleri için her kolaylığın sağlanacağı maddesidir. Müdde-i umumîliği takiben dava vekilliğinin de hukuk sistemine dahil edilmesine bağlı olarak hapishane ve tevkifhane nizamnamesine giren bu maddenin yanısıra, her tutuklunun kendi dava vekilini seçebilmesi ve hapishanelerde devlet tarafından belirlenen dava vekillerinin bir listesinin bulunması gibi hükümlere de yer verilmiştir.

Nizamnamenin hazırlanışından kısa bir süre sonra merkezî hükümet tarafından ilgili makamlara hitaben kaleme alınan bir talimat yazısında, hapishanelerin içinde bulunduğu *'uygunsuzluk ve sû-i idâre*'nin

sürekli şikayetlere konu olduğu belirtilmiş ve buna sebeb olarak hapishanelerin vaktiyle *'mahbûsîne elverişli sûrette yapılmaması'* ve *'idâre-i dâhiliyeleri için mükemmel bir nizâmnâmenin mevcûd olmaması'* gösterilmişti. Merkezî hükûmete göre söz konusu "yolsuzluk"un doğurduğu çeşitli hata ve mahzurlar giderilmediği sürece, hapishanelerin *'tanzîm ve ıslâhı'* mümkün değildi. O halde, önce hapishane adı verilen mekânlar yeniden düzenlenmeli, arkasından ise merkezî bürokrasinin bu alanlardaki "görünmez eli ve gözü"nü hakim kılacak tarzda bir hapishane rejimi tesis edilmeliydi. Mamafih Tanzimat peşinde koşan Bâbıâli bürokrasinin tercih ettiği yol bu sırayı terse çevirmiş gibidir. Buna göre, *'habshânelerin ıslâhât-ı esâsiyesi ileride düşünülmek'* üzere diğer tanzimat projeleri gibi beklemeye alınacak, öncelik ise *'mu'âmelât ve idâre-i dâhiliyelerinin ıslâhına medâr olmak üzere'* kaleme alınan nizamname lâyihasının talimat şeklinde adliye memurlarına gönderilmesine verilecektir.[189]

Mamafih, "mükemmel" nizamnamede çizilen tarda "mükemmel" bir idarenin fiiliyata geçmesi, yani Osmanlı merkezî idaresinin öngördüğü hapishane rejiminin harfi harfine uygulanması, dile getirildiği kadar kolay bir iş değildir. Kapitalist bir ekonomiye sahip olan ve dışardan bakıldığında "modern hapishane" binaları bulunan birçok Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkesinde dahi, hapishane idaresi ve mahbusların içerdeki hayatları açısından "eski rejim"e göre çok büyük bir değişiklik olmadığı ve mahbusluk hallerinin yeni binalar içinde eskisi üzre devam ettirildiği bilinmektedir.[190]

---

189 *DH-MB.HPSM*, 1/2.

190 A.B.D.'de ceza infaz sistemi tarihinde "üçücü halka" olarak adlandırılan "yetişkin ıslahhaneleri" (*reformatory*), kuruluşunda öngörülen "mahkumu dönüştürme" misyonundan kısa zamanda sapmış ve kapalı kapılar ardında şiddete dayalı bir rejimle idare edilir hale gelmişlerdi (Alexander W. Pisciotta, *Benevolent Repression: Social Control and the American Reformatory-Prison Movement*, 4). Aynı tarihlerde Fransa hapishanelerinde de manzara pek farklı değildi. Hapis mekânları ve ceza infaz tatbikatı itibariyle, eski rejimden ani ya da keskin bir kopuş görüntüsü ortada yoktu. Sanıldığının aksine, "hapishane reformu" Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde de, tıpkı Latin Amerika ya da Rusya gibi "Batıdışı" ülkelerde olduğu gibi, uzun bir sürecin sonucunda meyvelerini vermeye başlamıştı. Fransa'daki problemler için bkz. Patricia O'Brien, *The Promises of Punishment, Prisons in Nineteenth-Century France*, Priceton Univesity Press, New Jersey 1982.

Büyük devletlerin Osmanlı hapishanelerine müdahelesine resmî zemin oluşturmaması düşüncesiyle "nizamname" değil "nizamname lâyihası" olarak adlandırılmış olsa da, fiiliyatta idare tarafından dikkate alınmış gözüken[191], 1880 tarihli nizamnamenin devreye girişi sonrasında Osmanlı hapishanelerinin arz ettiği manzara bu tesbiti doğrular cinstendir. Nizamnamenin ilk maddesine uygun bir şekilde, II. Abdülhamid'in uzun saltanatı süresince hemen hemen her eyalet ve şehir merkezinde ve birçok kazada bir hapishane açılmış, kürek mahkumlarının da hapishanelerde tutulmaya başlatılması ile beraber bu müesseseler Osmanlı ceza infaz sisteminin merkezine yerleştirmiştir. Bununla beraber, elimizdeki Osmanlı resmî yazışmaları ve diğer tamamlayıcı kaynaklar, gerek binalar gerekse idare açısından hapishanelerde eski düzenin büyük bir değişikliğe uğramadan devam ettiği ve nizamname lâyihası ile öngörülen yeni hapishane rejiminin pek tatbik edilemediğini göstermektedir.

Ülkenin hemen her yerinde, tıpkı pâyitahtta olduğu gibi, şehrin en merkezî noktasına dikilen hapishaneler, bina olarak mütevazî ve hatta ibtidaî görünüşlerine rağmen iktidarın taşrada oluşturduğu yeni semiotik şebeke içinde yerini almıştır Artık birer kale-şehir olmaktan çıkarak sur dışına taşan yeni Osmanlı şehri, klasik dönemde olduğu üzere cami, çarşı ve hamam etrafında değil, Paşa konağının bünyesinden ayrılıp müstakil birer bina şeklinde çoğunlukla surdışında arz-ı endâm eden hükümet konağı, hapishane ve posta-telgrafhane etrafında şekillenir olmuştur.

---

[191] Meselâ Erzurum Vilâyeti'nin Dahiliye Nezareti'ne, hali vakti yerinde mahbuslara tayinat verilip verilmeyeceğini sorması üzerine verilen cevapta, söz konusu nizamnamenin 53. ve 54. maddelerine atıf yapılarak konu açıklanmıştır, bkz. *DH.MKT*, 1257/91. Zabtiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve oradan da görüşülmek üzere Şûra-yı Devlet'e aksettirilen 10 Safer 1305/ 28 Ekim 1887 tarihli bir yazıda da, *'Memâlik-i Mahrûsa'da bulunan tevkifhâne ve habshânelerin idâre-i dâhiliyyesi hakkındaki nizâmnâmenin 36. maddesinde'* mahbusları traş etmek üzere her hapishanede ücretli bir berber bulundurulmasının yazılı olmasına rağmen İstanbul'da Hapishane-i Umumî'de ve Tevkifhane'deki mahbusların berberlik bilir mahbuslara kendi ceplerinden traş olmasına dikkat çekilmektedir. Verilen bilgiye göre, Hapishane-i Umumî'de bir süre önce çıkan kavgada atölyelerdeki (*sanâyi dükkânları*) kesici aletlerin yanısıra mahbuslarda bulunan usturalar da toplattırılmış ve dışardan ücretli bir berberin getirtilmesi şart olmuştu, bkz. *İ.ŞD*, 89/5315 (10 Rebiyü'l-âhır 1305/ 26 Aralık 1887).

Gümülcine hapishanesi ve jandarma koğuşu (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

Edirne hükûmet konağı civarındaki polis dairesi, evrak mahzeni ve hapishane (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

Haleb'in 1890'ların başında kuşbakışı panoraması buna bir örnektir. Kentin doğusunda sur dışına görkemli bir kışla ve bunun alt tarafına bir askerî hastahane inşa edilmiş, kentin orta yerine ise Arap mimarisi ile bir hükûmet konağı yapılmıştı. Bunun önündeki meydanın köşesine yeni bir posta ve telgrafhane, arka tarafına ise "muntazam" bir hapishane ve yer odasından müteşekkil bir belediye dairesi kondurulmuştu.[192] Ankara'da da tesadüf ettiğimiz bu üçlüye, Edirne ve Balıkesir'de adliye ve jandarma daireleri ile birer mektep de ilâve edilmişti.

Yine 1890'da Diyarbakır'ı ziyaret eden Alman Doktor Saad, şehri çevreleyen tepelerden kale içindeki hükûmet konağının yanına inmiş kışla ve konağın yanıbaşındaki hapishaneden bahsetmektedir.[193] Aynı yıl Sivas'ı gezen Fransız Vital Cuinet ise, şehrin merkezindeki iki katlı hükûmet konağı ve bunun biraz uzağında hapishanesi ile beraber "gösterişli" bir mimarî birlik oluşturan adliye sarayını okuyucularına tasvir eder.[194] Van'da, hükûmet konağı önünde birleşen caddelerden birinde adliye, silah deposu, Osmanlı Bankası, sağlık ocağı, postane ve Reji binası; diğerinde ise hapishane, belediye ve Düyûn-ı Umumiyye binaları biribiri peşisıra dizilmiştir.[195] Konya'da da şehrin yeni merkezinde bulunan hükûmet konağı ile şehrin kuzeyinde yer alan hapishaneyi bir cadde birbirlerine bağlamaktadır. Hapishanenin hemen yanında ise eski belediye hastahanesi binasını devralmış Mekteb-i Sultanî bulunmaktadır. Alışılmışın aksine hapishane ile yan yana bulunmayan hükûmet konağının yanında yer alan binalar ise bu devirde kural olduğu üzere postahane ve belediyedir. Üçünün ortasındaki meydan Meşrutiyet devrinde "Hürriyet Meydanı" olarak adlan-

---

192 Dr. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları*, günümüz diline çev. Cahit Kayra, İstanbul 2001, 229.

193 Aktaran Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine", *Kebikeç*, 10 (2000), 150.

194 Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, 132.

195 Hakan Kaynar, *Şehir İktidar İlişkisi Çerçevesinde Osmanlı Modernleşmesi ve Osmanlı Şehirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, 84-85.

dırılacak ve kamu alanlarında o tarihlerde icat edilen bu resmî şehir merkezi mimarisi Cumhuriyet devri vilayet ve kaza merkezlerinde de sürdürülecektir.[196]

Dikdörtgen ya da kare şeklinde, bir ya da iki katlı kârgir hapishane binaları, ev sahipliği yaptıkları yeni ceza ve ıslah infaz sisteminin kendine has ihtiyaçlarına göre inşa edilmediği ya da zamanla artan ihtiyaçlara cevap veremedikleri için, her malî yıl başında merkezî hükümete gönderilen birçok tamirat ve tadil talebini beraberlerinde getirmişlerdir. Yüzyılın son çeyreğinde birçok yeni hapishane binası inşaatına kalkışılmış olsa da, mevcut Osmanlı hapishanelerinin büyük bir kısmı Tanzimat devri başlarında inşa edilmiş ya da başlangıçta hapishane olarak kullanılmak kasdıyla yapılmayıp sonradan o maksatla kullanılmaya başlanmış mekânlardır. Buna bir de suçlu ve hapis mahkumu sayısının artması eklenince, eldeki eski binaları tamir suretiyle muhafaza etmenin yanısıra tadil ederek genişletmek yolunda da birçok talebin eklenmiş olmasına şaşmamak gerekir.

Mahallî idare meclisi ve belediyeden başlayıp, Dahiliye ve Maliye nezaretleri üzerinden Şûra-yı Devlet'e uzanan ve en nihayet sadaret arzı üzerine padişahın iradesi ile son bulan bürokratik karar mekanizması sebebiyle, esasen küçük çaplı inşaat projelerinden oluşan bu taleplerin hayata geçmesi çoğu kez gecikmiş ve ceza infaz sisteminin belkemiğini oluşturan hapishanelerde yapılması düşünülen "ıslahat"ın fizikî altyapısı bir türlü sağlanamamıştır. Karar alma sürecindeki gecikmenin esas sebebi, bürokrasinin yavaşlığı ya da yoğunluğundan çok, nisbeten acil görülmeyen bu konulara harcama yapmak konusunda gösterilen tedirginliktir. Devletin 1875 yılı itibarıyla borçlarını ödeyemez hale geldiği ve sonrasında bazı gelir kaynaklarını borçlarına karşılık Düyûn-ı Umûmiyye idaresine bıraktığı hatırlanırsa, merkezî bürokrasinin içinde bulunduğu malî sıkıntı ve diğer birçok alanda olduğu gibi hapishaneler hususunda da projelerin niçin hep ertelendiği anlaşılabilir. Merkezî idare kendisine ulaşan tahsisat taleplerine sıklıkla mahallî kaynakları adres göstermiş, ancak aciliyet arz ettiğine inanılan

[196] Kaynar, *a.g.t.*, 98.

hallerde bütçenin ilgili kalemlerine yapılan ilâve ya da kaydırmalarla ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır.

Fizikî imkansızlıkların yanısıra, ceza muhakematı ve infazı işlerini üstlenecek yetişmiş adlî personel açığı bu devirde iyice ortaya çıkmıştır. Muhakemede kadıların yerini alacak ve din kaynaklı olmayan yeni ceza kanunlarına göre iş yapacak hakim ve savcılar ile bunların yetiştirilmesinde medrese kökenli müderrislerin yerini dolduracak muallim ve hocalar bulmak mühim bir mesele olmaya II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Kısa bir süre önce adlî sisteme dahil edilen müdde-i umumîlik, yani savcılık makamı için de, modern hukuk eğitimi almış kişiler bulmakta zorluk çekilmiştir. Hapishanelerin bağlı olduğu Dahiliye Nezareti Umûr-ı Cezaiye Dairesi'nde, bu alanda yazıp çizmiş, örnek alınan Avrupa hapishane modellerini incelemiş teknokratlar değil, meseleye herhangi bir bürokratik görev gibi bakan memurlar oturmaktadır. Ülkenin "iç" ve "dış" olarak daha kesin hatlarla sınırlarının çizildiği Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerinde iç güvenlikten sorumlu olmaları ve personelleri ordu teşkilatından ayrılmaları öngörülen Zabtiye ve Dahiliye nezaretlerinde de uzman personel ihtiyacı görülmektedir. Hal böyle olunca Dahiliye, Adliye ve Zabtiye nezaretleri ile irtibatlandırılmış Osmanlı hapishanelerinin idaresinin sivil uzmanlar ya da Avrupa'da yüzyılın ikinci yarısında penologların yerini alan kriminologlar benzeri bir "bilim adamı" grubundan oluşmasını beklemek bir hayli zordur.

İstanbul'daki Umumî Hapishane'nin müdürü, kuruluşunda olduğu gibi yine bir alaybeyi ya da kendisine vekâlet eden bir tabur ağasıdır. Hapishanenin muhafazasından, ordu teşkilatı içinde yer alan zabtiye teşkilatı ve jandarma neferleri mesuldür. Hapishane rejimini yürütecek gardiyanların ise çoğu bu iş için meslekî bir eğitim almamış kişilerden oluşmaktadır. Kaldı ki, tahsisat eksikliği yüzünden birçok hapishanede vasıfsız gardiyan istihdamı bile söz konusu olamıyor, halihazırda görev yapanlar aldıkları düşük ücretlerle sürekli artan mahbus nüfusu ile başetmeye çabalıyordu.[197]

---

[197] Benzeri bir hal 1870-1890 arası Fransa hapishanelerinde de geçerliydi. Orada da gardiyan sayılarının yetersiz ve ücretlerinin düşük oluşu şikayet konusu olmakta;

Taşra hapishanelerini merkezî hükûmet adına denetlemesi beklenen adliye müfettişleri için en uygun görülen adaylar ise '*işsiz kalan ümerâ ve zâbıtân-ı askeriye mütekâidleri*', yani emekli subaylardı. Saray ile Adliye Nezareti ve Meclis-i Vükelâ arasındaki yazışmalarda da mutabık kalındığı üzere, askerlikte âmirin emrine itaat ve sürekli talim yapma esas olduğundan, askerlik hizmetini yerine getirmekte ya da yerine getirmiş olanlar disiplin esaslı gündelik hayata alışık kişilerdi. Kaldı ki bunların pek çoğu emekli olduktan sonra aldıkları aylıklarla geçinmekte zorlanıyor ve '*pek ziyâde düçâr-ı ızdırâb olarak kendileri için nâmuskârâne bir iş arıyorlardı.*" Resmî yazışmalara bakılırsa mütekaid zabitlerin haline yüreği elvermeyen Sultan II. Abdülhamid kendince bir çare geliştirmiş ve bir irade çıkararak emekli askerlerin disiplin ve görev anlayışları itibarıyla hapishaneleri denetlemekle görevlendirilecek adliye müfettişliği kadrolarında istihdamını buyurmuştu. Osmanlı Adliye Nezareti ve hükûmet üyelerinin bu konuda aklına gelen ya da resmen dile getirdikleri tek endişe, çoğu '*askerlik meşakkâti ile ihtiyarlamış*' bu kişilerin teftişlerini yaparken araba, binek hayvanı ve harcırâh konusunda eksik kalmamalarıydı. Bu yüzden, herbirine gereken vasıtaların ve Adliye tahsisatından 500 ilâ 1000 guruşa kadar maaş verilmesi oybirliği ile karara bağlandı.[198]

---

kadın hapishanelerinde erkek gardiyanların istihdamının zaman zaman mahbus kadınlara tecavüzler ve hatta istenmeyen hamilelikleriyle neticelendiğinden bahsolunmaktaydı (Patricia O'Brien, 212 ve 207).

198 *İ.MM*, nr. 4058 (20 Cemâziyü'l-âhır 1305/ 5 Mart 1888). Yaklaşık birbuçuk sene sonra Seraskerlik'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, vilâyet merkezleri hapishanelerinin teftişi işinde aylık 500 kuruş maaş ile emekli zabitlerin tayinine dair Meclis-i Vükelâ kararı ve irade-i seniyye olduğu hatırlatılarak, Trabslusgarb için Şam'da redif mülâzımlığından mütekaid Abdülkadir Efendi'nin talip olduğu bildirilmiştir. Önceden ayağı kesilmiş ve yerine tahtadan protez takılmış olan Abdülkadir Efendi'nin aldığı 221.5 kuruşluk emekli maaşına 500 kuruşluk müfettiş maaşının ilâvesiyle daha rahat geçinebileceğini belirttiği dilekçesi, 6 aylık bir süre sonunda Seraskerliğin olur görüşü ve normalde bir kişinin iki maaş almaması yolundaki kurala rağmen Şûra-yı Devlet'in tasdikiyle müsbet neticeye bağlanmıştır, bkz. *ŞD*, 623/10 (12 Zilka'de 1306/ 11 Temmuz 1889). Konya vilayetinden gönderilen ve 4. bölük yüzbaşılığından emekli olduğu belirtilen bir zâbite ait telgrafta, vilayet merkez hapishaneleri müfettişliğine mütekaid zabitlerden tayin yapılacağına dair iradeye atıfla Konya vilayet müfettişliğine başka birinin getirilmesi şikâyet konusu edilmiştir, bkz. *DH.MKT*, 1772/86 (4 Rebiyü'l-evvel 1308/ 18 Ekim 1890).

Kırkkilise (Kırklareli) hapishanesinden 1884 yılında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine gönderilen çok imzalı bir mektup, teftişleri planlanan taşra hapishanelerinde müdür ve gardiyanların yer yer başvurdukları keyfî idare hakkında ipuçları içermesi açısından burada ele alınmaya değerdir. Daha önce ele aldığımız, Hapishane-i Umumî'den gönderilmiş toplu mahbus mektubunda olduğu gibi, Kırkkilise (Kırklareli)'den gelen bu mektupta da mahbusların içinde bulundukları yeri *Mahbûshâne* olarak adlandırmışlardır. Mahbuslar, kendi ifadeleriyle *Kırkkilise Sancağı Mahbushanesi*'nde tutuklu bulunanlara *mahbushane memuru ve gardiyanlarının* gösterdikleri kötü ve gayrikanunî muameleleri şu şekilde sıralamışlardır:

- Hapishaneye girişte üzerlerinde paralarının, dava vekiline verildiği söylenerek, alıkonulması ve tahliyeleri sırasında iade edilmemesi;
- Mahbusların haklarındaki tahkikat ve istintak (sorgu) daha bitmemişken, hapishane memuru Abdurrahman Efendi'nin onları çağırıp '*senin buradan kurtulmaklığın kolaydır lâkin paran var mıdır?*" diyerek mahbuslardan para alması;
- Muhakemeleri yapılmamış tutukluların gardiyanların kendi faydalarına ekip biçtikleri sebze bahçesini sulamak için kullanılması ve buna karşı çıkanlara küfredilmesi;
- Mahbusların dışardan katık aldırdıkları gardiyanlarca paralarının yarısına el konulması ve gelen yiyeceklerin kokmuş ve çürük olması;
- Bazı sakalı çıkmamış genç oğlanların (*şâb-ı emred*) hapishaneye girdiklerinde gardiyanlarca '*anasından doğduğuna pişman etmek derecesinde gece gündüz öpmek ve yanına alıp oturtmak gibi*

Dahiliye Nezareti'ne ulaşan daha geç tarihli bir başka başvuruda ise, hapishane müfettişliğine getirilen emekli zâbitlere verilen 500 kuruşluk maaşı aldıkları için emekli maaşlarının kesilmemesi yönünde 7 Nisan 1306 tarihli bir tamim bulunduğuna işaret edilmiş ve Sivas merkez vilayet hapishanesi gardiyanı Memiş'in kesilmiş tekaüdlük maaşının verilmeye devam edilmesi istenmiştir. Bu başvuruyu görüşen Nezaret, zabitlikten emekli gardiyanın istediği yönde karar vermiştir, bkz. *DH.MKT*, 1265/3 (28 Cemâziyü'levvel 1326/ 28 Haziran 1908).

ve ara sıra parmak ile dahi dokunmakta ve –seni burada ...diririm seni birinci koğuşa koyacağım- diyerek' korkutulmaları;

- Bazı varlıklı mahbusların memur ya da gardiyan odasında tutulması ve hatta kimi geceler evlerine gitmelerine izin verilmesi;
- Mahbuslara akrabaları tarafından getirilen hediyelerin yarısına gardiyanlar tarafından el konulmasının yanısıra koğuşlar açıldığında da herkesin torbasının yoklanarak ne var ise bir mikdarının alınıp yenilmesi;
- Polis odasına koyma ya da darb gibi keyfî cezalara başvurulması;
- Tutukluların hüküm giymeksizin uzun süre hapis yatmaları;
- Mahbuslara ücretsiz tayinat verilmeyip, yiyecek ve içeceğin satılması.[199]

Fizikî yetersizlikler ve idarî suistimallerin yanısıra, adliye teşkilatındaki eksiklikler de hapishanelerdeki manzara üzerinde menfî tesir icra eden faktörlerin başında gelmeye devam etmiş gözükmektedir. Beyoğlu/Galatasaray hapishanesindeki adlî aksaklıklara dair Sadaret'in Adliye Nezareti'ne gönderdiği 1886 tarihli bir yazı, II. Abdülhamid devrinde adliye teşkilatında mevcut sıkıntıları ortaya koyması açısından zikre değerdir. Buna göre, söz konusu hapishanede bulunan tutuklulardan pek çoğu, cezalarının tayin edilmemiş olması ve adliye memurlarının işlerini vaktiyle görmeyerek sürekli ertelemesi yüzünden *'sürünmekte'*dir. Gardiyanların ekmek dağıtımında zaman zaman sergiledikleri *'uygunsuzluk'*lar da buna eklenince, mahbusluk hayatı tam bir eziyete dönüşmektedir.

Şikayetlerin önüne gelmesi üzerine konuya bizzat müdahil olduğu anlaşılan Sultan II. Abdülhamid'in talimatı ile devreye giren Sadaret, hüküm giymeksizin uzun süre tutuklu kalmanın asla kabul edilemeyeceğinin altını çizmiş, bürokratik muamelerin mümkün olan en hızlı şe-

---

[199] BOA, *Yıldız Perakende-Arzuhal* (=*Y.PRK.AZJ*), 9/76 (16 Zi'l-ka'de 1301/ 7 Eylül 1884).

kilde halledilmesi ve gerek adliye memurlarının gerekse gardiyanların kendilerine çeki düzen vermesi yönünde ikazda bulunmuştur. Adliye Nezareti'nin verdiği cevapta belirtildiğine göre, Galatasaray hapishanesinde 97 tutuklu bulunmakta, bunların 95'i bir ya da iki aydır burada tutulmaktaydı. Bir senedir içerde tutulan iki kişinin evrakı ise ilgili daireye daha yeni gönderilmişti. Yeni tutuklu 95 kişiden 65'inin istintak kaydı mevcuttu ve evrakı mahkeme ve müdde-i umumîliğe aksettirilmişti. Nezaret'e göre, adlî safahati esas yavaşlatan sorgu faslıydı. Bu maksatla *istintak dairelerinin* yeniden düzenlenmesi ve ıslahına çalışılırken, sorgu hâkimlerine tatil günleri de dahil günde 7 saat görevleri başında bulunmaları yolunda talimat verilmişti.[200]

Sorgulama ve yargılamalar sırasındaki gecikmeler ve zâten fiziken yetersiz halde bulunan hapishane binalarındaki mahbus nüfusunun bunlar yüzünden tam bir izdihama dönüşmesi, sadece Galatasaray hapishanesinin değil neredeyse bütün taşra hapishanelerinin karşı karşıya kaldığı bir problem olmuştur. Meseleyi padişahın dikkatine sunan imzasız bir arzda, hapishanelerin ıslahı için kurulmuş komisyona çeşitli yerlerden gönderilen evrak ve İstanbul'da neşredilen vilayet jurnallerine yollanan yazılarda, vilayet ve sancak merkezlerinde henüz sorgu ve yargılanmalarına başlanmamış yüzlerce tutuklu olduğunun bildirildiği ifade edilmiştir. Arz sahibinin mevcut Osmanlı hapishanelerini tasvir ve tarif ederken verdiği bilgiler ise dikkat çekicidir.

Hapishane binaları hususî olarak bu maksatla tasarlanıp yapılmış değildir ve çoğu '*ebniye-i atîka ve ahır misilli harâbelerden münkalib mahaller*", yani eski binalar ile ahır benzeri harap mekânlardan dönüştürülmüş yerlerdir. Şahıslara ya da devlete olan borçlarından dolayı tutuklanmış ya da hapsedilmiş olanlar ile âdi suçlular ve katil gibi ağır

---

[200] *Y.A-HUS*, 192/47 (7 Ramazan 1303/ 9 Haziran 1886). Benzer bir mesai saati ikazına, bundan yaklaşık 20 sene sonraki bir yazışmada da rastlıyoruz. Rumeli Müfettişliği'nden Selanik İstinaf Müdde-i Umumîliği'ne gönderilmiş bir yazıda, vilâyet hapishanesinde tutuklu bulunan 100'e yakın zanlının muhakemelerinin neden tehir edildiği sorularak istinaf ve bidayet mahkemeleri reislerine bu davalar bitene kadar adliye memurlarının mahkeme ve dairelerde en az 7 saat çalıştırılması tenbihinde bulunulması istenmiştir Bkz. *Rumeli Müfetişliği-Selanik* (=*TFR.I.SL*), 54/5304 (22 Receb 1322/ 9 Ekim 1904).

ceza gerektiren suçlardan tutuklu ya da hükümlü olanlar birarada tutulmakta ve 100 kişi alabilecek yerlere 200-300 mahbus birden kapatılmaktadır. Mevcut bu tablonun, *'hıfz-ı sıhhat kâidesince derkâr olan mazarrat'*ına, yani modernist söylemin başat unsurlarından halk sağlığı (*hygiene publique*) açısından yolaçtığı sakıncalara işaret eden söz konusu görevli, içerde uzun süre kalan bazı tutukluların ziraî ve ticarî faaliyetlerinden mahrum kaldıklarına ve bunun hem ahâli hem de devlet için yol açtığı zararlara da dikkat çekmiştir. Hapishanelerin ıslahıyla için gösterilen hal çaresinde ise değişen pek bir şey yoktur: Merkezî hükûmetin taşra teşkilatına bu eksikliklerin giderilmesi yolunda bir kez daha talimat vermesi ve hükûmetin düşüncesi ve "halis niyeti"ni gazeteler vasıtasıyla kamuoyuna ilânı.

Bilhassa toplu firar teşebbüslerinde mahbusların kesici aletler ve silahlar kullanarak gardiyan ve zabtiyeleri alt etmeye çalıştığı vak'alar, hapishane içi gerilimin içe doğru değil bu kez dört duvar dışına çıkmaya doğru patlaması şeklinde okunabilir. Meselâ, Kal'a-i Sultaniyye hapishanesinden kaçmaya çalışan 14 mahbus kendilerine engel olmaya çalışan karakol askerlerinden ikisini yaralamış, yapılan incelemede bu mahbusların önceden hapishane dışından tabanca (*revolver*) ve kamalar tedarik ettikleri anlaşılmıştır. Bu işten mesul tutulan nöbetçi onbaşı olmuş ve derhal mahkemeye sevk edilmiştir.[201] Ertuğrul sancağı merkez hapishanesinde 61 mahbusun koğuş duvarlarını delerek dışarı çıkmalarıyla başlayan ve 34'ünün firarıyla neticelenen vak'ada, mahbusların ellerinde bıçak ve tabancaları bulunması neticesinde hapishane memurlarının muhakeme edilmesine karar verilmiştir.[202] Denizli hapishanesinde ise üst üste yaşanan firarlar neticesinde müdür Tevfik Efendi muhakeme edilmiş ve mahbuslardan bir kısmını kendi tarafına çekip diğerlerinin üzerine sevk ettiği anlaşılan müdürün, bunların bıçak, çakı, şiş ve demirli sopalarla silahlanmasına göz yumduğu ortaya çıkarılmıştır.[203]

---

[201] Bkz. *İ.DH*, 838/ 67385 (24 Zi'l-ka'de 1298/ 18 Ekim 1881) ve *Y.A-HUS*, 168/ 99 (28 Zi'l-ka'de 1298/ 22 Ekim 1881).

[202] *Y.A-HUS*, 212/75 (27 Receb 1305/ 9 Nisan 1888).

[203] Bkz. *DH.MKT*, 1163/ 17 (17 Rebiyü'l-evvel 1325/ 30 Nisan 1907).

Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı hapishanelerinde yaşandığını tesbit ettiğimiz firar vak'alarının hemen hemen yarısından çoğunda hapishane müdürü ile beraber gardiyanlar ve jandarma neferlerinin mesul tutulmuş olması, eğer yüksek bürokrasinin suçu alt kadrolara yükleme arayışından ibaret değil ise, personel ücretlerindeki düşüklük ve maaş ödemelerindeki düzensizliğin rüşvet karşılığı görevi ihmallere zemin hazırladığına işaret ediyor olabilir.

Gardiyan maaşlarının ödenmesindeki sıkıntılar sebebiyle merkezî hükûmetin gündemine geldiğinden bahsettiğimiz Sinop hapishanesinin, 1880'li yıllarda mahbusların gönderilmek için herşeyi yaptıkları bir "hürriyet adası"na dönüşmesi buna bir örnek olarak verilebilir. İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'de tutulan mahkumlardan pek çoğunun kalan cezalarını Sinop'ta tamamlamak istemesinden şübhelenen Dahiliye Nezareti bir soruşturma başlatmış ve hapishane müdürü ile gardiyanların suistimali neticesinde Sinop'ta mahkum olmanın sivil hayattan farkı kalmadığını ortaya çıkarmıştır. Sinop'tan İstanbul'a gelen mahkumlardan bazılarının Hapishane-i Umumî'deki mahbuslara geldikleri yeri övmeleri ve '*oraya gönderilen mahbûsların diğer kürek merkezleri gibi tevkîfde tutulmayıp serbest bırakıldıkları cihetle çoğu(nun) ticâretle iştigâl ettikleri, bir kısmının da mahkûmken evlenip çoluk çocuk sâhibi oldukları*' şeklinde anlatmaları üzerine İstanbul'da bir Sinop rüzgârı estiğini tesbit eden Nezaret, Adliye Nezareti'nden Sinop'a bir soruşturmacı (*tahkîk me'mûru*) göndermesini istemişti. Ayrıca Seraskerlik ile de temas edilmiş ve Sinop Hassa Ordusu'na mensup redif alayının merkezinin orası olduğu öğrenilince, söz konusu soruşturma görevine bu alaydan bir zâbitin tayini kararlaştırılmıştı.[204] Nitekim, Redif alayı kumandan vekili tarafından yapılan inceleme sonrasında, yeni tayin edilecek hapishane müdürüne verilmek üzere 11 maddelik bir talimatname hazırlanmış ve hapishanenin yeterince muhafaza edilmesi için bir bölük asker görevlendirilmişti. Tutuklanmış hapishane müdürü ve gardiyanlarının ise acilen sorguya alınmaları için talimat verildi.[205]

---

[204] Bkz. *DH.MKT*, 1738/90 (15 Zi'l-ka'de 1307/ 3 Temmuz 1890).

[205] BOA, *Nizâmât Defterleri*, nr. 5 (17 Muharrem 1308/ 2 Eylül 1890). Taşranın en büyük kürek merkezlerinden olan ve 1905 yılında 919 mahbusun bulunduğu Sinop

Adapazarı'nda 30 Ağustos 1893 gecesi 13 zanlının firarı hadisesinden mesul olanın, ağır ceza koğuşunun kapısını açan bir gardiyan olduğu iddia edilmişti.[206] Prizren hapishanesinde ise yeterince gardiyanın bulunmaması sebebiyle firarların yaşandığı bildirilmişti.[207] Musul'a bağlı Süleymaniye sancağı da firar vak'ası yaşanan yerlerden biriydi. Burada da suçlu olarak, hapishane ve tevkifhane kapılarını açarak mahbusların kaçmasına 50 Lira rüşvet karşılığında yardım ettiği öne sürülen başgardiyan Şeyh Hasan ve bazı başka görevliler gösterilmektelerdi.[208] Haleb hapishanesinin doğu yönündeki üst koğuşun duvarını 4 Temmuz 1904 gecesi delerek dışarı çıkan ve 15'i canlı 1'i ölü olarak ele geçirilen 31 mahbusun firarında da dört gardiyanın dahli olduğu anlaşılmış ve bu kişiler tutuklanmıştı. Ancak esas mesele vilayet hapishanesindeki 1020 kişilik mahbus mevcuduna karşı personelin çok az oluşuydu.[209] Bundan birkaç ay sonra Mersin sancağı hapishanesinden kaçan Kazganlı Yusuf ve arkadaşlarına alet tedarik edenlerin, hapishane muhafızı jandarma neferi Salih ve takımının olduğu anlaşılmış; yaptıkları görev mülkiye sahasına giren bu kişilerin muhakeme edilmek üzere, önceki benzerleri gibi, bağlı oldukları vilayet (Adana) makamına havaleleri Şûra-yı Devlet'te karara bağlanmıştı.[210]

Selanik Valiliği'nden Rumeli Müfettişliği'ne bildirilen Drama hapishanesinde yaşanan firar hadisesi ise, eksik personel ve maaşların ye-

---

hapishanesinde görevli gardiyanlar, 1321 malî yılının 7. ayına gelindiğinde ancak üç maaş almaları yüzünden sıkıntıya düşmüş ve başvurularına cevap gelmemesi karşısında birer ikişer vazifelerini terketmeye başlamışlardı. Bir taraftan sürekli mahkum gönderilen Sinop'a, aylık sadece 120'şer kuruş olan gardiyan maaşlarının yollanamıyor olması, Sultan ve bürokratlarının bazen Osmanlı coğrafyasının sınırlarını aşan politik iddiaları ile elllerindeki maddî kaynakların ne derece nisbetsiz olduğunu açıkca gözler önüne serer cinstendir.

206 Bkz. *Y.A-HUS*, 279/142.

207 Bkz. *DH.TMIK.S*, 61/65 (7 Nisan 1321).

208 Bkz. *DH.MKT*, 1078/32 (27 Safer 1324). Bu kişiler hakkında tahkikat açılması hakkında Musul vilayeti adliye heyet-i ittihamiyyesi ile livâ mülkiye müstantıkı arasında yetki çatışması yaşanmış, meselenin havale edildiği Şûra-yı Devlet ihtilaf mercii encümeni başgardiyanın rüşvet aldığı ithamına adlî mahkemenin bakmasına karar vermiştir.

209 Bkz. *DH.TMIK.S*, 54/41.

210 *DH.MKT*, 1239/30 (2 Safer 1323/ 8 Nisan 1905).

tersizliği kadar, hapishane personelinin kendi aralarında yaşadığı rekabet ve çatışmaların da mahbuslar lehine işleyen bir faktör olabileceğini göstermesi açısından kayda değerdir. İlk bakışta, hapishane duvarlarını delen dört mahkumun, 28 yaşındaki idamlık İbrahim, 25 yaşındaki 15 sene mahkumu Salih, 30 yaşındaki Arnavud Mahmud ile 23 yaşındaki Yusuf'un kalkıştıkları alışılageldik bir firar teşebbüsü olarak gözüken bu vak'anın, jandarma neferleri, onbaşısı ve bir gardiyanın desteğiyle gerçekleştiği ortaya çıkarılmıştı. Zanlıların ifadelerine göre, hapishanenin alt katındaki ağır cezaya mahsus üçüncü koğuşta yatan İbrahim, Salih, Mahmud ve Yusuf, yataklarının altında sakladıkları testere ile 15 gün boyunca koğuşun zeminindeki döşeme tahtasını kesip belirsizce bir kapak açmışlar ve sonra toprağı oyarak 8 gün içinde koğuşun ve dış muhafaza duvarlarının altından geçen bir tünel kazmışlardı. Ancak, bütün bunları yaparken sadece kendi hünerleriyle iş görmemişlerdi. Mahkumlar firar için bu hazırlıkları yaparken, jandarma Ali Çavuş ile nöbetçi jandarma neferleri ve gardiyan Selim günlük kontrolleri haftada bire çevirmiş ve mahbusları yoklama görevlerini sathî muayenelerle geçiştirmişlerdi. Kaçış tünellerini, tavalardan söktükleri demir saplar ve çamaşır odunları ile kazan genç mahkumlar, bu esnada çıkan toprak ve taşları, jandarma neferlerinin tedarik ettikleri tahta ve direk parçaları ile destekledikleri döşeme tahtalarının altına yerleştirmişlerdi. Nihayet herşey bitip de firar aşamasına geldiklerinde, yine jandarmaların verdikleri törpülerle ayaklarındaki prangaları kesmişler ve tünelin yola açılan bacasından süzülerek kaçıp gitmişlerdi.

Başlangıçta hedefine varmış gözükse de, bu firar teşebbüsü, ne dört kafadar ne de onlara destek veren hapishane personeli için iyi bitmeyecek; İbrahim jandarma tarafından yaralı olarak ele geçirilirken arkadaşlarının üçü de öldürüleceklerdi. Vilâyet heyet-i ithamiyyesinde muhakeme edilen gardiyan Selim ile jandarma neferi Ali Çavuş ve onbaşı Hayrullah ise 15'er sene hapis cezasına çarptırılarak, gardiyanlıktan mahbusluğa sert bir dönüş yapmışlardı. Muhakeme sırasında ortaya çıkan iddialara göre, mahkumların firar teşebbüsüne destek veren hapishane personelinin hepsini rüşvet motive etmemişti. Gardiyan Selim'in bu işe karışmasının sebebi başkaydı. Taşradaki hapishanelerde umumiyetle gardiyanların yükseltildiği hapishane müdürlüğüne

Drama'da bu kez dışardan bir tayin yapılmış, buna duyduğu öfke ile yeni âmirini itibarsızlaştırmak isteyen Selim böylesi bir firar teşebbüsüne zemin hazırlamıştı.[211]

Ne hapishane binalarını yenilemek ne de yeterli sayıda ve evsafta personel istihdam etmek için kaynak bulmakta zorlanan idarecilerin firarları engellemek için bulduğu çarelerin başında, hükümlü mü tutuklu mu, kürek mahkumu mu hapis mahkumu mu olmasına bakmaksızın mahbusun ayağına demir vurulması geliyordu. Oysa ayağa demir vurulması kanunen sadece ağır cezalık kürek mahkumları için uygulanabilecek bir tedbirdi.

Birbiri peşisıra 1892 ve 1893 yıllarında Kastamonu ve Basra'dan Dahiliye Nezareti'ne gelen yazılar, kimi hapishanelerdeki mahbus manzaralarının kadim Tersane Zindanı'ndaki esir kürekçilerden pek de farklı olmadığı intibaı uyandırmaktadır. Kastamonu'da kürek cezası almaya namzed zanlılar ile sorgudaki tutuklulara '*nisbetsiz demir*' vurulduğundan şikayetle Dahiliye Nezareti'ne gönderilen teftiş raporunda, ilâm ve mazbatası tasdik olunmamış ve dolayısıyla da muhakemesi bitmemiş kişilere pranga bağlanmasının kanunsuzluğu üzerinde durulmaktaydı.[212] Ertesi sene Basra vilayeti tevkifhanesi ve hapishanesinde yapılan teftişte de benzeri bir tablo ile karşılaşılmıştı. Tutuklular ile hükümlülerin '*demirbend olduğuna*' ve demirlerin mahbusların '*cisimlerine ezâ verecek derecede ağır bulunduğunu*' belirten Bağdad adliye müfettişliği, kürek mahkumu olmayanlara pranga vurulmaması ve pranga demirlerinin de mahkumların '*hareket-i tabiîlerine halel getirmeyecek ve cisimlerine ezâ vermeyecek derecede olması*' şeklindeki kanun hükmüne dikkat çekmişti. Müfettişliğin bildirdiğine göre, mahallî hapishane idarecilerinin bu uygulama için gösterdiği gerekçe, '*habshânelerin intizâmsızlığı ve zabtiyelerin kılleti*' idi. Yetersiz binalar ve personel eksikliğine bağlı olarak pranga vurulmadığı takdirde mahbusların '*muhâfazalarının mümkün olamayacağı*' savunulmaktaydı. Öyle ki Basra hapishanesindeki toplam 1048 mahbustan sadece 125'i prnagasız-

---

[211] Bkz. *TFR.1.SL*, 158/15781 (6 Cemaziyü'l-evvel 1325/ 17 Haziran 1907).

[212] *DH.MKT*, 1911/79 (14 Cemâziyü'l-âhır 1309/ 15 Ocak 1892)

dı. Ayaklarında demirlerle dolaşan 923 mahbusun 738'i ise Gayrimüslim idi.[213]

Osmanlı adliye teşkilatının resmî yayını olan *Ceride-i Mehâkim*'in 12 Şubat 1884 tarihli nüshasında yer verilen bir ilâm, bu tatbikatın teftiş raporlarına ulaşabildiğimiz Kastamonu ve Basra örnekleri ile sınırlı olmayıp, ülkenin tamamında başvurulan kanunsuz bir idarî/cezaî tedbir olduğunu gösterir. Başlığı "*Mahbusîne temir urulmak hakkında*" olan bu yazıda, kürek mahkumu olmayan bazı mahbusların kimi hapishanelerde kanun dışı olarak boynuna ya da eline zincir vurulduğu ya da firarını engellemek gerekçesiyle birkaç mahbusun bir zincire bağlandığının öğrenildiğinden bahsedilerek, CMUK ve *Teşkilât-ı Mehâkim Nizâmnâmesi*'ne atıfla müstantık, ceza mahkemeleri reisleri ve müfettişlerin denetleme görevleri hatırlatılıyordu.[214] Mamafih bu kısa izah ve ikaz, ceza infaz pratiğindeki kanunsuz pranga uygulamalarının önüne geçilmesine yetmediği gibi, kürek cezasında başvurulan pranga demirlerinin büyüklüğü ve ağırlığının ne olacağı hususunda bir standardizasyon getirmekten uzak kaldı.

Edirne ve Selanik vilâyetleri adliye müfettişliğinden gelen ve Rumeli Umum Müfettişliği vasıtasıyla 1907 yılı Nisan ayı başında Adliye Nezareti'ne gönderilen bir yazı, yukarıda belirtilen ikinci hususla ilgili olarak II. Abdülhamid devrinin sonlarında dahi ülkenin bütününde uygulanan standart bir ölçü bulunmadığını düşündürmektedir. Kürek mahkumlarına vurulacak demirin ağırlığı hakkında Ceza Kanunnamesi'nde madde bulunmadığına dikkat çekilen yazıda, Adliye Nezareti'nden bununla alâkalı olarak ne yapılması gerektiği hakkında bilgi ve görüş istenmiştir. Her ne kadar, kürek mahkumları hakkındaki hükümleri görüşen temyiz mahkemesinin bu konuda yaptığı araştırmaya dayanarak bölge hapishanelerinde mahkumlara 3.5-4 kıyye (4.5- 5.2 kg) ağırlığında demirler vurulduğu ortaya çıkarılmışsa da, bu hususla alâkalı Ceza Kanunnamesi'nde açık bir standart bulunmadığı ve mev-

---

213 Bkz. *DH.MKT*, 195/51.

214 Ceride-i Mehâkim'in 244. nüshasında yayınlanmış bu ilâmın bir kopyası için bkz. *DH.MB.HPSM*, 1/3.

zuatın demirin '*şahs-ı mahkûmun hareket-i tabi'iyyesini tazyîk etmeyecek ve ezâ vermeyecek sûretde olmak lâzım geleceği*'ne dair *Ceride-i Mehâkim*'in 244. nüshasında Asliye Nezareti'nin ikazından ibaret olduğuna işaret edilmiştir. Ayrıca Ceza Kanunnamesi'nin 20. ve 21. maddelerinde, kürek mahkumlarına vurulacak demirin yalnızca ayaklarına bağlanması emredilmişken; Askerî Ceza Kanununun 25. maddesinde '*prangabendlere mahsûs demir zincirlerin 1.5 arşın uzunluğunda ve ayaklara geçirilecek halkalar ile beraber 2 kıyye 100 dirhem (2.9 kg.) ağırlığında*' ve 30. maddesinde de '*demirbendlerin birer ayaklarına vurulacak halkanın 350 dirhemden (1.1 kg) ibâret olacağı*' yazılıdır. Bir de, *Hapishaneler Talimatı*'nın[215] 85. maddesindeki, '*zabt-ı gayr-ı kabil eşirrâya ve mu'amele-i cebriyye-i şedîde erbâbına belirli günler için*' demir vurulabileceği kaydı mevcuttur.

Adliye Nezareti bu bilgi talebine Rumeli Umum Müfettişliği tarafından bir cevap vermiş gözükmekle beraber, elimizdeki yazışmalara bakılırsa, Selanik Vilâyeti adlî makamlarının bu konuyu açıklığa kavuşturma yönündeki çabaları sürmüştür. Selanik Vilâyeti'nden Rumeli Müfettişliği'ne bir ay sonra gönderilen yeni bir yazıda, gelen bilginin Siroz ve Drama mutasarrıflıkları ile jandarma kumandanlığına bildirildiği belirtildikten sonra, Suriye vilayeti istinaf ceza reisi tarafından kaleme alınmış *Ceza Kanunu Şerhi*'nde 19. madde yorumlanırken kürek mahkumlarının ayaklarına vurulacak demirlerin ağırlığının 8 kıyyeden (10.4 kg.) 24 kıyyeye (31.2 kg.) kadar olabileceğine atıf yapılmış ve o sıralar Selanik Hapishane-i Umumî'sinde disiplinin sağlanması için yürürlüğe sokulan '*ıslâhât*' çerçevesinde imâl ettirilen demir prangaların 3.-3.5 kıyye arası olduğu da belirtilmiştir.[216]

---

[215] Bununla kasdedilen, *Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânede Bulunan Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası*'dır. Bkz. Ekler.

[216] BOA, *Rumeli Müfettişliği- Umumî* (=*TFR.1UM*), 18/1744. 1908 yılı başlarına ait bir resmî yazıda, Selanik'deki Yedikule hapishanesinde kullanılan prangaların 805-1050 dirhem (2.6-3.3 kg) arası olduğu bilgisi mevcuttur, bkz. *TFR.1.SL*, 170/16994 (9 Zilhicce 1325/ 13 Ocak 1908).

Prangalı mahkumlar ve zabtiyeler (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

C) Hapishanelerin Yeni Müdavimleri: Siyasî Suçlular

Berlin Kongresi'nde Osmanlı topraklarında yapılması gereken bölgesel reformlar ve bunların yerine getirilmemesi halinde meydana gelebilecek dış müdahelelere dair alınan kararları müteakip, müslim ve gayrimüslim unsurlar içindeki muhalif siyasî hareketler de hareketlenmiş ve resmî dilde "*politika töhmeti*" olarak karşılığını bulan siyasî suç zanlı ve mahkumlarının hapishane ve tevkifhanelerdeki oranı hızla artmıştı. Hapishanelerin sayısı ile beraber ceza infazında dair sıkıntıların da arttığı bu dönemde, siyasî mahbusların artışına paralel olarak "hapishane ıslahatı" meselesi de giderek yoğunlaşan diplomatik müdahelelere konu olacaktı. Bilhassa 1878 sonrasında Osmanlı hapishanelerinin kötü vaziyeti ve bunların acilen ıslah edilmesi yönünde İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa büyükelçileri ile konsoloslarının Bâbıâli ve mahallî idarecilere yaptığı başvurular, yüzyılın ortasında mahbeslerin ıslahı meselesini Osmanlı hükûmetinin gündemine taşıyan İngiliz elçisi Canning'in yaptığından farklı olarak, bütün mahbusları ve ülkenin tamamını değil Bulgar ve Ermeni kökenli siyasî tutuklular ve mahkumlar ile Doğu Anadolu ve Makedonya gibi idarî reform için seçilmiş iki bölgeyi esas almaktaydı.[217] Osmanlı siyasî merkezî ile muhalif komiteler ve topluluklar arasında zâten varolan güvensizliği arttıran ve siyasî gerilimin hapishane içine de taşınmasını sağlayan bu tavır, "hapishane ıslahatı" fikrini Osmanlı sultanı ve bürokratlarının gözünde bir "insaniyet meselesi" olmaktan çıkarıp bütünüyle bir hükümranlık meselesi haline getirmiş ve etnik/dinî kimliği hakim unsurdan farklı olan siyasî muhalefetin tecridinde kullanılacak yeni bir sosyal kontrol aracı haline dönüşmesine yardım etmiştir.

---

[217] Osmanlı devlet yazışmaları arasında rastladığımız bu kabil ilk müdahele, İstanbul'daki İngiltere Sefareti'nin Osmanlı Hariciye Nezareti'ne verdiği 10 Ağustos 1879 tarihli başvurudur. Söz konusu bu notada, Maraş hapishanesinde tutuklu bulunanların, ki bununla kasdedilenlerin 1878 Zeytun hadisesi sonrası yakalanan Ermeniler olduğu söylenebilir, zulüm ve baskı altında olduğu, Hamid Ağa ve Ahmed Ağa adlı iki zabtiyenin hapishaneye giderek sebepsiz yere birkaç mahbusu çizmeleriyle şiddetli surette darp ettiğine dikkat çekilmektedir, bkz. *HR.TO*, 256/32.

Hapishaneler ve hapishane ıslahatı meselesinin yeni bir safhaya girdiğine işaret eden ilk örneklerden biri de, 1883 Şubat ayında Erzurum Vilâyeti'nden İstanbul'a gönderilen bir bilgilendirme yazısıdır. Buna göre, İngiltere'nin Erzurum konsolosu belirli aralıklarla vilâyet hapishanesinde tutulan Ermeni mahbusların anneleri ve aileleriyle görüşmekte ve yakınlarının tahliyesi için Ermeni Patrikhanesi'ne ve Osmanlı hükûmetine dilekçe vererek başvurmaları yönünde onları teşvik etmektedir. Mahbusların içinde yaşadıkları ortamdan şikayet eden ve bu şartlar altında tutulmalarının doğru olmadığını ifade eden konsolosun iddialarına karşı merkezî hükûmete bilgi veren Erzurum valisi, söz konusu 52 mahbusun kaldıkları yerin dar olmadığını ve hatta âdi suçluların tutulduğu yere oranla çok daha güzel ve temiz olduğunun altını çizmiştir. Ermenî mahbusların soba dahil olmak üzere bütün temel ihtiyaç maddelerinin bulunduğuna işaret eden vali, hapishane tabipliğini üstlenmiş hekim binbaşının hiçbir ayrım yapmaksızın bu mahbuslarla da ilgilendiğini ve 20 gün evvel keyifsizlenip hastahaneye kaldırılan bir Ermeni mahbusun 5-6 gün içinde sağlığına kavuşarak geri getirildiğinden de bahseder. Çünkü Ermeni Patrikliği Ermeni mahbuslar adına Sadaret'e başvuruda bulunmuş ve bunun üzerine merkezî hükûmet Erzurum'dan bilgi istemiştir.

Patrikhane vasıtasıyla seslerini duyurmak isteyen mahbuslara göre, kurmakla suçlandıkları cemiyetin maksadı, hükûmet aleyhinde bir faliyet içine girmek değil kendilerini Kürd çetelerine karşı korumaktır. Meseleye İngiliz konsolosunun karışmasından rahatsız olan ve Patrikhane ile Vilâyet'ten gelen bilgileri değerlendiren Sadrazam Said Paşa'nın konu hakkında saraya sunduğu teklif ise, dış müdahele ve bu yolla arttırılan siyasî gerilimin Osmanlı idaresini nasıl bir hareket tarzına doğru ittiğini açıkça gösterir. Ortada, iki ay önce gazetelerde yazıldığı gibi, "Avrupa'da zihinleri karıştıracak" bir hadise olmadığını belirten Said Paşa, söz konusu Ermeni mahkumların affedilmesi halinde bunun bir zaafiyet olarak anlaşılabileceğini ve Gayrimüslim Osmanlı teb'asının yabancıların himayesinde olduğu şeklinde bir intibaya yol açacağının altını çizmiş ve mahkumların kanûnen öngörülen cezalarını çekmeleri gerektiği kanaatini ifade etmiştir. Nitekim, Bulgaristan'ın

özerkliği de haddizamanında gösterilen böyle bir "*müsâmaha*" sayesinde ortaya çıkmıştır.[218]

Mamafih Sadrazam'ın bu muhalefetine rağmen, Patrik Nerses ve Piskopos Ormanyan'ın süregelen tavassut ve iltimasları netice vermiş, 5 ilâ 15 yıl arasında hapse mahkum olmuş "Anavatan Müdafiileri" üyesi 40 Ermeni komitacının büyük bir kısmı 1884 Haziranında, kurucu liderleri ise 1886 Eylülünde padişah tarafından affolunarak tahliye edilmişlerdir.[219]

Said Paşa'nın bu düşünceleri, Osmanlı hapishane ıslahatının dördüncü safhası olarak gözüken 1893-1908 devrinde Osmanlı bürokratlarının takındıkları tavrı ve çoğu zaman hayata geçmeyen yeni tip hapishane projelerinin arkasında ne gibi siyasî ve idarî beklentiler olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. 1880 Nizamnamesi ile kağıt üstünde formüle edilen yeni hapishane rejiminin hayata geçirilememesi ve artan siyasî hükümlüler sebebiyle Osmanlı hapishanelerinin iç ve dış kamuoyunun gündeminde daha çok yer işgal etmesi, resmî söylemde "hapishanelerin ıslahı"na yapılan vurguları çok daha keskinleştirmiş ve ilk defa Avrupa ülkelerinin ismi zikredilerek ceza infaz sisteminde yıllardır yapılacağı söylenen reformun rotası yurtdışındaki modellere çevrilmiştir. Aynı yıllarda, Batılı büyük devletlerin hapishanelerinde de çok sayıda anarşist ve sosyalist muhalifin "modern hücreler" içinde kadim zindanlara benzer bir şartlarda gün saydıkları düşünülürse[220],

---

218 Bkz. Y.A-*HUS*, 172/138 (21 Rebiyü'l-âhır 1300/ 27 Şubat 1883).

219 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, 138; Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley ve Los Angeles 1963, 88-89.

220 ABD'de 1890'li yıllarda güçlenen anarşist hareket üyelerinden A. Berkman'ın bir işadamına yönelik suikast teşebbüsü yüzünden aldığı 22 senelik hapis cezası sırasında A.B.D. hapishanelerinde geçirdiği günler bu manada zikre değerdir. Mumu yanmayan 2 metrelik bir hücrede geçirilen geceler, zorunlu hasır ve çorap imalatıyla geçen günlerin karşılığında sabah, öğle ve akşam verilen kuru ekmek ve şekersiz bir kahveden ibaret hapishane menüsü ve mahkumun ceza alması halinde kapatıldığı zifirî karanlık tabutluk ve zindanlar A.B.D.'deki çoğu siyasî mahkumun ortak kaderi olmuştur, Gene Feller(haz.), *Anarşistin Yaşamı, Alexander Berkman'ın Yazıları*, Türkçesi: Elif Daldeniz, İstanbul 1996, 36, 63 ve 72; meşhur Rus anarşist Peter Kropotkin'in hatıralarında belirttiğine göre, Rusya'da Byelgorod'a gönderilen siyasî suçlular da 3.5 sene tecrit, zincir, rutubetli ve karanlık hücreler, sadece su ve ek-

Osmanlı hükûmetinin bu yönelişinin zorunlu bir batılılaşmadan çok çağın dünya siyaset arenasında meşrû görülen kontrol teknolojilerine doğru bir yöneliş olduğu söylenebilir.

Talebe ve memur kökenli Osmanlı siyasî muhaliflerine karşı hükûmetçe yürütülen takibatın tutuklama ve hapsetmelerin şiddetlendiği tarihlerde, bu kabil zanlıların ilk uğradığı yerlerden olan Bâb-ı Seraskerî binaları ve İstanabul'daki bazı karakolların bir miralaya teftiş ettirilmesi bu çerçevede değerlendirilebilecek ilk adımlardandır. Teftiş sonrası sultana raporunu takdim eden miralaya göre, Mekteb-i Tıbbiyye karakolhanesi ve Bâb-ı Seraskerî bünyesindeki Taşkışla'nın camisi altında yer alan "hapishane" rahatsız edici boyutlarda havasız ve rutubetliydi. Bir kilim ve minderleri dahi olmayan mahbusların çoğu kuru tahta ve çul parçaları üzerinde yatıyorlardı. Raporu okuyan Sultan Abdülhamid'ın verdiği talimat, bu mekânlarda hüküm süren olumsuzlukların düzeltilmesi ve otları çürümüş ve kokmuş eski minderlerin yenileriyle değiştirilmesi şeklinde oldu.[221]

Mamafih, o dönemde yakalanıp kapatıldıkları yerler hakkında siyasî muhaliflerin dile getirdiği hatıra ve gözlemler, Sultan'ın bu sınırlı talimatının pek bir akis bulmadığına işaret etmektedir. 1870'lerin başında Genç Osmanlılar Zabtiye dairesinden şikayet ediyorlardı. II. Abdülhamid döneminde ise buna Yıldız Sarayı[222], Beşiktaş (Hasan Paşa) Karakolu, Bekirağa Bölüğü[223], Taşkışla, Harbiye ve

---

mekten oluşan yiyecek ve 2 günde bir verilen 10 dakikalık yürüyüşle hayatta kalmaya çalışmaktalardı (s.73).

221 BOA, Yıldız-Mütenevvia Maruzat (=Y.MTV), 46/47 (27 Rebiyü'l-evvel 1308/ 10 Kasım 1890).

222 Ali Suavi Vak'ası sonrasında yakalanan isyancı muhacir takımı, Sultan Murad bendegânı ve ahaliden şahıslar Yıldız Sarayı'nda tutulmuş; buradan Bâb-ı Seraskerî'deki Taşkışla'da kurulmuş Divân-ı Harb-ı Örfî'ye götürülmüşlerdi. Gazeteci Basiretçi Ali Bey, bu dava çerçevesinde 5.5 ay kışlada tutuklu kaldığını ve kendisine diğer tutuklular gibi günlük 1 çift ekmek verildiğini kaydetmiştir (*Vekayi-i Mühimme*, 106-107).

223 Sarhoş olduğu ve üzerinde Avrupa'ya gden bir arkadaşının mektubunu yakalandığı için gözaltına alınan ve Bekirağa Bölüğü'nde 1901 yılında tutuklu kalmış M. Nihad, II. Meşrutiyet devrinde yayınladığı hatıralarında bu kışladan bozma hapisha-

Tıbbiye mektebleri mahbesleri ve Tersane Zindanı[224] gibi tevkif me-

neyi şu şekilde tasvir etmiştir: "*Koğuşun ale't-tahmin 10 metro tûlü ve buna yakın arzı vardır, dâire önündeki meydanlığa, hayır meydanlığa değil, görenlerin malûmu olduğu üzre 7-8 arşın irtifâında bir seddin tahdid ettiği 5-6 arşın arzındaki saha-yı zemine nâzır iki penceresi bulunuyor. Pencereler bilek kalınlığında demirlerle kafeslenmiştir. Koğuşun sağında 2 ve solunda 2 cem'an 4 aded âdi demir karyola ve bir mangal ile büyücek bir su destisi tekmil eşyasını teşkil ediyor..Mevkûfîne kendi yataklarını getirtebilmek lutfuna mazhar olduklarını, Ahmed Rüşdi Efendilerin karyolalarında yatak ve yorganları bulunduğundan istidlâl eyledim. Koğuşun kapısında kâhkâh uyuklamakta bulunan nöbetçiye ayak yolunun nerede olduğuna dâir irâd ettiğim sual kendisini ikaz etti. Geliniz demesiyle yürüdüm, kapıdan çıkınca kendimi karanlık bir taşlıkta buldum. Bu taşlık tahmînen üç arşın arzında ve koğuşun tûluna müsâvi bir aralıktan ibârettir.Şu aralığı tahdid eden duvarda Terkos suyu isâle eder bir çeşme ve çeşmeye muttasıl ufak kapı bulunuyor ki abdest-hâne olduğunu nöbetçinin delâletiyle anladım- aralığın müntehâsında ve sağ cihetinde büyük koğuşa muttasıl ufak bir oda, sol cihetinde kezâ ufak iki oda bulunduğunu gördüm. Bu felâketgâhın güneş nüfûzuna müsaid hiçbir menfezi yoktur*" (M. Nihad, *Bekirağa Bölüğü Faciaları*, Dersaadet 1327, 10-11). Nihad'ın aktardığına göre, Bekirağa Bölüğü'ndeki koğuşlar 5-10 kişilikti. Mahbuslar koğuşlarda ot minder, kilim ve asker kaputundan yataklar üzerinde yatmaktalardı. Yazın bile rutubetli gündüzleri bile karanlık olan yerin 5-6 metre altındaki koğuş, Nihad'a '*bir mezar*' gibi gelmekteydi. Bekirağa Bölüğü'nde tutulanlar sadece siyasî mahkumlarla sınırlı da değildi. M. Nihad'ın bulunduğu koğuşa bitişik küçük odada, ağır suç zanlısı olup da diğer mahkumlarla birlikte bulunması yasaklanmış kişiler kapatılıyordu. Siyasî suçlular, *İnşaat* adı verilen diğer bir hapishanede tutuluyorlardı. Nitekim bir gün yerlatında kaldıktan sonra önce Süleymaniye'yi de gören yer üstü bir odaya alınan Nihad da çok geçmeden oraya gönderilmişti. Tutuklulara kitap, gazete, kağıt, kurşunkalem yasak; istedikleri yemeği dışardan getirtme, mangalda kahve pişirme ve tütün ise serbestti (s. 12-13; 18-19).

[224] Jön Türk Ali Fahri Bey 5 Ağustos 1897'ye kadar 1.5 sene kaldığı Tersane Zindanı'nda kaldığı mekânı tahta döşemeli, kalın demir parmaklıkları bulunan 3 penceresi bulunan bir yer olarak tasvir etmiştir. Ali Fahri Bey'in aktardığına göre, burada kendilerine 1.5 m. uzunluğunda ve yarım metre genişliğinde pis bir ot minder ve ondan daha pis yelken bezinden bir asker brandası verilmişti. Odanın doğu kısmında, tahta kapısı bile olmayan bir abdesthane mevcuttu. Yavaş yavaş deliklerinden çıkan fareler, duvarlarda dolaşan örümcekler, böcekler, kara bir renk bağlamış duvarın delik deşik sathında gizlenmiş tahta kuruları ve akrepler de kendilerine eşlik ediyordu. Ali Fahri Bey'in mahbusluk ve sürgün hatıralarında verdiği bilgi doğru ise, Mehterhane'nin açılmasıyla birlikte devre dışı bırakılmış Tersane Zindanı'nda hâlâ kürek mahkumları tutulmaktaydı. Ali Fahri'nin "asker hapisler" olarak tarif ettiği bu kişiler sabah ayaklarındaki kalın demirler şakırdayarak aşağı yukarı iş görüyor, hapishaneyi ve meydanı süpürüyorlardı. Temizlik sonrası zincirlerini sürükleyerek gardiyanlar nezaretinde hapishane dışında Tersane rıhtımına gidiyor ve orada taş taşımak vb. ağır hizmetlerde çalıştırılıyorlardı (s. 75-76).

kânları eklendi[225]. Adı geçen bu yeni kapatma mekânları, siyasî muhalefet tarafından modern bir tevkifhane olarak değil Eski Dünya'nın zindanlarına benzer yerler şeklinde tasvir ve takdim edilmektelerdi.[226]

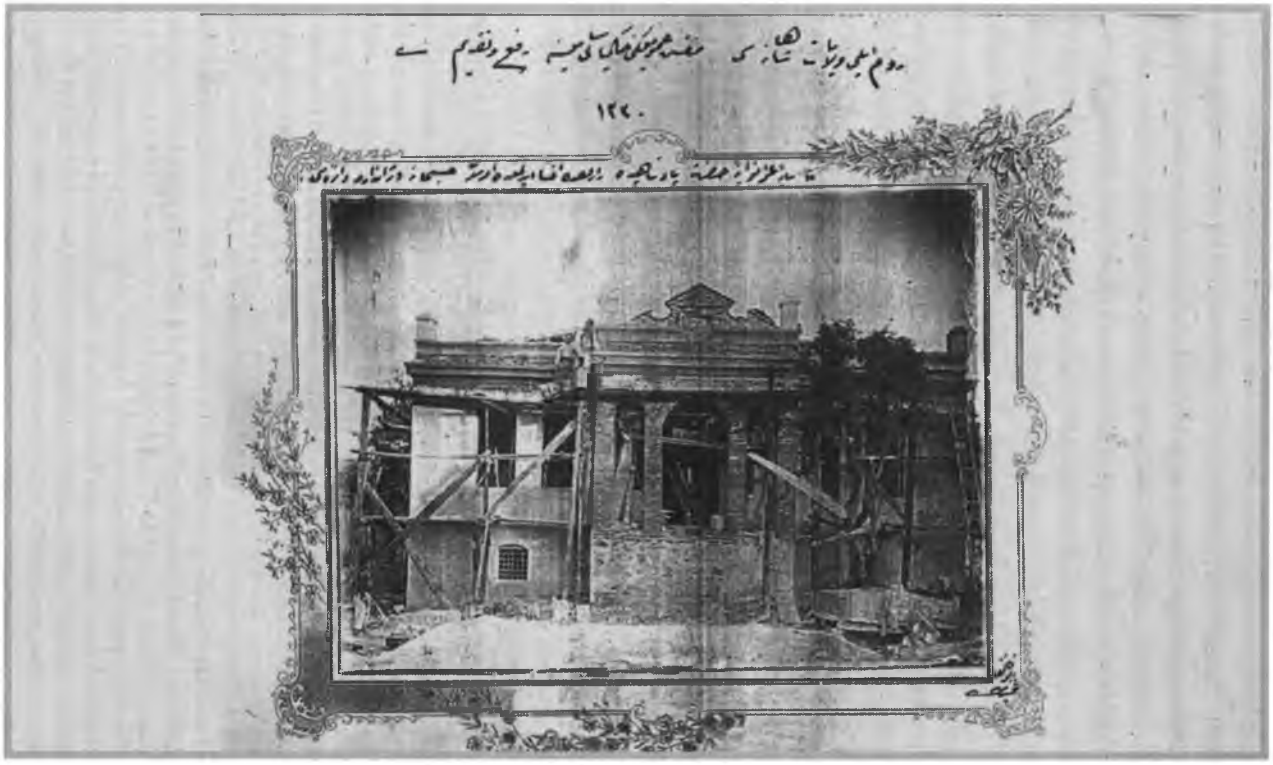
Zabtiye dairesinde soğuk ve pis sorgu odaları ile daha önceden de şikayet konusu olmuş kömür mangalı yollu zehirlenmeler, aç bırakma cezaları ve dayak; Beşiktaş Karakolu'nda Hasan Ağa ve zaman zaman başvurduğu iddia edilen duvarda asılı kırbaç, usturpa ile kol ve ayak bağlamaya mahsus ipler ve Tıbbiye Mektebi'nin "Camialtı" olarak bilinen yeraltındaki havasız ve karanlık mahbesinde zanlıların konulduğu küçücük hücreler, bu "zindan" tasvirlerinin en önemli unsurlarıdır.[227]

*Tersane Âmire habshanesi*nin koğuşlarının tamiriyle alâkalı olarak 1904 yılında çıkartılan bir irâde-i seniyye (bkz. BOA, *İrade Bahriye*, nr. 231 hususî 3) oradaki mahbesin artık adı *zindan* olmasa da bir şekilde varlığını hâlâ devam ettirdiğini göstermektedir.

225 II. Abdülhamid'in saltanatı süresince kendisi hakkında sık sık jurnaller verildiğini ve bu jurnaller neticesinde pek çok kereler sorguya çekildiğini belirten gazeteci Ebüzziya Tevfik, bazısı hafif bazısı ağır baskı altında gerçekleşen sorguların kâh Yıldız Sarayı'ndaki Çit Köşkü'nde, kâh Zabtiye Nazırlığı Konağı'nda ve hatta nazır paşanın evinde gerçekleştiğini ve bu mekânlarda kısa süreli tutuklu kaldığını hatıralarında not etmiştir, bkz. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 533-534.

226 II. Abdülhamid devrinde mutasarrıf olarak görev yaptığı Razlık kazasında inşa ettirdiği mütevazı hapishane binasının "fennîliği, sıhhîliği ve muntazamlığı" ile iftihar eden Jön Türk Tahsin (Uzer) Bey, sonradan kaleme aldığı hatıralarında Razlık'daki bu "hizmet"inden bahsederken Osmanlı ve Türkiye topraklarında vilayet ve kaza merkezlerindeki ve hatta İstanbul'da mevcut pek çok hapishaneyi birer "çile ve işkence zindanı" olarak tasvir etmiştir. Tahsin Bey'in, Razlık'da kendisinin yaptırdığı yeni hapishaneden önce orada mevcut kaza hapishanesini de "âdeta bir engizisyon mahbesi" olarak tarif edişi kayda değerdir (s. 132).

227 Bkz. Rıza Tevfik, *Hapishane Hatıraları, Biraz da Ben Konuşayım*, yay. haz. Abdulah Uçman, İstanbul 1993, 340; Ali Fahri, "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, c. 3, Türkpetrol Yayını, İstanbul tarihsiz, 57-58. Ali Fahri Bey'in "Elem Yolu (Şeref Kurbanları)" başlıklı tutukluluk ve sürgün hatıraları, 1901'de Cenevre'de basılmış ve Meşrutiyet döneminde İstanbul'da tekrar yayınlanmıştır (1910).

Razlık kazasında inşa edilmekte olan hapishane ve jandarma dairesi (BOA, TFR.1, FTG 21)

Talebe ve memur kökenli Müslüman Jön Türkler Akkâ, Trablus, Rodos, Fizan gibi pâyitahttan uzak yerlerdeki kale ya da hapishanelere sürgüne gönderilmezden evvel buralarda tutulmuş ve sorguya çekilmişti. Doğu Anadolu'da 1862'deki Zeytun isyanından itibaren tedhiş hareketlerinde bulunduğu görülen Ermeni kökenli komitacılar ise muhakeme için bulundukları sancağın bağlı olduğu merkez vilayete götürülüyor ve buralardaki hapishane ve tevkifhanelerde tutuluyordu. Ancak, 1890'lı yılların başında tıpkı İstanbul merkezli Jön Türk muhalefeti gibi ihtilâlci Ermeni grupların faaliyetleri de artınca tutuklamalar birden çoğaldı ve zâten küçük binalardan müteşekkil vilayet ve sancak hapishaneleri daha fazla tutuklu ve hükümlüyü alamaz hale geldi. 1890'daki Erzurum isyanı ve Kumkapı gösterisi, 1893'de Merzifon, Kayseri ve Yozgat hadiseleri ve 1895'teki birinci Sasun isyanı, Bâbıâli gösterisi ve Zeytun isyanını organize eden Ermeni Hınçak komitasının birçok mensubu Osmanlı hapishanelerinin yeni müdavimleri olmuşlardı. İlerleyen tarihlerde bunlara, diğer Ermeni ihtilâlci teşkilatı olan Taşnaksütyun militanları da katılacaktı.[228]

Temmuz 1892'de Sadaret'ten Zabtiye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Bitlis vilayetinden gelen ve oradaki hapishanede bulunan 28

---

[228] Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, İstanbul 1972, 34-36. 1885'de kurulan ihtilâlci Armenekan teşkilatı ile birlikte ilk Ermeni komitası/siyasî partilerinden biri olarak kabul edilen Hınçak Sosyal Demokrat Partisi, tahsillerine devam etmek için Rusya'dan Avrupa'ya gelen ve 1887'de İsviçre'nin Cenevre şehrinde buluşan altı Ermeni öğrenci tarafından kurulmuştu. Kurucularının kendilerini marksist olarak görmesine rağmen, partinin programı, teşkilat yapısı ve uyguladığı taktiklerde, marksizmden ziyâde Rus *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) hareketinin daha etkili olduğu görülmektedir. Son derece merkeziyetçi bir yapıya sahip Hınçak'ın idaresi, kuruluşunu takiben Cenevere'den önce Paris ve Atina'ya, son olarak ise Londra'ya taşınmıştı. Diğer önemli Ermeni komitası Daşnaksütyun (Federasyon) ise Hınçak'ın kuruluşundan üç sene sonra Tiflis'te biraya gelen narodnik, milliyetçi, liberal mşakakan ve Hınçak marksist öğrenci ve entelektüeller tarafından, Ermeniler ile meskûn Osmanlı topraklarının "siyasî ve iktisadî istiklâli" hedefiyle oluşturulmuş bir fedarasyondur. Sosyalist eğilimli narodnik azınlık bir kenara bırakılırsa, federasyonun demokratik ve liberal bir devrim öngördüğü söylenebilir (Anaide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, Cambridge, Massachusets 1984, 9-11; Sayılgan, *a.y*).

mahkumun Akkâ'ya gönderilmesi yolundaki talebin Beyrut vilayetinden verilen bilgi ışığında reddedilmesi talimatı mevcuttur. Osmanlı hapishaneleri arasında sık sık başvurulan mutad bir nakil talebininin reddine gösterilen gerekçe dikkat çekicidir. Buna göre, Akkâ ve Trablus hapishaneleri '*mahbus ile dolu*' idi ve gönderilecek yeni kişilerin ne bu sancaklarda ne de merkez vilayet olan Beyrut'ta muhafaza edilmeleri mümkün değildi. Mevcut izdiham sebebiyle Akkâ hapishanesinde salgın hastalık baş göstermişti.[229]

Bilhassa siyasî sebeplerden dolayı hüküm giyen kişilerin "sürgün" olarak gönderildiği Trablusgarb Vilâyeti'ne bağlı Fizan sancağı hapishanesinde de, mahbus sayısının artışından kaynaklanan sıkıntılar ayyuka varmıştı. Trablusgarb İdare Meclisi'nden 1890 Ekiminde Dahiliye Nezareti'ne iletilen yazıda, Fizan hapishanesinin yıllık tahsisatının 6400 kuruş olarak öngörülmesine rağmen, bir önceki malî yıl içinde gerçekleşen harcamanın bunun yaklaşık iki misli olduğu belirtilmekte, bu büyük artışın sebebi olarak ise İstanbul'dan ve diğer yerlerden Fizan'a gönderilen mahkum ve sürgünlerin çoğalması gösterilmekteydi. Aradaki farkın acilen merkezî hükûmet tarafından Trablusgarb Vilâyeti'ne havalesi gerekiyordu. Konuyu görüşen Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi üyeleri, Maliye Nezareti'nin bütçe dışında para harcanmaması yolundaki talimatına rağmen, '*zâten vukû'âta tâbi olan habshâne masrafının Fizan gibi menfâlık hâlinde bulunan bir mahallde tahdîdi(nin) kâbil olamıyacağı*' gerekçesiyle bu talebin karşılanması yönünde görüş bildirdi.[230]

Yozgat ve Kayseri hadiselerinden dolayı tutuklanan Ermeni komitacıların muhakeme için gönderildikleri merkez vilayet olan Ankara'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Mart 1893 tarihli bir başka yazıda da benzeri bir problem söz konusu ediliyordu. Ankara'dan verilen bilgiye göre, vilayet hapishanesi gönderilen çok sayıdaki tutukluyu almaya yeterli değildi. Ancak 15,000 kuruşluk bir tahsisat gönderilme-

---

[229] Bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1688, s.49 (23 Zilhicce 1309/ 19 Temmuz 1892).

[230] *İ.ŞD*, nr. 6144 (27 R.âhır 1308).

si halinde hapishane yakınındaki Zabtiye süvari koğuşunun tahkim edilip bu iş için kullanılabilirdi.[231]

Ermeni ve Bulgar kökenli politik komite mensubu tutuklu ve hükümlülerin varlığı hapishanelerde sadece mahbus nüfusunu arttırmakla kalmamış, dört duvar arasındaki tahakküm ve rant mücadelelerine de farklı bir renk kazandırmıştı. Bazı Müslüman mahbusların idare tarafından hoş görülmesi ya da hoş görüleceklerini ummaları neticesinde takındıkları tavırlar, âdi suç mahkumu Müslümanlar ile siyasî sebeplerden tutuklu ve hükümlü Gayrımüslimler arasında zaman zaman huzursuzluklar çıkmasına sebep oluyordu. Silah göstermekten tutuklu 2 Ermeni ile Müslüman mahbuslar arasında Yozgat hapishanesinde 1894 Şubatında, devlet yazışmalarına aksettiği şekliyle, '*diyânetlerine dokunan tahrîkden dolayı kavga çıktığı*' ve İstanbul'un talimatı ile söz konusu Ermeniler'in hükûmet konağı altındaki tevkifhaneye alındıkları bilgisi[232], buna bir örnek olarak verilebilir.

Bu hadiseden bir sene sonra, Van hapishanesinde yaşanan ve İngiltere Dışişleri'nin oradaki konsoloslarının verdiği bilgiye dayanarak Osmanlı Hariciye Nezareti'ne başvurmasıyla ortaya çıkan bir diğer vak'a, Boğazkesen hadisesinden dolayı tutuklanmış Bogos isimli Ermeni şahsın, iddialara göre Kürd kökenli mahbusların yaralaması sonrasında, hayatını kaybetmesiydi. Bogos'un, İngiltere Sefareti'nin iddia ettiği gibi, hapishane içi bir çatışmada yaralandığını kabul etmeyen Van'daki yetkililer, hapishanede Kürd ve Ermeni kökenli mahbuslar arasında bir çatışma yaşandığını ise inkâr etmemişlerdi. Van'dan İstan-

---

231 Bkz. *Y.A-RES.*, 64/5. Bundan seneler sonra, Konya Adliye Müfettişliği'nden Adliye Nezareti ve oradan da Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat-ı Islahat Komisyonu'na gönderilen bir raporda, Yozgat hapishanesindeki izdiham sebebiyle 20 mahbusun tifo salgınına kurban gittiği belirtilirken, 13 sene evvel Yozgat'ta meydana gelen '*Ermeni fesadı*' sırasında yapılan tutuklamalar ile hapishane nüfusuna 450 kişinin eklenmesine rağmen belediye tabibinin temizliğe gösterdiği dikkat neticesinde şehirdeki kolera salgınının hapishanede tesirli olmadığı hatırlatılmıştır. Raporun devamında verilen bilgiye göre, 1907 yılı itibariyle Yozgat'ta hükûmet konağı karşısındaki hapishanede bir avlu etrafına dizilmiş 8 dar koğuş mevcuttu, bkz. *DH.TMIK.S*, 69/31 (5 Zilka'de 1325)

232 Bkz. *Y.A-HUS*, 290/3.

bul'a gönderilen bilgi, Yozgat'daki hadiseye dair gelen malumat ile benzerdi. Buna göre, Kürd mahbuslar sabah namazını kılmak için abdest almağa çıkacakları sırada o koğuştaki Ermeniler Kürdler'i bu yüzden tezyif ve tahkir ederek onları namazdan alıkoymağa çalışmışlardı. İki grup arasında yaşanan arbede hemen yetişen gardiyan ve muhafızlar tarafından yatıştırılmış, lâkin bu esnada Ermeniler'den birinin başından yaralanmasının önüne geçilememişti.[233] Mamafih, Van'daki Osmanlı mahallî idaresinin çizdiği bu tablonun, ne Bogos'un ölümünü inceleyen oradaki İngiliz konsolosu ve Amerikalı misyoner doktora, ne de hapishanelerde birden yaşanmaya başlamış bu "Müslim-Gayrimüslim çatışmaları"nın arkaplanını araştıran bugünün araştırmacısına tatmin edici gözükmediği açıktır. Bununla beraber, bu hadiselerin organize bir şekilde ve idarecilerin göz yumması ya da telkiniyle mi çıkartıldığı sorusuna tam bir cevap vermek için de elimizde yeterince veri yoktur.

1890'lı yılların ikinci yarısında Anadolu'da Ermeni kökenli siyasî mahbusların sayısı artarken; Osmanlı Makedonyasında 1902 sonrası şiddetlenen ihtilâlci komite faaliyetleri neticesinde Rumeli'deki hapishaneler ile İstanbul'daki Hapishane-i Umumî de Bulgar komitacılar ile dolmaya başlamıştır. Dahiliye Nezareti bünyesinde kurulan ve hapishanelerin vaziyetiyle de ilgilenen Tesri-i Muamelat ve Islâhat Komisyonu'ndan Zabtiye Nezareti'ne gönderilen Eylül 1903 tarihli bir yazıda, Hapishane-i Umumî'deki İslâm ve Bulgar mahbusların koğuşlarının ayrılması için 10,000 kuruşluk bir tahsisat ve ilâve 5 gardiyan istihdamının gerektiğinden bahsedilmektedir. İki grubun birbirlerinden ayrılması için gösterilen sebep, aralarında bir çatışma çıkma ihtimali olarak gösterilmiştir. Daha önce '*Ermeni vekayi sırasında Müslüman-Ermeni mahbuslar arasında vukû'ât çıkmasını*' engellemek için '*bu iki sınıf mahbûs koğuşları*'nın ayrılmış olduğuna atıf yapılan raporda, Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi'nde Üsküdarlı Ahmed ve Yanyalı Zaim adlı mahbuslar ile birkaç Rum arasında yaşanan kavga da hatırlatıla-

---

[233] Bkz. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları* (=MV), 84/50 ve Y.A-HUS, 327/49 (13 Zi'l-ka'de 1312/ 8 Mayıs 1895).

rak Müslüman ve Bulgar mahbusların ayrı yerlerde tutulmasının daha doğru olacağı ifade edilmiştir.[234]

İstanbul'da ortaya çıkabileceği düşünülen Müslüman-Bulgar gerginliği, belki bir sıcak çatışma şeklinde olmasa da, Rumeli'de Vilâyet-i Selâse (Yanya, Manastır, Selanik) hapishanelerinde üstü örtülü olarak yaşanmaya başlamış ya da en azından Bulgar kökenli siyasî mahkumlar bu yönde bir proganda yürütmüş gözükmektedir. Manastır hapishanesindeki Bulgar mahbuslar tarafından idareye verilen ve Rumeli Umum Müfettişliği tarafından dikkate alınarak soruşturulması için bir erkân-ı harbiyye binbaşısı ile bir adliye müfettişinin görevlendirildiği şikayet arzuhaline göre, hapishanede *Türkler* tarafından işletilen kahve ocağı, hamam ve benzeri hizmetler, bunları kullansın kullanmasın Bulgar mahbuslar üzerinde, bir haraç ve haksız kazanç müessesesi olarak baskı aracına dönüşmüştü. Kahve içsin içmesinler, koğuşbaşı tarafından toplandığı iddia edilen 20 kuruşluk kahve paraları ve gardiyanların buna göz yummaları, ayrıca Bulgar mahbusların akrabaları vasıtasıyla dışarıdan yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekmeleri, bu meyanda dile getirilen şikâyetlerdendi. Bulgar mahbusların ifadesiyle, hapishane içindeki her alanı bir '*ticarethâne*' olarak işletme yoluna gitmeleri hasebiyle '*Türkler habshâneye ma'a-memnûniyye giriyor. Dışarıda hammal olan içerde ağa oluyordu.*'[235] Her ne kadar gönderilen müfettişler bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını ve idarenin artan kontrolünü delme maksadı güttüğünü ifade etmiş olsa da, siyasî suç zanlı ve mahkumu Bulgar mahbuslar üzerinde Müslüman mahbus nüfusunun bir kısmınca baskı kurulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Artan siyasî gerilim ve bunun mevcut ceza infaz sisteminde yolaçtığı aksaklıklara dair taşradan gelen şikayet ve talepler karşısında Sultan ve Bâbıâli bürokratları yeni arayışlar içine girmek zorunda kalmıştır. Avrupa devletlerinde XVIII. yüzyıldan itibaren geliştirilmeye başlanan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında iyice şekil kazanan proaktif poli-

---

[234] *DH.TMIK.S*, 48/49. Söz konusu talep, elimizdeki bilgilere bakılırsa, maliyeti yüksek bulunduğundan hayata geçirilmemiştir.

[235] Bkz. *TFR.1.M*, nr. 1198 (7 Ağustos 1322/ 20 Ağustos 1906).

siye tedbirler çok geçmeden Osmanlı Devleti tarfından da yürürlüğe sokulmuş gözükmektedir. Bunlardan en ilgi çekici olanı, ilk olarak 1892 Martında Sadrazam Cevad Paşa tarafından Sultan'a bildirilen[236], yaklaşık beş ay sonra ise padişah tarafından çıkarılan irade ile tatbikatına karar verilen[237], polis teşkilatı içinde bir "siyasî şube" kurma fikridir.

Cevad Paşa'nın zikredilen raporunda bu konu, Zabtiye Nezareti bünyesinde '*Avrupa'da olduğu gibi politika şubesi tarzında*' bir birim kurmak şeklinde tarif edilmiş ve bu şubenin vazifesi, basın yayının '*teftîş ve mu'ayenesi*' ile '*zâbıta-yı siyâsiyye işine*' bakması olarak belirlenmiştir. Bu konuda görüşleri alınan Dahiliye ve Zabtiye nezaretleri, yeni şubenin iç ve dış basını kontrolü için çeşitli dillere vâkıf memurlar bulması gerektiğini ve bunun da belirli bir mikdar para sarfına yol açacağını belirterek, yabancı ülkelerde bu tür şubelere verilmiş olan gazete ve dergilerin denetlenmesi işinin Osmanlı'da zaten '*gazeteler umûmen sansür edilmekte*' olduğu ve ayrıca bu işin Dahiliye ve Maarif nezaretlerinde bulunan Matbuat-ı Dahiliyye ve Matbuat-ı Ecnebiyye odalarınca yapıldığını söyleyerek, teklife karşı çıkar.[238] Zabtiye nazırının başkanlığında istinaf mahkemesi reisi Celal Bey, Şûra-yı Devlet tanzimat dairesi üyesi Konstantin Karatodori, polis nizamnamesinin hazırlanması için Fransa'dan getirilen Paris polis müfettişlerinden Bonin ve polislerin "ders muallimi" olarak tanıtılan Manyaszâde Refik Bey'den oluşan bir komisyon ise bu tartışmaya son vererek yeni "*siyasî şube*" ve üstleneceği görevlere açıklık getirir.

Rapordan anlaşıldığı kadarıyla esas yapılmak istenen, daha ziyade kağıt üzerinde kurulmuş olan ve bir türlü Zabtiye dışına çıkarak sivilleşememiş Osmanlı polisini yeniden teşkilatlandırmak ve kurulacak şubelerle "iç" ve "dış" kaynaklı güvenlik meselelerinin birbirinden ayrı olarak ele alınmasını sağlamaktır.[239] Buna göre, Zabtiye nazırının

---

[236] Y.A.-*HUS*, 257/135 (27 Şaban 1309).

[237] *İ.HUS*, M 1310 130.

[238] Bkz. *Y.A-HUS*, 257/135.

[239] Osmanlı Devleti bünyesinde polis teşkilatının kurulması ilk olarak Zabtiye Müşirliği'nin kurulduğu günlerde gündeme gelmiş ve 1 Temmuz 1800 tarihli "Paris Emni-

emri altında bulunmak üzere, biri "*politika*" ile alâkalı vukûat ve suçlara bakacak, diğeri ise '*vukû'at-ı âdiyye*' ile meşgul olacak iki şube oluşturulacaktır. Komisyon, Avrupa polisi ve vazifelerine dair yönetmelikleri incelemiş ve bu iki şubenin '*asâyiş-i umûmî dâ'iresi şubeleri*' olarak adlandırılmasını yerinde bulmuştur.[240]

Söz konusu siyasî polis şubesinin işi şu maddelerle sıralanmıştı:

- '*Asâyiş-i devlete*' dokunacak ahvalin '*teftîş ve tecessüsü*' ile bu tür fiillere karışanların elde edilmesi için gereken tedbirlerin alınması ve tahkikat evrakının Zabtiye Nezareti'ne gönderilmesi,
- Osmanlı topraklarına gelip giden yabancılardan '*şübheli*' şahısların '*ahvâlini teftiş etmek*',
- Mültecilerin iltica etme sebeplerini ve '*hâl u şanlarını teftiş ve tahkik ederek*' Zabtiye Nezareti'ne bildirmek,
- Her türlü hayır işi ile umumî suare, balo ve tiyatro toplantıları için verilecek dilekçelerin "*ledünniyâtını* (içyüzünü) *tahkik etmek*",
- Ticaret amacıyla Osmanlı topraklarına silah giriş ve çıkışına nezaret etmek,
- Kapalı ve açık halde bulunan yanıcı maddeleri denetlemek ve bunlara dair yasaklayıcı hükümlerin muhafazasına itina etmek,
- Otel, han ve kiralık daire ya da odalar benzeri umuma açık konaklama yerlerini açacak ya da işletmek üzere kiralayacak olanların kayıt muamelelerini yapmak ve Ceza Kanunname-

---

yet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararname" esas alınarak hazırlanan polis nizamı 1845 yılında kabul edilmişti. Onyedi maddeden oluşan bu nizamname, 50 maddelik Fransız kararnamesinin daha ziyade ikinci bölümünü, yani polisin umumî vazifelerini düzenleyen kısmını içeriyordu. Fiilî hale bakıldığında ölü bir metin sayılabilecek bu ilk polis nizamnamesinde, Fransa kökenli kaynak metinde yer alan ve henüz Osmanlı'da karşılığı olmayan işçi dernekleri ve bunların işçileri greve teşvik eden ihtilalci hareketlerine karşı alınacak tedbirler dahi söz konusu edilmişti, bkz. İlhan Akbulut, *Emniyet Teşkilatı ve Görevleri*, İstanbul 1995, 29-30. Polis teşkilatının Avrupa'daki muadillerine benzer bir hale getirilmesi yönündeki ikinci adım ise 1880'li yıllarda atılmış ve '*polis umûru ve nizâmâtı hakkında ma'lûmat*' alınmak üzere Fransa'dan bir uzman getirilmişti, *Y.A-RES*, 26/36 (26 Safer 1302/ 15 Aralık 1884).

240 *İ.HUS*, M 1310 130, "Bâb-ı Zâbıtada teşekkül edecek olan asâyiş-i 'umûmî dâ'iresinin sûret-i teşekkülüne dâ'ir olan 10 Haziran 1310 tarihli lâyihanın sûretidir".

si'nin 256. maddesi ilk fıkrasının tamamen icrasına dair tedbir almak,

- Hangi dilde olursa olsun bütün tiyatro oyunlarını denetlemek,
- Her tür ilânı denetlemek,
- Osmanlı tabiyetine girmek isteyenleri incelemek,
- Denizden ve karadan gelip giden yolcuların pasaportlarını denetlemek,
- Gazete dağıtıcıları ve kitapçıların yasak kitap ve dergi satmalarına mâni olmak.[241]

Komisyonun kanaati, *Birinci Şube*'nin üstleneceği bu görevlerin çoğunun aslında polisin normal işleri arasında olduğuydu. Ancak, bunların yerine getirilmesi için lisan bilen memurlara ihtiyaç vardı ve 300 kuruşluk polis memuru maaşıyla bugüne dek bu evsafta memur istihdam edilememişti. Maaşları 350 ilâ 800 kuruş arasında değişen polis çavuş ve komiserleri ise vaktiyle yeterliliklerine pek bakılmaksızın alınmış ve çoğu anadillerinde dahi okur yazar bulunmadıkları halde terfi ettirilmiş kişilerdi. Böylesi bir kadro ile polise ait vazifelerin büyük bir kısmı yerine getirilememişti. Buna bir de, Osmanlı topraklarından gelip geçen Avrupalı seyyahların büyük artış göstermesi ile bazı "siyasî entrikalar"ın birbiri ardına gelişi de eklenince, ülkenin '*umûr-ı inzibâtiyye*'sinde ciddi bir zaaf oluşmuştu. Bu yüzden, her iki şubenin kurulması ve buralarda iyi Türkçe ve en az bir yabancı dil bilen memurların istihdamı için gereken 8300 kuruşun tahsisi istenmekteydi.

Bu talebi yerinde gören Sultan II. Abdülhamid'in, ilgili iradenin altına düştüğü notta, iç güvenlik teşkilatının sivilleştirilmesi ve jandarma yerine polise ağırlık verilmesi yönündeki telkini dikkate şâyândır.[242] İktidarı boyunca mümkün olduğunca ülke içi ve dışında tutarlı

---

241 *Aynı belge.*

242 "*...Bir memlekette emr ve asâyişin muhâfaza ve idâmesi husûsunda en ziyâde fâ'idesi görülen polis sınıfı olub hâlbuki Memâlik-i Şâhâne'de polis efrâdının mikdarı az ve jandarmanın 'adedi çok olmakla berâber jandarma için bir çok masraf dahi vukû' bulmakta olmasıyla hükümât-ı sâ'irede olduğu gibi hükûmet-i seniyyece dahi jandarmanın mikdârı tenzîl ile buna mukâbil polislerin 'adedi teksîr edildiği takdîrde çünkü zâten hîn-i hâcette*

bir "pasifizasyon" politikası izleyen ve cezaî tedbir olarak da idam yerine hücre tipi hapishaneleri ya da sürgünü gündeme getiren Sultan'ın, devrin Avrupasında ortaya çıkan yeni devlet yapısı ve iktidar anlayışını iyi tahlil ettiği ortadadır. Lâkin büyük bir kısmı kırlık olan ülke topraklarında zabtiye ve jandarma neferleri yerine polis memurlarını ikâme etmek, takip edecek XX. yüzyılda dahi gerçekleştirilemeyecek bir plan olarak kalacaktır.

II. Abdülhamid devrinde siyasî suçlu ve zanlıları tesbit, tasnif ve gözetlemeye yönelik alınan bir diğer tedbir de, Meclis-i Vükelâ'nın 15 Mart 1893 tarihli toplantısında dile getirilen,. mahbusların fotoğraflarının çekilmesidir. Bu konuda Sultan'dan gelen talimat üzre harekete geçen heyet, bununla alâkalı yeni bir düzenleme yapmaya girişmiştir.[243] Esasen bu yöndeki ilk adım bundan iki sene önce atılmış ve Ermeni tutukluların Müslüman fotoğrafçılar tarafından resimlerinin alınması hakkında Saray'dan gelen talebi değerlendiren Zabtiye Nezareti, çekilecek bu fotoğrafların dışarı sızmayacak güvenilir bir şekilde çekilebilmesi için *'fotoğrafçılık sanatında fevka'lâde mehâreti bulunan'* 10. Daire Belediye başkâtibi Baha Bey ile Defter-i Hakânî Nezareti senedât kalemi kâtiplerinden Küçük Mazra Efendi'yi görevlendirmişti. Zabtiye Nezareti'nin Yıldız Sarayı'na bildirdiğine göre, her iki kâtip fotoğrafçı Hapishane-i Umumî'de gece gündüz çalışarak vazifelerini tamamlamışlardı.[244]

'asâkir-i şâhâne tarafından dahi polise mu'âvenet olunabileceği cihetle şu sûretle fazla masraf ihtiyâr edilmeksizin maksad hâsıl olunabileceğiden ona göre esâslı bir şey düşünülmesine..", İ.*HUS*, M 1310 130.

243 Bkz. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları*, 74/52 (26 Şaban 1310/ 16 Mart 1893).

244 Y.MTV, 47/163 (20 Kanûn-ı sânî 1306/ 1 Şubat 1891). Bu fotoğraflar, II. Abdülhamid'den kalma Yıldız Albümleri içerisinde mevcut mahbus resimleri olmalıdır. Halen İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ve IRCICA'nın Yıldız'daki dokümantasyon merkezinde birer kopyası bulunan bu albümlerdeki hapishane ve mahbus fotoğraflarından bazılarına bu kitapta da yer verilmiştir. Osmanlı devlet yazışmalarından tesbit edebildiğimiz kadarıyla, bu karardan üç sene sonra da, Paris'den Mösyö Fuke (Fouquet?) adında bir uzman getirtilmiş ve mahbusların eşkâlinin alınması (*ahz-ı eşkâl*) usûlünü Osmanlı görevlilerine öğretmesi istenmişti, bkz. ZB, 45/27 (3 Rebiyü'l-evvel 1316/ 22 Temmuz 1898).

Edirne hapishanesinin iç avlusunda mahkumlar (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

Birinci Şube'nin kurulması için harekete geçilmesinden birkaç ay sonra, 1893 yılı Nisan ayı sonlarında, Meclis-i Vükelâ bu kez de İstanbul'daki Umumî Hapishane ve tevkifhanelerde yapılan bir teftişe ait raporu gündemine almış ve mevcut adlî sistem ve hapishane binalarının yetersizliğinden bahsedilerek Avrupa'daki muadillerine benzeyecek bir hapishane (*penitentiary*) inşası söz konusu edilmişti. Çünkü sayıları giderek artan siyasî mahbuslar ve bu vesile ile tekrar kendini gösteren diplomatik baskılar, Osmanlı "hapishane ıslahatı"nda bir dönüm noktasına gelinmesini zaruri kılmıştı.[245]

Tıpkı 1880'li yılların başında rastladığımız cinsten sıkıntıların, meselâ pâyitahttaki tevkifhanelerde 300'e yakın kişinin evrakı adliyeye teslim edilmeden uzun süredir hapis bulunmalarının, Beyoğlu Tevkifhanesi'nin yaşanılmayacak derecede rutubetli ve havasız oluşunun ve Umumî Hapishane'nin *'fenn-i hıfzı's-sıhha kavâ'idine muvâfık bulunmadığı*'nın teftiş raporunda bir kez daha dile getirilmiş olması, ceza infaz sistemindeki aksaklıkların müdür değişiklikleri ve aflarla giderilemeyeceği hususunda Osmanlı vekilleri arasında oluşan kanaati pekiştirmiş olmalıdır. Zaten Sultan'ın, Umumî Hapishane'nin biran önce *'Avrupa'daki habshâneler gibi mükemmel ve muntazam bir hâle'* dönüştürülmesi ve güvenlik sebebiyle sur dışında bulunacak münasip bir yerde *'sûret-i mükemmele'* üzere yeni bir umumî hapishane binasının inşa edilmesi, tevkifhanelerde hükümsüz olarak kimsenin uzun süre tutulmaması için adlî tedbirlerin alınması ve gerek Umumî Hapishane'de gerekse tevkifhanelerde düzenli ve temiz bir ortamın sağlanmasını isteyen 2 Mart 1893 tarihli hususî iradesi[246], bir süredir yabancı elçi ve

---

[245] Siyasî muhalefetin artması ile hapishanelerin sayısı ve evsafının yeniden düzenlenmesi arasında Osmanlı örneğinde rastladığımız bağlantının bir benzerini, hemen hemen aynı devirde komşu Rusya Çarlığı'nda da bulmak mümkündür. Rusya'da da 1878-1881 arasında ihtilâlci tedhiş hareketlerinin artması üzerine, daha önce Osmanlı'da olduğu gibi İçişleri, Adalet ve Zabtiye nezaretlerinin üçüne birden bağlı çalışan hapishanelerin, 1879 yılında tesis edilen merkezî bir hapishaneler idaresi (GTU) altında toplanmasına karar verilmiştir. Tedhiş hareketlerinin yoğun olduğu dönemde İçişleri Bakanlığı teşkilatına dahil edilen GTU, siyasî gerilimin azalması ile beraber 1895 yılında Adalet Bakanlığı'na bağlanmıştır (Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 155).

[246] *İ.HUS*, L 1310 41.

konsoloslar tarafından bu konularla ilgili kapısı daha sık çalınmaya başlamış Saray ve Bâbıâli'nin rahatsızlığına açık bir gösterge sayılabilir.

Zabtiye Nezareti tarafından hazırlatılıp Meclis-i Vükelâ'ya getirilen projeye göre, inşası düşünülen yeni umumî hapishanenin Yedikule'deki büyük kule önünde bulunan ve surlarla çevrili 31,000 arşınlık bahçe üzerine inşa edilmesi planlanmıştır. Daha sonraları Sirkeci'deki gar binasının altına da imzasını atacak Mühendishane mimari hocası Prusyalı (August Carl Friedrich) Jasmund[247] tarafından hazırlanan plan ve keşfe göre, hapishanenin bedeli 2,556,000 kuruş civarında olacaktı. Bu muhitteki kale duvarlarından sökülecek taşların kullanılması halinde, 400,000 ilâ 500,000 kuruşluk bir tasarruf yapılabileceği de projede belirtilmişti. Lâkin, para konusunda sıkıntıları bilinen Osmanlı hükûmet üyeleri, çıkartılan bu masrafın nihaî bedel olup olmadığını ve projesi hazırlanmış bu hapishanenin '*taksîmât ve inşââtça ve kavâ'id-i hıfzı'sıhhaya muvaffakatçe*' diğer '*memâlik-i mütemeddine*'de, yani medenî ülkelerdeki, hapishanelerin vasıflarını taşıyıp taşımadığını ve '*habhânelerce Avrupa'da mevzû' olan kavâ'id*'in ne olduğu gibi hususları mühendislerden ve diğer uzmanlardan oluşan bir heyete inceletme kararı verdi. Dahiliye, Zabtiye ve Adliye'nin yanısıra hapishanelerle ilgili bir dördüncü nezaret olarak karşımıza çıkan Ticaret ve Nafia Nezareti bu işle görevlendirildi.[248]

Osmanlı Devleti'nin "medenî dünya"nın bir parçası olduğunu simgeleyecek yeni umumî hapishane için ilginç bir tercih yapılmıştı. Klasik devirde siyaseten tevkifi ya da kısa süreli hapsi gereken devlet görevlileri ile Osmanlı Devleti'nin savaş halinde bulunduğu ülke elçilerinin esir olarak tutulduğu Yedikule Hisarı. Bu seçim ilginç bir tesadüf değilse, idarî aklın eski ile yeniyi yanyana koyarak farkını göstermeye yönelik attığı bilinçli bir adımdır. Bu ikinci tavrın, hemen hemen aynı tarihlerde iştirak edilen milletlerarası bir sergide Osmanlı

---

[247] Jasmund'un Osmanlı Devleti hizmetindeki faaliyetleri için bkz. Mehmet Yavuz, "Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, XIII/1 (2004), 183-207.

[248] MV, 94/77 (16 Şevvâl 1310/ 3 Mayıs 1893).

Devleti'ni temsilen A.B.D.'ye gönderilen eşyaların seçiminde de karşımıza çıktığı düşünülürse[249], yeni müessese için Yedikule'nin tercih edilmesinde, kamuoyuna karşı hem devlet geleneğinin kadimliği/devamlılığını hem de yeni düzenin getirdiği "olumlu" farklılığı birlikte vurgulama çabasının etkili olduğunu savunmak çok da yanlış olmaz.

Dikkat çeken bir diğer husus ise Meclis-i Vükelâ mazbatasında ifadesini bulan ıslahat söylemindeki naif modernist vurgular ve Avrupa'daki hapishanelerin "mükemmel ve muntazam" olduğuna dair beslenen inançtır. Oysa aynı tarihlerde Avrupa'da, mahbusun hücresinde tecridi ve ağır çalışmaya dayalı modern hapishane rejiminin gerek âdi gerekse siyasî suçluların ıslahında umulan neticeyi vermediği, aksine hapisheneye girip çıkan mahkumların kalıcı bir *homo criminalis* zümresi oluşturdukları yönünde şiddetli tartışmalar yapılmıştır.[250]

Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişen hapishane modellerini kendi ülkelerine idhal etmek isteyen birçok devletin aksine, Osmanlı hükûmeti ne resmî ne de sivil bir uzmanı buralara gönderip yerinde inceleme yaptırmamış olduğundan[251], Sultan ve bürokratlarının *'habshâne-*

---

[249] Bkz. Gültekin Yıldız, "Ottoman Participation in World's Columbian Exposition (Chicago-1893)", 150-155.

[250] Modern hapishanenin bir "tevbehâne/ıslahhâne" olmadığını savunan Kropotkin'e göre, toplum hayatından ve diğer insanlardan tecrit edilen mahkumların arzusuz ve hissiz geçirdiği yıllar, kişinin ince duyarlılıklarının kötürümleşmesine sebep oluyor; işlerini seven usta işçiler çalışma şevklerini yitiriyor, fizikî enerjileri yavaş yavaş ortadan kayboluyor, zihin daimî dikkat için gerekli enerjiyi sağlayamıyordu. Günlük hayatta duyulara hitap eden binlerce ses ve renk ve bilincimize uğrayan binlerce olayın hapishanede mevcut olmayışı beyin faaliyetini fakirleştiriyordu. Kropotkin'e göre, hapishaneleri tasarlayanların amacı, fakirleşen bu duyu dünyasını, mahkumları tektipleştirmek için kullanmak ve onlardan binlerce otomat yaratmaktı. Ancak, tıpkı bütçe ile ekonominin aynı şey olmadığı gibi, bir makineye indirgenmiş mahkumlar da tahliyelerinde toplum pratiğine uyamadıklarını görmektelerdi. Çoğu kez sıcak bir elle de karşılaşmadıkları için, kısa bir süre sonra sabıkalı olarak dört duvarın içine dönmeleri sık rastlanan bir durumdu (Peter Kropotkin, *Revolutionary Pamphlets*, ed. Roger N. Baldwin, New York 1970, 224-226).

[251] İngiltere'de mahbeslerin vaziyetini gündeme getiren J. Howard, Hollanda'dan Rusya'ya birçok Avrupa ülkesini gezmiş ve mevcut hapishaneler ile benzeri modern kapalı müesseseleri yerlerinde incelemişti. İngiliz hapishane reformunun di-

lerce Avrupa'da mevzû' olan kavâ'id' hakkındaki bilgisi İstanbul'da masa başında incelenen kitaplar, milletlerarası hapishane kongrelerinin zabıtları ve II. Abdülhamid'in Avrupa gazete ve dergilerinde gördüğü resimlerden edinilmiş "ideal hapishane" tasvirlerine dayanıyordu.[252]

Osmanlı siyasî eliti ABD ve Avrupa'daki hapishanelere baktığında daha çok fizikî taraflarına bakıyor ve konuyu bir mimarlık ve mühendislik projesi olarak algılıyordu. Oysa XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, pozitivist bilim çerçevesine içine sokulabilecek bir kriminoloji ve penoloji literatürü da ortaya çıkmıştı. Tıb, fizyoloji, psikiyatri, antropoloji, zooloji, botanik, linguistik ve felsefe gibi geniş bir yelpazeden beslenen pozitivist "suç biliminin" sahada "ölçtüğü" şeylerin ba-

---

ğer önde gelen siması olan Quaker'lar ise Philadelphia'yı ziyaret etmişler ve "*penitentiary*" fikrini adaya taşımışlardı (Bruce Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 41). A.B.D.'de ve İngiltere'de açılan hücre tipi ıslahhanelerin (*penitentiary*) Kıta Avrupası'ndan gelen ilk ziyaretçilerinden biri Alman doktor Nikolaus H. Julius, gezisinde elde ettiği gözlemleri 1827'de Berlin'de verdiği konferanslar vasıtasıyla geniş bir kitle ile paylaşmış, bir sene sonra ise "*Gefaengniskunde*"(hapishane bilimi) başlığı altında kitap olarak yayınlamıştı (Thomas Krause, *Geschichte des Strafvollzugs, Von den Kerkern des Altertums bis zur Gegenwart*, 69). Onu meşhur Fransız düşünür A. De Tocqueville izlemiş ve 1831 yılı içinde arkadaşı G. de Braumont ile çeşitli Amerikan eyaletlerini gezerek uygulanan ceza infaz sistemini yerinde görme imkânı bulmuştu. Fransa'ya döndüğünde kaleme aldığı "*Ecrits sur le système pénitentiaire en France et a l'étranger*" başlıklı çalışması ve ünlü eseri "*De la démocratie en Amérique*" bu gezinin ürünleridir. Güney Amerika'nın yeni müstakil cumhuriyetleri de, modernleşme çabaları sırasında A.B.D.'deki bu yeni hapishanelere kayıtsız kalmamışlardı. Perulu avukat ve eski hâkim Paz Soldan, ülkesindeki mahbeslerin kötü haline dikkat çeken 1853 tarihli raporunu okuyan başkan tarafından Amerika'ya gönderilmiş ve Peru için Auburn ve Philadelphia sistemlerinden hangisinin daha uygun olduğunu incelemekle görevlendirilmşti (Carlos Aguirre, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, 1830-1940*, 56).

252 Osmanlı Devleti'nin de Adliye Nezareti Umûr-ı Cezaiyye müdürü Celal Bey tarafından temsil edildiği (*İ.DH*, nr. 91920) Petersburg Hapishane Kongresi'nin (1890) basılmış zabıtları, Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmek üzere Rusya hapishaneleri umum müdürü Galkin Vraskoi eliyle Aralık 1892'de Petersburg'daki Osmanlı sefirine teslim edilmiş ve II. Abdülhamid'in yeni bir umumî hapishane yapılmasına dair sözü geçen iradesinin çıkmasından 10 gün evvel kitaplar Sadaret tarafından Yıldız'a sunulmuştu, *Y.A-HUS*, 270/18 (3 Şaban 1310).

şında mahkumların kafatasları gelmekteydi.[253] Bu şekilde elde edilen verilere dayalı olarak çizilen "suçlu insan"(*l'uomo delinquente*) profilleri ile sosyo-ekonomik veya siyasî sebeplerle hapishaneye düşmüş alt sınıflar ve kimi etnik gruplar aynîleştiren bazı kriminologlar, bu şekilde onları hayatın pratiğinden, yani suçun konteksinden koparark tarihdışı birer potansiyel suçlu olarak ilân etme yoluna gitmişlerdi. Avrupa'da işçiler, şehirli yoksullar, kadınlar ve çocuklar; kolonyalizm sonrası dönemde de beyaz azınlığın yerli çoğunluğu idare etmeye devam ettiği Latin Amerika ülkelerinde ise köylüler, göçebeler, kızılderililer, zenciler ve melezler (mestiçolar) yeterince "rasyonel" ve "düzenli" olamadıkları gerekçesiyle kriminolojik söylem tarafından objeleştirilmekte ve bu şekilde modern sosyal kontrol cenderesinin içine alınmak isteniyordu.[254]

Hâkim sınıfın mensup olduğu ırk, cinsiyet ve zihniyet dışında kalan ve sürdüregeldikleri hayat tarzını bırakmayıp iktidarın onlar için kurduğu "modern ve endüstriyel" hizmet ve çalışma çarkına entegre olamayan bütün sosyal ve etnik unsurlar kriminolojik söylemin aşağılayıcı ifadeleri ile görünüşte ferdî, gerçekte ise toplu olarak "mahkum" ediliyorlardı. Tembellik, cahillik, pislik, alkoliklik, delilik ya da "standart" kafatası ölçüsü dışında kalmak, "keşfedilen" farklı suçlu profillerinin ortak sıfatları olarak dondurulmakta ve bu grupların neden suç işlediklerini açıklayan totolojik bir sebep olarak takdim edilmekteydi. Bu alanda çığır açan İtalyan hekim Lombroso'nun *L'Uomo delinquente*'sini, siyasî suçluları ve fahişeleri konu alan diğer tipolojik çalışmalar takip edecekti.

Ülkenin her yanını küçüklü büyüklü hapishane binaları ile doldurulduğu II. Abdülhamid dçneminde, Osmanlı siyai elitleri ve fikir

---

253 Marie-Christine Leps, *Apprehending the Criminal*, 44. Bu tarz bir "ampirik çalışma"nın öncülerinden C. Lombroso, görev yaptığı hapishanede 383 mahkumun kafatasını ölçmüş ve elde ettiği verilere dayanarak suçlu profili ile kafatası tipleri arasında bağlantılar kurmuştu. Meselâ, "doğuştan suçlu" profiline uyan kafatası, büyük bir orta *occipital fossa* ve yine fazla gelişmiş bir *vermis*'den oluşuyordu. Mahkumların tâbi tutulduğu "test"ler kafatasları ile sınırlı değildi. Etnolojik, anatomik, fizyolojik, linguistik, psikolojik, entelektüel, sosyal ve ahlâki özellikleri de haklarında yürütülen "bilimsel araştırma"nın bir parçasıydı (Leps, 36).

254 Marie-Christine Leps, *Apprehending the Criminal*, 62.

adamlarının bu literatüre ilgi gösterdiğini söylemek zordur. Osmanlı hapishane reformunu diğerlerinden ayıran bir fark da budur. Meselâ II. Abdülhamid ile aynı tarihlerde ve benzer kaygılarla ülkesini idare etmiş General Diaz Meksikasında sosyal mühendisliğe soyunmuş teknokratlar bilimciler, yani pozitivist *cientifico*'lar Avrupa'daki kriminoloji çalışmalarını yakından takip ediyorlardı. Dönemin sloganı olan "nizâm ve terakki" adına Avrupa'daki yeni hapishane rejimleri ve ceza teorilerini benisemekte zorlanmayan Meksikalı teknokratlar, inşaatı 1885'de başlayıp 1900'de sona eren *Penitenciaria de México* ile yeni kriminolojik ideallere bağlılıklarını da sergilemişlerdi.[255]

Yine bu tarihlerde imparatorluktan cumhuriyete geçmiş olan ve köleliğin kaldırılması ile bütün "vatandaşlar" için tek bir ceza kanununun hazırlanarak hapishanenin artık bütün mahkumları muhatap alır hale getirildiği Brezilya'da da durum benzerdi. İlkel ve ıslaha muhtaç olarak tasvir ettikleri Brezilya hapishane sistemini modernize etme iddiasındaki Brezilyalı pozitivist kriminologlar, Amerika ve Avrupa'daki mevcut hapishane rejimlerini incelemişler ve neticede İrlanda'da geliştirilen progresif sistemin esas alınacağı hücre tipi bir hapishane, uzun hapis cezaları ve İtalyan ekolünün geliştirdiği pozitivist kriminoloji ilkelerinin benimsenmesine karar vermişlerdi. Kriminologların bu çalışmalarını destekleyen cumhuriyetçi reformist bürokratlar, uzun süredir devam edegelen siyasî ve fikrî muhalefet dalgasını bu şekilde kırmanın hesaplarını yapıyorlardı. 1890'da yapılan resmî açıklama ile kürek ya da idam gibi "vahşî ve onur kırıcı" cezaların kaldırıldığı kamuoyuna ilân edildi ve bunların yerine ceza kanununun merkezine hücre hapsi yerleştirildi.[256] Benzeri "hapishane reformu" idhallerinin yaşan-

---

[255] Robert Buffington, "Revolutionary Reform: Capitalist Development, Prison Reform, and Executive Power in Mexico", 176-179. Porfiriato rejimin teknokrat seçkinleri ile bizzat General Diaz'ın da katıldığı yeni hapishanenin açılış merasimi, Meksika'nın geç de olsa "medenî milletler"den biri olma hedefine ulaştığının somut bir göstergesi olarak kutlamalara vesile olmuştu.

[256] Ricardo Salvatore-Carlos Aguirre, *a.g.m.*, 13, 9 ve 24; Ricardo D. Salvatore, "Penitentiaries, Visions of Class, and Export Economies. Brazil and Argentina Compared", 201-202.

dığı Arjantin[257] ve Çarlık Rusyasında da[258] aktörler aynıydı: Pozitivist kriminolojinin büyüsüne kapılmış *ingeniero*, yani yeni bir mühendis zümresi ve Rus üniversitelerinde eğitim görmüş genç kriminologlar. Bunların ürettikleri naif reform ve suçla mücadele söylemlerini kendi politik hedeflerine yönelik kullananlar ise hiç değişmiyordu: Otoriter rejimlerinin tahkimi için çaba sarfeden hâkim grup ve sınıflar.

Prusyalı mimar Jasmund'un Meclis-i Vükelâ'da gündeme gelen ve Fransızca "*Projet le Prison Centrale a Yedi Koule*" (Yedikule Merkezî Hapishane Projesi) olarak adlandırılan yeni umumî hapishane tasarısı ise, bu örneklerden farklı şekilde, bir ceza infaz müessesesinin işletme felsefesinden çok binasının idhali teşebbüsüydü. Osmanlı hapishanelerinde mevcut koğuş sistemi yerine hücre tipi bir modeli esas alan projede, Mehterhane'nin koğuşlarında ısınmak ve su kaynatmak için kullanılan kömür mangallarının yerini merkezî ısıtma sistemi ve her hücrede bulunacak birer havagazı musluğu almıştı. Sayıları toplam 450 olarak belirlenmiş hücrelerde ayrıca, birer demir karyola, soba, masa ve iskemle bulunacak; gündüz ortak mekânlarda diğer mahkumlarla beraber olacak kişi, geceleri kendine ait hücrede dış dünyadan tecrit edilecekti. Jasmund'un planında mahkumların birarada bulunacağı alanlar olarak çalışma atölyeleri, ziraî üretim yapılacak bahçeler ve teneffüs için ayrılmış malta bulunuyordu. Bunlar dışında, mahkumların ziyaretçileri ile buluşacakları görüşme odaları ve ceza odaları da projede mevcut diğer ayrıntılardı.

---

257 Robert Buffington, "Revolutionary Reform: Capitalist Development, Prison Reform, and Executive Power in Mexico", 196.

258 Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, 129. Bir Rus kriminologu, hapishanelerin ve hapishane idaresinin tekrar gözden geçirildiği 1879 yılında yaptığı bir açıklamada, mevcut eski hapishanelerde görev yapanların sadece temizlik ve düzene baksalar bunun yeterli olacağını, yeni usul üzre inşa edecek hapishanelerde istihdam edilecek gardiyanların ise mutlaka pedagoji ve psikoloji bilmesi gerektiğinin altını çizmekteydi. Nitekim, bu sırada kurulan merkezî hapishane idaresi de 1879 yılı boyunca, Rusya ve dışarıdaki profesyonel ve akademik kriminologlar, yabancı ülkelerdeki hapishane idarecileri ve hapishane yardım cemiyetleri ile temasa geçmiş, milletlerarası organizasyonlarla işbirliği yapmak ve bunlara katılmak niyetini bildirmişti, (Adams, 126).

Mahkumların gündüzleri beraber çalışmaları ve yemek yemelerini, geceleri ise yalnız başlarına kalmalarını öngören Auburn rejiminin esas alındığı Yedikule projesi, geçen 40 sene içinde yeni usulde nümûnelik bir hapishane bile inşa edip kullanıma sokamamış Osmanlı Devleti için gecikmiş ve fakat nisbeten köklü bir "reform" manasına geliyordu. Siyaset felsefesi ve pratiği açısından köklü bir kopuş manasına gelmese de, pâyitahtta sergilenecek böyle bir simgeye, bir "medeniyet simülakrı"na, XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern dünyadaki siyasî varlığını perçinlemek isteyen pek çokları gibi Osmanlı Devleti de ihtiyaç duyuyordu. Nitekim, projenin hayata geçirilmesi hakkında birkaç ay sonra Sadaret'ten Zabtiye Nezareti'ne gönderilen bir talimatta, yeni umumî hapishane projesinin lüzûmundan bahsedilirken, *'Efendimiz Dersa'âdet'te Dârü'l-'aceze ve Sergi-i 'Umûmî tesîsine muvaffık buyrulduğu gibi buna dahi husûl-i muvaffakiyet-i seniyye zımnında'* ifadesinin kullanılması ve farklı fonksiyonlara sahip kamu binalarının "modernlik"leri itibariyle semiotik açıdan aynîleştirilmesi, Osmanlı idaresinin bu yeni hapishane binasının inşası ile daha çok neyi hedeflediğini gözler önüne seriyordu.[259]

Yeni hapishanenin bir ceza infaz müessesi olarak nasıl işletilmesi gerektiği ve dahilî idaresi hakkında fikir sahibi gözüken tek Osmanlı yetkilisi ise bir yabancı idi. Jandarma dairesinden mesul ferik (tümgeneral) olarak istihdam edilmiş ve aynı zamanda padişahın yâverlerinden olan İngiliz Blunt Paşa[260], resmen talep edilmemiş olmasına rağmen bu konuda Sultan'a ayrıntılı bir rapor sunmuş ve mevcut hapishanelerde gördüğü eksiklikleri de dikkate alarak çeşitli tavsiyelerde bulunmuştu. Avrupa'daki uygulamadan da haberdar olduğu anlaşılan Blunt'un, inşası planlanan yeni ceza infaz müessesesi için, Osmanlı Türkçesi'ne "*ıslahhâne*" ya da "*ıslâh edici hapishâne*" olarak çevrilebile-

---

[259] Bkz. BEO *Ayniyat Defterleri*, nr. 1688, s. 603 (18 Rebiyü'l-evvel 1311/ 29 Eylül 1893).

[260] Ferik Blunt Paşa teğmen iken Kırım Savaşı'na katılmış ve ilk olarak 1877'de Jandarma Islah Meclisi'ne atanmıştı. 1890'da yaverlik silkine alınmıştı, ancak esas olarak Jandarma Dairesi'nde görevliydi (Ali Karaca, "II. Abdulhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmalarında Yâverlik Kurumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002, 1723).

cek *penitentiary* kelimesini telmihen "*Dârü'l-ıslâh*" ismini uygun görmesi de manidardır. Blunt Paşa'ya göre hapishaneler, raporun Osmanlı Türkçesine yapılmış tercümesiyle '*hasbe'l-beşeriyet tehzîb-i ahlâk ve terbiye-i ahvâle muhtâc olanlar için te'sîs olunmuş bir Dârü'l-ıslâh*' sayılmalıydı. Bu konuda daha önce bir araştırma yaptığı için projeyi duyar duymaz kaleme sarıldığını belirten Ferik Blunt Paşa'nın raporu, Jasmund'un projesine sadece bir bina olarak değil, Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi "küllî bir müessese" olarak baktığını ortaya koymaktaydı.[261]

Raporuna mevcut hapishaneler hakkındaki gözlemleri ile başlayan ve 1880 tarihli hapishane nizamnamesinin ne ölçüde hayata geçiril(eme)diği hakkında mühim bilgiler veren Ferik Paşa'ya göre, Osmanlı topraklarında bulunan hapishanelerin çoğu '*habshâne için inşâ olunmuş olmadıklarından*', bunların gerek fizikî gerekse idarî açıdan bir hayli tadilat ve ıslahata ihtiyacı vardı. Koğuş sisteminin esas alındığı bu binalarda, gerek normal hapis gerekse ceza alan mahkumları tecrit etmek için kullanılacak hücrelerin sayısı son derece azdı ve olanlar da çoğu kez 10-12 kişi tarafından doldurulmuş haldeydi. Hıfzıssıhha açısından arzu edilen seviyede olmayan bu mekânların, döşeme ve kaldırımlarının son derece gayrimuntazam oluşu yüzünden temiz tutulmaları da pek mümkün değildi. Zaman zaman hasta ve sağlıklı mahbusların birarada tutulmaları ve sadece ağır hasta olanların belediye hastanesine gönderilmesi de, hapishanelerde insan sağlığını tehdit eden ortamı iyice kötüleştirmekteydi.

Rapora göre, hapishanelerin idaresinin '*bir kâ'ide-i mutarrıda ve bir intizâma tâbi*' olduğunu söylemek imkânsızdı. Tutuklular, zabtiye tarafından şübhe edilip yakalananlar, hükümlüler ve bunlar içinde yer alan kâtil, haydud, hırsız, serseri ve borçlular birbirlerinden ayrılmaksızın karışık bir şekilde bulundurulmaktaydı. Her sınıf suçluya mahsus ayrı ayrı hücre ve koğuşların bulunmadığı böyle bir yapı içinde, hapishane-

---

[261] Bkz. *Y.EE*, 13/6 (tarihsiz). Raporda, yeni hapishanenin tertibat ve taksimatına dair bir haritanın da ek olarak sunulduğu belirtiliyorsa da, tıpkı Jasmund'un projesine ait çizimler gibi söz konusu bu harita da, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde incelediğimiz ilgili dosyalarda bulunamamıştır.

ye giren kişilerin '*ıslâh-ı ahlâk*' ya da '*tashîh-i ahvâl*' etmesini beklemenin mümkün olmadığının altı çiziliyordu.

İngiliz kökenli Osmanlı jandarma komutanı, mahbusların hapishane içindeki hayat tarzları ve hareket serbestilerinden de pek memnun değildi. İlk olarak, İngiliz Elçisi Canning'in Osmanlı hükûmetine 1851 yılında sunduğu raporda gündeme getirilmiş olan ve 1880 nizamnamesinde büyük ölçüde yer verilen mahbusların günlük hayatına yönelik disiplinci kısıtlamalar, söz konusu bu raporda bir kez daha söz konusu edilmiştir. Buna göre, mahbusların sabahtan akşama kadar birlikte vakit geçirmeleri ve bu esnada tütün içip, '*cinâyât ve envâ'î habâset tertîb etmekten*' başka bir işle uğraşmamaları, "*ıslâh-ı nefs*" etmeleri bir yana birbirlerinin "*ahlâkını bozmaları*"na sebep oluyordu. Yine, mahbusların kendi keyiflerine göre istedikleri zaman yatıp kalkmaları ve "vakitli ve vakitsiz" yemek yiyip tütün içmekte serbest bırakılmaları da, jandarma kumandanına göre kötü idareye işaretti. Ayrıca hapishanelerin geceleri mumlar ile aydınlatılması ve bazı vilayetlerde kışın ısıtma maksatlı olarak mangallardan isitifade edilmesi de, hem yangına sebebiyet vermeleri hem de mahbuslar tarafından çoğu kez '*bir silâh mukâbilinde*' kullanılmaları yüzünden sakıncalıydı.

Hapishaneye girip girmemesi gerekenlere ilişkin 1880 tarihli nizamnamede belirtilen şartların da yerine getirilmediği gözlemlenmekteydi. Hapishaneye giren mahbusların üzerlerindeki elbiseden başka para ve diğer eşyalarına da gardiyanlar tarafından el konuluyor, ellerine toptan verilen 5-10 kuruş müstesna hapishanede tamamen parasız pulsuz kalıyorlardı. Mahbuslara dışardaki akraba ve yakınlarının getirdikleri paraların onlara aktarılması hususunda da benzer bir suistimalin yaşandığına çoğu kez şahit olunuyordu. Hapishane girişinde kimi gardiyanlara takılıp içeri ulaşmayan mahbuslara ait para ve hususî eşyaların tersine, tütün ve her tür yiyecek satıcılarının ellerini kolllarını sallaya sallaya '*mahbûshâneler*'e girmekte oluşu ve ziyaretçilerin üstleri aranmadan '*içeri salıverilmeleri*' de Ferik Blunt Paşa'nın şikayetleri arasındaydı. Gerçi ziyaretçiler bir dereceye kadar kontrol ediliyorsa da bu gayet sathî bir şekilde yapıldığından, mahbusların hapishane içinde yeni suçlar işlemek ya da hapishaneden firar etmek için kullanacakla-

rı her türden alet ve edevatın tedariki son derece kolay oluyordu. Rapora göre bunun başlıca sebebi, gardiyanların birkaçı dışında işin erbabı kişilerden seçilmemiş olması ve maaş ödemelerinde görülen düzensizliklerdi.

Hapishanelerin güvenliği ve mahbusların muhafasından mesul jandarma dairesinin başı olarak kendince tesbit ettiği olumsuzlukları ard arda sıralayan Blunt Paşa, yeni hapishane projesi ile beraber atılması gereken adımları sıralamıştı. İnşası gündeme gelen yeni hapishane için gereken bedelin çok olması sebebiyle bunun kısa bir süre içinde hayata geçirilemeyeceği ihtimalinin altını çizen Ferik Blunt Paşa'ya göre, bu durumda yapılacak en doğru iş, küçük bir masrafla mevcut hapishaneleri tadil ve ıslâh etmekti. Bunun için, öncelikle hapishaneler ikiye ayrılmalı ve biri muhakeme öncesi ya da sırasında tutuklu kalması icap eden katil ve ağır suç zanlılarına, diğeri âdî suçlardan dolayı zanlı ve mahkum olanlar ile borçlulara tahsis edilmeli ve prangalılar için de hususî oda ve hücreleri bulunmalıydı. Yeni hapishaneyi "*Dârü'-ıslâh*" olarak adlandıran jandarma komutanı, hücrede tecrit uygulamasının Avrupa'da ve Dünya'nın çeşitli yerlerinde daha ziyâde kâtiller ve ağır ceza mahkumlarını "ıslahı" için kullanıldığının bilincinde olarak, birinci grup hapishanelerde her mahbusun tek başına kalacağı hücrelerin olmasını; ikinci grup hapishanelerde bulunan âdi ve hafif suç mahkumları ile borçluların ise mümkün mertebe izdihama yol açmayacak şekilde koğuşlarda birlikte tutulmasını tavsiye etmekteydi.

Blunt Paşa'nın raporun esas ilgi çekici yanı, teklif ettiği hapishane rejimi hakkındaki maddelerdir. Bunlar arasında, mahbusların ceza süreleri bitişine kadar hapishane dışına çıkmamasını sağlamak için her hapishanede küçük de olsa mutlaka bir hastahane yer alması; mahbusların firar etmeleri halinde yakalanmalarını kolaylaştırmak için "başkaca bir biçim ve şekilde" tektip elbise giymeleri; hapishanenin haftada sadece bir gün ziyaretçilere açık olması ve görüşmelerin azamî 10-12 dakika sürmesi; mahbuslara yeterince yiyecek verilip dışardan kesinlikle yiyecek ve içeceğin içeri sokulmaması; yangına yol açan mumlar yerine hapishane aydınlatmasının dışardan ve havagazı vasıtasıyla

yapılması[262] ve nihayet her mahbusun hapis süresi boyunca ya kendiği bildiği sanatla ya da idarece verilecek bir işle zorunlu olarak meşgul edilmesi gibi maddeler, yüzyılın ortasından itibaren Avrupa ve Amerika'dan başlayıp bütün Dünya'ya yaygınlık kazanan yeni ceza infaz rejiminin unsurlarına oldukça yakındı. Mamafih, buna benzer maddelerin geçen 40 sene içinde ve bilhassa da 1880 tarihli hapishaneler nizamnamesinde gündeme getirilmiş olması ve hatta hapishanede çalıştırılacak mahbusların bu işten doğacak kazancı ne zaman ve ne şekilde alacaklarına dair resmî bir talimat bile yayınlanmış olmasına rağmen[263], Osmanlı hapishanelerinin idaresi ve dört duvar arası hayatlara değişen pek bir şey olmamıştı.

Bu konuda oldukça iyimser gözüken Blunt Paşa'ya göre, mahbusların çalışmasından elde edecekleri kazançtan bir kısmının hapishaneden çıkışlarında ellerine verilmesi hem onların "ıslâh-ı nefs" etmelerine yarayacak, hem de ceza müddetlerinin bitmesinden sonra tamamen parasız kalmayacakları için '*tekrar ef'âl-i mezmûmeye ve cinâyet ve habâset*'e kalkışmaktan onları alıkoyacaktı. Yalnız bu parayı alabilmeleri için, ceza müddetleri boyunca şikayet konusu olacak hiçbir hal ve hareketlerinin olmaması gerekiyordu. Hapishanede yürütülen üretimden doğacak gelirin üçte ikisini alacak idare ise bu parayla hapishanenin bazı ihtiyaçlarını karşılayacak ve gerektiğinde atölye için alet, edevât satın alacaktı. Müslüman mahbuslar Cuma, Gayrimüslimler ise Pazar günleri çalıştırılmayacak ve tatil yapacaktı.

Raporda, mahbusların hapishane içindeki hayatlarına dair öngörülen değişiklikler bunlardan ibaret değildi. Mahbusların istedikleri sa-

---

262 İstanbul'daki Hapishane-i Umumî ve Tevkifhane ile 8 polis merkezi ve mevkiinde aydınlatma için havagazı yerine petrol gazı kullanılmasının daha az masraf çıkaracağı hakkında Zabtiye Nezareti'nin 6 Receb 1307/ 26 Şubat 1890 tarihli yazısı ve Dahiliye Nezareti'nin havagazı şirketiyle bu konu hakkında yaptığı görüşme için bkz. *DH.MKT* 1713/97 (11 Şevvâl 1307/ 31 Mayıs 1890).

263 "*Mahbûsînin hidemât-ı mîriyye ve şahsiyyede istihdâmlarında alacakları ücretler hakkında emirnâme-i sâmî*", 21 R.evvel 1292, *Düstûr*, c.3, 567. Bu talimata göre, devlet ya da şahıslar adına çalıştırılacak mahkumlar, kendilerine ödenecek ücretin yarısını hemen, kalan yarısını ise birikmiş halde tahliyeleri sırasında alacaktı.

at uyuyup kalkmaları ve yiyip içmelerini oldukça yadırgadığını daha önceki satırlarında dile getirmiş jandarma komutanına göre, hapishaneye bir çan konmalı ve mahbusların sabahleyin yataktan kalkma, yıkanma, gün içinde yemek yeme, namaz kılma, çalışma, teneffüs verme ve akşam tekrar yataklarına dönme gibi gündelik hareketleri gardiyanlar tarafından belirli saatlerde çalınacak bu çanla bildirilmeliydi.

Modern hayatın hemen her alanında görülen günlük hayatın zaman çizelgelerine bağlanması ve bu yolla ferdlerin beden hareketlerinin kontrol altına alınması olgusu, XIX. yüzyılın "normalleştirici" ve "disipline edici" diğer küllî müesseseler olarak kabul edilebilecek kışla, fabrika, hastahane ve mektepler gibi hapishanelerde de aksülamel bulmuş bir uygulamaydı.[264] Osmanlı Devleti'nde bu tatbikat ilk olarak, askerî bir fabrika/çalışmaevi olarak kurulmuş İplikhane'de ve yeni açılan Osmanlı mekteblerinde hayata geçirilmeye çalışılmıştı.[265] Öyle gö-

---

[264] Peru'nun başkenti Lima'da 1862'de açılan hücre tipi yeni hapishane için hazırlanan yönetmeliğe göre, mahbuslar yazın sabah 5'te kışın ise 5:30'da kalkacak, yarım saatlik bir temizlenme ve hazırlanma süresinden sonra atölyenin yolunu tutacaklardı. Saat 9'daki yarım saatlik kahvaltı molasından sonra, çalışma öğleden sonra 3'e kadar devam edecek ve bu vakitte tekrar yemek yenecekti. Mesainin bitip mahbusların ertesi sabaha kadar kalacakları hücrelerine dönüş saati ise yazları akşam 6, kışın ise 6 olarak belirlenmişti. Lima hapishanesinde de, pazar günün tatil yapılması ve benzer bir tarifeye uyulmakla beraber çalışmanın yerini ibadetin alması kararlaştırılmıştı (Carlos Aguirre, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, 1830-1940*, 62). Zorunlu çalışmaya ek olarak tütün içmek, konuşmak, mimiklerle işaretleşmek ve kokain kullanmak yasakları da mevcuttu.

[265] Osmanlı devlet adamlarının gündelik hayatta zamanın kontrol altına alınması ile ilk tanışmaları III. Selim'in Avrupa'daki yeni ordu ve devlet yapısını incelemek üzere Avusturya'ya gönderdiği Ebubekir Râtib Efendi vasıtasıyla olmuştur. Viyana yakınlarındaki Neustadt'da bulunan askerî akademiyi, ya da kendi deyimiyle "cenk medresesi"ni gezen Râtib Efendi, akademideki iki sınıfın bir haftalık programını vermiş ve talebelerin gün içinde yaptıkları herşeyin bir zaman çizelgesine bağlı oluşuna dikkat çekmişti. Buna göre, yemekten ibadete, derslerden akademi içindeki gezintilere kadar herşey nizamnamede belirtilen vakit dairesinde yapılmaktaydı, bkz. Sema Arıkan, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, yayınlanmamış doktora tezi, 43 (Bu bilgiye dikkatimi çeken değerli meslekdaşım Fatih Yeşil'e teşekkür borçluyum). Osmanlı Devleti'nde buna benzer ilk uygulamalardan biri, 1265 tarihli Bahriye Nizamnamesi'nde Riştehane-i Âmire'deki (İplikhane) çalışma

züyür ki, nefer-işçiler ve talebelerden sonra sıra, *Dârü'l-ıslah* (*penitentiary*) projesi çerçevesinde Osmanlı mahbuslarına gelmişti. İplikhane'de ve hapishane içinde verilecek merkezî komutların, insan sesi yerine anonim ve soğuk bir kimliğe sahip trampet ve çan sesleri ile verilmesi teklifi ise oldukça manidardı.

Haliç sahilindeki İplikhane binası (Yıldız Fotoğraf Albümleri)

hayatında yapılan düzenlemedir. Buna göre; bezci, çözgücü, telci vs. işlerde çalıştırılan bahriye erleri her sabah tam olarak hazır bulunarak yoklamaları alınacak ve işe başlandıktan sonra zâbitleri başlarından ayrılmayarak onlara "nezaret" edeceklerdi. Sabahtan öğleye kadar ikibuçuk saat.bu şekilde çalışacak er-işçiler, "paydos trampeti"nin vurulması ile bir saatlik yemek molası vereceklerdi. Bu sürenin dolması ile çalan "işbaşı trampeti" ile işlerinin başına dönecek erler akşama kadar çalıştıktan sonra, yoklamaları yapılarak koğuşlarına geri gönderilecekti. Ayrıca, İplikhane'de çalışanların işbaşında sigara ve çubuk içmeleri de yasaklanmıştı (Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, 228-229). İlk Osmanlı "pedagog"larından Selim Sâbit Efendi ise, muallimler için hazırladığı rehber kitapta *Panopticon*'u yeni açılan Osmanlı mekteplerine taşımış ve tektipleştirme ile gözetlemeye dayalı bir idarî sistem teklif etmişti (Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, 7).

Raporun ilgili maddesine göre, kışın şafak söker iken, yazın ise şafaktan bir saat sonra uykudan "çan sesi" ile kaldırılacak Osmanlı mahbusları, kışın 7 yazın ise 8 saatten fazla uyumayacaklar ve kalkar kalkmaz yıkanıp namaz ve dualarını ifa ettikten sonra ekmek ve bir fincan kahveden mürekkeb kahvaltılarını yiyeceklerdi. Yarım saatlik teneffüsten sonra duydukları ikinci çan sesi ile önce hapishanenin temizliği ile uğraşacaklar, daha sonra öğleye dek hapishane içindeki uygun bir yerde '*mütemâdiyen işleriyle meşgul olacaklar*' ve sanatları her neyse onu icra edeceklerdi. Öğle vaktine yarım saat kala çalan üçüncü çan, öğle namazı ve duası ile ekmek, pilav veya bir sebze yemeğinden oluşacak yemeğin habercisiydi. Mahbuslara, haftada bir kuru et verilmesi ve ceza alanların bu haktan istifade edememeleri de belirtilen şartlar arasındaydı. Yemekten sonra, mahbusların tütün içmelerine müsaade edilecek ikinci bir teneffüsleri olacaktı. Birbuçuk saat süren bu aradan sonra, çalan dördüncü çan ile güneş batmasına yarım saat kalana dek sürecek ikinci mesai başlıyacaktı. Akşam vakti çalan beşinci çan ise, mahbusların yıkanıp abdest almalarının ardından edâ edecekleri akşam namazı ve ekmek dağıtımının habercisi olacaktı. Nihayet günün son çanı ile ibadetlerini bitirip, kuru ekmeklerini yiyen işçileşmiş mahbuslar yataklarının yolunu tutacaktı.

Ferik Blunt Paşa'ya göre, bütün bunlardan daha mühimi mahbusların geceleri kalacakları hücreleriydi. Raporunun tercümesinde yer alan ifadeyle, '*habshânelerde hâ'iz-i ehemmiyet bir cihet var ise o da hücre usûlüne ri'âyet etmek*'ti. Tutuklu ve hükümlüler suçlarının derecesine göre birkaç kişi birlikte aynı hücre ya da odada bulunabilirse de, ağır suç mahkumlarının her birinin ayrı ayrı hücrelerde haps edilmesi şarttı. Büyüklükleri yaklaşık 8,5 merba' kadem olacak ve 210 mikab kadem hava hacmine sahib hücrelerdeki hava değişimi aşağıdan yukarı doğru olacak; her hücrenin kapısı geceleri dışardan kilitlenecek, mahbusların gece boyunca dışarı çıkmaları kesinkes engellenecekti. Ayrıca mahbusların kendilerine ait hücreleri içinde de gardiyanlar tarafından "gözetlenme"ye devam edilebilmesi için, her hücrenin kapısında bir ufak delik bulunması da gerekmekteydi. Geceleyin hücrede tekbaşına kalarak "vicdan muhasebesi yapma" ve "daimî gözetlenme"nin yanısıra yine Auburn sisteminde mühim bir yere sahip "hapishane içi sessiz-

lik" kaidesi de raporda yerini almıştı. Mahbuslar, biraraya geldikleri ortak mekânlar olan çalışma atölyeleri ve koğuşlarda gürültü etmemeli, *'sükût ve sükûn tam hükm etmeli'* idi.

Bu sıkı kontrol ve gözetleme rejiminin uygulanması, *Panopticon*'un kameraların desteğinden mahrum olduğu o günlerde, pek tabiî ki gardiyanların vazifeşinaslıklarına bağlıydı. Raporda kullanılan ifade ile gardiyanlar *'her dâ'im işleri başında bulunub her şeyi gözetmeli'*, meydana gelen en ufak ve ehemmiyetsiz bir hadiseyi kaydetmeli ve nöbette bulundukları vakti, mahbesleri gezip dolaştıkları zamana ait gözlemlerini ve mahbusların hususî hallerini, *'ve'l-hâsıl her bir şeyi'* ayrıntısıyla yazmalıydı. Hapishanede mahbuslarla yüzyüze kalacak gardiyanlar yanlarında geceleri düdük ve tabanca, gündüzleri ise sopa taşıyacaktı.

Gardiyanların kendilerine biçilen bu mühim vazifeyi yerine getirmesinde maaşlarının düzenli ödenmesinin son derece etkili olacağı açıktı. Ayrıca gardiyanların denetlenmesi ve kendilerinden beklenen hizmeti yerine getirmeleri için bilhassa gece nöbetleri sırasında onları kontrol edecek hapishane memurları bulunacak, bunlar müdüre her gün jurnal sunacaklardı. Hapishane idaresinin başında bulunan müdür de, hapishaneyi hergün gezecek, *'intizâma mugâyir şeyi'* deftere kaydedip gerektiğinde cezaî tedbirlere başvuracaktı. Mahbus ve hastaların sayısını, günlük vukûatı ve hapishane içinde yapılan teftiş ve cezalandırmalara ait bilgilerin tamamını kayda geçirmek, tıpkı gardiyanların tuttuklarına benzer bir defter tutacak müdürün vazifeleri arasındaydı. Gardiyanlar, memurlar ve müdürden oluşan hapishane idaresini merkezî hükümet adına kontrol görevi ise kurulacak olan "teftiş komisyonu"na verilecekti. Gerek hapishaneleri gerekse adı geçen defterleri ayda bir inceleyecek bu komisyon, muhakemesi başlamadığı için uzun süre tutuklu kalan kişilerle de ilgilenecek ve gecikmelerin sebebini bulmaya çalışacaktı.

Gerek Osmanlı gerekse Avrupa örneklerinde, kağıt üstünde son derece "mükemmel ve muntazam" gözüken bu topyekün kontrol ve gözetleme rejimlerinin, fiiliyatta bir simülakra dönüştüğünü daha önce de belirtmiştik. Ferik Blunt Paşa'nın raporunun hayata geçirilmesi ihtimalinin de, 1880 nizamnamesinden daha fazla olmadığı söylenebi-

lir. İngiliz Paşa'nın, raporunu *'bi'l-cümle sekenesi ehl-i İslâm'dan bulunan Memâlik-i Hindiyye habshânelerinde el-yevm câri olan usûle tatbîken'* hazırlayıp yazdığına dair düştüğü not, Osmanlı Devleti ile Blunt Paşa tarafından onun dindaşı olarak gösterilen İngiliz kolonisi Hindistan arasında kurulmaya çalışılan dikkat çekici bir "modernleştirme köprüsü"ne işaret etmektedir.

Jandarma komutanının da *Dârü'l-ıslâh*'a dair tekliflerini dile getirmeden önce belirttiği gibi sıradan bir taşra hapishanesinin en fazla 100,000 kuruşa mal edildiği bir devirde, Jasmund'un tasarladığı yeni hapishane için tahmin edilen 2,556,000 kuruşluk bedel oldukça ağır bir masraftı. Gelirlerinin büyük bir kısmı Düyûn-ı Umûmiyye idaresinin elinde bulunan ve geriye kalan devlet kaynaklarının büyük kısmını silahlanma ve sair askerî harcamalar için kullanan Osmanlı Devleti'nin, Jasmund'un bu pek "mükemmel ve muntazam" hapishane tasarımını Yedikule'de sahaya taşınması için acele edemeyeceği açıktı. Ancak, sayıları hızla artan siyasî tutuklu ve hükümlüleri zaten yeterince dolu olan İstanbul'daki Umumî Hapishane'de ya da taşra hapishanelerinde barındırmak da pek mümkün gözükmüyordu. Âdi suçlular ile siyasî suçluları birlikte tutmanın yukarıda değinilen risklerinin yanısıra, kötü ve yetersiz fizikî şartlarda istiap haddinin üzerinde mahbus barındıran[266] hapishane ve tevkifhanelerde ortaya çıkan verem[267], grip[268],

---

[266] Daha 1882 yılı Ekiminde Bağdad, Mamuretülaziz, Bitlis, Kosova, Aydın, Selanik, Diyarbekir, Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Karesi vilayetleri ile Kudüs mutasarrıflığından ve İstanbul Şehremaneti'nden Dahiliye Nezareti'ne ulaşan mahallî hapishaneler hakkındaki raporların ortak vurgusu; vilayet, livâ ve kaza merkezlerinde bulunan bazı hapishanelerin mevcut mahbusları *'istiab etmeyecek derecede küçük birkaç odadan ibaret ve gâyet dar'* olduğu ve bu yüzden salgın hastalıklara rastlanır olunduğu idi, bkz. *İ.ŞD*, nr. 3512 (27 Za 1299).

[267] Lazkıye sancağı hapishanesinin gayet dar ve kötü inşa edilmiş olmasından ötürü mahbuslar ile tutukluların verem gibi hastalıklara yakalanarak öldüklerine ve canlarını kurtarmak isteyenlerin firara kalkıştıklarına dair Suriye ve Beyrut vilayetleri adliye müfettişlerinden Dahiliye Nezareti'ne rapor geldiğine dair bkz. *DH.TMIK.S*, 65/18 (28 Receb 1324/ 17 Eylül 1906).

[268] Zabtiye Tevkifhanesi'ndeki tutukluların tabipler tarafından sabah ve akşam günde iki defa muayene edilmesi ve gerekli temizliğin yapılmasına rağmen tevkifhane binasının menfezsiz olması sebebiyle oluşan rutubetin grip ve benzeri hastalıklara sebep ol-

çiçek[269], tifo[270] ve uyuz[271] salgınları[272] ile firar vak'aları[273] da hükûmetin içerde ve dışarda başını ağrıtacak cinstendi. Umumî ve hususî tip-

---

duğu ve her gün 4-5 kişinin bu yüzden hastahaneye nakl olunduğuna dair Zabtiye Nezareti'nin yazısı için bkz. ZB, 321/140 (16 Kanûn-ı sânî 1323/ 29 Ocak 1908).

269 Antalya hapishanesinin hıfzısıhhaya uymayan şartları yüzünden çiçek salgının ortaya çıktığı ve hastalığa yakalanan 24 kişiden 11'inin öldüğüne dair bkz. *DH.TMIK.S*, 17/59 (11 Receb 1313/ 28 Aralık 1895).

270 Sivas merkez vilayet hapishanesindeki izdiham sebebiyle mahbuslardan 15'inin tifoya yakalandığı ve *'kavâ'id-i hıfz-ı sıhhaya gayr-i muvâfık'* mevcut hapishanenin yıkılıp yerine yenisinin yapılması gerektiği hakkında Sivas'dan Adliye Nezareti'ne gönderilen talep için bkz. *DH.TMIK.S*, 58/54 (16 Rebiyü'l-âhır 1323/ 20 Haziran 1905).

271 İşkodra'ya bağlı Drac hapishanesinde başgösteren uyuz hastalığının önüne geçebilmek için buradaki izdihamın hafifletilmesi gerektiği ve bunun için kısa vadede 130 mahbustan 50'sinin merkez vilayet hapishanesine nakli, orta vadede ise hapishanesinin genişletilmesi hakkında Drac mutasarrıflığından Rumeli Umum Müfettişliği'ne gönderilen talep için bkz. BOA, *Rumeli Müfettişliği-İşkodra* (=*TFR.I.İŞ*) (27 Eylül 1319).

272 Çarlık Rusyasında da aynı yıllarda, yani devrimci faaliyetlerin artmaya başladığı 1878-79'dan itibaren 1890'ların sonlarına kadar, hapishanelerde çoğu hükümsüz tutuklu mahbus kalabalığının artması neticesinde başta tifüs olmak üzere salgın hastalıklar başgöstermişti. 1890'lardan sonra azalan mahbus kalabalığı 1905 Devrimi sonrasında yeniden artacaktı, bkz. Bruce Adams, 44-45; 48; 124; 133.

273 Samsun hapishanesinde yaşanan ve sonradan 6'sı yakalanan 30 mahbusun gece hapishane duvarını delerek kaçmasıyla neticelenen firar vak'asına zabtiye azlığı ve hapishanenin fena vaziyetinin sebep olduğuna dair tesbit için bkz. *DH.MKT*, 1330/89 (26 Rebiyü'l-âhır 1297/ 7 Nisan 1880). Birbiri peşisıra yakalanan hırsız ve yankesicilerin gelmesiyle tutuklu sayısı 200'ü aşan Beyoğlu Tevkifhanesi'nde üçüncü heladaki (ayakyolu) delikli taşın yanlarını parça parça koparan bazı mahbusların bir adam çıkacak kadar bir delik oluşturduğu ve oradan lağıma girerek bunun az ilerisinde lağım temelinin iki taşını söküp büyük bir çelik taş bıçağı yardımıyla yer altında kazılan tünelden Mekteb-i Sultanî binasına girip firarı planladıklarına dair jandarma ve polisin tesbitine dair bkz. *Y.PRK.ZB*, 3/6 (10 Şaban 1302/ 25 Mayıs 1885).Üsküdar Mutasarrıflığı Tevkifhanesi'nde bir türlü tamirat yapılmaması yüzünden koğuş duvarlarının delik deşik olduğu ve firarların kuvvetle muhtemel bulunduğuna dair adliye müfettişliğinden gelen rapor için bkz. *DH.TMIK.S*, 26/26 (6 Receb 1317/ 10 Kasım 1899). İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'den daha önce iki kez kaçmış ama yakalanıp geri getirilmiş Bursalı balıkçı Tatyos'un 25 Ağustos 1891'de kaldığı koğuşun duvarını delmek ve ayaklarındaki demirlerden birini kesmek suretiyle bir kez daha firara kalkıştığı ve fakat sabah yoklamasında nasılsa hapishaneye geri dönmüş olduğunun anlaşıldığına dair bir gazete haberi için bkz. *Sabah*, nr. 716, (19 Muharrem 1309/ 25 Ağustos 1891).

lerde yeni ceza infaz mekânları inşa etmekte süratli davranamayan merkezî idarenin buna karşı bulabildiği en hızlı ve kestirme çare ise, sonraki asırda Türkiye hapishane tarihinde de çok sayıda örneği mevcut olan, 1870'den itibaren sık aralıklarla çıkartılmaya devam edilen *sülûsân affı* olmaya devam etti. Resmî ifadesiyle *'politika, suikasd ve fi-il-i şenî* (ırza tecavüz)' mahkumlarının müstesna tutulduğu bu aflarla, cezasının üçte ikisini yatmış olan mahkumlar kalan sürelerinin infaz edilmiş sayılmasıyla tahliye edildi ve böylelikle yeni tutuklu ve hükümlülere yer açılmaya çalışıldı.[274]

İstanbul'u 1893 yılında kasıp kavuran kolera salgını sebebiyle bimarhane ve hapishanenin boşaltılmasına yönelik gayretler, bu tatbika-

---

[274] Hapishanedeki salgın sebebiyle mahbus kalabalığının hafifletilmesi maksadıyla bir sülüsân affı çıkartılmasının yerinde olacağı yönündeki 1310/1893 tarihli karar için bkz. Y.MTV, 84/151. Trabzon Vilâyeti'nden Bâbıâli'ye gönderilen 4 Cemâziyü'l-evvel 1311/13 Kasım 1893 tarihli bir telgrafta da, İstanbul'da salgın hastalık olmasından dolayı hafif suçlardan mahkum olanların tahliye edildiğine dair haberleri gazetelerde gördüklerini belirten mahallî idare, kendi vilâyetlerindeki merkez hapishanesinin de benzeri bir halde bulunması yüzünden sâbıkası olmayan ve ceza sürelerinin üçte ikisini tamamlamış olanların tahliye edilmesini istediği görülmektedir, bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1654, s. 53 (Sadâret'den Adliye Nezareti'ne). 1887 yılı Haziran Ağustos aylarında ilki Ramazan Bayramı ikincisi cülûs yıldönümü münasebetiyle iki af çıkartılmış ve *'politika töhmetiyle müttehim olmayan ve cezalarının bitmesine 6 aydan az kalmış'* mahbuslardan İstanbul'da ilkinde 36, ikincisinde 54 kişi serbest bırakılmış; 1 ırza tecavüz ve 6 zorla zina mahkumu ise bunun dışında bırakılmıştı. Hapishane havalisine çıkartılan mahbusların mülkî memurlar, zabtiyeler ve askerler önünde üç kez "Padişahım Çok Yaşa" diye bağırtıldığı merasim (Y.MTV, 27/2; Y.MTV, 27/94), II. Abdülhamid'in saltanatında devam edecek bir tahliye geleneğin başlangıcıydı. 1895 yılında yine cülûs yıldönümü ve Ramazan Bayramı vesileleriyle *'politika ve suikasd ve fi'il-i şenî'* dışında kalan âdi suçlardan İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'de cezasının üçte ikisini tamamlamış olan toplamda 85 kişi affedilerek salıverilmişti (Y.MTV, 116/156 ve Y.MTV, 127/59). 1896 yılı sonunda Regaib Kandili vesilesiyle hem İstanbul hem de taşradaki hapishanelerde bir sülüsân affı hazırlıkları başlatılmıştı, bkz. Y.MTV, 149/18. Ertesi sene ise Mevlid Kandili gerekçesiyle yine aynı çerçevede bir afla pâyitahttaki 45 âdi suç mahkumu ile 28,8805 kuruşluk bir atıyye-i seniyye sayesinde 19 borçlu mahbus tahliye edilmişlerdi, bkz. Y.MTV, 164/205. 1898 senesi Mayısında Kurban Bayramı gerekçe gösterilerek cezasının üçte ikisini yatmış hafif suçlu Bahriye neferleri affedilmiş (Y.MTV 176/33); 1901 Haziranında ise Padişah'ın doğumgünü hürmetine, mahbus bulunan 5 zabit ile 6 nefer tahliye edilmişlerdi, bkz. Y.MTV, 217/83.

ta bir örnek olarak verilebilir. Önce akıl hastalarının tedavi edildiği bimarhaneyi vurmuş olan salgının üzerine, aralarında Selanik, Kastamonu, Girit, Trabzon ve Edirne vilayetleri ile Tekfurdağı, Gelibolu ve İzmid mutasarrıflarının da bulunduğu birçok mahallî idareciye, salgın süphesi geçinceye kadar İstanbul'a hasta gönderilmemesi talimatı verilmişti. Ancak işin dikkat çekici tarafı, gönderilen talimatta geçen *'Bimârhâne ve Habshâne-i Umûmîye hasbe'l-icâb şu aralık mecânîn kabul olunmaması'* şeklindeki ibareydi. Öyle gözüküyor ki, sokak çocuklarının yansıra akıl hastaları da, tıpkı kimi taşra hapishanelerinde olduğu gibi, hapishanede ya da tevkifhanede muhafaza edilmekteydi.[275] Nitekim, izdihamı kendisine yeten Zabtiye Tevkifhanesi'ne de, salgın hastalıkla uğraşan bimarhane ve hapishane gibi "hasta" kabul edilmeyeceği belirtilmişti.[276]

Birmarhene'den Umumî Hapishane'ye de sirâyet eden salgın ilerleyen aylarda tesirini arttırmış olacak ki, 1893 yılının son günlerinde Saray'a arzda bulunan Adliye nazırı bunu gerekçe göstererek Umumî Hapishane'deki mahbus nüfusunun azaltılmasının icap ettiğine dikkat çekmiş ve bunun için en uygun yol olarak cezasının üçte ikisini dol-

---

[275] Bimarhane'de kolera salgını başgöstermesi üzerine buradaki akıl hastalarının (*mecânîn*) Hapishane-i Umumî'ye alındıklarına ve gereken sıhhî tedbirlerin alınmasından sonra tekrar eski yerlerine naklolunduklarına dair bkz. BOA, *Cevdet-Şehremâneti*, 1638 (139), hususî 2 (6 Şaban 1311/12 Şubat 1894). Keza bir sene sonra bu kez Hapishane-i Umumî'de ortaya çıkan kolera salgını yüzünden mahbusların Bimarhane'ye değil Haseki Kadın Tevkifhanesi'ne gönderilmesi yönünde Zabtiye Nezareti'nin talimatı sonrasında bu ikincisinde kalabalığın arttığı ve bunun önüne geçmek üzere Hıfzısıhha-ı Umumî Komisyonu kararıyla giysilerinin yakılarak yerlerine yenilerinini verilmesi şartıyla kadın ve erkek mahbusların Bimarhane'ye nakledilmeleri kararına varıldığına dair bkz. Y.MTV, 117/54 (8 Şevvâl 1312/ 4 Nisan 1895). Söz konusu salgından yıllar sonra, 1908 yılında da, Hapishane-i Umumî içerisindeki hususî bir yerde akıl hastalarının müşahede altında tutulduğu, ancak sayının çoğalması yüzünden en azından Gayrimüslim olanların kendi milletlerine mahsus hastahanelere nakledilmelerinin istendiğini biliyoruz. Zabtiye'den Adliye'ye gönderilen ilgili yazıda, Rum ve Ermeni akıl hastalarının yoğunluklarını gerekçe gösteren kendi cemaat *ispitalyaları* tarafından kabul edilmediğinden şikayet edilerek bundan kaynaklı kalabalığın hapishanenin söz konusu kısmında salgın hastalık riskini arttırdığından dem vurulmaktadır, bkz. ZB, 312/47 (9 Mart 1325).

[276] Bkz. BEO *Ayniyat Defterleri*, nr. 1688, s. 567 (25 Safer 1311/ 7 Eylül 1893).

durmuş olan hükümlülerin ve az bir borçtan dolayı hapis yatanların affını göstermişti. İlk gruba giren mahkumların isimlerini bir defter halinde saraya sunan Adliye nazırı, birkaç ay önce kendisine Sultan II. Abdülhamid tarafından bu maksatla gönderilmiş 300 Lira ile Müslim ve Gayrimüslim 66 borç mahkumunun borcunu ödemişti. Ayrıca maddî yetersizlikleri sebebiyle alacaklıları tarafından mahkeme harcı yatırılamadığı için ilâmları henüz çıkmamış 300 müstakbel mahbus da hapishaneye girmeksizin borçlarından kurtarılmıştı. Böylece hem adlî hem de malî bir affın önü açılarak, belli mikdarda bir mahkum nüfusunun Umumî Hapishane'yi terki sağlanmış oluyordu.[277] Mamafih, söz konusu bu kısmî affa rağmen Umumî Hapishane'deki yoğunluk giderilememiş olacak ki, Nisan 1894'de ortaya çıkan "şüpheli hastalıklar" yüzünden hapishane nüfusunu yine azaltmak zorunda kalan hükûmet, önce 20 adet olması düşünülen ve fakat bazı mahbusların sürelerini doldurup tahliye edilmeleri ile sayıları 4'e düşen ek barakalar inşasına kalkıştı.[278]

---

[277] Bkz. *Y.MTV.*, 88/22 (20 Cemâziyü'l-âhır 1311). Bundan kısa bir süre önce, Eylül 1893'de de, padişahın cülûs yıldönümü gerekçesiyle benzeri bir af tatbikatına gidilmiş ve Umumî Hapishane'de bulunan 44 kişi tahliye edilmişti. Söz konusu bu af da diğerlerinde olduğu gibi taşra hapishanelerini de içine alacak şekilde genişletilmişti, *Y.MTV*, 83/84.

[278] Bkz. *Ayniyat Defterleri*, nr. 1688, s.631 (20 Şevvâl 1311). Mahbus nüfusu arttıkça Hapishane-i Umumî bahçesine barakalar kurma yoluna ilerleyen yıllarda da gidilmeye devam edilmiş; elimizdeki kayıtlara göre 1907 yılı başında da hapishanedeki aşırı kalabalık ve kürek mahkumlarının gönderileceği taşra kürek merkezlerinin doluluğu sebebiyle bahçeye 50'şer kişilik iki baraka inşası fikri Zabtiye, Dahiliye ve Adliye nezaretleri arasındaki yazışmalardan sonra çıkan irade-i seniyye ile kabul görmüştü, bkz. *ŞD*, 1311/1). Yine aynı sene Ağustos ayı içinde Zabtiye ve Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalarla Hapishane-i Umumî'nin *Mehterhâne* ve *Tersâne* adıyla anılan ilki hafif suçlular ikincisi ağır suçlular için ayrılmış iki kısmındaki 11 koğuşun tamiratı, hava ve ışık menfezlerinin açılması, mutfağın ve çamaşırhanenin askerlere mahsus mutfağa bitişik bir yerde yeniden inşası ile birlikte hapishane hastahanesinin de elden geçirilmesine karar verilmiş; bu son kalem için gereken 40,000 kuruşun bulunamaması sebebiyle acil ihtiyaç için 46 kişilik bir *baraka* yaptırılması geçici hal çaresi olarak benimsenmişti, bkz. *ŞD*, 1311/20 (Hapishane-i Umumî hastahanesinin 180 yatak kapasiteli olduğu ve fakat genişletilmesi gerektiği yönünde 1882 Temmuz tarihli bir Şûra-yı Devlet kararı ve irâde-i seniyye için bkz. *İ.ŞD*, nr. 3446).

İstanbul'daki Umumî Hapishane madalyonun sadece bir yüzüydü. Bilhassa Ermeni komitacıların faaliyet içinde bulunduğu bölgede yer alan vilayet ve sancak hapishaneleri hem artan tutuklu ve hükümlüler hem de istiap haddini aşan bu kalabalık neticesinde zuhur eden salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştı. Sivas vilayetinden 1894 Haziranında Sadaret'e gönderilen ve oradan Sultan'ın da dikkatine sunulan bir yazıda, Sivas'a bağlı Amasya sancak hapishanesinin tıka basa dolu olduğu ve yazla beraber havaların iyice ısınmasıyla bazı vefâtların olduğuna işaret edilmekteydi. Vilayete göre bunun böyle devam etmesi halinde, '*politika maddesinden dolayı mevkûf bulunanların akraba ve ta'allukâtı bu günlerde hükûmete gelip ne yapılacak ise sürât-ı ifâsını bâ-beyân sızlanacaklar*' idi. Nitekim, Merzifon'daki mahbusların tahliye edilmesi yönündeki istekler artmış, ancak bu kişilerin muhakeme edilmek üzere Yozgat Divân-ı Harb'ine gönderilip gönderilmeyeceği konusunda bir karar verilememesi yüzünden vilayet ne yapacağını bilemez hale gelmişti. Benzer bir aksaklık, askerî kuvvetlerin yakalayıp getirdiği Merzifon'daki tutukluların sürekli ertelenen tahkikatı için de geçerliydi. Gerek Amasya mutasarrıflığı gerekse buradaki istinaf mahkemesi savcılığı vilayeti sıkıştırıyor, vilayet ise iki aydır merkezî hükûmetten talimat bekliyordu.

Sivas'dan gelen evraka göre '*Ermeni mefâsidinden*' dolayı tutuklananlar toplam 152 kişi idi. Bunların 11'i merkez vilayeti olan Sivas'da, 66'sı Amasya'da, 39'u ise Amasya'nın kazalarında tutuluyordu. Ayrıca 28 kişi aranmakta, 8 kişi ise firarî vaziyetteydi. Bu kişilerin durumlarını görüşen Meclis-i Vükelâ'ya göre 140 kişinin tahkikatı bulundukları yerlerde tamamlanmış ve çoğunun aleyhlerinde çok güçlü deliller olmaksızın tevkif edildikleri görülmüştü. Onaltı kişi hakkındaki soruşturma ise henüz devam ediyordu. Bu konuda hükûmete başvuruda bulunan Merzifon Kilisesi ve Ermeni cemaatinin ileri gelenleri, komite üyelerinin cezalandırılmalarını, ancak komiteye tehdit ve cebir neticesi katılmış oldukları anlaşılan kişilerin bir daha bu tarz hadiselere karışmamak şartıyla serbest bırakılmasını talep etti. Aracı konumundaki cemaat temsilcileri bu isteklerinin kabulu halinde, '*eşhâs-ı muzırrayı gördükleri anda hükûmete ihbâr edecekleri*' ve Merzifon'da bundan böyle '*mugâyir-i rıza-yı âli ahvâl vukû'una meydan vermeyecekleri*' yönünde taahhütte de bulundu.

Esasen sözü geçen tutukluların tamamının ya Yozgat'a gönderilerek oradaki divan-ı harpte ya da Sivas'a yollanarak buradaki vilayet mahkemelerinde muhakemesini uygun bulan merkezî hükûmet, Yozgat hapishanesinin yeterince dolu olduğu, muhakemeyi izlemek için kalabalık bir halk topluluğunun Yozgat'a gitmesinin uygun olmayacağı, Sivas'da süren kolera salgını sebebiyle tutukluların buraya gönderileyemeyeceği ve son alternatif olarak kalan Merzifon'da 60 ilâ 78 yeni tutukluya yer olmadığı bilgileri üzerine bu kararını değiştirdi. Zâten zanlıların çoğunun zayıf delillere dayanılarak tutuklandıklarını belirten Osmanlı vekillerine göre, her ne kadar Yozgat ve Merzifon olaylarına karışanlara gereken kanunî cezanın verilmesi '*lâzımeden ise de*', Ermeni cemaatinin taahhüdünün kabul edilerek zorla komiteye girmiş olanların müteselsil kefâlete bağlanarak salıverilmeleri, adlî sistemin neredeyse felç olduğu bölgede en iyi çare olarak gözükmekteydi. Katil ve yaralama fiileri ve hadiseleri tahrik etmekle suçlananların davaları ise Sivas Vilâyeti mahkemelerinde görülebilirdi.[279]

Pâyitahttaki Umumî Hapishane ile Ankara, Bitlis, Sivas, Yozgat, Amasya ve Merzifon'daki vilayet, sancak ve kaza hapishanelerinin bu hali, 1890'lı yılların başında Dünya'nın birçok yerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarının kimi bölgelerinde de patlak veren siyasî gerilim ve tedhiş faaliyetlerinin adlî teşkilat ve ceza infaz sistemini neredeyse felç ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Geciken tahkikat ve muhakemeler, zâten büyük gruplar halinde tutuklanan siyasî örgüt mensuplarının bulundukları bölgede konulabilecekleri hapishane ve tevkifhane bırakmamış, ağzına kadar dolan bu kapalı mekânlar salgın hastalıkların yayılması ile bütünüyle devre dışı kalma noktasına gelmiştir. Af dışında hükûmetin başvurabileceği diğer bir hal çaresi olan, İstanbul'a ya da eski kürek merkezleri olan uzak eyaletler ve adalardaki hapishanelere nakil uygulaması da artık bir seçenek olmaktan çıkmıştı. Nakil taleplerine karşı söz konusu yerlerin idarecilerinden merkezî hükûmete gönderilen cevaplarda, daha fazla mahbus gönderilmesi halinde bunların muhafazalarının mümkün olmayacağı açıkca dile getirilmekteydi.

---

[279] Bkz. *Y.A-RES*, 71/26 (27 Muharrem 1312/ 31 Temmuz 1894).

Çağdaşı pek çok devlet gibi, önce ülkedeki bütün ceza davalarına amme adına "üçüncü kişi" olarak taraf olmuş ve arkasından hapis cezasını hemen hemen her suç için standart ceza haline getirmiş Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, bu manzara iki büyük tehditi beraberinde getirmekteydi. Bunlardan ilki, devletin toplum üzerindeki idaresini sergilemek ve pekiştirmek için kullandığı cezaî müeyyideleri yerine getirememesi hali idi. Her ne kadar ülke içinde henüz etkin bir polis gücü kurulamamış ve iç güvenlik meseleleri geçmişte olduğu gibi askerî kuvvetler marifetiyle hallediliyor olsa da, bilhassa âdi suçluları ve şehirlerdeki siyasî muhalifleri fizikî cebir yoluyla "tedib etmek", içinde yaşanılan zamanın dünya konjonktürü açısından büyük sıkıntılar yaratabilirdi. Bu yüzden de devlet, ilân ettiği ceza kanunu maddeleri uygulamamak ve kısmî ve toptan aflar marifetiyle cezaları sembolik ve geçici bir hale getirerek başa çıkamadığı suç yoğunluğunu belirli aralıklarla karşısına dikilmeye devam edecek bir sarmala döndürmek arasında sıkışıp kalmıştı.

Toplum içindeki kendine kendine kontrol yapılarının zayıfladığı ya da çözülmeye yüz tuttuğu modern şehirler için bunun anlamı, artan âdi suçlar ile beraber can ve mal güvenliğinin azalması ve güvenlik misyonu ile öne çıkmış siyasî iktidarın meşruiyetine yönelik tenkitlerin artmasıydı. Osmanlı coğrafyası gibi etnik ve dinî çeşitliliğe sahip emperyal bir yapıda, siyasî merkezin cezaî müeyyidelerinin azalması ve "eskisi kadar güçlü olmadığı" şeklinde bir intıbaın uyanması, dünya ekonomisindeki daralma sebebiyle ürünlerini yüksek fiyatlarla satma imkânını yitirmiş olan ve siyasî merkezin giderek artan askerî ve malî taleplerini karşılamakta zorlanan köylülerde oluşan direnci cesaretlendirecek[280] ve

---

[280] Donald Quatert, XIX. yüzyılda Anadolu ziraatinin giderek metalaştığını belirttikten sonra, Avrupa ekonomik çevrelerinde 1873-1896 döneminde ortaya çıkan finans krizinin piyasa şartları ve ticaret hacmindeki değişikliklere karşı oldukça duyarlı hale gelmiş Anadolulu üreticileri üzerindeki menfî tesirine işaret etmiştir. Anadolu'da patlak veren kır kökenli şiddette görülen artışın, milletlararası finans krizinin zirveye çıktığı 1890'lı senelere tesadüf etmesi, ekonomik konjonktürün en azından komitecilerin siyasî ajitasyon faaliyetlerine uygun bir zemin hazırladığı şeklinde yorumlanabilir. Merkezî hükûmetin, dış pazarlardan borç bulmak konusunda zorluk çektiği bu yıllarda, açıklarını köylülere salman yeni vergilerle kapat-

kırdaki merkezkaç dinamikleri etnik ayrılıkçılığa dayalı ihtilâlci siyasî fikirlerin cazibesine açacaktı.[281]

Hapishanelerdeki tarif edilen manzaranın devlet için oluşturduğu ikinci tehdit tam da bu noktada ortaya çıkmaktaydı. Hapishane ıslahatından bahsedilmeye başlandığı tarihlerde Osmanlı kanun yapıcıları arasında yapılan müzakerelerde de rastlandığı üzere siyasî elitin en büyük korkusu, ceza hukuku ve infaz usûlü açısından yetersizlik bahane edilerek önce büyük devlet tabiyetinde bulunan yabancılar, arkasından da bu devletlerin tâbiyeti ya da himayesine alınmış Gayrimüslim Osmanlı sekenesinin adlî ve arkasından idarî sistemin dışına çıkartılmaları idi. Berlin Kongresi'nde Osmanlı topraklarının bazı bölgelerinde "reform yapılması"na dair alınan kararlar siyasî merkezin endişelerini arttırmış ve bu konu bahane edilerek yapılacak dış müdahelelere karşı teyakkuza geçilmesine sebep olmuştu.

Siyasî suçlarla ilgili tevkif ve muhakemelerinin âdi suçlularda görülmeyen bir toplumsal yansımaya sahip olması ve siyasî mahbusların durumlarının başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin dışişleri[282]

---

ma yoluna gitmesi de aynı konjonktürün bir başka sonucudur ("The Age of Reforms", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık-Donald Quatert, Cambridge University Press, Cambridge 1994, 875).

[281] Şiddet içeren ihtilâlci faaliyetlere, Ermeni burjuvazisi olarak da tarif edilen şehirli tüccar ve bankerler ile üst seviyeli dinî görevlilerin karşı çıkarken kırdaki papazlar, küçük esnaf zümresi ve köylülerin komitacı militanlar olarak destek vermesi de bu tezi destekler. Kurucuları arasındaki talebe ve entelektüellerin sosyalist hedefleri, bu kitlenin yoğun katılımı sonrasında popüler milliyetçilik ile aşılanmıştır (Anaide Ter Minassian, *Nationalism ans Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, 20-21).

[282] İngiltere maslahatgüzarının Hariciye Nezareti'ne Ankara'da hüküm giyen Ermeniler hakkında verdiği 5 Temmuz 1893 tarihli nota, içerdiği örtülü tehditkâr üslûbu açısından dikkate değer bir örnektir. Mahbuslar hakkında "dostâne" söz söylemek istediğini belirten İngiliz maslahatgüzâr, katil suçundan mahkum olanlara dair bir talebi olmadığını; ancak '*politika mahbûslarının bir kısmının affı ya da cezalarının hafifletilmesinin İngiltere kamuoyundaki heyecanı ortadan kaldıracağını düşündüğünü*' ifade etmişti, bkz. *Y.A-HUS*, 277/50. Londra Sefareti'nden gönderilmiş 14 Temmuz 1893 tarihli telgrafta, Haleb'de tutuklu Ermeniler'e dair İngiltere Parlamentosu'nda yöneltilen bir soruya dışişleri müsteşarının Haleb konsolosunun bilgi toplamaya memur edildiği cevabını verdiğini, Ankara mahkumlarına dair ikinci bir soruyu ise İstanbul'daki sefaret maslahatgüzarının bu konuyla ilgilendiği ve çoğunun

ve basın mensuplarınca[283] da takip edilmesi, muhakemat ve ceza infazında görülecek gecikme, aksaklık ya da yetersizliklerin çok daha fark-

affedilmesinin beklendiğini şeklinde karşılıkta bulunduğunu bildirmiştir, bkz. *HR.SYS*, 2825/ 70. Ankara mahkumu Ermeniler Avam Kamarası'nda da gündeme taşınmış ve bunların mahkemelerinin ne zaman biteceği ve devlet aleyhine suçların cülûs yıldönümünde affedilip affedilmeyecekleri hakkında sorular yöneltilmişti. Londra Sefareti'nin 18 Ağustos 1893 tarihli yazısı üzerine devreye giren Hariciye Nezareti müsteşarlığı, zaten iki mahbusun affedildiği ve altı aydır mahkeme bekleyen 24 mahbustan da 7'sinin serbest bırakıldığı bilgisinin İngiliz makamlarına verilmesini istedi. Müsteşarlık yazısında ayrıca, Merzifon, Kayseri ve Yozgat Ermenilerinden çoğunun affedildiğini, idam cezasına mahkum edilmiş 15 mahbustan 5'inin cezasının infaz edilip kalanların cezalarının 2-8 sene hapse çevrildiğini ve arzu edilmesi halinde mahkeme zabıtlarının İngiliz makamlarına verilebileceğini de not düşmüştü. Gerek Parlamento'da İngiltere Dışişleri'ne yöneltilen sorular, gerekse Osmanlı hükûmetinden bunlara verilen karşılıklar İngiliz basınında yer buldu, bkz. *Y.A-HUS*, 279/107 (16 Safer 1311/ 29 Ağustos 1893). Londra Sefareti'nin, Ermeni mahbuslara dair tabib raporu ve Âbidin Paşa'nın yazısının yayınlatılması yönündee gelen 31 Ağustos 1893 tarihli talimat doğrultusunda, bunları *Morning Advertiser* gazetesinin 4 Eylül 1893 tarihli nüshasına İstanbul mahkumlarından birinin mektubuyla birlikte soktuğuna dair yazısı için bkz. *HR.SYS*, 2826/ 17. Haleb istinaf mahkemesi kararıyla müebbed kalebendliğe mahkum edilip çeşitli hapishanelere konulan Zeytun Ermeni psikopos ve papazlarının durumuyla ilgili İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından inceleme yaptırıldığı ve konunun İngiltere parlamentosunun gündemine getirildiğine dair *Observer* gazetesinde çıkan haberin Londra Sefareti tarfından SadAret'e bildirildiğine dair bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1654, s.413 (4 Ramazan 1311/ 11 Mart 1894). Yozgat'ta mahkum edilen Ermeni mahbuslar hakkında İngiltere Parlamentosu'nda 12 Nisan 1894 tarihinde yöneltilen bir soruya İngiliz dışişleri müsteşarı tarafından verilen '*İstanbul'daki elçilerinin hususî komisyon toplantısında hazır bulunmak üzere bir konsolosluk memurunu Yozgad'a göndereceği ve Ankara konsoloslarının mahkumlarının affını istediğini ve idama mahkum edilen 11 Ermeni'nin idamlarının İstanbul'da dikkatle tedkik edilmesi için Osmanlı hariciye nazırına telkinde bulundukları*' şeklindeki cevabına dair Londra Sefareti'nden İstanbul'a gönderilen telgraf için bkz. *HR.SYS*, 2824/ 64.

283 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkış 1878-1897*, İstanbul 1986, 106-107. *La Genova* gazetesinin 28 Haziran 1893 tarihli nüshasında, Ermeni mahbusların sefalet çektiklerine dair İstanbul mahrecli bir mektup neşrettiğine dair Paris Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgraf için bkz. *HR.SYS*, 2825/ 59. İngiliz *Daily News* gazetesinin 24 Temmuz 1893 tarihli nüshasında, Ermeni mahbusların işkenceye uğradıklarına dair Reuters kaynaklı bir haber çıktığına dair Londra Sefareti'nden İstanbul'a gönderilen yazı için bkz. *HR.SYS*, 2825/77. Yozgat olayları sebebiyle tevkif edilmiş Ermeniler'den 170'inin padişah tarafından affedilerek tahliye edildiği, 17 idam mahkumunun durumunun yeniden tahkik ettirildiği ve Osmanlı hapishanelerindeki Ermeniler'in çok kötü şartlar

lı bir boyuta taşınmasına yol açabilirdi. Devletin iktidar zaafiyeti intibaı uyandırmamak adına ceza kanunu maddelerini formel bir anlayışla tatbikata sokması ve bu derece yoğunluğa hazır olmayan mahkeme ve hapishaneleri sosyal kontrolü sağlamaktaki başlıca enstrümanlardan biri olarak kullanmakta ısrarcı olması, belki birinci tehditi kısmen izâle edecek de olsa, orta vadede devletin idarî ve adlî meşruiyetini tartışma konusu yapacaktı.

Osmanlı hükûmetinin tercihi, kısa vadeli formüllerle "idare-i maslahat" politikası takip etmenin ötesine geçmedi. Muhakeme safahatında geçici harb divanları devreye sokuldu[284]; küçük çaplı birkaç yeni hapishane inşa edildi ve eski hapishaneler küçük ilâvelerle genişletilmeye çalışıldı. Birbiri ardına çıkarılan ve daha çok âdi suçluları kapsayan kısmî aflar da, günü kurtarmaya yönelik bu siyasetin devamını temin için kullanıldı. Sultanî merhamet adına çıkarıldığı belirtilen bu aflar, paternalist adalet söyleminin yeniden üretildiği merasimlerle nihayetleniyordu. Sultan ve bürokratları, borcundan dolayı mahbus bulunanların borçlarının Saray tarafından ödenmesi yönündeki kadîm

---

içinde olduğuna dair Ermeni komitacılar tarafından kaleme alınan ve İngiliz *Daily News* gazetesinde 12 Eylül 1894'de yayınlanan mektuplar da, yine Londra Sefareti vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne ve oradan da Padişah'ın dikkatine sunulmuştu, bkz. *Y.A.-HUS*, 309/72 (26 Rebiyü'l-evvel 1312/ 27 Eylül 1894).

284 Siyasî suçlarla (*cerâ'im-i siyasiyye*) itham edilen Bulgarlar'ın yargılanmaları için Manastır'da bir *mahkeme-i fevkalâde* kurulmasına dair 23 Cemaziyü'levvel 1321/ 17 Haziran 1903 tarihli irade-i seniyye için bkz. *Düstûr*, Birinci tertib, c. 7, Ankara 1941, 1059-1060. Mahkemenin kuruluş gerekçesinde, söz konusu *eşkıya*nın Müslüman köylerine saldırıp yaktığı ve buralardaki Müslüman ve Hristiyan ahaliyi katlettiği belirtilerek bu kişilerden yakalananların hızlıca muhakeme edilmeleri ve haklarında istinafsız ve temyizsiz olmak üzere cezaî hüküm verilmesi için Manastır Vilâyeti istinaf dairesi reisi başkanlığında vali muavini ve idare meclisleri ile hukuk kısmı üyelerinden oluşacak bir fevkalâde mahkeme kurulmasının kararlaştırıldığı ilân edilmektedir. Bundan yaklaşık üç hafta öncesinde de, Viyana treninin Kulelibergos'dan geçişinde Bulgar komitacılar tarafından atıldığı iddia edilen dinamitle havaya uçması ve altı kişinin ölmesi üzerine Edirne ve Selanik'de birer fevkalâde mahkeme oluşturulmuştu, bkz. *Düstûr*, Birinci tertib, c. 7, 1068-1069. Yaklaşık birbuçuk sene sonra ise Kosova'da benzeri bir mahkeme tesis edilmiştir, bkz. *Düstûr*, Birinci tertib, c. 8, Ankara 1943, 139-140.

âdetle bile, çağdaş dünyaya '*kimin daha medenî olduğunu*' göstermenin peşine düşmüştü.[285]

Esasen, ceza infazı sahasında yapılması gerekenler hakkında hükûmetin önünde bir diğer alternatif daha mevcuttu. Giderek artan sosyal hareketliliğin çağın bir gereği olduğunu kabullenilecek ve bunun siyasî rejime karşı örgütlü bir tavır almaya dönüşmemesi için hem iktidar anlayışı hem de "suç" ve "suçlu" tanımları ülke içi ve dışındaki konjonktür de dikkate alarak elastikîleştirilecekti

Nitekim, Mart 1895'de mevcut Ermeni mahbus ve mevkufların listesini Padişah'a sunan Sadrazam Ahmed Cevad Paşa da bu hususa dikkat çekmişti. Cevad Paşa'ya göre, adı geçen bu tür hükümlü ve tutukluların sayısında görülen dikkat çekici artış, ellerinde yabancı gazete ya da elyazısı şiir vs. gibi evrak bulunanların bile "*politika töhmeti*"ni işlemişler gibi tutuklanması ya da mahkum edilmesinden ileri geliyordu. Oysa, '*mu'amele-i te'dîbiyyede bu derece şiddet gösterilmesi muvâfık-ı hikmet ve ma'adelet*' değildi. Cevad Paşa'ya göre, padişah hakkında sözleri ya da '*küstahâne ve fezâhâtkârene*' yazıları içeren evrakı taşıyanlar, düzenleyenler ve yayınlayanlar hemen tutuklanıp mahkemeye teslim edilmeliyse de bu sınıfa girmeyen evrak bulunduranlar öncelikle kefalete bağlanmalı ve merkezî hükûmetin tahkikatı olmaksızın tutuklanmamalıydı.[286]

Daha ziyade kırda ve dağlarda faaliyet gösteren ve haklarındaki takibat ve tahkikat görevi de örfî idare sahası içinde olsun olmasın zabtiye askerleri ile jandarmalara bırakılmış komitacılarla "askerî tedib" çerçevesi içinde mücadeleye çalışılması, aslında merkezî hükûmetin cevaz vermeyeceği sert tedbirleri beraberinde getiriyordu. Tabiî bunda, Berlin Kongresi'nin 61. maddesi ile umutlanan ve yaratacakları sosyal ve idarî kargaşa ile bölgesel reform ve özerklik için büyük dev-

---

[285] Borçluların bayram dolayısıyla affı konusunda bir Fransız gazetesinde Sultan'ı öven ve "medeniyet şarkda mı ilerlemiş garbda mı" yollu bir tartışmayı gündeme getiren "bir güzel bend"in çıktığını II. Abdülhamid'e bildiren Cevdet Paşa'nın arîzası için bkz. *Y.EE*, 18/553/654/93/38 (3 Zilka'de 1311/ 8 Maysı 1894).

[286] *Y.A-HUS*, 322/71 (29 Ramazan 1312).

letlerin lehlerinde taraf olacağını düşünen ihtilalci komitacıların, Rus ve Avrupalı sosyalist, nihilist ve anarşist kimi teşekküllerden öğrenip uyguladıkları ajitasyona yönelik faaliyetlerin de payı büyüktü.[287] Her iki tarafın da şiddete meyyal bu tavrı, meseleyi mümkün olduğunca büyümeden ve dış kamuoyuna taşınmadan halletmek isteyen ve fakat elindeki adlî vasıtalarla bunun üstesinden gelemediğini de farketmiş Bâbıâli bürokrasisi ve padişahı oldukça zor bir durumda bırakmaktaydı.

Nihayet, merkezî hükûmetin kısmen de olsa kontrolünden çıkan bu siyasî ve sosyal hareketliliğin neticesi korkulduğu gibi oldu ve 1895 Mayıs ayında İngiltere liderliğindeki altı büyük devlet Osmanlı Devleti'ne Berlin Kongresi'nin 61. maddesini hatırlatarak altı vilâyeti ilgilendiren bir "ıslahat (reform) projesi" sundu. Ermeni nüfusun yaşadığı

---

[287] Hınçak ve Taşnaksütyun ihtilâlci Ermeni örgütlerinin fikrî ve şahsî bu tür bağlantıları için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 58-59. Müstakil ve sosyalist bir Ermenistan hedefleyen ve Ermeniler'in de yaşadığı Anadolu topraklarındaki sosyal organizasyonun Osmanlı hükûmetine karşı şiddet kullanılarak değiştirilebileceğini iddia eden Hınçak, tedhiş faaliyetlerinde kullanılacak metodları şöyle sıralamaktaydı: Propaganda, ajitasyon, terör, organizasyon ve köylü/işçi hareketleri. Programın bu kısmındaki ilk üç araç Rus *Narodnaya Voly* programından aynen alındığı intibaını verirken, köylülerden gerilla çeteleri oluşturma fikrinin altında ise muhtemelen Rum ve Bulgar ihtilâlcilerinden alınan ders yatıyordu (Nalbandian, *a.g.e.*, 110 ve 113). Gerçekleştirilecek bir ihtilâl sûretiyle Ermeniler'in kendi kendini idare etme iradesini kazanacaklarını öngören Armenakan da, "meşru müdafaa" bilincini uyandırmak için halkın silah kullanma ve askerî disiplin yönünde eğitilmesini ve gerilla birlikleri kurulmasını esas almakla beraber, "meşru müdafaa"yı aşan saldırılar ve ajitatif eylemlerde de pay sahibiydi (Nalbandian, 97 ve 101).

Hınçak Partisi'nin 1896'da düzenlenen Londra kongresinde, teşkilatın Rusyalı kanadı tarafından yürütülen bu taktikler, Anadolu ve Mısır'dan gelen delegeler tarafından hareketin Rus işçi mücadelesine eklemlenmeye çalışıldığı gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirilmiş ve bunların sadece muhafazakâr Ermeni burjuvazisi ve Müslüman toplumu değil, Anadolu'daki sosyalist bir Ermeni hareketini de desteklemeye pek yanaşmayacak kapitalist Batı burjuva çeverelerini de endişeye sevk ettiğinin altı çizilmişti. Nitekim, kongreden sonra ikiye ayrılan hareketin reformcu demokratik ve millî bir programa sahip kanadı, 1898'de kurulan Verakazmia (Yeni Kuruluş) bünyesinde toplandı ve Hınçak'ın faaliyetleri Transkafkasya ve Bulgaristan dışında ortadan kalktı (Anaide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, 10-11).

vilayetlerdeki idarî ve adlî yapıda çeşitli değişikler yapılmasını öngören ıslahat talepleri arasında; valilerin tayini, göç eden ve sürgün edilen Ermeniler'in yerlerine döndürülmesi, ihtida meselesinin bir nizama bağlanması gibi maddeler yanında konumuz açısından dikkat çekici iki teklif daha bulunmaktaydı: Ermeni kökenli siyasî mahkumların affı ve hapishaneler ile mahkumların durumlarının kontrol edilmesi.[288]

Söz konusu ıslahat lâyihasının 7. bâbında yer alan 22. maddeye göre, hapishanelerde zanlı olarak tutulan kişiler mahkumlarla beraber bulundurulmamalı; hapishanelerin sıhhî şartlarının iyileştirilmesine itina gösterilmeli, tutuklu ve hükümlülere baskı yapılmamasına dikkat edilmeliydi. Hapishane müdürü ve muhafızları vali tarafından atanmalı ve bunların bir kısmı polis ve jandarma erlerinden oluşmalıydı. Söz konusu bu talepleri gözden geçiren Osmanlı idaresi, konunun diplomatik hassasiyetine uygun yuvarlak ifadelerden oluşan ve bunları ne reddeden ne de kabul eden idare-i maslahatçı bir cevap verdi.

Berlin Kongresi sonrasında İngiltere tarafından tavsiye edilmiş dokuz maddelik ıslahat metni içinde yer almayan hapishaneler konusu,[289] aradan geçen 16 sene içinde bu kurumların giderek artan şekilde kullanılması üzere dikkat çekmiş ve 40 sene önce Islahat Fermanı'nda umumî bir yeniden yapılandırma projesi olarak teklif edilen "hapishane ıslahatı", bu kez bölgesel çerçevede ele alınan idarî ve adlî ıslahatın temel parametrelerinden biri haline gelmişti. Bunun üzerine hareketlenen ve Bitlis ile Muş'da inceleme başlatan Seraskerlik'in Sadaret'e gönderdiği ve oradan da padişahın dikkatine sunulan bir rapor, işlerin bu noktaya gelmesinde mevcut adlî aksaklık ve eksikliklerin önemli bir rol oynadığını Osmanlı hükûmetinin de kabul ettiğini göstermektedir. Seraskerlik'e göre, adlî idare '*asla hâ'iz-i mükemmeliyet değil*"di. En hafif emâreler üzerine tutuklanan şahıslar, adlî muamelatta ortaya çıkan gecikmeler yüzünden uzun müddet hapis kalmakta ve bunun neticesi olarak Muş'da da görüldüğü gibi hapishane nüfusunun çoğu hüküm giymemiş ve belki de birçoğu '*bî-günah bulunmuş olan*' kişi-

---

[288] Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul 1993, 47.

[289] Ali Karaca, *a.g.e.*, 41.

lerden oluşmaktaydı. Karşılaştıkları manzara neticesinde oldukça şaşırmış gözüken Seraskerlik yetkilileri, hemen hemen hepsi Ermeniler'den müteşekkil 300 kadar kişinin bulunduğu Muş hapishanenin hali ne kadar şiddetle tenkit edilse bunun haksız sayılayamayacağı kanaatindeydi. Söz konusu rapora göre, hapishane olarak adlandırılan yer, Muş kalesinin zemin katındaki ayrı bir kısımda bulunan sekiz ufak oda ile ortalarında yer alan biraz daha büyükçe bir odadan meydana gelmekteydi. Pencere ve menfezsiz orta odada 100 kadar '*bîçâre*' mahbus tutuluyordu ve yer darlığı sebebiyle hepsinin aynı anda yatacak yer bulması mümkün değildi. Diğer ufak odalarda ise yaklaşık 25'er mahbus bulunuyordu. Bazıları tifoya yakalanmış hasta mahbuslar için ise yakın zaman dek ayrı bir hastahane koğuşu ayrılmamıştı.[290]

Önüne gelen bu ve benzeri bilgileri değerlendiren ve büyük devletlerin taleplerinde ısrarcı olduğunu gören Sultan II. Abdülhamid, bir süre bekledikten ve kendince bir hareket planı geliştirdikten sonra, daha sonra "*Anadolu Islahatı*" olarak anılmaya başlayacak söz konusu bu siyasî muhtırayı 3 Eylül 1895'te onayladı. Bu çerçevede hapishanelerle ilgili olarak, mevcud nizamnamenin, yani 1880 tarihinde hazırlanıp fiiliyatta pek nazar-ı dikkate alınmayan *Hapishaneler ve Tevkifhanelerin Dahilî İdaresine Dair Nizamname Lâyihası*'nın hükümlerinin uygulanacağı konusunda da taahhüt verildi. Hapishaneler, daha önce olduğu gibi, yine vali, mutasarrıf ve savcıların denetiminde olacak, bunun için muhtırada belirtilen türden yeni bir memurluk ihdas edilmeyecekti. Ancak, tedkik ve teftiş için İstanbul'dan üst düzey görevliler bölgeye gönderilerek, müslüman olanların yanlarına birer gayrimüslim, gayrimüslim olanların yanına ise bir müslüman muavin verilecekti.[291]

Böylece ceza infaz sisteminin kalbi mesabesine gelmiş hapishaneler ve buralarda bulunan siyasî tutuklu ve mahkumlar, en azından Or-

---

[290] *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi*, ed. E. Zekai Ökte, c.2, İstanbul 1989, 293.

[291] Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, 50; *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi*, c.2, 215; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkış 1878-1897*, 116-117 ve 133.

ta ve Doğu Anadolu'daki 6 vilayette, bundan böyle sadece Osmanlı siyasî merkezinin değil Avrupalı büyük devletlerin de denetim ve gözetimine girmiş oluyordu. Bu da, o güne dek "hapishane ıslahatı"na dair resmî retorikte üstü kapalı ya da dolaylı bir şekilde ifadesini bulan diplomatik hassasiyetlerin, bundan böyle merkezî hükûmetin hapishaneler politikasına iyiden iyiye yön vereceği yeni bir devrin başlangıcı manasına geliyordu. Ancak, yine de Osmanlı idaresinin söz konusu yeniden yapılanma taleplerini kendi iktidarlarını zayıflatmaksızın ve hatta onu güçlendirerek savuşturmaları ihtimal dahilinde idi. Sultan II. Abdülhamid'in Anadolu Islahatı Müfettişi olarak görevlendirdiği Şakir Paşa'nın Ekim 1895'de başladığı Erzurum vilayeti incelemelerinde attığı ilk adımlar bu kanaati destekler cinstendi.

Vilâyeti teftişi sırasında Bayezid sancağına giden ve buradaki mahallî hapishaneleri ziyaret eden Şakir Paşa, harabe bir köy görünümünde bulduğu sancak merkezinin Eleşkird ovasında ve Karakilise yakınındaki bir köy civarında "Yıldırım" adıyla yeniden kurulması için gereken çalışmayı başlatırken; burada yeni baştan inşa edilecek hükûmet konağı, hapishane ve jandarma dairelerinin planlarını maiyetindeki mülâzım İsmail Bey'e hemen yaptırıvermişti. Sancak merkezinde kurulacak bu kamu sitesinin, kışlalar ve Hamidiye Alayları reisleri için inşa ettirilecek askerî daireler ile beraber gerçek bir ordugâh halini alması planlanıyordu.[292]

Müfettiş Paşa, yaklaşık altı ay sonra gerçekleştirdiği Erzurum hapishanesinin teftişi sırasında ise içerde kalmalarına lüzûm görmediği bazı tutukluları salıverdirmekle yetinmişti. Pâyitahttaki Islahat Komisyonu'na gönderdiği yazılarda, kendisine verilen 20 Ekim 1895 tarihli talimatta belirtildiği üzere, hapishane ve tevkifhanelere dair nizamnamenin "tamamıyla yürürlükte" olduğunu belirtiyordu.[293]

---

[292] Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, 93.

[293] Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, 169 ve 220. Şakir Paşa'nın bu teftişleri sürerken, söz konusu altı vilayette incelemelerini sürdüren adliye müfettişleri ve ıslahat teftiş heyeti de hazırladıkları raporları Adliye Nezareti vasıtasıyla Islahat Komisyonu'na gönderiyorlardı.

Öyle gözüküyor ki, "Anadolu Islahatı" kapsamında hapishanelerle ilgili köklü bir adım atılmaktan ziyade, büyük devletlerin başlıca talebi olan siyasî mahkumların affı ve haklarında kuvvetli delil olmaksızın idarî tasarrufla tutuklanmış kişilerin salıverilmesine öncelik verilmekteydi. Çünkü meseleyi böyle çözmek, kısa vadede bir iktidar boşluğu ya da zaafiyeti intibaı uyandırsa da, hem masrafsız hem de idarî ve zihnî bir yenilenmeyi gerektirmeyecek kadar sathî ve günlük bir tatbikattı. Zaten, II. Abdülhamid tarafından da tasdik edilmiş ıslahat muhtırasında, gerek siyasî faaliyetlerinden dolayı mahkemeleri görülen veya hüküm giymiş olan, gerekse âdi suçlardan dolayı hapishanelerde bulunan Ermeniler için bir umumî af çıkartılması prensip olarak kabul edilmişti.[294]

Berlin Kongresi'ne taraf olmuş üç büyük devletin elçilerinin kendisinden bütün tutukluların salıverilmesini talep edebileceğini belirten Osmanlı Hariciye Nazırı Said Paşa 15 Ekim 1895 tarihli yazısında, hal öyle olursa yeni bir umumî af ilân edip 11 Temmuz 1311 tarihinde çıkarılan af üzerine *politika töhmetiyle* mahbus olanlardan salıverilmemişler var ise hem onların hem de o tarihten sonra itham edilip hapsedilmişlerin tahliyesi yoluna gidilmesini teklif etmişti.[295] Daha önce 1879 Nisanı[296], 1884 Haziranı, 1891 başı[297] ve 1893 Nisan'ında ilân edilen[298]

---

294 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkış 1878-1897*, 116-117.

295 E. Zekai Ökte (ed.), *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi*, c. 2, İstanbul 1989, 263.

296 Zeytun hadisesinden sonra Maraş hapishanesine konmuş 120'ye yakın kişinin 7 Teşrin-i sâni 1295 tarihinde affedilerek tahliye edilmesinden dolayı Haleb Ermeni cemaatinin Saray'a teşekkürünü hâvi telgraf için bkz. *Y.A-HUS*, 162/125 (5 Cemâziyü'l-evvel 1296/ 27 Nisan 1879). İşkodra'dan gelen ve *'politika töhmetiyle müttehim ve mahbûs olanların'* tahliye olunduğuna dair 16 Şubat 1879 tarihli telgraf için bkz. *HR.SYS*, 126/42.

297 Tutuklu Ermeniler'in bir kısmının cinayet, komite başkanlığı ve üyeliği, humbara atma, suikasd zanlısı olduklarından af edilmelerinin pek uygun olmadığına; af için vilayetlerden istenen defterlerin Zabtiye Nezareti tarafından bildirildiğine ve affın noel yortusundan önce çıkarılması gerektiğine dair bkz. *İ.DH*, nr. 94872 (23 Cemâziyü'l-evvel 1308/ 4 Ocak 1891).

298 Cevdet Küçük, *a.g.e.*, 108-109.

ve siyasî suç kapsamına giren faaliyetlerinden dolayı Ermeni mahbusları kapsayan kısmî ve umumî aflar, bu kez gerek hapishanelerin içinde bulunduğu hal gerekse artan dış baskılar dikkate alınarak genişletilmekteydi. Ancak, 1895 Temmuzunda (29 Muharrem 1313 tarihli) çıkarılan af da[299], ne Ermeni komitelerinin İstanbul ve Anadolu'da 1897 yılına dek sürecek siyasî tedhiş hareketlerini engellemeğe, ne de çıkan yeni olaylar sırasında yapılan tutuklamalarla tekrar dolan hapishanelerin şikayet edilen durumunu düzeltmeye yetmeyecekti. Bunun da tesiriyle, 1897 yılı başında çıkartılan yeni bir afla hapishanelerde Ermeni siyasî mahkumlarının bir kısmı daha salıverildi.[300]

---

299 Sason vukûatından dolayı mahbus bulunanlar hakkında, kâtil olanlar ile humbara atmak ve benzeri büyük suçları işlemiş olanlar müstesna, '*politika töhmetiyle mahkûm ve mahbûs bulunan bilcümle Ermeniler'in*' tahliyelerinin irade-i seniyye gereği olduğuna dair Sadaret'ten Zabtiye Nezareti'ne gönderilen 29 Muharrem 1313/ 22 Temmuz 1895 tarihli yazı için bkz. *BEO Ayniyat Defterleri*, nr. 1689, s. 730; *Y.A-HUS*, 332/ 97; mahbus ve mevkuf Ermeni papazlarından cinayetle mahkum olanlar hariç '*politika töhmetiyle*' mahkum ya da hükümsüz tutuklu olanların tahliyelerine dair 2 Mart 1311 tarihli irade bulunduğuna dair bkz. *HR.SYS*, 280/ 2 (Mart 1895); siyasî Ermeni mahkum ve mahbuslar hakkında çıkan affın '*Avrupaca fevkalâde hüsn-i tesîr edeceği muhakkak olduğuna dâ'ir*' Lord Salisbury'nin kendisine memnuniyetini belirttiği ve çıkan affın halk tarafından da çok iyi karşılandığını söylediği hakkında Osmanlı Londra Sefareti'nden İstanbul'a gönderilen bilginin Saray'a arzı için bkz. *Y.A-HUS*, 333/35 (5 Safer 1313/ 28 Temmuz 1895).

300 Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'e gönderilen 6 Ocak 1897 tarihli yazıda, siyasî mahkumlar için çıkarılan af kapsamında vilayetlerde tahliyelerin başladığına dair konsolosluklarından haberler gelmeye başladığı belirtilmiş ve sayılar verilmiştir. Buna göre, İstanbul'da hapiste tutulduğu söylenen 500 Ermeni'den sadece 123'ü salıverilmiştir ve her gün 10-12 mahbus tahliye edilmektedir. Bunların da pek çoğu tahliyeleri sonrasında Trablusgarb'a gönderilmektedir. Bu yüzden, İstanbul'da bulunan altı Avrupalı elçi Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya tercümanları vasıtasıyla ültimatom vermişler ve tahliye edilen mahbusların sayısının 100'de kalmasından; salıverilenlerden bir kısmının işi ve ailesini bırakarak memleketlerine gitmeye zorlanmasından ve taşradaki idarecilerin tahliyeleri geciktirmesinden rahatsızlıklarını beyan etmişlerdir. Tevfik Paşa'nın buna cevabı ise, bu konuyla ilgili irade-i seniyye bulunduğu ve hemen yarın kalan mahbusların da tahliye edileceği; İstanbul'da ailesi ve işi bulunanların taşraya gönderilmeyeceği ve mahallî idarecilere gereken talimatların yollandığı şeklinde olmuştur. Elçi'nin verdiği listeye göre tahliye edilen mahbusların yerleri ve sayıları şu şekildeydi: Ankara: 3; Kayseri: 26; Yozgat: 5; Adana: 2 kişi hariç bütün Ermeniler; Haleb: 119; Maraş: 14; İskenderiye: 3; Beyrut/Akkâ: 6 (1 idam mahkumu

Avrupalı büyük güçlerin müdaheleleri neticesinde resmen yürürlüğe sokulan "Rumeli Islahatı" çerçevesinde de, Bulgar komiteciler için benzeri aflara birkaç kez başvurulduğunu görüyoruz. Selanik, Manastır ve Kosova'yı içine alan Vilâyât-ı Selâse'de çoğu komite üyeliği, yasak evrak ya da dinamit ve bomba barındırma gibi siyasî suçlar (*cerâ'im-i siyâsiyye*) iddiasıyla vilayet ve kaza hapishanelerinde tutuklu ya da hükümlü bulunanlar için Şubat 1903'de çıkarılan af ile üç ayda 1100 civarında mahbus tahliye edilmişti. Müslüman kamuoyunun tepkisinden çekinmiş gözüken Bâbıâli bürokrasisi, affın sadece Gayrimüslimler'e mahsus olmadığı intibaını verebilmek için bu bölgedeki âdi suç mahkumlarından cezalarının üçte ikisini yatmış olanları da affa dahil etmişti.[301] Böylelikle yukarıdaki rakamın üzerine yaklaşık 800 kişi daha ilâve edildi.[302] Şahıs hukukuna dair ceza davası olanlar ise af dışında bırakılmıştı. Ayrıca Rumeli'deki üç vilayette mahkum olup Bodrum, Trablusşam, Akkâ, Payas, Sinop, Midilli, Rodos gibi liman şehirleri ve adalardaki kalelere sürgüne gönderilmiş olan 500 siyasî suç ve âdi suç mahkumunun da on ay içinde memleketlerine geri gönderilmeleri talimatı verildi.[303]

---

kalmış); Bitlis: 12 Ermeni, 40 Kürd; Muş: 4; Bursa: 1; Diyarbekir: 4 Ermeni 20 Müslüman, siyasî mahkum kalmamış; Mardin: 3; Erzurum: 228 (siyasî kalmamış); Harput: idamlıklar hariç bütün siyasî mahkumlar; Sivas: 24; Trabzon: 14; Samsun: 5; Van: 21 Ermeni ve 4 Müslüman (Muammer Demirel (ed.), *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Ankara 2002, 281-282 (belge no: 142)).

301 *İ.HUS*, 103/1320.Z.008.

302 *TFR.1.UM*, 1/85; *TFR.1.UM*, 2/120. Manastır hapishanelerinden tahliye olunan Bulgar siyasî mahkumların isimleri ve hüküm giydikleri suçların bir listesi için bkz. *TFR.1.M*, 5/402. İstanbul'daki Hapishane-i Umumi'de tutulan Bulgar siyasî hükümlü ve tutukluların isimleri için bkz. *HR.TO*, 521/50.

303 *TFR.1.UM*, nr. 357; *DH.TMIK.S*, 43/5. Dört ay sonra bağlı vilayetlerden Rumeli Müfettişliği'ne gönderilen yazılara göre, siyasî ve âdi suçlardan dolayı hükümlü ve tutuklu bulunan Bulgar mahbusların adeti şöyle idi: Kosova'da 19'u siyasî, 100'u âdi suçlardan hükümlü 119 kişi ve mahkemesi süren 214'ü siyasî 80'i âdi suç zanlısı 294 tutuklu; Manastır'da 21'i siyasî, 111'i âdi suçtan 132 mahkum, 410'u siyasî 107'si âdi suç zanlısı 517 mahkemelik tutuklu, ve nezarette tutulan 166 siyasî suç zanlısı; Selanik'te vilayet merkezinde 230'u mahkemeye sevk edilmiş 350 ve kazalarda da 684 olmak üzere 1034 tutuklu, bkz. *TFR.1.UM*, 3/218.

İlk aftan iki sene sonra çıkartılan ve yine Rumeli Müfettişliği'ne bağlı vilayetlerdeki siyasî mahbuslara mahsus olan ikinci bir af çerçevesinde de, üç vilayet ve Edirne hapishanelerinden toplamda 1342 kişi serbest bırakılırken; Selanik'den Rodos'a gönderilmiş 57, Bodrum'a ve Diyarbekir'e gönderilmiş 328 kişinin geri çağrılması ile beraber bu sayı 1670'ye çıktı. Ayrıca Manastır'da âdi suç mahkumu 99 kişi de tahliye edildi.[304]

Osmanlı resmî kayıtları üzerinden tesbit edebildiğimiz üçüncü ve son af 1907 yılı Şubat ayında çıkartılmış olandır. Bulgaristan Komiserliği'nden Osmanlı Rumeli Müfettiş-i Umumîsi Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen yazıda, tahliyeleri talep olunan 100 Bulgar hükümlü ve tutukludan Vilâyât-ı Selâse'de bulunan 13'ü hakkında mahallî idarecilerin yolladıkları raporlarda olumsuz görüş bildirilmişti. Bunlardan, kadın erkek demeden müslüman nüfusu vahşî şekilde katletmekle suçlanan ve daha önceki aflara da dahil edilmemiş 10'unun tahliyelerinin, *'ahâli-i islâmiyyenin pek ziyâde te'sîri'*ne sebep olacağı not düşülmüş; 3 kişinin ise şehir ve kasabalardaki karışıklığı idare eden elebaşları olduklarından serbest bırakılmalarının yeni sıkıntılara sebebiyet verebileceği belirtilmişti. Bununla beraber, tahliye edilecek Bulgar mahkumların sayısı 21 kişilik bir ilâve liste ile 108'e çıkarıldı; ayrıca âdi suçlardan mahkum 108 Müslüman ve 35 Rum, Ulah ve Sırb kökenli mahbusun da bu vesileyle affına karar verildi.[305]

Ermeniler ve Bulgarlar'dan farklı olarak tedhiş hareketlerinde bulunmaksızın siyasî muhalefet yapan talebe/memur Jön Türkler, II. Abdülhamid döneminde İstanbul'dan uzak yerlerde yaşamak ya da kalebend olarak gözetim altında tutulmak üzere sürgün cezalarıyla etkisiz kılınmaya çalışılmıştır. Çeşitli Avrupa ülkelerinde de üyeleri ve teşki-

---

[304] Bkz. *TFR.1.UM*, 5/405; *TFR.1.M*, 390. Üsküb hapishanesinden salıverilenlerin resimleri için bkz. BOA, *Yıldız Defterleri*, nr. 317. Edirne Hapishane-i Umumî'sinden salıverilen Bulgarlar'ın isim ve fotoğrafları için bkz. BOA, *Zabtiye Defterleri*, nr. 351 ve 352.

[305] *İ.HUS*, S 1325 33. Politika suçlarından Vilâyât-ı Selâse'den, önceden olduğu gibi, Akkâ, Bodrum, Sinop ve Fizan kürek merkezlerine gönderilmiş 90 Bulgar da affa dahil edilmişlerdi.

latı bulunmakla beraber, esas olarak Osmanlı pâyitahtında faaliyet gösteren bu müslüman muhaliflerin, 1877-78 Osmanlı-Rusya Savaşı bir yana bırakılırsa II. Abdülhamid devrinde devletin yürüttüğü tek savaş sayılabilecek 1896-97 Girit isyanı ve 1897 Osmanlı-Yunan Harbi sırasında serî tutuklamalar ve sürgünlere muhatap kalması, modern iktidarın dış savaş organizasyonu için "iç pasifizasyon" politikasının bir yansıması olarak görülebilir. Öte yandan bunu, iç siyasî muhalefetin hükûmetin ülke sınırları dışında yürüttüğü savaşla meşgul olmasını bir fırsat bilerek faaliyetini arttırdığı şeklinde okumak da mümkündür.[306]

Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye mekteblerinde kurulan gizli muhalif gruplar 1893'de başlayıp 1897'de şiddetlenen bir takibat ve tahkikat sürecinin konusu olmuş, bunların kurucusu ya da üyesi olduğu iddia edilen genç bürokrat adayları peyderpey tutuklanmış ve daha önceki benzerlerinde olduğu gibi pâyitahttan uzak şehirlerdeki kaleler ya da mahbeslere gönderilmişlerdir. Bunlar arasında en öne çıkanı, 1897

---

306 Devrin mektepli-memur siyasî muhaliflerinden biri olan Mülkiyeli Ali Münif Bey'in bu grubun siyaseten neyi hedeflediği hususunda söyledikleri bu meyanda zikre değerdir: "...*Tıbbiye'de başlayıp Mülkiyeliler'in yardımı ve alâkasıyla Harbiye'ye ve nihâyet yurdun her köşesine yayılan gizli cemiyetlerin takibi kesb-i şiddet eyledi. Bu durum karşısında Mülkiye'deki cemiyet mensuplarının kararı şu oldu: Her birimiz mektebi ikmâl edince, devlet dairelerine yerleşmek suretiyle faaliyetimizi resmî teşkilat içerisinde yürütecek ve zamanla yüksek makamlara kesb-i ehliyet edip, gâyelerimizin tahakkukuna çalışacaktık. Diğer taraftan, buna ilâveten hafiye teşkilatının kesif bulunduğu İstanbul'dan uzaklaşarak taşralarda vazife alacaktık. Zamanla halkın uyanıklığını beslemek hedef erişmek için en emin bir yoldu*", Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, İstanbul 1996, 27. Meşrutiyet devrinin mühim simalarından Süleyman Kâni İrtem, II. Abdülhamid ile mektep gençliği arasındaki mücadelenin ciddi manada 1893 yılında başladığını belirterek; o sene Askerî Tıbbiye Mektebi'nin 9. sınıf talebesinden 3 kişinin "*Mektebimiz talebesi hükûmet aleyhinde fikirler besliyorlar, bunları ifsad eden sınıfımızdan bazılarıdır. Mekteb yasak edilmiş eserlerle dolmuştur*" şeklinde bir jurnal verilmesi üzerine Mekteb'in Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın nezareti altına verildiğini ve sonrasında başlayan tahkikat çerçevesinde talebelerin odalarının basılarak Avni Paşa'nın başkanlığında bir divan-ı harb kurulduğunu kaydetmiştir. Bu ilk tahkikat sırasında tevkif edilerek Mekteb'den atılan ve kalabend olarak pâyitaht dışına gönderilenler ve sadece 4.5 ay sonra affedilen şunlardır: Kafkasyalı Mehmed Reşid, Diyarbekirli Abdullah Cevdet, Şefik Ali, Ahmed Bahtiyar, Rıza Servet, Şerafeddin Mağmumî, Mikael Oseb, Muammer Şevket, Tekirdağlı Mehmed, Naki Celaleddin Efendi (*Yıldız ve Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1999, 22).

Ağustos ayı sonlarında Taif vapuru ile Trablusgarb'a gönderilen 76 talebe ve genç memurdur. Taşkışla'da kurulan fevkalâde bir mahkemede, Divan-ı Harb'da muhakeme edilerek, bir bakıma siyaseten mahkum edilen bu genç muhalifler, tevkif edildikleri 1896 yılı başlarından mahkemelerinin görüleceği tarihe kadar Seraskerlik[307], Bâb-ı Zabtiye Tevkifhanesi, Tersane Zindanı, Tophane Zindanı, Beşiktaş Karakolu ve kendi mekteplerindeki mahbes ya da kahve ocakları gibi yerlerde tutulmuşlar ve son olarak Taşkışla'ya getirilmişlerdi. Âdi tutuklu ve mahkumların aksine, biraya gelmelerine müsaade edilmemesi ve her tutuklunun tevkifinden itibaren en az bir iki ay küçük hücre veya odalarda tek başına hapsedilmesi[308], siyasî tutuklu ve mahkumların arttığı bir zamanda Mimar Jasmund'a hücre tipi yeni bir "Yedikule" hazırlatılmasının arkasında yatan maksat ve ihtiyacı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Tutukluların tecridi dışında o sıralar gündeme gelen bir diğer yeni uygulama da, hücre tipi hapishane projesinin gündeme gelişinden az önce alınmış bir kararla bütün mahbusların Taşkışla'da kurulan bir makine vasıtasıyla fotoğraflarının çekilmesidir.[309]

Gerek bu tevkif mekânları, gerekse mahbusların Trablusgarb'da nezaret altında tutulduğu kışla-kaledeki fizikî şartlar, kadim Yedikule Hisarı mahbesini aratmayacak derecede "zindan"ı andırıyordu. Osmanlı-Rusya Savaşı'nın bitişinden kısa bir süre sonra, Abdülaziz'in

---

307 Ali Münif Bey hatıralarında, İbrahim Temo'nun yurtdışına firarından bir hafta sonra kendisinin de içinde bulunduğu Mülkiye'deki gizli cemiyet kurucularının tevkif edildiğini ve Selanikli Osman ile onun Seraskerlik'e götürüldüğünü kaydetmiştir. İkili Bâb-ı Seraskerî'ye getirildiklerinde arkadaşları Şevket'in de orada olduğunu görmüşler, fakat üçü ayrı ayrı odalara kapatılmışlardı (*Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, İstanbul 1996, 23-24).

308 Ali Fahri (Ağababa), "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, c. 3, Türk Petrol Yayınları, İstanbul (tarihsiz), 76-77 ve 135; Dr *Reşid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara*", yay. haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, İstanbul 1993 (2. Baskı), 25; *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, 23-25; Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987 (2. Baskı), 12-13 ve 19-20; Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, İstanbul 1991, 53, 60, 64 ve 69; Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, 231-233; A. Râ'if, *Zindân Yâdigârı*, İstanbul 1327, 8-10.

309 Ali Fahri, "Şeref Kurbanları", 120.

halli ve sonrasındaki şüpheli ölümü dolayısıyla mahkum edilen siyasî muhalifler Midhat Paşa ve Damat Mahmud Paşa gibi[310], siyaseten suçlu bulunan ilk Jön Türkler de İstanbul'dan uzak bir sahil şehrinde bulunan bir kale-kışlaya gönderilmişti.

---

[310] 1881 yılı Haziranında Yıldız Sarayı bahçesindeki Malta Köşkü yakınında kurulan bir çadır- mahkemesinde davası görülen ve çoğu hakkında çıkan idam hükmü padişah tarafından müebbed nefy ve kalebendlik cezalarına çevrilen mahkumlar arasında, V. Murad'ın mabeyn müşiri ve enistesi Damad Nuri Paşa, Hayrullah Efendi, kurenadan Fahri ve Seyyid Beyler ile Miralay İzzet Bey ve Binbaşı Necib Bey gibi askerler de bulunmaktaydı. Mahkumlar, Temmuz 1881 yılında vapurla Taif'e gönderilmişler ve orada bir kışla binasında hapsedilmişlerdi. Mısır valileri tarafından yaptırılmış kale-kışlanın, 1862 tarihinde Cidde valisince tamir ettirilerek hükûmet konağı haline getirilen kısmı gönderilen bu üst seviyedeki mahkumlara ayrılmıştı. Kerpiçten binanın alt katında bulunan mahbes ve zabtiye koğuşları mahkumların muhafazası için görevlendirilmiş iki bölük nizamiye askerine, üst kattaki odalar ise mahkumlara tahsis edilmişti. Eski bir "kale"den bozma bir "kışla"nın, hem "hükûmet konağı" hem "mahbes" olarak kullanılan bir kısmında tutulan siyaset mahkumu bürokratlar, bu mekâna uyacak eski bir gelenekten de nasibini almış ve Midhat, Mahmud ve Nuri Paşalar ile Hayrullah Efendi dışında kalan 8 kişinin ayaklarına, tıpkı kışladaki mahbesde bulunan âdi suçlular gibi pranga vurulmuştu. Ancak, padişahın teveccühünü kazanma arzusuyla biraz ileri gittiği söylenebilecek Mekke Emiri'nin bu uygulaması mahkumları yürüyemez ve tabiî ihtiyaçlarını bile göremez hale getirdiğinden, sol ayaklarındaki bukağılar çıkarılmıştı. Mahbusların, idarenin Mekke Emiri'nden Vali Saffet Paşa'ya geçmesi sonrası verdikleri dilekçe ile buna da son verilecek, firara karşı pencerelere demir parmaklık konulması ve bazı yerlere kapılar takılması yoluna gidilecektir, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkumları*, Ankara 1985, 17 ve 25; *Midhat Paşa'nın Hatıraları*, *Yıldız Mahkemesi ve Tâif Zindanı*, yay. haz. Osman Selim Kocahasanoğlu, c. 2, İstanbul 1997, 295-296. Midhat Paşa, Emir Şerif Paşa ile beraber, "medeniyet"in gereği olmasına rağmen mahbusların açık yerde havalandırmaya çıkartılmadığı, temizlikçinin kaldırıldığı, yağ, pirinç ve odunun yetersiz verilip kahve ile tütünün ise tamamen kaldırıldığını ve bu durum üzrerine verilen istida sonrasında havalandırma ve erzak hususlarında da bazı iyileştirmeler yapıldığını belirtmektedir, (*a.e.*, 302 ve 304-305). Midhat Paşa'nın hatıralarında belirttiğine göre, dışarıya mektup gönderilmesine ve aileler ile görüşülmesine izin verilmemesi ise devam etmiş ve mahbuslar 'dünyanın hiçbir yerinde böyle bir uygulamanın olmadığı gerekçesiyle' bu konuda da bir dilekçe vermişlerdir, 319. Taif mahbuslarından, 1888 yılında Medine'de memuriyet verilerek tahliye edilen Ali Bey ve 1908'de İstanbul'a dönen Fahri Bey dışındakilerin tamamı Taif'deki sürgün günleri sırasında vefât etmiştir. Bunlara, tıpkı Sultan Abdülaziz gibi şüpheli bir şekilde, 1884 Mayısında bu kışlada ölen Midhat ve Mahmud Paşalar da dahildir.

Siyasî mahkumların tutulacağı bir mahbes olarak kullanılan Berberiye Kalesi'nin koğuşları, mahbusların hatıralarında yansıttığı kadarıyla, harap ve kırık dökük bir görüntü veriyordu. Koğuşların zemini, rutubet sebebiyle dökülmüş sıva ve talaş parçaları ile örtülü; köşe bucaktaki delikler ise örümcekler ve çeşitli haşeratla doluydu. Kalın duvarlarda bulunan ve demir parmaklıklarla çevrilmiş dar pencerelerden ise, beş metre aşağıdaki deniz gözüküyordu. Bu küçük pencerelerden içeri girmeyi başaran güneş ışınları, ne burayı aydınlatmaya ne de yoğun rutubeti kurutmaya yetecek miktarda değildi. Ağır bir küf kokusu bu dar asker koğuşunun her yanını kaplamaktaydı.[311]

Bu eski ve bakımsız kışla-kalede kalan mahbusların yiyecek ve giyecek ihtiyaçları kısmen mahallî idare kısmen de kendileri tarafından karşılanmaktaydı. Askerlerin yediği karavanadan dağıtılan nohut ve fasulye haşlaması, şehir fırınından sağlanmış taze pide ve büyük testilerde saklanan su ile karınlarını doyuran siyasî mahkumların bu diyeti, aynı tarihlerde zorunlu çalışma ağırlıklı modern A.B.D.'de hapishanelerinde bulunan anarşistlere verilen ekmek ve bir fincan kahveye göre "daha zengin" sayılabilir. Zaman içinde toprak mangal ve toprak tencereler ile bir semaver de edinen mahbuslar, keseleri elverdiği miktarda istedikleri yemekleri yapma, çay ve kahve pişirme imkânına da sahip olmuşlardı. Karavana yerine malzemelerin ellerine çiğ olarak verilmesi ve bunun kendileri tarafından pişirilmesi teklifi de, idare tarafından önce reddedilmiş olsa da daha sonra uygun bulunmuştu. Paket paket tütünleri de eksik değildi. Mahkumlara verilen günlük 60'şar paralık tahsisat, hem tütün hem de diğer zarurî ihtiyaçlarını görmeye yeterli oluyordu.[312]

Trablusgarb'daki sürgün mahbuslardan bazıları da, koğuşun çıplaklığını dolduracak eşya ve mobilya imalatına da girişmişlerdi. Gaz sandıklarından küçük dolaplar ve kullanışlı bavullar yapan Hoca Kâmil Bey, şiddetli rutubetten koruması için altı ipli, alçacık bir tür kar-

---

[311] Ali Fahri, 206; Kan Demir, *Zindan Hatıraları*, İstanbul 1932, 165-166.

[312] Kan Demir, *Zindan Hatıraları*, 166-167 ve 174; Ali Fahri, "Şeref Kurbanları", 120 ve 206.

yola da icat ve imal etmişti. Biriktirdikleri paralarla dışardan aldıkları hasırları duvarlara geren mahkumlar, bu şekilde rutubete karşı bir başka tedbir daha almaya çalışmıştı. İlerleyen günlerde Kâmil Bey işi iyice ileri götürüp tavla ve satranç da yapmış, ancak bu tür oyunların mahbuslar tarafından oynanmasına sıcak bakmayan idare bunlara el koymuştu.[313]

Tıpkı askerler gibi 8-10 kişilik postalara ayrılan mahkumların, gün içinde belli bir saatte avluya çıkma ve belirli zamanlarda şehirde bulunan çarşı hamamına gitme müsaadesi bulunmaktaydı. Sağlık problemleri ise kimi zaman aralarındaki Tıbbiyeliler kimi zamansa pek de yeterli olmayan belediye tabibi tarafından halledilmekteydi. Bu ikisinin de yetmediği hallerde ise hasta şehirdeki hastahaneye gönderilmekteydi. Mektup yazmak ve göndermek, belirli bir kontrole tâbi olsa da, yasak değildi. Mahbusların kitap talepleri ise beklediklerinden farklı bir şekilde yerine getirilmişti. Mamafih, idareden istenen Fransızca bir kısım kitaplar yerine *Mesnevi-i şerîf*, *Tefsir-i şerîf*, *Hâfız Divânı*, *Gülistan*, *Kısâs-ı Enbiyâ* ve *İlmihâl* gelmişti.[314]

Sultan'dan ve Bâbıâli'den gelen talimatlarla hareket eden valinin Trablusgarb'daki siyasî mahkumlardan beklentisi, her mahbus ve hastadan beklenen ile aynıydı: *Islâh-ı hâl etmeleri*. Vali paşaya göre bunun gereçekleştğinin en büyük alâmeti, cemaatle beş vakit namaza devam etmek ve padişaha "*fart-ı sadâkatten başka hiçbir şey düşünmemek*"ti. Nitekim, kale içinde mescid olarak ayrılan yerde namaz kılan mahkumlar, zaman zaman da mevlid okutturmaktaydı. Lâkin, "padişaha sadakatten" başka şey düşünmediklerini söylemek biraz zordu. Dışardan kaçak olarak mahbese sokulan Fransızca ve Türkçe kitaplar elden ele dolaşıyor, İtalyanca ve Fransızca dersleri tertip ediliyor, tarihe dair mütalaalar yapılıyor ve hepsinden garibi içerde bir gazete çıkartılıyordu.[315]

---

[313] Kan Demir, *Zindan Hatıraları*, 176; Ali Fahri, "Şeref Kurbanları", 230-231.

[314] Kan Demir, 172-173 ve 195; Ali Fahri, "Şeref Kurbanları", 206-207.

[315] Ali Fahri, "Şeref Mahkumları", 230-231; Kan Demir, *Zindan Hatıraları*, 174-175 ve 192.

Trablusgarb idaresinin bir tür "kalebend" muamelesi yaptığı ve mahbes içindeki günlük hayat pratiklerine çok müdahil olmadığı bu mektepli mahbus zümresi, kalenin yer altında bulunan esas "zindan"ında tutulan âdi suçlu askerlere oranla çok daha iyi şartlarda yaşıyorlardı. Zindanda bulunan biri Anadolulu yedisi Rumelili sekiz mahbus daimî bir karanlıkta günlerini geçiriyor, zaman zaman verilen yağ lambası dışında neredeyse hiç ışık görmüyorlardı. Son derece pis ve rutubetli üç odadan oluşan bu kısımda yaklaşık on metrekarelik bir de avlu vardı. Kışla idaresinin siyasî mahkumlardan birkaçını koğuştan almak istemesi üzerine çıkan isyan ve gerilim sonrasında yeraltındaki bu zindan boşaltılmış ve siyasî mahkumlardan 25'i aşağıdaki bu mekâna kaydırılmıştı. Rutubetten etkilenmemek için yatakların altına serilen iki kat hasırın 2-3 günde sararıp çürüdüğü bu zindan, bir süre burada kalmak zorunda kalmış siyasî muhaliflere gerçekten de zor günler geçirtmişti.[316] Öyle gözüküyor ki, mahallî idarecilerin zihnindeki, "mahkumun ıslâh-ı nefsinin zindandan geçtiği"ne olan inanç hâlen yerini koruyordu.

Trablusgarb sürgünlerinin hapis hayatı, tıpkı önceki siyaseten haps tecrübelerinde de görüldüğü üzere çok sürmedi. Yaklaşık 11 aylık bir ceza süresinden sonra, asker olan 67'sinin rütbelerinin iadesi ile orduya dönmeleri, mülkiye mensubu 9'unun ise Trablusgarb'da memur olarak istihdam edilmeleri şartıyla tamamı affedildi.[317] Çünkü 1896 Girit isyanı ile başlayan ve 1897 Osmanlı-Yunan Harbi ile devam eden savaş hali sona ermiş ve harp sırasında ülke içinde "sulh"u sağlamaya yönelik "siyaseten" hapse duyulan şiddetli ihtiyaç zayıflamıştı.

İdareden rahatsızlıklarını toplu isyanlar ve şiddet içeren eşkıyalık hareketleri ile gösteren kırsal kesimin aksine, sistem içinde kalarak ve fikir yoluyla siyasî muhalefette bulunan bu grubun, "siyasî mahkum" sıfatını konjonktürel olarak kazanan bürokratlar ya da bürokrat aday-

---

316 Ali Fahri, 331. Tahliyelerinden sonra bunların bir kısmı sürgündeki diğer muhaliflerin gibi Avrupa'ya kaçarken, bazıları izin verilmesini takiben İstanbul'a geri dönmüştür, 253.

317 *İ.HUS*, S 1316 34; Kan Demir, *Zindan Hatıraları*, 209-21.

ları olduğu söylenebilir. Nitekim, bu kişilerin bir süre kaldıkları Osmanlı mahbes ve hapishanelerine yönelik tenkitlerinin mahiyeti ve muhtevası da bu tesbitimizi desteklemektedir. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilip ona muhalif genç bürokratik çevrenin ikitdarı elde ettiği II. Meşrutiyet devrinde yayınladıkları "zindan hatıraları"nda Osmanlı mahbes ve hapishaneleri hakkındaki tenkitlerini dile getiren çok saydaki eski "siyasî mahkum"un ortak bir fikrî eksene sahip olduğu görülmektedir. Mahbes ve hapishaneleri bilhassa "*zindan*" olarak adlandırıp, II. Abdülhamid devri hakkında yaratılmaya çalışılan *ancien regime* imajını beslemeye çalışan talebe, memur ve gazetecilerin hemen hepsi hatıralarında, o sıralar tutuldukları kale, mahbes, tevkifhane, hapishane ve benzeri yerlerin ne derece eski, pis, karanlık vs. olduğundan şikayet etmektedir. Kendilerinin haksız yere ve hayatlarının baharında hapsedildikleri konusunda renkli tasvirler yapan ve hatta şiirler yazan bu grubun, bir ceza olarak hapsi ve bir ceza infaz müessesesi olarak hapsihaneyi eleştirmek gibi bir kasıtlarının bulunduğuna işaret eden fazla bir karîne ise mevcut değildir. Bu açıdan bakıldığında, "hapishane ıslahatı"nı, kendine misyon edindiği "modernleşme"nin bir parçası olarak bir resmî söylem haline getirmiş merkezî hükümet ile esâsen aynı eksen üzre düşündükleri dahi söylenebilir. Jön Türk hareketinin önde gelen entelektüellerinden biri sayılabilecek gazeteci Ebuzziya Tevfik'in hapishanelerle ilgili Avrupa ve Osmanlı örneklerini karşılaştırdığı şu satırları, bu ortak bürokratik ve modernist bakışa iyi bir örnektir:

"*Ondokuzuncu asır Avrupası, bir ara hapishanelerini birer eğitim, öğretim ve suçluları yeniden cemiyete kazandırma yuvaları haline getirmeye teşebbüs etmişti. Böylelikle, suçluyu, yaptığı suçtan dolayı hem cemiyetten uzak tutacak, hem de yine cemiyetin bir üyesi bulunduğunu ona daima hatırlatacaktı. Bunun en iyi çaresi de onu boş ve tembel bırakmamaktı. Yapılacak ilk iş ise suçluyu cahillikten kurtarmak ve kendisine –bir hayvan değil- bir insan olduğunu öğretmekti. Bundan dolayı hapishanelerde ağır angaryalar kaldırıldı, yerine faydalı sanat dalları ve bunların eğitilmesi kondu.*

Böylelikle hapishaneler, birer hapishane olmaktan çıkarılıp birer ıslahevi halini aldı. Hükümlülerin ayaklarındaki demirler ve zincirler sökülerek

kendi çevreleri içindeki hal ve hareketleri serbestliğe dönüştürüldü. Karanlık odalara ışıklar yollandı, pis kokudan durulmayan yerler tenizlendi. Atelyeler kuruldu, onlara çeşitli sanatlar öğretilmeye başlandı. Mümkün olduğu oranda hapishanelerde mektebler açılarak, fikrî eğitimlerine çalışıldı. Bulundukları dört duvarın avlularında bahçeler, parklar bile düzenlenerek gezip hava alma imkânları sağlandı.

Ya bizde ?..Evet, bizde –yazık ki- hapishâneler hâlâ nefretin, dehşetin, vahşetin ve hayvanlığın canlı birer misâlidir. Hele Rodos'ta Kasaphâne Altı denilen bir hapishane vardır ki, insanlık için ebedî ve kolay kolay silinmeyecek bir yüzkarası, bir zulüm ve yok etme yuvasıdır.

...Manisa hapishanesi hâlâ delilerle suçluları bir arada barındırıyor. Öteki bütün hapishanelerimiz de hâlâ kanlı kapıların ve Haccac'ın canlı birer temsilcisidirler".[318]

Trablusgarb'daki Jön Türkler'in affedilmelerine yakın bir tarihte, 10 Mart 1898'de, Prusyalı mimar Jasmund'un hazırladığı ve beş sene önce Meclis-i Vükelâ'nın önüne gelmesine rağmen maddî sebeplerden ötürü rafa kaldırılan yeni Yedikule Hapishanesi projesi de, bir kez daha Meclis-i Vükelâ'nın gündemine gelmiştir. Hapishanelerin halinin ıslahı ve hükümsüz tutukluların uzun süre tevkifhane ve hapishanelerde tutulmamasıyla ilgili çıkan irâde üzerine konuyu görüşen vekiller, İstanbul'daki Hapishane-i Umumî'nin '*Avrupa'daki habshâneler gibi mükemmel ve muntazam*' bir hale getirilmesi maksadıyla önceden hazırlanmış Yedikule projesinin keşif evrakını yeniden inceleme yoluna gitmişlerdir. Maliyeti itibariyle hayata geçirilmesi bütçe imkânlarını zorlayacak bu yeni tip hapishane hususunda tatmin olmak isteyen vekiller, daha önce olduğu gibi bu kez de, yeni hapishanenin '*sâir memâlik-i mütemeddine habshânelerindeki evsâfı hâiz*' olup olmadığını tesbitin peşine düşmüşlerdir. Bununla alâkalı olarak talimat verilen yer ise, imar ve inşaat işlerinden sorumlu en üst makam olan Ticaret ve Nafia Nezareti olmuştur.[319]

---

[318] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 701-703 (Ebuzziya bu eserini, Meşrutiyet devrinde çıkarttığı *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesinde tefrika halinde yayınlanmıştı).

[319] MV, 94/77 (16 Şevvâl 1315/ 10 Mart 1898).

Bu talep doğrultusunda proje 1898 Nisanında bir kez daha incelenmeye alınır. Resmî kayıtlara bakılırsa, konunun yeniden gündeme gelmesinde Sultan II. Abdülhamid'in incelediği Alman, İngiliz ve Fransız gazetelerinde gördüğü hapishane resimlerinden etkilenmesi ve bunlara benzer bir hapishanenin yapılması yönündeki talimatı etkilidir.[320] Mamafih, Avrupa gazetelerinden pek eksik olmayan "modern hapishane" tartışmalarının tam da bu tarihlerde padişahın dikkatini çekmesini, siyasî konjonktürden bağımsız salt sultanî bir merak olarak değerlendirmek pek de yerinde olmasa gerektir. Sultan'ın Avrupa gazetelerinden görüp beğendiği ve kendi memleketinde uygulanmasını istediği bir diğer adlî husus ise biraz "anakronik" gözükmektedir. Devrin resmî yazışmalarında belirtildiğine göre, gazetelerde İngiltere'nin mahkumları çalışmak üzere Amerika'ya gönderdiğini okuyan II. Abdülhamid bu fikri pek beğenmiş ve Osmanlı mahkumlarının da sınaî ve ziraî işlerde istihdam edilmek üzere Trablusgarb ve Bingazi gibi yerlere gönderilebileceğini hükûmete bildirmiştir. Oysa, II. Abdülhamid'in bu konudan bahsettiği yıllarda, yani XX. yüzyıl arefesinde, kolonilerini bir "açık hava hapishanesi" olarak kullanan tek Avrupa ülkesi Fransa idi ve diğer bütün emperyal devletler bu uygulamayı terk etmiş ya da terk etmek zorunda kalmıştı.[321]

---

320 *İ.DH*, R 1316 4. II. Abdülhamid'in başmabeyncileri, Sultan'ın Avrupa gazetelerini takipteki hassasiyetinde müttefik gözükmektedir, bkz. *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, 160-161; Ali Said, *Saray Hatıraları*, yay. haz. A. N. Galitekin, İstanbul 1994, 35. Avrupa gazetelerinde görülen bu fotoğrafların, daha sonraki bir tarihte Meclis-i Vükelâ'da da gündeme gelen ve mahbusların kiliseye devamı, deri hastalıklarına karşı saç ve sakallarının düzenli aralıklarla traş edilmesi, hapishanede müzik eğitimi verilmesi gibi sahneleri yansıtan benzerleri ile içerik olarak örtüştüğü düşünülebilir, bunlar için bkz. *Meclis-i Mahsus Mazbataları*, 105/30 (30 Muharrem 1321/ 28 Nisan 1903).

321 John Hirst, "The Australian Experience: The Convict Colony", 263. İngiltere'den Avustralya'ya gönderilen son mahkum kafilesi 1869 Ocak ayında ülkeye ulaşmıştı. O tarihte yıllık gönderilen mahkum sayısı 600'lere kadar düşmüştü (Sean Mcconville, 121). Britanya İmparatorluğu'nun mahkumların Avustralya'ya gönderilmesi uygulamasını kaldırmasından kısa bir süre sonra, 1852'de, Fransa kolonisi Guyana'yı ve daha sonraları da Yeni Kaledonya ve Cezayir'i önce 5-10 yıl arası cezalar sonra da kürek mahkumları için kullanmaya başladı ve XX. yüzyılın ortalarına kadar buna devam etti. 1885 Ceza Kanunu'nun çıkması ile beraber, si-

Sultan'ın yeni bir umumî hapishanesi inşasına ilişkin talimatı üzerine, Mimar Jasmund ve yardımcılığına atanan Mimar Kemaleddin Bey'in de[322] iştiraki ile Ticaret ve Nafia Nezareti'nde bünyesinde kurulan resmî bir komisyon bazı tadilatla yeni bir plan hazırlamış ve bunun güncel bedelini tesbit için keşif yaptırmıştı. Eski projeden farklı olarak; havalandırma, elektrik tesisatı, iş alet ve gereçleri, ziraî üretim yapılabilecek bahçeler, gezinme alanları, görüşme ve ceza odaları ve her hücreye bir tuvalet eklenen ve tam bir "*penitentiary*" ya da Ferik Blunt Paşa'nın tabiri ile "*dârü'l-ıslah*" haline getirilen proje, Sultan'ın yabancı gazetelerde gördüğü "modern" hapishanelerden farksız bir görüntü sergilemekteydi.

---

yasî mahkumlar yerine sabıkalı ağır suç mahkumları zorunlu çalışmaya tâbi tutulacakları denizaşırı kolonilere sürülmeye başlandı. 1852-1875 arasında Guyana ve Yeni Kaledonya'ya Fransa'dan 29,000 mahkum gönderildi ve, bunların 11,267'si oralarda hastalık ve salgınlardan hayatını kaybetti. 1871-1885 devresinde ise gönderilen mahkum sayısı 42,000 iken; hastalıklardan ölenlerin sayısı 16,440'ü bulacaktı. Ayrıca aklî muvazenesini yitirenler de mevcuttu (O'Brien, 258-259; 261-263; 270). 1930'larda Guyana'ya gönderilmiş bir Fransız mahkumun hatıraları, hapishane ve modern ceza sistemine tenkitlerin başladığı 1960'lı yılların sonunda yayınlanmış ve çeşitli diller çevrilerek bütün Dünya'da çok ilgi görmüştür. Bkz. Henri Charrière, *Papillion*, Paris 1969 (Türkçesi: *Kelebek*, çev. Aydil Balta, İstanbul 1999).

322 Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen mimarlarından olan Ali Kemaleddin Bey, Osmanlı umumî hapishanesinin yapıldığı yıllarda, 1869-70'de doğmuştur. Hendese-i Mülkiye Mektebi mezunu Kemaleddin Bey, 1891 tarihinden itibaren Jasmund'un yardımcısı olarak fenn-i mimarî muallimliğine başlamıştır. Daha sonra, araştırmalar yapmak üzere Budapeşte ve Viyana'ya gönderilmiş ve 1895-1899 yılları arasında Berlin Charlettonburg Sanayii Mektebi'ne devam ederek burdan mezun olmuştur (*Mimar Kemaleddin'in Yazdıkları*, der. İlhan Tekeli-Selim İlkin, İstanbul 1997, 229 ve 233. Tekeli ve İlkin, Kemaleddin Bey'in çalışmaları arasında, 1899 tarihli bir "İstanbul Cezaevi" planının var gözüktüğünü belirtiyorlarsa da (*a.g.e.*, 245), bunun Jasmund imzası ile sunulan ikinci Yedikule projesi mi yoksa kendi başına hazırladığı bir başka çalışma mı olduğunu tesbit etmek mümkün olmamıştır. Ocak 1899 tarihli bir resmî yazışmada, İstanbul'da yapılacak '*yeni usûlde bir habshâne-i umûmî*' için Nafia Nezareti'nde oluşturulmuş komisyona Almanya'dan '*bir Avrupalı mimar*'ın getirtilmesinin gündeme geldiği, ancak sonra bunun yerine Mühendishane muallimlerinden olup tahsilini Almanya'da tamamlamış olan Ali Kemaleddin Bey'in görevlendirilmesi yönünde Tophane-i Âmire Müşirliği'nin teklifinin kazbul gördüğü belirtilmektedir, bkz. *İ.HUS*, Ş 1316 55 (27 Şaban 1316/ 10 Ocak 1899).

Hücre sayısı 609'a çıkartılmış hapishanenin idarî rejimi, mimarı Jasmund'un tarif ettiği kadarıyla Auburn modelini esas alacak, gün içinde atölyelerde birlikte çalışacak mahbuslar, geceleri tek başlarına hücrelerinde geçireceklerdi. Bununla beraber, Pentonville sistemi olarak bilinen gece-gündüz tecrit ve kesin sessizlik ilkelerinin geçerli olacağı ayrı bir hücre grubunun da hapishanede yer alacağı belirtilmekteydi. Prusyalı mimara göre, 3 metre yükesekliğindeki hücreler ve 4 metre yüksekliğindeki atölyelerde, *'hıfzı's-sıhha kâ'idelerine muvâfık'* olarak her mahbusun adam başı 18-20 metreküp hava alma imkânı bulunacak, gece gündüz hücrede kalacak mahkumlara diğerlerine oranla "daha büyük" bir yaşama alanı sağlanacaktı.[323]

Ne var ki, yapılan keşif sonrasında, hem Sultan hem de bürokratlarının bu konudaki hevesini kaçıracak bir bedelle karşı karşıya kalındı. Geçen beş senenin getirdiği maliyet enflasyonu farkı ve projeye yapılan ilâvelerle neredeyse %100 artan muhammen proje bedeli 4,129,400 kuruş olarak tahmin edilmişti. Bu rakama, hapishane binası dışında inşa edilecek olan hastahane, mutfak, hamam, personel lojmanı, jandarma koğuşu ve farklı dinlerden mahbuslara hizmet verecek ibadethaneler olarak bir câmi, bir kilise ve bir sinagog da dahildi.

Rakamın beş sene içinde beklendiğinden çok daha yükseldiğinin farkında gözüken Ticaret ve Nafia nazırı meseleyi Sadaret'e açıklarken, bunun projenin iyileştirilmesi ve daha sistematik bir şekle büründürülmesinden kaynaklandığının altını çizmiş ve böyle bir binanın devlet için çok mühim ve elzem olduğunu belirterek muhtemel bir vazgeçişin önüne geçmeye çalışmıştı. Nazır paşaya göre, sonradan eksiklikleri düzeltmeye uğraşmak yerine, tam tekmil haldeki bu proje yüksek bedeline rağmen kabul edilip hayata geçirilmeliydi. Ticaret Nezareti'nin çıkardığı hesaba göre, üç yıl sürecek inşaat için her sene bütçeye yaklaşık 13,000'er Lira'nın konması yeterli olacaktı. Bu para-

---

[323] Fen heyeti müfettişi Auguste imzalı keşif defteri (10 Mayıs 1314) ve Jasmund imzalı inşaat projesi (22 Mayıs 1314) için bkz. *İ.DH*, R 1316 4. Projede, talep edilmesi halinde inşa edilebilmeleri için yiyecek satılacak bir dükkan ve bir mektep için de yer ayrılmıştı.

nın temini için de çeşitli yollardan kaynak bulmak mümkündü. Meselâ, İstanbul surlarının Ahırkapı'dan Yedikule'ye kadar uzanan kesimi ile Galata surlarının Haliç tarafındaki *'kal'a-i zemir'* denilen ve çeşitli kişilerce işgal edilmiş ya da boş duran kamu arsaları inşaat komisyonu tarafından satılabilir ve buradan elde edilecek gelir hapishane masrafını fazlasıyla karşılardı.[324] Ancak ne Nezaret'in bu teklifi ne de Jasmund'un tekrarladığı Yedikule'de bulunan surların taşlarının inşaatta kullanılması yoluyla proje bedelinin 400,000 ilâ 500,000 kuruş azaltılması fikri pek bir işe yaramadı ve "Avrupaî bir Osmanlı hapishanesi" yapma hayli maddî sebepler yüzünden bir kez daha rafa kaldırıldı.

Bu son teşebbüs üzerinden 4 sene geçtikten sonra, 1903 yılında yapılan ve hapishaneler konusunun ele alındığı bir Meclis-i Vükelâ toplantısına ait mazbatada, *'hapishanelerden çıkan eşhâsdan bir takımının evvelkinden ziyâde fâsidü'l-ahlâk ve irtikâb-ı fezâyiha mesned oldukları'*ndan dem vurulurken çare olarak yine Yedikule projesinin akıllara geldiğini görüyoruz. Söz konusu mazbatada ifade olunduğu kadarıyla, bu kez de resimli bir Alman gazetesini incelerken gördüğü hapishane fotoğrafları ile kilisede vaaz dinleyen, saçları muntazam şekilde traş edilen, hatta bir karede de musikî talim ettirilen erkek ve kadın mahbus manzaralarından etkilenmiş Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı hapishanelerinin de *'mahkûmînin ahlâkını ıslâh edecek bir şekle'* sokulmasını istemiş ve *'ahlâkı bozulmuş âdemlere terbiye ve ta'lîm ile ıslâh-ı nefs ve hâl ettirilmek'* ile *'insâniyete ve devlet ve memlekete büyük bir hizmet'* edileceğine işaret etmişti. Bu kez uğruna 100,000 kuruşun gözden çıkarıldığının belirtildiği yeni hapishanenin Yedikule olmazsa Üsküdar'ın uygun bir yerinde inşası, içine bir caminin yanısıra bir de kilise yapılması, yine hapishane içinde tesis edilecek bir dershanede güvenilir muallimlerin mahbuslara bazı sanat talimi yaptırması Sultan'ın aklından geçenler arasındaydı.

Saray'dan gelen bu talimat üzerine Hariciye Nezareti üzerinden İngiltere, Fransa ve Almanya'daki Osmanlı elçilikleriyle temasa geçildi; akabinde Paris Sefareti aracılığıyla Fransa'daki hapishane idaresi

---

[324] *İ.DH*, R 1316 4 içinde (28 Muharrem 1316/ 18 Haziran 1898).

mimarı olduğu belirtilen Mösyö George Debir ile bir ön görüşme yapıldı. Fransız mimar Debir, hapishanenin inşaat masrafının %5'ine karşılık gelecek bir ücret, harcırah ve İstanbul'da kaldığı sürece kalacak yer verilmesi karşılığında söz konusu işi üstlenebileceğini bildirdi. Berlin Sefareti'nden Nezaret'e yollanan yazıda ise, istenmesi halinde orada yapılmış son model hapishanenin "lüzûm olacak" 12-15 parçasının kopyalanıp gönderilebileceği söylendi.[325]

Salt bir "imar/inşaat meselesi" olarak algılandığından Nafia Nezareti'ne bırakılmış gözüken bu yeni hapishane için Nezaret'in seçtiği yol, Paris ve Berlin sefaretlerinin teklif ettiği doğrultuda olmadı. Hapishanenin mimarlığına tanıdık yerli bir isim, Mühendishane-i Berri-i Hümayun hocalarından Ali Kemaleddin Bey tayin edildi. Bu defaya mahsus yaptırılmış keşif ve planların ona verilmesi, ayrıca daha önce yaptırılmış resim ve planların bulunarak gözden geçirilmesi talimatı verildi. Hapishanenin beş sene içinde tamamlanması ve maliyetinin Hüdavendigâr ve Konya vilayetlerinin tarik bedelât-ı nakdiyyesinden yıllık 1000'er Lira ile bazı vilayet belediye gelirlerinden kalan yıllık 5000 Lira'ya ek olarak Hazine tarafından verilecek 13,000 Lira üzerinden karşılanması kararlaştırıldı.[326]

Ancak bu proje, ne II. Abdülhamid'in saltanatı ne de tekrar gündeme geldiği Meşrutiyet hükûmetleri zamanında[327] gerçekleştirileme-

---

325 Bundan 9 ay öncesinde, 2 Haziran 1902'de Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Berlin'deki Osmanlı sefiri, kendisine İstanbul'dan gelen 22 Nisan 1902 tarihli telgrafta Almanya'da Siyeburg'daki *'münferid habshâne'*nin planlarıyla resimlerinin temin edilip gönderilmesinin istendiğini belirtmekte ve bunun üzerine kendisinin Almanya İçişleri Bakanlığı Müşaviri Dr. Karuh ile görüşerek bu planları istediği bilgisini vermektedir. Elçinin aktardığına göre, Alman bakanlık müşaviri bu talebe sıcak bakmış ve beş sene önce kendileri tarafından incelenen Siyeborg hapishanesininkinin yanısıra 1902 yılında Almanya'daki hapishanelerde yürürlüğe sokulan *'ıslâhât-ı cedîde'* çervesinde inşa edilen yeni bir hapishanenin de planlarını göndermiştir. Elçinin İstanbul'a çektiği telgrafta, söz konusu bu planların sandıklarla İstanbul'a yolladığını bilgisi mevcuttur, bkz. *DH.TMİK.S*, 48/9.

326 MV, 105/30; *Y.A-HUS*, 445/136 (13 Muharrem 1321/ 11 Nisan 1903).

327 Maliyeti 192,260 kuruş olarak keşfedilen hapishanenin Veliefendi ile Zeytinburnu Fabrikası arasında bulunan Valide Çiftliği üzerinde inşası, 5 Rebiyü'l-evvel

di. İttihad ve Terakki Fırkası hakimiyetinde geçen yıllarda ülkenin pek çok yerinde yeni hapishaneler inşasına girişilirken, İstanbul'da da hem Sultanahmed hem de Üsküdar Paşakapısı'nda yeni birer tevkifhane inşasına girişildi. Cumhuriyet devrinde uzun yıllar hapishane olarak kullanılacak bu tevkifhane binaları büyük ve gösterişli binalar olsalar da, II. Abdülhamid'in Prusyalı mimarı Jasmund ve talebesi Kemaleddin Bey'e çizdirdiği tarzda oda/hücre tipi hapishaneler (*penitentiary*) değillerdi. Türkiye hapishane tarihinde köklü bir değişiklik yapacak bu tip hapis mekânlarının inşası için neredeyse bir asırlık bir sürenin daha geçmesi gerekecekti.

1328/17 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Vükelâ'nın gündemine gelmiş (MV, 138/19) ve çıkan irade ile padişah tarafından da kabul görmüştü (*İ.DH*, Ca·1328 18). Bu konuda çalışma yürütmekle görevlendirilen komisyonun hazırladığı rapor yıl sonunda Meclis'e sevk edilmesine dair karar için bkz. MV, 146/30 (22 Zi'l-ka'de 1328/ 25 Kasım 1910). Sadaret'ten Meclis'e sevkedilen Yedikule projesi için 195,260 Lira tahsisine dair kanun tasarısının önce Muvazene Encümeni'ne sevk edilmiş olduğu (*Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi*, c.1, Ankara 1986, 179-80), ancak daha sonra hesaplamalarda tesbit edilen hatalar sebebiyle Meclis'te kabul edilmeyip Encümen'e iade edildiği (*Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi*, c. 2, Ankara 1986, s. 77-78) malumumuzdur.

Ek:

Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Lâyihasıdır[*]

Birinci Fasıl

Hapishanelerin munkasım olduğu dairelerle müştemilâtı ve memurlarının sûret-i tertibi

1. madde - Her kaza ve liva ve vilayet merkezlerinde birer tevkifhane ve hapishane bulunacaktır.
2. madde - Tevkifhaneler kable'l-ahkam taht-ı istintak ve muhakemede bulunan maznûn-ün-ileyh ile müttehimîne mahsustur.
3. madde - Hapishaneler mahkum olanlara mahsus olup, kaza hapishaneleri kabahat ve cünhadan dolayı nihayet üç aya kadar mahkum olanlara ve elviye-yi cünhaneleri o sancak dahilinde bulunan kaza

---

[*] BOA, *TFR.1* M. Nizamname lâyihasının aynı başlık ve muhtevaya sahip bir nüshası da *DH.MB.HPSM* _ 'de bulunmaktadır. Ancak Meşrutiyet sonrası istinsah edilmiş olan bu nüshada, Zabtiye Nezareti'nden bahs olunan maddeye bir not düşürülerek, bu nezaretin mülga olduğu ve ona ait vazifelerin icabına göre Emniyet-i Umumiyye ve İstanbul Polis müdür-i umumîleri tarafından ifa edildiği belirtilmiştir. Yine aynı nüshada, bu lâyiha ile beraber daha önce yayınlanmış olan "Hapishane Gardiyanlar Talimatı"nın (*Düstûr*, c.3, 220) mefsuh olduğu notu mevcuttur. Lâyihanın matbû metni için bkz. *Cerîde-i Mehâkîm*, aded:45(8 Mayıs 1296), s.355(mütemmim sahîfe: 6).

mehâkiminden üç seneye kadar hapis cezası ile mahkum bulunanlara ve merkez vilayet hapishaneleri dahi o sancağın üç sene hapis cezasıyla mahkum olanlarına mahsustur.

4. madde - Bir kazada hapishane bulunamadığı halde tevkifhanenin bir dairesi muvakkaten hapishane ittihaz olunacaktır.

5. madde - Memâlik-i Şâhâne'den münasib mahallerde birer hapishane-i umumî bulunup bunlar umum vilayâtta beş seneden ziyade kürek cezası ile mahkum olanlara mahsus olacaktır.

6. madde - Tevkifhane ve hapishane ve hapishane-i umumîlerde nisaya mahsus ayrıca bir daire bulunacaktır.

7. madde - Kürek cezası ile mahkum olanlar umumî hapishanelere kondurulacaktır.

8. madde - Lüzûmu takdirinde mahbusînin umumî hapishanelerin, hapishanelerin birinden diğerine nakli Adliye Nezareti'nin iş'arıyla caiz olabilecektir.

9. madde - Hapishane ve tevkifhanelerin heyet-i memurîni icabına göre bir müdir ve bir başkâtib ve lüzûmu kadar kâtib ve bir sergardiyan ve icabı kadar gardiyan neferâtıyla tabib ve çamaşırcı ve ihtiyacı derecesinde hastahane hademesi ve her hapishane için bir işçi ve bir imâm ve iktiza eden memurîn-i ruhaniyyeden ve nisaya mahsus dairelerde nisadan gardiyandan ibarettir.

10. madde - Yeniden tayin olunacak gardiyanlar ve kapucular yirmibeş yaşından aşağı ve kırk yaşından yukarı olmamak şartıyla tayin olunur. Okuyup yazmak bilmeleri lazımdır.

11. madde - Her kaza ve sancak ile vilayet merkezlerinden olan tevkifhane ve hapishane müdirleri doğrudan doğruya Adliye Nezareti'nden tayin ve hapishane-i umumî müdirleri Adliye nezaretinin takdiri üzerine irade-i seniyye ile nasb olunacaktır.

12. madde - Dersaadet'te Zabtiye nazırı ve taşralarda vali ve mutasarrıf ve kaim-makamlar daire-i memuriyetleri dahilinde bulunan tevkifhane ve hapishaneler hakkında ikinci derecede olarak icra-yı nezaret ve icab eden mevadda Adliye Nezareti'ne müracaat eyleyeceklerdir.

13. madde - Tevkifhane ve hapishane müdirlerinin azl ve tebdili Adliye Nezareti'ne aid olduğu gibi gardiyan ve memurîn-i sairenin tebdil ve

ihracı Dersaâdet'te Zabtiye Nezareti'nden ve taşralarda vali ve mutasarrıflar ile Adliye müfettişleri tarafından vâki' olacak inha üzerine yine Adliye Nezareti'nin tensib ve tasdikine mutavakkıftır.

14. madde - Hapishane müdiriyle sergardiyan ve gardiyanlar esnâ-yı memuriyetlerinde Adliye Nezareti'nden tarz-ı vâhid üzere verilecek nümûne vechi ile elbise-yi mahsusa iksa etmeğe mecbur olacaklardır.

İkinci Fasıl

Memurînin vezaifi; müdirin vazifesi

15. madde – Hapishanece cereyan eden her gûne ahvâle müdirin nezareti olduğu gibi hapishane memurlarının cümlesi anın maiyetinde olmağla emrine itaate mecburdur.

16. madde - Müdirin vazifesi evvelâ işbu nizamnamenin ahkâmıyla hapishanenin umûr-u inzibatiyyesine; sâniyen mekûlâta dair idarece akd olunmuş olan mukavelâtın icra-yı ahkamına dikkat etmek; sâlisen mahbusînden hapishane hidmetinde kullanılabilecek olanlarının; râbiyen kavanîn ve nizamâta tevfîken mahbusînin sınıflarını tayin; hâmisen mahbusînin idhal ve ihraclarını hâvi muhaberât-ı resmiyye evrakının tedkik eylemekten ibarettir.

17. madde – Fasl-ı mahsusta beyan olunduğu üzere mevkufînin mamulât-ı sınaiyyesine müteallik kâffe-i mamulât ile ashab-ı sanayiin hapishane derûnunda icra-yı sanata mahsus mahallere taksimi hapishane müdirine muhavvel olup müdir her gûne mamulâtın mübayaâtında hazır bulunarak mamulâtın derece-i matlûbede yapılmamasından veya kerestenin bozuk bulunmasından nâşi yetmişikinci maddede kendilerine i'tâsı muharrer olan akçenin tenziline karar verilebilir.

18. madde – Her tevkifhane ve hapishanede mevkufîne müteallik yatak ve esvablar için bir defter-i mahsus ile idareye aid kâffe-i eşya ve mefruşat için ayrıca bir defter tutulacağı gibi her mevkufun teslim edeceği akçe ve zî-kıymet eşya için başka bir defter ile dükkan odalarının muhasebâtını ve her mevkufun başka başka hesablarını hâvi diğer defter tutulacak ve bu defterlerden terettüb edecek mesuliyet müdire aid ve sandığın idaresi kendisine muhavvel olacaktır.

19. madde – Hapishane müdirleri mevkufînin idare-i zabıta ve adliyyeye ve müdafaalarına memur dava vekillerine müdir maarifetiyle gönderecekleri mektuplardan ma'âda sair yazacakları veya ahzedecekleri mektubları görüp mütalaa edecektir. Müdirin bulunmadığı zamanda bu vazife sergardiyan tarafından icra olunacaktır.

Kâtibin vazifesi

20. madde – Onsekizinci maddede de zikr olunan defâtirin muamelât-ı tahririyyesi müdirin taht-ı nezaretinde olarak hapishane kâtibi tarafından icra olunacaktır.

21. madde – Hapishane ve tevkifhane kâtibleri mevkufînin her kısmı için usûl-ü muhakemât-ı cezaiyye kanun-ı muvakkatinin 452. maddesine tevfîken verilen nümûne mûcebince iktiza eden defâtiri tutmağa mecburdur. Mücrimîn-i mahkûme her gün koğuşlardan tenefüse çıkarıldığı ve koğuşlara konulduğu vakitlerde kâtib ve sergardiyan maarifetiyle sayılıp bunun için tutulacak yoklama defterine icmâlen günü ve vaktiyle adetleri kaydolunacaktır. Bundan ma'âda haftada iki gün dahi hapishane müdiri hazır bulunduğu hâlde umum yoklama icra olunup daima kuyûda müracaat edilip müddet-i mahkûmelerini ikmal edenlerin usûl-ü vechle günü gününe ihracıyla iktizasının icrası hususlarına dikkat edilecek ve umum yoklamalarda tanzim olunacak jurnallerin bir sûreti Dersaadet'te Adliye ve Zabtiye nezaretlerine; taşralarda vali, mutasarrıf ve adliye müfettişlerine i'tâ olunacaktır.

Sergardiyanın ve sair hademenin vezaifi

22. madde – Yeniden tayin olunacak sergardiyanlar okuyup yazma ve oldukça hesab bilecek ve sinni otuz ile elli arasında bulunacaktır.

23. madde – Gardiyanlar doğrudan doğruya sergardiyanın idaresi tahtında olup emrine tevfik hareketine mecbur ve mahbusîn tarafından hapishane ebniyesiyle müştemilât-ı sairesince bir gûne zarar ve bozukluk vukû' bulduğu ve sair bir uygunsuz hareketler görüp de hemân sergardiyana ihbar etmedikleri halde kanunen mesul tutulacaktır.

24. madde – Sergardiyan ile sair gardiyanların münhasıren hapishanelerin hıdemât-ı dahiliyyesine memur oldukları cihetle hiçbir vech ve baha-

ne ile haricî bir hıdmette istihdam olunmaz ve diğer bir memuriyette bulunamaz.

25. madde – Sergardiyan ile gardiyanlardan birinin işi zuhûrunda birkaç saat ancak müdirden izn almağla mecbur oldukları gibi sergardiyan dahi müdirin izni olmadıkça ve katâ hariçte beytûtet edemiyecektir.

26. madde – Sergardiyan mevkufîni muhafaza ile hâl-i intizamda ve mevkufînin daire-i edebde bulunmalarına nezaretten başka hapishanenin her tarafında nezafet-i kâmile bulunmasına dikkat edecektir. Tahrîren emr vukû'unda devâir-i resmiyyeye gönderilecek olanlardan başka mücrimîn-i mahkumînden hiçbirisinin bir sebeb ve vesileyle yanına zabtiye ve gardiyan terfikiyle çarşı ve sair bir mahalle gönderilmesi caiz olamayacağı gibi mahbusîn haklarında kanunen tayin ettiği derecenin gayri bir hâlde bulunamayacak ve böyle bir şey vukû'unda mütecâsiri şedîden mesul tutulacaktır.

27. madde – Sergardiyan mevkufînin hıfz olunacak eşyalarının yıkatılıp temizlendirilmesine ve bağlandıktan sonra üzerlerine yafta yapıştırılıp mahall-i mahsûsunda hıfzına dikkat edeceklerdir.

28. madde – Hapishane memurlarının kâffesinin çocukları ve zevceleri hiçbir vakitte hapishane meydanına ve dükkan odalarına ve hastahanelere ve koğuşlara ve mevkufînin bulundukları mahalle giremeyecektir.

29. madde – Hapishane memurlarının cümlesi hiçbir vakitte bir gûne vesile ile kendi odalarına mevkufîn ve mahkumînden hiçbirini kabul edemez.

30. madde – Diğer mahalle nakli lâzım gelen mücrimînin mahkumiyetlerini hâvi muharrerât ile ilâmât hülâsalarını istihsal etmeğe ve sevk memurlarına teslim etmeye sergardiyan mecburdur.

31. madde – Sergardiyan nakl olunacak mahbusînin zâtına aid bir gûne eşyası olduğu hâlde müfredat defteriyle beraber sevk memurlarına teslim edecektir.

32. madde – Sergardiyan zükûr ve inasdan hiçbir mevkuf ve mahbusînin nâ-mizac bulunduğu hâlde tabib tarafından raport olmadıkça diğer mahalle nakline müsaade edemeyecektir.

33. madde – Nisadan gardiyanlar zükûr olan gardiyanların vezaifiyle mükelleftir. Nisa hapishanesine hiçbir kimesne giremeyecek ve fakat fev-

ka'lâde bir hâl zuhûrunda sergardiyan girebilecek ve lediyü'l-hâce maiyetine lüzûmu mikdarda gardiyan alacak ve müdire malumat verecektir.

34. madde – İşbu nizamât ahkâmının tecviz ettiği mekulât ve sair eşyanın tedarik ve mahbusîne i'tâsı için Dersaadet ve taşralarda adliye müfettişleri hazır oldukları hâlde meclis-i idarelerin rey ve tensibiyle bir müteahhid bulunup vereceği eşyanın fiyatı kat' edilecek ve müteahhid bulunduğu hâlde müdir tarafından bir siparişçi tayin olunacaktır. Ve vereceği erzak ve eşya râic-i vakte tevfîken alınacak ve her gûne vakt-i muayyende tedarik olunacak eşyanın pusulası sergardiyan tarafından müteahhid veya siparişçiye verileceği gibi gelecek eşya dahi sergardiyan tarafından ba'de'l-muayene gardiyanlar vasıtasıyla mahbusîne tevzi ettirilecektir.

35. madde – Müteahhidîn hapishaneye vusûl edib doğrudan doğruya mahbusîn ile ihtilât etmesi memnudur.

36. madde – İşbu nizamname ahkamı mûcebince müdir tarafından tayin olunacak yevm ve şaattte mahall-i mahsusuna giderek mahbusîni traş etmek üzere her hapishane nezdinde idare tarafından ücretli bir berber bulunacağı gibi mahbusînden traş olanların yanında bir gardiyan mevcud olacak ve mücrimîn ve mahbusînden yıkanmak isteyenler nevbetcilere ve bunlar da gardiyana haber vererek takım takım gaslhanelere götürülerek nevbetcilerin nezaretleri altında yıkandıkdan sonra koğuşlarına götürüleceklerdir.

37. madde – Mevkufînden birinin hapishanece vâki' olan efalinden dolayı tedibi lâzım geldiği hâlde sergardiyanın ifadesiyle mevkuf ba'de'l-istima tedibi hapishane müdiri tarafından verilecek ilâm üzerine seksenbeşinci maddede beyan ve taahhüdât olunduğu vechle adliye müdiri tarafından tertib ve icra olunacak ve müdir bulunmadığı takdirde bu vazife sergardiyan tarafından icra olunub nihayet yirmidört saat zarfında müdire malumat verilecektir.

38. madde – Sergardiyan otuzyedinci maddede beyan olunan tedibâtı esbab-ı mûcibesiyle bir deftere zabt edib müdire tasdik ettirecektir.

39. madde – İhtilâttan men' olunmuş olan mevkufîn ile hâricden her kim olur ise olsun kaviyen memnû olub bunlardan başka mahbusîn ve mevkufîn ile hapishaneleri ziyaret etmek isteyenler olduğu hâlde Der-

saadet'te Zabtiye Nezareti ile müdde'i-i umumî ve taşralarda vali ve mutasarrıflar ile müdde'i-i umumîler tarafından emr-i tahrirî olmadıkça caiz olmayacaktır.

40. madde – Her nev'î eşya olur ise olsun sergardiyan tarafından muayene olunmadıkça hapishaneden dışarıya ve dışarıdan hapishaneye idhal ve ihrac olunmayacaktır.

41. madde - Bi'l-cümle hapishane memurlarının mahbusîni hususât-ı zâtiyyelerinde istihdam etmeleri ve kendilerinden veya akrabalarından bir gûne hediye kabul etmeleri veya kendilerine bir şey satmaları ve almaları ve yahud bunlar için bir şey sipariş etmeleri ve muhaberelerini ve memnû olan mekulât ve meşrubatlarının idhalini teshil ve kendilerine vekâlet edecek kimesnelerin intihabı hususunda doğrudan doğruya veya bi'l-vasıta icra-yı nüfûz etmeleri ve mahbusîn veya akrabalarıyla ekl ü şurb etmeleri ve diğer mahalle sevk olunacaklarının nakillerini tehir etmeleri ve mahbusîn ile teklifsizce musahabat ve mükâlemede bulunmaları kat'iyen memnûdur.

42. madde – Kırkbirinci madde ahkâmına muhalif harekette bulunan gardiyan mürtekib olacağı fiilin derecesine göre yirmidört saatten onbeş güne kadar odasında habs olunur ve yahud nısf-ı maaşı kat' olunur ve tekerrürü hâlinde bütün bütüne memuriyetten ihrac olunur.

43. madde – Sekr hâlinde bulunacak gardiyan tard olunur.

44. madde – Usûl-ı Muhakeme-i Cezaiyye Kanun-ı Muvakkati'nin 454'nci maddesinde muharrer olduğu üzere tevkifhane memurları kendilerine ahkam-ı nizamiyyesine tevfîken bir mahkeme tarafından verilmiş tevkif emri veya bir itham mazbatası veya bir hükm ilâmı ibraz olunmadıkça ve bunları defâtir-i mahsusalarına kayd etmedikçe kimesneyi kabul ve habs ve tevkif edemeyecekler ve ettikleri hâlde bigayr-ı hakk habs-i eşhâsa mütecasir olanlar hakkındaki mücazâta kesb-i istihkak eyliyeceklerdir.

Tabiblerin vezâifi

45. madde – Hapishanelerin ahval-i sıhhiyyesi Dersaadet'te Adliye Nezareti tarafından tayin olunacak tabibler ve taşra hapishaneleri devair-i belediye etibbası ve yahud Adliye Nezareti canibinden irâ'e olunacak tabibler maarifetiyle icra olunacaktır. Ve hapishane müdir-

leri umûr-ı sıhhiyyeye dair husûsâtta işbu tabiblerin reyine müracaat edecektir.

46. madde – Tabib hastahanede bulunan hastaları her gûne muayene etmeğe ve hastahanenin her sûretle intizam ve nezafetine ve hastaların tedavisine ve ilel-i sâriyeye mübtelâ olanların diğer hastalarla ihtilât ettirilmemesine itina ve dikkat etmeğe mecburdur.

47. madde – Hapishane tabibinin vereceği mualece ile edeceği tertibat-ı saire tahrir ve bu varakalar üzerine müdir veya sergardiyan tarafından "görülmüştür" işareti vaz' u temhir olunduktan sonra eczacıya ve iktiza eden mahalle i'tâ olunacak ve buna dair muhasebenin hîn-i rûyetinde işbu evrak ibraz edilecektir.

48. madde – Hapishane tabibi hiç olmaz ise haftada bir kere hapishaneyi ve dükkan odalarını ve koğuşları ve mücazat mahallerini ve sair yerleri muayene eder ve muktezi gördüğü yerleri tütsületmek gibi tedabir-i sıhhiyyeye ibtidar ve her def'ada mülâhazatını mahsus deftere kayd eyler.

49. madde – Tabib her sene hitâmında hapishanede zuhûr etmiş olan bi'l-cümle ilel hakkında mufassal raport tanzim ile ilel-i mezkûrenin sebeblerini dahi beyan edecek ve bu raport adliye müfettişleri maarifetiyle Adliye Nezareti'ne i'tâ olunacaktır.

Memurîn-i diniyyenin vezâifi

50. madde – Hapishanelerde mahbusînin din ve âyinlerini ifâ için eimme ve memurîn-i ruhâniyye bulunub bunlar evkat ve eyyam-ı mahsusalarında ifâ-yı vazife edeceklerdir.

51. madde – İmam ve memurîn-i ruhâniyye hastahaneleri ziyaretle kendilerini isteyen hastegân nezdine girecekler ve hapishaneleri hiç olmaz ise haftada bir iki kere dolaşıb mahbusîni görmeğe mecbur olacaklardır.

52. madde – Mevkufîn ve mahbusînden birinin vefâtı vukû'unda derhâl imam veya memurîn-i ruhâniyyeye haber verilir.

Üçüncü Fasıl

Mahbusîn ve mevkufînin iaşesiyle melbûsât ve yatakları ve hastahane ile hastegânın yataklarıyla mekûlât ve hâl-i sıhhatta bulunanların mekûlâtı

53. madde – Mevkufîn ve mahbusîne devlet tarafından i'tâ olunacak mekûlât-ı yevmiyye üçer yüz dirhem olmak üzere birer çift nân-ı azîzden ibaret olub yetişdikten yirmidört saat sonra tevzi olunacaktır. Mevkufîn müstesna tutularak kusûr-ı mahkum olan mahbusîne revgân-ı sâde veya iç yağıyla pişirilmiş mevsimine göre kuru zahîre veya taze sebzevâttan ibaret olarak yevmiye yüzotuz dirhem çorba verilecek ve çorbanın hâvi olduğu yağ ve sebzenin mikdarı tabibin reyi üzerine başkaca tayin olunacaktır. Hâmile olanlarla sütte çocuğu olan kadınlara tabibin reyi üzerine lüzûmu mikdar ziya verilecektir. Haftada bir kere çorba birine her mahbus için 60 dirhem et ile ona göre lâzım olan sebze veya erzakdan yemek pişirilecek ve bunlar seviyyen taksim ve tevzi olunacaktır. Ve bu erzakın mikdarı her nefer için 60 dirhem et ile 40 dirhem kuru fasulye ve 20 dirhem pirinç ve Ramazan-ı şerîfe mahsus olmak üzere imsakiye olarak 50 dirhem pirinç ve 6 dirhem revgân-ı çerviş ve 4 dirhem tuz ve et tayını verilmeyen günlerde 4 dirhem revgân-ı çerviş ve iftariye olarak lüzûmu kadar zeytin dairesini tecavüz etmeyecektir. Ve millet-i sairenin perhiz günlerinde dahi bu usûle riayet olunacaktır.

54. madde – Mevkufînden maznûn-ün-ileyh veya müttehim bulunan hapishanenin hudud-ı nizamiyyesi dahilinde olmak üzere muhtac oldukları mekûlât ve levazım-ı saire kendi masraflarıyla haricden celb edebilecekler ve yiyeceklerini kendi birisinden tedarik edebilenler hapishane tayınını almağa hakları olmayacaktır.

Kürek cezasıyla mahkum olanların elbise ve yatakları

55. madde – Kürek cezasıyla mahkum olanlar hapishaneye mahsus elbiseyi giymeyeceklerdir.

56. madde – Mahkumînin elbisesi mevsimine göre yün veya ketân ve yahud pamuktan olarak iki renkli olmak üzere bir pantolon ve nimtenden ve bir don ve gömlekten ibaret olub işbu elbise iki senede bir kere verileceği gibi don ve gömleğin müddet-i mezkûre için ikişer kat verilib haftada bir def'a yıkanacak ve iki senede bir def'a yine iki renkli

olmak üzere birer tarpuş ile bir çift kundura ve üç senede bir bir kere birer yağmurluk verilecektir. Ve kadınlara mahsus olan elbise dahi o nisbet üzerine tertib ve i'tâ olunacaktır.

57. madde – Bazı esbab-ı sıhhiyyeye mebni tabibin rey ve tensibiyle mahkum olan mücrimîn elbise-i mahsusa-yı mezkûreden ma'adâ muktezi görünen sair esvab dahi giyinebileceklerdir.

58. madde – Mahkumînin hîn-i duhûllerinde üzerlerinde bulunan elbise ve eşya-yı sairesi mahbesden çıktıkları vakit kendilerine iade olunmak üzere yıkatılıb tütsülendirilecek ve yirmiyedinci maddede muharrer olduğu vechle üzerlerine yafta vaz'ıyla mahall-i mahsûsunda hıfz edilecek ve kendileri haklarında dahi tedâbir-i tanzifiyye icra olunduktan sonra hapishane elbisesi giydirilecektir.

59. Madde – Her mahbusînin yatağı ottan bir döşek ve bir yasdık ve bir zirâ' a'şârı yani bir metro ile 'aşîr zirâ' yani altmış santimetro tûlunde olarak her ayda bir kere yıkattırılır bir çârşâb ve bir yorgandan ibaret olacaktır. Ve bu eşya eskidikçe müdirin vereceği takrir üzerine adliye müfettişleri bi'l-muayene tecdid kılınacaktır.

60. madde – Hapis cezasıyla mahkum olanlar melbûsât ve yataklarını kendi tarafından tedarik edeceklerdir.

Hastahane ile hastaların yatağı ve mekulâtı

61. madde – Her hapishanede hastaların tedavisine mahsus bir daire bulunacak ve kadınların dairesi ayrı olacaktır.

62. madde – Mahbusînden hasta bulunanlar müdir ve sergardiyanın ihbarı üzerine tabib tarafından verilecek raport mûcebince hastahaneye nakl ettirilecektir.

63. madde – Hastegânın yatakları bir minder ile bir şilte ve bir yasdık ve bir yatak çârşâbı ve icabına göre bir veya iki yorgandan ibaret olacak ve minderin otu ve şiltenin pamuğu tabibin tensib edeceği vakitlerde ve vefât vukû'unda her hâlde değiştirilecektir. Mahbus-ı müteveffanın şilte ve yasdık ve yorganı hallâca verilib attırılarak yüzleriyle çârşâbı yıkattırılmadıkça istimâl olunmayacaktır.

64. madde – Hastahanede bulunan mahbusînin yemeği tabibin tertibi üzerine verilecektir.

Tevkifhane ve hastahanelerde gece yanacak kandiller

65. madde – Hapishanelerin her koğuşunda ve abdesthanede bir ve lüzûmuna göre daha ziyade kandil yakılacaktır. Ve kış günlerinde lüzûm göründüğü hâlde soba dahi vaz' edilecektir.

Mevâd-ı Şıttî

66. madde – Mekûlât ve elbise ve yataklık ve çamaşır ve yakılacak odun ve kömür ve buna mümâsil hapishanelerce vukû' bulacak umumî ve hususî mübayaâtın mukavelenameleri Dersaadet'te encümen-i idare-i adliyye ve taşralarda meclis-i idare ve adliye müfettişi maarifetiyle münakasa sûretiyle kararlaşdırılıb icra olunacaktır.

67. madde – Mahbusîne satılması mücâzz olan erzak ve sairenin fiyatını mübeyyin her onbeş günde bir kere daire-i belediyye tarafından birer cedvel tertib olunarak tevkifhaneye talik kılınacaktır.

68. madde – Cinayet ve cünha ve kabahatten dolayı mahkum oldukları hâlde masârıf-ı dava ile ceza-yı nakdî cihetinden dolayı hazine-i miriyyeye medyun olanların iaşesi emirleri hapishanede câri kaide-i umumiyyeye tâbi olacaktır. Fakat deynini ifâ etmedikçe mahbusîn-i saire misillu haricden kendi akçesiyle bir şey alamayacaktır.

Dördüncü Fasıl

Mahbusînin çalıştırılması

69. madde – Her hapishanede mahbusîn-i mahkumenin hiç biri işsiz kalmayacak sûrette ameliyât tertib olunacaktır. Ameliyâtın sûret-i tertib ve usûl-ı hesabiyyesi onyedinci ve onsekizinci maddelerde tarif olunduğu üzere hapishane müdirleri tarafından karalaşdırılarak adliye müfettişlerine bildirilecektir.

70. madde – Bilâ-gadr-ı makbul çalışmaktan kaçmak isteyen mücrim-i mahkum yirmidört saatten bir haftaya kadar teneffüse çıkarılmaktan mahrum bırakılacak ve tekrarı hâlinde ceza-yı mezbur tazif edilecektir.

71. madde – Her mahbus hapishanede bulunduğu müddetçe çalışmağa mecbur olacaktır. Fakat mevkyf bulunan maznûn-ün-ileyhüm ile habs cezasıyla mahkum olanlardan canib-i miriyyeden iaşesi olmayanlar çalışmak bahsinde muhtardırlar.

72. madde – Mücrimîn-i mahkumînin ameliyâtından hâsıl olacak akçenin nısfı mekûlât ve melbûsâtlarına ve taraf-ı devletten edilecek masarıfa karşılık olmak üzere tenzil edildikten sonra bâkisi icab ettikçe kendilerine teslim olunmak üzere hapishane deposunda hıfz edilecektir. Ve bunun için 18'nci madde mûcebince sûret-i mahsusada defter tutulacaktır.

Beşinci Fasıl

Mevkuf ve mahbusîn hakkında câri mevâd-ı umumiyye

73. madde – Habs cezasıyla mahkum olanlar ile müttehim ve maznûn-ünileyhümün koğuşları başka başka olacağı gibi hapishane-i umumîlerde on seneye kadar kürek cezasıyla mahkum bulunanlar ile müebbedlerin dahi koğuşları başka başka olacaktır. Ve misafir bulunan mahbuslar diğer mahbuslar ile ihtilât ettirilmeyecektir.

74. madde – Her bir mahbus ayrı yatakta yatıb, yatacağı vakit elbisesini çıkarmağa mecbur olacaktır.

75. madde – Bir sınıfa aid mahbusîn beraberce bir havâlide gezebileceği gibi ameliyât odalarında ve koğuşlarda dahi toplanabilecektir.

76. madde – Mevkufîn ve mahbusînin taallukâtından olanlar ile otuzdokuzuncu maddede muharrer makamâttan emr-i tahrirî alanlar hapishane müdirinin ruhsatıyla ancak mükâleme odalasında ve yahud tahsis olunacak bir mahalde ve gardiyanlar muvacehesinde konuşabileceklerdir. Ve her hâlde görüşmek için hapishaneye gelenler mahbusîn ile yiyib içmeyeceklerdir. Görüşülecek vakit ve eyyam ile müddet-i mülâkât hapishane müdiri tarafından tayin olunacaktır.

77. madde – Sâbıkalı takımından ve zabıtaca sû-i ahvali müsbet olan eşhasın haricden mahbusîn ile görüşmeleri memnûdur. Usûl u fürû'undan olan akrabalar ile vasîleri müstesnadır.

78. madde – Maznûn-ün-ileyh olub kimesne ile ihtilât ettirilmemek üzere taht-ı istintakta bulunan mevkufîn müstantık tarafından ruhsat olmadıkça görülmeyecektir.

79. madde – Bi'l-cümle hapishane memurlarının mahbusînden gerek duhûl ve gerek hurûclarında ve nâm-ı diğerle bir şey taleb ve ahz etmeleri kat'ien memnûdur.

80. madde – Mahbusîn hapishanenin hüsn-ü intizâm ve inzibatına ve nizamât ve talimat-ı mer'iyye ahkamına müteallik kâffe-i mevadda hapishane müdirine ve gardiyanlara itaate mecburdurlar.

81. madde – Her mahbus yatağını kendisi yapıp kaldırmağa ve odasını ve yahud koğuşdaki mahallini daimî sûrette hâl-i nezafette bulundurmağa mecburdur. Koğuşlar ve dîvânhaneler mahbusîn tarafından münavebeten süpürülüp yıkanacaktır. Mahkum olan mücrimîn hapishanenin tanzifatıyla umûr-ı sıhhiyyeye dair kendilerine emr olunacak her gûne hıdmeti münavebe üzerine ifâya mecburdurlar.

82. madde – Tevkifhane ve hapishanelerde her türlü lu'biyyat ve müskirat ve kumar oyunu kat'ien memnûdur.

83. madde – Alât-ı hâribe ve cârihe ve buna mümasil sair şeylerin tevkifhane ve hapishanelere duhûlü kat'ien memnûdur.

84. madde – Mahbusîn ve mevkufîn içinde yüksek sadâ ile çağırıb bağırmak ve gürültü ile ictimâ etmek ve hey'et-i müctemia ile istidaa takdim etmek memnûdur. Mücrimîn-i mahkumîn münazıren ve müttehiden koğuşlarda ve teneffüs mahallerinde birbirlerini öldürecesine darb ve cerhe cüret ettikleri ve yahud her ne sûretle olur ise olsun firar etmek kasdında bulundukları ve sair türlü fenalıkla itaat etmedikleri üç def'a ihtarât-ı mukteziyye icra olunub da itaat etmedikleri takdirde kuvve-i müsellaha tarafından silah istimâliyle men' olunacaktır.

85. madde – 84'nci maddenin gayri ahvalde tevkif ve hapishanede câri ve mer'î usûl ve kavaide mugayir harekette bulunanların icabına göre teneffüse çıkmaktan ve sairleriyle görüşmekten ve muhabere etmekten ve lâcellü'l-iane haricden kendisine su ve nân-ı azîz verilerek tayniyât-ı mukanneden mahrum edileceği gibi Usûl-u Muhakemât-ı Cezaiyye Kanun-ı Muvakkati'nin (458)'nci maddesinin fıkra-yı âhiresinde beyan olunan ahvalde demire dahi urulacak ve her hâlde harekât-ı vâkı'asından dolayı bir gûne hasar ve ziyan tertib etmiş ise kendisine tazmin ettirilecektir. İşbu sûret-i tertib kanunen tezyid-i müddeti mûcib olacak uygunsuzluktan ise harekât-ı vâkı'asının derecesine göre yirmidört saatten yirmibir güne imtidâd edecektir. Ve mükerrerler hakkında işbu ceza iki kat icra olunacak ve icabına göre kendilerine verilmekte olan üçyüz dirhem ekmek tedrîcen yüz dirheme tenzil olunacaktır.

Maznûn-ün-ileyhüm ile müttehimîn haklarında kavaid-i mahsusa

86. madde – Mevkufîn ve mahbusînden maznûn-ün-ileyh veya müttehim bulunanların ihtilât ve muhabereleri hakkında hapishanenin hüsn-ü intizamına halel getirilmeyecek her gûne teshilâtın icrası caiz olub müdafaa vekillerini tayininde kendileri muhtar olduklarından devletce mezun olan mahallî dava vekillerinin bir kıt'a esami defteri tanzim olunarak her hapishanede talik olunacaktır.

87. madde – Hiçbir maznûn-ün-ileyh veya müttehimin cîbinde yirmibeş guruşdan ziyade pâre bulunmayacak ve bundan fazlası var ise gardiyana teslim edib o dahi defter-i mahsusunda münderic hesabına kayd etmeğe mecbur olacaktır.

Mahkumîne mahsus bazı kavaid

88. madde – Mücrimîn-i mahkumîn hapishane nizamınca muayyen olan hudud ve ahkam dahilinde olarak kendilerine gönderilecek mekâtib ile haricden gelen iânâtı kabule mezundurlar.

89. madde – Mücrimîn seksensekizinci maddede beyan olunan hudud ve ahkam dahilinde olarak ameliyât-ı vâkı'alarının hâsılâtından veya kendi ehıbbâ ve akrabalarının iânâtından terâkim edecek akçeden taleb ettikçe seksenyedinci madde mûcebince i'tâ olunacaktır.

90. madde – Onsekiz yaşını tekmil etmemiş olan çocuklar mevkuf bulundukları hâlde gîce ve gündüz sair mahbusînden bütün bütün ayrı bir mahalde ikâmet ettirileceklerdir.

Altıncı Fasıl

Bazı mevadd-ı müteferrika

91. madde – Mücrimîn-i mahkumînin kâffesi evkat-ı muayyenesinde din ve âyinlerini ifâya mecbûrdur.

92. madde – Her hapishanede mahbusların istimâli için birkaç kitab bulunub bunların nev'i ve cinsi müdir tarafından intihab ve tayin olunacaktır.

93. madde – Mahbusînden mürahikîn bi'l-mecburiyye ve ma'adâsından müdirin tensib edeceği mahbusîne imam ve memurîn-i ruhâniyye tarafından ders verilecektir.

94. madde – Hapishanede mevcud mücrimînin'ahlâkını mübeyyin Adliye Nezareti tarafından verilecek nümûne vechiyle mahsus bir sicil-i ahlâk tutulacaktır. Defter-i mezkûra hapishane müdiri ve sergardiyan ve imam ve memurîn-i ruhâniyye o mahbus hakkında mülâhazât ve meşhudâtını kayd ve işaret eyliyecektir.

95. madde – Mahbusînden vefeyât vukû'unda müdir tarafından verilecek jurnal ile tabibin raportu mahbushanenin bulunduğu mahalledeki bidâyet mahkemesi tarafından bir mazbata ile Adliye Nezareti'ne takdim olunacaktır.

96. Madde – Mahkumînden her sene müddetini arz ve edebiyle ikmâl edenler defter-i mahsusuna kayd olunacağı gibi kollarına birer alâmet-i imtiyaziyye talik kılınacaktır.

97. Madde – İşbu nizamname-i umumîde mahbusîn-i mahkume hakkında muharrer mükâfât ve mücazât bendlerinin başkaca birer kâğıda çıkarılarak levha şeklinde koğuşlara talikine hapishaneler kâtibleri mecburdurlar.

11 Cemâdiyü'l-âhır 97/ 8 Mayıs 96

Bibliyografya

I. ARŞİV BELGELERİ

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Gülhane, İstanbul)*

1. Belge Tasnifleri

- *Hatt-ı Hümayun*
- *İrâdeler* (Bahriye, Mesâil-i Mühimme, Dahiliye, Hariciye, Hazine-i Hassa, Zabtiye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsûs, Şûra-yı Devlet, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye, Dosya Usulü İradeler)
- *Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadâret Evrakı* (*Sadâret Mektubî*)
- *Dahiliye Nezareti* (Mebâni-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdiriyeti, Tesri-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu; Mektubî Kalemi, Emniyet-i Umumiyye Müdiriyeti).
- *Şûra-yı Devlet Evrakı* (Dahiliye, Nâfia, Seraskerlik, Zabtiye)
- *Hariciye Nezareti* (Mektubî, Siyasî, Mütenevvia, Tercüme Odası)
- *Muallim Cevdet* (Adliye, Askeriye, Bahriye, Dahiliye, Hariciye, Sıhhıye, Şehremâneti, Zabtiye)
- *İbnülemin* (Adliye, Bahriye, Dahiliye, Hariciye)
- *Ali Emirî* (III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud, Abdülmecid)
- *Rumeli Müfettişliği Evrakı*

---

* İstifade edilen arşiv belgelerinin numaraları metnin dipnotlarında gösterilmiştir.

– *Yıldız Evrakı* (Esas Evrak, Sadaret-Resmî, Sadaret-Hususî, Mütenevvia, Perakende, Zabtiye)
– *Zabtiye Nezareti Evrakı*

2. Defter Tasnifleri

– *Bâb-ı Âli Evrak Odası, Nezaret Gelen-Giden Defterleri* (Adliye, Dahiliye, Zabtiye)
– *Bâb-ı Âli Evrak Odası, Ayniyat Defterleri* (Adliye, Dahiliye, Zabtiye)
– *Bâb-ı Âli, Meclis-i Tanzimat Defterleri*
– *Bâbı Defterî Başmuhasebe Kalemi* (Tersane Zindanı, Darbhane)
– *Kâmil Kepeci* (Ahkâm, Çavuşbaşı, Başbakı Kulu, Divan-ı Hümayun)
– *Nâme-i Hümâyûn*
– *Divân-ı Hümayun* (Çavuşbaşılık Defterleri)
– *Yıldız Defterleri*
– *Zabtiye Defterleri*

3. Yayınlanmış Belgeler:

Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul 1988.

————, *Onikinci Asr-Hicrîde İstanbul Hayatı(1689-1785)*, İstanbul 1988.

————, *Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul 1988.

Ökte, E. Zekai (ed.), *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi- Ermeni Meselesi*, c. 2, İstanbul 1989.

B. The National Archives (Kew, Londra, İngiltere)

Foreign Office

195/ 364
78/ 1637
78/2009
78/2436
226/8
781/2-3

C. Österreisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (Viyana, Avusturya)

Türkei

VI/29

II. GAZETELER

Takvim-i Vekâyi

Basiret

Terakki

Ali Efendi (Basiretçi), *İstanbul Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001.

Cumhuriyet

III. KANUNNAMELER, NİZAMNAMELER ve SİYASÎ VESİKALAR

Düstûr (İlk Tertib), c. 1-4, İstanbul 1289-1296.

Akgündüz, Ahmed, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuk Külliyatı*, Diyarbakır 1986.

————, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 1-4, İstanbul 1992.

Kili, Suna- Gözübüyük, A. Şeref (der.), *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul 2000 (Yenilenmiş 2. Baskı).

Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi, c. 2, Ankara 1986.

IV. SEFARETNAMELER VE SEYAHATNAMELER

Ahmed Azmî, *Sefaretnâme-i Azmî*, Konstantiniye 1303.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1. Kitap, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı, İstanbul 1996.

Krafft, H. U., *Türklerin Elinde Bir Alman Tâcir*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1996.

MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an account of the Pre-*

sent State of the Naval and Military Powers, and of the Resources of the Ottoman Empire, c. II, Londra 1829 (2nd. ed.).

MacFarlane, Charles, *Turkey and its Destiny*, c. 2, Londra 1850.

Mahiroğulları, Adnan, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001.

Pedro, *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, çev. Fuad Carım, İstanbul 1996 (2. Baskı).

Pocqueville, M.D., *Travels in the Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, İngilizce'ye çev. Anne Plumptre, Londra 1813.

Senior, Nassau W. (Esq.), *A Journal kept in Turkey and Greece*, Londra 1859.

Teply, Karl (yay. haz.), *Kaiserliche Gesandschaften ans Goldene Horn*, Stuttgart 1968.

Walsh, R., *A Residence at Constantinople during a period including the Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolutions*, c. II, Londra 1838.

Wratislaw, Baron Wenceslaw, *Anılar*, Türkçesi: M. Süreyya Dilmen, İstanbul 1981.

V. TARİHLER, RUZNÂMELER VE LÂYİHALAR

Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi'*, haz. Adnan Baycar, Ankara 1998.

Ahmed Cevdet (Paşa), *Tezâkir*, 1-12, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991 (üçüncü baskı); 13-20, yay. Cavid Baysun, Ankara 1960; 21-39, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991 (üçüncü baskı); 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, Ankara 1967.

————, *Ma'rûzât*, yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

Ahmed Efendi (III. Selim'in Sırkâtibi), *Ruznâme*, yay. haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993.

Ahmed Lûtfî (Efendi), *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, c. IX, yay. Münir Aktepe, İstanbul 1982.

————, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, c. X-XV, yay. haz. Münir Aktepe, Ankara 1988-1993.

Arıkan, Sema, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Lâyihası*, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Atsız, Çiftçioğlu Nihal (düz.), *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1948.

Câbi Ömer Efendi, *Câbî Târihi, Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî*, haz. Mehmet Ali Beyhan, c. I, TTK, Ankara 2003.

Çınar, Ali Osman, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-levâyih'i ve Değerlendirmesi*, basılmamış yükesk lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992.

Georg Oğulukyan, *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi, 1806-1810 İsyanları*, tercüme ve notlar, Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1972.

Mehmed Es'ad Efendi (Sahhâflar Şeyhi-zâde), *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, neşre haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000.

Mutlu, Şamil, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri*, İstanbul 1994.

Naimâ, *Târih-i Na'imâ, Ravzatü'l-huseyn fî hülâsatü'l-ahbârü'l-hâfikeyn*, c.1-6, İstanbul tarihsiz (6. Baskı).

Ömer Fâ'ik Efendi, *Nizâmü'l-Atîk*, haz. Ahmet Sarıkaya (Basılmamış mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, 1979).

Peçevî İbrahim Efendi, *Tarîh-i Peçevî*, önsöz ve indeks: Fahri Ç. Derin-Vahit Çabuk, İstanbul 1980.

Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, İstanbul 1996.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I-II, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.

Şemdanî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Müri't-Tevârih*, I, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul 1976.

VI. HATIRÂT ve HUSUSÎ MEKTUPLAR

Ali Efendi (Basiretçi), *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 1997.

Ali Fahri (Ağababa), "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, c. 3, Türk Petrol Yayınları, İstanbul tarihsiz.

Ali Münif Bey, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, haz. Taha Toros, İsyanbul 1996.

A. Râif, *Zindan Yâdigârı*, İstanbul 1327.

Ali Said, *Saray Hatıraları*, yay. haz. A. N. Galitekin, İstanbul 1994.

Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd- Mâzi*, haz. Mümtaz Habib Güven, İstanbul 1997.

Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, bugünkü Türkçeye uygulayan: Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973.

Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihad ve Terakki Ne İdi*, İstanbul 1991.

Mehmed Memduh, *Mir'ât-i Şuûnât*, sadeleştiren Hayati Develi, İstanbul 1990 (ilk baskı: İzmir 1912).

Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Tâif Zindanı*, yay. haz. Osman Selim Kocahasanoğlu, c. 2, İstanbul 1997.

Namık Kemal'in Mektupları, haz. Fevziye Abdullah Tansel, c.1, Ankara 1990.

Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Ankara 1988.

(Dr.) Reşid Bey, *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara*, yay. haz. Ahmed Mehmetefendioğlu, İstanbul 1993 (2. Baskı).

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987 (2. Baskı).

VII. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Adams, Bruce F., *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia 1863-1917*, Northern Illinois University Press, De Kalb, Illinois 1996.

Aguirre, Carlos, "The Lima Penitentiary and the Modernization of Criminal Justice in Nineteenth-Century Peru", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940)*, Ricardo D. Salvatore- C. Aguirre (ed.), University of Texas Press, Austin 1996, 44-77.

Akbulut, İlhan, *Emniyet Teşkilatı ve Görevleri*, İstanbul 1995.

Aksan, Virginia, "Ottoman Political Writing, 1768-1808", *Interanational Journal of Middle East Studies*, 25 (1993), 53-69.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993.

Alyot, Halim, Türkiye'de Zabıta (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum), Ankara 1947.

Atasoy, Nurhan, *Otağ-ı Hümayun*, İstanbul 2000.

Aydın, Mehmet Akif, "Ceza (Osmanlı Ceza Hukuku)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.7, 478-482.

————, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler*, İstanbul 1986, 21-40.

Baer, Gabriel, "The Transition from Traditional to Western Criminal Law in Turkey and Egypt", *Studia Islamica*, XLV(1977), 139-158.

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Londra 1942.

Baudrillard, Jean, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır, İzmir 1998.

————, *Foucault'yu Unutmak*, çev. Oğuz Adanır, İzmir 1998.

Baykara, Tuncer, *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992.

Baysun, Cavid, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Türk Tarih Vesikaları*, II/7(Haziran 1942), 41-55; II/8(Ağustos 1942), 208-219; II/12(Nisan 1943), 452-461.

Beattie, J. M., *Crime and the Courts in England, 1660-1880*, Oxford 1986.

Beattie, Peter M., "Conscription versus penal servitude: army reform's influence on the Brazilian State's management of social control, 1870-1930", *Journal of Social History*, 32/4(1999), 847-877.

Beccaria, Cesare, *An Essay On Crimes and Punishments*, ed. Adolph Caso, Boston, MA 1992 (İngilizce tercümenin ilk baskı tarihi: 1775).

Begbie, Harold, *Punishment and Personality*, Londra 1927.

Bengiserp, Saim Polat, "İstanbul'da İlk Belediye Hastahanesi, 'Beyoğlu Zükur Hastahanesi'nin Dünü ve Bugünü", *I. Türk Tıp Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Ankara 1992, 277-286.

Bentham, Jeremy, *The Panopticon Writings*, ed. Miran Borzovic, Londra 1995.

————, *The Principals of Morals and Legislation*, Prometheus Books, New York 1988 (ilk baskı tarihi:1781).

Berger, Peter-Luckmann, Thomas, *The Social Contruction of Reality*, New York 1967 (2. Baskı).

Bernard, Paul P., *From the Enlightenment to the Police State: The Public Life of Johann Anton Pergen*, University of Illinois Press, Urbana ve Chicago 1991.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Amire*, Ankara 1992.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara 1996.

Bretas, Marcos Luiz, "What the Eyes Can't See: Stories from the Rio de Janerio's Prisons", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940)*, Ricardo D. Salvatore-Carlos Aguirre (ed.), 101-122.

Brown, Norman, *Love's Body*, New York 1966.

Bröckling, Ulrich, *Disziplin, Soziologie und Geschichte militaerischer Gehorsamsproduktion*, Münih 1997.

Buffington, Robert, "Revolutionary Reform: Capitalist Development, Prison Reform, and Executive Power in Mexico", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940)*, Ricardo D. Salvatore-Carlos Aguirre (ed.), 169-193.

Burchell, David, "The Disciplined Citizen: Thomas Hobbes, Neostoicism and the Critique of Classical Citizenship", *The Australian Journal of Politics and History*, 45/4 (1999), 506-526.

Burke, Peter, *The Renaissance Sense of the Past*, Londra 1970.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.

Chadwick, Owen (ed.), *Western Asceticism*, Philadelphia 1958.

Cin, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usülleri", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, 11-32.

Creese, Richard-Bynum, W.F. ve Bearn, J., *The Health of Prisoners*, Amsterdam-Atlanta, GA 1995.

van Creveld, Martin, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge University Press 1999.

Crew, Albert, *London Prisons of Today and Yesterday*, Londra 1933.

Cunningham, Allan, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century (ed. by W.R. Polk and R. L. Chambers)*, Chicago University Press, Chicago 1968, 245-264.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997 (2. Baskı).

————, "Osmanlı Ordusu'nda Yeni Düzenlemeler (1792-1869), *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, c. II, Ankara 1983, 85-98.

Çağrıcı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 2000.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, İstanbul 1996.

Çeviker, Turgut, Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I: Tanzimat ve İstibdat Dönemi, İstanbul 1986.

Çiçek, Kemal- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon 1998.

Dandeker, Christopher, *Surveillance, Power and Modernity: Bureaucracy and Discipline From 1700 to the Present Day*, Polity Press 1994.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1963.

Deleuze, Gilles, "Denetim toplumları konusunda bir ek", çev. Ulus Baker, *Birikim*, 142-143 (Şubat-Mart 2001).

Deleuze, Gilles- Guattari, Félix, *Nomadology: The War Machine*, İngilizce'ye çev. Brain Massumi, Semiotext(e) 1986.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra-New York 1999.

Dönmezer, Sulhi-Erman, Sahir, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, c.1, İstanbul 1997 (Ondördüncü bası).

Dutton, Michael, "Disciplinary Projects and Carceral Spread: Foucaldian Theory and Chinese Practice", *Economy and Society*, 21/3(August 1992), 276-294.

Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, yay. haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973.

Ehalt, Hubert Ch., *Ausdrucksformen absolutischer Herrschaft, Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, Viyana 1980.

Eisenstadt, S. N., "Patterns of Stratification in the Middle East in a Comparative Framework", *Commoners, Climbers and Notables*, ed. C.A. O. Van Nieuwenhuijze, Leiden 1977.

Elias, Norbert, *The Civilizing Process, Sociogenetic and Psychogenetic Ivestigations*, (revised edition), İngilizce'ye çeviren: Edmund Jephcott, Oxford 2000 (Almanca orijinali, 2 cild, Basel 1939).

Emecen, Feridun, "Başbâki Kulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul 1992, 126-127.

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.

Erdoğan, Necmi, "Devleti 'idare etmek': Mâduniyet ve düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, 83 (Kış 1999/2000), 8-31.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 2, İstanbul 1995.

Erim, Neşe, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 79-88.

Fahmy, Khaled, "The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt", *Arming the State, Military Conscription in the Midle East and Central Asia 1775-1925*, Erick J. Zürcher (ed.), Londra-New York 1999.

Faroqhi, Suraiya, *Coping with the State: Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire 1550-1720*, İstanbul 1995.

Fekete, L., *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, c. 1, Budapeşte 1955.

Feller, Gene (haz.), *Anarşistin Yaşamı, Alexander Berkman'ın Yazıları*, Türkçesi: Elif Daldeniz, İstanbul 1996.

Forsythe, William James, *The Reform of Prisoners 1830-1890*, New York 1987.

Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Fransızca'dan çev. Alan Sheridan, Penguin Books 1991.

————, *Büyük Kapatılma: Seçme Yazılar 3*, çev. Işık Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul 2000.

————, *Ders Özetleri*, çev. Selahattin Hilav, İstanbul 2001 (5. Bs.).

————, "Aydınlanma Nedir", çev. Eda Özgül- Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim*, 11(Temmuz 2000), 69-76.

————, *İktidarın Gözü: Seçme Yazılar 4*, çev.: Işık Ergüden, yay. haz.: Ferda Keskin, İstanbul 2003.

Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge 1992 (2. Baskı).

Griffiths, Arthur (Major), *In Spanish Prisons, Persecution&Punishment 1478-1878*, New York 1991 (Tıpkıbasım).

————, *The History and Romance of Crime*, Londra tarihsiz.

von Grunebaum, G. E., *Islam*, Londra 1961.

Gökçen, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989.

Gülsoy, Ufuk, Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni, İstanbul 2000.

Gündüz Saylıgil, Feryal, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kadınlara Mahsus Bir Hastahane: Haseki", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 5 (1999), 95-112.

Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982.

Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

Henriques, U. R. Q., "The Rise and Decline of the of the Separate System of Prison Discipline", *Past and Present*, 54 (Feb. 1972), 61-93.

Heyd, Uriel, "Kanun and Shari'a in Old Ottoman Criminal Justice", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, c. III, Kudüs 1969, 1-22.

————, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Menage, Oxford 1973.

Higgs, Robert, *Crisis and Leviathan: Critical Episodes in the Growth of American Government*, Oxford University Press, New York-Oxford 1987.

Hintze, Otto, *Staat und Verfassung: Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte*, yay. Gerhard Oestreich, mit einer Einletiung von Fritz Hatzung, 2. Erweiterte Auflage, Göttingen 1962.

Hobsbawm, E. J., *The Age of Capital 1848-1875*, Abacus, Londra 1995 (9. Baskı).

Huart, Clement, *Ancient* Persia *and Iranian Civilization*, Londra 1927.

Hurewitz, J. C., "Ottoman Diplomacy and the European State System", *Middle East Journal*, XV/2 (Spring 1961), 141-152.

Hülagu, Metin, *İslâm Hukukunda Hapis Cezası*, Kayseri 1996.

Işık, Emre, *Beden ve Toplum Kuramı*, İstanbul 1998.

İbn Haldun, *Mukaddime*, 1, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

İbrahim-i Halebî (musannif), *Mültekâ el Ebhur*, müterçim: Mustafa Uysal, c. 3, Konya 1993.

Ignatieff, Michael, *A Just Measure of Pain, The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*, New York 1978.

————, "State, Civil Society and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment", *Social Control and the State* (ed. Stanley Cohen-Stanley Scull) içinde, Blackwell, Oxford 1985.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, 335-396.

————, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (yay.haz.), *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul 1992.

İhsanoğlu, Ekmeleddin- Kaçar, Mustafa, *Çağını Yakalayan Osmanlı ! : Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1995.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, c. 1, İstanbul 1982 (Üçüncü Baskı).

Johnston, Norman, *Forms of Constraint: A History of Prison Architecture*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago 2000.

Jünger, Ernst, *Der Arbeiter: Herrschaft und Gestalt*, Stuttgart 1982 (İlk baskısı: 1932).

Kaçar, Mustafa, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı ! : Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1995, 45-120.

Kann, Robert, *A History of Habsburg Empire, 1526-1918*, Berkeley 1980.

Kaplan, Mehmet ve diğerleri, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, c. 1, İstanbul 1988.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul 1993.

————, "II. Abdulhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmalarında Yâverlik Kurumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1961 (2. Baskı).

————, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizâm-ı Cedit 1789-1907*, Ankara 1988 (2. Baskı).

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1993.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985 (2. baskı).

Kayra, Cahit- Üyepazarcı, Erol, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u, Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul 1992.

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993.

Kırlı, Cengiz, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Hayat", *Toplum ve Bilim*, 83 (Kış 1999/2000), 58-77.

Kocahasanoğlu, Osman Selim, *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999.

Koçu, Reşat Ekrem, "Baba Câfer", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul (tarihsiz), 1733-1737.

Köseoğlu, Cengiz, *Topkapı Sarayı İmparatorluk Hazinesi (Hazine-i Hümayun)*, İstanbul (tarihsiz).

Krause, Thomas, *Geschichte des Strafvollzugs, Von den Kerkern des Altertums bis zur Gegenwart*, Darmstadt 1999.

van Krieken, Robert, "The Poverty of Social Control: Explaining power in the historical sociology of the welfare state", *Sociological Review*, 38/1(1991), 1-25 (ayrıca bk. *http:/www.usyd.edu.au/su/social/robert/papers/ poverty.html*)

————, "Social Discipline and State Formation: Weber and Oestreich on the historical sociology of subjectivity", *Amsterdams Sociologisch Tidjscrift*, 17/1 (1990), 3-28 (elektronik metin: htttp://www.usyd.edu.au/su/social/robert/papers/ oestreich.htm)

Kriegsmann, N. Hermann, *Einführung in die Gefaengniskunde*, Heidelberg 1912.

Kropotkin, Peter, *In Russian and French Prisons*, Montreal, Quebec 1991 (ilk baskı tarih: 1906).

————, *Kropotkin's Revolutionary Pamphlets*, ed. Roger N. Baldwin, New York 1970.

————, *Çağdaş Bilim ve Anarşi*, Rusçadan çev. Mazlum Beyhan, İstanbul 1999

Kumbaracılar, İzzet- Tamer, Cahide, *Yedikule*, İstanbul (tarihsiz).

Kuran, Ahmet Bedevî, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945.

Kutluoğlu, Muhammed H., *The Egyptian Question (1831-1841)*, İstanbul 1998.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986.

Lacombe, Dany, "Reforming Foucault: a critique of the social control thesis", *British Journal of Sociology*, 47/2 (June 1996), 332-352.

Leps, Marie-Christine, *Apprehending the Criminal: The Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse*, Durham ve Londra 1992.

Levy, Avigdor, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eigteenth Century", *Middle Eastern Studies*, XVIII (1982), 227-249.

Mahmud Cevat (İbnü'ş Şeyh Nâfi), *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkîlât ve İcrâât ı –XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında*, c. 1, çev. M.A. Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990.

Marcuse, Herbert, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, New York 1962 (2. Baskı).

Mardin, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara 1996 (2. Baskı).

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton-New Jersey 1962.

————, "The Mind of the Turkish Reformer 1700-1900", *Arab Socialism*, ed. Sami Hanna-George H. Gardner, Leiden 1969, 24-47.

Marx, Karl, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, İngilzice'ye çev. S.W. Ryazanskaya, ed. Maurice Dobb, Moskova 1970.

May, Henry F., *The Enlightenment in America*, New York, Oxford University Press 1976.

Mayhew, Henry-Binny, John, *The Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, Londra 1862.

McConville, Sean, "The Victorian Prison: England, 1865-1965", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, ed. Narval Morris-David J. Rothman, New York-Oxford 1998, 117-150.

McGowen, Randall, "The Well-Ordered Prison: England, 1780-1865", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, ed. Narval Morris-David J. Rothman, 71-99.

McIlwain, John, *Dungeons&Torture*, Pitkin Guides, Londra 2000.

McNeill, William H., *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago 1984.

Megill, Allan, *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul 1998.

Mehmed Salâhî, *Girid Meselesi*, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1967.

Mengüç, Ali Rıza, *Ceza İnfaz Hukuku ve İnfaz Müesseseleri*, İstanbul 1968.

Michelet, J., *Fransız İhtilâli Tarihi*, I, çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul 1950.

Minassian, Anaide Ter, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, İngilizce'ye çev. A. M. Berrett, Cambridge, Massachusetts 1984.

Mimar Kemaleddin'in Yazdıkları (der. İlhan Tekeli-Selim İlkin), İstanbul 1997.

Morris, Narval ve Rothman, David J. (ed.), *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, New York-Oxford 1998.

Mumford, Lewis, *Technics and Civilization*, New York- Burlingame 1963 (ilk baskı: 1934).

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley ve Los Angeles 1963.

O'Brien, Patricia, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth Century France*, Princeton University Press, New Jersey 1982.

O'Brien, Patricia, "The Prison on the Continent, 1865-1965", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society* içinde, New York-Oxford 1998, 178-201.

Oestreich, Gerhard, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates: Ausgewaehlte Aufsaetze*, Berlin 1969.

O'Neill, John, "The Disciplinary Society: From Weber to Foucault", *The British Journal of Sociology*, XXXVII/1 (1986).

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995 (3. Baskı).

————, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

Önsoy, Rıfat, *Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

Örenç, Ali Fuat, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul 2006.

Özbek, Nadir, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih*, 64 (Nisan 1999), 34-43.

————, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları: 1839-1918", *Toplum ve Bilim*, 83 (Kış 1999/2000), 111-132.

Özcan, Abdülkadir, "Baba Câfer Zindanı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul 1991, 366-367.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994 (2.baskı).

Panzac, Daniel, "The Manning of the Ottoman Navy in the Heyday of Sail (1660-1850), *Arming the State*, ed. Erick J. Zürcher, Londra-New York 1999, 41-57.

Peters, Edward M., "Prison Before the Prison, The Ancient and Medieaval Worlds", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, 3-43.

Pisciotta, Alexander W., *Benevolent Repression: Social Control and the American Reformatory-Prison Movement*, New York ve Londra 1994.

Platon, *Gorgias*, çev. Reyan Erben, İstanbul 1989.

————, *Devlet*, trc. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul 1985.

Playfair, Giles, *The Punitive Obsession, An unvarnished history of the English prison system*, Londra 1971.

Plamenatz, John, *The English Utilitarians*, Oxford 1966.

Poole, Stanley Lane-, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, c.II, Londra 1888.

Porter, Roy, "Howard's Beginning: Prisons, Disease, Hygiene", *The Health of Prisoners*, ed. Richard Creese- W. F. Bynum- J. Bearn, Amsterdam-Atlanta, GA 1995, 5-26.

Porter, Roy, *The Enlightenment*, Hong Kong 1993 (İkinci Baskı).

Postman, Neil, *The Disappearance of Childhood*, New York 1982 (2. Baskı).

Priestley, Philip, *Victorian Prison Life, English Prison Biography*, Pimlico, Londra 1999.

Quatert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş*, çev. Sabri Tekay, Ankara 1987.

————, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İstanbul 1999.

Quatert, Donald- İnalcık, Halil (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

Raeff, Marc, "The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeeth-and Eighteenth- Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach", *The American Historical Rewiev*, vol. 80, Issue 5 (Dec. 1975), 1221-1243.

Ralston, David, *Importing the European Army: The Introduction of European Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914*, Chicago 1990.

Rosenthal, Franz, *İslâm'da Özgürlük Kavramı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2000.

Rothman, David, *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic*, New York 2002 (gözden geçirilmiş 3. baskı).

————, "Perfecting the Prison, United States, 1789-1865", *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*, ed. Narval Morris-David J. Rothman, New York-Oxford 1998, 100-116.

Rouquié, Alan, *Latin Amerika'da Askerî Devlet*, çev. Cüneyt Akalın ve diğerleri, İstanbul 1986.

Salvatore, Ricardo D., "Penitentiaries, Visions of Class, and Export Economies: Brazil and Argentina Compared", *The Birth of the Penitenti-*

ary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940), ed. R. D. Salvatore- Carlos Aguirre, 194-223.

Salvatore, Ricardo D.- Aguirre, Carlos, "The Birth of the Penitentiary in Latin America: Toward an İmperative Social History of Prisons", *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940)*, 1-43.

Salvatore, Ricardo D.- Aguirre, Carlos (ed.), *The Birth of the Penitentiary in Latin America: Essays on Criminology, Prison Reform, and Social Control, (1830-1940)*, University of Texas Press, Austin 1996.

Sarıca, Murat, *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, İstanbul 1999 (8. Baskı).

Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

————, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Tufan Gündüz, Ankara 2000, 217-229.

Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, İstanbul 1972.

Schmitt, Carl, *Römischer Katholizismus und Politische Form*, Stuttgart 2002 (İlk Baskı: 1923).

————, *Thomas Hobbes und der Leviathan*, Stuttgart 2003 (İlk Baskı: 1938).

————, *Der Begriff des Politischen*, Berlin 2002 (7. baskı).

Schull, Kent Fielding, *Penal Institutions, Nation-State Construction, and Modernity in the Late Ottoman Empire*, Ph.D Dissertation, University of California, Los Angeles 2007.

Simon-Hudemann, Calixte, *Die Eroberung der Gesundheit 1750-1900*, Fransıca'dan çev. Andrea van Dülmen, Frankfurt am Main 2000.

Sipahi, Ali, *TheLabor-Based Prisons in Turkey 1933-1953*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2006.

Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001.

Spierenburg, Pieter, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*, Rutgers University Press, New Brunswick ve Londra 1991.

Staples, William G., *The Culture of Surveillance: Discipline and Social Control in the United States*, New York 1997.

Şakir, Ziya, "İşkence ve Ölüm Yeri: Yedikule", *Resimli Tarih Mecmuası*, 4(Nisan 1950), 144-146.

Şentürk, Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992.

Tekelioğlu, Orhan, *Michel Foucault ve Sosyolojisi*, İstanbul 1999.

Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*, Blackwell, Massachusetts 2000 (10. Ed.).

Türkdoğan, Orhan, *Max Weber: Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler*, İstanbul 1995.

Ulunay, Refi' Cevad, *Sayılı Fırtınalar*, İstanbul 1973 (Dördüncü basılış).

Umemori, Naoyuki, *Modernization Through Colonial Mediations: The Establishment of Police and Prison System in Meiji Japan*, Ph. D Dissertation, The University of Chicago, Chicago 2002.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I, Ankara 1943.

————; *Midhat Paşa ve Tâif Mahkumları*, Ankara 1995.

Virilio, Paul, *Speed and Politics*, İngilizce'ye çev. Mark Polizotti, Semiotext(e), New York 1986.

Wagner, Peter, *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, Londra ve New York 1994.

Weber, Max, *Die Protestanische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*, (1904-5 tarihli ilk baskı ve 1920'de yapılan ikinci baskıda bulunan ilâve ve değişiklikler gözden geçirilerek yay. haz. Klaus Lichtbau ve Johannes Weiss), Bodenheim 1993.

Weiss, Robert P., "Humanitarianism, labour exploitation, or social control ? A critical survey of theory and research on the origin and development of prisons", *Social History*, 12/3 (Oct. 1987).

Werret, Simon, "Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eigteenth Century Russia" (elektornik metin: htttp:/www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/journal/nlwerret.htm).

White, Hayden, "The Forms of Wilderness: Archaeology of an Idea", *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* içinde, John Hopkins University Press, Baltimore1985.

Whitaker, Reg, *The End of Privacy, how total surveillance is becoming a reality*, New York 1999.

Wiener-Müller,Wolfgang, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992, 53-120.

Yavuz, Hulusi, "Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler*, İstanbul 1986, 41-102.

Yıldız, Hakkı Dursun (yay. haz.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

Yıldız, Nuray, *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul 1993.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Elazığ 1999.

VIII. BAŞVURU ESERLERİ

Asım Efendi (Mütercim), *el-Okyanusü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhit*, c. 1-3, İstanbul, Takvimhâne-i Âmire 1268-1272.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.

Clauson, Gerard, *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1972.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1970 (İlâveli 2. Baskı).

Duman, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*, c. 1, Ankara 2000.

İz, Fahir ve Hony, H.C, *The Oxford English-Turkish Dictionary* (2. Ed.), İstanbul 1978.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)-Prosopografik Rehber*, İstanbul 1999.

Morris, William, *The American Heritage Dictionary of the English Language*, ed. William Morris, Boston 1981.

Özege, Seyfeddin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. 1-5, İstanbul 1971-1979.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, İstanbul 1971(2. Baskı).

Redhouse, W. James, *A Lexicon, English and Turkish/ Kitâb-ı Lehcetü'l-me'âni*, İstanbul 1911(4.Ed.).

Rhasis, George, *Vocabulaire François-Turc*, St. Petersburg 1828.

Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, Dersa'âdet 1317.

Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1984 (5. Baskı).

Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (ed. J. Milton Cowan), Beyrut-Londra 1974 (3. Baskı).

İndeks

-A-

aba (kışlık elbise için) 99, 100, 108, 254, 369, 370, 371, 372, 373, 374

abdest 128, 254, 417, 438

Abdi Paşa (Zabtiye Nazırı) 297

Abdülhamid (I.) 26

Abdülhamid (II.) 92, 274, 287, 306, 315, 323, 326, 349, 380, 381, 386, 390, 394, 395, 397, 404, 410, 412, 421, 422, 427, 428, 429, 442, 444, 451, 454, 455, 456, 459, 460, 466, 468, 471, 472, 473

Acara 245

Adana 111, 116, 117, 125, 127, 235, 238, 344, 348, 349, 401, 457

Adapazarı 299, 401

adliye müfettişleri/müfettişliği 318, 326, 361, 387, 395, 403, 404, 416, 418, 440, 441, 455, 477, 478, 480, 482, 484, 485

Adliye Nezareti 381, 383, 387, 395, 397, 398, 400, 404, 476, 477, 481, 482, 489

af 9, 26, 71, 89, 90, 101, 106, 129, 144, 242, 260, 261, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 318, 336, 356, 362, 442, 444, 447, 449, 450, 453, 456, 457, 458, 459, 465

Ağakapısı 20

Ahmed Cevad Paşa (Sadrazam) 451

Ahmed Cevdet Paşa 163, 186, 212, 216, 264

Ahmed Lütfî Efendi (vak'a-nüvis) 276

Ahmed Midhat Efendi 292

Ahmed Vefik Efendi (Anadolu sağ-kol müfettişi) 214

Akkâ 73, 74, 111, 117, 118, 228, 230, 231, 234, 235, 237, 259, 282, 290, 291, 292, 296, 353, 364, 373, 414, 415, 459

Hz. Ali 8

Ali Efendi (Basiretçi Ali) 277, 278, 279, 282, 286, 287, 296

Ali Kemaleddin bey, bkz. Mimar Kemaleddin Bey

Âli Paşa 104, 110, 216, 222, 264, 266
Amasya 96, 235, 445, 446
Anadolu Islahatı 349, 454, 455, 456
Antakya 114
Antalya 73, 95, 235, 441
Anteb 29, 114
Aristo 186
Arnavutluk 111, 129
Asâkir-i Mansure 91
Asâkir-i Nizâmiyye 99, 315
Asâkir-i Şâhâne, bkz. Asâkir-i Nizamiyye
asker-ler 155, 240, 273, 319, 375, 400, 462
asketizm, bkz. zühd
Asur İmparatorluğu 9
At Meydanı 277, 282
Atina sitesi 7, 9, 414
atölye (hapishane) 291, 321, 356, 357, 359, 374, 375, 390, 430, 435, 439, 467, 470
Auburn hapishanesi/sistemi 169, 187, 274, 427, 431, 438, 470
Avustralya 56, 133, 228, 468
Avusturya-lı 31, 35, 36, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 105, 169, 170, 178, 205, 313, 407
ayakkabı 100, 254, 369, 370, 373, 374, 387, 484
ayaktakımı, bkz. ayakkabı
Aydın 73, 95, 208, 233, 295, 370

-B-

Bâb-ı Âsafî tomruğu, bkz. Bâbıâli mahbesi
Bâb-ı Seraskerî tomruğu, bkz. Seraskerlik tomruğu
Bâb-ı Zabtiyye, bkz. Zabtiye Müşirliği
Bâb-ı Zabtiyye Tevkifhanesi, bkz. Zabtiye Tevkifhanesi
Baba Cafer, bkz. Baba Cafer Zindanı
Baba Cafer Zindanı 15, 16, 17, 18, 20, 21, 25, 26, 27, 53, 113, 122
Bâbıâli mahbesi 25, 52, 308, 326
il Bagnio, bkz. Tersane Zindanı
Bağdad 228, 230, 234, 235, 239, 240, 241, 359, 364, 373, 403, 440
Bahçekapı 81, 208
Bahri Bey (Hapishane-i Umumî Müdürü) 277
Bahriye Meclisi 83, 88, 89, 224
Bahriye Nezareti 87, 268, 300, 332
Balıkesir 95, 96, 214, 392
Basra 403, 404
Bastille Zindanı (Paris) 16, 39, 40
Başbâkikulu Konağı 18
Başbâkikulu mahbesi 18
başgardiyan, bkz. gardiyan
Batum 107, 112, 351, 356
Beccaria, Cesare 13, 15, 61, 67, 68, 69, 70
Bedirhan Bey 105
Belçika 57, 168, 169, 170, 275, 309
Bentham, Jeremy 61, 69, 78, 141, 142
Bentham, Samuel 142,
Bereketzâde İsmail Hakkı (İbret gazetesi yazarı) 282
Beşiktaş zabtiye merkezi tomruğu 82, 88, 145, 180
Beşiktaş Hasan Paşa Karakolu 410, 412, 461
Beşkule (Yedikule) 38
Bekirağa Bölüğü 410, 411
Beylan (Haleb) 156
Beyoğlu Tevkifhanesi 145, 180, 315, 316, 325, 327, 397, 424, 441

Beyrut 76, 99, 111, 118, 124, 125, 128, 378, 415
bıçak 155, 157, 272, 325, 399
Bi(e)devi Çardak 37
Biga 96, 98, 161, 260
Bihke 204, 205
Bimarhane 442, 443
Bingazi 111, 113, 118, 124, 468
Birecik 114
Birinci Şube, bkz. Siyasî Şube
Bitlis 414, 440, 446, 453, 458
Bizans 11, 15, 26, 38, 282
Blanqui, M. (Fransız politik ekonomi profesörü) 90, 110, 111
Blunt Paşa (İngiliz danışman subay) 431, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 469
Bodrum 291, 458, 459
Boğazkesen Kalesi 17, 416
Bolu 351
Bonnin, Celestin (Fransız polis müfettişi) 326
borçlu-lar (mahbuslar) 7, 8, 9, 13, 14, 16, 17, 18, 23, 25, 26, 27, 52, 54, 59, 69, 77, 83, 84, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 102, 108, 114, 115, 120, 127, 137, 149, 150, 154, 156, 165, 167, 181, 184, 199, 203, 231, 238, 239, 245, 282, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 307, 308, 327, 335, 348, 353, 398, 432, 434, 442, 444, 450, 451
Bosna 146, 149, 155, 161, 212, 214, 235, 368
bossa (demir) 91
bostancı 39
bostancıbaşı 39, 51
bostancıbaşı tomruğu, hapsi, mahbesi 23, 53
Boureé, M. N. (Fransa Elçisi) 263, 264, 266
boyunduruk 2, 7, 9
Brezilya 174, 195, 276, 308, 309, 375, 429
bridewell 60, 181
bukağı 9, 14, 48, 54, 292, 293, 297, 462
Bulgar-lar 78, 156, 311, 315, 407, 416, 417, 418, 450, 452, 458, 459
Bulver, Henry (İngiltere Elçisi) 197, 198, 199, 200, 201
Burhaniye 361
Bursa 37, 111, 116, 118, 125, 126, 128, 129, 148, 341, 354, 458

-C-

cami (zindan; hapishane) 128, 177, 269, 274, 278, 329, 330, 471
Camialtı (Tıbbiye Mektebi) 412
Canning, Stratford (İngiltere Elçisi) 74, 75, 77, 78, 79, 100, 104, 110, 111, 112, 113, 116, 122, 128, 131, 132, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 163, 167, 172, 173, 182, 194, 196, 197, 198, 270, 278, 296, 407, 433
Cebel-i Lübnan 377, 378
cerrah 28, 85, 210, 271, 365
ceza kanunu, bkz. Ceza Kanunnamesi
Ceza Kanunnamesi (1840; 1850; 1858) 35, 67, 68, 69, 71, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 117, 153, 164, 170, 178, 179, 183, 191, 192, 193, 196, 201, 212, 215, 216, 224, 226, 227, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 246,

247, 251, 252, 260, 263, 265, 266, 267, 282, 289, 293, 299, 300, 310, 324, 350, 374, 404, 405, 446, 447, 450, 479, 481, 501, 502
ceza hukuku 11, 15, 24, 61, 75, 79, 106, 164, 196, 197, 234, 273, 302, 378, 448
ceza infazı 7, 9, 24, 48, 53, 54, 60, 71, 72, 73, 88, 91, 92, 95, 97, 101, 103, 109, 111, 147, 161, 164, 197, 212, 214, 222, 223, 390, 393, 394, 404, 407, 409, 418, 424, 446, 449, 451, 454
ceza infaz usûlü 67, 75, 104, 121, 125, 165, 168, 172, 173, 178, 179, 180, 182, 195, 227, 228, 232, 234, 236, 237, 238, 247, 251, 252, 273, 300, 304, 378, 381, 388, 448
ceza infaz hukuku 183, 194, 289
ceza mazbatası; ceza mazbataları 161, 211, 212, 226, 227, 232, 233, 300
ceza muhakematı 67, 71, 101, 103, 147, 178, 180, 192, 194, 195, 213, 214, 221, 247, 251, 365, 388, 394, 449
cezanın ertelenmesi 302
Cezayir-i Bahr-ı Sefîd 73, 179, 220, 228, 234, 29, 344, 440
Cezayir Hanı (İzmir) 151
Cidde 228, 234, 235, 332, 334, 462
cigara, bkz. sigara
cinayet (ağır suç) 179, 180, 182, 183, 184, 185, 193, 199, 200, 213, 218, 222, 234, 239, 243, 244, 269, 272, 317, 348, 355, 365, 433, 485
code penal, bkz. Fransız ceza kanunu
cünha 74, 84, 93, 100, 104, 105, 179, 180, 183, 193, 199, 201, 212, 233, 244, 300, 317, 334, 355, 382, 475, 485

-Ç-

çamaşırhane 292, 444
çavuşbaşı hapsi 53
çifte, bkz. pranga
çiçek hastalığı 441
Çine 335
çocuk mahbuslar 180, 181, 210, 321, 388, 488
çorba 25, 27, 92, 93, 199, 256, 483
çubuk içmek (mahbuslar) 87, 255, 437

-D-

Davudpaşa Kışlası 91
Dahiliye Nezareti 93, 151, 216, 217, 223, 224, 240, 259, 267, 268, 269, 280, 286, 289, 301, 303, 306, 319, 327, 328, 332, 342, 345, 355, 356, 360, 361, 362, 364, 366, 367, 373, 377, 384, 390, 393, 394, 395, 396, 400, 403, 415, 417, 419, 425, 435, 440, 444
Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Komisyonu 349, 416, 417
Dahiliye Nezareti Umûr-ı Cezaiyye Dairesi 394
Danimarka 28, 37, 44, 45, 169
Darbhane mahbesi 54
Deavi Nezareti 54, 86, 122
Dede Cöngi Efendi 14
değnek vurmak 36, 51, 76, 101, 103, 153, 154, 249, 258
demir, bkz. pranga
Denizli 86, 94, 334, 399
Derré, M., (Belçikalı hapishane mimarı) 168

Dimetoka 228, 229, 234, 235
Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye 233, 264, 265, 266, 278, 301, 303, 304, 305, 306, 308, 328, 344
Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Ceza Muhakematı Dairesi 183, 233, 293, 299, 303
Divan-ı Zabtiyye 86, 226, 286, 300
Diyarbekir 73, 107, 235, 360, 392, 440, 458, 459
diyet 11, 12, 31, 71, 90, 101, 106, 185, 297, 463
dizanteri 133
dizlik 151
Doğu Roma İmparatorluğu, bkz. Bizans
doktor, bkz. tabip
don 100, 151, 254, 255, 369, 370, 371, 372, 373, 387, 483
Duchatel, M. (Fransa İçişleri Bakanı) 110

-E-

Ebussuud Efendi (Şeyhülislâm) 14
Ebüzziya Tevfik 291
eczacı 271, 365, 482
Eden, William (İngiliz idareci) 57, 66
Edirne 28, 100, 107, 108, 111, 116, 117, 118, 123, 124, 126, 161, 172, 203, 206, 219, 229, 246, 314, 369, 392, 404, 459
Edremid 361
ekmek 10, 25, 27, 33, 34, 35, 43, 49, 54, 85, 92, 93, 98, 99, 100, 107, 108, 116, 117, 122, 133, 182, 245, 256, 272, 321, 327, 368, 369, 385, 397, 409, 410, 438, 463, 487
elbise 28, 32, 33, 34, 42, 43, 45, 46, 47, 91, 99, 100, 108, 116, 140, 156, 199, 209, 216, 217, 254, 255, 272, 275, 279, 312, 353, 354, 356, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 385, 387, 433, 434, 477, 483, 484, 485, 486
emanet sandığı, bkz. emanet sandıkları
emanet sandıkları (hapishane) 277, 278, 357
Ergani Madeni 228, 230, 231, 234, 235, 238, 261, 362, 373
Ereğli (kömür madenleri) 260, 261
Ermeni-ler 22, 75, 311, 312, 314, 336, 407, 408, 409, 414, 415, 416, 417, 422, 443, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 456, 457, 458, 459
Ertuğrul sancağı 334, 399
Erzincan 373
Erzurum 118, 119, 123, 126, 127, 129, 161, 218, 228, 230, 234, 235, 290, 314, 350, 353, 365, 366, 373, 390, 408, 414, 455, 458

-F-

fahişe-ler 18, 20, 21, 22, 23, 84, 90, 122, 123
falaka 76, 126
fasulye 34, 256, 368, 463, 483
fırın, bkz. bostancıbaşı tomruğu
Filibe 108, 111, 156, 161, 208, 229, 235
firar 14, 16, 24, 35, 36, 37, 46, 50, 51, 53, 55, 73, 74, 82, 95, 139, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 175, 183, 184, 188, 193, 202, 212, 216, 229, 236, 240, 241, 257, 269, 288, 289, 292, 313, 326, 330, 332, 341, 344, 349, 350, 353, 363,

367, 380, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 433, 434, 440, 441, 445, 461, 462, 487
Fizan 74, 290, 414, 415, 459
forçat, bkz. forsa
forsa 33, 33, 48, 177
fotoğraf-lar (mahkum) 276, 378, 422, 423, 459, 461, 468, 471
Fransa (devleti, hükûmeti) 37, 42, 44, 45, 111, 126, 263, 265, 266, 326, 407, 419, 471
Fransız-lar 27, 28, 34, 36, 37, 40, 42, 43, 44, 45, 90, 110, 118, 177, 313, 326, 392, 45, 472
Fransız ceza kanunu 178, 179, 183, 185, 186, 263, 266

-G-

Galata Kulesi 31
Galata Zindanı 18
Galata hapishanesi (zabtiye merkezi) 145, 180, 327
Galatasaray hapishanesi 46, 397, 398
gardiyan 33, 34, 35, 87, 88, 93, 132, 210, 229, 230, 232, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 271, 272, 279, 282, 287, 313, 320, 322, 324, 325, 326, 336, 361, 362, 363, 364, 381, 383, 384, 385, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 411, 417, 433, 434, 436, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 484, 486, 487, 489
gardiyan-ı evvel, bkz. gardiyan
Gayrimüslim-ler (Osmanlı) 31, 67, 74, 75, 78, 79, 90, 91, 97, 103, 117, 118, 124, 146, 156, 159, 160, 164, 194, 200, 216, 254, 263, 264, 265, 266, 294, 301, 311, 312, 313, 314, 327, 336, 357, 383, 386, 407, 408, 416, 417, 435, 443, 444, 450, 454
Gelibolu 91, 92, 443
Germen-ler 10, 11, 27, 28, 68
Gıdâmis 111, 127
Girit 111, 123, 203, 204, 263, 264, 311, 339, 340, 443
Gloucester hapishanesi (İngiltere) 60
Gordon (İngiliz binbaşı, hapishaneler danışmanı) 173, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 186, 188, 190, 196, 211, 224, 225, 261
gömlek 100, 151, 254, 255, 369, 370, 371, 372, 373, 387, 483
Gönen 361
grip 440
Gülhane Hatt-ı Hümayunu, bkz. Tanzimat Fermanı
Gülhane Hattı, bkz. Tanzimat Fermanı

-H-

Hacı Nuri (İbret gazetesi yazarı) 282, 292
Hâfız Mehmed Paşa (Zabtiye Müşiri) 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 99, 100, 104, 120, 121, 164, 280
hafif suç; hafif suçlu-lar; hafif suç mahkum-ları 76, 77, 83, 84, 86, 89, 93, 94, 95, 96, 104, 109, 115, 121, 150, 154, 159, 165, 167, 177, 178, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 199, 204, 209, 214, 222, 230, 240, 242, 299, 300, 302, 306, 310, 312, 335, 339, 340, 351, 353, 382, 434, 442
haham (hapishane) 112, 122, 130
Hakkâri 107, 160, 161, 235

Haleb 29, 98, 113, 114, 119, 124, 125, 127, 129, 156, 161, 235, 245, 392, 401, 448, 449, 456, 457
Hama 111, 114, 117, 124, 125, 127, 128
hamam (hapishane) 34, 119, 123, 138, 140, 203, 268, 269, 270, 271, 274, 340, 341, 390, 418, 464, 470
Hamid sancağı 334, 343
Han Mahmud 105
hapishane bilimi (*science of prison*) 131, 133, 138
hapishane kâtibi 87, 213, 229, 230, 232, 254, 258, 271, 272, 288, 312, 318, 320, 321, 340, 363, 383, 422, 478
Hapishane Kongresi (Londra 1872) 275, 276
Hapishane Kongresi (Petersburg 1890) 427
hapishane memur(ları)u 98, 109, 148, 152, 155, 210, 235, 252, 258, 271, 384, 396, 399, 439, 477, 479, 481, 486
hapishane müdürü 87, 139, 140, 209, 229, 230, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 271, 272, 273, 277, 288, 289, 297, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 360, 381, 383, 387, 394, 396, 399, 400, 402, 420, 424, 427, 439, 453, 475
hapishane müdürü muavini 209, 254, 258, 272, 394, 427
Hapishane-i Umumî (Sultanahmed) 192, 259, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 278, 281, 282, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 315, 316, 320, 322, 324, 325, 326, 354, 356, 362, 368, 374, 380, 390, 396, 400, 405, 411, 417, 422, 430, 435, 442, 443, 444, 467, 469, 476, 486
Harput 161, 220, 235, 373, 458
Hasan Efendi (Hapishane-i Umumî müdürü) 321
Hasan Paşa Karakolu (Beşiktaş) 410
haseki ağa hapsi 54
Haseki Bimarhanesi 21, 159, 200
Haseki Darüşşifası 159
Haseki Tevkifhanesi 216, 301, 308, 443
Haseki Ticarethanesi 84
Haseki Zindanı 159
hasır 98, 99, 100, 107, 151, 357, 464, 465
Hasköy (Filibe) 105, 208
hasta-lar (mahbus) 21, 23, 34, 43, 44, 79, 84, 85, 87, 89, 96, 97, 103, 108, 117, 130, 145, 148, 158, 159, 160, 167, 174, 210, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 231, 235, 241, 257, 271, 272, 279, 286, 299, 301, 303, 307, 318, 326, 335, 348, 349, 350, 353, 354, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 432, 439, 443, 454, 464, 482, 483, 484
hastalık, bkz. salgın (hapishane)
hastane; hasta koğuşu 20, 21, 97, 103, 117, 118, 123, 138, 139, 140, 147, 151, 158, 159, 160, 173, 182, 188, 190, 191, 199, 201, 206, 209, 210, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 230, 231, 242, 243, 244, 257, 268, 269, 270, 274, 275, 277, 286, 330, 335, 342, 350, 351, 353, 354, 364, 367, 371, 383, 387, 392,

408, 432, 434, 436, 441, 443, 444, 454, 470, 479, 482, 483, 484, 485
Havran 124, 125, 127, 128
hekim, bkz. tabip
Hersek 156, 342
hıdemât-ı süfliyye, 89, 91, 202, 227, 298
Hınçak komitası 414
Hindistan-lı 275, 313
house of correction 60, 77
Hollanda 57, 169, 170, 426
Howard, John (Bedforshire şerifi) 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 138, 144, 145, 426
Hristiyanlar, bkz. Gayrimüslimler
hulk (gemi mahbes) 55, 133, 181
humma 55, 77, 174, 204, 231, 351
Humus 111, 117
hücre hapsi 56, 62, 123, 125, 127, 130, 133, 140, 142, 187, 426, 434
hücre tipi hapishane 57, 58, 59, 60, 70, 132, 141, 168, 169, 170, 273, 309, 310, 386, 409, 422, 427, 429, 430, 432, 436, 438, 461, 470, 473
hükûmet konağı 51, 52, 85, 93, 95, 115, 125, 149, 151, 152, 156, 206, 208, 213, 219, 229, 230, 231, 232, 238, 241, 244, 248, 249, 328, 329, 330, 332, 334, 335, 336, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 349, 351, 353, 366, 390, 392, 416, 455, 462
hüküm mazbataları, bkz. ceza mazbataları 161, 212, 227, 232, 300, 403, 481
Hüsnü Paşa (Zabtiye Müşiri) 269, 270, 271, 274, 286

-I-

Islahat Fermanı 163, 173, 194, 263, 359, 453
ıslahhane 371, 374

-İ-

iane (hapishane inşaatı için) 206, 334, 335, 340, 345, 376
İbrahim Halebî 10
İbrahim Paşa Sarayı (At Meydam) 267, 281, 282
içki 58, 127, 141, 142
idare meclisi, bkz. mahallî meclis
imam 18, 20, 41, 92, 94, 108, 112, 122, 128, 130, 148, 153, 193, 210, 265, 312, 359, 361, 383, 476, 482, 488, 489
imam hanesi (kadın mahbesi) 94, 180, 359, 383
İngiltere (devlet; hükûmet; konsolos; sefaret; teb'ası) 42, 45, 74, 75, 76, 77, 111, 112, 120, 139, 151, 173, 175, 176, 178, 179, 195, 197, 198, 200, 201, 221, 223, 263, 407, 408, 416, 448, 449, 452, 453, 471
İplikhane 22, 87, 121, 192, 279, 280, 436, 437
İranlı 304, 305, 311, 313
İskenderiye 111, 113, 118, 124, 125, 126, 128, 378, 457
İsmet Paşa (Anadolu Müfettişi), bkz. Mehmed İsmet Paşa 108, 109, 128, 144
ispitalya (gayrimüslim hastahanesi), bkz. hastahane
İstanköy 85
istintak odası, bkz. sorgu odası
işkence 12, 15, 51, 52, 53, 75, 84, 85, 97, 104, 126, 127, 146, 165, 237,

245, 246, 247, 248, 249, 250, 412, 449
İşkodra 155, 161, 176, 235, 239, 363, 366, 367, 441, 456
İzmid 23, 161
İzmir 111, 115, 116, 118, 119, 124, 126, 129, 151, 157, 158, 161, 235, 364, 374, 378
İzvornik 149, 150, 156
İzzet Paşa (Zabtiye Müşiri) 164

-J-

jandarma 80, 319, 324, 392, 394, 400, 401, 402, 405, 421, 422, 431, 433, 434, 436, 440, 441, 451, 453, 455, 470
Jasmund, August Carl Friedrich (Alman mimar) 425, 430, 432, 440, 461, 467, 469, 470, 473
Jön Türk-ler 411, 412, 414, 459, 462, 466, 467
jurnal (mahbes; hapishane) 83, 87, 100, 109, 146, 174, 203, 215, 233, 363, 398, 412, 439, 460, 478, 489

-K-

kabahat 70, 84, 100, 108, 141, 154, 179, 180, 183, 193, 199, 201, 210, 212, 213, 233, 300, 334, 382, 475, 485
kadın-lar (mahbuslar; mahkumlar)
kadın hapishanesi; tevkifhanesi 84, 122, 124, 148, 159, 197, 209, 297, 320, 322, 327, 332, 357, 359, 360, 361, 383, 395, 443, 476, 479
kadınlara mahsus mahbes 16, 17, 21, 37, 58, 86, 94, 102, 108, 113, 122, 123, 150, 360
kadm mahbus-lar, mahkum-lar 18, 25, 84, 94, 102, 108, 112, 122, 123, 126, 130, 148, 159, 180, 197, 200, 209, 215, 216, 280, 301, 308, 309, 311, 313, 316, 317, 359, 361, 383, 443, 471, 483, 484
kahve ocağı (hapishane) 319, 461, 462
Kal'a-i Sultaniye 96, 202, 399
kale 8, 9, 10, 17, 21, 28, 29, 36, 37, 44, 74, 76, 112, 128, 131, 150, 152, 153, 161, 172, 194, 220, 222, 231, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 251, 268, 274, 277, 290, 291, 292, 294, 334, 345, 367, 371, 392, 394, 422, 427, 459, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 491
kalebend-lik 28, 29, 37, 74, 157, 178, 212, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 246, 251, 292, 315, 449, 462, 465
kalorifer 138, 139
kama 325, 326, 399
kandil 49, 54, 98, 99, 100, 107, 254, 255, 272, 369, 485
Kanlı Kule (Selanik) 353, 368
kanun, bkz. Ceza Kanunnamesi
kapıcılar kethüdası hapsi 53, 54
kara humma, bkz. humma
Kara Kule (Rumelihisarı) 48, 49
Karesi 234, 260, 348, 440
Kasımpaşa hapishanesi (zabtiye merkezi) 145
Kastamonu 161, 208, 278, 346, 350, 362, 363, 384, 403, 404, 443
katık 99, 160, 200
kâtip, bkz. hapishane kâtibi
Kavala 107, 108, 126, 127
Kayseri 28, 111, 119, 125, 126, 367, 414, 415, 449, 457
Kâzım Bey (Hapishane-i Umumî müdürü) 318, 320

Kıbrıs 29, 93, 111, 112, 118, 119, 123, 127, 147, 228, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 291, 307, 311, 313, 344, 345, 363, 373, 376
Kılıçhane (Sultanahmed) 226
kırbaç 2, 7, 34, 412
Kırkkilise (Kırklareli) 396
Kırşehir 340
kısas 11, 12, 13, 70, 71, 101, 106, 265, 336
kilise 128, 177, 269, 278, 468, 470, 471
kitap (mahkumlara ait) 411, 421, 464
koğuşbaşı 418
koğuş odabaşılığı 320
kolcu hanım 122, 209, 359, 360
kolera 416, 442, 443, 446
komitacı-lar 315, 409, 414, 415, 417, 445, 447, 448, 450, 451, 452, 458
Konya 28, 107, 108, 122, 153, 154, 161, 185, 235, 238, 332, 344, 392, 395, 416
Kosova 440, 450, 458
Kozan 348, 349
kömür (hapishane) 49, 84, 85, 98, 99, 100, 107, 286, 305, 369, 412, 430, 485
Kropotkin, Peter 40, 63, 66, 182, 273, 309, 325, 409, 426
Kudüs 111, 118, 124, 125, 127, 161, 236, 311, 440
Kur 'an-ı Kerim 11, 18
Kuleli Vak'ası mahkumları 236
kumar 76, 77, 103, 127, 193, 256, 322, 385, 487
kundura, bkz. ayakkabı
Kürd-ler 155, 202, 408, 416, 417, 458
kürek (cezası); kürek mahkum(u)-ları 13, 23, 26, 30, 31, 32, 35, 70, 71, 72, 73, 77, 101, 102, 103, 106, 117, 119, 132, 160, 176, 177, 180, 183, 184, 190, 193, 199, 201, 212, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 232, 234, 235, 237, 241, 246, 251, 259, 260, 265, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 298, 301, 304, 305, 306, 319, 320, 330, 341, 344, 353, 370, 377, 380, 382, 383, 387, 388, 390, 403, 404, 405, 411, 429, 444, 468, 476, 483, 486
kürekçi-ler, bkz. kürek mahkum(u)-ları
kürek merkez(i)-leri 57, 73, 201, 228, 231, 232, 234, 238, 241, 242, 244, 252, 258, 259, 289, 291, 292, 295, 296, 298, 307, 310, 344, 345, 346, 349, 355, 362, 363, 364, 365, 370, 371, 373, 377, 383, 400, 444, 446, 459
Kütahya 260, 298

-L-
Lefkoşa 231, 236, 344, 363
Lombroso, C. (İtalyan hekim, kriminolog) 428
Luther, Martin 64

-M-
MacFarlane, Charles 90, 110, 111, 177
Magistranza (Tersane Zindanı) 32
Magosa 27, 73, 74, 235, 236
mahallî meclis 85, 98, 108, 109, 120, 124, 130, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 156, 161, 202, 203, 204, 218, 223, 227, 230, 231, 233, 236, 244, 248, 250, 330,

332, 335, 339, 340, 341, 342, 343, 348, 350, 351, 353, 354, 356, 359, 361, 363, 366, 367, 370, 371, 372, 393, 415
Mahkûmîn Dairesi (Hapishane-i Umumî) 305, 312, 313, 320, 471, 479, 483
Mahmud (II.) 26, 47, 105, 176
Mahyes/Muhayyes 8
Maison de Force (Ghent, Belçika) 57
Maliye, bkz. Maliye Nezareti
Maliye Nezareti 47, 92, 96, 98, 99, 100, 147, 151, 159, 172, 197, 218, 224, 225, 229, 307, 328, 334, 335, 344, 345, 348, 350, 361, 364, 366, 367, 368, 377, 415
manastır (Katolik) 10, 61, 62, 63, 64, 143, 144, 169, 273
Manastır (Rumeli) 96, 159, 160, 212, 213, 235, 345, 361, 366, 418, 450, 458
Maraş 343, 360, 491, 495
maşalcıbaşı 123
mazbata, bkz. ceza mazbataları
meclis-i kebîr, bkz. mahallî meclis
Meclis-i Mahsus 106, 181, 183, 186, 191, 269, 344, 345, 364
Meclis-i Tahkik 86, 161, 213, 215, 253, 300
Meclis-i Tanzimat 150, 165, 167, 168, 173, 179, 182, 185, 186, 190, 198, 201, 208, 212, 216, 217, 237, 247, 268
Meclis-i Vâlâ 71, 72, 73, 74, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 121, 122, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 164, 185, 196, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 251, 253, 259, 264, 278, 279, 280, 290, 298, 299, 300, 343, 360, 362, 363, 369, 370, 371, 372
Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliyye, bkz. Meclis-i Vâlâ
Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliyye Kavânin ve Nizamât Dairesi 209
Meclis-i Vâlâ Muhakemât Dairesi 233, 251, 253, 259, 303, 307, 311, 449
Meclis-i Vükelâ 84, 179, 192, 201, 268, 330, 332, 395, 422, 424, 425, 426, 430, 445, 467, 468, 471, 473
Mehmed Emin Paşa (Zabtiye Müşiri) 120
Mehmed İsmet Paşa (Filibe valisi, Anadolu Müfettişi), bkz. İsmet Paşa
Mehterhane (Sultanahmed), bkz. Hapishane-i Umumî
Mekteb-i Tıbbıyye 173, 210, 301, 318, 365, 366, 410
mektup (mahbus) 37, 139, 272, 384, 396, 462, 464, 478
memleket meclisi 98, 109, 144, 235
Mersin 401
Merzifon 414, 445, 446, 449
metropolithane 361
Mezopotamya 9
Mıgırdıç Efendi (Hapishane-i Umumî müdür muavini) 321
Mısır (Orta Krallık) 9
Midhat Paşa (Tuna Valisi; Bağdad Valisi) 167, 188, 240, 241, 242, 248, 264, 356, 357, 462

Midilli 22, 220, 221, 231, 244, 301, 458
Millbank hapishanesi (Londra) 60, 132, 133, 228
Millet Bahçesi (Sultanahmed) 277, 281
Millî aşireti (Sivas) 105
Mimar Kemaleddin Bey 469, 472, 473
mintan 254, 372,
Mostar 156, 212, 342
Muğla 73, 86, 94
muhtar 92, 122, 153, 193, 361
muhzır ağa hapsi, tomruğu 26, 51, 52, 53
Mustafa Reşid Paşa 79, 104, 110, 145, 192, 266, 278
Musul 75, 111, 114, 117, 118, 119, 120, 123, 127, 129, 161, 246, 302, 401
Mücrimîn Dairesi (Hapishane-i Umumî) 310, 315, 320
müdde-i umumî, bkz. savcı
müdür, bkz. hapishane müdürü
müdür muavini, bkz. hapishane müdürü muavini
mühendis (hapishane inşaatı) 150, 173, 218, 225, 232, 239, 244, 332, 339, 425, 472
Mühimmât-ı Hıyâmiyye 267, 268, 269
Mülteka el-Ebhur 10, 14
Müslim-ler, bkz. Müslüman-lar
Müslüman-lar (mahbuslar) 14, 52, 67, 90, 97, 103, 118, 124, 128, 146, 159, 177, 200, 210, 216, 254, 263, 265, 266, 293, 294, 311, 312, 313, 314, 327, 357, 416, 417, 418, 435, 444, 458, 459
müstantık 213, 287, 312, 326, 401, 404, 486

-N-

Nafia Nezareti 173, 224, 260, 261, 425, 467, 469, 470, 472
nakdî ceza hasılatı 100, 208, 209, 211, 229, 242, 265, 308, 312, 341, 345, 348, 357, 370, 371, 485
nakib efendi hapsi 26
namaz 13, 210, 254, 274, 417, 436, 438, 464
Namık Kemâl 66, 282, 292
nargile 255
Necib Bey (Hapishane-i Umumî müdürü) 288, 289, 462
nefy, bkz. sürgün
Newgate Hapishanesi (Londra) 16, 63, 65, 181
nizamiye askeri, bkz. asker-ler
nizamiye mahkemeleri 86, 214, 240, 266
nisâ hapishanesi, bkz. kadın hapishanesi
Niş 73, 94, 167, 220, 235, 248, 249, 250, 296, 346, 357, 371
nohut 43, 463

-O-

oyun kartları 33, 127
Oltu 205

-Ö-

Hz. Ömer 8, 14

-P-

Panopticon 78, 141, 142, 174, 273, 437, 439
pantolon (mahbus) 99, 100, 254, 272, 371, 483
parole, bkz. şartlı tahliye 302
Pasbanoğlu Konağı (Vidin) 241, 242
Paşa Kapısı tomruğu 52

paşa konağı, bkz. hükumet konağı
Patrikhane (Ermeni) 408
Patrikhane (Rum Ortodoks) 158, 177, 293, 297
Payas 348, 349, 364, 366, 367, 458
penitentiary 57, 58, 61, 62, 70, 78, 128, 132, 134, 142, 144, 168, 169, 170, 179, 185, 186, 187, 198, 274, 277, 309, 375, 424, 427, 432, 437, 469, 473
penoloji 134, 178, 273, 378, 427
Pentonville Hapishanesi (Londra) 133, 139, 169, 170, 181, 187, 228, 277, 470
Perrot, Louis (Fransız hapishane uzmanı) 179
Philadelphia Hapishanesi 63, 169, 187, 274, 427
pirinç 43, 252, 256, 368, 462, 483
Platon 6, 8, 185, 186
Pocqueville, M.D. (Fransız esir diplomat) 34, 40, 42, 177
polis 75, 76, 78, 79, 80, 81, 84, 174, 280, 319, 321, 326, 327, 339, 353, 381, 419, 420, 421, 422, 435, 447, 453, 475
polis odası (hapishane) 156, 211, 213, 230, 243, 258, 320, 335, 397
polis tevkifhanesi 85, 160, 196, 226
politika töhmeti, bkz. siyasî suç
pranga; pranga cezası 9, 28, 33, 35, 54, 71, 89, 101, 102, 103, 111, 148, 152, 184, 187, 188, 201, 202, 224, 229, 234, 246, 258, 290, 292, 297, 320, 330, 336, 349, 385, 402, 403, 404, 405, 411, 462, 466, 487
pranka-lılar, bkz. prangabend
prangabend/prangalı 72, 73, 87, 88, 89, 90, 92, 101, 102, 150, 155, 199, 202, 209, 226, 227, 233, 237, 252, 277, 290, 291, 292, 293, 298, 370, 405, 434
Praetorium 15
prison 77, 90, 110, 112, 114, 131, 132, 133, 144, 173, 180, 196, 222
Priştine 208
Prizren 218, 219, 401
Protestan ahlâkı; Protestan asketizmi 57, 64, 66, 141, 143, 144
Prusya 22, 42

-Q-

Quaker (lar) tarikatı 56, 61, 63, 64, 65, 187, 427

-R-

rahip 33, 57, 59, 122, 130
Rami Çiftliği (kışlası) 91
Razlık 412
Reşid Paşa, bkz. Mustafa Reşid Paşa
revolver, bkz. tabanca
Rişтehane-i Âmire, bkz. İplikhane
Rodos (Rodos Kalesi) 29, 53, 73, 98, 111, 118, 119, 125, 126, 129, 234, 235, 236, 238, 243, 244, 259, 278, 291, 292, 293, 299, 361, 373, 414, 458, 459, 467
Roma hukuku 6, 7, 15, 30, 68
Roma İmparatorluğu 2, 9, 10, 15, 30, 62
Rum-lar 22, 28, 34, 36, 48, 49, 74, 75, 128, 158, 175, 311, 312, 417, 443, 452, 459
Rumeli Islahatı 108, 109, 110, 150, 212, 398, 401, 405, 458, 459
Rumelihisarı zindanı 29, 37, 38, 44, 48, 50, 51, 153, 160, 161, 193, 204

Rusçuk 73, 86, 93, 235, 297, 356, 357, 362, 371, 374
Rus 35, 36, 43, 44, 46, 47, 165, 170, 176
Rusya 36, 40, 42, 169, 178
rutubet 10, 33, 84, 90, 113, 114, 115, 216, 220, 286, 334, 339, 349, 353, 409, 411, 424, 440, 463, 464, 465
rüşvet 9, 24, 28, 29, 67, 69, 70, 104, 111, 120,124, 130, 194, 400, 401, 402

-S-

sabıka-lı 14, 31, 74, 101, 153, 290, 300, 377, 378, 442
Sadık Rifat Paşa 79
Said Paşa (Sadrazam) 317, 318, 408, 409, 456
salgın 83, 89, 97, 156, 157, 160, 174, 182, 204, 217, 240, 241, 243, 289, 351, 353, 354, 415, 416, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 468, 469
Sâmi Paşa (Rumeli müfettişi) 109, 186, 278
Samako 248, 249, 250, 251
Samsun 28, 111, 126, 127, 354, 441, 458
Sanbola Zindanı 32
Saray, bkz. Saraybosna
Saraybosna 146, 157, 212
savcı-lar 287, 318, 325, 384, 388, 394, 398, 445, 454
Selanik 107, 119, 123, 124, 126, 128, 148, 152, 157, 161, 217, 228, 230, 233, 234, 235, 315, 329, 330, 353, 354, 355, 356, 398, 401, 404, 405, 418, 440, 443, 450, 458, 459, 461
Selim (III.) 17, 20, 21, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 51, 67, 176, 402, 403, 436, 437, 460, 462, 469
Senior, Nassau W. (İngiliz iktisatçı ve seyyah) 174, 175, 176, 225, 494
Seraskerlik tomruğu/mahbesi 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 122, 158, 180, 299, 326, 410, 461
serpuş (mahbus) 100
serseriler 22, 23, 77, 81, 106, 107, 175, 202, 222, 281, 313, 432
sigara 87, 255, 437
silah (mahbus) 152, 155, 156, 158, 193, 202, 240, 272, 293, 294, 301, 303, 304, 312, 325, 326, 385, 392, 399, 440, 452, 487
Silistre 86, 93, 147, 161, 233, 235
Sing Sing Hapishanesi 187
Sinop 28, 73, 95, 228, 231, 232, 234, 235, 251, 253, 278, 346, 362, 370, 372, 400, 401, 458, 459
Siroz 107, 405
siyasî suç (zanlıları; mahkumları) 38, 48, 92, 180, 238, 264, 286, 290, 315, 379, 380, 407, 409, 410, 411, 417, 418, 422, 424, 440, 442, 450, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466
siyasî mahkum-lar, bkz. siyasî suç
Siyasî Şube (polis) 419, 420, 421, 424
Slade, A. (İngiliz Amiral, danışman) 175, 177
soğan 43, 89, 368
sokak çocukları 279, 280, 281, 374, 443
sorgu odası (hapishane) 208, 211, 213, 223, 226, 230, 247, 286, 327, 339, 345, 398, 412

Stampa (mimar) 281
Subhi Bey (müfettiş) 212, 213, 214
Sultanahmed Meydanı 21, 172, 173, 192, 226, 267, 268, 269, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 329, 473
Süleymaniye (Irak) 235, 239, 401
sürgün 5, 6, 7, 9, 20, 22, 23, 26, 29, 30, 67, 69, 73, 74, 89, 92, 101, 103, 132, 183, 193, 228, 236, 237, 238, 243, 291, 298, 299, 369, 376, 378, 411, 412, 414, 415, 422, 453, 458, 459, 460, 462, 463, 465

-Ş-
Şakir Paşa (Anadolu Islahatı Müfettişi) 455
şalvar (mahbus) 99
şapel 177
şartlı tahliye 302
Şam 100, 111, 114, 118, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 150, 151, 231, 235, 259
şans oyunları, bkz. kumar
Şehremaneti 280, 440,
şer'-i şerif 12, 13, 14, 15, 23, 36, 66, 68, 70, 76, 85, 106, 234, 266
Şûra-yı Devlet 264, 278, 279, 290, 291, 293, 295, 306, 307, 326, 330, 334, 335, 336, 341, 343, 344, 345, 348, 350, 353, 356, 357, 359, 361, 362, 363, 367, 376, 377, 390, 393, 395, 401, 444
Şûra-yı Devlet Dahiliye Dairesi 332, 346, 384, 415
Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi 336,

-T-
tabanca 326, 399
tabip 28, 43, 44, 84, 85, 97, 117, 118, 120, 130, 139, 140, 158, 210, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 230, 231, 235, 241, 256, 257, 258, 271, 286, 287, 299, 301, 346, 351, 354, 364, 365, 366, 383, 387, 408, 416, 440, 449, 464, 476, 479, 481, 482, 483, 484, 489
Taif 462,
Tanzimat Fermanı 66, 67, 100, 111, 126, 163, 164, 172, 227
Tarsus 116, 117, 125, 127
Taşkışla 410, 461
Tavhane 20, 21
tazir 11, 12, 13, 14, 15, 17, 30, 31, 51, 70, 76, 100, 101, 102, 106
tecrit 37, 119, 140, 179, 198, 309, 335, 386, 407, 426, 430, 432, 434, 461, 470
teftiş 87, 88, 104, 107, 108, 109, 110, 128, 129, 130, 140, 200, 212, 214, 294, 318, 322, 326, 339, 381, 395, 396, 403, 404, 410, 419, 424, 439, 454, 455
Tekfurdağı (Tekirdağ) 22, 443
tektip kıyafet, bkz. üniforma
Teodor Kasap (Hayâl gazetesi sahibi) 282
Tersâne (Hapishane-i Umumî kısmı) 319
Tersane (kürek mahalli) 23, 33, 34, 36, 44, 45, 46, 71, 72, 73, 90, 92, 113, 174, 176, 177, 190, 224, 225, 226, 227, 229, 234, 259, 260, 261, 275, 277, 290, 296, 298, 299, 300, 301
Tersane-i Âmire, bkz. Tersane
Tersane-i Âmire Zindanı, bkz. Tersane Zindanı

Tersane hapishanesi, bkz. Tersane Zindanı
Tersane mahbesi, bkz. Tersane Zindanı
Tersane Zindanı 32, 35, 43, 44, 46, 47, 51, 75, 76, 84, 87, 88, 89, 118, 128, 158, 160, 174, 175, 176, 177, 180, 184, 210, 223, 224, 225, 227, 246, 247, 248, 252, 259, 267, 268, 269, 271, 274, 275, 290, 295, 296, 299, 305, 329, 403, 411, 412, 461
Tevfik Paşa (Hariciye Nazırı) 457
Tırnova 154, 371
Ticaret Nezareti 192, 219, 225, 232, 327, 470
Ticaret ve Nafia Nezareti 425, 467, 469, 470
Ticarethane (Sultanahmed) 192, 211, 225, 268, 281, 326, 327
Ticarethane hapishanesi 299, 327
tifo 353, 354, 416, 441, 454
tifüs 97, 204, 354
Timurtaş Hamamı (Bursa) 341
Tolcı 147, 233
Tolçı, bkz. Tolcı
tomruk-lar 9, 14, 26, 49, 51, 52, 53, 82, 88, 89, 90, 104, 109, 112, 114, 126, 130, 158, 165, 202, 209, 239, 246, 299, 307, 308, 327, 328
tomruk ağa(lığı)sı 82,
tomruk defteri; tomruk jurnali 105, 146
tomruk memurları 158, 328
tomruk müdürü 230
Tophane-i Âmire 83, 260, 299
Tophane mahbesi, zindanı 75, 84, 85, 89, 90, 113, 180, 461
Tophane Müşiriyeti 80, 469
Trablus (Tripoli) 74, 111, 115, 125, 128, 174, 235, 290, 414, 458
Trablusgarb 27, 73, 74, 228, 233, 235, 243, 290, 296, 415, 457, 461, 463, 464, 465, 467, 468
Trabzon 107, 118, 126, 127, 129, 160, 235, 328, 361, 378, 442, 443, 458
tüfek 155, 156, 157
tüfenk, bkz. tüfek
tüfenkcibaşı 120, 123
tütün (hapishane) 127, 141, 176, 252, 411, 433, 438, 462, 463

-U-
Urfa 114, 205,
Umumî Hapishane (Sultanahmed), bkz. Hapishane-i Umumî
uyuz 441

-Ü-
üniforma (mahbus-gardiyan) 140, 145, 254, 272, 372, 387, 434
Üsküdar Tevkifhanesi, tomruğu, zabtiye merkezi 82, 88, 145, 180, 308, 315, 317, 327, 441

-V-
vali konağı, bkz. hükûmet konağı
Van 160, 235, 314, 349, 350, 392, 416, 417, 458
vardiyan, bkz. gardiyan
Varna 73, 111, 118, 119, 124, 126, 127, 128, 129, 183, 235, 371
verem 440
Vidin 73, 107, 108, 183, 227, 228, 230, 234, 235, 237, 241
vilayet meclisi, bkz. mahallî meclis

-Y-
Yafa 111, 118, 129
yağmurluk 99, 279, 369, 387, 484

Yahudi-ler (Osmanlı) 117, 118, 124, 311, 312
Yanbolu 206
Yanya 105, 147, 149, 196, 197, 203, 217, 235, 301, 329, 343, 344, 360, 418
yastık 140, 254, 387
yatak akçası 25
Yedikule, bkz. Yedikule Zindanı
Yedikule Zindanı 27, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 177, 425, 461
Yemiş İskelesi 15
Yenihisar, bkz. Rumelihisarı
Yenişehir (Tırhala) 148
yoklama defteri (hapishane) 98, 310, 478
yorgan 151, 254, 255, 369, 387, 411, 484
Yunan Sefareti (İstanbul) 293, 294, 297
Yunanlı-lar (mahbus) 176, 226, 290, 293, 305, 311, 313

-Z-

zabtiye-ler 69, 70, 84, 94, 95, 139, 148, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 202, 205, 211, 226, 230, 232, 239, 240, 245, 248, 249, 250, 260, 261, 272, 279, 281, 312, 332, 335, 341, 345, 350, 351, 353, 363, 364, 367, 374, 399, 403, 422, 441, 451, 479
zabtiye neferleri, bkz. zabtiye-ler
Zabtiye Dairesi, bkz. Zabtiye Müşirliği
Zabtiye Hapishanesi, bkz. Zabtiye Tevkifhanesi/Hapishanesi
Zabtiye mahbesi, bkz. Zabtiye Tevkifhanesi/Hapishanesi
zabtiye koğuşu (hapishane) 86, 93, 95, 150, 156, 208, 238, 330, 332, 335, 339, 357, 462
Zabtiye Meclisi 82, 83, 86, 105, 222, 372
zabtiye memurları, bkz. zabtiye-ler
zabtiye merkezleri 71, 72, 145, 180, 190
Zabtiye Müşiriyeti, bkz. Zabtiye Müşirliği
Zabtiye Müşirliği (kurum-bina) 76, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 93, 99, 100, 104, 105, 112, 120, 137, 159, 173, 192, 194, 198, 199, 201, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 216, 217, 251, 253, 258, 260, 261, 267, 268, 269, 272, 280, 281, 282, 286, 288, 289, 299, 300, 301, 303, 320, 354, 363, 368, 369, 372, 378, 410, 412, 419
Zabtiye Müşirliği tomruğu, bkz. Zabtiye Tevkifhanesi/Hapishanesi
Zabtiye Nezareti 80, 278, 279, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 301, 303, 304, 305, 306, 318, 325, 326, 327, 328, 344, 354, 362, 381, 384, 390, 394, 419, 420, 422, 425, 443, 444, 456, 475, 477, 478, 481
Zabtiye teşkilatı 80, 81, 394
Zabtiye Tevkifhanesi/Hapishanesi 76, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 99, 104, 105, 106, 107, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 129, 137, 145, 158, 159, 160, 161, 164, 180, 182, 190, 191, 192, 201, 209, 210, 211, 214, 215, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 251, 252, 253, 258, 259, 260, 268, 275, 280, 282, 286, 287, 298, 299, 300, 301, 304,

308, 310, 315, 316, 320, 326, 327, 363, 369, 374, 410, 412, 417, 440, 443, 461
Zağra-yı Atik (Filibe) 208
zeytinyağı (kandil için) 54, 98, 99, 100, 107
zincir 7, 9, 10, 14, 23, 28, 32, 33, 34, 38, 48, 87, 111, 123, 126, 127, 158, 167, 176, 177, 184, 248, 249, 292, 298, 336, 353, 404, 405, 411, 466
zincirci 154
zincir akçesi/akçası 245
zincir parası, bkz. zincir akçesi/akçası
zindan humması, bkz. humma
zindancı-lar 18, 24, 111, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 139, 287, 297, 323,
Zindankapısı (İstanbul) 16, 21
Zonguldak (hapishanesi; kömür madeni) 260, 261
Zuchthaus 178, 228
zâhidâne hayat, zâhidlik, bkz. zühd
zühd 56, 61, 62, 63, 64, 65, 143

Günümüz insanı için hapis cezası ve bu cezanın infaz edildiği hapishane, sanki çok eski çağlardan beri hep varolagelmiş "tarihsiz" bir kurumdur. Oysa sadece ikibuçuk asır geriye gidildiğinde, dünyanın hiçbir yerinde bugünkü manada bir hapishaneye rastlanmaz.

Tarih boyunca esirler, zanlılar, suçlular ve siyasî mahbusların kapatıldığı her mekânı, günümüzdeki manasında "hapishane" olarak adlandırmak, "hapishane" ve "mahbes" arasındaki farkı göz ardı etmek demektir. Mahbes ve hapishane, farklı dünya tasavvurları ve toplum düzenlerinin farklı tezahürleridir. Kadîm dünyada zanlı, mahkûm ya da esirin kapatıldığı saray, kale, hisar, kule, tersane ya da çeşitli devlet görevlilerinin konutları birer mahbesti. Fakat bunların hiçbiri sadece suçluları ve tutukluları cezalandırmak ve dönüştürmek için tesis edilmiş müstakil birer hapishane değildi.

Tanzimat ile başlayan idarî yeniden yapılanma ve bürokratik merkeziyetçilik politikalarının bir ürünü de hapishaneydi. Ülke içindeki cezalandırma pratiklerini tektipleştirmek ve standartlaştırmak isteyen Osmanlı idarecileri için hapishane, hem daha insani bir ceza aracı hem de Avrupa kaynaklı dış baskılara karşı kullanılabilecek önemli bir "medeniyet sembolü" idi. Osmanlı Devleti'nin "yeni imajı"na uymadığı düşünülen kadîm zindanlar ve mahbesler bir bir kapatılırken, bunların yerini eldeki kıt kaynaklarla yapılmaya çalışılan irili ufaklı hapishaneler almaktaydı. Bürokrasinin "hapishane reformu" olarak adlandırdığı bu süreç, çok geçmeden bir "hapishane problemi"ni beraberinde getirdi. Pek çok mahbus daha muhakemeleri yapılamadan salgın hastalıklara kurban olurken, siyasî suçluların da hapishane müdavimleri arasına girmesi ile Avrupalı büyük devletlerin diplomatik baskıları arttı. Anglo-Amerikan Püritanizminin bir icadı olarak doğan modern hapishane kurumu, dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da, yarım yüzyıl içinde büyük bir hayal kırıklığına dönüştü.

www.kitabevi.com.tr
online satış

ISBN 978-605-5397-64-7
9 786055 397647